

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/5

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№ 5, 2023
May

<p>Muassis: Buxoro davlat universiteti Fan va ta'lim MChJ</p> <p>Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir Baxshullayevich</p> <p>Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori</p> <p>Tahririyat kengashi raisi: Maxmudov Mels Hasanovich</p> <p>Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna</p> <p>Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich</p> <p>Tahririyat manzili: Buxoro shahar, Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy</p> <p>Telefon: +998(90)744-00-22</p> <p>E-mail: eirjurnal2020@gmail.com</p> <p>Jurnalning elektron sayti: www.interscience.uz</p> <p>Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil 30 sentyabrda 306/6-son Qarori bilan PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan</p> <p>Bosishga ruxsat etildi: 29.05.2023 y. Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5. Buyurtma raqami 1.23 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etiladi. Buxoro shahar</p> <p>Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O'zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan</p> <p>Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi</p> <p>«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi</p> <p>Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir</p>	07.00.00 – TARIX FANLARI	
	Ergashev J. Yu. Sardobalarning xizmat ko'rsatish tizimidagi ahamiyati	7
	Hasanova N. N. Mustaqillik yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar	12
	Kazakova M. D. O'zbekistonda gender tengligining qonunchilik asoslari va uning takomillashtirilishi	15
	Курбонова М. Б. Дўппи миллийлик тимсоли сифатида	20
	Ochilov A. T. The history of archeological research in bukhara Oasis	25
	Шамсиева З. А. Бухоро воҳаси никоҳ тўйи тизимида совчилик удумлари: анъанавийлик ва замонавийлик	31
	10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
	Abdullaeva G. V., No'monova R. N. Lof she'rlar poetikasi va ularning badiiy-estetik funksiyasi	36
	Айтбаев Д. Т. Ўзбек тилида полисемик кўшма гаплар тадқиқи	43
	Bakiyeva X. S. Ot so'z turkumini o'rgatishda media vositalaridan foydalanish	46
	G'ulomova X. Til sathlarini o'rgatish orqali orfoepik, orfografik, punktuatsion va uslubiy ko'nikmalarni shakllantirish	50
	Kuchkarova J. Maqollarni tipologik usullarda o'rganish va o'zbek, qozoq, rus tilidagi maqollarning tahlili	54
	Нурматова Ш. А. Хитой халқ оғзаки ижодида эрттак жанри хусусиятлари (XX ва XXI аср бошлари)	58
	Parmonova N A. A history of women's prose in english literature	63
Қобилова А. А. Ўзбек болалар шеърлятида юморнинг лингвопоэтик ва коммуникатив хусусиятлари	67	
Рўзиева М. Ё. Адабиётда рамз тушунчаси ва ранг символикаси	72	
Садыкова Р. Р. Совершенствование информационной культуры при изучении русского языка	76	
Umarova F. B. Ingliz va o'zbek nasrida ayol obrazi evolutsiya bosqichlari	80	
Xalilova M. T. Yozma diniy matnlarning o'ziga xos funktsional-semantik belgilari	84	
Xalimova F R. Poetik matnda konseptual metaforaning faollashuvi	89	
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI		
Abdirimova I. K. Loyiha faoliyatini ta'limda qo'llash usullari	93	

Abdullaev Q.F. Tarbiya jarayonining vujudga kelishi va taraqqiyot bosqichlari	96
Abdullayev I. X. Maxsus trenajerlar va mashklardan foydalanish asosida yunon-rim kurashchilarning egiluvchanligini rivojlantirish texnologiyasi	100
Abduraxmanov SH. N. O'quvchi-yoshlarni vatanparvarlikka tayarlashning o'ziga xos xususiyatlari	104
Axatkulov A. A. Dasturiy ta'lim vositalari talabalar ilmiy-tadqiqot kompetentsiyasini shakllantirish vositasi sifatida	107
Axmedov A.A. Xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida oilaviy qadriyatlarining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyati	112
Axmedov M. Y. Халк таълими тизимида таълим сифати мониторингини амалиётга жорий этиш технологияси	118
Axmetova K. I. Организационно-педагогические условия реализации мониторинга и оценки эффективности процесса повышения квалификации	124
Bobomurodova N. J. Ekologiya darslarida interfaol mashqlar va topshiriqlardan samarali foydalanish shart-sharoitlari	130
Davidov B. B. 15-16 yoshli futbolchilarni maxsus chidamliligini rivojlantirish	135
Haydarov B. T. 4-7 yoshli bolalar jismoniy faolligini noan'anaviy vositalar asosida tarbiyalashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish	139
Jo'rayeva N O'. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'qitishning zamonaviy texnologiyalaridan foydalanish usullari	144
Jumaniyozova M. T. Oliy ta'lim jarayonida Flipped classroom texnikasidan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari	148
Kimsanboev J. A. Malakali dzyudochilarning kombinasion va taktik harakatlarini individuallashtirish jarayonini boshqarish texnologiyasi	154
Kurbanova G. Дж., Курбанова А. Дж. Использование метода кейс-стади в развитии интеллектуальных способностей студентов на занятиях биохимии	158
Mamatova A. M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirish tizimi	164
Mamurova D. I., Shukurov U. J. O'quvchilarini amaliy san'at vositasida axloqiy tarbiyalashda sharq olimlarining pedagogik qarashlari	167
Masharipova U. A. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining innovatsion madaniyatini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning o'rni	172
Mamanazarova N. K. Умумий ўрта таълим муассасалари маркетинг фаолияти самарадорлигини баҳолаш	178
Musayev A. Sh. Raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishning dolzarbligi	186
O'ralov S. M. Ta'lim jarayoni subyektlari kompetentligining ta'lim sifatidagi ahamiyati	190
Pirniyozova III. O. Бошланғич синф она тили дарсларида мотивация	195
Quljanov N. J. Dasturiy ta'minot majmuasi orqali informatika fanini o'qitishga oid tadqiqotlar tahlili	199
Raxmatullayeva A. Q. Umumta'lim maktablarda tabiiy fanlarni o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish	203
Raxmonov O. M., Abdumannopov M. I. Virtual texnologiyalar yordamida bo'lajak informatika o'qituvchisining shaxsiy kompetentligini oshirish modeli	208
Yunusov O. F. Akademik xonandalik san'atining rivojlanishi va tarixiy taraqqiyoti	215
Рсалиев А. Т. Использование дидактических игр как средство развития эффективного обучения	219
Sanakulov H. R. STEAM o'quvchiga nima beradi?	224
Sidiqova D. Sh. Talabalarning kasbiy kompetentligi takomillashtirishning ilmiy-metodik asoslari	232
Toshtemirova S. A. Tarix fanlarini tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi asosida o'qitish samaradorligi	236
Tugalov F. Q. Fizikani tabiiy fanlararo aloqadorlikda o'qitishda talabalarning ilmiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi	243

Tuzikenova J. A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirishning ahamiyati	247
Urazbaeva Dilnoza Ruzimbaevna O'quvchilarda chet tilini o'rgatishning ijtimoiy pedagogik- psixologik xususiyatlari	251
Умаров Б. Ж. Талабаларда маънавий-маърифий ишлар жараёнида миллий тафаккурини шакллантириш	255
Ҳасанова Н. И., Курбанова А. Д. Биология yo'nalishi talabalariga analitik kimyoni o'qitishda o'ziga xos yondoshish	259
Хо'jamqulova N. R. EGRA tadqiqotini tashkil etish va topshiriqlarini tayyorlash namunalari	264
Хабибова Г. Г. Мактабгача таълимни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари	269
Eshonkulova G. Yu. O'zbek auditoriyasining talabarlari uchun ingliz tili darsliklarida antroposentrik maqollarning o'rni va ahamiyati	273
Ismailova M. The role of communicative-active approach in developing strategic competence of students through problem-solving technology	278
Yakupova Z. A. Ingliz tilini o'qitishda post metod metodikasini ta'limda qo'llash	283
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Abdullayeva D. U. Ota-ona va farzand o'rtasidagi destruktiv munosabat bolalarda agressiv xulq shakllanishi omili sifatida	287
Abdurasulov R. A. Motivatsiyani o'rganishda motivatsion konsepsiyalarining ahamiyati	291
Avlayev O. U. Shaxs kamolotida intellektual faoliyatining individual-tipologik farqlari	295
Askarova N. A. Yaqin kishisini yo'qotgan bolalar va o'smirlarga psixologik yordam ko'rsatishning o'ziga xosligi	300
Buriyeva K. E., Mirkosimova H. M. O'smirlarni mustaqil fikrlash jarayonining psixologik asosi	305
Hakimova F. X. Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda moslasha olmaslik xususiyatlaridan tortinchoqlikning turli ko'rinishlari	308
Ismatova D. T. Oilaviy psixologik xizmatda shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili	312
Jabborova M. A. Talabalar akademik o'zlashtirishining nazariy-metodologik talqini	317
Jalilov H. N. Oila va kasb muvozanatining professor-o'qituvchilar ish samaradorligiga ta'sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	325
Madrimova F. B. Yoshlarda musiqiy qobiliyatlar namoyon etilishining psixologik imkoniyatlari	332
Ostanov Sh. Sh. Kreativlikni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari	337
Пронин Р. О. Актуальность исследований зрительных иллюзий	341
Qarshiyeva D. S. Umumta'lim maktablari pedagoglarida kasbiy stress va refleksivlik orasidagi aloqadorlik	344
Ravshanova M. M. Talabalarda ekonometrika fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlarining ahamiyati	350
Раджабова З. М. Шахсада касбий англашни шаклланиши	354
Sattarova Sh. Q. Talabalik yoshida pozitiv tafakkurni rivojlantirishning xususiyatlari	357
Turaqulov L. T. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ijtimoiylashuvi muammosining nazariy tahlili	364
Shamshetova Anjim Karamaddinovna Orolbuyi mintaqasi aholisining ijtimoiy-psixologik ahvoli	368
Rasulova F. F. Zo'ravonlik qurboni bo'lgan bolalarga psixologik xizmatni tashkil etish	372
Maxmudova D. A. Odam savdosi jabrdiydalarida xavotirlanishni qaror qabul qilish xususiyatlariga ta'sirining psixologik xususiyatlari	377
Akramov M. R. Axloqiy ong va tabiatga munosabat o'rtasidagi o'zaro koppelatlar psixologiyasi	383
Turgunov A. A. Dermatoglyphics	389
Toshboltayeva N. I. Yoshlar bilish faolligini taraqqiyotida ta'limning o'ziga xosligi	393

Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

- Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti.
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersman nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti.
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor. O'zbekiston jaxon tillari universiteti

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

- Artamonova Yekaterina Iosifovna*, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemlyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy-pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy-pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor; M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor; Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jao'g'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoglu Doç. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

- Inoyatov Sulaymon Inoyatovich*, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor; O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi
Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

- Madjidova Ra'no Urishevna*, filologiya fanlari doktori, professor; O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
Ro'ziyeva Mohichehra Yoqubovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doyrtori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

PEDAGOGIKA FANLARI

- Tolipov O'tkir Qarshiyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Jo'rayev Husniddin Oltinboyevich, pedagogika fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti

PSIXOLOGIYA FANLARI

- Umarov Baxriddin Mingbayevich*, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich*, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori
Mamanazarov Abdulkakim Bozorovich, iqtisodiyot fanlari fan nomzodi, dotsent. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

- Namozov Bobir Bahriyevich*, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

SIYOSIY FANLAR

- Jumayev Rustam G'aniyevich*, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

- Artikova Hafiza To'yumurodovna*, biologiya fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

- Джураев Рисбой Хайдарович*, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

- Артамонова Екатерина Иосифовна*, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор, Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор, Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор, Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филлипова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет, Россия
Христо Кючук, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nigetin Natipoglu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор, Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

- История**
Иноятлов Сулаймон Иноятвич, доктор исторических наук, профессор, Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук, Бухарский государственный университет
- Филология**
Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук, Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук, Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент, Бухарский инженерно-технологический институт
Рузиева Мохичехра Якубовна, доктор философских наук, доцент, Бухарский государственный университет
- Педагогика**
Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор, Бухарский государственный университет
Джураев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, PhD по педагогическим наукам, доцент, Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент, Каршинский государственный университет
Умаров Бахшулло Джураевич, кандидат педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
- Психология**
Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор, Ташкентский государственный педагогический университет
Бафеев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами
- Экономика**
Куролов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор, Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент, Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
- Философия**
Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук, Бухарский государственный университет
- Политика**
Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент, Бухарский государственный университет
- Биология**
Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент, Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH**MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL**

- Djuraev Risboy Haydarovich**, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen
Tadjikhodjaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor
Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor
Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Artamonova Ekaterina Iosifovna**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Emelyanova Irina Evgeneevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Hazretili Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN**History**

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor, Doctor of Philology. Bukhara State University
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, Doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khillola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Ruziyeva Mohichehra Yakubovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State University

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Jurayev Khusniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University
Inoyatov Abdullo Shodievich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafayev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

- Djumayev Rustam Ganiyevich**, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

SARDOBALARNING XIZMAT KO‘RSATISH TIZIMIDAGI AHAMIYATI

Ergashev Jahongir Yunus o‘g‘li
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PHD) Buxoro

THE SIGNIFICANCE OF SARDOBAS IN THE SYSTEM OF RENDERING SERVICES

Ergashev Jahongir Yunus o‘g‘li
doctor of philosophy in historical sciences (PhD) Bukhara

ЗНАЧЕНИЕ САРДОБ В СИСТЕМЕ ОБСЛУЖИВАНИЯ

Эргашев Жахонгир Юнус угли
Доктор философии по историческим наукам (PhD) Бухара

Резюме: Maqolada Buxoro xonligi hududi bo‘ylab o‘tgan karvon yo‘llari bo‘yida joylashgan sardobalar, ularning qurilish arxitekturasi, sardobalarda xizmat ko‘rsatish tartibi, xavfsizlik masalalari bilan bog‘liq ma‘lumotlar tarixiy manbalar va adabiyotlardagi ma‘lumotlar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Sardoba, peshtoq, chuchuk suv, quduq, yo‘l, yo‘lbo‘yi inshooti, karvon yo‘li, hovuz, gidrotexnik inshoot, kechuv, g‘ishtli zinapoya, tuynuk, “qir” qorishmasi.

Аннотация: статье освещаются данные связанные с сардоба, располагавшихся вдоль торговых путей проходивших через территорию Бухарского ханства, а также вопросы их строительной архитектуры, порядка обслуживания и безопасности на основании исторических источников и литературы.

Ключевые слова: сардоба (хранилище для воды), портал, пресная вода, колодец, дорога, сооружение вдоль дороги, караванный путь, водоем, гидротехническое сооружение, переход, кирпичная лестница, отверстие, смесь глины

Summary: The article discusses the data related to the sardoba, located along the trade routes passing through the territory of the Bukhara Khanate, as well as questions of their building architecture, order of maintenance and security based on historical sources and literature.

Keywords: sardoba (water storage), portal, fresh water, well, road, building along the road, caravan route, reservoir, hydraulic structure, passageway, brick staircase, hole, clay mixture.

Ko‘pgina Osiyo mamlakatlari qatori Respublikamizda ham chuchuk suvga bo‘lgan talab azaliy muammolardan biri bo‘lib, Markaziy Osiyoning keskin kontinental qurg‘oqchil iqlim sharoiti uchun o‘ziga xos qurilish bo‘lgan gidrotexnik inshootlar-ko‘priklar, to‘g‘onlar, bandlar, osma quvurlar qatorida qor yomg‘ir suvlari to‘planadigan suv omborlari-sardobalardan ham keng foydalanilgan. Sardoba so‘zi forscha “sard”-muzdek va “ob” suv so‘zlarining birikmasidan yasalgan bo‘lib, sardobadan nomining o‘ziyoq bu inshoot suvni saqlash uchun xizmat qilishini ko‘rsatib turibdi. Ilmiy ma‘lumotlar Markaziy Osiyoda sardobalarning eng qadimgilari IX-X asrning boshlaridan paydo bo‘lganligini ko‘rsatmoqda[1:91]. O‘zbekiston hududidagi hozirgacha saqlanib kelayotgan sardobalar asosan XIV-XIX asrlar oralig‘ida qurilgan[2:12].

O‘zbekiston hududidagi so‘nggi o‘rta asrlarga oid davlatlardan Buxoro xonligi XVI-XVIII asrlarda Markaziy Osiyoning katta hududlarini o‘z ichiga olgan yirik davlat bo‘lib, sardobalar mamlakatdagi turli hududlarni o‘zaro bog‘lashda savdosotiq aloqalari muhim o‘rin tutgan. Iqtisodning muhim tarmog‘i bo‘lgan savdosotiq xonlikning turli hududlari orasidagi barqaror ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni

ta'minlashda, o'zaro bog'liqlikka ega yagona iqtisodiy tizimni shakllantirishda, ichki va tashqi bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantirishda asosiy o'rin tutgan tuzilma sifatida muhim ahamiyat kasb etardi. Savdo aloqalari xonlikning yirik shaharlari va savdo markazlarini o'zaro bog'lovchi karvon yo'llari orqali amalga oshirilib, bu tizim faoliyatida tegishli infratuzilmalar va yo'lbo'yi inshootlarining mavjudligi talab etilardi.

Xonlikning katta qismini cho'l va sahrolar tashkil etib, bu hududlar orqali o'tgan karvon yo'llar faoliyatini yo'lga qo'yish Markaziy hukumatning doimo diqqat-e'tiborida turgan. Shu o'rinda issiq iqlimli mintaqamizda ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojni qondirishga xizmat qilgan bu gidrotexnik inshootlardan biri sardobalar, ularning arxitekturasi, vazifasi, savdodagi ahamiyati bilan bog'liq masalalarga alohida to'xtalib o'tamiz.

Buxoro xonligida shayboniylar sulolasi hukmdorlari tomonidan sardobalar qurilishi davrida ancha keng miqiyosda olib borilgan. Jizzaxdan Sirdaryo kechuvlariga, Buxorodan Qarshi orqali Amudaryoning o'rta oqimidagi Kerki va Kelif kechuvlariga olib boruvchi yo'llarda qurilgan sardobalar bundan dalolat beradi. Ayniqsa, XVI asrning ikkinchi yarmida Abdullaxon II tomonidan ko'plab sardobalar qurilgan edi. Ular ichida Qorovulbozordagi sardoba, Bo'zachi sardobasi, Begichak sardoba, Yakka sardoba, Kaspidagi sardobalar, Qarshidan Amudaryodagi kechuvlarga olib boruvchi yo'llardagi sardobalar, xususan Turkmaniston hududidagi Sangir suvloq sardobasi, SHERobod yaqinidagi sardoba, Jizzax-Chinoz oralig'idagi cho'l hududidagi Yakkasardoba, Mirzarabot, Yog'ochli sardobasi va boshqa sardobalar bunga misoldir[3:19-20]. Tadqiqotchilar fikricha, Mirzacho'ldagi sardobalarlarning barpo etilishi ham Abdullaxon II ning quruvchilik faoliyati bilan bog'liqdir[4:75].

P.Ravshanov ma'lumotlarga qaraganda, Movaraunnahrda mavjud bo'lgan 44 ta sardobaning 29 tasi Qarshi cho'lida qurilgan[5:508]. Qashqadaryo vohasidagi sardobalar esa, XVI asr va undan keyingi davrga xosdir. Sardobalar arxitekturasi shakllanishi bir necha yuz yillarga cho'zilgan. Ularning qurilish jarayonida aholining kuzatuvchanligi muhim ahamiyatga ega bo'lgan: dastlab, taqir joylarda to'plangan suv bir muncha vaqt yerga singmay qolgani, bunday joylarni vaqt o'tishi bilan aholi tomonidan chuqurlashtira borilgani, kengaytirgan va asta-sekin hovuz ko'rinishiga keltirilgani, hovuzdagi suv ifoslanmasligi uchun hovuz atrofi devor bilan o'ralgani, suvning yerga singib ketishini kamaytirish choralari ko'rilgani, suv bug'lanishini kamaytirish maqsadida bunday hovuzlarning usti yopilganligini tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar tahlili ko'rsatadi. Xullas, bu sohadagi tajribalar necha-necha asrlar cho'llarda chuchuk suv saqlashning eng qulay usuli sifatida hozirgi ko'rinishdagi sardobalar vujudga kelgan. Qadimiy an'analar XX asr boshlariga qadar ham o'zgarmay qoldi.

Sardoba qurilishi uchun suv, tuproq va qum alohida toza joydan, ganch esa Qoravulbozor va Nurotadan olib kelingan. Qumga yantoq, qamish, yulg'un kuli qo'shilgan. Inshoot uchun ishlatiladigan g'isht ham issiq sovuqqa g'oyat chidamli bo'lishi lozim bo'lgan. Loy yaxshi pishitilib, unga tuya juni qo'shilgan. Xom g'isht 1-2 yil quyosh jazirasida toblangandan so'ng, ular yantoq olovda pishirilib, obi g'ishtlar tayyorlangan. G'ishtlarni bir-biriga yopishtiradigan qorishma loyga suvdan tashqari qo'y suti, tuya juni ham qo'shilgan.

Sardoba devorining qalinligi eng pastki qismida 1,5 metrni tashkil etsa, yuqoriga ko'tarilgan sari yupqalashib boradi. Eng yuqori qismida uning qalinligi bir g'isht ko'rinishiga keladi. Sardobaga bir tomondan-shimol tarafidan kiriladi, qolgan uch tarafida esa ark ko'rinishida tuynuklar bo'lgan. Kirish qismi arksimon bo'lib, undan g'ishtli zinapoyalar orqali sardoba ichkarisiga kirilgan. Sardobaning osti doira shaklida bo'lib, suv yerga sizib ketmasligi uchun 3 qavat qoramol, tuya terisi, 3 qavat kigiz, ustiga bir qavat ganch, yuqori qismiga pishiq g'isht yotqizilgan[6:56]. Sardobalarning Respublikamiz bo'ylab hududiy tarqalish holati tartibsiz ko'rinsa-da, aslida qat'iy

qonuniyatga bo'ysunganligini ko'rish mumkin. Sardobalar yirik suv manbalaridan yiroq maydonlarni ishg'ol qilgan bo'lsa, bu tizimni tutashtiruvchi egri chiziq yirik karvon yo'llari va uning gavjum joylari bo'ylab o'tadi.

Ichki diametri 15-17 metrli davra hovuz shakli, usti g'ishtin gumbaz bilan yopilgan bu inshoot ichidagi suv hatto jazirama kunlarda ham muzdek turgan. Abdullaxon II Qarshi va Amudaryo oralig'idagi cho'lda ko'plab sardobalar barpo ettirgan[7:59]. Karvonsaroy yonidagi Abdullaxon II tomonidan qurilgan sardoba hozirgacha yaxshi saqlanib qolgan bo'lib, mahalliy aholi Gumbaz deb ta'rif etuvchi bu sardoba Qoravulbozor orqali o'tgan savdo karvonlari, harbiy otryadlar, yo'lovchilar va cho'ponlarni suv bilan ta'minlashga xizmat qilgan. M.YE. Massonning fikricha, bir-biridan bir kunlik yo'l masofasida (24-25 km) qurilgan bu sardobalarning joylashuvi Qarshi-Kerki va Qarshi-Kelif savdo yo'lining yo'nalishini ko'rsatib turadi.

Ana shunday sardobalarning biri yozma manbalarning guvohlik berishicha Eski Nishonda mavjud bo'lgan. Qarshida XVI-XIX asrlarda amalda bo'lgan me'moriy inshootlar ichida Abdullaxon II tomonidan qurilgan sardoba ham XX asr boshlariga qadar faoliyat ko'rsatgan. Shu paytgacha bu sardoba bizning kungacha yetib kelmagan degan qarash mavjud edi. Qarshi shahri Registonining janubida, Chorsuning ro'parasida joylashgan Qarshi sardobasi 2005-yilda aniqlangan. Hozirgi kunda esa ushbu sardoba qaytadan ta'mir etilgan bo'lib, shahar ko'rkiga ko'rk qo'shib turibdi.

Qarshi-Buxorokarvon yo'lidagi Kaqir sardobasi to'g'risida rus vrachi I.A. Yavorskiy 1878-yilda "Bundan 200 yil avval yashab o'tgan Zakariyo dasturxonchining mablag'i hisobiga qurilgan bu inshoot tufayli uning nomi avlodan-avlodga o'tib kelmoqda, xolbuki, dasturxonchi xizmat qilgan podshohning nomini avlodlar allaqachon unutib yuborishgan", -deb yozgan edi[8:37].

Sardobalar me'moriy tuzilishi jihatidan bir-biridan aytarli farq qilmaydi. Aylana shaklidagi hovuz va uning ustini yopib turuvchi gumbaz shaklida qurilgan bu sardobalar gumbazida bir nechta derazalar, ular pastida esa suv tushishi uchun mo'ljallangan maxsus teshiklar va tepasida aylana shaklidagi tuynuk bor. Bundan tashqari, sardoba hovuzidagi suvdan olish uchun mo'ljallab qoldirilgan maxsus kirish joyi mavjud. Sardoba suvini salqin holda saqlash uchun deraza va eshik doimiy havо aylanib turadigan qilib qurilgan.

Sardoba ichida yorug' tushishi va doimo haroratni bir xilda saqlash uchun kunchiqar (Sharq) va kun botar (G'arb) tomonlarga tuynuklar qo'yilgan. Sardobaning quyi eshigi shamol oqimiga teskari tomonga qaratib qurilgan. Hovuzga suv kirishi uchun tarnov yasalgan. Sardoba yonida karvonsaroy joylashgan, yo'lovchilar hordiq chiqarib, olis yo'lga suv g'amlab olganlar[6:53].

Sardobalarning barchasi asosan yomg'ir suvi va qor erishidan hosil bo'lgan suvlar bilan to'ldirilgan. Bunday suvlar maxsus ariqchalar orqali sardoba hovuziga kelib tushgan. Ba'zi sardobalarga suv daryo va boshqa suv manbalaridan maxsus kanalchalar orqali ham keltirilgan. Sardobadagi suvni buzilishdan saqlashda va sardobada havо almashib turishini ta'minlashda sardoba gumbazidagi derazalar va tepasidagi tuynugi katta rol o'ynaydi. Sardobalarning kirish joyi shimol yoki shimoliy-g'arb tarafda bo'lib, ulardan 6-8 metrgacha uzoqlikdan sardoba hovuzi tubiga olib tushuvchi zinapoyalar boshlangan. Zinapoyalar usti uzun yo'laksimon qilib berkitilgan.

Qaqir va Buzachi sardobasi Xo'ja Muborak qishlogi yaqinida joylashgan. Bu sardobalar orqali o'tgan yo'l bilan Begijak va Yakka sardobalarga borish mumkin. Begijak sardobasi Xo'ja Muborak qishlog'idan 6-7 kilometr janubi g'arbda bo'lib hovuzi butunlay ko'milib ketgan, beshta derazasi mavjud[9:27-28]. Yakka sardoba esa Xo'ja Murod baxshi ziyoratgohidan 3 km g'arbda joylashgan, uning ham beshta derazasi bo'lib, hovuzining kengligi 14 metrni tashkil etadi. Maymanoq qishlog'i hududidagi sardobadan qishloq ahli, qo'shni Muborak tumani aholisi, savdogarlaru-cho'ponlar foydalanishgan. Olis yo'lga ketuvchilar suv g'amlab olishgan. Bu sardoba oldida nov bo'lib, undan chorva mollar sug'orilgan. Sardobaning eshigi shimolga

qaragan holda, beshta derazaga ega. Sardoba o'tgan asrning 70-80 yillarida qo'shni Muborak tumanining Qarliq xo'jaligining omborxonasi vazifasini ham bajargan. Shu atrofdagi sardobalar ichida eng yomon holda saqlanib qolgan sardoba Maymanoq sardobasi bo'lib hisoblanadi.

Eski Kasbi qo'rg'oni yonidagi sardoba haqida, bu yerga tashrif buyurgan mutaxassislar Kasbi qo'rg'oni va Sulton Mirhaydar ziyoratgohiga ko'proq etibor qaratgani bois, bu joyda mavjud bo'lgan sardoba haqida yetali ma'lumot qoldirishmagan. Kasbi sardobasi-keng davra quduq kabi yasalgan, uning hajmi juda katta (ichining diametri qariyb 16 metr), usti pog'onali baland gumbaz bilan berkitilgan. Sardoba suvga chidamli "qir" qorishmasi bilan yirik pishiq g'ishtlardan ishlangan. Imorat rivoyatlarda aytilishicha, Abdullaxon zamonasida bunyod etilgan. Kasbi qishlog'idagi bu sardobaning odatdagidek peshtog'i yo'q, shimol tomondagi g'isht zinapoyalar suvga tomon olib boradi. U o'zining tuzilishi jihatidan boshqa sardobalardan deyarli farq qilmaydi. Sulton Mirhaydar ziyoratgohi yonida yana bir sardoba mavjudligi aniqlangan bo'lib, bu usti ochiq sardobaning kim tomonidan va qachon barpo etilganligi haqida aniq ma'lumotlar yo'q.

Darhaqiqat, pog'onali yassi gumbazli va ravoqining yuqori tomoni boshdan-oyoq to'rt burchak yupqa pishiq g'ishtdan terilib, metinday mustahkam qilib qurilgan. Bu sardoba Kasbi sardobasidan sal chog'roq, suv to'planadigan joyi (rezervuari)ning tashqi diametri 16 metr. Sardobaning boshqa sardobalardan yana bir farqli tomoni derazalar soni uchta. Ushbu sardobadan yaqin vaqtlargacha ham foydalanilgan.

Qarshi-Kerki yo'nalishidagi eng birinchi sardoba eski Nishon yonida bo'lgan va u o'tgan asrning 30-yillariga kelib buzilib ketgan. Bu yo'nalishdagi ikkinchi sardoba hozirgi Tallimarjon suv ombori qurilgan joyda bo'lgan. Gumbazi yo'qligidan "usti ochiq sardoba" deb nomlangan [9:27-28]. Uchinchi sardoba Sangir Suvloq sardobasi bo'lib, Eski Tallimarjon qishlog'i yonida joylashgan. Old tarafi-g'arbiy qismi devor bilan o'ralgan va boshqa sardobalardan ancha katta bo'lib, 10 ta derazasi bor.

Qarshidan Kelifga o'tuvchi karvon yo'li bo'yida, Nishon tumanining sharqiy hududi yaqinida Yusuf sardobasi ham mavjud bo'lgan. Minglab yo'lovchilarni hojatini chiqargan sardobalar qo'riqlanmasada toza saqlangan va doimiy ravishda ta'mirlanib turilgan.

Yozma manbalarda Qarshi cho'lidagi sardobalarning deyarli barchasi Abdullaxon II davrida qurilgan degan fikr mavjud. Qarshi cho'lidagi sardobalar juda sifatli pishiq g'ishtdan mustahkam qilib qurilgan bo'lib, chamasi, g'ishtdan foydalanish maqsadida ularning ko'pi o'tgan asrning 30- yillarida buzilgan[10:51].

Sardobalar faqat qadimgi karvon yo'llarining yo'nalishlarini aniqlashtirishga yordam beribgina kolmasdan, balki xalqimiz me'morchiligi tarixini, bu sohadagi yutuqlarini, o'tmishdagi me'moriy uslublarni o'zida aks ettirgan muhim tarixiy manba hamdir. Cho'lu biyobonlarda chuchuk suv saqlashning eng samarali usullarini yaratgan ajdodlarimizdan qolgan bu muhim tarixiy yodgorliklar, afsuski, bugungi kunga kelib butunlay qarovsiz holga kelib qolgan.

Sardobalarning turli jihatlarini kuzatgan va o'z asarlarida qayd etgan mualliflar N.Xanikov, A.Berns, A.Vamberi, M.Galkin, D.Logofet, V.Bartold, M.Masson, A.Muhammadjonov, A.Anorboyev, U.Mavlonov, A.Hasanov va boshqalarning ma'lumotlari asosida ularni to'yinish manbalariga ko'ra uch guruhga ajratish mumkin. Tabiiy to'yinuvchi sardobalar: qor-yomg'ir suvi o'z-o'zidan sardoba hovuzini to'ldiradi. Sun'iy to'yintiriluvchi sardobalar: quduq, koriz, daryo, ariq suvi bilan to'ldirilgan. Aralash tarzda to'yinuvchi sardobalar: qor-yomg'ir, ariq, paynov suvi hisobidan to'ldirilgan, bu turdagi to'ldiriluvchi sardobalar ko'proq daryo bo'ylarida, sug'orma dehqonchilik qilinadigan hududlarga yaqin joyda joylashgan.

Sardobalarning qurilish jarayonini ko'zdan kechirganda, ularning birinchi navbatdagi vazifasi suvni bug'lanib ketishdan himoya qilish bo'lsa, ikkinchisi sanitarlik, to'siq rolini o'tashdan iborat ekanligini bilib olishimiz mumkin. Darhaqiqat,

sardoba ichkarisiga mol, ot-ulov qo'yilmagan, ular uchun sardoba hovlisidan tashqarida yog'och yoki toshdan suv quyiladigan oxurlar (nov) yasalgan.

Janubiy Qozog'iston hududida ham (Sayram yaqinida) XVI asrning birinchi yarmida Mir Arab tomonidan sardoba barpo etilgani mintaqaning shimoliy dasht zonalari ham sardobalar mavjud hududlar qatoriga kiritishga imkon beradi. Toshkentdan Xo'jandga va Chotqol tog' dovoni orqali Farg'onaga ketuvchi yo'lda ham bu davrga mansub sardobalar (yoki usti gumbaz bilan yopilgan buloqlar) bo'lgan. Ular ichida Angren daryosi o'ng qirg'og'ida, Qoraxitoy qishlog'i shimolida qurilgan Qaynargumbazni va Toshkent-Xo'jand yo'lidagi boshqa bir qancha gumbazli sardobasimon inshootlar (Chuqurbekat, Jonbuloq, Mirzorabot)ni aytib o'tish mumkin[11:14-16]. Bu ma'lumotlar o'rta asrlarda mintaqaning tog'oldi va dasht hududlarida ham sardobalar bo'lganligidan dalolat beradi.

O'rta Osiyoning jazirama iqlim sharoiti va yirik shaharlarni suv bilan ta'minlash ehtiyoji shaharlarda ham sardobalar barpo etilishiga turtki berardi. Abdullaxon II tomonidan Qarshida, Subxonqulixon tomonidan Buxoroda barpo etilgan sardoba[12:304] va boshqa ma'lumotlar bundan dalolat beradi.

Shu tariqa, mintaqadagi qadimgi davrda shakllangan aloqa-savdo yo'llaridan foydalanish so'nggi o'rta asrlarda ham davom etdi. Mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyat tufayli ularning ayrim tarmoqlaridan foydalanish ma'lum vaqt to'xtab qolgan holatlar ham kuzatilsa-da, mazkur yo'llar O'rta Osiyodagi o'zbek xonliklarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutib keldi. XVI-XIX asrlarda karvon yo'llari tizimi faoliyatida birmuncha o'zgarishlar ruy berdi. Bu davrga xos xususiyatlar ichida, mintaqaning cho'l va dasht hududlari orqali o'tgan yo'nalishlarida ko'plab yo'lbo'yi inshootlari-rabotlar va karvonsaroilar, sardobalar, quduqlar, ko'priklar barpo etilganini aytib o'tish mumkin. Ikkinchi tomondan, o'zbek xonliklari o'rtasidagi siyosiy nizolar, urushlar mintaqa iqtisodiyotiga va o'zaro iqtisodiy munosabatlarga, karvon yo'llari faoliyatiga salbiy ta'sir etib turdi. Shunga qaramasdan, bu davrda mahalliy va mintaqaviy ahamiyatga ega yo'llar tarmoqlari kengayib, karvon yo'llarining yangi yo'nalishlari paydo bo'lib bordi.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Анорбоев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии. –Т., 1988.-С. 91
2. Мавланов У. М. Торговье и культурные связи Кашкадаринского оазиса в XVII-XIX вв.: Дис.... канд. ист.наук. -Т., 1994. -С. 155.
3. Массон М.Е. Проблема изучения цистерн - сардоба. – Ташкент, 1935. – 43 с. Кудратов С. Сардобалар ўлкаси. – Тошкент: Фан, 2001. – 28 б. Насриддинов К.М., Сафонова Н.А., Смесова Е.А. Буюк ипак йўлидаги сардобалар // Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2004. – Б. 224-226.
4. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского, вводная статья и примечания Н.К. Норкулова, редактор перевода А.К. Арандс, предисловие, редактор введения и примечаний А.С. Сагдуллаев. – Ташкент: Академия, 2009. – 333 с. [Хорошхин А.П.]. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина. – СПб., 1876. – 520 с. [65-69, 257-259]. Массон М.Е. Проблема изучения цистерн - сардоба. – Ташкент, 1935. – 43 с. [14;32]
5. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. (Энг қадимги даврлардан XIX аср II ярмига қадар). – Тошкент: Фан, 1995. – 783 б.
6. Исмоилов Н., Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. Қарши, 2005. - 77 б.
7. Вамбери А. Очерки Средней Азии (дополнение к «Путешествию по Средней Азии») -М.: Изд-во А.М.Мамонтова, 1868. - 373с.
8. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 годах. В двух томах – СПб.: Типография д-ра М.А.Хана, 1883. Т. 2.–387с.
9. Мавлонов Ў. Аждодларимиз заковати. //Фан ва турмуш. 1993, № 7-8. –Б. 27-28.
10. Массон М.Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1953. – 144 с. с илл.
11. Муҳаммад Юсуф Мунши. Тарих-и Муқим-хони (Муқимханская история) / Перевод с таджикского, предисловие, примечание и указатели проф. А.А.Семенова. – Ташкент, 1957. – С. 304. Массон М.Е. Проблема изучения цистерн - сардоба. – Ташкент, 1935. – 43 с.[22].

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTON QISHLOQ XO'JALIGIDAGI O'ZGARISHLAR

*Hasanova Nishona Normurotovna,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti (PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning mustaqillik yillarida qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar; paxta yakkahokimligiga barham berilishi, vazirlar mahkamasi tomonidan qishloq xo'jaligi va yerga doir qabul qilingan qonunlar; prezidentimizning qishloq xo'jaligiga doir farmonlari, qarorlari va farmoyishlari doirasida amalga oshirilgan ishlar batafsil yoritilgan.

Tayanch atamalar: dehqonchilik, nilometr, irrigatsiya, taqvim kalendar, agrar soha, bozor iqtisodiyoti, eksport, import, go'za navlari, intensiv bog', kredit.

ИЗМЕНЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УЗБЕКИСТАНА ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

*Хасанова Нишона Нормуротовна,
докторант, Бухарский государственный университет*

Аннотация. В данной статье подробно изложены изменения в сельском хозяйстве за годы независимости Узбекистана, отмена хлопковой монополии, законы о сельском хозяйстве и земле, принятые Кабинетом министров, указы, постановления и распоряжения нашего президента по сельскому хозяйству.

Ключевые слова: садоводство, nilometr, ирригация, календарь, аграрная профессия, финансирование по рынку, экспорт, импорт, сорта хлопка, интенсивный сад, кредит.

AGRICULTURE CHANGES DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE IN UZBEKISTAN

*Hasanova Nishona Normurotovna,
Doctoral student of Bukhara State University*

Annotation. Following article deals with the changes in agriculture during the years of independence in Uzbekistan. The abolition of the cotton monopoly, the laws adopted by the Cabinet of Ministers on agriculture and land, and the works carried out within the framework of the decrees, decisions and orders of our president on agriculture are given as well.

Key words: agriculture, nilometr, irrigation, calendar, agrarian sector, market economy, export, import, varieties of cotton, intensive garden, credit.

Kirish. Ko'hna zaminimizning boy o'tmish tarixi ming yillarga borib taqaladi. O'lkamizda shakllangan qadimiy ilmiy tarixiy ananalar shundan dalolat beradiki bundan uch ming yil avval muqaddas zaminimizda sun'iy sug'orishga asoslangan yuksak dehqonchilik madaniyati noyob irrigatsiya inshootlari bunyod etilgan. Beruniyning yozishicha qadimgi xorazmliklar qishloq xo'jalik ishlarini davriy rejalashtirish ehtiyojidan kelib chiqib, o'zlarining taqvim kalendar tizimiga ega bo'lganlar. Al Farg'oniy bobomiz arab dehqonlari uchun Nil daryosi sathini o'lchash uchun nilometr asbobini yaratganlar.

Mustamlakachilik yillarida O'zbekistonning xalq xo'jaligi bir tomonlama rivojlantirildi. Ya'ni qishloq xo'jaligida paxta yetishtirishga, sanoatda esa paxta yalpi hosilini birlamchi qayta ishlashga asosiy e'tibor qaratildi. Respublika sanoatining qolgan muhim tarmoqlari ham paxta majmuini rivojlantirishga muvofiq ravishda taraqqiy qildirildi.

Asosiy qism. Mamlakatimiz qishloq xo'jaligi bo'yicha ulkan salohiyatga ega.

Bozorlarimiz to'kin, xalqimiz rizqi mo'l-ko'l bo'lishidan tortib, eksportdan qo'shimcha daromad topishgacha bo'lgan juda ko'p masalalar shu yo'nalish rivojiga bog'liq. Lekin uzoq yillar agrar sohaga yetarlicha e'tibor berilmadi. Na bozor iqtisodiyoti, na yerga munosabat, na manfaatdorlik bor edi. Mablag', ilmiy inovatsiyalar jalb etilmadi. Oqibatda yerlar charchab, unumdorlik pasayib ketdi. Mahsulotni qayta ishlash, qo'shimcha qiymat olish bo'yicha tizim yaratilmadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng barcha sohalarda ulkan o'zgarishlar bo'ldi. Jumladan qishloq xo'jaligida ham tub burilishlar davri boshlandi. Bozor iqtisodiyotining birinchi bosqichidayoq (1991-1994) iqtisodiy islohotlarga doir qonunlar qabul qilindi, uning huquqiy negizi yaratildi. 1995-yildan boshlab O'zbekiston jamiyatni isloh qilishning ikkinchi bosqichiga qadam qo'ydi. Ushbu bosqich bozor munosabatlariga o'tish tuzilmalarini shakllantirishni yakunlashni, mamlakat xalq xo'jaligini har tomonlama rivojlantirishni, milliy valyutani barqarorlashtirishni va iqtisodiyotni xomashyo yetishtirib berishdan tayyor mahsulot chiqarishga yo'naltirishni ko'zda tutilgan. Shuningdek, iqtisodiy islohotlarning yuqorida aytilgan ikkinchi bosqichida iqtisodiyotni barqarorlashtirish va xalq xo'jaligi tarmoqlari o'sishini ta'minlash, ishlab chiqarishda aholi keng iste'mol mollariga ko'ra ularning ehtiyojini nazarda tutib o'zgarishlar qilish va boshqa hayotiy masalalar xalq xo'jaligida qator tarkibiy o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, mamlakat xalq xo'jaligining yetakchi sohasi-sanoatda importning o'rnini bosa oladigan tovarlar ishlab chiqarish: neft mahsulotlari, g'alla mustaqilligini ta'minlash, eksportbop tovarlar ishlab chiqarish miqdorini ko'paytirishga qaratilgan yo'nalishlarga iqtisodiy siyosatda ustuvorlik beradi [2].

So'nggi yillarda respublikada dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari ajratilgan maydonlardan samarali foydalanish, ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq aholisining bandligi va turmush darajasini oshirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. 1998-yil 30-aprelda "Dehqon xo'jaliklari to'g'risida" qabul qilingan qonun ularni rivojlantirishda huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Qishloq xo'jaligida paxta yakkahokimligiga barham berildi. Dehqonning o'z salohiyatini ko'rsatishi, qolaversa yerga egalik qilish uchun berilgan erkinlik o'z samarasini bera boshladi [3]. Tomorqa yerlaridan samarali foydalanish, moddiy texnika bazasini mustahkamlash, faoliyatini yanada kengaytirish va aholi tomorqalarini xizmatlari bilan qamrab olish darajasini oshirish, shuningdek, mahsulotlarni eksport qilish imkoniyatini yanada ko'paytirildi. 2004-yil Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko'ra vazirlik huzurida "G'o'za urug'chiligi respublika markazi" tashkil etildi. Fermerlik harakatini rivojlantirish natijasida mamlakatda keying yillarda 160 mingdan ortiq fermer xo'jaliklari shakllanib, ular bugungi kunda 10 mingdan ortiq yo'nalishlarda samarali faoliyat yuritmoqda. Quyidagi raqamlarga e'tibor beradigan bo'lsak 12 mingdan ziyod fermer xo'jaligi rahbarlarini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etsa, 6 mingdan ortiq fermer xo'jaligiga xotin-qizlarimiz rahbarlik qilib kelmoqda. Mamlakatimizda irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarining barcha xarajatlari to'liq davlat byudjeti hisobidan qoplanmoqda. Bu qishloq xo'jalik ekinlaridan mo'l hosil olishda muhim omil bo'lmoqda. Yerni xususiylashtirish zamon talabi bo'lgan O'zbekiston qishloq xo'jaligini bozor munosabatlariga o'tkazishning eng avvalgi va eng muhim bosqichidir. Qishloq xo'jaligida zamonaviy ishlab chiqarish, yuqori hosildorlik va yuqori sifatli mahsulotlar yetishtirish bu sohada bozor munosabatlarini tiklamasdan amalga oshirish imkonsiz. Bozor munosabatlari esa, qachonki ishlab chiqaruvchi, ya'ni dehqon o'z mehnat faoliyatida erkin va u qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalarining eng muhimi bo'lgan yerning va ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy mulkdori bo'lsagina rivojlanadi. Intensiv bog' maydonlarini kengaytirishga 65 million dollar davlat byudjetidan ajratildi. Xususan Toshkent viloyatida 500 gektar, Andijon, Buxoro va Samarqandda 300 gektardan, Qashqadaryo va Surxandaryoda 200 gektardan maydonda yangi usuldagi intensiv bog'lar yaratilishi rejalashtirilgan.

2017-yil 25-avgust prezidentimiz tashabbusi bilan “O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi xodimlari kunini belgilash to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi va har yili dekabr oyining ikkinchi yakshanbasi etib belgilandi. Yana bir muhim yo‘nalish asalarichilik sohasini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston asalarichilar uyushmasi tashkil etilib unga asal yetishtiradigan 14 mingdan ortiq tadbirkor a‘zo bo‘lib kirdi. Oxirgi 20 yilda e‘tibordan chetda qolgan yana bir tarmoq-baliqchilik sohasini tiklash uchun “O‘zbekbaliqsanoat uyushmasi” 2017-yil tashkil etildi [1]. Uning tizimiga 3600 ta baliqchilik xo‘jaligi kiritildi. Yuqoridagi islohotlarni amalga oshirish qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarning moliyaviy ahvolini mustahkamlash, yerlardan samarali foydalanishni rag‘batlantirish, shu jumladan meva-sabzavot va yem-xashak ekinlarini ko‘paytirish imkonini beradi. Bu o‘z navbatida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining umumiy hajmini hamda agrar sektorning eksport salohiyatini oshirishga imkon beradi.

Bundan tashqari prezidentimizning 2019-yil 23-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tashqiqlash to‘g‘risida”gi PF-5853-sonli farmoniga muvofiq 2021-yil 1-sentabrdan boshlab qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarga sertifikatlangan qishloq xo‘jaligi ekinlari urug‘lari va ko‘chatlarini xarid qilish uchun ajratiladigan tijorat banklarining kreditlari bo‘yicha tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan foiz xarajatlarini qoplash uchun kompensasiya taqdim etildi. 2021-yil 1-martdan boshlab “Har bir oila-tadbirkor” dasturi doirasida bog‘dorchilik, uzumchilik va limonchilikni rivojlantirish uchun aholiga ajratilgan kreditlar muddati 3 yildan 7 yilgacha uzaytirildi. Qishloq xo‘jaligida bilim va innovatsiyalar milliy markazining tarkibidagi ilmiy muassasalarning yer maydonlarida tadbirkorlik sub‘yektlarini shartnoma asosida jalb qilgan holda sabzavot, poliz va kartoshka, dukkakli, moyli ekinlar, mevali va tok ko‘chatlari yetishtirish tashkil etildi [1].

Xulosa. Fermer va dehqonlarimiz qishloq xo‘jaligida asosiy kuch bo‘lib, nafaqat mazkur sohani balki butun mamlakatimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimizning turmush darajasini oshirish, yurtimizni har jihatdan obod va farovon qilishda beqiyosh ishlarni amalga oshirayotganlarining guvohi bo‘lyapmiz. Mamlakatimizda olib borilayotgan har bir sohadagi islohotlar zamirida aholinning huquqiy madaniyatini shakllantirish, jamiyat va jamoatchilik oldidagi nufuzini e‘zozlash va yurt tinchligi saodati, farovonligi yo‘lidagi mehnat va shijoatni himoyalash, qadrlash kabi qator manfaatlar mujassam.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Sh.M. Mirziyoyev “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni 2021 yilda amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Toshkent shahri, 2021 yil 24 fevral.
2. Sh.M. Mirziyoyev, “Yangi O‘zbekiston strategiyasi”, Toshkent: ”O‘zbekiston” nashriyoti, 2021.
3. Tohir Daliyev. “Ezgu maqsadlar, ulkan rejalar agrar soha istiqbolini belgilaydi” O‘zbekiston Qishloq xo‘jaligi. N:2. 2018.
4. Babajanov. “Yer resurslaridan samarali foydalanishni barqaror rivojlantirish muammolari” Agroilm N:5. 2019.
5. Tursunov S. “Dala ekinlari mahsulotlarini yetishtirish texnologiyasi” Toshkent. 2013.
6. O‘zbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T. «O‘zbekiston». 1997.

O'ZBEKISTONDA GENDER TENGLIGINING QONUNCHILIK ASOSLARI VA UNING TAKOMILLASHTIRILISHI

*Buxoro davlat universiteti,
Jahon tarixi kafedrası mustaqil izlanuvchisi Kazakova Marifat Dexkanovna*

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik yillarida mamlakatimizda xotin-qizlarga yaratib berilayotgan imkoniyatlar, gender tengligi, ayollarning mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi ishtiroki, yangilanayotgan O'zbekistonda gender tengligini ta'minlashda amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning istiqbollari, qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar va ularning ahamiyati, gender tenglikni ta'minlashning huquqiy asoslarini takomillashtirish va yechimini kutayotgan muammolar tahlili bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: gender tenglik, qonun, ayol, erkak, gender adolat, qadriyat, mentalitet. ijtimoiy himoya, ayollar huquqlari, zo'ravonlik, tazyiq, huquqiy himoya va boshqalar.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА И ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ

*Казакова Маришат Дехкановна
Бухарский государственный университет Независимый исследователь
отдела всеобщей истории*

Аннотация. В данной статье возможности, созданные для женщин в нашей стране в годы независимости, гендерное равенство, участие женщин в политической, социально-экономической жизни страны, проводимые реформы по обеспечению гендерного равенства в новом Узбекистане и их перспективы, описываются принятые нормативно-правовые документы и их значение, анализ проблем, ожидающих решения, и совершенствование нормативно-правовой базы обеспечения гендерного равенства.

Ключевые слова: гендерное равенство, право, женщина, мужчина, гендерная справедливость, ценность, менталитет. социальная защита, права женщин, насилие, домогательства, юридическая защита и т. д.

LEGAL BASIS FOR GENDER EQUALITY AND ITS IMPROVEMENT IN UZBEKISTAN

*Kazakova Marifat Dexkanovna,
Bukhara State University
independent researcher Department of World History*

Abstract. In this article, the opportunities created for women in our country during the years of independence, gender equality, the participation of women in the political, socio-economic life of the country, the ongoing reforms to ensure gender equality in the new Uzbekistan and their prospects, describes the adopted legal documents and their importance, analysis of pending issues and improvement of the legal and regulatory framework for gender equality.

Key words: gender equality, law, woman, man, gender justice, value, mentality. social protection, women's rights, violence, harassment, legal protection, etc.

KIRISH. Yurtimizda xotin-qizlarning qo'llab-quvvatlanayotganligi va ayollar haququqlarini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashib borayotganligi barchamizni birday quvontiradi. Zero, xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlashga doir davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta'minlash, ularning huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish hamda ularning mamlakat ijtimoiy-siyosiy

hayotidagi roli va faolligi oshib borayotganligi xotin-qizlarning muammolarini o'z vaqtida aniqlash, yordamga muhtoj va og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlar, shu jumladan, nogironligi bo'lgan ayollarga ijtimoiy-huquqiy, psixologik va moddiy yordam ko'rsatilayotganligi, xotin-qizlarning bandligini ta'minlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash, ayniqsa, qishloq joylardagi yosh qizlarni oilaviy va xususiy tadbirkorlik – hunarmandchilikka keng jalb etish masalalarida har tomonlama qo'llab-quvvatlanayotganligi bilan e'tiborga sazovordir.

MAVZUGA OID MANBALAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI. Alohida kichik tadqiqot sifatida o'rganilayotgan ushbu mavzuni yoritib berish uchun qo'llanilgan adabiyotlarni quyidagi guruhga bo'lishimiz mumkin:

1. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, xalqaro hujjatlar va konvensiyalar;
2. O'zbekistonda chop etilgan adabiyotlar;
3. Davriy matbuot materiallari;
4. Xorijiy mamlakatlarda nashr etilgan ishlar;
5. Internet ma'lumotlari.

Maqolada tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiylik, xolislik, ma'lumotlarni tizimlashtirish kabi metodlardan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Gender lotincha genus (inglizchada gender) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, o'zbek tilida jins ma'nosini beradi. Fanda genderlik tadqiqotlari tushunchasi XX asr o'rtalarida kirib kela boshladi. Gender atamasini 1952-yilda Yangi Zelandiyalik ruhshunos olim Jon Mani o'z ilmiy tadqiqotlarida birinchi qo'llagan. Keyinchalik 1963-yilda Stokgolmda ruhshunoslarning xalqaro anjumanida AQShlik olim Robert Stoller jamiyatda ijtimoiy jinsning o'z-o'zini anglash tushunchalari to'g'risidagi ma'ruzasi orqali gender atamasini ilm ahliga taqdim etdi hamda jinsni biologik va madaniy turlarga bo'lib o'rganishni taklif qildi. R.Stoller, biologik jinsni biologiya va fiziologiya, madaniy jins (gender), ya'ni genderni ruhshunoslik va jamiyatshunoslik sohalari tadqiqot obyekti sifatida o'rganish maqsadga muvofiq deb hisoblagan. Shuningdek, 1972-yilda ingliz sotsiologi Enn Oukli ham "Jins, gender va jamiyat" nomli ilmiy ishida bu termini izohlab o'tgan.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida xotin-qizlarning faolligini oshirish, ularning ta'lim va kasbiy ko'nikmalar olishi hamda bandligini ta'minlashga har tomonlama ko'maklashish, tadbirkorlik tashabbuslarini yanada qo'llab-quvvatlash borasida qator ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. 1995-yil davlat rahbari tomonidan "Bizning onalarimiz, opa-singillarimiz, ayol va qizlarimizning jamiyatdagi o'rni va maqomini oshirish, ularning mehnat va turmush tarzini yengillashtirish davlatimizning, jamiyatimizning asosiy va ustuvor vazifalaridan iborat bo'lib qolishi kerak" mazmundagi fikrlari istiqbol uchun dasturulamal bo'ldi.

Ayolni e'zozlash, unga ehtirom ko'rsatish o'zbek xalqiga xos oliyanob xususiyatlardan biridir. Shu ma'noda O'zbekistonda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va mavqeyini mustahkamlash borasida davlat ahamiyatiga molik tarixiy ishlar amalga oshirilmoqda. Zero, jamiyatda siyosiy, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligi va taraqqiyoti ayollarga, yoshlarga, oilaga bo'lgan munosabat va e'tibor bilan bog'liq. Azal-azaldan xotin-qizlarimizga ertangi kun davomchilari bo'lmish kelajak avlodlar ham jisman, ham ma'nan kamolga yetkazuvchi ulug' zot sifatida e'zozlanib kelingan. Shu bois ularga qancha ehtirom ko'rsatsak, shuncha oz. Bugungi kunda Yangi O'zbekistonning yangicha tamoyillari asosida xotin-qizlar masalalariga yanada ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Ularning o'qishi, ishlashi, salomatligini asrash, huquq va erkinliklari hamda oilasi uchun sharoitlar yaxshilanmoqda. Yurtboshimizning "Hozirgi kunda har bir xotin-qiz demokratik jarayonlarning kuzatuvchisi emas, balki faol va tashabbuskor ishtirokchisi bo'lmog'i shart", fikrlari samarasi o'laroq so'nggi yillarda mamlakatimizda xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish, sog'lig'ini saqlash,

kasbga o'qitish va bandligini ta'minlash, tadbirkorlikka keng jalb etish, ehtiyojmand xotin-qizlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, gender tengligini ta'minlash, tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Gender xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi nafaqat shaxsiy va oilaviy darajadagi, balki jamiyatdagi munosabatlarni belgilovchi hamda ular tomonidan belgilanuvchi ijtimoiy model bo'lib, xotin-qizlar va erkaklarning ijtimoiy rollariga muvofiq bajarishlarini ham nazorat qiladi.

Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash masalalari bo'yicha maslahat kengashi – gender tenglikni ta'minlash hamda jinsi bo'yicha bevosita yoki bilvosita kamsitilishini bartaraf etish maqsadida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash masalalari bo'yicha tuzilgan kollegial maslahat organi hisoblanadi. Maslahat kengashining faoliyati qonuniylik, xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi, jinsi bo'yicha kamsitishga yo'l qo'ymasligi, ochiqlik va shaffoflik tamoyillari asosida olib boriladi.

2019-yil 2-sentyabrda O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida" hamda "Xotin qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida" qonunlari qabul qilindi. Bu bilan xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini yanada oshirish, ularni kamsitishning barcha shakllariga barham berish, gender tenglikni ta'minlash, ayollarga nisbatan turli tazyiq va zo'ravonliklarni oldini olish holatlari yanada mustahkamlandi, xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari, xotin-qizlarni ijtimoiy-huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, onalik, otalik va bolalikni himoya qilish tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning erkaklar bilan teng ravishda ijtimoiy va ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish yuzasidan va hokazo chora-tadbirlar olib borilishi yangi bosqichda boshlandi. Shu qatorda, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanishning Beshinchi maqsadi – Gender tenglikni amalga oshirish doirasida O'zbekistonda gender tenglikni ta'minlash hamda barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirishga oid to'qqizta vazifa ishlab chiqilganini ham ta'kidlash mumkin. U 2030-yilga kelib barcha xotin-qizlarga nisbatan kamsitishlarning har qanday shakliga barham berish, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotda qarorlar qabul qilishning barcha darajalarida ayollarning to'liq va samarali ishtirokini ta'minlash va yetakchilik qilish uchun teng imkoniyatlarni yaratish zarurligini o'z ichiga oladi.

Qonunga ko'ra, gender siyosatini amalga oshirish uchun vaqtinchalik tarzda bir jinsdagi xizmatchilar uchun kvotalash organi joriy etilmoqda. Ya'ni har bir davlat korxonasi va tashkilotlarida xotin-qizlar va erkaklar vakilligining mutanosibligi ta'minlanguncha vaqtinchalik jins kvotalari belgilandi. Mutanosiblikka erishgach, kvotalar bekor qilinishi mumkin. Gender tenglik masalasida sohaga oid 25 ta qonunchilik hujjati qabul qilindi.

2021-yil 5-martdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5020 sonli qarori bilan Respublika xotin-qizlar jamoatchilik kengashi tashkil etildi va chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqildi. Xotin-qizlarning jamiyat hayotidagi ishtirokini kengaytirish borasida qator vazifalar belgilab berildi.

Mamlakatimiz iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida xotin-qizlarning faolligini oshirish, bandligini ta'minlashga har tomonlama ko'maklashish, tadbirkorlik tashabbuslarini yanada qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqish maqsadida Respublika va hududiy xotin-qizlar jamoatchilik kengashlari, har bir mahallada esa "Ayollar maslahat kengashlari"ning faoliyati yo'lga qo'yildi.

Mamlakatimiz tarixida ilk marotaba oila va xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshirish bo'yicha vakolatli davlat boshqaruvi organi – Oila va xotin-

qizlar davlat qo'mitasi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi. Alohida davlat idorasining tashkil etilishi va unga Hukumat rahbarining o'rinbosari raislik qilishi xotin-qizlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash hamda ularni rozi qilish yo'lidagi ishlarni Yangi O'zbekiston taraqqiyotida zamonaviy yondashuvlar asosida samarali va manzilli amalga oshirish imkonini beradi.

Ayollarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi faolligi, davlat va jamiyat boshqaruvi sohasidagi mavqeyini oshirishda saylov tizimi muhim ahamiyatga ega. 2019-yil 22-dekabr kuni mamlakat parlamenti va mahalliy kengashlarga bo'lib o'tgan saylovlarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari tarkibida 32 foizni xotin-qizlar tashkil etdi, bu esa oldingi yillarga nisbatan ancha ko'tarilish bo'lganligidan darak beradi.

Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: —Mamlakatimiz parlamenti ayol deputatlar soni bo'yicha dunyodagi 190 ta milliy parlament o'rtasida 37-o'ringa ko'tarildi. Holbuki, — shunga e'tibor berishingizni so'rayman — bundan 5 yil avval biz bu borada 128-o'rinda edik. Albatta, ayollarning vakillik organlaridagi bu ko'rsatkichlari avvalgi saylovlardagi raqamlardan ancha yuqori bo'lsa-da, hamon erkaklarning salmog'i yuqoriligicha qolmoqda. Chunki yuqori davlat vakillik organi butun tarmoqning faoliyatini tashkil etish mahoratini talab etgani bois, katta bilim va salohiyat bilan birga ko'p vaqt ham talab etiladi.

Gender munosabatlarda xalqaro standartlarga haqiqiy yaqinlashuvga erishish, eng muhimi, ayollarni jamiyatning barcha jabhalarida faol ishtirok etishi uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash bo'yicha qator oddiy, ammo samarali chora-tadbirlar mavjudligini ta'kidlash mumkin. Mamlakatimizda, kvota tizimining ayollarga yo'naltirilganligining ortib borayotganligini, ayniqsa, oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan voqeliklar, magistraturaga qabul qilingan xotin-qizlarga kontrakt to'lovlarini to'liq davlat tomonidan qoplanishi haqidagi amaliy chora-tadbirlarni yaqqol misol tariqasida keltirish mumkin. Shuningdek, xotin-qizlarning mahalliy darajada va ijroiya hokimiyatida vakilligining oshib borishi, ularning parlament faoliyatidagi faol ishtirokini ham ta'kidlash zarur.

XULOSA. Gender tenglik jamiyat rivojida muhim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarda dolzarb ahamiyatga ega ekanligi bugungi kunda yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. 2022-yil 1-martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-81-sonli Farmoni va "Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-146-son qarori imzolandi. Bugun oilada, jamiyatda, ayniqsa, xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilayotgani natijasida ijtimoiy munosabatlarda ham, qonunchilikda ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmog'ida. O'zbekistonda gender sohasidagi o'zgarishlarning huquqiy va institutsional asoslari yaratildi. Mamlakatda gender siyosatini har jihatdan amalga oshirishda davlat organlari va xotin-qizlar tashkilotlari birgalikda harakat qilib kelmoqda. Respublikamizda xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishda rasmiyatchilikdan aniq sa'y-harakatlarga o'tilganligi, ya'ni xotin-qizlarning jamiyat hayotida, ta'limda shaxsiy rivojlanish strategiyasi ishlab chiqilganligi, xotin-qizlar faoliyatlarini amalga oshirishida va jamiyat hayotini monitoring qilishning barcha bosqichlarida samarali ishtirok eta boshlaganligi fikrimizning yaqqol dalilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston Respublikasining davlat va ijtimoiy qurilishida xotin-qizlarning rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 1995-yil 2-martda qabul qilingan farmon.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг Олий Мажлис Сенатнинг йигирманчи ялпи мажлисидаги нутқи// Халқ сўзи, 2019 йил 22 июнь.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги —Хотин-

қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги ЎРҚ -561-сон Қонуни// Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами 36-сон (900) 2019 йил 9 сентябрь. Биринчи бўлим, 653-модда, 1-бет;

4. Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисидаги ЎРҚ-562-сон Қонун// Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами 36-сон (900) 2019 йил 9 сентябрь. Биринчи бўлим, 654-модда, 1-бет.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси биринчи йиғилишдаги нутқи // Халқ сўзи, 2020 йил 21 январ.

6. 2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис сенатининг қарори//Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 10 июндаги 4/19-1/12-3-сонли хати иловаси

7. Хотin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. <https://lex.uz/docs/5320582>

8. Mo'minov A.R. Tillaboyev M.A. Inson huquqlari. Ayollar huquqlari va erkinligini xalqaro-huquqiy himoya qilish. T. : Adolat. 2013.- B.368. (Mominov A.R. Tillaboyev M.A. Human rights. International legal protection of women's rights and freedom. T. : Justice. 2013.- B.368.)

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2022-yil 1-martdagi PF-81-son Farmoni // <https://lex.uz/ru/search/>;

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2022-yil 1-martdagi PQ-146-son qarori // <https://lex.uz/ru/docs/5884084>

11. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 4-жилд, 2020.–Б. 406. (Mirziyoev Sh.M. From national revival to national rise. – Tashkent: Uzbekistan, Volume 4, 2020.–B. 406.)

12. Jamoldinova O. R., Baxronova D. K. GENDER: GENDER TENGLIGI TUSHUNCHASI VA SIYOSIY-IJTIMOYIY MUNOSABATLAR //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 7. – С. 477-483. (Jamoldinova O. R., Bakhronova D. K. GENDER: THE CONCEPT OF GENDER EQUALITY AND POLITICAL-SOCIAL RELATIONS //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. - 2022. - T. 2. – no. 7. - S. 477-483.)

13. Кон И.С. Гендерные различия и социальная стратификация. – Москва, 2009. – С. 763-776 (Kon I.S. Gender differences and social stratification. - Moscow, 2009. - S. 763-776)

14. Djasanova S. Jamiyat hayotida xotin-qizlar va ularning ijtimoiy faolligi. T.: "Tafakkur qanoti" 2014. –B.4. (Dzhasanova S. Women and their social activity in public life. T.: «Wing of Thought» 2014. -B.4.)

ДЎППИ МИЛЛИЙЛИК ТИМСОЛИ СИФАТИДА*Курбонова Манзила Боқиевна**Бухоро давлат университети Археология ва Бухоро тарихи кафедраси
доценти, т.ф.н.**Калонова Ирода Тургуновна**Этнография, этнология ва Антропология 2-босқич магистранти*

Аннотация: Мақолада ўзбек халқи моддий маданиятининг муҳим компоненти-бош кийим, хусусан, дўппининг ўзига хос жиҳатлари, илмий нуқтаи-назардан этнографик аспектда ўрганилади. Фарғона водийсининг Андижон, Наманган, Маргилон ва Чуст дўппилари хиллари Бойсун, Шаҳрисабз, Самарқанд, Тошкент, Бухоро нусхалари билан қиёсланади.

Калит сўзлар: каллапўш, дўппи, тубетай, кулоҳ, арақчин, тус дўппи, санама, чизма, “Андижон” нусха, “Наманган” нусха, “тожик” нусха, “сатин” нусха, “Гилям дўппи”, “Таъя”, “Тайха”, “Чумакли”, “Куш” дўппи, Чуст дўппи.

ТЮБЕТЕЙКА КАК НАЦИОНАЛЬНЫЙ СИМВОЛ*Курбонова Манзила Бакиевна**Бухарский государственный университет, доцент кафедры археологии и истории Бухары, кандидат исторических наук.**Калонова Ирода Тургуновна**Магистрант 2-го курса по специальности «Этнография, этнология и антропология»*

Аннотация: В статье исследуется важная составляющая материальной культуры узбекского народа - головной убор, в частности, особенности тубетейки, в этнографическом аспекте с научной точки зрения. Андижанский, Наманганский, Маргиланский и Чустский тубетейки Ферганской долины сопоставляются с образцами байсунскими, шахрисабзскими, самаркандскими, ташкентскими, бухарскими.

Ключевые слова: каллапош, доппи, тубетай, кулох, арақчин, тус доппи, санама, чертёж, «Андижанская» копия, «Наманганская» копия, «Таджикская» копия, «Атласная» копия, «Гилям доппи», «Таъя», «Тайха», «Чумакли», «Куш» доппи, Чуст доппи.

TUBETEY AS NATIONAL SYMBOL*Kurbonova Manzila Bakievna**Associate Professor of the Department of Archeology and History of Bukhara,
Ph.D., Bukhara State University**Kalonova Iroda Turgunovna**2nd course Master's student specialty «Ethnography, ethnology and anthropology»*

Annotation: In the article, an important component of the material culture of the Uzbek people - headdress, in particular, the specific aspects of the tubetei, is studied from a scientific point of view in an ethnographic aspect. The types of Andijan, Namangan, Margilon and Chust tubeteys of the Fergana Valley are compared with Boysun, Shahrisibz, Samarkand, Tashkent, Bukhara samples.

Key words: kallaposh, doppi, tubetai, kuloh, arakchin, tus doppi, sanama, drawing, «Andijan» copy, «Namangan» copy, «Tajik» copy, «Satin» copy, «Gilam doppi»,

«Taya», «Taiha», «Chumakli», «Kush» do.

Кириш. Ўзбек диёрида яратилган миллий кийим-кечаклар, айниқса бош кийимлар бетакрорлиги билан дунёга машхур. Либос, айниқса бош кийим ҳамма даврларда, ҳамма халқларда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бош кийимга қараб одамнинг ижтимоий мавқеи, миллати, қайси элат ва уруғга мансублиги, қайси табақадан экани, ёши, жинси, оилавий мақомигача билиш мумкин бўлган.

Тадқиқот методологияси. Дўппи кийиш дастлаб Эронда ва туркий халқлар ўртасида, Россияда XIII асрда расм бўлган [1]. Дўппи – Ўзбекистонда кенг тарқалган бош кийим. Мазкур бош кийимдан ташқари Марказий Осиёда қалпоқ, кулут, кийгич, касава, локи, лачак [2:187], рўмол, салла каби бош кийимлар ҳам кийилган [3:12].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Академик К.Шониёзов бош кийимларнинг “култа”, “култапўшак”, “лачак” сингари муҳим элементларни тарихий этнографик жихатдан ўрганган [4:262]. Ўрта Осиё халқлари бош кийимларини этнографик аспектда таҳлил этишда “Костюм народов Средней Азии” [5] тарихий- этнографик очерки муҳим манба саналади. Унда йирик этнограф олимлар О.А.Сухарева [6:3-13], Р.Г.Мукминова [7:74], М.А.Бикжанова [8:133-150], А.К.Писарчик [9:113-122], К.Л.Задыхина, М.В.Сазонова [10:151-168], Х.Исмоилов [11:228-238], Г.П.Васильеваларнинг [12:174-201] мақолалари келтирилган. Дўппини Ўрта Осиёдаги араблар, эронийлар ҳамда туркийлар турлича атамаларда ифодалайди. Масалан, Л.Будагов Ценкерга (Сенги-Лахи луғати) таянган ҳолда дўппи- туркча “тупе”, “тубе” (чўққи, теппалик) сўзларидан келиб чиқган, деб ёзади ва бошнинг тепасига киядиган бош кийим маъносида унинг икки хил атамасини- “тубетай” ва “туппи” ни келтиради [13:117].

Таҳлил ва натижалар. Бухоро воҳасида, шунингдек, Самарқандда дўппини ифодалаш учун тожикча атама “каллапўш” (“калла”- бош ва “пўш”- “пўшидан”- киймоқ, беркитмоқ феълининг ўзаги) сўздан фойдаланилган. Авваллари бу сўз умумий бош кийимни англатган бўлса, бугунга келиб фақат дўппига нисбатан қўлланилади. Самарқанднинг айрим худудларида, Ургутда дўппини турклардек “қалпоқ” деб аташади.

Ўғил бола ҳаётида дўппи билан боғлиқ илк хотиралар суннат тўйи маросими билан бошланади. Кейин эса уларнинг ҳаёти балоғатга етиб, уйланганида келин томонидан махсус тикилган куёвлик дўпписи, ота бўлгач, ўғил уйлаб, қиз чиқарганида кийиладиган кундалик дўппилар билан янада гўзалашади.

Икки ўрим сочининг устига нозик қўниб зулфлар ҳуснига ҳусн кўшган ироқи дўппилар қизларимизга зеб берса, қалампир гулли, бодом гулли, Тошкент дўппи, Чуст дўппи, Андижон дўппилар йигитларимизни асл беклардай безайди.

Асрлар давомида дўппининг турли хиллари вужудга келган. Матолардан бахмалга, сатинга, сидирға шойига ип, ипак ва зар билан дўппи гуллари тикилган. Мамлакатимизда Тошкент, Чуст, Бухоро, Самарқанд, Бойсун, Шахрисабз дўппилари машхур бўлиб, улар ўзига хосдир. Ироқи, Қизил гул, Пилтадўзи, Зардўппи, Тўлдирма деб номланадиган миллий дўппилар бор. Ҳар бир дўппи яратилиш услубига эга бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилади. Ўзбекистонда оммавий бош кийими асосан уч хил шаклга эга бўлади. «Кулоҳ», «арақчин», «тусдўппи».

Кулоҳ - конуссимон бош кийим. У асосан дарвешлар қалпоғи. Унинг матоҳи тоқ учбурчак парчаларидан бичилиб ёнламасига тикилади. Кулоҳ (эркаклар бош кийими) хозир жуда кам учрайди.

Арақчин - шарсимон дўппи, уни асосан кексалар кияди. Тошкентда шарсимон дўппилар канда хаёл, босма, чакматур, ироқи чок усулларида тикилади.

Тус дўппи - кенг тарқалган ясси юзали дўппи. Кўпинча шевада “чус” дўппи деб юритилади. Тус дўппиларнинг биргина классик вариантнинг ўзида

саккизта ювелир чок услуги: занжира, тўғри чок чита, кунгура, еталатма, тарок, ова, пилдироқ қўлланилади. Чуст дўпписининг тепасига кизакдан квадрат шаклида бўртиб чиқиб, ярим шар кўринишида бўлади. Тошкент дўпписи сидирга бахмалдан (гулсиз) тикилган. Бухоро дўппилари сидирга ёки гулли бахмалдан жиякли қилиб тикилади, жияги турли хил ипаклардан рангдор нақшли йўрма усулида тикилган бўлади.

Ўзбекистоннинг энг машҳур дўпписи тўрт қиррали Чуст дўппиларидир. Дўппининг томонлари эгасини борлиқнинг тўрт асосий нуқтасидаги ёвуз кучлардан ҳимоя қилади. Қора ранг фазони ва қоронғуликни англатади, безакда одатда оқ ипаклардан фойдаланилган. Унинг тўрт томонидаги «қалампир» ҳаётни, оилавий фаровонликни англатади ва ёмон кўздан ҳимоя қилади. Дўппининг пастки қисмида келтирилган ўн олти арка шакли ҳаёт ва ўлимдавомийлигидир. Аркадаги кўзичоқ шохлари куч ва жасоратни англатади. Дўппидўз ҳунармандлар бу шаклларни бериш орқали дўппи эгасига бойлик ва ҳаётини куч-қувват таъминотининг гузлуксиз келишига ишонадилар [14].

Болаларнинг дўппиларининг номи кулча, қалпоқча, дуппича деб аталиб, матоларининг турли-туманлиги ва ранг-баранглиги билан, попуқ ва шарчаларининг катталиги, кашталари, зарлари ва туморларининг кўплиги билан фарқланади.

Чуст дўппилари. Қора матодаги тўрт дона қалампир шаклидаги нақш билан тикилган кенг тарқалган туридир. У пастки қатор жойлашган гумбазчалар билан ўралган. Дўппининг учта тури мавжуд – думалок, тўрт қиррали думалок дўппилар ва чўзинчоқ қалпоқча. Дўппиларни гуллар билан безаб тикишда икки услуб етакчилик қилган. Биринчиси “санама”-санаб тикиш, иккинчи услуб эса “чизма”- олдин чизиб олиб кейин тикиш.

Чуст дўппилари нақшининг кескинлиги билан яъни бодом донаси тўла, мўйловчаси калта ва кескин бурилган ва пастки четининг баландлиги билан ажралиб туради.

Азалдан, чуствлик оналар, кекса момолар қизларга ёшлигидан дўппи тикишни ўргатганлар, бўй етган қизлар ўз қаллиғига атаб дўппи тикишган. Қизлар куёв бола учун дўппини ўз муҳаббати рамзи сифатида меҳр билан тиккан. Куёв ҳам дўппини ҳар бошига кийганида аёлининг меҳнати, маъсума қиёфаси ва муҳаббатини ҳис қилиб, уни эслаб турган. Бу гўёки, икки ёш ўртасидаги меҳр ва ҳурматнинг ортиши, янги оиланинг мустаҳкам бўлишига асос бўлган.

Чуствлик дўппидўз ҳунарманд Раъно Ахмедова йигирма беш йилдирки Чуст дўпписининг “сатин” нусхасини тикиб келар экан, “ҳали ҳануз ўз ишимни сир-у асрорини ўрганиб тугатолмадим”- дейди камтарлик билан [14].

Чуст дўпписининг “Андижон”, “Наманган”, “тожик”, “сатин” нусхалари бўлиб, улар ичида тикилиши жиҳатидан энг мураккаби “сатин” нусхаси чокларнинг нозиклиги, тикилишдаги зичлиги, дўппи тикиладиган мато (лас) нинг қимматлиги, ипак ҳамда лескаларнинг ўта нозик хилларидан фойдаланилган ҳолда тикилиши билан ажралиб туради.

Чуст дўппиларининг нархлари ҳам турлича. Энг арзон дўппи эллик, етмиш минг сўм атрофида баҳоланиб, уни асосан деҳқонлар куёвдан ҳимояланиш мақсадида иш вақтида кийишади. Одатда бундай дўппини эндигина ўрганаётган ёш қизлар тикади, уларнинг чоки текис бўлмаганлиги ва ҳали қўли дўппи тикишга ром бўлмаганлиги сабаб арзон нархда баҳоланади.

Дўппининг “Андижон” ва “Наманган” нусхалари ўртасидаги фарқ гулларининг катта кичиклигида. “Андижон” нусхасининг аркасимон гуллари йирик шаклда тикилгани боис, бундай дўппини асосан гавдали эркаклар учун сотиб олинади. “Наманган” нусха дўппи гуллари нисбатан кичик, нақшлар зич тикилганлигидан асосан гавдаси унчалик катта бўлмаган эркакларга мос тушади. Юқоридаги дўппилар барча ёшдаги эркаклар учун мўлжалланган, нархлари ҳам “Андижон” нусхаси юз мингдан уч юзминг минг сўмгача, “Наманган” нусха

Чуст дўпписи эса юз эллик минг сўмдан тўрт юз минг сўмгача баҳоланади.

“Тожиқ” нухаси ихлосмандлари нисбатан ёши катта кекса отахонлар саналиб, мазкур нухада тикилган дўппи уларга виқор ва салобат бахш этиб туради. Дўппининг гуллари, нақш ва безалари ҳам зич ва нафосат билан тикилади. “Тожиқ”, “Сатин” нухалари Чуст дўппиларининг энг қиммат, энг чиройлиси саналади. “Тожиқ” нухаси нархи – уч юзминг сўмданбеш юзминг сўм атрофида баҳоланади. Чуст дўпписининг “Сатин” нухаси нафақат мамлакатимизда, чет давлатларда ҳам юқори нархларда баҳоланиб, махсус буюртма асосида, ўзига тўқ, бой аҳоли қатламидан бўлган эркаклар учун тикилган. Бир миллиондан – икки миллион беш юзминг сўмгача нархларда бу дўппи баҳоланади. “Сатин” нухаси тикиш қийинлиги, кўп вақт талаб қилинганлиги, дўппи тикилиши учун ишлатиладиган: ипак, леска, лас- матонинг энг сифатлилари ишлатилинганлиги, бу нухани энг мохир дўппидўзларгина тика олиши ва уларнинг сони кам бўлганлиги учун ҳам қиммат ҳисобланади. Масалан, “битта “Сатин” нухадаги дўппини фақатгина гулини матога туширгунгача (маҳаллийчасига “хом” дейилади) дўзанда эрталабдан кечгача фақат шу иш билан машғул бўлса ўн- ўн икки кун вақт сарфлар экан. Бу вақт “Андижон” нухадаги дўппидан тўртта-бештасини хом шаклида тикишга етади- дейди дўппидўз Раънохон Ахмедова [15].

Фарғона водийси дўппиларининг бошқа турлари “Сандали”, “Чимбой”, “Суркачекма” эса ўзининг нақшлари соддалиги билан ажралиб туради. Самарқанд дўппилари эса “Пилтадўзлик” услубида бажарилган бўлса, бошқа тури ургутча “Қалпоқ” деб аталган. Уларнинг барчаси бирдек ҳар бир инсонга кўрк бахш этади.

Шу билан бир қаторда бош қийимларнинг Бухоронинг зардўзи-зар ип билан тикилган дўппилари, Шаҳрисабзча “Гидам дўппи”, Китоб ва Шарҳисабз дўппилари эса “Санама” ва “Чизма”, “Таъя”, “Тайха”, “Чумакли”, “Куш” – Хоразмнинг эркаклар ва аёллар дўппилари ҳам мавжуд.

Қадимдан ҳунар ўрганиш муқаддас ҳисобланган. Ҳунармандлар маҳаллаларга бўлиниб яшаганлар. Масалан, Наманган вилоятининг Чуст шаҳрида ҳозирги кунда ҳам “Бофанда”-(ўзб. тўқувчи) “Дўзанда”-(ўзб. тикувчи) деб номланган маҳаллалар мавжудлигибу ерда истиқомат қилувчи аҳолининг ажодлари ҳунармандчиликнинг юқорида номлари келтирилган турлари билан шуғулланишган. Ҳар бир касб-корлик маҳалласида қўни-қўшнилар ўртасида рақобат бўлган. Сабаби кимнинг махсулоти сифатли бўлса, мижозлар ўшанинг ишлаб чиқарган махсулотини сотиб олганлар. Ҳар бир устанинг бозорда ўз растаси бўлган. “Бозор беги” барча расталардаги товарларни кузатиб, уларга нарх белгилаб чиққандан кейин савдо-сотик бошланган [16:19-20].

Бошқа мусулмон давлатларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам аёллар чеварчилик, каштачилик билан уйда ўтириб шуғулланишган. Бу касаначилик деб юритилади. Касаначиликнинг ижтимоий структурасида уста, халфа, шогирд каби ижтимоий тоифалар мавжуд бўлган. Ҳарбир ҳунарманднинг ўз раҳнамози, яъни пири ва мазкур ҳунарнинг ички таритиб қоидаларини ўзида жам қилган низоми-“Рисола”си бўлган. Унда авлоддан-авлодга ўтувчи одатлари ва удумларига риоя этилган. Масалан, иш бошлашдан олдин уста ўз пирини ёдга олиб ундан мадад сўраш, шогирдга фотиха бериш каби одатларга амал қилинган [17].

“Тус дўппи”, яъни Чуст дўппиларининг биргина классик вариантыдир.

Дўппиларнинг нақшлари ҳам ўзига ҳос маънони ифодалайди. Дўппидўз чушлик Дўппидўз ҳар бир нақшни тикканда кўнглидан ўтган ниятлари бош қийимга жо бўлиши сингари тасаввурлар халқ орасида кенг тарқалган. Бундан ташқари, дўппи тайёр бўлиб эгаси қўлига етиб борганда тилга кириб, унга яхши тилак ва ниятлар билдиришига ишонишган. Дўппидўз ҳунармандларнинг эзгу ниятлари дўппини бошга кийганда инсон вужудига сингиб боради деб тафаккур

килишган. момоларимиз дўппи тикиш жараёнида, унинг нақшларига термулиб, турна қатор терилган безаклар рамзий маънолардан сўзлашини айтишади.

Қўқон, Марғилон, Андижонда тайёрланган дўппилар тўртбурчаклиги айрим-айрим, бир-бири билан боғланмаган тўрт белгидан иборат бўлади. Буни биз қора юзага оқ ипак билан босма чокда тикилган тўртта қалампир (гаримдори) нухасида кўришимиз мумкин.

Фарғона водийсида дўппининг бир неча турлари мавжуд. Ироқи нухса дўппиларда гуллар, қушлар, ҳайвонлар тасвирланган. Марғилон дўппиларининг Чуст дўппиларидан фарқи қалампир тасвирларининг биров нозикроқ ва узунроқ қилиб ишланишидадир. Чуст ва Марғилон дўппилари юртимиздагина эмас, чет элларда ҳам юксак санъат асари сифатида қадрланади [18:320-322].

Хулоса. Анъанавий бош кийим-дўппи мазмун-моҳиятада миллатнинг ўлмас руҳига муҳаббат, гўзаллик ва нафосат, ҳаёт абадийлигининг рамзи - аёл зотиға эҳтиром, сабр-бардош ва меҳнатсеварлик, ҳалоллик, меҳр-оқибат, мурувват, андиша, ор-номус, шарму-ҳаё, иб-иффат, бағрикенглик, оила, эл-юрт тушунчаларининг муқаддаслиги, ота-она, маҳалла-қуйға ҳурмат-эйтиборда бўлишлик сингарийўлмас қадриятлар жамланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-286720-1.html?page=8>КАШТАДЎЗЛИК САНЪАТИ - Миллий ўзликни англаш
2. Широкова З.А., Традиционные женские головные уборы таджиков. // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. -М.: "Наука", 1989.
3. Содиқова Н., Гайбуллаева Ю., Ўзбек миллий бош кийимлари XIX-XX асрлар. -Т.: "Шарк" – Б.12.
4. Қурбонова М.Б. Саллабандон маросимининг тарихий-этнологик таҳлили хусусида. // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. -Т.: "Адабиёт учкуни". 2017.
5. Костюм народов Средней Азии. -М.: "Наука", 1979.
6. Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма народов Средней Азии. // -М.: Наука, 1979.
7. Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVII в. // Костюм народов Средней Азии. -М.: "Наука", 1979.
8. Бикжанова М.А. Одежда узбеков Ташкента XIX - начала XX в. // Костюм народов Средней Азии. -М.: "Наука", 1979.
9. Писарчик А.К. Материалы к истории одежды таджиков Нурата. Старинные женские платья и головные уборы. // Костюм народов Средней Азии. -М.: "Наука", 1979.
10. Задыхина К.Л., М.В. Сазонова. Мужская одежда узбеков Хорезма конца XIX - начала XX в. // Костюм народов Средней Азии. -М.: "Наука", 1979.
11. Исмаилов Х. Традиционная одежда арабов Кашкадарьинской обл. Узбекской ССР. // Костюм народов Средней Азии. -М.: "Наука", 1979.
12. Васильева Г.П. Головные и накосные украшения туркменок XIX - первой половины XX в. // Костюм народов Средней Азии. -М.: "Наука", 1979.
13. Бугадов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. -СПб., 1869-1871. -С-117.
14. Ўзбек дўппилари тарихи. Уларнинг шакли ва безаклари... fencing.uz/uz/page/1308http://dkm.gov.uz/ru/cto-eto-znacid-sekretu-uzbekskoj-tubetejki
15. Дала маълумотлари. Наманган вилояти. Чуст шаҳри. 2023 йил. март.
16. Ғулломов К., "Амалий санъат"., Т., "ИҚТИСОД-МОЛИЯ". 2007-й. –Б. 19-20.
17. Ўлмасов А., Мусаев Н., Остонов О., Хунармандчилик ҳақида- У ким, бу нима- QOMUSINFO. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-h/hunarmandchilik-uz/>
18. Садикова Ш.Х. Ўзбекистон дўппилари / Ш. Х. Садикова. — Текст : непосредственный. // Молодой ученый. — 2020. — № 30 (320). — С. 320-322. — URL: <https://moluch.ru/archive/320/72665/>

THE HISTORY OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH IN BUKHARA OASIS

*Ochilov Alisher Tulis ugli,
PhD, Bukhara (Uzbekistan)*

ANNOTATION. The article provides a comparative analysis of archeological studies conducted in the Bukhara oasis based on written sources, research findings, and scientific evidence in the academic literature and periodicals. As a result of the study of the history of archeological research in the Bukhara oasis, it is proposed to divide their history into three major periods. The first covers the period from the end of the 19th century till 1920. Studies of this period were mainly conducted by the members of the Turkestan circle of amateur archeologists. The second period, from 1930s to 1990s, was a time of great discoveries in Bukhara archeology. The third period of archeological research in the Bukhara oasis covers the time from 1991 to the present day. During this period, along with local archeologists, foreign archaeologists also began to participate in the research work. The 2500th anniversary of the city of Bukhara was archaeologically based at that time and the fame of Bukhara was spread all over the world. The article analyzes archaeological research conducted during these three periods.

Keywords: Bukhara oasis, archeological studies, Hermitage, Kampir wall, Varakhsha, ancient period.

BUXORO VOHASIDA ARXEOLGIK TADQIQOTLAR TARIXI

*Ochilov Alisher Tulis o'g'li,
PhD, Buxoro (O'zbekiston)*

ANNOTATSIIYA. Maqolada Buxoro vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar yozma manbalar, tadqiqot natijalari, akademik adabiyotlar va davriy nashrlardagi ilmiy dalillar asosida qiyosiy tahlil qilingan. Buxoro vohasidagi arxeologik tadqiqotlar tarixini o'rganish natijasida ularning tarixini uchta yirik davrga bo'lish taklif etiladi. Birinchisi 19-asr oxiridan 1920-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrdagi tadqiqotlar asosan Turkiston havaskor arxeologlar to'garagi a'zolari tomonidan olib borilgan. Ikkinchi davr, ya'ni 1930-1990 yillar Buxoro arxeologiyasida ulkan kashfiyotlar davri bo'ldi. Buxoro vohasidagi arxeologik tadqiqotlarning uchinchi davri 1991 yildan to hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda tadqiqot ishlarida mahalliy arxeologlar bilan bir qatorda xorijiy arxeologlar ham ishtirok eta boshladilar. Buxoro shahrining 2500 yilligi o'sha davrda arxeologik asosda bo'lib, Buxoro dovru'gi butun dunyoga tarqaldi. Maqolada ushbu uch davrda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, arxeologik tadqiqotlar, Ermitaj, Kampir devori, Varaxsha, antik davr.

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В БУХАРСКОМ ОАЗИСЕ

*Очилов Алишер Тулис угли,
PhD, Бухара (Узбекистан)*

АННОТАЦИЯ. В статье проводится сравнительный анализ археологических исследований, проведенных в Бухарском оазисе на основе письменных источников, результатов исследований и научных свидетельств в научной литературе и периодических изданиях. В результате изучения истории археологических исследований в Бухарском оазисе предлагается разделить их историю на три основных периода. Первая охватывает период с конца 19 века до 1920 года. Исследованиями этого периода в основном занимались члены Туркестанского кружка археологов-любителей. Второй период, с 1930-х по 1990-е годы, был временем великих открытий в бухарской археологии. Третий период археологических исследований в Бухарском оазисе охватывает время с 1991 года по настоящее время. В этот период наряду с местными археологами в исследовательской работе стали участвовать и иностранные археологи. В то время археологически обоснованным было 2500-летие города Бухары, и слава о Бухаре разнеслась по всему миру. В статье анализируются археологические исследования, проводившиеся в эти три периода.

Ключевые слова: Бухарский оазис, археологические исследования, Эрмитаж, Кампирская стена, Варахша, античный период.

INTRODUCTION. Bukhara oasis is one of the largest agricultural centers in Central Asia, and has served as a trade, economic and cultural bridge connecting the cultures of the East and the West from ancient times. The Bukhara oasis on the one hand provided the world with many discoveries and innovations, and on the other hand, enjoyed the cultural and economic impact of the highly developed cultures of Ancient East. At the same time, through centuries of history, a highly developed agriculture, advanced crafts, and commerce have flourished, which have played a special role in the history of the oasis.

Every inch of Bukhara, every historic and cultural monument, symbolizes the great power and creative potential of the local population, the way of progress, science, enlightenment, spirituality, culture, philosophy and religion.

For centuries, Bukhara's reputation has spread throughout the East, not only in the fields of science, education, culture and commerce, but also as a major administrative center of Central Asia as the city was the center (capital) of the ancient rulers of the Eastern Zarafshan region.

Although Bukhara's past is rich and interesting in historical events, many of its pages are not fully preserved till our day.

Specifically, the information on the long history of the oasis, the history of the ancient times, and the emergence of the city may not be found in the written sources, and the available data does not correspond to historical facts. Therefore, archaeological research is very important in the accurate and clear coverage of Bukhara's history.

LITERATURE REVIEW. The first archeological researches in the Bukhara oasis were led by members of Turkestan circle of amateur archeologists, who operated in the late 19th and early 20th centuries (1895-1917). The first archeological excavations in the Bukhara oasis began in the late nineteenth century, or more precisely, in 1896 when the military topographer N.F. Sitnyakovsky came to Bukhara to perform a series of topographic surveys of archeological sites in the area. The study was mainly conducted in the western and eastern parts of the region. Sitnyakovsky's research made him the first archaeological researcher in the Bukhara oasis [1, C.89-94].

N.F. Sitnyakovsky managed to collect the information on the location and general state of preservation on the ruins of Kampir, Shahri Vayron, Abu Muslim, Ganchkhana, Hazora, two settlements near Jumabazar, ruins of Ziyovuddin fortress and Paikent, Uzulishkent, Kumushkent, Zandana, Romitan that were located on the left and right banks of the Zarafshan River.

Among these contributions the works on the archeological site of Paikent are of the most importance. During the works at Paikent N.F. Sitnyakovsky initially found 6 silver coins. He reported on his research to members of the Turkestan circle of amateur archeologists on December 11, 1896, and published his report the same year [2, C.130].

Archeological excavations in the Bukhara oasis continued in the early 20th century. In particular, the American expedition led by geologist Raphael Pumpelly of the Carnegie Institute in 1903 explored the ruins of Paikent [3, C.4]. Based on his initial research at Paikent he stated his hypotheses about the remains of the city walls and the original function of ceramic pipes that were found during the works [4, P.8-10.].

Almost at the same time L.A. Zimin also conducted research on archeological monuments of the Bukhara oasis [5, C.15]. He began his research from the works at Paikent. L.A. Zimin initially analyzed the information on Paikent in the Chinese sources, works by Arab travelers, as well as local written sources along with 19th century publications by N. Khanikov, V.V. Barthold. After thoroughly familiarizing himself with the available written sources, Zimin concluded that the first archaeological excavations should be undertaken. He noted that the area was well preserved when he first arrived at Paikent, and he began his initial research by conducting topographic measurements and eye sketching. L. Zimin first studied the ruins of the wall in the southern and south-eastern parts of the city, and found a number ceramics, glass and iron items along with silver coins [6, C.87]. Based on the analysis of coins, L.A. Zimin suggested that the ruins of Paikent existed before the Arab invasion, developed during rule of the Samanids (9th-10th centuries) and abandoned during the Karakhanids (12th century) [7, B.129-134]. Further archeological research at the site of Paikent proved this

theory right. L.A. Zimin's research in Paikent was continued in 1914, and twice (in spring and summer), archeological research was conducted [3, C.4].

Critical movements in the Russian empire in 1917, the February bourgeois democratic revolution, and then the October Revolution and other political processes required the archeological research in the region to stop until the 1930.

RESEARCH METHODOLOGY. The first serious archaeological excavations in the Bukhara oasis after the establishment of the Soviet rule were carried out by the Uzkomstaris and the Hermitage Museum in 1934 lead by A.Yu. Yakubovskiy. Yakubovskiy organized a special archaeological expedition in the region and studied the remains of the defensive constructions in the north-eastern part of the oasis. He published the report on these works in 1940. The expedition was planning to study a caravan route from Bukhara to Samarkand. During the activity the edges of the north-eastern part of the Bukhara oasis were archeologically examined. The monuments along the oasis defensive wall system known Kampirdevol, such as Kyzyltepa, Shahshahidon, Abumuslim, Burikhona, Ganchkhana, Hazora and Dengak were studied. Their plan and layout of the buildings were identified and put on paper.

The report of the Yakubovsky's expedition also highlighted the important historical problems associated with Kampirdevol. In particular, it touched upon the relationship between the settled population of the oasis and the nomadic peoples of the desert and steppe regions. These archaeological sites, studied by Yakubovsky, were examined superficially without conducting archeological excavations. One of the successes of the expedition was the identification of the Deggaron Mosque near the archaeological site of Hazora that was concluded to be not younger than the famous Samanid mausoleum in Bukhara [8, C.61].

V.A. Shishkin also conducted research in the region at the same time as A. Yakubovsky. V.A. Shishkin began his first research in Bukhara in 1934 with the archaeological study of the Kampirdevol. To do that he tried to travel around and survey the whole Bukhara oasis. He also studied the remains of the defensive wall in the southern and eastern parts of the oasis. Along the way, monuments such as Aksoch, Khoja Ajuvandi and Kuyitepa were also examined. In the course of the research, archaeological sites that were located close to the remains of the wall, such as Kuyimozor cemetery, Vardonze, Zandana, Varakhsha were identified [10, - 50 c]. These studies provided a great deal of information about the history of the Bukhara oasis. However, all of them were conducted outside of Bukhara city, which awaited to be archeologically examined [5, C.16].

The first archaeological survey in the city of Bukhara was conducted in 1934 by V.A. Shishkin in the area of the Maghoki Attori mosque and provided some information about the history of the city [11, C.29-60].

V.A. Shishkin began to study the Varakhsha archeological site in the western part of Bukhara oasis starting from 1937. Initially, he paid attention to the shape of excavated structures and their elevation. Shishkin understood that these excavations were promising, and considered the area to be part of the complex. During excavations of one of the rooms in Varakhsha it was discovered that the walls of the room were covered with decorative pieces and decorations of various shapes. It was acknowledged as belonging to the style of the Sasanian era [10, C.9-27].

During that period, in 1939-1940 archeological researches were carried out in the city of Paikent as well. Archeological study of Paikent was conducted by A.Yu. Yakubovsky [9, C.113-164], V.N. Kesaev and V.A. Shishkin [5, C.16-17] and the topographic map of the site was created a topographic map of the city of Poykent. This map shows that the city consists of three parts: Ark fortress - 1 ha, Shahristan (inner city) section - 13 ha, Shahristan II - 7 ha [12, B.8].

However, by the 1940's due to the Second World War, the archaeological research in the oasis was temporarily suspended. In the postwar period, archaeological investigations in the Bukhara oasis moved to the Varakhsha massif. Archeological researches of V.A. Shishkin started in 1947 in Varakhsha [13, C.62-70] and lasted for 6 years [14, C.10]. Research in Varakhsha was different from other monuments of its time in Central Asia. Because this monument was considered to be a magnificent building in history.

Other famous scholars, such as archaeologist Lazar Albaum, Natalia Diakonova, architect V. A. Nilson and art historian Meshkeris also participated in the archaeological works by V. A. Shishkin at Varakhsha [5, C.17].

Since all of the above studies were concerned with medieval sites, it was widely believed that Bukhara is a medieval city. However, archaeological research by Ya.G.Gulomov, starting from 1950, proved this point to be wrong [15, Б.33-34].

While surveying the shorelines of the ancient water arteries he found a number of stone tools scattered around. Ya.G. Gulomov discovered the ancestors' huts, built on lakeside and river banks during the field search, collected fragments of Neolithic ceramics and stone tools, scattered in the sands around the huts. From this the scientist concludes: «The north-western areas of the Bukhara oasis are the most promising archeological reserves, with monuments of the period of archeological primitive community» [16, С.149-161]. The expedition team, led by Yahya Gulyamov, is investigating more than 60 Neolithic and Bronze Age locations in the lower reaches of Zarafshan. Among them are the opening of monuments of Mohankul, Zamonbobo, Kichik Tuzkon, Big Tuzkon, Deep Lake, Parsang Lake and Luklikul, as well as archeological finds from monuments.

After Yahya Gulyamov, the studies of the ancient history of the oasis were continued by U.Islamov and A.Askarov [17, Стр.266].

In 1950s many areas of Bukhara oasis were archaeologically studied by the expedition lead by S.N. Yurenev. They provided some accurate information on the history of the city [18, Стр.30].

In the 1960s archaeologist A.Mukhammedjonov began to study the irrigation system of the Bukhara oasis. He tried to draw conclusions by studying hundreds of written sources, archeological and ethnographic materials for the study of irrigation of the Bukhara oasis. A.Muhammedjonov demonstrated the development of irrigation systems in the period from the appearance of irrigation systems of the Bukhara oasis to the beginning of the 20th century [19].

The expeditions of A. Mukhamedjanov, J.K. Mirzaakhmedov and Sh.T.Adilov began in Bukhara, and as a result studied the ancient and medieval culture of the Bukhara oasis. J.K. Mirzaakhmedov wrote a complete and comprehensive PhD thesis on the late medieval ceramics of Bukhara [20]. In his later work he was able to distinguish very specific ceramic items from this oasis. As a result, the typology of the ceramics of the Bukhara oasis and its timeline now serve as a reference point for medieval ceramics of other parts of Central Asia.

In the 1980s archaeologist Sh.T. Adilov conducted a thorough archeological study of ancient and early medieval urban culture of the Bukhara oasis [21, С.65-75].

G.L. Semenov played a great role in the archeological study of the Bukhara oasis [22]. In 1981, the Russian State Hermitage museum, the Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences, and the Institute of Oriental Art in Moscow began excavations at Paikent and other various archeological sites of the Bukhara oasis. Furthermore, annual reports on archaeological research conducted in Paikent were published in the form of a separate book.

During the years of Independence, the directions of the archaeology of the Bukhara Oasis was updated and improved in terms of topics and scientific problems. A review and evaluation of some of the scientific views and approaches previously held in scientific communication was also initiated. In the Mesolithic and Neolithic periods, it was important to reveal such issues as the reasons for the development of different territories, the influence of natural geographical conditions on human activity and lifestyle, the socio-economic level of clan communities.

These issues were interpreted in separate monographs, articles and dissertations. In this regard, it is necessary to mention the researches of N.O. Kholmatov, M.M. Khojanazarov, B.K. Sayfullaev, D.M. Jo'rakulova, M.I.Niyazova and Kh.B.Khoshimov[23].

As a result of the attention paid to archaeological research during the period of Independence, foreign archaeologists also showed interest in the primitive period of the region and started their research. In particular, the representatives of the Uzbek-Polish joint archaeological expedition conducted comprehensive research on the archaeological monuments related to the Kaltaminor culture [24, P.118-125], and the researches on the ancientization of the periodical date of the Kaltaminor culture, the research conducted by the representatives of the joint Uzbek-French archaeological expeditions on the Neolithic settlements of the Bukhara oasis, and the archaeological monuments of Ayokogitma can be emphasized [25, - 252 p].

It should be noted that at the beginning of the XXI century, as a result of the «Archaeological

Topography of the Bukhara Oasis» project and extensive research carried out in other areas by the Italian-Uzbekistan expedition staff (B. Djenito, K.S. Antonini, O. Kerasuolo, D.K. Mirzaahmedov), the first no settlements of the Iron Age were found, and on the contrary, many ancient and early medieval monuments were identified[26]. These data indicate that the Lower Zarafshan pond was less exploited than the oases of the middle course of this river in the early Iron Age. This situation is reflected in the published maps of the geography and development dynamics of the monuments of the Bukhara oasis, taking into account the new researches of the French-Uzbekistan expedition and the information obtained in previous years [27, – С. 384-402.].

ANALYSIS RESULTS. During the years of independence, the archeology of Uzbekistan and the archaeological study of Bukhara as it's integral part has grown significantly. Archaeologists have scientifically justified the 2500th anniversary of the city of Bukhara. In addition to local archaeologists, archaeological expeditions are being carried out in collaboration with archeologists from other developed countries. Under the framework of such cooperation, archaeologists from Italy, France, USA and Russia conduct joint excavations in various archeological monuments of the Bukhara oasis.

CONCLUSION/RECOMMENDATIONS. In conclusion, despite the fact that the archaeological survey of Bukhara oasis has started only 120 years ago, it has been providing us with a great deal of information about the history of the region. Research has shown the continuity in the historical and cultural developments in the region from the Stone Age to the Middle Ages. The progress in Bukhara suggests that they had high cultural backgrounds that had arisen as a result of their interactions with neighboring populations. As a result of the research, some aspects of the history of the Bukhara oasis were described in more detail. However, we can't say that all the problems and issues in the archeology of the oasis are resolved.

REFERENCES

1. ПТКЛИА.год III.-Ташкент,1897-1898.-С.89-94.
2. Ситняковский Н.Ф.Заметки о Бухарской части долины Зерафшана, Известия Туркестанского отдела русского географического общества.. -Ташкент,1900. - Т.I. -Вып. 2. -С.130.
3. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. -Ташкент,1988.-С.4.
4. Explorations in Turkestan. Expedition of 1903, under the Direction of R. Pumpell,- Washington,1905.-P.8-10.
5. Шишкин В.А. Варахша.-М.,1963.-С.15.
6. Зимин Л.А. Развалины Старого Пайкента//Протокол заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии год восемнадцатый (11 декабр 1912г.—11 декабр 1913 г.). Протокол № 4. 30 апрель 1913 г. -Ташкент,1913а.-С.87.
7. Очиллов А.Т. Пойкандда олиб борилган археологик тадқиқодлар тарихидан // Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан хозиргача).-Бухоро,2019. -Б.129-134.
8. Нильсен В.А. Мечеть Деггаран в селенни Хазара (Архитектурно-археологический очерк) // Труды Института истории и археологии АН УзССР.. -Ташкент,1955. –Вып.7. - С.61.
9. Якубовский А.Ю. Краткий полевой отчет о работах Зерафшанской археологической экспедиции Эрмитажа. ИИМК в 1939 г. // ТОВЭ. Т.II. – Л., 1940. - С. 51-71.
10. Шишкин В.А. Археологические работы 1937 года в западной части Бухарского оазиса. – Ташкент, 1940. – 50 с.
11. Шишкин. В.А. Раскопки в мечети Магаки-аттари в Бухаре // Труды Института истории и археологии АН УзССР. -Ташкент, 1955. -Вып.7.-С.29-60
12. Фан ва турмуш. 1992. -№3-4. -Б.8
13. Шишкин В. А. Археологические работы 1947 г. на городище Варахша // «И АН УзССР». -Ташкент, 1948. -№ 5. - С.62-70.
14. Шишкин В.А. Некоторые итоги археологических работ на городище Варахша (1947-1953 гг.) // Труды Института истории и археологии АН УзССР. -Ташкент, 1956. - Вып.7. - С.10
15. Мухаммаджонов А. Яхё Фуломовни хотирлаб. - Тошкент,2008. - Б.33-34.

16. Гулямов Я.Г. Археологические работы к северу от Бухарского Оазиса // Труды Института истории и археологии АН УзССР. –Ташкент,1956. - Вып.8. - С.149-161.
17. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана.-Ташкент,1966. – 266 с.
18. Ставиский Б. Я. Сергей Николаевич Юренев. - Бухара,1996. – 30 с.
19. Мухаммаджонов А.Р. Куйи Зарафшон водийсининг суғориш тарихи. -Тошкент,1972. - 376 б.
20. Мирзаахмедов Дж.К. Глазурованная керамика Бухары второй половины XVII – начала XX вв. как исторический источник. Авт. дисс. канд. ист. наук. -Самарканд,1987.
21. Адылов Ш.Т. О коропластике Бухарского Согда // ИМКУ.-Ташкент,1983. – Вып.18. - С.65-75.
22. Семенов Г.Л. Согдийский город V-XI вв. Формирование плана (по материалам Пайкенда вв Бухарском оазисе и Ак-Бешима в Семиречье). Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора исторических наук. –СПб.,2002.
23. Холматов Н.Ў. Ўзбекистон неолит даври жамоаларининг моддий маданияти. – Тошкент: Фан, 2008. – 181 б.; Сайфуллаев Б.К. Палеолит долины р. Зарафшана и Северо-Восточных Кызылкумов. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Самарканд, 2003. -62 с.; Холматов Н.У., Жўрақулова Д.М. Зарафшон воҳаси илк жамоалари маданиятининг узвийлик хусусиятлари // Зарафшон воҳаси ва унинг тарихдаги ўрни. – Самарканд, 2001. – Б. 17-20; Ниязова М. И. Қадимги ва ўрта аср заргарлик буюмлари Бухоро маданияти тарихи манбаи сифатида (археологик материаллар бўйича). Тарих фанлари номзоди ... диссертацияси. – Самарканд, 2007. – 158 б.; Сайфуллаев Б.К., Хужаназаров М.М., Джурақулова Д.М. Новые данные по палеолиту Кызылкумов // история и археология Турана. – № 3. – Самарканд, 2017. – С. 31-37; Хошимов Х.Б. Оёқогитма макони – илк неолит даври тош индустрияси. Тарих фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Самарканд, 2019. – 22 б.
24. Brunet F., Khudzhanaarov M., Hoshimov H.B. Nouvel les doonnes sur la chronologie de la culture de Kel'teminar (VII-IV millenaires) en Ouzbekistan // The history of material culture of Uzbekistan.-Samarkand, 2012. – № 38. – P.118-125.
25. Szumchak K., Khudzhanaarov M. Exploring the neolitik of thr Kyzyl-kums Ajakagytna “the site” end other collection. – Warshava university, 2006. – 252 p.
26. Genito B et al.Preliminary notes on the ‘Archaeological Topography in the Bukhara Oasis’ project // Italo-Uzbek Scientific Cooperation in Archaeology and Islamic Studies. - Rome , 2003 – Pp 73-74; Silvi Antonini C. Loscavo. Il castello eil complesso fortificato meridionale // Gli scavi di Uch Kulakh (oasi di Bukhara). – Rome, 2009. – Pp. 43-180; Cerasuolo O Indagine topografica nel territorio di Varakhsha// Gli scavi di Uch Kulakh (oasi di Bukhara). – Rome, 2009. – Pp. 189-210.
27. Ранте Р., Фуаш Э., Мирзаахмедов Д.К. Динамика развития поселений Западного Согда в связи с изменением русла Зарафшана и формах торговли: фортификация «северо-восточного Великого шелкового пути» // История и археология Турана.– Самарканд, 2017. -№ 3. – С. 384-402.

**БУХОРО ВОҲАСИ НИКОҲ ТҶИИ ТИЗИМИДА СОВЧИЛИК
УДУМЛАРИ: АНЪАНАВИЙЛИК ВА ЗАМОНАВИЙЛИК**

*Шамсиева Зилола Аскарровна,
Термиз давлат университети таянч докторанти*

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро воҳаси никоҳ тўйининг асосий удуми-совчилик, у билан боғлиқ анъанавий ва замонавий урф-одатлар тарихий-этнографик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Бундан ташқари, ушбу удумга тегишли расм-русумлар республикамиз бошқа ҳудудларида учрайдиган урф-одатлар билан қиёсланади. Хусусан, совчилик удумининг замонавийлашув жараёни ва унинг ижобий ва салбий жиҳатлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: Никоҳ, бешиккертти, глобаллашув, совчилик, “хитба”, розилик, рад жавоби.

**СВАТОВСТВО В СВАДЕБНОЙ СИСТЕМЕ БУХАРСКОГО ОАЗИСА:
ТРАДИЦИОННОСТЬ И СОВРЕМЕННОСТЬ**

*Шамсиева Зилола Аскарровна,
докторант Термезского государственного университета*

Аннотация: В данной статье с историко-этнографической точки зрения анализируется главное событие свадьбы Бухарского оазиса - свадебный обряд, связанные с ним традиционные и современные обычаи. Кроме того, росписи, связанные с этой традицией, сопоставляются с традициями, встречающимися в других регионах нашей республики, в частности раскрывается процесс модернизации удума совчика, его положительные и отрицательные стороны.

Ключевые слова: Брак, колыбельный сговор, глобализация, сватовства, «хитба», согласие, отказ.

**MATCHMAKING IN THE BUKHARA OASIS WEDDING SYSTEM:
TRADITIONALITY AND MODERNITY**

*Shamsieva Zilola Askarovna,
PhD student of Termiz State University*

Annotation: In this article, from the historical and ethnographic point of view, the main event of the wedding of the Bukhara oasis is analyzed - "sovchilik" (matchmaking), traditional and modern customs associated with it. In addition, the customs associated with this tradition are also compared with the traditions found in other regions of our republic, in particular, the process of modernization of the "sovchilik", its positive and negative sides, is revealed.

Key words: Marriage, lullaby collusion, globalization, matchmaking, hitba, consent, refusal.

КИРИШ. Ўзбекистоннинг тарихий-этнографик минтақаларидан бири Бухоро воҳаси никоҳ тўйи маросимлари ўзининг ранг баранглиги ва этнолокал удум ва анъаналарга бойлиги билан бошқа этноҳудудлардан ажралиб туради. Мазкур хусусият, воҳа никоҳ тўйи маросимларини тарихий-этнографик материаллар асосида тадқиқ этиш жараёнида кўзга ташланади.

Бухоро воҳаси аҳолисининг анъанавий никоҳ тўйи маросимлари баъзи жиҳатлари, хусусан, XX асрда Зарафшон воҳасида ўтказилган тўй маросимлари О.А.Сухарева [1;172-176], Н.А.Кисляков [2;98], Т.Г.Емеляненко [3;27-28], Н.П.Лобачеванинг [4;15-25] бир қатор илмий мақоаларида ёритилган. Бироқ бугунги кунгача Бухоро воҳаси никоҳ тўйлари маросимлари муҳим компоненти-совчилик ва унинг билан боғлиқ урф-одатлар этнографик нуқтаи назардан етарлича ўрганилмаган.

АСОСИЙ ҚИСМ. Бухоро воҳасида ҳам никоҳ тўйи маросимлари дебوحаси келинни танлаш ва унинг уйига совчиликка бориш билан бошланган. Йигит улғаяётган хонадонда уни уйлантириш фақат ота-онанинггина эмас, яқин қариндош, дўст-у биродарларнинг ҳам ташвиши ҳисобланади. Шунга кўра, улар йигитга муносиб қизни кўз остига олганлар ва йигитнинг онасига дарак берганлар.

Қиз танлашнинг бир неча хил анъанавий кўринишлари мавжуд. Шулардан бири бу-янги туғилган чақалоқларнинг бешикда бўлган давридаёқ уларнинг ота-оналари томонидан келажақдаги никоҳ тўғрисида келишиб олишидир. Бу одат дунёнинг бошқа

халқлари, жумладан, Сибир татарларида[5;112-119], Олтойликларда[6;222], бошқирлар ва чувашларда [7;175], шунингдек, Волгабўйи ва Кавказ халқларида [8;143] ҳам мавжуд.

Хисор водийси тожикларида эса совчилик удумининг тур хил номланиши ўрганилган. Хусусан, Файзобод, Ягноб, Ёвон, Варзоб тожиклари орасида “доманчок”, “доманддарон”(ўзб.“этак йиртди”), Элоқ, Гумбулоқ тожикларида “танбахшиш”, Форишда “риштабанд”, Зарафшонда “номзад”, Ромит ва Варзоб қишлоқларида “кундапартойи” деб аталган.[9;6]

Бухоро воҳаси ўзбекларида бу удум “бешиккертти”[10;48], “бешиккуда”, “этак йиртди”, “этак чатди”, тожиктилли аҳоли эса, “таҳворабахш”, “бахшанда” каби атамалар билан номланган.[11] Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, бу удумни амалга ошириш учун бўлғуси куёв хонадони вакили томонидан янги туғилган қиз чақалокнинг бошига рўмол ўралиб, қулоғига тилла халқа тақилган. Бундан ташқари, қиз чақалокнинг уйи остонасини ёши кекса онахонлар супуриб, мақсадларини билдиришган.[12] Воҳанинг Ғиждувон тумани Ғовшун қишлоғида XX асрнинг 60-70-йилларида кузатилган бу одатга кўра, қиз бола туғилганида уни келин қилишни ният қилган оила мазкур хонадонга ташриф буюриб, чақалокқа кийгизилган кўйлакнинг этагини йиртиб “этак йиртди”(тож.домандаррон) ёки “этак чатди”(тож. доманчок) расм-русумни бажаришган.[13] Маълумки, бешиккертти удуми ҳақидаги маълумотлар халқ достонларида ҳам сақланиб қолган. Жумладан, халқ достони-“Алпомиш”да ҳам Барчин туғилганидаёқ “бешиккертти” удумига рия қилинганлиги қуйидагича келтирилади: «Ана шунда Шохимардон пири Ҳақимбекка Барчинойни аташтириб, бешиккертти қилиб: «Бу иккови эр-хотин бўлсин, Ҳақимбек билан ҳеч ким баробар бўлмасин, омин Оллоҳу Акбар», -деб фотиҳани бетига тортиди». [14;140] Демак, “бешиккертти” ўзбек халқининг қадимий, анъанавий удумларидан биридир. Бироқ бугунги кунда воҳада ёшларимизнинг “бешиккертти” ёки “таворабахш” удумига амал қилиб, турмуш қуриши деярли учрамайди.

Бухоро воҳасида никоҳ тўйи дебчаси совчилик удумидан бошланади. Совчилик эса бухороликларда ҳам Хоразм воҳаси ўзбеклари сингари “қиз қидирди” удумига рия қилишдан бошланади[15;31], яъни бўлғуси келин номзоди танланади.[16] Одатда, никоҳдан аввал совчилик ва “қўл сўраш” деб аталган масала ислом динимизда ҳам ёритиб берилган. Шаръий манбаларда совчилик “хитба”[17;222] деб юритилади. Аммо, “хитба” шаръий маънодаги совчилик бўлиб, у айнан аёл кишилар томонидан амалга оширилиши шарт эмас. Балки, бу – уйланмоқчи бўлаётган кишининг ўзи томонидан ҳам бажарилиши ёхуд у ўртага қўйган вакил томонидан амалга оширилиши мумкин. Чунки, фикҳий маънодаги совчилик бу – уйланиш ёки келин қилиш истагида бўлган қиз ёки аёл ёхуд унинг валийсига бўлажак эрнинг шахсан ўзи ёхуд унинг вакили томонидан оила қуриш ҳақидаги мазкур истак ва рағбат очиқ айтилиши тушунилади, холос.[18;222]

Воҳада “қиз танлаш” ёки “қиз кўриш”(тож.“духтар бини”)да фаоллик кўрсатадиган аёллар ўзбекларда эса “ўртақаш”, тожикларда “миёнарав” деб аталган.[19] Этнограф А.Л.Троицкаянинг ёзишича, танланаётган қизнинг иффати, ҳаёси, меҳрибонлиги, меҳнатсеварлиги, катталарни ҳурмат қилиши инobatга олинади.[20;225] Зеро, барча халқлар маданиятида танланган қиз муносиб мақомга, саломатлик ва гўзалликка, такводорлик ва камтарлик каби фазилатларга эга бўлиши, муносиб оила ва уруғдан бўлиши лозим.[21]

Воҳанинг Бухоро шаҳри, Шофиркон, Вобкент, Ғиждувон туманларида бугунги кунда келинни танлашда унинг хулқи, ёши, ташқи кўриниши, яқин қариндош-уруғларига эътибор муҳим бўлиб, бу жараёнлар «қиз кўриш», «уй кўриш» (тож. “хона бини”) одатлари орқали амалга оширилади. Бунинг учун танланган қизнинг манзилни аниқлаштиргач, куёвнинг онаси ёки ёши катта хола, амма ёки бошқа аёл қариндоши бориб, қизнинг уйи атрофи тозалигини кўради, бу оила ҳақидаги маълумотларни унинг кўни-қўшнилари, маҳалла фаолларидан бориб сўрайдилар.[22]

Анъанага кўра, Бухоро воҳаси баъзи қишлоқларида ҳам танланган қиз хонадонига аёллар бориб “оғиз уриш”(тож.“даҳан задан”)ган. “Оғиз уриш”-бу қизнинг “боши бўшми” ёки “боши боғлиқми” (тож.“жавобаш додаги”, “банд кардаги”) деб суриштиришдир, яъни бошқага унаштирилмаганми деганидир. Шундан сўнггина расмий ҳолда илк марта совчиликка борилган.

Танланган қиз ҳақидаги маълумотлар ижобий бўлса, совчилик сари илк қадамлар қўйилиши табиий. Совчиликка оиланинг эркак ёки аёллари бориши ҳар хил. Айрим оилаларда эркаклар бориши афзал кўрилса, бошқа оилаларда кўпроқ аёллар бориши

кузатилади.Эркаклар совчиликка борганларида фақат ота-онанинг суҳбатига,яъни муомаласига эътибор берадилар. Гўёки фарзанд яхши ота-она тарбиясидан қочиб узоққа бормайди, деб хулоса чиқарадилар. Совчи аёллар эса табиатан синчков бўладилар. Шунинг учун қизнинг ота-онасининг муомаласидан ташқари хонадон озодалигига кўпроқ эътибор берадилар ва келин танлашда адашмайдилар. Бугунги кунда воҳанинг кўпгина манзилларида куёв ота-онасининг совчиликка бирга бориши урфга кириб боряпти.[23;10] Бу ҳолатни совчилик удумидаги замонавийлашувнинг намоён бўлиши деб қабул қилиш лозим. Воҳада одатда совчиликка аёллар борадилар. Чунки эркак кишиларнинг нотаниш хонадонга дабдурустдан боришлари бироз ғалати ва эриш туюлиши, баъзи ноқулайликларга сабаб бўлиши мумкин.[24] Бухоро шаҳрида тожик тилли аҳоли орасида совчиликнинг дастлабки босқичларида,асосан, аёллар фаоллиги кўзга ташланади.

Воҳанинг Шофиркон, Қоракўл, Вобкент, Жондор, Ғиждувон тумани қишлоқларидаги ўзбек оилаларида эса совчиликнинг дастлабки босқичларида бугунги кунгача, эркаклар бош бўлганлар.[25] Ушбу одат Қашқадарё воҳасида ҳам кузатилган. [26;36] Совчиликка борадиганлар, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида ҳар хил аталган. Масалан, Самарқанд тожиклари “завчи”[9;19],Қашқадарё воҳаси Шаҳрисабз, Китоб, Қарши туманларида “совчи”, Чирокчи,Қамаши,Дехқонобод,Косон туманларида “жовчи”, Касби,Тошкўрғон қишлоқларида “жугчи”[26;36], Бухоро воҳаси ўзбекларида “совчи”,[27] тожикларида эса “хўскор” деб аталади.[28] “Хўскор”-“хостгор” сўзининг бузилган варианты бўлиб, “хост”-“исталган” “-гор”(ўзб.-кор) эса тожик тилидаги шахс оти ясовчи қўшимча бўлиб, “киши” деган маънони англатади.[29;278] Демак, совчиликка бўлажак куёв онаси ўзи истаган, хоҳлаган, танлаган ўзига яқин ва маъқул деб топган киши билан боради,деганидир.

Қашқадарё воҳасида совчиликка,асосан, хафтанинг хосиятли душанба, чоршанба, жума кунлари кечқурун, окшом тушгандан сўнг одатда икки, баъзан уч-тўрт эркак киши бўлиб борилса[26;36], Бухорода совчиликка бориш учун энг хосиятли кунлар чоршанба ва шанба танланган.[30]

Бухоро воҳасида ҳудудларида совчиликнинг ўзига хос кўринишлари кўзга ташланади.Совчиликка биринчи марта борганда йигитнинг онаси, аммаси ёки холаларидан бири ёки бошқа аёл билан мўлжалланган қиз хонадонига ташриф буюриб, «меҳмонга келдик» баҳонаси билан қизни кўрадилар. Айни пайтда уй-жой, ҳовлининг тозалиги, саранжом-саришталиги, дастурхон безалиши, уй эгаларининг меҳмондўстлигига разм соладилар. Қизнинг онаси билан суҳбатлашиб, халқимизнинг «онасини кўру, қизини ол» нақлига амал қиладилар. Ахборотчиларнинг фикрига қараганда, йигитнинг онаси ўз ўғлини макташи урфга кирмаган. Ўзбекона одобга мувофиқ, совчилар ҳам, қиз хонадони вакиллари ҳам бир-бирларининг хурматларини жойига қўйиб мулоқотга киришадилар.[31]

Совчиликка қуруқ қўлда борилмаган. Шунинг учун биринчи марта ширинлик олиб борилган.[32] Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, воҳа марказида аёллар ҳам, эркаклар ҳам совчиликка қандолатсиз бормаганлар. Чунки қандолатнинг оппоқ ранги бахт-саодат рамзи ҳисобланган.[33;88] Бирок,бу илк ташриф узоққа чўзилмаган,яъни тахминан 10-20 дақиқа давом этган. Қизнинг онаси ёки совчиларни кутиб олишда иштирок этган бошқа аёл (келиннинг холаси, аммаси) меҳмонларнинг келганликларидан хурсанд эканликларини, бу масалада бир фикрга келиш учун, авваламбор оиланинг эркаклари (қизнинг отаси, тоғаси, амакиси, бобоси ёки ака-укалари) билан маслаҳат қилишлари даркорлигини, бу эса бироз вақт олишини одоб ва андиша билан тушунтиришади. Биринчи марта ташрифдаёқ ижобий жавоб,яъни қизнинг жавобини бериш совчилик этикети қоидаларига мувофиқ келмайди, шунинг учун совчилар камида икки ёки уч марта келишлари керак.[34]

Биринчи ташрифда қизнинг онаси совчилар олиб келган ширинликларини қайтариб беришга ҳаракат қилади. Совчилар эса бу “шунчаки арзимас бир ширинлик” (тож. Як дахан ширини, киройи шумо намекунад) эканлигини айтдилар ва уни қизнинг хонадонига қолдирадилар.[35] Борди-ю,қиз ва йигитнинг бир-бирига қўнғил қўйганидан икки томон хабардор бўлишса, қиз томон ширинликни биринчи галдаёқ сақлаб қолади.Умуман, совчилар қиз хонадонига розилик олгунга қадар ширинлик олиб келаверишади.[36]

Ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, куёв номзодга қўйиладиган асосий талаблар ҳалоллик, мардлик, тўғрисузлик, илмлилик, ўз касбига эга бўлиш ҳисобланади. Қиз томонга совчиликка келган оила вакиллари маъқул бўлиб тушса, ўша оила ҳақида маълумотлар йиғишни бошлайдилар, қўни-қўшни, қариндош-

уруғларидан сўраб суриштирадилар. Суриштирув жараёнида қиз оиласининг эркак ва аёллари бирдай иштирок этади.[37] Қиз томоннинг рад жавоби-бу асосий белгиси-совчилар томонидан келтирилган ширинликларнинг қайтарилишидир. Шунингдек, айрим совчилар чиқиб кетаётганда оёқ кийимлари учи эшикка қаратиб қўйилса, рад жавобининг белгиси ҳисобланар экан.[38] Демак, қизнинг жавобини олиш учун совчилар тез-тез, қайта-қайта келишган. Бундан ташқари бугунги кунда одатда қизнинг жуда ёшлиги, ўқишини битирмаганлиги сабаб қилиб кўрсатилса ҳам рад этилганлиги деб тушунилган.[39] Совчиларга розилик жавоби аломати ҳам ўзига хос бўлган. Бунда қизнинг онаси совчиларни дастурхон ёзиб қутиб олади ва улар биринчи сафардагига нисбатан сал узоқроқ ўтиришади. Ташриф сўнгида қизнинг онаси совчилар келтирган дастурхондаги ширинликларни сақлаб, ўрнида бошқа ширинлик қўйиб қайтаради. Айнан мана шу белги қиз томоннинг розилик белгиси ҳисобланади. [40] Розилик жавоби олинган кундан бошлаб йигит “бўлажак куёв”, тожикларда “доммотшаванда”, қиз эса “келиншаванда” деб аталади. Йигит ва қиз томон ота-оналари ёки қариндошлари эса бир-бирларига “қуда” деб мурожаат қилишади[41].

Қизнинг жавоби, яъни розилиги билдиргач, совчилар ҳузурида қиз ва йигит бир-бирларига унаштирилганлиги эълон қилинади ва дастурхон ёйиб, “нон синдириш” маросими (тож. “нон шиканон”) ўтказилади. Шу маросимда бўлажак келин уйида ўтказиладиган “фотиҳа тўйи” куни белгиланади.[42]

Бугунги кунда воҳада совчилик билан боғлиқ урф-одатлар, удумларда рўй бераётган ўзгаришлар, яъни замонавийлашув жараёнлари яққол кўзга ташланади. Булар қуйидагилар:

- халқ орасида “бешиккертги”, “гаҳворабахш” удумининг унутилиб бораётганлиги, айрим ёшларнинг бу удум ҳақида ҳаттоки тасаввурга эга эмаслиги;

- бўлажак куёв ота-онасининг совчиликка бемалол, тортинмай қиз хонадонига бир ўзлари боришининг урфга айланиши ва натижада куёв яқин қариндошларининг (амма, хола, амаки, тоға) ушбу жараёнларда роли пасайганлиги;

- илк совчиликка бораётганда агар бўлажак келин ва куёв олдиндан бир-бирлари билан танишиб, учрашиб юрган бўлсалар, совчилар томонидан дабдабали дастурхон тайёрлаб борилиши, дастурхон таркибида одатдаги нон, фатир, қандолат маҳсулотларидан ташқари мева-чева, турли ичимликлар, торт ва келинга сарполарнинг катта-катта замонавий саватларда этилиши;

Ушбу юқорида келтирилган мисоллар глобализация жараёнинининг ижтимои ҳаётимизга бевосита таъсири десак, адашмаган бўламиз. Зеро, замонавий совчилик анъанавий совчиликдан, асосан, дабдабазлик, кимўзарга совға саломлар тайёрлаб, ўзининг иқтисодий шароитини кўз-кўз қилиш каби салбий хусусиятлари билан ҳам фарқланади.

ХУЛОСА. Хулоса қилиб айтганда, Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларида никоҳ тўйи тизимидаги совчилик удуми ўзига хос хусусиятларга эга. Ушбу удум Қашқадарё, Хоразм воҳаси ўзбеклари, Ҳисор воҳаси тожиклари никоҳ тўйи совчилик удумлари билан қиёсланди, улар орасидаги ўзига хослик, ўхшашлик ва фарқлар ўрганилди. Бухоро воҳаси никоҳ тўйи маросим ва расм-русумларининг ўтказилиш тартиби ва у билан боғлиқ жараёнларнинг анъанавий ва замонавий кўринишларини аниқлаш, унинг ижтимоий аҳамиятини тарихий этнографик нуқтаи-назардан янада изчил тадқиқ этиш тарихчи-этнографлар зиммасидаги улкан вазифадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

[1] Сухарева О.А. Свадебные обряды таджиков город Самарканда и некоторых других районов Средней Азии. // Советская этнография.-М.:, 1940.

[2] Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград., Наук. 1969.

[3] Емельяненко Т.Г. Современная свадьба в Каракуле: традиции и инновации. Этническое традиции в культуре. Санкт-Петербург. 2019.

[4] Лобачева Н.П. О формировании нового свадебного обряда у народов Узбекистана // СЭ. 1967. № 2.

[5] Коломиец О.П. О некоторых формах брака у Сибирских татар. // Культурология традиционных сообществ: Конкурсные работы молодых ученых.-Омск, 2002.

[6] Дьяконова В.П. Алтайцы (материалы по этнографии теленгитов Горного Алтая).- Горно-Алтайск, 2001.

[7] Козлова К.И. Этнография народов Поволжья. -М., 1964.

[8] Валеев Ф.Т. Сибирские татары. Культура и быт.-Казань, 1993.

- [9]Мардонова А. Традиционная свадьба таджиков Гиссарской долины. (Этнографические материалы).-Душанбе."Амри илм".-2002.
- [10] Бешиққертти-қиз болани чақалоқлигидан унаштириб қўйиш одати./ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.-Т.-"Университет".,1994.-Б.48.
- [11]Дала ёзувлари. Шофиркон, Вобкент, Ғиждувон, Қорақўл туманлари.2020-йил.
- [12]Дала маълумоти.Бухоро шаҳри,Тағбандбофон маҳалласи.2022-йил.
- [13]Дала ёзувлари. Ғиждувон тумани, Ғовшун қишлоғи.2021-йил.
- [14] Jo'rayev M, Eshonqulov J.. Folklorshunoslikka kirish.-Т.: «Barkamol fayz media», 2017.-В.140.
- [15]Матқаримова Н. Хоразм воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XX аср ва мустақиллик даври). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). ...дис.-Нукус.2020.
- [16] Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Хўжа Нуробод маҳалласи.-2019-йил.
- [17] Islom ensiklopediyasi .Zuhriddin Husniddinov tahriri ostida. «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
- [19] Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Гавқушон маҳалласи.2010-йил.
- [20]Троицкая А. Л. Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины Верхнего Зеравшана //СЭС.Т.3: Занятия и быт народов Средней Азии. Л.:Наука,1971.
- [21]Козлова О. А Сватовство и характерные особенности Российского предсвадебья XVII в. в аспекте женской истории. / Социология семьи/ <https://cyberleninka.ru/article/n/svatovstvo-i-harakternye-osobennosti-rossiyskogo-predsvadebya-xvii-v-v-aspekte-zhenskoj-istorii>
- [22]Дала маълумоти. Ғиждувон туман, Сарвари қишлоғи.2019-йил.
- [23] Мардонова Г.Нур тўла уй.-Тошкент-1992.
- [24]Дала маълумоти.Бухоро шаҳри, Тағбандбофон маҳалласи.2021-йил.
- [25] Дала маълумоти .Шофиркон тумани, Додбоғни қишлоғи.2022-йил.
- [26]Тошева Г. Қашқадарё воҳаси никоҳ тўйи маросимлари.-"Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси" нашриёти.-Т.2002.
- [27]Дала маълумоти. Бухоро,Ромитан, Ғиждувон, Шофиркон туманлари.2019-йил.
- [28] Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Афшормаҳалла маҳалласи.2020-йил.
- [29]Калонтаров Я. Фарҳанги нави тоҷикий-русий. — Душанбе, 2008. –С.278 / Хост - желание, хотение. Хостгор - сват, сваха.
- [30]Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Бухоро тумани, Ромитан тумани, Ғиждувон тумани.-2020-йил.
- [31]Дала маълумоти. Бухоро шаҳри,Тағбандбофон маҳалласи. 2022-йил.
- [32]Дала маълумоти. Бухоро тумани, Хонаобод қишлоғи.2022-йил.
- [33]Қурбонова М.Б. Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларининг анъанавий таомлари(ХІХ аср охири-ХХ аср боши). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.-Т.-1994.
- [34] Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Арабон маҳалласи.2022-йил.
- [35]Дала маълумоти Бухоро шаҳри, Турки Жанди маҳалласи.2022-йил.
- [36] Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Афшормаҳалла маҳалласи.2018-йил.
- [37] Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Чорхарос кўчаси.2019-йил.
- [38]Дала маълумоти. Ғиждувон тумани, Ғовшун қишлоғи.2020-йил.
- [39]Дала маълумоти. Бухоро туман, Хонаобод қишлоғи.2019-йил.
- [40] Дала маълумоти. Бухоро туман, Жушун қишлоғи.2019-йил.
- [41] Дала маълумоти.Бухоро шаҳар, Кўчабоғ кўчаси,2019-йил.
- [42] Дала маълумоти. Бухоро шаҳар, Тағбандбофон маҳалласи.2022-йил.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

LOF SHE'RLAR POETIKASI VA ULARNING BADIY-ESTETIK FUNKSIYASI

*Abdullaeva Gulnoza Voxidjonovna,
Farg'ona davlat universiteti, o'qituvchi*

*No'monova Ro'zaxon No'monovna,
Farg'ona davlat universiteti, o'qituvchi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada folklorning yozma adabiyotga ta'siri, xususan bolalar she'riyatida lof janrining yuzaga kelishi G'afur G'ulom, Tursunboy Adashboev, Hamza Imonberdiev, Abdurahmon Akbar va Dilshod Rajablarning ijodi misolida tadqiq qilingan. Lof she'rlardagi an'ana va o'ziga xosliklar, badiiy-estetik funktsiyasi ijodkorning fenomeni, poetik mahorati asosida yoritilgan. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy, tavsifiy metodlardan foydalanildi.

Kalit so'zlar: folklor, lof, an'ana va novatorlik, yumor, satira, shakl va mazmun, dialog, sujet.

ПОЭТИКА ЛОФСКИХ СТИХОТВОРЕНИЙ И ИХ ХУДОЖЕСТВЕННО- ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ

*Абдуллаева Гулноза Вохиджоновна,
Ферганский государственный университет, преподаватель*

*Номононова Розахон Номононовна,
Ферганский государственный университет, преподаватель*

Аннотация: В данной статье на примере творчества Гафура Гулома, Турсунбая Адашбоева, Хамзы Имонбердиева, Абдурахмона Акбара и Дилшада Раджаба исследуется влияние фольклора на письменную литературу, особенно появление жанра лóf в детской поэзии. Выделены традиции и особенности хвалебных стихов, художественно-эстетическая функция, основанная на феномене творца, поэтическом мастерстве. Для освещения темы исследования использовались сравнительный и описательный методы.

Ключевые слова: фольклор, восхваление, традиция и новаторство, юмор, сатира, форма и содержание, диалог, сюжет.

POETICS OF LOF POEMS AND THEIR ARTISTIC-AESTHETIC FUNCTION

*Abdullaeva Gulnoza Vokhidjonovna,
Fergana State University, teacher*

*Numononova Rozhakhon Numononovna,
Fergana State University, teacher*

Abstract: In this article, the influence of folklore on written literature, especially the emergence of lof genre in children's poetry, is studied on the example of the work of Gafur Ghulom, Tursunboy Adashboev, Hamza Imonberdiev, Abdurahmon Akbar and Dilshad Rajab. Traditions and peculiarities of praise poems, artistic-aesthetic function are highlighted based on the phenomenon of the creator, poetic skills. Comparative and descriptive methods were used to illuminate the research topic.

Key words: folklore, praise, tradition and innovation, humor, satire, form and content, dialogue, plot.

Kirish. Yangi davr bolalar she'riyatida shakliy-mazmuniy yangilanishlar aks etishi bilan birga xalq og'zaki ijodi bilan bog'liqlik jihatlarini ko'ramiz, Bunday she'rlarda lirik qahramon bolaning o'zi, uning ichki olami, dunyoqarashi va bolalarcha o'y-fikrlari aks etgan. Folklorning yozma adabiyotga ta'siri natijasida yuzaga kelgan bu yangilanish bolalar she'riyatiga o'ziga xoslik bag'ishladi. Lof o'zbek xalq nasrining mustaqil janrlaridan

biri bo'lib, o'zining tuzilishi hajv va yumorga asoslanishi bilan ajralib turadi. lof janriga xos badiiy - tasviriy usul bu voqelkini mubolag'lash asosida bayon etishir. Lofda so'zga chechanlik, zukkolik, hozirjavoblik zohir bo'ladi. Uni aytish mubolag'ali epizodga mos javob qaytarish lofchidan o'tkir zehn, sinchikovlik, tajriba, so'zga chechanlik, uddabironlik, hozirjavoblikni talab qiladi va musobaqa shaklida o'tadi.

Adabiyotlar tahlili. M.Sulaymonov ham lofbozning so'zga chechanligi, zukkoligi va hozirjavoblik fazilati mazkur janrning tashkil topishida hal qiluvchi rol o'ynashini aytib o'tgan. Bu janrda tabiat va jamiyat hodisalari bo'rttirib ko'rsatiladi va bu orqali kulgu hosil qilinadi. Loflar sujeti dialog asosiga qurilgan bo'lib, hajv va yengil yumorga moyilligi, voqea va hodisalar o'ta mubolag'ali tasvirlanishi bilan ajralib turadi. Mubolag'a va kulgiga asoslanishi bilan latifa va askiya janriga yaqin turadi lof asosan qiziqchi hamda askiyabozlar orasida shakllangan va ijro etilgan. O.Safarov lofning janriy tabiati:epizodik drama ekanini aytib, "Uning tabiatida epiklik va dramatiklik o'zaro uyg'unlashib ketganligi tufayli lof epizodik og'zaki drama ekanligi ko'zga tashlanadi",-deb ta'kidlab o'tadi.[1-319] Darhaqiqat, lofchilarning savol-javobi, o'zaro musobaqa tarzda boradigan holati, bu so'zamollikni kuzatib boruvchi, miriqib kuluvchi tomoshabini borligi, xalq qiziqchiligi tarkibida rivojlanganligi sabab og'zaki drama sifatida baholaydi.

"-Yangi yilni oyda kutmoqchiman!-debdi lofchi maqtanib.

-Oyga borsangiz,-debdi dehqon lofchi bo'sh kelmay,-men ekib kelgan qovun-tarvuzlarni mazza qilib yeng-u, o'zimga ham ikkitasini ola keling".[2-320] Ushbu lof sodda loflar sirasiga kirib, ikki lofchining diologik nutqiga asoslangan. O.Safarov loflarni tuzilishiga ko'ra sodda va murakkabga ajratadi. Syujeti qisqa,lofchilar ikki kishini tashkil etsa sodda, aksincha bo'lsa murakkab loflar sanaladi. Yuqoridagi lof sodda loflar sirasiga kiradi. Xalq og'zaki ijodida lofning quyidagi xususiyatlari kuzatiladi:

- a) an'anaviylik (nasriy ifodasi);
- b) ikki kishi tomonidan aytilishi;
- s)savol-javob tarzda bo'lishi;
- d)diologik nutqqa asoslanganligi;
- y)asosan qiziqchi va askiyabozlar orasida ijro etilishi;
- f)raqiblar o'zaro so'zamollik bobida bir-biri bilan bahslashishi.

Dastlab, G'afur G'ulom lof janrining lirik ko'rinishini bolalar she'riyatiga ularning tafakkuriga xos bo'lgan tasvirlar bilan olib kirdi. "Chaqchaqlashaylik" she'rida maqtanchoqroq, xovliqmaroq bolalar obrazida ularning dunyosiga xos bo'lgan aldoqchi-lofchi xarakterini yoritib berdi. Ahmad, Meli, Jo'ravoy, Oyisha va Zokirlarning yozgi ta'tildan qaytib o'z qilgan ishlari asosida suhbat(chaq-chaq)lashadilar.Ular voqeliklarini bo'rttirib, mubolag'ali tarzda qiziqishlar bilan bir-birlariga gapirib beradilar, go'yoki o'zgi ta'tilni kim zo'r o'tkazgani to'g'risida musobaqalashadilar. Ahmed, Meli, Jo'ravoylar juda baland bo'lgan Tyan'-Shan tog'iga chiqqani, tushayotib, o'nta bo'rini go'rini qazigani, tayog bilan ayiqni savalaganini aytib, xovliqib maqtansa, Oyisha o'z qo'ltig'ida jo'ja ochirgani, ularga A va V vitaminlarini don o'rnida berib, tezda tovuq va xo'rozlarga aylantirganini maqtaydi, Zokir esa boqqan baliqlari akvariumga sig'may devorlarni buzib, yig'lab daryo izlab ketishganini vahima bilan, ulardan-da o'zishga harakat qilib gapirganini yumoristik kulgi asosida mubolag'ali tasvirda lof tarzda ifoda etadi. Suhbat (loflar) to'xtovsiz davom etadi.

Muhokama va natija. Ko'ramizki, ushbu lof she'r murakkab loflar sirasiga kirib, ikki kishidan ortiq suhbatdoshlardan va bir necha loflardan iborat. Bu tasvir uslubi folkloriga xos bo'lgan lof janrining an'analari sanaladi. Tursunboy Adashboev ushbu an'anani davom ettirib, novatorona shakl va mazmunda va lof she'rlar yaratadi. Shoirning "Arslonbob afsonasi"[3-145] to'plamidan o'rin olgan "lof emas" she'ri 1981-yilda yaratilgan va 1982-yilda "Jo'nataman quyoshni" to'plamidan o'rin olgan. Ushbu she'rda lirik qahramon havoning issig'idan, mehnat kuchining kamligidan ishi yurishmagani sabab, chumolini taqalab qamish o'rdirgan, chigirtkalarining chirillashi g'ashiga tekkanidan to'rttasini ot qilib, qog'ozdan qanot qilib, aravaga qo'shib, ishi yurishib, qamishlarni Oq saroy va Ko'k saroyga tashib to'ldirgani, rosa mehnat qilgani lofning bolalar tafakkuriga xos ko'rinishi sanaladi.

Chumolini taqalab,/ Asta anhor yoqalab.

Qamish o'rdim shir etib,/ Chigirtkalar chir etib,

Tegavergach g'ashimga / Imlab qo'ydim Xoshimga.

To'rttasini ot qilib,/ Qog'ozdan qanot qilib

Aravaga qo'shildi.

Yosh bolalarning chegara bilmas hayolot olami, hamma ishni hayolda bajarib, qoyillatishi aks etadi. She'rdagi lirik qahramon tomonidan to'qilgan mubolag'a, uydirma yumoristik kulgini yuzaga keltiradi. Shu to'plamdagi "Latifboyning loflari"(1985y) she'rida Latifjonning hayolot olamidagi uydirma-loflari yosh kitobxonda yengil yumoristik kulgini yuzaga keltiradi. Ushbu she'r "Oqbura to'lqinlari"[3-46] to'plamiga ham kiritilgan. She'ring dastlabki misralarida Latifjon azaldan lofchi bog'cha yoshidagi bola obrazida gavdalangan. Uni aldoqchi-lofchiligidan hamma lof deb chaqiradi. Ayni shu yoshdagi bolalar xarakter-psixologiyasida voqelikni bo'rttirib ifodalash ko'zga tashlanadi.

Bog'chasida Nuri, O'ktam / Latifjonni lof deydi.

So'zlariga ishonmay hech/ Lofga ola qop deydi.

Keyingi misralaridan Latifboy loflarini boshlaydi. U ignaga ip o'tkazuvchi asbob o'ylab topib, Uzro buvini xursand qilishni, odamlarga ko'tarishga qulay bo'lgan tutqi-sopli yangi tarvuz navi yaratishni, gurunchlarning kurmak va toshini teruvchi magnit yaratishi haqidagi kashfiyotlarini o'rtoqlariga so'zlaydi. Shu bilan birga adirlarni ko'rgach boshqa bolalardek lol qolmasligini, adirlarni tog'ning bolasimas, balki tuyaning o'rkachi deb bilishini maqtanib gapiradi. She'ring xulosa qismida Latifboyning lofchiligi O'ktam o'rtog'i tomonidan yana bir bor yodga solinadi. Ushbu loflar kimnidir aldash, o'zini ko'rsatish maqsadida emas, balki odamlarga yordam berish maqsadidagi o'y-fikr va xohishlaridir. Ushbu loflara bolalarcha samimiylilik, ezgulik mujassam, shu orqali bolalarga "har qanday ish qilsang ham uning zamirida ezgulik bo'lsin" degan tushunchani singdiradi.

O'ktam aytar: bunday gaplar/ Ko'pdir uning qopida.

Ancha-muncha asos bordir,/ Latifjonning lofida.

Ushbu lof she'rdagi Latifjon kashfiyotchi lofchi sifatida gavdalanadi. Shoirning lof she'rlaridagi asosiy lirik qahramoni Latifboy tomonidan tabiat va jamiyat voqea - hodisalarini bo'rttirib, kulgili tarzda obrazli ifodalash asosiga quriladi. "Orzularim qo'sh qanotim" saylanmasi va "Latifboyning loflari" she'riy to'plamlarida syujeti kengaytirilib, loflar rivojlantirilib beriladi. Shoir boshqa ijodkorlardan farqli ravishda o'ziga xos bo'lgan so'zamol, uddabiron, lofchi Latifboy obrazini yaratdi. Shoir A.Oripov ta'kidlaganidek, "She'rmi she'r qiladigan narsa obrazlilikdir". Ushbu fikr bolalar she'riyati uchun ham muhim, Tursunboy Adashboev ham ushbu turkum she'rini bolalar tafakkuri va psixologiyasiga mos ravishda tasvirlaydi. "Saylanma"da "Uchqur tulpor" turkumi ostida har bir lof o'ziga xos "Ovning gashti", "Barchasi yodimda", "Poyga zavqi", "Beshta sanoch", "Shirmon kulcha", "Yugan solib, egar urib" tarzda nomlangan. Shoir "Uchqur tulpor" deb bejiz nomlamagan, boisi yosh kitobxon g'aroyb sarguzasht uydirmalar hayolotida kezib yuradilar. "Yugan solib, egar urib" nomli lof she'rida ajoyib mubolag'alardan foydalangan, bunda bolaga xos tasvirlash usuli mavjud.

Quloq soling Latifboyning / Yana bitta ertagiga,

Yugan solib, egar urib, / Chigirtkaning erkagiga.

Qamishlardan nayza yasab, / Otquloqdan qalqon qilib,

Yoy kamalak yelkasida, / Yonboshida guldor sadoq,

Uzangini niqtab borar, / Latifboyning fe'li chatoq. [4.-19]

Latifjonning uydirmalari g'ayritabiiy sarguzashtlarga boy. Ikkinchi misrada "Yana bitta ertagiga" jumlasidan Latifboy azaldan lofchi ekanligi anglashiladi. Bo'rttirib, mubolag'ali tasvirlash yumoristik kulgini yuzaga keltiradi. Shoir Latifboyning loflarini "ertak" deb boshlashi (Quloq soling Latifboyning/Yana bitta ertagiga) ham bejiz emas. Etrak ham uydirmaga asoslanadi, lof ham xuddi shunday, ammo lofda mubolag'a kuchli bo'lib, lofchidan so'zga chechanlikni talab qiladi. Ushbu lof she'rdagi tabiat yoki jamiyat hodisalarini ko'z ko'rib quloq eshitmagan bo'rttirishlar asosida kulgili tarzda ifoda etadi. Chigirtka qanday kichkina, lekin Latifboy loflarida uni kattaligiga ishora qilib, egar solib uni minib olgani va qamishdan nayza yasab, otquloqdan qalqon olgani - bular albatta hayotda yuz bermaydigan, mubolag'ali tarzda tasvirlangan hodisa. Shoir Latifboyning janga otlanganday tasvirlaydi. U "tulki ovi jangiga otlangan. Bolakaylar she'rni o'qish bilan birga hayvonot va nobotot olami bilan yaqindan tanishadi, nomlarini yodda saqlab qoladi. Latifboy mayda darrandalarni nazarga ilmay, Xayri xolaning tovug'ini eb ketgan va begimotday semirgan tulkini ushlab uchun jangga chiqqan. She'ring sintez qismida tulkingning bir tovuqni yeb semirib, katta bo'lib ketganidan to'rt pahlavon terisini shilayotgani tasvirlangan. Bu mubolag'ali tasvirni shoir shunday ishonarli tarzda ifoda etganki, bu jarayon beixtiyor bolani ko'z o'ngida namoyon bo'ladi.

O'sha tulki mo'ynasidan, /Tikib berdik o'nta po'stin.

Tulkini terisi kattaligidan o'nta po'ystin, quyrug'idan esa qirqta telpak chiqqan. Shoir butunning qismini(tulkinging mo'ynasi va quyrug'ini) shunday bo'rttiradiki, tulkinging qanday kattalikda ekanligi tasavvurda ham hayratlantiradi.

Ikki quloq quyrug'idan, /Tayyorladik qirqta telpak.

Bu misralardan mubolag'ani, o'ta kattalashtirilgan xolatini ko'ramiz. Adabiyotshunoslikda mubolag'aning bu turi g'uluvv deb yuritiladi. Odatda lofbozlikda ikki yoki undan ortiq kishi ishtirok etar edi. Lekin To'rsunboy Adabshboev loflari muallif yoki bola tilidan ertak sifatida bayon etilgan va syujetga ham ega. O.Safarov lofning kompozitsion asosini dialog tashkil etishini aytib o'tgan. Tursunboy Adashboev loflarida esa dialog mavjud emas. Demak, ushbu xolat ham novatorlik belgisi sanaladi. Shoir she'rni boshlanishida Latifboyning ertagi ekanligiga ishora qilib, uni o'z nutqi (Muallif nutqi) orqali ifoda etgan, bu o'ziga xos bir ko'rinish va yana bir jihati shundaki ertak janrida lofni ifoda etmoqda. Buni "lof ertak" deb atashimiz mumkin. Bu ertakda Latifboyning jasurligini lof orqali ifoda etgan va folklorga oid bo'lgan lof va ertakning qorishgan- sinkretik usulini novatorona tarzda namoyon qilgan. Lofchilik kichkintoylar tabiatiga xos. Chunki ular o'z o'rtoqlari bilan gaplashganda albatta mubolag'ali gaplardan foydalanadi. Ular qilgan ishlarini, ko'rgan - kechirganlarini bo'rttirib, suhbatdoshini lol qoldirib aytadi va bundan o'zi ham rohatlanadi. T.Adashboevning lirik qahramoni Latifboy ham shunday. U ishtirok etgan voqealarni lof bilan bayon etadi. Shoir buni "Latifboyning loflari" deb nomlab, bir turkum she'rlarini kitobga kiritadi. "Beshta sanoch" she'rida ham o'ta mubolag'ali holga duch kelamiz.

Yoshligidan o'ta abjir, / Chaqqon edi.

Bo'rdoqiga beshta chivin, / Boqqan edi.

Yuqoridagi misralarda chaqqon edi- boqqan edi so'zlari alohida misralarda bo'lib o'zaro qofiyadosh va "edi" so'zi radif bo'lib, qofiyaning alohida misrada berilishi bolalar tabiatiga xos soddalikni, qulaylikni va o'ynoqilikni ta'minlaydi. She'rning qolgan misralarida ham bu holat kuzatiladi, juft misralardagi so'zlar bitta yoki ikkitani tashkil etadi va har bir juft misra to'q qofiyali bo'lib bolalarni o'qishi va tez yodda saqlashi uchun ahamiyatlidir. Masalan: asboblarni-qassoblarni/ jo'rasidan- qo'rasidan/ qora terga- uni yerga kabi. She'rning bu qismida Latifboyning salbiy fe'l - atvori bilan birga ijobiy xarakteri abjirligi, chaqqonligi obrazli tarzda namoyon etilgan. Maqtanchoq Latifboy bo'rdoqiga beshta chivin boqqan. Bu tasvir mubolag'ali yo'sinda bo'lib, o'ta kichik chivinlarni boqib semirtiradi. Bo'rdoqiga boqilgan chivinlar Latifboyning loflarida shunchalik katta bo'lib ketganki, ularni so'yish uchun guzardan 4 ta qassob chaqiradi. Qassoblar bolta, pichoq kabi asboblarini charxlab keladilar. Qarangki bu tasvirda bolalarga xos tafakkur, ifoda usuli, soddalik aks etib turadi. Chivinlarni xuddi bo'rdoqiga boqilgan hayvonday tasvirlaydi va ularni so'yish jarayoni ham katta hayvonlarga xos tarzda ifodalangan.

Terisidan beshta sanoch / Tikdi shu choq.

Men ularni cho'ponlarga, / Sovg'a qildim.

Yog'larini berayotsak, / Sovungarga.

Go'shtlarini olib qochdi / Bir to'p qarg'a.

Har bir bandeda lof ishtirok etgan: terisidan sanoch tikilgani, yog'larini sovungarga berganlari, go'shti esa qarg'alarga nasib bo'lganini mubolag'ali ifoda etgan. Ko'zga ham zo'rg'a ilinadigan chivinlardan shuncha narsalarni bor qilib ko'rsatishni o'zi bir lof. Bunday ifoda usuli adabiyotshunoslikda groteskli tasvir deb yuritiladi. Grotesk (ital. grotta-er ostidagi uy)-badiiy adabiyot va san'atdagi obrazlilikning fantastika, kulgi va mubolag'aga bir turi, uslub, badiiy usul. Groteskda reallik va xayolot, go'zallik va xunuklik, fojeaviylik va komiklik kabi bir-biriga zid jihatlar g'alati, ajabto'vur bir tarzda birikib ketadi.[5-84] Ushbu lof she'rida reallik va xayolot, kulgi va mubolag'a sintezlashgan holda, fantastikaga moyil tarzda ifoda etadi. Mifga xos jihatlar ham mavjud. Mubolag'aga asoslangan bu usuldan foydalanish bolaning tafakkur olamidagi o'zgachaliliklarni, ularga xos obrazli tasvir vositalarini ifoda etadi. "Latifboyning loflari"ga kirgan lof she'rlar hikoya qilish usulida bo'lib, syujetga ham ega. Voqealar rivoji she'riy usulda xronikali syujet asosida ifoda etilgan. Ushbu lof she'r xalq og'zaki ijodidagi "Qirq yolg'on" va "Uch yolg'on"da qirq yolg'on" ertaklari singari syujet qurilishiga ega. Ushbu ertaklardagi yolg'onlar bir-biriga ulanib, davom etadi, biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. Bu ertaklarga xos bo'lgan xususiyatlar shoir loflarida xalq og'zaki ijodiga xos an'anaviylikni namoyon bo'lganini bildiradi. R.Barakaev ham ushbu she'rlardagi xalq og'zakiga xos xususiyatlarni "Qirq yolg'on" va "Uch yolg'on"da qirq yolg'on", "Burgam"

tipidagi ertaklarga qiyoslaydi.[6-47-48] Shoirning poetik mahoratining o'ziga xosligi yengil yumoristik kulgini yuzaga keltiruvchi uydirma, mubolag'a, majozilikdan bolalar tafakkuriga xos tarzda foydalanganidadir. G'afur G'ulomning lofchilari bir necha bo'lsa, Tursunboy Adashboevda birgina Latifboyning o'zi bo'lib, g'ayritabiiy uydirma harakatlari va bo'rttirmalari bilan kitobxonni hayratga soladi. Shoir loflarni birgina qahramon orqali ifoda etib, an'anaviylikdan chekingan holda novatoronalikni olib kirgan. Predmetlarni, hayvonot-nabotot olamini kattalashtirib, bo'rttirib ko'rsatish asosida lofni yuzaga keltiradi. Mubolag'aning g'uluv badiiy san'ati va groteskli tasvir usulidan mohirona foydalanadi. Latifboyning har bir lofiga alohida nom beradi va notabiiy voqealarni aks ettiradi. Tursunboy Adashboevning lof she'rlarda quyidagi o'ziga xosliklar kuzatiladi:

- a) she'riy tarzda, hikoya usulida bayon qilingan;
- b) Muallif yoki lirik qahramon bola(Latifboy) obrazi orqali bayon qilingan;
- c) monologik nutqqa asoslangan;
- d) raqiblar bahslashuvi mavjud emas;
- e) mubolag'a, g'uluv, groteskli tasvir usulidan keng foydalangan.
- f) har bir lof alohida nomlar bilan ajratilgan, lekin lirik qahramon-lofchi birgina Latifboy bo'lib, so'zamol, uydirmaga boy, jasur yigit sifatida beriladi.

g) murakkab syujet qurilishiga ega bo'lib sarguzasht tipida yaratilgan.

Lof she'rlar Hamza Imonberdiev laboratoriyasidan ham o'rin olgan. Shoir "Lofchilar-alochilar" she'rini yaratib, lof janrini bir qadar rivojlantirdi va shu nom bilan she'riy to'plamini ham nashr ettirdi. Lofchilik mahorati Ali, Vali obrazlarida namoyon bo'lgan. Shoir bolalarning o'zini lirik qahramon sifatida tanlagan.

Ali, Vali lofchilar,/ Xushchaqchaq aldoqchilar.

Rosa lofni urishar,/ Ko'pikdan uy qurishar,

Maz-za qilib kulishar. [7-11-12]

Shoir Ali, Vali obrazlarini bolalarga mos holda yaratgan. Birinchi misrada Ali va Vali azaldan lofchiligi anglashiladi. Lekin bu lofchilar salbiy xarakterga ega emas, balki bolalarcha samimiy, xushchaqchaq aldoqchilardir. O'zlari aytgan lofga mazza qilib kuladigan, beg'ubor, so'zamol, aqlli bolajonlardir. Ushbu lof she'rda Ali va Valining harakati kontrast asosiga qurilgan, ular bir-biridan o'zishga harakat qilib, lof to'qiydi, ya'ni o'rtalarida do'stona musobaqa tarzda syujet qurilishida ifoda etiladi. Har bir lof alohida bandlarda beriladi. Juft misralari o'zaro qofiyalangan, so'zlari bolalarga mos sodda va aniq. Shoir she'rning tezis qismida quvnoq lofchi qahramonlarini tanishtirib o'tadi. Bu qahramonlarga ajoyib ohangdosh ism tanlaydi, bu yumorni yuzaga keltirish bilan birga, bolaning xotirasida yaxshi saqlanadi, talaffuzga ham qulay. O.Safarov "Loflarda aksariyat hollarda qahramonlarning ismi o'zaro qofiyalangan bo'ladi. Ali, Vali, Soli singari. Tovushlarning bunday uyg'unligi yumoristik kulguni yuzaga keltiradi",-deb aytib o'tgan. H.Imonberdievning loflarida ushbu ifodaning mavjudligi xalq og'zaki ijodiga xos an'anaviylik belgisini anglatadi. Ko'pikdan uy qurishar misrasining mazmunida beg'ubor, yengil uydirma ekanligi ham anglashiladi. Ikkinchi banddan lofchilarning loflari boshlanadi.

Ali debdi:-Vali, kel, / Rasmimga bir baho ber.

Qushcha chizdim ajoyib, / Ajoyibu g'aroyib.

Ana u don yeyapti, / Menga rahmat deyapti.

Vali boqsa varaqqa, / Shakl yo'q hech qanaqa.

Aldapsan-ku qani don? / -Qush yeb qo'ydi-da nodon.

Yo'qotdingmi hushingni, / -Ko'rmayapman qushingni?!

To'ygach, qushcha chirq etdi. / "Rahmat" deb uchdi-ketdi!

Ali o'ziga xos rasm chizadi va Valiga ko'rsatib maqtanadi. Uning rasmi shunday jonliki, chizilgan donlarni qushcha kelib yeb ketadi, hatto unga rahmat ham aytadi. Vali rasmini ko'rmog'chi bo'lib qarasa, varoq bo'm-bush, u ham sodda emas, donni va qushni ko'rmagach: -aldapsanku qani don, ko'rmayapman qushingni,- deya hayron bo'lib so'raydi. So'zamol lofchi Ali sir boy bermay loflari bilan javob qaytaradi va lofchilikni davom ettiradi. Keyingi lofida Ajoyib iti borligini, vazifa qilib berilgan misollarni bemalol ishlashini, hatto, "xo'jayin bemalol o'ynab oling, she'r yodlashmi, masalami, tortinmay bemalol menga aytavering",-deb Aliga yordam berishini aytadi. Vali qitmirlik qilib, ruchkni qanday ushlaydi,- deb savol bersa, xozirjavob Ali topqirlik va so'zamollik bilan "tishi bilan tishlaydi"-deb javob qaytaradi. Vali uning uydirmalaridan hayratga tushmay, xotirjam "bo'lishi mumkin"-deya javob qaytarib, o'zining loflarini boshlaydi. Vali ham vaziyatdan chiqib keta oladi, u ham

lofchilikda Alidan qolishmaydi. O'rtalarida so'z o'yiniga xoslangan holda uydirma-loflar musobaqasi va savol-javob tarzda ifoda etadi. Ushbu she'rda har bandda berilgan lofdan so'ng, she'rning boshlanish qismidagi bandi naqorat tarzda beriladi. Bu ta'sirdorlikni oshiradi va bola xotirasida uzoq saqlanadi. Aldoqchilik, bo'rttirib gapirish(lof tarzda), bu gaplaridan maqtanish holati har bir bolajonda bor. Lof orqali bolalar xarakterining bir qirrasini yumoristik kulgi asosida ochib bergan. Shoir tomonidan roli o'ynalayotgan lirik qahramonlar to'qigan loflar hayolot mahsulidir.[7-561] Ushbu loflarda biror predmet, joy yoki hodisa kattalashtirilib, bo'rttirilib ko'rsatilmaydi. Balki, so'zamolligi, zukko va topqirligi lofni yuzaga keltiradi. R.Barakaev "Jonajonim she'riyat" monografiyasida ushbu lof she'rga to'xtalib: "Shunisi qiziqki, "Lofchilar-aldoqchilar"ni o'qib, Ali bilan Valining yolg'onlaridan xafa bo'lmaysiz, chunki ular yolg'on aytib bironni aldamaydilar, balki xayollariga kelgan loflarni bir-birlariga aytish bilan go'yoki kim zo'rroq lof aytishga bahslashadilar. Ularning loflari beg'ubor, bu loflarning yolg'onligini ularning o'zlari ham bilib turadilar,faqat mana shu kim o'zarga aytilgan loflardan bolakaylar o'zlaricha zavq topadilar"[8-88],-deb izohlaydi. Nafaqat o'zlari, balki kitobxonga ham zavq beradi, yumoristik kulgini yuzaga keltiradi. Ushbu she'r dastlab 1981-yilda "Quvnoqlar quvonchi"[9-24] to'plamidan o'rin olgan, 1991-yilda "Lofchilar-aldoqchilar" nomli to'plamdan o'rin oldi, so'ng G'aroyibkent hangomalari (1994) to'plamida "Lofchilar" nomli she'rda Ali va Valining loflari yana davom etadi. Unda qahramonlar qo'lbola tayyora yasab Mirrix yulduziga, hatto Quyoshga ham bir zunda chiqib tushganlarini obrazli tasvirda, yumoristik kulgiga moyil tarzda yaratadi. "Lofchilar" she'ridagi dastlabki besh misra "Lofchilar aldoqchilar" she'rining dastlabki bandi, ya'ni besh misrasining aynan takrori, ikkinchi banddan esa yangi loflarini bayon etadilar.

Ali kiprigin qoqmay, / Yon-veriga boqmay.

Ulaydi gapni-gapga: / -Shu desang o'tgan hafta

Qo'lbola tayyorada / Mirrixga qarab uchdim.

Mehmondo'st sayyorada / Bir hafta yashab tushdim. [9-55]

She'rning kirish qismi, ya'ni yosh kitobxonga qahramonlarni tanishtirishi muallif nutqi orqali beriladi, loflar esa lirik qahramon sifatida olingan bolakaylarning o'z nutqi orqali beriladi. Ko'rinadiki, she'rda muallif va muallif tomonidan roli o'ynalayotgan lirik qahramonlar nutqidan foydalangan. Muallif nutqi hamda Ali va Valilarning dialogik nutqidan tashkil topgan. Yuqoridagi bandda Alining loflari berilgan. U bilimdon, kashfiyotchi, sayohatchi qahramon sifatida gavdalanadi. Bilimiga tayanib, kashfiyotchilik mahoratidan foydalanib qo'lbola tayyora yasaydi. Unda Mirrixga sayohat qilib, bir hafta mehmon ham bo'ladi. Kiprigin qoqmay, yon-veriga boqmay, ulaydi gapni-gapga iboralari obrazlilikni oshirgan va go'yo Ali lofchining xislatlari sifatida sanab o'tilgan. Ushbu tasvir uslubi Tursunboy Adashboevning "Latifboyning loflari" she'rida ham mavjud. Latifboyning "hislatlari" bilan yosh kitobxonni tanishtirib boradi. Hamza Imonberdiev milliyligimizni ifoda etuvchi "mehmondo'st" so'zidan (Mehmondo'st sayyorada / Bir hafta yashab tushdim) foydalanib, tarbiyaviy-estetik ta'sirdorligini oshiradi. Uchinchi banda lofchilikda Alidan qolishmaydigan Valining loflari boshlanadi.

Vali ham lof to'qishda Alidan bo'sh kelmaydi, undan o'zishga harakat qiladi. Alining loflarini pisand qilmay, o'zining uydirmalarini undan-da bo'rttirib, oshirib so'zlaydi. Muallif nutqi orqali berilgan "bo'sh kelmaydi" iborasi lofchilik bahsigga tayyor, undan qolishmaydigan mazmunni anglatadi. Vali nutqida ham "bir qadamlik joy", "etasan sovumay choy", "kuyib kul bo'lmadingmi" kabi o'ziga xos iboralar berilgan. Ushbu iboralar xalq og'zaki ijodida ko'p uchraydi. Vali ham so'zamol, topqir, uddabiron aldoqchi obrazida namoyon bo'ladi. Bu aldoqchi-lofchilar loflari bilan birovga ziyon yetkazmaydi, hech kimni aldamaydi, balki samimiy, ularning odatiga aylangan, psixologiyasidan kelib chiqqan holda yuzaga kelgan bolalarcha xarakter namunasidir. Shoir she'r so'ngida birinchi bandni takrorlaydi. Folklor va G'afur G'ulom loflarida lofchi qahramonlar birdan ortiq, ushbu an'anani H.Imonberdiev ham davom ettirib lof she'rlaridagi lirik qahramonlarni ikkita -Ali va Vali obrazlarida namoyon qildi.

Abdurahmon Akbar va Dilshod Rajablar ijodida alohida lof janri mavjud bo'lmasa-da, lofga xos unsurlar: mubolag'a badiiy san'ati va so'zamol, hozirjavob, uddabiron bolalar obrazlari berilgan she'rlar mavjud. Abdurahmon Akbarning "Kasalmand" she'ri bunga misol bo'ladi.

Goh oyog'im og'risa, / Goh og'rir boshim.

Goh qulog'im og'risa, / Yo'qdir bardoshim.

Vahobjon obrazida aldoqchi-lofchi bolajonlar qiyofasi berilgan. Tezis qismida uning nutqi orqali yolg'onlari- goh oyog'i, goh boshi, goh qulog'ining og'rishi-kasalligi bo'rttirilgan. Ikkinchi bandda bu holatdan jahli chiqqan bola obrazi orqali tanbehona savollar berilsa, uchinchi band-sintez qismida shu savollariga Vahobjonning topqirlik va uddabironlik asosida berilgan javoblari ifoda etiladi.

Vahobjonning so'zamolligi kasallikdan "iztirob" chekib, og'rimagan joyi tirnoq va sochini ko'rsatishi yumoristik kulgini yuzaga keltiradi. She'r diologik nutq asosiga qurilgan. Bu she'rdagi mubolag'a, hozirjavoblik, uddabironlik asosida vaziyatdan chiqib ketish, yumoristik kulgining mavjudligi lofga xos unsurlardir. Shoirning "Ukam tush ko'rgan emish" she'rida tushida akulalarni yenggan bola obrazi, "Xayolparast" she'rida esa to'rtburchak tog'larni cho'kich bilan o'yib oshib o'tmoqchi bo'lgan, qaynoq yomg'irlarda qolgan, yomg'ir suvidan ko'l dengizga aylanganini ko'rgan va shu suvlardan xovuchlab ichgan bola obrazi beriladi. Ushbu mubolag'ali tasvir bolaning xayolida ro'y beradi.

Dilshod Rajabning "G'aroyib sayr" nomli she'rida ham lofga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. She'rdagi hayvonot bog'ida yuz bergan g'ayritabiiy mubolag'ali tasvirlar maqtanchoq bola tilidan beriladi. Lirik qahramon shoir tomonidan roli o'ynalayotgan hayolparast, maqtanchoq bola. Bolalarga xos bo'lgan xarakter, psixologik xolat mubolag'ali, yumoristik tarzda aks etgan. Tezis qismi - dastlabki to'rt misrasida voqelik joyi va she'r mazmunining qanday borishiga ishora beriladi.

Hayvonot bog'in asta, / Qadam tashlab kezaman.

O'zimni shu nafasda, / Naq pahlavon sezaman.

Qo'limni belga tirab, / Tikilaman qo'rqmasdan.

Yuvosh mushukday turar, / Qarshimda zo'r yo'lbarslar.

"Hayt" desam ayiqpolvon / Cho'chib qaytar ortiga.

Meni ko'rib karkidon / Toshday qotib qoldi-ya.

Xulosa va takliflar. Antitezis qismida mubolag'ali taasvirlar ifoda etiladi, so'nggi to'rt misrada xayolparast, so'zamol qahramon bolajonning bunday vaxshiy hayvonlar makonida qanday qilib bemalol yurishi ochiqilanadi. She'r yakuniga yetguncha yosh kitobxon xayrat va qiziqish bilan o'qiydi. Kutilmagan xulosa yumoristik kulgini yuzaga keltiradi. Ushbu she'rdagi mubolag'ali bo'rttirish, so'zamol bolajon qahramonliklari, yumoristik mavjudligi lofga xos unsurlardir. Bolalar adabiyotida lof janrining badiiy-tarbiyaviy ahamiyati adabiyotga qiziquvchanligini oshiradi, so'zga chechanlik va topqirlikni yuksaltiradi, tabiat hodisalarini, hayot bilan hayolni farqlaydi va undagi yuz beradigan voqea – xodisalarni anglab etadi, ularni bir – biri bilan solishtiradi, shu bilan birga dunyoqarashi, fikrlash doirasi kengayadi, bolakaylarda yengil kulgini yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Abdullaeva G. V. The Issue Of Lyric Heroism In Children's Poetry.. Epra International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). - Peer Reviewed journal Volume: 7 1 Issue: 5 | May 2021|| Journal DOI: 10.36713/epra2013 || SJIF Impact Factor 2021: 8.047 || ISI Value: 1.188. ISSN (Online): 2455-3662. B.561

2. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi.-Toshkent.: "Musiq" nashriyoti. 2010.B-319.

3. Адашбоев Т. Арслонбоб афсонаси.-Тошкент.: Ёш гвардия. 1988.Б-145.

4. Адашбоев Т. Оқбура тўлкинлари.-Тошкент.: Ёш гвардия.1985.Б-46

5. Adashboyev T. Latifboyning loflari. Toshkent.:Sharq.2007.-Б-19

6. Баракаев Р.Жонажоним шеърят.Тошкент. Шарқ.1987.Б-88.

7. Куронов Д. Адабиётшунослик луғат.-Тошкент.: Академнашр.2013.Б-84.

8. Қаранг: Баракаев Р, Ашуров Б. Турсунбой Адашбоев феноменига бир назар.-Тошкент.: "Академнашр" 2014.Б-47-48

9. Имонбердиев Ҳ. Лофчилар - алдоқчилар. -Тошкент.:Чўлпон. 1991.Б.11-12

10. Имонбердиев Ҳ.Ғаройибкент хангомалари. Тошкент.: Чўлпон.1994.Б-55

11. Имонбердиев Ҳ.Кувноқлар кувончи. Тошкент. Ёш гвардия.1981.246

ЎЗБЕК ТИЛИДА ПОЛИСЕМИК ҚЎШМА ГАПЛАР ТАДҚИҚИ

*Айтбаев Дилшодхўжа Темирбаевич,
Филология фанлари номзоди, доцент. Тошкент давлат педагогика университети
Тошкент, Ўзбекистон*

**ИЗУЧЕНИЕ ПОЛИСЕМИЧЕСКИХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ****B**

*Айтбаев Дилшодхўжа Темирбаевич,
Кандидат филологических наук, доцент. Ташкентский государственный
педагогический университет Ташкент, Узбекистан*

**STUDY OF POLYSEMIC COMPOUND SENTENCES IN THE UZBEKI
LANGUAGE**

*Aytbaev Dilshodhuja Temirbaevich,
Candidate of philological sciences, associate professor, Tashkent State Pedagogical
University Tashkent, Uzbekistan*

Аннотация. Мазкур мақолада ўзбек тилишунослигида қўшма гаплар шакли ва мазмуни ўртасида асимметрияни вужудга келтирувчи омиллардан бири полисемия эканлиги ва полисемия қўшма гаплар модели семантикасига хос бўлиб, унинг ҳар бир семаси дискурс таркибида реал жумлалар семантикаси орқали воқеланиши ҳақида илмий қарашлар ўрин олган.

Аннотация

В данной статье приведены научные мнения о том, что полисемия является одним из факторов, создающих асимметрию между формой и содержанием сложносочиненных предложений в узбекском языкознании, и что полисемия свойственна семантике сложносочиненных предложений, и каждый ее символ реализуется в структура дискурса через семантику реальных предложений.

Abstract

In this article, there are scientific opinions that polysemy is one of the factors that creates asymmetry between the form and content of compound sentences in Uzbek linguistics, and that polysemy is characteristic of the semantics of compound sentences, and each of its symbols is realized in the structure of discourse through the semantics of real sentences.

Калит сузлар: полисемия, синтактик полисемия, грамматик сатҳ, полисемия парадигмаси, номема, семема, пропозиция, синтактик конструкциялар, синтактик сатҳ, синтаксема, эргаши гапли қўшма гап конструкцияси, полисемик структура, синтактик омонимия, синтактик полисемия, гаплар модели, қўшма гаплар модели, полисемик қўшма гаплар.

Ключевые слова, полисемия, синтаксическая полисемия, грамматический уровень, парадигма полисемии, номема, семема, пропозиция, синтаксические конструкции, синтаксический уровень, синтаксема, конструкция сложносочиненного предложения, многозначная структура, синтаксическая омонимия, синтаксическая полисемия, модель предложения, модель сложносочиненного предложения, многозначные предложения.

Key words: polysemy, syntactic polysemy, grammatical level, polysemy paradigm, nomeme, sememe, proposition, syntactic constructions, syntactic level, syntaxeme, compound sentence construction, polysemous structure, syntactic homonymy, syntactic polysemy, sentence model, compound sentence model, polysemous clauses .

Лингвистикада омонимия, синонимия, антонимия, полисемия сингари ҳодисалар дастлаб лексик сатҳда ўрганилгани туфайли улар узоқ вақт шу сатҳ бирликлари учунгина хос хусусият сифатида қараб келинди. Шу билан бирга полисемия ҳам худди омонимия каби, фақат лексик сатҳагина эмас, балки тилнинг барча сатҳларига дахлдор бўлган универсал ҳодиса ҳисобланади.

Тил сатҳлари ўртасида изоморфик қонуниятни очилгандан сўнг, турли сатҳ бирликлари ўртасидаги ўхшашликни белгилаш ва ана шу ўхшашлик асосида мураккаброқ бирликларнинг унча мураккаб бўлмаган бирликларга қиёсан моҳиятини аниқлаш аънанаси пайдо бўлди. Натижада омонимия, синонимия каби ҳодисалар морфемик ва синтактик сатҳ учун ҳам хос эканлиги аниқланди.

Ўзбек тилишунослигида омонимия, полисемия ва полифункционаллик ҳодисалари синтактик сатҳ доирасида 90-йилларгача ўрганилмаган. Бу ҳодисаларни синтактик бирликлар мисолида биринчи бор А.Бердиалиев тадқиқ этди [1, 100]. У эргаши гапли қўшма гапларни парадигматик аспектда ўрганар экан, табиий равишда қўшма

гаплар парадигмасини ҳосил қилувчи қўшма гаплар омонимияси, полисемияси, полифункционаллиги каби ҳодисаларга дуч келди.

Мазкур муаммолар ўзбек тилшунослигида синтактик сатҳ доирасида ўрганилмаганлиги сабабли, муаллиф мазкур масалаларнинг моҳиятини ёритишга, уларнинг бир-бирига ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ёритишга ҳаракат қилди.

А.Бердиалиев рус тилшунослари Г.А.Золотова ва Д.А.Салькованинг синтактик полисемия моҳиятини белгилаш методологиясига [2,137; 6] суянган ҳолда, эргашган қўшма гаплар полисемиясини аниқлайди. Шунинг учун у: “Бир синтактик конструкциянинг турлича синтагматик планларда ҳар хил семантик-сигнификатив маъноли қўшма гаплар ҳосил қилишини қўшма гаплар синтактик полисемияси” деб қарайди [1, 49].

Муаллиф, худди профессор Ш.Раҳматуллаев лексик полисемия билан лексик омонимияни фарқлашда лексема семемасининг семалар тузилишга асосланиши лозимлигин кўрсатганидек, эргаш гапли қўшма гаплар полисе-миясини тайинлашда синтактик бирлашмаларнинг семантик структурасига таянади. Шунинг учун синтактик полисемияга синтаксема, синтаксема каби ҳодисаларни ўз ичига олувчи махсус система сифатида қарайди. Унинг фикрича, синтаксема элементар синтактик-семантик бирлик бўлиб, полисе-мия парадигмасида унинг аъзоларидан бири сифатида иш кўради. Синтак-семада объектив борлиқнинг маълум бир фақти ифодаланadi (предмет ва унинг белгиси, ҳаракат ва унинг белги-хусусияти ва бошқ.), улар ўзаро синтактик алоқаси грамматик жиҳатдан ифодаланган бошқа қасмларга бўлинмайди [1, 49].

Олимнинг юқорида баён қилган фикрларидан кўриниб турибдики, синтаксема атамаси остида иккита ҳодисани тушунади. Биринчидан, синтактик бирликлар мазмуний тузилишдаги энг кичик бошқа майда бирликларга бўлинмайдиган бирлик, синтаксеманинг узвий бир қисми. Бунда синтаксема-ма синтактик бирлик орқали ифодаланган синтактик мазмун. У гўёки лексема семемаси. Синтаксема бундай вақтда икки ва ундан ортиқ семалар муносабатидан ташкил топган бутунлик ҳисобланади. Демак, синтаксема полисемик тузилишга, яъни семемалардан ташкил топгади.

Иккинчи томондан, синтаксема “форма ва мазмун планларига эга бўлган конфигурацион бутунлик” дейилиши билан у фақат мазмуний тузилиш бирлиги эмас, балки мазмун ва шакл бирлигидан ташкил топган элементар синтактик бутунлик сифатида тушунилади. Лексик сатҳда лексемани шакл ва мазмун бирлигидан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этилиб, унинг шаклий томони учун номема, мазмун томони учун семема атамалари қўлланилади [4, 272] ва лексема бутунлик сифатида номема ва семемалар муносабатидан ташкил топиши баён қилинади.

Агар лексик бирликларнинг ана шундай ички тузилиши хусусияти синтактик бирликларга нисбатан олиб ўтилса, у вақтда синтактик бирлик ҳам ташки ва ички структуралар муносабатидан ташкил топади. Синтактик бирликлар объектив борлиқдаги нимани ифодалашига кўра максимал ва минимал бирликларга бўлинади.

Объектив борлиқдаги муайян вазиятни, воқеликни, яъни пропозицияни ифодалаган синтактик конструкциялар максимал вазият, воқелик, яъни пропозиция узвларини ифодалаган ва гап шаклидаги синтактик конструкцияларнинг бир бўлаги бўлиб келган бирлик минимал бирликлар саналади.

А.Бердиалиев синтаксема тушунчаси остида икки хил ҳодисани аралаш-тириб юборганидан, гоҳ уни мазмуний структура узви, гоҳ шаклий структура узви сифатида талқин қилади. Хусусан, у бу ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Элементар синтактик бирлик – синтаксемалар синтактик системанинг содда ва қўшма гаплар сатҳига хос синтаксемалардан фарқ қилади. Содда гаплар сатҳига хос синтаксемалар гап бўлаги характерида бўлади. Уларнинг синтагматик муносабатидан ё гапнинг грамматик асоси ҳосил бўлади, ё гапнинг грамматик асоси грамматик ва семантик жиҳатдан кенгайди. Уларнинг функцияси гап қурилишининг ана шундай ҳолатларидан бирига кўра аниқланади. Қўшма гап, хусусан, эргаш гапли қўшма гаплар сатҳининг синтаксемалари предикатив бирлик характеристикасига эга бўлган микро-конструкциялардир. Уларнинг қўшма гап умумий ядросига бўлган муносаба-тида синтагматик талабнинг таъсири кучли бўлади...” [1, 50].

Кўриниб турибдики, бу ўринда муаллиф синтаксемани шаклий-семантик-функционал бутунлик сифатида талқин қилади.

Ҳозирда синтаксема тушунчаси синтаксема тушунчасига зидланади. Муаллиф синтаксема тушунчаси синтаксема тушунчасидан фарқ қилишини, синтаксема бирдан ортиқ семантик-сигнификатив планларга эга бўлган синтактик конструкция ва уларнинг моделлари эканини баён қилади. Унинг фикрича, синтаксема атиги бир семантик-сигнификатив планга эга бўлган конструкциядир” [1, 51].

Айни пайтда синтаксема ёки унинг конкрет семаси деб синтактик конструкция ҳосил қилувчи моделларнинг категориал маъноларидан ажралиб чиқувчи энг кичик, бўлинмас “компонент”, “элемент” саналиши айтилади. Синтаксема ва унинг конкрет семаси дейилиши билан сема синтаксеманинг бир қисми маъноси англашиладики, бу билан муаллиф синтаксемема, синтаксема, сема атамаларининг аниқ мақомини хиралаштиргандек кўринади.

Илмий адабиётларда худди фонологик сатҳ бирлиги фонема, морфемик сатҳ бирлиги морфема, лексик сатҳ бирлиги лексема деб номлангани каби, синтактик сатҳ бирлиги синтаксема деб қараладиган ҳолатлар учрайди [4, 240]. Бундай вақтда синтаксема синтактик сатҳнинг энг кичик бирлиги маъносида тушунилади.

Тилшунос А.Бердиалиев “Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларининг конструкциялари полисемияга жуда бой”лигини, “унинг системасидаги кўпгина синтаксемемалар ва уларнинг моделлари кўп маъноли” эканини таъкидлайди.

Ўзбек тилшунослигида синтактик полисемия муаммоси Г.З.Розиқова томонидан монографик планда тадқиқ этилди [5]. Олиманинг диққати қўшма гаплар полисемияси баҳсида кўпроқ боғланган қўшма гаплар полисемиясига қаратилади.

Г.З.Розиқова тўғри таъкидлаганидек, синтактик полисемия ва синтактик омонимия ўзаро ўхшаш, шунингдек, фарқли белгиларга ҳам эга бўлган икки ҳодисадир. Уларнинг тилда мавжуд бўлиши ва амал қилиши шакл ва мазмун номутаносиблигини келтириб чиқаради.

Унинг фикрича, синтактик полисемия – бу маънолари ўзаро боғлиқ ва бири иккинчисини тақозо этувчи, бир инвариант маъно доирасида туташувчи ўзига хос лисоний ҳодисадир. Шаклан ўхшаш синтаксемалар бирор бир маъно доирасида ўзаро туташмаса, улар ҳар хил инвариант маъноларга эга бўлса, омонимия ҳодисасининг юзага чиқиши учун шарт-шароит яратилади [5, 21].

Шундай қилиб, қўшма гаплар шакли ва мазмуни ўртасида асимметрияни вужудга келтирувчи омиллардан бири полисемия саналади. Полисемия қўшма гаплар модели семантикасига хос бўлиб, унинг ҳар бир семаси дискурс таркибида реал жумлалар семантикаси орқали воқеланади.

Полисемия фақат лексик сатҳ учун хос бўлмасдан, тилнинг бошқа маъноли сатҳ бирликлари учун ҳам ҳосидир.

Қўшма гаплар полисемияси қўшма гапларнинг барча турларида учрайди ва бундай гапларда шакл ва мазмун асимметрияси мавжуд бўлади. Бир шакл остида икки ва ундан ортик семалар ифодаланади.

Полисемик қўшма гаплар ҳар бир семага хосланган грамматик шаклларни кўшиш орқали трансформация қилинганда, полисемикликдан моносемик тузилишга ўтади ва натижада қўшма гаплар шакл ва мазмун тузилиши ўртасида симметрик муносабат вужудга келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Aytbayev D.T. Relationship of Discourse and Text. India . International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD). Volume 6 Issue 1, November-December 2021 pp.1393-1396.
2. Айтбаев Д.Т. Асимметрия формы и содержания на разных уровнях узбекского языка. Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў. Нукус. № 1. 2021 йил, -79 б.
3. Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификатив парадигматика. – Тошкент: Фан, 1989. –100 б
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтактика русского языка. –М.: Наука, 1973, – с.137.
5. Мухин А.М. Синтаксический анализ предложения. –М.: АН СССР, 1983. –240 с.
6. Новиков Л. А. Семантика русского языка. –М.: Высшая школа, 1982. –272 с.
7. Розиқова Г.З. Ўзбек тилида синтактик полисемия. НДА, Тошкент, 1999.
8. Салькова Д.А. Некоторые вопросы омонимии и многозначности синтаксических конструкций// АКД. – М., 1967.

OT SO'Z TURKUMINI O'RGATISHDA MEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH*Bakiyeva Xilola Sapayevna,**Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasida dotsenti. Toshkent davlat pedagogika universiteti***ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕДИА-ИНСТРУМЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ СЛОВАРНОМУ ЗАПАСУ***Бакиева Хилола Сапаевна,**Доктор философии (PhD) в области педагогических наук, Родной язык и методика его преподавания в начальных классах доцент кафедры. Ташкентский государственный педагогический университет***THE USE OF MEDIA TOOLS IN TEACHING VOCABULARY***Bakieva Khilola Sapaevna,**Doctor of Philosophy (PhD) in the field of pedagogical sciences, Mother tongue and the methodology of its teaching in primary grades assistant professor of the department. Tashkent State Pedagogical University*

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Ot so'z turkumi" o'rganiladigan darslarda mavzuga doir til birliklarini tanlashga, tahlil qilishga, o'quvchilarining ijodiy izlanishlarini talab etadigan vaziyatlar yaratishga, tahlil jarayonida grammatik hodisaning xususiyatlari aniqlashga, misollar tahlilida yozma nutqda so'zning qo'llanish o'rniga alohida ahamiyat qaratilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, qobiliyat, grammatika, media vosita, ot, egalik, kelishik qo'shimchalari, tovush, morfemika, orfoepiyada

Аннотация. В данной статье на занятиях «Имена существительные» необходимо выделить и проанализировать языковые единицы, относящиеся к теме, создать ситуации, требующие творческого поиска учащихся, определить характеристики грамматических явлений в процессе анализа, анализировать употребление слов в письменной речи при разборе примеров, особое внимание уделяется вместо этого.

Ключевые слова: языкознание, умение, грамматика, носитель, имя существительное, владение, спряжение, звук, морфемика, орфография

Abstract. In this article, it is necessary to single out and analyze the language units related to the topic in the Nouns lessons, create situations that require the creative search of students, determine the characteristics of grammatical phenomena in the process of analysis, and analyze the language units related to the topic. the use of words in written discourse is given special attention in the analysis of examples.

Key words: linguistics, skill, grammar, carrier, noun, possession, conjugation, sound, morphemic, spelling.

Zamonaviy ta'limda tilni o'rgatish, tushunish va tan olish uchun o'zlariga tanish bo'lgan tushunchalardan foydalanilgan. Tilning shakli va ma'nosi konseptual tuzilish orqali tashqi dunyo bilan tishda onglilikka va tarbiyalanuvchining faol ishtirokiga e'tibor qaratilmoqda. Kognitiv ta'lim yo'nalishiga asos solgan pedagog olim D. Ozbel ta'lim jarayonida yetakchi usul kashfiyot ekanligini alohida ta'kidlaydi. Ta'lim oluvchi har bir topshiriqni bajarish jarayonida biror narsani yaratish bilan shug'ullansin, u berilgan topshiriqni bajaruchi ijrochi bo'lib qolmasligi lozim degan g'oyani ilgari suradi. Ona tilini o'qitishda o'quvchilarning matnda ifoda etilgan voqeani tushunish va qayta tushuntirib bera olishlaridan tashqari, unga o'z nuqtai nazari asosida munosabat bildira olishlari, ijodiy yondashgan holda matnni qayta yaratishlari nazarda tutiladi.

Tilshunoslikning barcha bo'limlari orsidagi bog'liqlik ularni o'rgatishda shu bog'liqlikka asoslanish tamoyiliga qat'iy amal qilishni taqozo etadi. Ma'lumki, tilning lug'at tarkibi grammatikasiz aloqani ta'minlay olmagandek, grammatika ham so'zlarsiz kishilar orasidagi aloqani ta'minlay olmaydi. O'quvchilarning aloqa vositasi bo'lgan til imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirishda tilshunoslikning har bir sathiga doir ma'lumotlar muhim o'rin tutadi.

O'quvchilarning aqliy qobiliyati va grammatik umumlashdirish malakasi qanchalik

rivojlangan bo'lsa, so'z va gaplarning konkret ma'nosidan qat'i nazar so'z shakllariga va ularni o'zaro bog'lovchi vositalariga qarab ular orasidagi o'xshashlik va farqli tomonlarni tez anglaydigan va to'g'ri tahlil qiladigan bo'ladilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining hayotiy-ma'naviy imkoniyatlarini hisobga olgan holda media vositasida mediarasmlar, mediashakllar, mediamatnlar ustida ishlash texnologiyalarini ishlab chiqish ona tili ta'limining maqsadi va vazifasini amalga oshirish imkonini beradi.

4-sinfda "Ot so'z turkumi" o'rganiladigan darslarda mavzuga doir til birliklarini tanlashga alohida e'tibor qaratiladi. Til birliklari tahlilida o'quvchilarining ijodiy izlanishlarini talab etadigan vaziyatlar yaratiladi. Tahlil jarayonida grammatik hodisaning xususiyatlari aniqlanadi, o'zlari o'rganilayotgan hodisaning ta'rifni chiqaradilar, bir-birlarining bergan ta'riflariga munosabat bildiradilar. Misollar tahlilida yozma nutqda so'zning qo'llanish o'rniga alohida ahamiyat qaratiladi.

Ma'lumki, bilish faoliyati insonni voqelikni bevosita sezishi, his etishi bilan boshlanadi. Inson moddiy olamda yashar ekan, u o'z atrofidagi narsa-hodisalar, o'simliklar va hayvonlarni kuzatadi, ularga o'z munosabatini bildiradi. Hayvon va qushlarga xos ijobiy va salbiy xususiyatlar, ularning hayot kechirish tarzi, insonlarga foydasi va zarari til yordamida ifoda etiladi. Bu holatlar obrazli bo'lgani uchun inson hissiyotiga kuchli ta'sir qiladi va uning ongida muhrlanib qoladi.

Boshlang'ich sinfda o'quvchilar predmet tushunchasini ko'z bilan ko'rish va qo'l bilan ushlash mumkin bo'lgan narsalar deb biladi. O'quvchilarning borliqdagi hamma narsa predmet ekanini anglashlari uchun media vositasida tabiat tasviridan foydalanish, tasvirda ko'rgan narsalarining nomini aytirish va daftarlariga yozdirish, ya'ni predmetlar to'plamini hosil qildirish orqali predmet tushunchasi juda keng tushuncha ekanini, predmetlar xilma-xil bo'lishini bilib olishlariga erishish lozim. Bunda media vositlaridan foydalangan holda narsalarni ko'rsatish va ularning nomlarini so'rash o'quvchilarda predmet tushunchasini ongli anglashlariga erishishda qulaylik tug'diradi.

Media vositalari ayniqsa kichik yoshdagi o'quvchilarning ko'rib o'rganishga bo'lgan qiziqishlarining kuchliligi sabab diqqatini ta'lim jarayoniga to'liq jalb qilishni va faollashuvini, o'rganilayotgan ma'lumotni ongli o'zlashtirishini ta'minlaydi.

Tabiatdagi o'zgarishlarni multimedia orqali namoyish qilish ham jonli, ham fasllar almashinuvi bilan bog'liq hodisa va narsa nomlarining kelib chiqish sabablarini bilish imkonini beradi.

O'quvchilarga quyidagi topshiriq beriladi:

1. Har bir faslga oid hodisa va narsalar nomini ayting.
 2. Har bir faslga oid so'zlar nega farq qilyapti?
 3. Fasllar nega o'rin almashadi?
 4. Birinchi qaysi faslga oid so'zlarni yozasiz? Nima uchun?
 5. Qaysi faslga oid so'zlar ko'p ekan? Nima uchun aynan shu faslga doir so'zlar ko'p?
1. Qish fasli:
 2. Bahor fasli:
 3. Yoz fasli:
 4. Kuz fasli:
 5. O'zingiz yoqtirgan fasl haqida hikoya yozing.

Ot turkumiga doir ma'lumotlarni tilshunoslikning fonetika, morfemika, orfografiya va orfoepiya bo'lumlari bilan bog'liqlikda o'rganish metodik shartlari biri sanaladi. Chunki har bir so'zning ma'no tomoni, fonetik tarkibi, talaffuzi, imlosi mavjud. Otlar tahlilida uning tovush tarkibiga, u bilan bog'liq bo'lgan ma'no o'zgarishlari, talaffuzi, imlosi ustida ishlash o'quvchilarda tilga sezgirlikni tarbiyalaydi. O'quvchilar yozgan matn tahlilida ayni tomonlariga e'tibor qaratiladi.

Masalan, multimedia vositasida x va h harflari tushirilgan otlar, soʻzlar tagida “yigʻlab turgan harflar” va oʻylab turgan bola namoyish qilinadi:

.irmon, dara.t, char.palak, .urmacha, .at, sho., .ovli, Shu.rat, .osiyat, .unar, mi., .avo, ta.t, ta.ta, an.or, .aykal, .ayvon.

Oʻquvchilar multimediani koʻrib boʻlgach, ularga quyidagi savol va topshiriqlar beriladi:

1. Multimediyada qanday holat yuz berganini toping.

2. Bola nimani oʻylab qoldi?

3. Siz bolaga qanday yordam berishingiz mumkin?

Oʻquvchilar bolaga h va x harflarini qoʻyishda yordam beradi. Harfi notoʻgʻri qoʻyilgan soʻzlar oʻz joyiga qaytib ketadi, toʻgʻri qoʻyishsa, h va x harfli soʻzlar ikki guruhga ajralib joylashadi.

Topshiriq. Nima uchun soʻzlar ikki guruhga ajralib qoldi?

H va x harfli soʻzlarni daftaringizga ikki ustun shaklida guruhlab yozing.

Insonlarga atab qoʻyilgan nomlarni oʻrgatishda quyidagi media vositasida namoyish qilinadi:

toʻlqin – (rasm: suvning toʻlin-toʻlqin boʻlib oqishi) – Toʻlqin (bola rasmi)

uchqun (yonib turgan taxtadan uchqun otilib turgani) – Uchqun (bola rasmi)

rayhon (rayhon oʻsimligi) – Rayhon (qiz qasmi)

gul (gul ochilib turgani) – Gul (qiz rasmi)

arslon (arslon rasmi) – Arslon (bola rasmi)

lochin (qush rasmi) – Lochin (bola rasmi)

temir (temir boʻlagi rasmi) – Temir (bola rasmi)

sayyora (yer sayyorasi rasmi) – Sayyora (qiz rasmi)

yer (quruqlik rasm) – Yer (yer shari rasmi)

Savol va topshiriqlar: Soʻzlarni va rasmlarni kuzating. Bir xil soʻzlar nima uchun ikki xil (kichik va bosh) harf bilan yozilgan?

Atab qoʻyilgan soʻzlarni qanday kelib chiqar ekan?

Oʻzingizning ismingizning nimadan kelib chiqqanini oʻylab koʻrganmisiz? Ismingiz qanday maʼnoni bildiradi?

Joy nomlari va ularning kelib chiqishi, maʼnosi va imlosi ustida ham shu tarzda tahlil va izlanishlar uyushtiriladi.

Otlarning egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanishi mavzulari gap yoki soʻz birikmasi asosida oʻrgatiladi. Shundan anglashiladiki, bu mavzular tilshunoslikning sintaksis (boshlangʻich sinfda morfologiya va sintaksis atamaları qoʻllanmaydi), orfoepiya, orfografiya boʻlimlari bilan bogʻliq holda oʻrgatiladi. Otlar egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanganda tovush oʻzgarish hodisalari yuz beradi. Otning morfemik tarkibidagi oʻzgarish orfoepiyada namoyon boʻladi. Aytilishi uning tarkibiy qismidagi grammatik birliklar bilan mos kelmay qoladi. Masalan: bilak+i= bilagi, taroq+i=tarogʻi, qishloq+i=qishlogʻi, singil+im=singlim. Bunday soʻzlarning asosini topa olmagan oʻquvchi qoʻshimchalarini ham toʻgʻri aniqlay olmaydi. Shuningdek, bunday soʻzlarning yozilishiga aloqador boʻlgan orfografik qoidaning ham mazmuniga tushunmaydi.

Multimedia vositasida bilak, taroq, qishloq, qiz bolaning rasmi chiqadi. Predmetlar yoniga –i, –im qoʻshimchalari talaffuz qilib chiqariladi.

+ -i= bilagi

Qolgan predmetlar shu tartibda tushuntiriladi

Yuqoridagi mavzularni oʻrganish jarayonida diktant, bayon, insho kabi yozma ishlar tashkil etiladi. Yozma nazoratlar ham multimedia vositasida tashkil etiladi.

(Multimediyada tasvirlanadi: Yaponiyada soatiga 360 km tezlikda poyezd ketyapti. Vagonda hamma kitob oʻqiyapti. Qarasam, bitta men kitob oʻqimayotgan ekanman. Uyalganimdan men ham diplomatimni ochib kitob oʻqishga tushdim.)

Said Ahmad rasmi va audiodan quyidagi gap aytiladi: Kitobga nisbatan hurmat-eʼtiborda hech kim yaponlarning oldiga tusha olmasa kerak.

Topshiriq. Multimediyada koʻrgan holatlaringizdan nimalarni angladingiz?

Yozuvchi Said Ahmad nima uchun bu voqeani yozib qoldirgan?

Nima uchun odamlar kitob oʻqiydi?

“Kitobning inson hayotidagi oʻrni” mavzusida insho yozing.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi.-T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamharmasi nashriyoti. 2006. 6-bet. 192-b.
2. Matchonov S. va b. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Zebo prints. 2022. -642 b.
3. Masharipova, U. (2021). THE ROLE OF INNOVATION IN CONTINUOUS EDUCATIONAL SYSTEM. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2021(4), 168-176.
4. Masharipova, U. (2019). FORMATION OF INNOVATIVE CULTURE OF FUTURE TEACHERS PRIMARY SCHOOL. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7(6).
5. Masharipova, U. A. (2021). The Formation of Innovative Culture of Future Teachers of Primary School in the Process of Professional Development. *European Journal of Humanities and Educational Advancements*, 2(2), 33-35.
6. Nusratova, K. C. (2021). RELEVANCE OF THE TOPIC OF WAR IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF THE WRITER SAFAR BARNOEV). *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 740-745.
7. Bakiyeva, H. (2019). DEVELOPING ARTICULATION OF ELEMENTARY CLASS STUDENTS USING INDEPENDENT WORK METHODOLOGY. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7(6).
8. Jabborovna, S. X. (2022). The Significance of Phonetics Department in Mother Language Acquisition of Primary Students

TIL SATHLARINI O'RGATISH ORQALI ORFOEPIK, ORFOGRAFIK, PUNKTUATSION VA USLUBIY KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH*G'ulomova Xolida,**O'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti***ФОРМИРОВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ, ОРФОГРАФИЧЕСКИХ, ПУНКТУАЦИОННЫХ И СТИЛИСТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПО ЯЗЫКОВЫМ УРОВНЯМ ОБУЧЕНИЯ***Гулямова Холида,**старший преподаватель кафедры Узбекского языкознания, Чирчикского государственного педагогического университета***FORMATION OF ORTHOGRAPHIC, ORTHOGRAPHIC, PUNCTUATIONAL AND STYLISTIC SKILLS BY TEACHING LANGUAGE LEVELS***Gulyamova Kholida,**Senior teacher of the Department of Uzbek Linguistics, Chirchik State Pedagogical University*

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabda tilni o'rgatishda til sathlarini o'rgatish orqali o'quvchilarda orfoepik, orfografik, punktuatsion va uslubiy ko'nikmalarni shakllantirish haqida so'z yuritiladi. Аннотация

Kalit so'zlar: fonetika, fonologiya, grafika, orfoepik, orfografik, punktuatsion va uslubiy ko'nikmalar, tovush va harf, til birliklari, tilning ijtimoiy mohiyati.

В данной статье обсуждается о формировании у учащихся орфоэпических, орфографических, пунктуационных и методических навыков в обучении языку в школе посредством преподавания уровней языка

Ключевые слова: фонетика, фонология, графика, орфоэпика, орфографические, пунктуационные и стилистические навыки, звук и письмо, языковые единицы, социальная сущность языка.

Abstract. This article discusses the formation of students' spelling, spelling, punctuation and methodological skills in teaching language at school through teaching language levels.

Keywords: phonetics, phonology, graphics, pronunciation, spelling, punctuation and stylistic skills, sound and writing, language units, social essence of language.

Ma'lumki, ta'lim sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi.

O'zbek tilini o'qitish fanining bosh vazifasi ham umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning ona tilining lug'at boyligidan, tilning grammatik qurilishidan to'g'ri foydalana bilish, og'zaki va yozma nutq savodxonligini shakllantirishdan iborat.

Ma'lumki, jamiyatda til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir. Tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi. Til borliqni oqilona, mantiqiy bilish vositasidir. Til birliklari yordamidagina bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshiriladi.

O'zbek tili o'qitish fani o'quvchilarni til materiallarini kuzatish ishlaridan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va qoidaga, shular asosida yana og'zaki va yozma tarzda nutqiy aloqaga, to'g'ri yozuv va to'g'ri talaffuzga tayyorlaydi. O'quvchilar jonli nutqiy aloqaga to'g'ri talaffuz va to'g'ri yozuvni nazariy ma'lumotlar asosida amaliy egallash orqali kirishadilar, til materiallarini kuzatish, tahlil qilish orqali elementar nazariy qoidalar chiqaradilar, o'rgangan va o'zlashtirilgan nazariy qoidalarni amaliyotga ongli ravishda tatbiq etadilar. Fonetik va grafik ko'nikmalarini shakllantirishda ham shu qonuniyatga asoslanadi.

Fonetika va fonologiya, grafikani o'zaro bog'liqlikda o'rgatish metodik jihatdan quyidagi ko'nikmalarni shakllantirishda ilmiy ham metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Fonetika va grafikaning fonetik tamoyil asosida yoziladigan imlo ko'nikmalarini o'zlashtirishda ahamiyati katta.

Fonetik va fonologik bilimi bo'lmagan o'quvchilarda imlo ko'nikma va malakalarni shakllantirish mumkin emas. Fonetika va fonologiya o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini savodli shakllantirishda muhim o'rin tutadi, chunki so'zning tovush tarkibini to'g'ri shakllantirishga uning tovush tomoni o'z ta'sirini o'tkazadi. So'zning tovush tomonidan to'g'ri nusxa ko'chirish tovushlarning og'zaki nutqda qanday talaffuz qilinishiga bog'liq. Ma'lumki, nutq, til qonuniyatlariga e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga yetarli e'tibor berilmasa, imloviy savodxonlikka putur yetadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashq qildirishni talab etadi.

Til juda murakkab hodisa, uning qonuniyatlarini, o'xshashlik va farqlarini o'zlashtirmay turib, uni yodda saqlab bo'lmaydi. O'quvchi ta'lim jarayonida gaplashish, o'qish, eshitish, yozish orqali til materiallarini yig'adi, uning qonuniyatlarini tahlil orqali o'zlashtiradi. Natijada o'quvchida tilga sezgirlik shakllanadi.

Ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqiy tayyorgarligini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'quvchi bilan qanday ishlash kerakligini ko'rsatadi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchining og'zaki bog'lanishli nutqini aniqlovchi ish turlaridan foydalanishi, o'quvchiga bilgan tez aytishlarini, she'r, hikoya, maqol, hikmatli so'zlarni aytirishi va ularning aytilishini, aytilishi bilan yozilishida farq qiluvchi holatlarni so'rashi orqali unda tilni organishga motivatsiyani yuzaga keltirishi lozim.

O'quvchilar og'zaki va yozma nutqni egallashlarida fonetika va fonologiyadan olgan bilimlarining amaliy ahamiyatini: fonetik bilimga asoslangan holda so'zni to'g'ri talaffuz qilish, ya'ni tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, urg'uli bo'g'inni farqlash, orfoepik me'oyorga rioya qilish orqali so'zning talaffuzi bilan yozilishi orasidagi oxshashlik hamda farqni anglash, morfologik va so'z yasalishiga oid bilimlar bilan birga o'quvchilarda bir qator imloviy malakalarni (jarangsiz va jarangli undoshlarning imlosini) egallash mumkinligini anglab yetadilar. Fonetik bilim asoslangan holda gapni ohangiga ko'ra to'g'ri aytish, logik urg'u va gap qurilishidagi to'xtamlarga rioya qilish gap mazmunini to'g'ri tushunish ko'nikmasini, so'zning tovush tomonini bilish uning ma'nosi orasidagi bog'lanishni tushunib olishga va nutqda so'zlarni ongli qo'llashga yordam berishini bilib oladilar. So'zning tovush tomonini tasavvur qilish ularni to'g'ri talaffuz qilish va to'g'ri yozish uchun zarur.

Tovush - murakkab tushuncha. O'quvchilarda tovush haqida to'g'ri ilmiy tasavvur amaliy mashqlar yordamida hosil qilinadi. Bunda yetakchi usul so'zdagi tovushlarni talaffuzi hamda so'zning leksik ma'nosi so'zdagi tovushlarning tarkibiga bog'liqligi ustida kuzatish hisoblanadi. Masalan, aka, uka, opa, ona, ota, kul, gul, qora, qara kabi bir unli yoki bir undosh bilan farqlanadigan so'zlar har xil lug'aviy ma'noni ifodalaydi. Shu asosda tovush so'zning eng kichik ma'noli qismi, so'z ma'nosini o'zgartiradigan til birligi tushunchasi shosil qilinadi. Bu o'quvchini so'zning tovush tarkibiga bo'lgan e'tiborini kuchaytiradi.

Fonetik birlik ustida ishlash ta'limning boshlang'ich bosqichidan boshlanadi. Shu davridanoq o'quvchilar diqqati so'zning talaffuzi va eshitilishi o'rtasidagi farqqa yetarli darajada qaratilishi zarur.

O'zbek tilini o'qitish metodikasi tilshunoslikning bo'limlari yuzasidan o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda bo'limlararo ichki bog'lanishga asoslanadi. Jumladan, grafika nutq tovushlarining yozuvdagi ifodasi ekan grafikani o'qitishda nutqning fonetik xususiyatlarga, fonetik bilim, ko'nikma, malakalarni grafikaga asoslanib o'qitish kutilgan natijani beradi. Ikkinchidan, fonetik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda o'zbek tilining tovush tizimi, tovushlarning o'ziga xos xususiyatlari, bo'g'in tuzilishi, bo'g'inlab ko'chirishga doir o'ziga xos xususiyatlariga asoslanishni taqozo etadi. Dastlab unli va undosh tovushlar bilan tanishtiriladi. Bunda o'quvchilarning boshlang'ich sinfda egallagan bilimlari aynan takrorlanmasdan mushohada yuritishga undovchi savol-topshiriqlardan foydalanish lozim. Masalan:

-Fonetikka qaysi tovushlarni o'rganadi?

-Qaysi unli tovushlarning talaffuzi bilan yozilishida farq bo'ladi? Fikringizni misollar bilan asoslang.

-Ko'proq qaysi undosh tovushlarning talaffuzi bilan yozilishi mos kelmaydi? Fikringizni misollar bilan asoslang.

-Tovushlarning talaffuzidagi o'zgarishlar qanday holatlarga bog'liq bo'ladi? Fikringizni misollar bilan asoslang.

Ko'pincha o'qituvchilar nutq tovushlarining necha guruhga bo'linishi, talaffuz qilinish usuli (unli tovush talaffuz qilinganda havo oqimi og'iz bo'shlig'idan erkin ravishda o'tadi, undosh tovush talaffuz qilinganda, havo og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchraydi), ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra tovushlarning turi (unli tovushlar faqat ovozdan iborat, undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin eshitiladi, ba'zan shovqin va qisman ovoz eshitiladi), qaysi tovush bo'g'in hosil qilishi kabi nazariy tushunchani egallashga qaratilgan savollar bilan cheklanadilar. Aslida tovushlarning xususiyatidan kelib chiqib talaffuzda va yozuvda kelib chiqadigan xatolarni baratarf qiladigan ta'limiy mashq va tahlillarni tashkil etishi maqsadli bo'ladi.

Tovushlarning so'z tarkibidagi talaffuzi, so'zdagi o'rning uning talaffuzi va yozuvda ifodalanishiga ta'siri taqqoslash usuli bilan o'rgatib boriladi. Tovush-harf nomutanosibligi bo'lgan o'rinlarda xatoliklarning oldini olish uchun so'zlarning tovush-harf tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, x va h tovushlari va ularning yozuvda ifodalanishi quyidagi tartibdagi savollar asosida o'rganiladi:

Bu nima? (darsaxtning shoxi ko'rsatiladi) Bu kim? (Podshoning rasmi) doskaga ikkita rasm ilinadi. So'z oxiridagi tovushlarning aytilishi bilan yozilishini taqqoslash. 1-rasmni ifodalagan so'zni ayting va yozing. 2-rasmni ifodalagan so'zni ayting va yozing. (shox shoh) Shu so'zlarning oxirida kelgan tovush qanday aytilyapti? Bu so'zlar qaysi tovushga ko'ra farqlanyapti? Bu tovushlarni biri o'rnida ikkinchisini aytish qanday xatoni keltirib chiqaradi? (imlo va mantiqiy xatoni)

Shundan so'ng x va h tovushlari talaffuzi, imlosi va ma'no farqlashdagi xususiyati quyidagi izchillida o'rganiladi.

X va h undoshlarining imlosi	
X	H
xil-xil	hil-hil
xam	ham
xol	hol
xush	hush

Jadval ustida ishlash uchun 1-tur topshiriqlar:

1. Audioni eshiting. X va h undoshlarining talaffuzini eslab qoling.
2. So'zlarni o'qing.
3. Ularning talaffuzidagi farqni ayting.
4. So'z ma'nolaridagi farqni misollar asosida izohlang.

Namuna:

xil-xil – turli xil (matolar) – hil-hil – yumshoq (pishgan shaftolilar)

xol -yuzidagi qora xol(xoli o'ziga yarashgan) – hol - ahvol (ahvoli yaxshi)

xush – ... (xush kelibsiz) – hush - (hushi boshidan uchdi)

xam –egildi (boshi xam bo'ldi) – ham – so'zlarni bog'laydigan so'z (Saida ham Sojida keldi).

Mustaqil fikrlashga undovchi 2-tur savol-topshiriqlar:

1. O'ylang, x va h undoshlari so'zlarda qanday o'zgarishlar hosil qilar ekan?
2. O'zbek tilidagi x va h harflari qaysi tovushlarni ifoda etadi? Fikringizni asoslang.
3. X va h tovushlarining talaffuzida qanday farqni kuzatdingiz? So'zlarni yozishda ularni qanday farqlash mumkin?

X va h undoshlarining talaffuzi va imlosini mustahkamlovchi mashqlar.

“Tushirilgan harfni topib qo'y!” o'yini. Doskaga x va h harfi tushirilgan so'zlar terib qo'yiladi. O'quvchilar kesma x va h harflaridan mosini o'rniga qo'yib, so'zni o'qiydi. Fikrini asoslaydi:

ba . o

. ato

Rasm diktant jufti bor jarangli undoshlar talaffuzi va yozilishidagi farqni o'rgatishda o'quvchilarni fikrlashga, izlanishga undaydi. O'qituvchi doska tagligiga x va h undoshli narsalar rasmini terib qo'yadi. O'quvchilar ularning nomini 2 guruhga ajratib yozadilar. Yozgan so'zlarning talaffuzi va imlosini asoslab beradi.

Fonetik ko'nikmalarni shakllantirishning asoslari sifatida quyidagi tahlil turlarini

ko'rsatish mumkin: 1. Barcha nutq uslublariga oid matnni so'zning tovush-harf tarkibi jihatidan tahlili. 2. Tahlilda og'zaki talaffuz bilan yozma shakl o'rtasidagi nomuyanosiblikni aniqlash. 3. So'zning talaffuzidagi farqlarning yozma nutqqa ta'sirini izohlash. 4. Tahlil qilingan so'zga o'xshash so'zlar guruhini to'plash va ularni o'zaro taqqoslash. Aslida tilning barcha bo'limlarini o'rgatish til birliklaridan og'zaki va yozma nutqda to'g'ri foydalana olishga, orfoepik, orfografik, punktuatsion va uslubiy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risi"dagi Qonuni. // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq. 1997. -64. -20-29-b.
2. S.Matchonov va b. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Ishonchli hamkor. 2022. 535-bet.
3. Nusratova, K. C. (2021). RELEVANCE OF THE TOPIC OF WAR IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF THE WRITER SAFAR BARNOEV). *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 740-745.
4. Bakiyeva, H. (2019). DEVELOPING ARTICULATION OF ELEMENTARY CLASS STUDENTS USING INDEPENDENT WORK METHODOLOGY. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7(6).

MAQOLLARNI TIPOLOGIK USULLARDA O'RGANISH VA O'ZBEK, QOZOQ, RUS TILIDAGI MAQOLLARNING TAHLILI*Kuchkarova Janar**O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti**Ingliz tili I fakulteti**Ingliz tili amaliy fanlar N1 kafedrasida stajyor o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqola orqali oliy o'quv yurtlarida ingliz tili darslarida maqollarni taqqoslab o'rgatish va shu bilan birgalikda ularning usullari, taqqoslash jaryonida qiyosiy tipologik o'zgartirish usullari, maqollarni boshqa tillar bilan farqlashdagi turli kategorik hodisalar jarayoni, semantik qiyosiy munosabatlar va o'zbek, qozoq qardosh tillaridagi farqlarni o'rganishlarni o'z ichiga oladi. Shu o'rinda turkiy tillardagi maqollarni rus tili bilan qiyoslab ulardagi o'ziga xos usul va turlicha sheva va shu o'rinda kelib chiqishiga, tarixiga ko'ra turli o'ziga xos usul, yo'nalishlarga ega ekanligini tahlillar orqali ko'rsatish.

Kalit so'zlar: Maqol-matallar, tipologik o'zgarishlar, semantik tahlillar, rus- o'zbek-qozoq tillaridagi maqollarni farqlash.

ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ ТИПОЛОГИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ И АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ В УЗБЕКСКОМ, КАЗАХСКОМ, РУССКОМ ЯЗЫКАХ*Кучкарова Жанар**Узбекский государственный университет мировых языков**Факультет английского языка I**Преподаватель-стажер кафедры N1 английского языка прикладных наук*

Аннотация: В данной статье рассматривается сравнительное преподавание пословиц на уроках английского языка в высших учебных заведениях и их методы, методы сравнительно-типологических изменений в процессе сравнения, процесс разнокатегориальных явлений при выделении пословиц из других языков, семантические сопоставительные отношения и обучение включает в себя изучение различий между родственными языками узбекского и казахского. Здесь, сравнивая пословицы тюркских языков с русским языком, показать путем анализа, что у них есть свой метод и разные диалекты, и что у них разные методы и направления по своему происхождению и истории.

Ключевые слова: пословицы, типологические изменения, семантический анализ, дифференциация пословиц в русско-узбекско-казахских языках.

STUDY OF PROVERBS BY TYPOLOGICAL METHODS AND ANALYSIS OF PROVERBS IN UZBEKI, KAZAKH, RUSSIAN LANGUAGES*Kuchkarova Janar**Uzbekistan State University of World Languages**Faculty of English I**Intern teacher of the N1 department of English applied sciences*

Abstract: Through this article, comparative teaching of proverbs in English language classes in higher educational institutions and their methods, methods of comparative typological changes in the process of comparison, the process of different categorical phenomena in distinguishing proverbs from other languages, semantic comparative relations and learning includes studying the differences between the sister languages of Uzbek and Kazakh. Here, by comparing the proverbs of Turkish languages with the Russian language, to show through analysis that they have their own method and different dialects, and that they have different methods and directions according to their origin and history.

Key words: Proverbs, typological changes, semantic analysis, differentiation of proverbs in Russian-Uzbek-Kazakh languages.

Kirish. Maqol-matallar tahlili tillarning turli til oilalaridan kelib chiqishiga ko'ra turlicha tahlillar qilinadi. Ingliz tili va bir necha kishining qiyosiy uslubida o'qigan J.B. Buranovning nuqtayi nazariga amal qilamiz. (O'zbek, turkiy turkman, qoraqalpoq va boshqalar), ya'ni hind-yevropa oilasining german guruhining bitta tili va bir nechta turkiy tillar. Biz slavyan

guruhi (rus) va ikki turkiy til (o'zbek va qozoq) tillarining hodisalarini taqqoslaymiz.

Adabiyotlar tahlili. «Ikki va undan ortiq tillarning tizimlarini taqqoslash, - ta'kidlaydi Dj.Buranov, - qozoq, qirg'iz tillari tizimining allaqachon ma'lum bo'lgan materialiga asoslanadi, har bir til alohida taqqoslanadi. Shu bilan birga, har bir darajadagi birliklarning xarakterli xususiyatlari ham alohida, ham boshqa darajadagi birliklarga nisbatan hisobga olinadi» [Buranov, 1983, 55-bet]. Bundan tashqari, u qiyosiy tipologiyaga xos bo'lgan bir qator o'zgartiruvchi omillarni ta'kidlab o'tdi:

«a / genetik qarindoshlikka befarqlik;

B 6 / tizimli yaqinlikka befarqlik;

v / taqqoslash uchun kontseptual yoki mazmunli yondashuv;

d / taqqoslangan tillarning cheklangan soni;

d / taqqoslash uchun darajalararo yondashuv;

e / tillararo invariantlar; tipologik operatsiyalarning nisbiy to'liqligi; / mos yozuvlar tilining minimalizmi; Buranov taqqoslangan tillar tizimlaridagi mos birliklarning shaxsiyatiga chuqur yuzaki va / beparvolik «[Buranov; 1983. S. 57]. aslida, sanab o'tilgan modifikatsion omillar qiyosiy tipologiyaning printsipidir.

Tarkibiy va semantik imkoniyatlari, shuningdek, og'zaki yozma nutqdan foydalanish darajasi. Maqollarning chastotali tahlili o'rganilayotgan estetik tilning o'ziga xos xususiyatlarini leksik-semantik va grammatik normalarini o'zlashtirish uchun o'rganilishi kerak bo'lgan juftlarni ajratib ko'rsatishga imkon beradi. Shunday qilib, har xil darajadagi lingvistik birliklar juda xilma-xildir; ular lisoniy birliklarning mazmun rejasini va ifoda rejasini, shu jumladan paremiyalarni to'liq hisobga oladi. Maqollarni konstruktiv o'rganish har ikkala o'ziga xos printsiptni hisobga olgan holda nazarda tutadi, chunki maqollar murakkab hodisa: bu o'ziga xos naklar, fikrlash va til birliklari va qiyosiy folklor printsiplarining qisqa asarlari. Nominal markazli maqollarning semantikasini qiyosiy tahlili Maqollarning mazmun jihati haqiqatan ham cheksizdir. Ushbu bayonotga tenglashtirilgan barcha uchta tillar - rus, o'zbek va qozoq tillari materiallariga ham tegishli bo'lishi mumkin. Maqollar inson faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi, hayot, madaniyat, jamiyat hayoti va tarixini aks ettiradi. Ommabop donolikni ifoda etib, ular eng yaxshi ma'naviyat va illatlar tasdiqlanadigan axloqiy kodeksning bir turini anglatadi. insoniy fazilatlar axloqiy, ammo har xil narsalar oralanadi.

Muhokama va natija. Maqollarning ko'plari harakat uchun qo'llanma: siz ular buyurgan narsani qilishingiz kerak, rus, o'zbek to'plamlaridagi mavzu-tematik guruhlar va istalmagan harakatlardan ogohlantirish. Qozoq tillari asosan bir xil. Keling, ushbu guruhlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilaylik.

Rus, o'zbek va tillarining milliy-spikeri. Vatanga, ona yurtga, o'z xalqiga muhabbat Uchta taqqoslangan tillarning maqollari Vatanga bo'lgan chuqur, fidoyi sevgini ifodalaydi. Masalan, chorshanba:

Rus tili: Родина наша-солнца краше.bizning vatanimiz quyoshdan ham go'zal.

Uzbek: (Умереть за Родину великая честь). (Vatan uchun o'lish katta sharafdir).

Qozoq tilida: Отан сил нар оттан да ыстык. (Vatan - muqaddas o'choq). Biroq, bu borada, bir tomondan, rus maqollari bilan, ikkinchi tomondan, o'zbek va qozoq o'rtasida ba'zi bir semantik farqlar mavjud. Rus maqollari qat'iy Vatan himoya qilish va unga xizmat qilish chaqirig'ini ta'kidlaydi: Hayot kechirish - Vatanga halol xizmat qilish; Vatan uchun tog' bo'lgan qahramon. Agar Vatan ona bilan taqqoslansa, unda Vatanga xizmat qilish motivlari ko'rsatiladi; Menda birinchisi taqqoslash: Vatan, unga qarshi tura ol (Vatan himoyasi); Vatan jasur onaga, qo'rqoq o'gay onaga (Vatanga munosabat); Tug'ilgan tomoni - ona, begona - o'gay ona (Vatan va chet el). O'zbek va qozoq maqollarida Vatan beshik bilan aniqlanadi:

O'zbek tilida: Родная земля-золотая колыбель- (Ona yurt - oltin beshik).

Qozoq tilida: Өз елім-өлең төсегім (Моя Родина-моя колыбель (Mening Vatanim - mening beshigim).

Vatanga muhabbatni ona zaminga muhabbat bilan ajratib bo'lmaydi. Rus maqollari yerga pragmatik munosabatni aks ettiradi:

Rus tilida: Земля - мать богатства Yer - boylikning onasi;

Земля-тарелка: что положишь, то и возьмешь- Yer plitasi: nimani qo'ysangiz, shuni olasiz;

Rus, O'zbek va qozoq maqollarida yerga muhabbat chuqur tuyg'u sifatida ifodalanadi: o'zbek: Sevgi erga-sevgi Vatanga (Yerga muhabbat - Vatanga muhabbat); Suv - dehqonning

koni, yer -uning joni (Suv - dehqonning qoni, yer - dehqonning ruhi).

Qozoq tilida: Ел иши -алтын бесік Rus tilida: (Родная земля-золотая колыбель).
O'zbek tilida: (Ona yurt oltin beshik).

Rus tilida: Здоровье народа богатство страны (Xalq salomatligi - mamlakat boyligi);

Rus tilida: Народу единство, что птице крылья. Xalq hukmi -haq hukmi (Xalqning qarori - to'g'ri qaror). Qozoq tilida: Отансыз адам-ормансыз булбул Rus tilida: (Человек без Родины - соловей без леса); Qozoq tilida: В Жері байдың-елі бай Rus tilida:(Богатая земля- богатый народ).

Tarixiy o'tmish Xalq maqollari boylar va kambag'allar o'rtasidagi tengsiz munosabatlarni aks ettiradi, masalan:

Uzb.: Бойнинг сўзи-бой, йўқнинг сўзи-лой (Слово бая - бай, слово бедняка-грязь);

Uzbek tilida: Бойлик борлик- ярашиш, йўқлик уришиш (Богатство-мир, бедность-ссора);Бойлик борнинг юзи- ёруғ, йўқнинг юзи чарык).

Kaz.: Байлық -жалтырак бақтың ысы (Богатство- копоть в сверкающем саду); Кедейдің байлығы - денсаулығы (Богатство бедняка-его здоровье).

Rus tilida: Холоп на барина не послух; На воеводу просить - что в тюрьму идти; Воеводой быть-без меду не жить, Дьяк у места, что кошка у теста.

O'zbek tilida: Xolop xo'jayinga qarshi mish emas; Hokimdan so'rang - qamoqqa nima bor; Voyvod bo'lish uchun asalsiz yashay olmaysiz, Xodim mushuk sinab ko'rgan joyda.

Uzb.: Подшолик чорик (Лицо богатого- свет, лицо отношения существуют между конхурлик (Царство кровожадность); гушт эмас, амалдор-дуст эмас (Козел-не мясо, чиновник-не друг).

Russk.: Xolop xo'jayinga qarshi mish emas; Hokimdan so'rang - qamoqqa nima bor; Voyvod bo'lish uchun asalsiz yashay olmaysiz, Xodim mushuk sinab ko'rgan joyda.

O'zbekcha: Podsholik chorik (Boylarning yuzi yengil, munosabatlarning yuzi qonxo'rlik (qonxo'rlik podsholigi) o'rtasida mavjud:

Rus tilida: (Лицо богатого- свет, лицо отношения существуют между конхурлик (Царство кровожадность).

Rus tilida: Козел-не мясо, чиновник-не друг-(echki go'sht emas, amaldor do'st emas).

Знание-сиа- ум точить, Без знаний и утро - ночь. Uzb.: Ўқиш- билим ўчоғи, билим- умр булоғи. O'qish- bilim bulog'i. Bilim- charxlovchi aql, Bilimsiz tong - tun.

O'zbek tilida: Илм- дилнинг чирोगи, мактаб-илм чорбоғи (Наука - светильник серлна школа - сад науки);

Илм-хазина, билим - дафина (Наука - казна, знание сокровище); Ilm-hazina, bilim - dafina

Илм - инсон яроғи (Наука оружие человека); Ilm - insonning quroli

Kaz.: Кітап -алтын қазына (Книга- золотой клад); Kitob - oltin hazina

Nominal yo'naltirilgan maqolalar, r jumlarini ifodalaydi, uchta taqqoslangan tillarda kamdan-kam uchraydigan oddiy sintaktik atamalarga duch keladi. Masalan: rus tili: Знание-сила; Bilim bu kuch;

Rus tilida: Время-деньги Vaqt - bu pul. O'zbekcha: Vaqt - omad

Rus tilida: Старость-болезнь-Qarilik- Keksalik kasalligi

Rus tilida: Пьянство-низость- Мастлик-пастлик- Mastlik-pastlik yoki Mastlik rostlik

Oddiy bo'lmagan shaklidagi maqollarning ahamiyatsiz soni sirkulyasiyasiz ushbu turdagi paremiyalarning chuqur mazmunini yetkazishi mumkin. Ba'zan g'ayritabiiy jumlar jumlar ko'pincha ismga tegishli emasligi bilan izohlanadi. Mindning agglutinativ tillarining ikki qismli konstruktsiyalari rus (fleksion) tilida keng tarqalgan konstruktsiyalarga mos keladi, chunki agglutinative bo'lgan grammatik vositalar yordamida ishlab chiqilgan. Masalan: o'zbekcha: Basharam shajaram. Rus tilida esa: Mening tashqi ko'rinishim - mening nasl-nasabim. Inkor qilish ma'nosi nominal markazli maqollarning umumiy tarkibiga kiradi, shuning uchun rus, o'zbek va qozoq tillarida Bat haqida yangi maqollar bilan ifodalangan kamdan-kam nominal-markazlashgan egalik kategoriyasi, inkor qilishdan ko'ra ko'proq uchraydi. nominal-markazli maqollar inkor qilinmasdan. Masalan.: Ruscha: Сердце не камень; Наука не мука; Осторожность н встречаются трусость. Yurak tosh emas; Ilm qiuноq emas; Ehtiyotkorlik- qo'rquqlik.

Kaz.: Байлық мұрат емес (Богатство-не идеал)-Boylik maqsad emas: Кан о (Кровь - не вода)- Qon suv emas o'zbek tilidagi "qonini ichmoq" iborasiga tenglashtirsa bo'ladi. Bu maqol-ibora urush jang vaqtida qadimda ishlatilgan podshohlarga nisbatan olingan fikr.

Ingliz tilida: Old that small, Years that water- O‘zbek tilida: Eskini kichkina bir narsaga o‘xshatishadi, Yilni esa o‘qar suvga. Rus tilida esa: Старый что малый; Годы что вода

Qozoq tili va o‘zbek tilidagi nutqning vokal qismlari: olmoshlar, sifatdoshlar, kesimlar va boshqalar haqida nominal markazlashtirilgan konstruksiyalarni loyihalashda muhim vazifalar bor. Masalan: Rus tili: Qayg‘uga shodlik sherik emas. O‘zbekcha: Karilik kasalligi). Kaz.: Zilyrakannyk bori oltin emas (Yaltiroqlarning hammasi oltin emas).

Agar inkorni ifoda etish vositalari predmet guruhida ham, predikat guruhida ham mavjud bo‘lsa, u holda sintaktik parallelizm sodda gap doirasida paydo bo‘ladi. Masalan: ruscha: . Vatansiz odam, qo‘shiqsiz bulbul singari (im. Ism. Case + n. Predmet guruhida ham, predikat guruhida ham predlogli jinsli holatda). O‘zbekchasi: Do‘stsiz boshim -tuzsiz oshim (ta‘rif bilan u inkorning uzaytiruvchi vositasi bilan o‘ynaydi. B d - davosiz dard so‘zi bilan (Qarilik - bu davolanib bo‘lmaydigan taqsim 1. B- parchalanmagan 2. B tarqalishi 1 da. R rangli o‘zbek dengizi): ostors Kaz. Negation - siz + n. Ham predmet guruhida, ham predikat guruhida egalik ko‘rsatkichi bilan). Qozoq tilida: Dossyz omir-tuzsyz as (Syz + sush inkor bilan ta‘rif. Asosiy holatda ham predmet guruhida, ham predikat guruhida). Ruscha varaqlarda 2.Uzb - bai, die Ilm nominal markazlashgan konstruktiv maqollarda, V u tive elementlari ham zarrachadir va, namoyish olmoshi kuchaytiruvchi zarracha bilan birlashtirilgan, qiyosiy birlashma shu. Masalan: Va aql go‘zallikka to‘sqinlik qilmaydi; Fosiq xotin o‘sha ilon; chiziqning oldingi holati. Yosh ong yosh maqtovg‘a o‘xshaydi. bir hil predikatlarining nominal-markazlashtirilgan uchta taqqoslanadigan tillarida. Taklifning asosiy a‘zolarining roli ko‘pincha miqdoriy-nominal kombinatsiyalardan iborat. Determinantlar (qo‘shimchalar rus tilidagi nominal markazlashtirilgan maqollarga xosdir.

Xulosa. Har bir narsani o‘rganishda o‘ziga xos usullari bo‘lganidek, bu maqola orqali maqol-matallarni qiyosiy tipologik usullari ko‘rib chiqildi va ulardagi turli farqlar, maqollarning turli o‘zgarish kategoriyalari, semantik qiyosiy munosabatlari va o‘zbek, qozoq tillardagi maqollar bilan rus tilidagi maqollarning faqrlari tahlil qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Джусупов Н. М. Теория выдвижения: когнитивно- стилистические характеристики практические аспекты реализации. — Иностранные языки в Узбекистане.

2. Электронный журнал. № 1, 2014. <http://journal.fledu.uz/ru/content>

3. Джусупов Н. М. Тюркский символ в художественном тексте (лингвоконтактный аспект). — Астана: издательство Сары-Арка, 2011 — 218

4. Sodiqova M. 1-qism; ruscha va o‘zbekcha maqol va matallar lug‘ati; 2-qism o‘zbekcha-ruscha maqol va matallar lug‘ati. -Toshent: O‘zbekiston fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti, 2005

5. Qisqacha o‘zbekcha–ruscha maqol-matallar lug‘ati, Toshkent: O‘qituvchi, 1993. 183bet

6. Proverbs – Magollar – пословицы // tuzuvchilar K. M. Karomatova, H.S. Karomatov. T.: Mehnat, 2000. – 400 b.

7. Бакиров П. У. Семантика и структура номинацентрических пословиц: (на материале русского, узбекского и казахского языков): [монография / П. У. Бакиров; М-во высш. и сред. специального образования Респ. Узбекистан, Термезский гос. ун-т. — Ташкент: Фан, 2006. — 296 с.

8. Бакиров П. У. Пословицы — энциклопедия народной жизни. — Ташкент, Akademnashr, 2018 — 176 с.

9. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. Москва: Высшая школа, 1983. — 267 с. Даль В. И. Пословицы русского народа: Сборник в 2х т. М.: Худож. лит., 1984. Т.1. — 14 с.; 1984.Т.П. — 399 с.

**ХИТОЙ ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА ЭРТАК ЖАНРИ ХУСУСИЯТЛАРИ
(XX ВА XXI АСР БОШЛАРИ)**

*Нурматова Шаҳноза Акбаровна,
ЎзФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти таянч докторанти*

**ХАРАКТЕРИСТИКА ЖАНРА СКАЗКИ В ФОЛЬКЛОРЕ КИТАЙСКОГО
НАРОДА (НАЧАЛО 20-го и 21-го веков)**

*Нурматова Шаҳноза Акбаровна
Базовый докторант Академии наук Республики Узбекистан*

**CHARACTERISTICS OF THE FAIRY TALE GENRE IN THE FOLKLORE OF
THE CHINESE PEOPLE (EARLY 20th and 21st centuries)**

*Shakhnoza Nurmatova Akbarovna,
Basic doctoral student Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Аннотация: Мақолада хитой эртакларининг моҳияти унинг ўзига хос белги ва хусусиятлари ҳамда дидактик мақсадларида улардан фойдаланишининг асосий шартлари кўриб чиқилади. Шунингдек Хитойда ўтган аср бошидан то ҳозирги кунгача бўлган даврда халқ оғзаки ижоди эртаклари тадқиқини кўриб чиқилиб, бу борадаги асосий илмий ютуқлар ва унинг вазибалари ўрганилади. Унинг ҳозирги ривожланиши аниқланади. Тадқиқотнинг назарий асоси Хитой тадқиқотчиларининг XX асрдан XXI аср бошларигача бўлган даврдаги илмий ишлари. Шунингдек мақолада Хитой эртаклари хусусиятлари ва уларнинг типологияси тасвирланган. Хитой халқ эртаклари воқеликка эстетик муносабат, ота-онага ҳурмат, жамоа манфаатини шахс манфаатидан устун қўйиши, ижтимоий адолатсизликни кескин танқид қилиши билан ажралиб туради.

Таянч иборалар: Хитой халқ эртаклари, қадриятлари, фольклор, маданият, маданиятшунослик жиҳатлари, асосий ёндашувлар.

Аннотация: В статье рассматривается сущность китайских сказок, их специфические персонажи и особенности, а также основные условия их использования в дидактических целях. Также рассмотрено изучение народных сказок в Китае с начала прошлого века до наших дней, и изучены основные научные достижения и его задачи в связи с этим. Определено его современное развитие. Теоретической основой исследования являются научные работы китайских исследователей с 20 века до начала 21 века. В статье также описаны характеристики китайских сказок и их типология. Китайские народные сказки отличаются эстетическим отношением к действительности, уважением к родителям, постановкой интересов общества выше интересов личности, острой критикой социальной несправедливости.

Ключевые слова: китайские народные сказки, ценности, фольклор, культура, аспекты культурологии, основные подходы.

Annotation: The article deals with the essence of Chinese fairy tales, their specific characters and features, as well as the main conditions for their use for didactic purposes. The study of folk tales in China from the beginning of the last century to the present day is also considered, and the main scientific achievements and its tasks in connection with this are studied. Its modern development is determined. The theoretical basis of the study is the scientific work of Chinese researchers from the 20th century to the beginning of the 21st century. The article also describes the characteristics of Chinese fairy tales and their typology. Chinese folk tales are distinguished by their aesthetic attitude to reality, respect for parents, setting the interests of society above the interests of the individual, and sharp criticism of social injustice.

Key words: Chinese folk tales, values, folklore, culture, aspects of cultural studies, main approaches.

Фольклоршунослик — халқ оғзаки ижоди, ушбу ижод намуналарини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишни ўз ичига олган фан. Фольклорнинг келиб чиқиши XIX аср бошларида фалсафа, фан ва санъатдаги йўналиш билан боғлиқ бўлиб, у халқ тарихида

алоҳида шахсларнинг хоҳиш-иродаси билан белгиланмайди, балки халқ “руҳ”ининг намоён бўлиши, деб таъкидланган. Фольклор билан боғлиқ фанлар тарих, этнография, динлар тарихи, тилшунослик, адабиётшунослик, мусикашунослик, хореографияни санаб ўтамиз, аммо анъанавий халқ сўз санъати барча халқларда фольклорнинг устуворлиги бўлиб қолмоқда. Хитой фольклорида эртақларни замонавий маданиятшунослик сифатида ўрганиш XX аср бошларида бошланган. Хусусан, 1922 йилдан Пекин университетида ҳафталик “Кўшиқ” нашри чиқарила бошланди, кўшиқларни тўплаш ва ёзиб олишга қизиқиш кучайди. 1927-йилда Гуанчжоу Чжуншан университети ҳафталик “Фолклор” нашрига (илгари “Халқ адабиёти ва санъати” деб аталган) асос солди. Айни пайтда халқ оғзаки ижоди намуналари фаол равишда тўпланиб, ёзиб олина бошлади. Хитой халқи эртақларининг таснифи. 1978 йилдан бошлаб Хитой халқ эртақларини ўрганиш бўйича ишлар ҳажми фақат ошди, ўрганиш усуллари сони ҳам кенгайди. Эртақларнинг асосий тадқиқотчилари орасида куйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин: Чжоу Зуожен, Чжунг Чинг-вен, Чжао Чинг-шен, Гу Тсе-ганг, Лю Куй-ли, Лю шоу-хуа ва бошқалар. Д. Чжоу Зуо-рен ўзининг катта акаси Лу Хун билан ҳамкорликда 1913 йилда нашр этилган «Эртақларни ўрганиш» ва «Эртақлар ҳақида қисқача нутқ» номли иккита асар ёзган. Ўша даврда халқ оғзаки ижоди ҳали оммабоп бўлмаган ва чет тилларидан хитой тилига камдан-кам таржима қилинган. Чжоу Цо-женнинг мифологиядаги энг катта ютуғи шундаки, у қадимги юнон мифологиясининг таржимасини яратган (масалан, “Қизил юлдузлар тарихи” (1907). Таржима билан бир қаторда қадимги юнон адабиётини ҳам ўрганган; У ўз қарашларини “Афсоналар ва мифлар” (1923), “Афсонавий қизиқиш” (1924), “маросим ва мифлар” (1934), “Юнон мифологияси” (1934), “Ли Гун ҳақида” (1934) китобларида нашр этган. Бу мутахассиснинг назарий ишлари хитойлик олимларга катта таъсир кўрсатди. Унинг мифология назарияси кўп жиҳатдан халқ оғзаки ижоди таржимасига асосланган бўлиб, халқ маданияти ҳақидаги хитойшуносликда фаол қўлланилади. У “Андерсон” эртақлари каби “Йўлбарсининг бувиси”, “Илоннинг ери” каби қадимий хитой ҳикояларида ҳам, замонавий халқ оғзаки ижоди эртақлари асарларида ҳам ахлоқий қадриятлар мавжудлигини биринчи марта таъкидлади (масалан, кексаларга ҳурмат-эҳтиром, ёшларга ғамхўрлик ва бошқалар) буларнинг барчаси ҳар қандай даврда таълим учун муҳим ва маданият учун аҳамиятли. Бундан ташқари, Чжоу Цо-Жен ўз асарларида хитойлик ўқувчини инглиз антропологияси соҳасидаги баъзи тадқиқотлар билан таништиради. 1929 йилда Чжао Жин-шен ва Чжоу Цо-Жен «Фольклор эртақларини ўрганиш» тўпламларини, Европа антропологик мактаб машҳур эртақларининг айрим турларини қиёсий таҳлил қилиш натижаларини тақдим этган «ABC Fairy tales» китобини нашр этдилар. Чжао Жиншен Андерсен эртақларининг энг нуфузли таржимонларидан бири ҳамдир. У биринчи бўлиб Андерсен эртақларини одамлар руҳига таъсири нуқтаи назаридан ўрганган. Унинг ўрганиш мавзуси одамларнинг турмуш тарзи, унинг шароитлари ва паст даражадаги одамларнинг ҳаёт истиқболлари эди. Бундан ташқари, у китобхонларга ҳаётнинг асосий саволларига жавоб олиш имкониятини бериш учун уларнинг завқ ва бахт манбаларини кўриб чиқди. Чун Чин-вен фольклор эртақларининг типологияларини яратди, барча 45 турини таҳлил қилди, 1931 йилда «Халқ оғзаки эртақларининг хитой шакли» китобини ёзди. Асар «Ҳинд-Европа халқ эртақлари» асосида яратилган, аммо унда Хитой халқ эртақлари тасниф этилган. Бу китоб охир-оқибатда фольклор афсоналари типологиясининг маҳаллий тадқиқотларини ривожланишига олиб келди. 1955 йилда «Халқ маданияти» газетаси ташкил этилди, у кўплаб фольклор эртақларини нашр этди, улар орасида энг машҳури Чун Чин-веннинг «Фольклор афсоналари ҳақида қисқача маълумот» (1955) эди. У бу китобида халқ оғзаки ижодининг эзгу фазилатларини яққол кўрсатиб ўтган, жумладан, жамият ҳаёти, одамлар тафаккурининг равнақи, тараққиёти, ҳақиқатга интилиши ҳақидаги ғоялар, эксплуататорларга қарши жамоавий иш олиб боришнинг аҳамияти, хунук вазиятни танқид қилиш, ва бошқа мавзуларни киритиб ўтди. Халқ эртақларини ўрганган кейинги муаллиф Мао Цин ишининг афзалликлари фантастик эртақлар ва фантастик образларни ўқувчи томонидан тушунмовчиликни бартараф этишда ва сюжет санъатининг фантазия хусусиятларини чуқур ва ишончли тушунтиришдадир. Ли Син-хуа «Бай миллатининг халқ эртақлари ва афсоналари» (1959) муаллифи бўлди. Бу асар унинг 1956-йилда Хитой жанубидаги Юннан вилояти қишлоқларига қилган ташрифи тавсифи ва фольклор эртақлари

ёзувдир. Унинг этнографик экспедицияси туфайли хитойда озчиликни ташкил этадиган бай халқининг фольклор маданияти, уларнинг урф-одатлари, кийим-кечаклари, меъморчилиги ва бошқалари сақланиб қолган. Шундай қилиб Бай халқининг фольклор афсоналари халқ ҳаёти ҳақида муҳим маълумот манбаи бўлиб қолган. Чиа-чих «Фольклор эртақларининг жозибаси» (1961) муаллифидир. Бу тадқиқотда хитой халқ эртақларининг ғоявий-бадий жозибасини янада чуқурроқ умумий таҳлил қилиш натижалари ўз аксини топган: муаллиф бу халқ ҳикоялари мавзуларининг оддий жойлашувидан қониқмаган; ўрнига у хитой фольклорининг абадий ва маънавий қаърини ўрганади. Ушбу тадқиқот Хитойдаги барча этник гуруҳларнинг халқлари тарихи ва маданиятини халқ ҳикояларини ўрганиш билан чамбарчас боғлайди ва муаллифнинг узоқ вақт давомида халқ оғзаки ижодини бошдан кечиришдаги қимматли тажрибасини умумлаштиради. Ўтмишда Хитой халқ оғзаки ижодида ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар жуда кам тўпланган, бу эса чет эллик олимларнинг хитой фольклорида ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг камлиги ҳақидаги нотўғри фикрга келишларига замин яратган. Кейинчалик эса бундай ҳикоялар турли этник гуруҳлар томонидан кенг тарқалган. Масалан, Чан Цзу-ченнинг «Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ҳақида қисқача маъруза» (1962) асари Хитойда фольклор тадқиқоти соҳасида катта ютуқдир. Этнографик экспедицияларнинг ривожланиши билан кўп сонли хилма-хил фольклор эртақлари тўпланди, бу бутун жамяятдаги халқ адабиёти тадқиқотчиларининг эътиборини тортиди. Этник озчиликларнинг эртақлари орасида энг машхури зукко одамлар ҳақидаги эртақлардир. Масалан, Аванти қиссасининг нашр этилиши бутун мамлакат китобхонлари томонидан севиладиган ва таниқли хорижий адабий таржимон ва тадқиқотчи Ге Баочуан «Аванти ҳақидаги эртақ ва унинг таржимаи ҳоли» (1963) асарини ёзган. Халқ оғзаки ижоди афсоналарининг нашр этилиши муносабати билан уларни адабий жанр сифатида оммалаштиришга асосий эътибор қаратилмоқда. Таҳлил объектлари эртақ тўпламлари ва уларни ёзишга бағишланган гуруҳлар бўлиб, уларнинг ижтимоий аҳамияти ва адабий қийматининг талқини ҳали тизимли ва чуқур тадқиқотларда берилмаган. Халқ оғзаки ижоди афсоналарини ўрганиш бўйича асарлар яратган юқорида келтирилган хитойлик муаллифларнинг ютуқларини таҳлил қилиш фольклор афсоналари тарбиявий рол ўйнайди, маданий қадриятларни (ўзаро хурмат, уйғунлик ва бошқалар) белгилайди, деган ҳулосага келиш имконини беради. Айни пайтда, юқорида муҳокама қилинган тадқиқотлар фалсафий, маданий жиҳатларни ўз ичига олмайди, яъни халқ оғзаки ижоди афсоналари фанлараро хусусиятга эга эмас, адабиётшунослик доирасида қолади. Сиёсий ва ижтимоий ислохотлардан кейин (1955-1966) Хитойда фольклор афсоналарини ўрганиш фаол ривожлана бошлади. Халқ оғзаки ижоди намунаси эртақни ўрганиш кўплаб олимларнинг эътиборини тортадиган, қизиқиши бўйича мифологиядан кейин иккинчи ўринда турадиган илмий соҳага айланди. Масалан, қуйидаги асарларни қайд этиш мумкин: Тан Дай-сиен «Хитой фольклорида ҳайвонлар ҳақидаги эртақларни ўрганиш» (1981), «Хитой эртақларини ўрганиш» (1981) ва «Хитой фольклор эртақларини ўрганиш» (1981); Лиу Шоу-хуа «Хитой халқ эртақларига кириш» (1985), Дуан Бао-лин «Халқ орасида юмористик эртақлар айтиш санъати» (1994) ва бошқалар. Намунали хитой фольклор эртақлари Хитойнинг 22 провинцияси, 5 та мухтор вилояти ва 5 та мухториятнинг 30 жилддан иборат бўлган «Хитой халқ оғзаки эртақлари тўпламлари» (中国民间故事集成) жилдларида жамланган. «Хитой фольклор эртақлари тўплами» қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади: афсоналар, қаҳрамонлар ҳақидаги афсона ва ривоятлар, даоизм ва буддизм ҳақидаги афсоналар (道佛神仙传说), тарихий воқеалар ҳақидаги афсоналар, аждарлар ҳақидаги афсоналар, маҳаллий афсоналар, ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳақидаги ҳикоялар, маҳаллий ўзига хос маҳсулотлар ва санъат, урф-одатлар, театрлар, фантастик ҳикоялар, бўрилар (鬼狐精怪), «ҳаёт, эртақлар ва латифалар ҳақида». Хитой халқ эртақлари тўпламлари турли бўлимларга эга.

Тадқиқот ишлари халқ оғзаки ижодига қарашни тубдан қайта кўриб чиқишга қаратилган. Афсоналар: тўпламни тузувчилар биринчи марта афсоналарнинг келиб чиқиши, жойи, вақти ва йиғувчиси ҳақидаги маълумотларни кўрсатадилар. Ушбу тўпламлар Хитой халқ эртақларининг янги бағафсил таснифини тақдим этади. Ушбу тўпламлар орқали Хитойда фольклор афсоналарининг ривожланиш тарихини ўрганиш мумкин, бу эса кейинги тадқиқотлар учун катта аҳамиятга эга.

«Хитой фольклор эртақлари тўплами» фольклор эртақларининг нуфузли

манбаасидир. У ердаги ҳар бир ҳикоя Хитойнинг ҳар бир туманидан танланган ва ажойиб матндир. Бу асар нафақат миллий ва бадиий хусусиятга эга, балки халқ адабиёти ва бошқа турдош фанларни ўрганиш учун қимматли материал бўлгани учун ҳам юксак илмий аҳамиятга эга. Бу китоб Хитой маънавияти ривожини учун ҳам, жаҳон маданияти учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, Хитойда фольклор афсоналарини ўрганиш доирасида Хитой мифологик аъёнларининг қизиқарли типологиясини яратган Хитой мифологик аъёнлари тадқиқотчиси Юан Кени ҳам қайд этамиз. У ўзининг “Қадимги Хитой афсоналари” асарида бутун хитой эпосини қамраб олишга ва уни тизимлаштиришга ҳаракат қилади. Китоб қадимги Хитойнинг муҳим эпик асарларини қайта ҳикоя қилади. Юқоридагилардан ташқари, фольклор ривоятларини ўрганишнинг умумий натижалари Цзян Биннинг “Фольклор афсоналарини дастлабки ўрганиш” (1982) асарларида ҳам ёритилган, Чи Лиансиу ва Сяо Ли «Хитой афсоналари ва эртақларнинг буюк луғати» (1992) ва Лиу Шоухуа «Эртақларни ўрганиш асослари» ва “Хитой фольклор эртақлари тарихи” (1999) асарларида акс этди. Охири китоб 7-8 йил ичида ёзилган бўлиб, эртақлар яратилган барча даврларга оид 700 мингга яқин сўзларни ўз ичига олади. Бундан ташқари, “Хитой халқ оғзаки эртақлари тарихи”да ривоят матнларининг тизимли танқиди, халқ оғзаки ижоди ривоятларининг турлари ва халқ фаолияти тавсифи берилган. Бу асарнинг ўзига хослиги жаҳон фанида ижобий баҳоланди. Лю Шоу-хуа асарида хитой фольклор эртақлари эволюциясининг асосий характери тасвирланган: биринчидан, фольклор эртақларининг типологиясини ривожланиши; иккинчидан, оғзаки ва ёзма мерос бир-бири билан ҳамма ҳамма, бир вақтда ривожланиб боради; учинчидан, фольклор афсоналари дунёвий ва диний маданиятга ўзаро кириб боришда ривожланиши.

Бизнинг таҳлилимиз куйидаги хулосаларга келишимизга имкон беради. Сўнгги пайтларда хитой халқ оғзаки ижоди афсоналарини ўрганишга катта аҳамият берилмоқда. Айни пайтда бу соҳада камчилик ва муаммолар мавжуд. Масалан, Хитой фольклор афсоналарини таснифлашда чалкашлик мавжуд. Масалан, Лю те-лянинг “Халқ эртақлари ва афсоналарини ўрганиш синтези” мақоласида афсоналар фольклор эртақларига кирмаган бўлса, “Хитой фольклор эртақлари тўплами”да аллақачон мавжуд. Бундан ташқари, Хитойда фольклор афсоналарининг ягона таърифи мавжуд эмас. Улар тор ва кенг маънода кўриб чиқилади ва бу таърифлар доимо аралашиб кетади, бу эса ҳал қилиниши керак бўлган жиддий тадқиқот муаммосидир. Яна бир муаммо – хитой халқ оғзаки ижоди ривоятларини ўрганишда фанлараро алоқадорликнинг йўқлигидир. Бусиз, замонавий шароитда фольклор афсоналарини ўрганиш соҳасида ютуқларга эришиш мумкин эмас. Хитой халқ оғзаки ижодини янада ривожлантириш учун хитойлик тадқиқотчилар фанлараро ёндашувни қўллашлари, халқ оғзаки ижоди афсоналарини ўрганган хорижлик олимларнинг ютуқларини яхшироқ ўрганишлари зарур, деб ҳисоблаймиз.

Хитой халқ оғзаки ижоди бўйича олиб борилган тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, фольклор матнлари кўпчилик халқларга ўхшаш ибтидоий ғоя ва этикодлар асосида ривожланган хитой халқ оғзаки ижодининг ўзига хослигини кўрсатади. Шундай қилиб, хитой фольклори оддий ва ундаги асосий нарса - қаҳрамоннинг севғиси, жасорати ва гўзал қалби.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Чжао Шиюй. Междисциплинарность современного Китайского фольклора на его начальном этапе развития // Фольклорный литературный форум. 1998. № 2. С. 11–14.
2. 辞海编委会, 辞海 1989 年版 [Море слов. Фототипическое издание 1989 г.]. Шанхай, 1995. 2576 с.
3. Большой китайско-русский словарь онлайн (БКРС) // URL: <http://bkrs.info> (Дата обращения: 20.04.2020).
4. Gu Jigang: (05/08/1893 – 12/25/1980) historian and folklorist // Available: <https://baike.baidu.com/item/aladdin> (Accessed: 04/12/2020).
5. Цюй Цзиньян. Обзор 80-летнего китайского фольклора // Восточный форум. 1996. № 1. С. 90–94;
6. Лю Шоухуа. Исследование типов китайских народных сказок // Китайский педагогический университет Хуаджон. 2002. Ухань. 730 с.
7. Zhou Zuoren: (16.01.1885 – 06.05.1967) Chinese poet, literary critic and translator of the century, the younger brother of the poet Lu Xin (in Chinese 鲁迅) // Available: <https://baike.baidu.com/item/> (Accessed: 04/12/2020).

8. Zhong Jingwen: (20.03.1903 – 10.01.2002) folklorist and modern prosecutor // Available: [https:// baike.baidu.com/item/= aladdin](https://baike.baidu.com/item/=aladdin) (Accessed: 12.04.2020).
9. Zhao Jingshen: (04/25/1902 – 01/07/1985) teacher and writer // Available: [https:// baike.baidu.com/item/=aladdin](https://baike.baidu.com/item/=aladdin) (Accessed: 04/12/2020).
10. Дун Сяопин. Национальное пробуждение и модернизация: обзор западного фольклора за 30 лет // Фольклорные исследования. 1998. № 4. С. 1–7. 95 Дискурсивные исследования Д. Тун DOI: 10.18721/JHSS.11307
11. Чжун Цзинвэнь. Литературные исследования и фольклорный метод // Народное искусство. 1998. № 8. С. 30–31.
12. Алексеев В.М. Китайская народная картина. Духовная жизнь старого Китая в народных изображениях. М., 1966. 260 с.
13. Волшебные сказки Китая. Сост. И. Махоницева. Новосибирск, 1991.
14. Древнее зеркало: Китайские мифы и сказки. М., 1993.
15. 杜而未. 凤麟龟龙考释 [Дракон, феникс, черепаха и цилинь – персонажи китайского фольклора]. Тайбэй, 1971.

A HISTORY OF WOMEN'S PROSE IN ENGLISH LITERATURE

Parmonova Nasiba Amriddin qizi

Teacher-trainee of the Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

Abstract. This article talks about the appearance of women's prose in English literature and the role of women in literature, and also reflects on the evaluation and views of women's work in the process of the formation of women's prose. The article shows that women's literature developed almost simultaneously in Britain and America.

Key words: women's prose, women's literature, feminism, feminine, feminist literary criticism

INGLIZ ADABIYOTIDA AYOLLAR NASRI KELIB CHIQISHI

Parmonova Nasiba Amriddin qizi

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali o'qituvchi-stajyori

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz adabiyotida ayollar nasrining paydo bo'lishi va ayollarning adabiyotda tutgan o'rni haqida so'z boradi hamda ayollar nasrining shakllanishi jarayonida ayollar ijodiga berilgan baho va qarashlar haqida ham fikr yuritiladi. Maqola shuni ko'rsatadiki, Britaniya va Amerikada ayollar adabiyoti deyarli bir vaqtda rivojlangan.

Kalit so'zlar: ayollar nasri, ayollar adabiyoti, feminizm, feminin, feministik adabiy tanqid

ИСТОРИЯ ЖЕНСКОЙ ПРОЗЫ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Пармонова Насиба Амриддин кизи

Преподаватель-стажер Джизакского филиала Национального университета Узбекистана

Аннотация. В данной статье говорится о появлении женской прозы в англоязычной литературе и роли женщин в литературе, а также размышляется об оценке и взглядах на женское творчество в процессе становления женской прозы. В статье показано, что женская литература развивалась практически одновременно в Британии и Америке.

Ключевые слова: женская проза, женская литература, феминизм, женственность, феминистское литературоведение.

INTRODUCTION. Recently, more and more female names have appeared in literature. Women's prose in English is very popular among readers all over the world. However, as noted in one of the dissertation studies, the true role of women in literature has always been questioned. Yu. G. Remaeva proves that male writers in English are represented by the word "writer", while female writers are called "woman-writers". The researcher also says that works written by women are called "woman's fiction" and men create "fiction" or "literature" because "men write about things that are important to all mankind" and "women write about things that are important to them"[1]. Some scholars question a woman's ability to be creative, believe that the creative use of language is given to men, or that a woman does not have the same qualities as male writers, so she is not capable of being a genius. Others believe that genius is a male phenomenon, and talent is a female phenomenon. However, there are supporters of the third point of view, who do not doubt the right and ability of creativity of women.

For example, according to M. V. Rabjaeva, female writers discovered a new world in their novels: the world of women is depicted through the eyes of a woman. Writers in their works offered society not only new topics, but also new behavior, defended a woman's right to make an independent choice and an independent destiny [2]. The appearance of female authors writing novels, where the woman who created her own life is at the center of the story, marked the beginning of the phenomenon of women's prose [3]. However, there is still no agreement among researchers on this phenomenon. The most pressing issues are related to problems of definition and the existence of many texts grouped under the name of "women's prose". Despite the fact that the concept of "women's prose" has firmly entered the everyday life of both authors and readers, some researchers consider the existence of this concept to be doubtful, and this is confirmed by the absence of its definition in literary dictionaries.

MATERIALS AND METHODS. In addition, according to A.A. Korbeinikova, in modern literary criticism, one can observe the unanimity in the negative attitude towards women's prose, which is manifested in the description of the works of female authors: second-rate romantic novels, the fragmented heiress, etc. [4]. However, despite all the controversy caused by the studied concept, it cannot be denied that women's prose has its place in modern society, and the ambiguous attitude towards it confirms this once again.

At the same time, it should be noted that cultural dictionaries give the following definition of women's prose: "women's prose is a socio-cultural phenomenon that occurs during the development of women's public space and is expressed in the emergence of artistic texts that describe the world, social experience and practice". If we agree that language is a reflection of the history, spirit and national identity of a certain people, and that works of art express language in writing, then, without a doubt, it is necessary for the emergence of this concept to occur in society. We can talk about the existence of a certain connection between the phenomenon of female prose and socio-cultural processes. Thus, researchers believe that the women's movement in the West in the 9th century coincided with the emergence of women's literature, but during this period, women's prose appears in the form of small texts. First of all, representatives of feminist literary criticism, widespread in Western Europe and the United States, were engaged in the study of women's prose. Almost every major American university offers courses on feminist literature and criticism and the gender aspects of literary production. As Professor I. A. Jerebkina noted, the main requirement of feminist literary criticism is the need to revise traditional views on literature and writing practice, as well as to create a social history of women's literature [5].

Thus, within the scientific article "Feminist literary criticism" I. A. Jerebkina examines such a phenomenon as women's literature. Following Elizabeth Gross, the author of the article divides feminist criticism into the main components: 1) women's literature - the gender of the author is emphasized; 2) women's reading - emphasis is placed on the student's perception; 3) attention is paid to the style of women's writing; 4) women's autobiography - the content of the text is emphasized. I.A.Jerebkina, according to the above classification of E. Gross, distinguishes three main types of texts: 1) women's texts - written by women authors; 2) texts specific to women - written in a culturally called "feminine" style; 3) feminist texts - written deliberately against the methods, goals and tasks of dominant patriarchal literary styles.

The above article is the most detailed review of methodological works on the theory of "women's literature", "women's reading", "women's letters" and "women's biography". The author elaborates on the main theoretical principles of the aforementioned components, as well as issues such as gynocriticism, female-oriented literature, female experience, female authorship, etc. Thus, analyzing the concept of women's literature, I.A. Jerebkina stops at the work of "New feminist criticism" by Elaine Showalter, which includes classic works of feminism's poetry. The main task of «Women's literature» is to study the topics and genres of literature created by women; study of the psychodynamics of female creativity, linguistics and the problems of women's language, the history of women's literature, as well as the study of individual writers and their works. In addition, E. Showalter confirms two main methods of analysis of "women's literature": "feminine criticism" and "gynocritic". The first method involves reducing the patriarchal sexual code of women and the gender stereotypes of male-created literary history, the essence of which is the exploitation and manipulation of traditional stereotypes of women [6]. Gynocriticism begins when we make women stop writing in the spaces between the lines of male literature and focus on the newly visible world of authentic female culture.

In addition, E. Showalter is known for her another work "A Literature of Their Own", in which the author describes how women's literature in Great Britain from the Victorian era to the 1960s developed. It is known that English literature is clearly represented by female names such as Fanny Burney, Maria Yedgworth, Mary Shelley, Bronte sisters, Elizabeth Gaskell, G. Eliot, Virginia Woolf, Elizabeth Bowen, Ivy Compton Bennett, Muriel Spark, Iris Murdoch, Jane Austen. The author divides the process of the formation of women's prose into three periods, which implies three stages of the development of the feminist movement: feminine phase (starting in the 1840s, when women used male pseudonyms and ending with the death of George Eliot in 1880), feminist phase (1880-1920) and female phase (1920-1960). E. Showalter wrote that she was considering literary subcultures such as African-American, Canadian literature and Anglo-Indian literature, she tried to define women's

literature as a product of a subculture developed in the main direction.

RESULTS AND DISCUSSION

According to E. Showalter, the phase of feminine is represented by authors such as the Bronte sisters, Elizabeth Gaskell, Elizabeth Barrett Browning, Harriett Martineau, George Eliot, Florence Nightingale, Charlotte Young, Dinah Mulock Craik, Margaret Oliphant and Elizabeth Lynn Linton. These female authors attempted to merge with the male tradition, resulting in the conflict of “subjugation and resistance” that can be observed in many of their works. Although female authors filled the novel market at the time and made up the majority of readers, they still felt “paralyzed by metaphor” because they were confined to the confines of Victorian bourgeois morality. In the second period, women emerged as a middle class, suddenly attacking traditional standards and values, demanding recognition of their independence and rights. In this period, women’s struggle for their rights takes many forms: they address the poor, slaves, working class and women of light virtue, and thus freely pour out their sense of injustice. This period is known by names such as Mary Braddon, Rhoda Broughton, Florence Marryat, Sarah Grand, Elizabeth Robbins and others. The third period can be characterized as a period of liberation from dependence on the opposition as a means of self-determination. Authors such as Dorothy Richardson, Catherine Mansfield, Virginia Woolf, as required by the polarization of the world, develop gender differences and turn to female aesthetics. However, E. Showalter criticizes them for their androgenic nature.

In general, E. Showalter’s work is considered one of the most important in terms of considering the process of formation and evolution of women’s prose in Britain, despite the fact that it received a number of critical comments later.

As for the theoretical simplicity of the author, twenty years later, in “Twenty Years on: A Literature of Their Own Revisited” the author does not defend her previous work, but rather in the field of feminist criticism announces that she allows intellectual disputes.

The genesis and evolution of American women’s prose is traced in Kathryn van Spankeren’s “A Brief History of American Literature”, in which one chapter (“Women Writers and Reformers”) is devoted to the work of American women. The first American woman to have her work published was Anna Bradstreet. His collection of poems was published in England in 1650. As Kathryn van Spankeren points out, colonial writers such as Anna Bradstreet, Anne Hutchinson, and Sarah Campbell Knight had a significant impact on society and literature despite the harsh living conditions and dangers of the time. In addition, the researcher believes that the best poetry of the colonial era was written by a slave named Phyllis Wheatley, and the author calls her an important African American writer.

Feminist philologists later discovered a number of other writers, including Susanna Rawson, Hanu Foster, Judith Sargent Murray, and Mercy Otis Warren. The correspondence between Mercy Otis Warren and Abigail Adams played an important role in the lives of American women. Abigail Adams demanded the inclusion of provisions guaranteeing the independence of women’s rights in the Constitution.

However, women’s literature in the United States began to develop in the 19th century, and, of course, this process is related to the socio-historical processes characteristic of the country at that time. The ideas of feminism and social movements awakened not only Europe and Great Britain, but also the United States. As Kathryn van Spankeren points out: “In the 19th century, American women experienced many manifestations of inequality. They had no rights, vocational schools and most universities were closed to them. They could not speak openly or even attend meetings; they could not own property. Nevertheless, various women’s societies appeared. Through letters, personal friendships, official meetings, newspapers, and books, women accelerated social change”.

At that time, the concepts of “women’s rights” and “women’s liberation” were used in the sense that we understand the word “feminism” today [8]. Early feminists, who included both women and men, advocated for women’s equal rights in social institutions, the family and home, and education. One of the first works dedicated to the protection of women’s rights was the English writer, philosopher and feminist Mary Wollstonecraft’s “A Vindication of the Rights of Women”, published in 1792. The author states in her essay that the reason why women seem to be at a lower stage of development than men is their lack of education. She believes that men and women are intelligent beings and proposes to build a society based on intelligence. In the 1830s, social movements began to emerge in the United States based on his ideas, one of which was known as abolitionist. Representatives of this movement

demanded fundamental changes in the social system, for example, the abolition of slavery. As mentioned above, there were many women's groups during this period, and their activities served as the basis for the emergence of new literary traditions. According to Kathryn van Spankeren, sentimental novels by women writers were very popular [7].

They appealed to the students' emotions and often dramatized pressing social issues, especially those related to the family, women's role and responsibility. At the forefront of the abolitionist movement was Lydia Child, who in her "History of the Position of Women in Different Ages and Among Different Nations" (1855) argued for equal rights for women and pointed to their historical achievements. The works of Lydia Child had a great influence on another writer of the publicist - Margaret Fuller. Fuller's "Nineteenth-century woman" is considered one of the first studies of the role of women in a society that is generally very American. Kathryn van Spankeren says that the writer often uses the democratic principles and theses of transcendental scholars. It analyzes the many cases and harmful consequences of sexual discrimination and suggests specific measures to be taken against it. Many of his ideas are surprisingly modern. She emphasizes the importance of the "self-independence" that women are deprived of, because "they are taught to recognize their rights externally, not to discover them within themselves".

Other famous fighters for equality and the abolition of slavery were the sisters Sarah and Angelina Grimke, who were the first women to address public lectures to an all-male audience. The Grimke sisters saw a parallel between racism and discrimination against women in their works. "Although roughly two centuries have passed since the Victorian era, it is clear that women writers still struggle for recognition and acknowledgement, especially in the literary genres where men appear more dominant than women" [9].

CONCLUSION. As can be seen from the above, women's literature appears in Great Britain and the United States at about the same time, which is associated with the ideas of feminism, which first spread in the West, and then in the United States. However, for modern women, the ideas of feminism cease to be interesting and relevant, because they have already achieved freedom. Of course, we must pay tribute to this movement, which contributed to the independence of women and the self-identification of women in society, this led to the recognition of their equal social status with men. It is evident that women writers still battle for recognition and credit in the twentieth century even though the Victorian era was nearly 200 years ago, especially in literary disciplines where men are more prevalent, greater than women.

The most independent and free literary works by self-assured women authors emerged in the twentieth century, ultimately redefining and reshaping women's literature.

REFERENCES:

1. Ремаева, Ю.Г. Постфеминистская проза Британии на рубеже XX-XXI вв [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03/ Ремаева Юлия Георгиевна. – Нижний Новгород, 2007. – 215 с.
2. Рабжаева, М.В. Женская проза. [Электронный ресурс] / М.В. Рабжаева. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/gender/073.htm>. - (Дата обращения: 12. 07.12) 117
3. Словарь гендерных терминов [Текст]: (378 словарных статей) / отв. ред. А. А. Денисова. – М.: Информация – XXI век, 2002. – 253 с.
4. Коробейникова, А.А. Женская литература как явление отечественной культуры [Электронный ресурс] / А.А. Коробейникова // Вестник ОГУ. – 2011. - № 8
5. Жеребкина, И.А. Феминистская литературная критика: академическая справочная статья [Электронный ресурс]/ Жеребкина И.А. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/library/004t.htm>. - (Дата обращения: 13.07.12)
6. Showalter, E. A Literature of Their Own [Text]: British Women Novelists from Bronte to Lessing / Elaine Showalter// - Princeton University Press. – 1999.
7. Nasiba, P. (2022). Manner of Narration in the Prose of Virginia Woolf. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 8, 97-99.
8. Parmonova, N. (2022). The Definition of "Female Style" in Literature. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 6, 72-74.
9. Fayzullaeva, Umida and Parmonova, Nasiba (2021) «THE EVOLUTION OF FEMALE WRITERS IN THE 20TH CENTURY: FROM THE LATE 19TH CENTURY TOWARDS 21ST CENTURY.» Mental Enlightenment ScientificMethodological Journal: Vol. 2021 : Iss. 02 , Article 7. DOI: <https://www.doi.org/10.51348/tziuj2021S27> Available at: <https://uzjournals.edu.uz/tziuj/vol2021/iss02/7>

ЎЗБЕК БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДА ЮМОРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ВА КОММУНИКАТИВ ХУСУСИЯТЛАРИ

*Қобилова Азиза Аҳроровна,
Бухоро давлат университети мустақил изланувчиси.*

Аннотация. Бугунги кунда адабиётшуносликда юмор, ҳажв алоҳида диққат қаратилаётган адабий ҳодисалардан биридир. Болалар адабиётини ҳам ҳазил ва кулгу-табассумсиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки болалар психологияси ҳазил-мутойибани яхши кўради. Бундан ташқари юмор – бу боланинг эътиборини ҳар қандай матнга қаратишига ёрдам берувчи, мустақил ўқишдаги қийинчиликларни енгишига кўмаклашувчи ўзига хос воситадир. Буни дунёнинг машҳур ҳажвнавиис шоиру адиблари ижоди бўйича олиб борилаётган изланишлар ҳам исботлаб беради. Мақолада болалар шоири Анвар Обиджон шеъриятида юморнинг ўрни масаласи таҳлил этилган.

Калит сўзлар: болалар адабиёти, юмор, шеърият, кулгу уйғотувчи деталлар, латифа, болалар руҳияти, бола тили.

ЯЗЫКОВЫЕ И КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЮМОРА В УЗБЕКСКОЙ ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

*Кобилова Азиза Ахроровна,
Независимый исследователь Бухарского государственного университета.*

Аннотация. Юмор и сатира - одно из важнейших литературных явлений современной литературной критики. Детскую литературу невозможно представить без юмора и смеха. Потому что детская психология любит юмор. Кроме того, юмор - уникальный инструмент, который помогает сосредоточить внимание ребенка на любом тексте и помогает преодолеть трудности в самостоятельном чтении. Об этом свидетельствуют продолжающиеся исследования произведений всемирно известных комиков, поэтов и писателей. В статье анализируется роль юмора в поэзии детского поэта Анвара Абиджана.

Ключевые слова: детская литература, юмор, стихи, веселые подробности, анекдоты, детская психика, детский язык.

LINGUOPOETIC AND COMMUNICATIVE FEATURES OF HUMOR IN UZBEK CHILDREN'S POETRY

*Qobilova Aziza Ahrorovna,
independent researcher at Bukhara State University.*

Annotation. Humor and satire are one of the most important literary events in literary criticism today. It is impossible to imagine children's literature without humor and laughter. Because child psychology loves humor. In addition, humor is a unique tool that helps to focus the child's attention on any text and helps to overcome difficulties in independent reading. This is evidenced by the ongoing research on the works of world-famous comedians, poets and writers. The article analyzes the role of humor in the poetry of children's poet Anwar Abidjan.

Keywords: children's literature, humor, poetry, hilarious details, anecdotes, children's psyche, children's language.

КИРИШ. Болалар адабиётининг бошқа анъана ва тамойиллар каби юмор ҳам ўқувчида психологик энгилликни шакллантирувчи, шунингдек, ахлоқий тарбия бериб, ёмон иллатлардан огоҳлантирувчи восита бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий ҳаётда юмор – коммуникантлараро муносабатларни ўрнатиш ва сақлашга ёрдам беради. Юморнинг бу хусусияти бевосита болалар адабиёти учун ҳам ҳосдир.

МАҚСАД ВА ВАЗИФА. Ушбу мақолада қўйилган масала Анвар Обиджон ижодида юморнинг лингвопоэтик ва коммуникатив хусусиятларини очиб бериш ҳамда аниқлашдан иборат.

НАТИЖА ВА ЮТУҚЛАР. Ўзбек болалар адабиёти ва шеърияти ўз тарихий тадрижида умумадабиёт тараққиёт тамойилларига ҳамоҳанг ривожланиши билан бирга жаҳон ва рус болалар адабиёти анъаналарини ўзига хос давом эттириб келаётгани билан

этирофга лойиқ. Жумладан, юмористик шеърлар болалар адабиётига ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, мумтоз адабиётнинг масал ва ҳажвий асарлари таъсирида сингиб кетган бўлса, жаҳон ва рус болалар шеърлятидаги айрим тамойиллар билан ўзаро ўхшаш ҳамда фаркли тафовутларига кўра тараққий этиб келмоқда. Албатта, маданиятлараро ранг-баранглик болалар асарларининг тил хусусиятларидаги ўзгачаликни ҳам тақозо этади. Айниқса, юмористик шеърларда ўзбек халқининг ўзига хос ҳажв, киноя, қочирик, пародия ҳамда сўз ўйинларидаги маъно товланишлари, кулгу уйғотувчи деталлар миллий менталитетга хос бўлса, жаҳон болалар адабиётининг юмористик асарлари ўзгача деталларга эга. Ҳатто уларнинг ифода усуллари, тил хусусиятларида болаларнинг воқеликка муносабати нуқтайи назаридан ажаралиб туради. Шоирнинг ижодий услубидан ташқари турли халқларнинг кулгу уйғотувчи деталлари ҳам бири-бирига ўхшамаслиги табиий. Бинобарин, ҳар бир халқ болаларининг тушунча ва руҳиятига ҳамоҳанг улар учун мўлжалланган юмористик шеърлардаги деталлар ҳам шу маънода турличадир. Айтайлик, Англия болалар шеърлятидаги юмор кулгу уйғотувчи деталлари билан кескин фаркланади. Бунда шоирнинг ижодий услубидан ташқари сўз ва тушунчаларнинг, ифода усуллариининг ўзига хослигини кўриш мумкин. Бу инглиз болалар шеърлятида фольклор таъсирида давом этиб келаётган алоҳида жанрлар “шиворот-навъорот”- тескари ҳолат, барчаси тескарига ифода этиладиган воқеалар орқали кулги уйғотиши англашилади. Масалан, ширинликлар дарахтларда ўсади, полиз экинлари эса денгиз остида, захарли ўтлар сигирларни ейди, мушук сичқондан кўркади, худди шундай чўчкалар билан ўрдакларнинг ўрни алмашилиб кулги мотивини ҳосил қилади.

Яна шуниси диққатга сазоворки, ҳар бир халқнинг латифа объектлари, жойлари бор. Масалан Англиядаги Готэм кишлоғида яшайдиганлар ҳақида тўқилган талай латифалар мавжудлиги айтилади. Н.Н. Болотнова шундай латифалар ҳақида тўхталиб, улар гоҳида ёзни узоқроқ чўзилишини хоҳлаб, сайроки кушларнинг атрофини қалин девор билан ўраб қўйиши, гоҳида узун таёқ билан сув ҳавзаларидан ойни овлаши, гоҳида эса тоғора билан денгиз саёҳатига жўнаши кабиларни санаб ўтади [1].

Дарҳақиқат, ўзбек адабиётида ҳам афанди ва латифаларга бой объектлар, жой номлари (Ширинқишлоқ, Шакарқишлоқ, Донишқишлоқ), образлар (Насриддин афанди, Матмуса) мавжуд. Шу билан бирга ўзбек болалар шеърлятидаги юмор ҳам алоҳида шоирлар ижодида ўзига хос намоён бўлиши таъкидга лойиқ. Юмор тўғрисидаги назарий фикрларни жаҳон ва ўзбек адабиётшунослигидаги этирофига этибор қаратилса, ҳодиса моҳияти янада теранроқ англаниши мумкин.

Инглиз тилининг “Merriam-Webster” изоҳли луғатида юморга шундай таъриф берилган экан: «humour (humor) – the amusing quality or element in something – кулгили ҳолат, белги ёки ниманидир асосий қисми»[2].

Рус адабиётида юмор кўпроқ тилшунослик аспекти нуқтаи назаридан ўрганилганини кузатиш мумкин [15]. Шунингдек, М.А.Кулинич таъкидича, юморнинг ижтимоий муносабатларни ўрнатишдаги аҳамияти жуда катта, у инсонларни руҳий чарқокдан кутқазиб, ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашга ёрдам берадиган қурол сифатида ижтимоийлашув воситаси бўла олади [5]. Яна айрим тадқиқотчилар фикрича, юмор ташкил этувчи сўз ва тушунчалар вақт ўтиши билан уни қўллаган муаллиф, ўқувчилар (субъектлар) қатори ўзгариб туриши мумкин экан. Шунингдек, В.И.Дальнинг изоҳли луғатида юморнинг қуйидаги хусусиятларига урғу берилган: қувноклик, ўткирлик, ҳазил билан йўғирилган донишмандлик, ахлоқий, тарбиявий ва қадриятларга оид ноҳуш ҳолатларни беғараз ҳажв қила олиш каби.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам юморнинг ранг-баранг талқинлари мавжуд. Жумладан, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”даги қуйидаги таърифда унинг энг муҳим хусусиятлари қамраб олинган: юмор (лот.) — кулги билан хайрихоҳликни ўзида мужассам этган комиклик тури. Бадиий адабиётга мансуб юмористик асарда ёзувчи ижтимоий ҳаётдаги, шахсий турмушдаги, хусусан, айрим кишилардаги баъзи камчилик нуқсонлардан қулиб, уни танқид қилади. Бунда ёзувчи танқид қилинаётган объектнинг йўқотилишига тарафдор эмас, унга ачинади, ундаги мавжуд камчиликнинг тузалишини истайди. Енгил танқид, ҳазил руҳи билан у сатирадан фарқ қилади.

Кўринадики, юморнинг асосий хусусиятлари бировнинг камчилиги, заифлиги ёхуд ёмон хулқ атворида нисбатан беғараз ҳажв, қувнок кулги орқали муносабат билдириш; шунингдек адабий тушунча сифатида бадиий асар ёки шеърларда воқеликка нисбатан шундай кайфиятдаги ифоданинг мавжудлиги сифатида тушуниш мумкин. Бундан

ташқари, болалар адабиёти ва шоирларининг ҳам ўзларига хос бўлган сўз ўйинлари, пародия, киноя, лофлардан фойдаланиш, кулгили мотив ва образлар яратиш, ҳаётий воқеликка тесқари ифода ва усулларни қўллашдаги услубий ранг-баранглик мавжуд.

Болалар шеърлятида юморнинг ўрни ранг-баранг вазифаларни ўташи мумкин. Аммо болани кувноқлик орқали ҳаётга, атроф-оламга муносабатини шакллантириш, бирор бир камчиликни кулги воситасида бадий акс эттириш юморнинг бош хусусиятидир. Чунки болалар айнан кулишга, ҳазил-мутойбага ўч бўладилар. Болалик шўхликлари шуни тақозо этади. “Шум бола”даги Қоравойнинг қилган ноҳўя ишлари бошдан оёқ одатий тарбияга зид. Уйдан тухум билан ёғни ўғирлаганидан тортиб, мўйсафид чолларни алдаганигача, қушларни ўлдирганидан то Сарибойни чув туширганигача барчаси ахлоқсизлик дейиш мумкин. Аммо Ғ.Ғулом асарни шу даражада юмор билан тўйинтирганки, унда жамиятнинг болаликка муносабати, катталар оламидаги алдов-қалдамлар ва етимлар фожиаси каби оғриқлар ана шу кулги тарозисида енгилроқ туюлади. Ниҳоят, ана шу кулги уйғотадиган воқелик одатий ҳаётга тесқари бўлгани учун болалар кизикиши, асарни қарийб бир асрдан буён қўлдан тушмай мутолаа килинаётганига сабаб бўлган дейиш мумкин.

Худди шундай, болалар шоирларининг кўпгина шеърляридаги юмор энг аввало кичкинтойлар ҳамда болалар ва ўсмирлар китобхонлиги эҳтиёжи юзасидан муҳимлик касб этади. Айниқса, болалар шоирлари А.Обиджон, Т.Адашбоев, Д.Ражаб, К.Турдиева, А.Акбар кабиларнинг сермаҳсул ижодида юморнинг ранг-баранг намуналари учрайди. Шу сабабли А.Обиджон ижоди ҳақида фикр юритган адабиётшунос олима З.Иброҳимова болаларнинг “кулгига ўч халқ” эканлигини асло унутмайди, дея таъкидлайди [4]. Чиндан ҳам А.Обиджон шеърлярида юморнинг барча ёшга мўлжалланган намунаси топилади. Боғча борадиган жажжи болақайлардан тортиб, кичик мактаб ёшидаги болаларгача, ўсмирлару катталарга хос ва мос бўлган юмористик шеърлар ҳил-ҳил пишган овқатдек тап-тайёр. Масалан, шоирнинг “Сигир кўшиғи”да айнан кичкинтой болалар образи кулги остига олинади ва айнан уларнинг инжиқликлари ўзларига ойнадек намоён бўлади:

Қанд деб йиғлар бузоғим,
Тинчимайди қулоғим,
Мў-ў-ў.
Кўнмаяпти у сира,
Берсам ҳатто кунжара,
Мў-ў-ў.
Билмайдики эса паст,
Кунжараям ёмонмас,
Мў-ў-ў.
Нима у “қанд” дегани,
Арзийдими, егани,
Мў-ў-ў.

Шеърдаги бузоқнинг қанд сўраши реал ҳаётга тесқари ҳолат бўлгани учун барчага кулгили. Кичкинтойлар эса буни “чин” деб тушунади, албатта. Сигирнинг “мў-ў-ў”раши ҳамда боласини эси паст деб сўкиши, сўнгра қандни нима эканлигини билмаслиги кулгилидир. Шоирнинг “Чаласавод” шеъри эса эндигина ёзишни ўзлаштириб олган бошланғич синф ўқувчиларини диққатини тортади:

Эшак қамиш-
Ручкада,
Мактуб ёзди
Чўчкага:
“Салам, ашна,
Сағмисан,
Ёки пишқан
Яғмисан?” [6]

Болалар мактубдаги ҳар бир сўзда бир имло хатоси борлигини илғаб, чаласавод эшакнинг устидан мазза қилиб кулишади. Ва тенгдошлари орасида ўзи ҳам саводсиз эшакка ўхшаб қолмаслиги учун ҳаракат қилади. Зеро, шоирнинг мақсади ҳам шу. Ҳайвонлар образидан фойдаланиб, кичкинтойлар орасида учраб турадиган айрим камчиликларни беозор кулги орқали тарбиялашдир. Худди шундай “Қурумсоқ” шеърлярида

“қаламим одош бўлади” деб ёзмасликни баҳона қилган Мирсалим, “Огоҳлантириш” шеърдаги тушида ҳолва кўрса, бер деб ғалва кўтарадиган укасини огоҳлантирган Равшан, “Ачиниш” шеърдаги Мирҳошимнинг акасини калишини кийиб кетгани учун, лойга ботишидан ачинган ака кечинмаси кабилар баайни кичкинтойлар руҳиятига мос кулгили ҳолатлардир.

Бундан ташқари, А.Обиджоннинг “Ғалати мактублар” туркумидаги шеърлари болалар ва ўсмирлар китобхонлигига мос юмористик шеърлар ҳисобланади. Шоирнинг бу туркумдаги шеърларини юқорида зикр этилган манбаларда таъкидланганидек, семантик-стилистик, лингвопоэтик жиҳатдан таҳлил қилиш мумкин. А.Обиджон архаик сўзлар, бугунги ёшлар деярли ўз нуткида қўлламайдиган тушунча ва иборалардан фойдаланиш орқали юмористик кулги яратади. “Калишнинг ботинкага”, “Чайнамайшимингнинг хўрозқандга”, “Қўранинг кумғонга”, Сополкосанинг чинникосага” “ёзилган хат”ларидаги киноя, кесатик, истехзо ва мажоз, тамсил сингари бадий унсурлар кулгининг турли хилларини намоён қила олган. Рост, ҳали болалар бундай шеърлардаги мажозий маънолар, кесатиқ ва пичингларни тушунмаслиги мумкин. Масалан, кумғоннинг қўрада қуйиб-пишиб чой қайнатиши-ю, одамлар эса “бурни осмонда” Чойнақвойни эъзозлаб ликопчага ўтқизиши, “дунё ўзи тескари”лиги жамиятдаги лаганбардорлар, “Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир”ларга ишора қилинаётганини англамасалар ҳам, айнан ана ўша предмет ва буюмларнинг мактуби, ёки асори-атиқага айланиб бораётган номи кулги уйғота олади. Шоир бундай шеърларда ҳатто болалар тилидан унумли фойдаланган. Масалан, “Чайнамайшиминг, одош, таталаб, Чориг бобонг, Шиппак опанг, Хиром аканг, чўтир Қирза тоғанг, Маҳсибиби ойинг, Амиркони холанг” каби. Бу сингари болалар тилидан кенг фойдаланиш нафақат шеърни кичкинтойларга яқинлаштиради, балки, айнан бола шу появзал турларини ўзининг яқин қариндошлари сифатида тасаввур қилиб, мириқиб кулади. Ва албатта буларнинг барчаси нореал, ҳаёт ҳақиқатига тескари бўлганидан кулгилidir. Айни пайтда бу тил ҳодисаси болаларда лингвокреативлик тафаккурини шакллантиришга ҳам хизмат қилади. А.Обиджоннинг юмористик шеърларидаги поэтик ифода шакллари ҳам ўзига хос. Уларнинг тузилишиёқ юмор. Бир мисра биргина сўздан иборат, ёки тўрт мисра-тўртта сўз – шеър. Масалан, “Итнинг таклифи”да ўқиймиз:

Юринг боғда,
Салқинлаймиз,
Биргалашиб,
Акиллаймиз.
Ёки, “Ҳакканинг ваъдаси”:
Текин беринг,
Кавшайман,
Ўғрилиқни
Ташлайман.

ХУЛОСА. Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, болалар шеърлятида юморнинг ўрни жуда кенг ва муҳим вазифаларга эга. Бола ақлини таниганидан эшитиш ва ёд олишга кизиқиш уйғотадиган, кулгини яхши кўрадиган, ажойиботларга бой тасаввурлардан иборат шеърлар албатта уларни ўзига жалб қилади. Кулги остига олинаётган ҳодиса ва воқеалардан узок бўлишга, акс ҳолда ўзи ҳам шундай кулги бўлишдан эҳтиётланиши, қолаверса, шу каби шеърлар таъсирида атрофда содир бўлаётган салбий ҳолатларни фарқлай олишга эришиши мумкин. Бинобарин, юмористик шеърлар дастлаб болаларни қувноқ кулгига етакласа ҳам аслида уларнинг беғараз танқидчисидир. Шу билан бирга улар болалардаги чексиз-поёнсиз фикр ва туйғуларининг сўз орқали жилоланиши, айни пайтда болалар руҳиятининг теран ифодачиси ҳамдир. А.Обиджоннинг маҳорати шундаки, боғча ва кичик мактаб ёшидаги қаҳрамонлари ҳақида сўзлаб ўтирмай, уларни айнан ўз тиллари, ҳаракатлари ва тасаввурлари орқали намоён қилади. Шоир шеърларининг коммуникативлиги - яъни сўз ва тушунчаларни ифодалаш усули айнан болаларбоплиги ҳам шу маънода эътирофга лойик.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Болотнова Н.Н. Филологический анализ текста: учебное пособие – Москва: «Флинта», 2007.-520 с.
2. Вержинская И.В. Понятие «юмор» в лингвокультурологическом аспекте // Наука и современность. - 2012. - № 19. -С. 105-108.

3. Жамилова, Башорат Саттаровна. «Трактовка и формы выражения экологического воспитания в произведениях для детей.» Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума (2019): 70.
4. Иброҳимова З. Қувноқликка яширинган изтироблар. Т., 2005. –Б.6
5. Кулинич М.А. Структура и семантика лингвистических средств выражения комического / М.А. Кулинич // Иностр. яз. в шк. – 2009. – №4. – С. 69-73.
6. Обиджон А. Масхарабоз бола. Тошкент, 1986
7. Низомиддиновна, Ҳамроева Нафиса. «ИЛТИФОТНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ.» Сўз санъати халқаро журнали 5.3 (2020).
8. Ҳамроева Н. Н. Compliment как одна из форм фатического общения КОМПЛЕМЕНТ AS ONE OF FATIC COMMUNICATION FORMS //МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА. – 2020. – С. 107.
9. Ҳамроева Н. Н., Хотамова И. У., Матниёзова Ш. Б. ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОМПЛИМЕНТА КАК ЭТИКЕТНОГО РЕЧЕВОГО ЖАНРА // Academy. – 2020. – №. 12 (63).
10. Sattorovna J. B. et al. Basics of Uzbek Children’s Reading //TEST Engineering & Management. – 2019. – Т. 81. – С. 4207-4214.
11. Jamilova B. Description of the spirit of teenagers in uzbek children’s prose //Middle European Scientific Bulletin. – 2020. – Т. 1. – №. 7. – С. 20-27.
12. Nizomiddinova K. N. Compliment as one of the forms of Phatic Communication // Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 10. – №. 1.
13. Nizomova, Shodiyevna Shohista. «Symbolic interpretations of water and fire in modern poetry.» Middle European Scientific Bulletin 11.1 (2021).
14. Norova, Nasiba Bakhtiyorovna. «CREATIVE ABILITIES OF THE ARTIST IN THE APPLICATION OF THE ART (ON THE EXAMPLE OF THE LYRICS OF OSMAN KOCHKAR).» Scientific reports of Bukhara State University 4.5 (2020): 214-221.
15. Explanatory English dictionary Merriam Webster [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://slovar-vocab.com/english/merriam-webster-dictionary.html>.

АДАБИЁТДА РАМЗ ТУШУНЧАСИ ВА РАНГ СИМВОЛИКАСИ

*Рўзиева Моҳичехра Ёқубовна,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)
Осиё Халқаро университети Тарих ва филология кафедраси доценти*

ЗНАЧЕНИЕ СИМВОЛ И ЦВЕТ СИМВОЛИЗМ В ЛИТЕРАТУРЕ

*Рузиева Моҳичехра Ёқубовна,
доктор философии по филологическим наукам (PhD)
доцент кафедры истории и филологии Международного университета Азии*

SYMBOL CONCEPT AND COLOR SYMBOLISM IN LITERATURE

*Mokhichekhra Yokubovna Ruzieva,
Doctor of Philosophy in Philology (PhD),
Associate Professor of the Department of History and Philology
at the International University of Asia*

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, руҳият, рамзийлик, образ, тимсол, тасвирий ифода, мифология, ранглар, оқ, қизил, қора

Ключевые слова: литература, фольклор, психология, символизм, символ, символический образ, цвет, цветоведение, поэтические символы, символический смысл, символика, магические взгляды, цвет, белый, чёрный, красный,

Key words: folklore, symbol, poetics, colour symbolism, poetic symbols, animism, totemizm, symbolic meaning, colour, white, black, red,

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек адабиётидаги рамз ва рамзий образлилик, тимсол ва рамзий образнинг фарқи, ранг ва унинг рамзий маънолари, уларнинг келиб чиқиши асослари ҳақида сўз боради.

Аннотация. В данной статье говорится о символах и символических образах в узбекской литературе, о разнице между символом и символическим образом, цвете и его символических значениях, а также об основах их происхождения.

ANNOTATION. In this state, we are talking about symbols and symbolic images in Uzbek literature, different types of symbols and symbolic images, colors and symbolic meanings, as well as origins and origins.

Ранглар инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга. Шунинг учун асрлар давомида олимлар томонидан ранглар ҳақида кўп илмий тадқиқот ишлари олиб борилган ва изланишлар давом этмоқда. Дунёнинг бир қанча мамлакатларида махсус ранг институтлари ва илмий лабораториялар ишлаб келмоқда. Япониянинг Токио шаҳридаги, Франциядаги ранг институтлари дунёга машҳур. У ерда рангларнинг тилдаги рамзий маънолари, инсон саломатлигига таъсири, даволовчи хусусиятлари, таълим-тарбиядаги, инсониятнинг фалсафий тафаккур жараёнидаги, маънавиятидаги муҳим ўрни ўрганилади. Рангнинг физика, тасвирий санъатда, адабиётдаги роли тадқиқ этилади.

Фольклор ва адабиётда рангларнинг рамзий маъно-моҳиятини очиб бериш, тасниф этиш, структурал ва семантик қатламларини ўрганиш жуда мураккаб. Чунки ранглар у ёки бу халқнинг ижтимоий-маданий ҳаёти, урф-одати, маросими, қадимий қарашлари билан чамбарчарс боғлиқ ва ҳамшира бир қолипга сиймайди. Маълумки, фольклор ва адабиёт биринчи галда сўз санъати ҳисобланади ва уларнинг асосий объекти инсон қалби, тафаккурида кечувчи жараёнларни бадиий тасвирлаш орқали инсоният камолотига хизмат қилишдир. Ушбу жараёнда ранглар ҳам тасвирлаш воситаси сифатида намоён бўлади. Шу сабабли ҳам дунё адабиётшунослигида, фольклоршунослигида рангларга эътибор кучли. Фольклор ва адабиётда ранглар биринчи галда рамзий мазмун ташийдилар. Бу ҳолат фольклорда қўлланилувчи ранглар символикасини тадқиқ этишдан аввал адабиётшунослик ва фольклоршуносликда рамз ёки символ нима деб қўйилган саволга аниқлик киритиш талаб этилади.

Ушбу ўринда дастлаб мурожаат этилувчи манба адабиётшунослик атамаларининг изохли луғатлари бўлиши табиий. Чунки бу тур луғатларда атамаларга имкон қадар қисқа ва аниқ таъриф беришга ҳаракат қилинади. Ўзбек адабиётшунослигида амалга оширилган луғатларда, асосан, адабиёт манбалари мисолида умумий характерда

берилган таърифлар мавжуд. Жумладан, Н.Хотамов ва Б.Саримсоқовлар символга “рамз, символ – образли тафаккур махсули. Рамз ўхшатиш ва истиоранинг ўта барқарорликка, ҳамма томонидан бир хил тушунилишга эришиш оқибатида вужудга келади. Рамз нарсаларнинг етакчи хусусиятлар, асосий функциялар орқали шунга ўхшаш нарса ёки предметларни тасаввур қилиш, яъни нарса ёки воқеалар ўртасидаги шартли ўхшашликнинг барқарор тушунчаларга айланиши оқибатида пайдо бўлади. Масалан, куёш ёруғлик рамзи. Ёруғлик эса озодлик, бахтиёрлик ҳаёт рамзи ва ҳ.к.” , деб таъриф беришган. Д. Куронов томонидан чоп этилган “Адабиётшунослик луғати”да символнинг қуйидаги таърифини ўқиймиз: “Бадий адабиётда мохиятан аллегорияга яқин бўлган кўчимнинг бир тури сифатида символ (рамз) ҳам қўлланади. Символнинг аллегориядан фарқи шундаки, у муайян контекст доирасида ҳам ўз маъносида ва ҳам кўчма маънода қўлланади. Масалан, Чўлпон шеърисидаги «юлдуз», «булут», «бахор», «қиш» образлари бунинг ёркин мисоли бўла олади”.

Айни пайтда рус адабиётшунослиги тартиб берилган турли характердаги А.Квятковский, С.С.Аверинцев, Л.Гинзбург, Н.Венгров ва Л.Тимофеевлар томонидан ёзилган луғат мақолаларида символ атамасига ҳар бир муаллиф ўзига хос ёндашиб таъриф берган ва улар айнан тақдорланмаслиги билан ажралиб туради. Аммо символнинг асосий белги ва хусусиятларини кўрсатишда фикрлар ўзаро кесишади, маълум ўринларда фарқланади.

Ўзбек шеъриси мисолида А.Шароповнинг символ атамасига берган таъриф ҳам эътиборга лойиқ. Олим: “Поэтик символ ташқи кўриниши белги бўлиб, ундаги аниқлик кўргазмалик, айни вақтда бадий шартлилик воситасида бунга нисбатан кенгрок абстракт маъно ифода этади”. “Поэтик символда предмет билан маъно ўртасидаги ички, мантикий алоқанинг, ўхшашликнинг бўлиши шарт”. “Реал жонли мавжудотларнинг образлари кўп ўринларда мавҳум, абстракт сифатларнинг символлари сифатида қўлланилади. Бундай символлар анъанавий характерга эга бўлиб, ундаги абстракция ва предмет ўртасида табиий боғлиқнинг қолдиғи” (рудимент) мавжуд бўлади”- , деб кўрсатган. Лекин юқорида қайд этилган барча таърифлар адабиёт материаллари асосида айтилган бўлиб, уларни тўлалигича фольклорга қўллаб бўлмайди.

Рус фольклоршунослар В.И.Еремина, Н.П.Колпоковаларнинг тадқиқотларида келтирилган таърифлар бевосита рус халқ кўшиқлари мисолида айтилганлиги билан характерли. Жумладан, В.И.Еремина: “...рамз остида маълум поэтик тизимда муносабатларнинг доимий доирасини кўрсатувчи ва тасаввур бўйича жиддий фарқланувчи фикр тушунилади,-” деб ёзади. Н.П.Колпокова эса: “ У ёки бу рамзий маъноларни алоҳида тушунчаларга боғлашга уриниш бефойда. Турли дарахтлар ва гуллар кўшиқларда бадий образ сифатида келиши ва ҳар бир кўшиқ матнидан келиб чиққан ҳолда ҳамгин ёки қувноқ маъно бериши мумкин,- ” деб ёзган. Айни фикрлар бир-бирини тўлдириши фольклор материаллари мисолида айтилганлиги билан характерлидир.

Ўзбек фольклоршунослигида рамз масаласига назарий нуқтаий назардан ёндашилган тадқиқотлар қаторида Ш.Турдимов ва Ж.Эшонқуловларнинг ишларини келтириб ўтиш мумкин.

Ж.Эшонқулов “Фольклор: образ ва талқин” ва “Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини” китобларида ўз объекти қамровида фольклордаги рамзий, тимсолий тафаккур асослари ва унинг бадий кўриниш талқинлари юзасидан фикр-мулоҳазаларни баён этган. Аввало олим мифларнинг тили рамз тили эканлигини, ибтидоий одам тасаввурида дунё рамзлар орқали қабул қилиниб, баҳоланиб, муносабат билдирилганлигини асотир ва эртак материалларига таяниб қайд этади ва “Ибтидоий инсон тилини тўла маънода рамзлар тили дейиш мумкин” – деган хулосага келади.

Дарҳақиқат, халқнинг символик тафаккур тарзини тадқиқ этилар экан, рамз ва тимсол атамаларини ёнма-ён қўлланилади. Тимсолсиз санъат, адабиёт, умуман ижод бўлган эмас. Халқ оғзаки ижоди бугун фақат мифологик ёки тарихий асос сифатида ўрганиладиган ижод эмас, балки тимсоллар санъати сифатида ўрганиладиган, таҳлил этилиши лозим бўлган санъатдир. Олимнинг ушбу фикрлари ранг символларига ҳам тегишлидир. Биз фольклордаги ранг символлари ибтидоси, семантик доирасини ўрганар эканмиз, аждодларимизнинг олам, одам ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, ўй-кечинмаларини англаб етамиз. Тимсолий, рамзий мушоҳаданинг табиатини яқиндан биламиз.

Шу нуқтайи назардан олимнинг тимсолий мушоҳада табиати хусусидаги ушбу фикрлари аҳамиятлидир: “Тимсол – ташқи дунёнинг ички дунёмизда, “қалбимиз ва онгимиздаги аксидир”.

Демак, ички дунёмизда ташқи дунёнинг ўзига хос қабул қилувчи хусусият бор. У ташқи дунёни рамзлар, тимсоллар орқали, яъни ўзича идрок этиб қабул қилишга мослашган. Инсон туғилгандаёқ дунёни шундай рухий имконият билан келган. Илк одамлар табиат ва коинот сирларини тимсоллар орқали қабул қилганлари бежиз эмас.

Ибтидоий одам сел, бўрон, олов, тўфонни кўрганда улар қаршисида ўзининг ожизлигини ҳис қилган ва ваҳимага тушган. Қуёш танасини яйратганда қувонган. Натижада зулмат – ваҳм, ёруғлик қувонч тимсоли бўлиб қолган. Мана шу ваҳм ва қувонч инсон ички дунёсининг ташқи дунёга нисбатан тимсоли эди. Бундан ташқари зулматни душман, ёруғликни дўст деб билган инсон ана шу икки тимсолга эзгулик ва ёвузлик маъносини ҳам юклаган. Чунки ибтидоий одам учун абстракт тушунчалар йўқ эди. В.М. Мелитинский айтганидек, у дунёни тасаввурлар орқали англади, улар воситасида муносабат қилар эди. Демак, тимсол ва тасаввур эгизаклар эди. Шу сабабли ҳар бир тимсол асосида инсон тасаввурлари ва кечинмалари ётадики, уларнинг қай тарзда, қачон пайдо бўлганини билиш тимсолларни аниқ, илмий тўғри шарҳлаш имконини беради.

Фольклордаги барча рамзий ва тимсолий образлар қаторида ранг тимсол ва рамзлари ҳам инсоннинг ташқи дунёни “қайта ишлаб” қабул қилишга мослашган ички оламнинг ифодаси бўлиб хизмат қилади. Моҳиятда эса: “Халқ ижодида Ёвузлик ва Эзгулик ўртасидаги кураш ҳам тимсоллар тили билан баён қилинганки, уни шарҳлаш аждодларимизнинг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги қарашлари билан танишиш имконини беради.” Санъат, фольклор асарлари моҳиятидан келиб чиқилган бу фикрлар ранг рамзлари мазмуни, уларнинг у ёки бу асарда ифодалаб келаётган поэтик маъноларини аниқлашда, таҳил этишда муҳим ўринга эга.

Фольклоршунос Ш.Турдимов ўзбек халқ лирик қўшиқларида поэтик рамзларни ўрганар экан аввало рамз тушунчаси ва поэтик рамзларнинг табиати, фольклор ва адабиётдаги рамзий образларнинг умумий ва хусусий жиҳатлари, поэтик рамзнинг муайян фольклор жанрида намоён бўлишига оид хоссаларига тўхталади. Олимнинг ушбу назарий қарашлари ранг рамзлар табиати ва уларнинг маълум бир фольклор жанридаги ўрнини белгилашда қўл келади: “Одатда, рамз атамаси нафақат адабиёт ва санъатда, турмушу фаннинг барча жабҳаларида кенг қўлланилади. Бу соҳаларнинг барчасидаги «рамз» тушунчасини бир-бирига боғлаб турувчи етакчи хосса – уларнинг ҳар қайсисида рамз сифатида келаётган, англаётган нарсанинг (у нимаки бўлмасин) ўзида бир қанча тушунчаларни жамлаб, турғун ассоциация (имукук) уйғотишидир” – деб ёзар экан муаллиф рамзларнинг турмушда, фанда, адабиёт ва санъатда ўзига хос равишда намоён бўлишини, турмушдаги рамзлар коммуникатив вазифа бажариши, фандаги рамзлар маълум тушунчаларни билдиришга, адабиёт ва санъатдаги рамзлар кечинма, ҳолат ва воқеликни бадий эстетик англаштишга хизмат қилишини кўрсатади. Фольклор ва адабиётда қўлланилувчи рамзларга тўхталар экан: “Бадий асарда (фольклор ва адабиётда) рамз деб бирор сўз (образ ёки деталь) ва сўзлар бирикмасининг ўзи ифодалаб келаётган луғавий маънодан ташқари, шартли равишда турғун бадий ассоциация уйғотишини ва бу имукукнинг назарда тутилаётган поэтик маънонинг юзага чиқишида хизмат қилишини тушунамиз. Поэтик рамз кўпчилик бадий тасвир воситалари қатори фольклор ва адабиётда фикрни, туйғу ва кечинмаларни қисқа, образли қилиб ифодалашда қўлланилувчи омил, бадий тафаккур маҳсулидир” – деб таъриф беради. Энг асосийси, фольклордаги рамзларнинг анъанавий характерга эга эканлиги ва бу анъана асрлар давомида шаклланиб, кўпчилик ўринларда тарихан халқнинг узок ўтмишига, турли мифологик ишонч эътиқодларга бориб боғланишини қайд этади. Анъанавийлик, оммавийлик, туб турғун маънога эгаллик фольклордаги рамзлар учун етакчи хусусият ҳисобланишини, аксинча, адабиётдаги рамзлар ижодкор таланти ва иқтидори билан боғлиқ хусусий ҳолда намоён бўлишини кўрсатади. Поэтик рамзнинг қўшиқлардаги мавҳум тушунчаларни, англашиш қийин бўлган нозик туйғуларни, турли руҳий ҳолатларни бир ёки бир неча сўз орқали ифодалаш имконияти яратиши, қўшиқнинг оҳангдорлигини таъминлаб, бадий-эстетик қимматини оширишга хизмат қилишини таъкидлайди.

Ранг рамзлар асрлар давомида шаклланиб, тарихан халқнинг қадимий миф, турли

этикодий дунёқарашларига бориб боғланади. Барча турдаги рангларнинг туб илдири халқнинг у ёки бу мифологик тасаввур, этикодий қарашларга боғлиқдир.

Ранг рамзлар барқарор шакл ва туб мазмунга эга. Рамз сифатида келувчи барча рангларнинг барқарор шаклга эгалигини фольклорнинг барча жанрлари мисолида кўрсатиш мумкин. Ранг рамзларнинг ҳам поэтик маъноси образ ичида яширин келади. Муайян матнда бу яширин поэтик маъно халқнинг ушбу образ ҳақидаги тасаввур, тушунчалари асосида англашилади. Ранг рамзларнинг поэтик ва луғавий маъноси ўртасида билвосита боғланиш мавжуд. Образ билан боғлиқ тасаввурлар унутилса, рамзий маъно англамай қолади.

Ранг рамзнинг туб маъноси муайян матнда рамзий “қўшимча”лар воситасида ўз маъно кўламини у ёки бу даражада кенгайтиради. Баъзи ҳолатларда ўзак маънога бевосита боғлиқ янги поэтик маънолар ҳосил бўлади. Бу ҳолат халқ лирикасига тегишли намуналарда яққол кузатилади. Шу йўл билан поэтик рамзнинг чексиз бадий имкониятлари намоён бўлади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi –Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
2. Тернэр В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.
3. Эшонқул Ж. Фолклор: образ ва талқин. - Қарши: “Насаф” нашриёти, 1999. – Б.170.
4. Қуронон Д. Мамажонон З. ва бошқалар...Адабиётшунослик луғати. Академнашр.1997,400 б.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Садыкова Равиля Равильевна, университет «Янги аср», доцент кафедры «Общеобразовательные дисциплины», Филология (Русский язык).

RUS TILINI O'RGANISHDA AXBOROT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Sadikova Ravilya Ravilevna, "Yangi asr" universiteti, «Umumta'lim fanlari», filologiya (rus tili) kafedrasida dotsenti.

IMPROVING INFORMATION CULTURE IN THE STUDY OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Sadykova Ravilya Ravilevna, Yangi Asr University, Associate Professor of the Department of General Educational Disciplines, Philology (Russian language).

Аннотация: данная статья раскрывает особенности информационной культуры на уроках русского языка, а также способствует развитию таких параметров как память, смысловое чтение, монологическая речь, владение средствами ИКТ.

Ключевые слова: коммуникация, билингвизм, грамотность, мышление, внимание, логика, методика, метод, память, запоминание, компьютерные технологии.

Annotatsiya: ushbu maqola rus tili darslarida axborot madaniyatining xususiyatlarini ochib beradi, shuningdek xotira, semantik o'qish, monologik nutq, AKT vositalarini o'zlashtirish kabi parametrlarning rivojlanishiga yordam beradi.

Kalit so'zlari: aloqa, ikki tillilik, savodxonlik, fikrlash, e'tibor, mantiq, metodologiya, usul, xotira, xotira, kompyuter texnologiyalari.

Abstract: this article reveals the features of information culture in Russian language lessons, and also contributes to the development of such parameters as memory, semantic reading, monologue speech, possession of ICT tools.

Keywords: communication, bilingualism, literacy, thinking, attention, logic, methodology, method, memory, memorization, computer technology.

В настоящее время Узбекистан делает огромные шаги в области развития информационных коммуникационных технологий в обучении подрастающего поколения.

В Указе Президента Республики Узбекистан № УП-5712 от 29 апреля 2019 года «Об утверждении концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года» одними из основных направлений развития системы народного образования определены совершенствование методики обучения, поэтапное внедрение принципов индивидуализации учебно-воспитательного процесса, а также внедрение современных информационно-коммуникационных технологий и инновационных проектов в сферу народного образования[1].

Настало время наладить содержание информационной культуры преподавания русского языка в школе и вузе. Рассмотрим необходимые условия качества повышения образования и самоконтроля:

- освоение работы с компьютером для выполнения успешных результатов в образовательном процессе;
- работа с электронными учебно-методическими материалами.;
- создание мультимедийных учебных комплексов;
- электронные книги, пособия, словари;
- схемы, таблицы, презентации;
- использование ссылок при демонстрации художественных и мультипликационных фильмов.

В современном мире, находящемся в состоянии активного развития цифровых технологий и информационных ресурсов, формирование информационной культуры является необходимым условием успешным результатом учебного процесса. Электронные средства такие как онлайн-библиотеки, аудио- и видео-ресурсы, интерактивные курсы позволяют студентам-билингвам получать доступ к широкому спектру учебных материалов и использовать их в своей учебной деятельности при

изучении русского языка. Это позволяет заинтересовать и усовершенствовать методику языкового обучения. Начинать уделять внимание этому вопросу необходимо еще с начальных классов общеобразовательных школ. Конечно, это касается, в частности, обучению русскому языку. В практике обучения начинающих школьников школ с русским языком обучения учителю приходится работать с учениками, для которых язык обучения не является родным. Это, прежде всего дети-билингвы. У многих из этой части школьников страдает русское произношение, что затрудняет их дальнейшее обучение чтению и письму. Речь детей - билингвов изобилует недочетами, связанными с особенностями родного языка. Задача учителя заключается в том, чтобы помочь детям билингвам овладеть русским произношением, одновременно выполняя всю школьную программу наравне со всем классным коллективом.[2]

Одной из основных задач, стоящих перед учителем, является всестороннее развитие, при котором ученик не испытывает информационных перегрузок, ведущих физическому, умственному и психическому перенапряжению. В наш век инновационных технологий учитель должен помочь ученикам преодолеть возникающий барьер между возрастающим объемом информации, которую должен обработать ученик, и его психофизиологическими возможностями. Учащиеся билингвы в процессе овладения русской грамотой встречаются с различными трудностями (звуковые трудности, слоговые трудности, трудности в постановке правильного ударения, произношения). Для того, чтобы научить учащихся правильно говорить, читать и писать по-русски, учитель должен хорошо знать сходства и расхождения в фонетических и грамматических системах русского и узбекского языков, а также владеть основными методами обучения русской грамоте. Использование обучающих программных средств может быть эффективным инструментом в процессах дистанционного обучения, способствующим развитию информационной культуры студентов. Начинать уделять внимание этому вопросу необходимо еще с начальных классов общеобразовательных школ. Конечно, это касается, в частности, обучению русскому языку. В практике обучения начинающих школьников школ с русским языком обучения учителю приходится работать с детьми, для которых язык обучения не является родным. Это, прежде всего дети-билингвы. У многих из этой части школьников страдает русское произношение, что затрудняет их дальнейшее обучение чтению и письму. Речь детей- билингвов изобилует недочетами, связанными с особенностями родного языка. Задача учителя заключается в том, чтобы помочь детям билингвам овладеть русским произношением, одновременно выполняя всю школьную программу наравне со всем классным коллективом. В этом и поможет применение информационных технологий на уроках русского языка.

Использование мультимедиа, задействование компьютера, проектора и аудиосистем – это самый очевидный способ сделать занятие современным. Перечисленные системы многократно расширяют спектр возможных форматов преподнесения материала на уроке. Несколько вариантов того, как использовать мультимедиа на уроках чтения:

1. Сопровождение слов учителя иллюстрациями;
2. Выведение важных фраз на экран для записи без необходимости диктовать их и повторять по несколько раз;
3. Демонстрация отрывков из фильмов, в том числе экранизаций изучаемых литературных произведений;
4. Проведение тестирований, опросов с использованием изображений и аудио- или видеофрагментов;
5. Демонстрация презентаций учащимися, защита собственных проектов.

А также электронные платформы и ресурсы предоставляют широкий спектр возможностей для качественного обучения:

- позволяют студентам общаться с преподавателями и другими студентами, получать доступ к учебным материалам, проходить тестирование и выполнение заданий, а также участвовать в обсуждениях;
- получение доступа к лекциям, учебным пособиям, видеоматериалам и другим ресурсам в любое время и из любого места, позволяет им изучать материалы в удобном темпе и на своем собственном графике;
- возможность общения и сотрудничества студентов через чаты, форумы, электронную почту и другие средства коммуникации, что позволяет им обмениваться мнениями, задавать вопросы, получать обратную связь и учиться друг у друга;

- возможность проверки знаний и контроля прогресса студентов, прохождение тестирования, выполнение заданий и проектов, что помогает им улучшить свои знания и навыки в определенной области;
- проведение вебинаров и онлайн-конференций, позволяющее преподавателям общаться с группами студентов и давать уроки в режиме реального времени, что может быть полезно для обсуждения сложных тем и улучшения понимания материала;
- возможность хранения и обмена информацией между преподавателями и студентами. Это может быть полезно для управления курсом, организации заданий и контроля прогресса студентов;
- предоставление широкого спектра возможностей для дистанционного обучения, которые могут быть использованы для повышения качества цифровой культуры обучающихся;
- использование различные формы обратной связи между студентами и преподавателями. Это может быть осуществлено с помощью форумов, чатов, электронной почты и других средств коммуникации. Обратная связь играет важную роль в образовательном процессе, так как помогает студентам понимать, где они допускают ошибки, а также обеспечивает мотивацию для дальнейшего изучения материала. [3, с.90]

Для достижения этой цели необходимо принимать во внимание специфику каждой дисциплины, а также уровень подготовки студентов. Например, для обучения математике могут использоваться программы с интерактивными задачами и тестами, которые позволят студентам отслеживать свой прогресс и получать обратную связь. [4]

Для изучения иностранных языков могут использоваться программы с аудио и видео материалами, которые помогут студентам развивать навыки понимания и произношения языка.

Кроме того, для эффективного использования обучающих программных средств необходимо учитывать особенности процесса дистанционного обучения, такие как отсутствие возможности непосредственного контакта с преподавателем и соучастниками обучения. Для устранения этих проблем могут использоваться дополнительные инструменты коммуникации, такие как видеоконференции, чаты и форумы.

Также важно учитывать мотивацию студентов и их готовность к самостоятельному изучению материала. Для повышения мотивации студентов их можно вовлечь в интерактивные задания и проекты, которые будут требовать от них самостоятельного исследования и применения полученных знаний. [5]

Итак, главными составляющими информационной грамотности преподавателя русского языка достаточно трудно овладеть без специального обучения, а также комплексной методической поддержки преподавателей вуза, в целях совершенствования их профессиональных компетенций.

Онлайн-образование востребовано в обществе, активно развивается во всех сферах и является необходимым умением для профессионального мастерства. Преподаватель должен иметь представление о таких понятиях как компьютерные технологии, информационные ресурсы, электронные учебники, работа с презентацией, платформа, онлайн-обучение, электронный журнал.

Современному педагогу, независимо от направления, необходимо уметь работать с компьютерной техникой и ориентироваться в информационных программах, уметь работать в zoom-формате, в чате; соединяться с участниками конференции, электронной информацией- это значит, самостоятельно обслуживать техническую сторону дистанционного учебного процесса.

Сформированная информационная культура современного преподавателя дает возможность вести онлайн-обучение с помощью современных компьютерных технологий. Н.Л. Соколова отмечает, что исследование влияния цифровых коммуникативных технологий на культуру вырастает в исследование взаимосвязанных и взаимодействующих между собой культур, цифровой и «не-цифровой», а также разных исследовательских парадигм, в частности, отечественной культурологии и британских Cultural Studies [6].

Разнообразный цифровой формат обучения предусматривает составление презентаций, отдельные страницы электронных учебников, аудио-, видеоматериалы,

ссылки на интернет-ресурсы. Данный учебный материал преподаватель может прикрепить в чат-окне в виде файлов, которые открываются в презентации.

«Мультимедиа и инновационные технологии создают новые возможности для усвоения учебного материала в формате академической лекции» [7]

Электронные учебники представляют учебный материал с помощью фото, видео, анимации, таблицы.

Электронный учебник дает возможность:

- обучение на основе информации для понимания устной речи;
- создание языковой среды, в которой происходит общение и понимание;
- создание проблемных ситуаций и их решение;
- отработка навыков говорения, устраняя речевые ошибки и недочеты;
- применение на практике полученных знаний и навыков.[8]

Итак, можно сделать вывод, что информационные технологии являются неотъемлемой частью в преподавании русского языка, в которой особое место занимает информационная грамотность, позволяющая сделать интересным и познавательным процесс с применением электронных средств, совершенствовавших учебную деятельность с современными компьютерными технологиями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5712 от 29 апреля 2019 года «Об утверждении концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года» <https://lex.uz/docs/4312783>
2. Поваляева Г. А., Зинякова А. А. Особенности письма у младших школьников с билингвизмом // Актуальные вопросы современной педагогики:— Самара: ООО «Издательство АСГАРД», 2016. — С. 53-55.
3. Прокудин Д.Е., Соколов Е.Г. «Информационная культура» vs «аналоговая культура» // Вестник СПбГУ. Сер. 17. 2013. Вып. 4. С. 90-91.
4. Зачёсова, Е.В. Написание текстов: рекомендации юным авторам учебных исследований и их руководителям. / Е.В.Зачёсова // Школьные технологии.— 2006.— № 5. — С.105 -111.
5. Каку М. Физика будущего / Пер. с англ. М: Альпина нон-фикшн, 2012. 584 с.
6. Бекчанова Ш.Б., Исмаилов Р.З. Совершенствование информационной культуры студентов при помощи цифровых технологий в процессах дистанционного образования/ ПАРАДИГМА СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ И ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ НАУЧНОЙ МЫСЛИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА/ ТГПУ им Низами, 2022, 617-618
7. Гречушкина Н. В. Онлайн-курс: определение и классификация // Высшее образование в России. -2018. - № 6. - С. 92.
8. Бакиев Р.Р. Информационная культура специалиста и ее концептуальные основы // Наука. Образование. Техника. – Ош, 2006. – С. 100-104.

INGLIZ VA O'ZBEK NASRIDA AYOL OBRAZI EVOLUTSION BOSQICHLARI

Umarova Farangiz Bahriddin qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Hozirgi globallashuv jarayonida xalqimizning ma'naviy, siyosiy va diniy savodxonligini yuksaltirish zamonamizning eng katta talabi bo'lib qolmoqda. Bu borada ayollar masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolamizda ingliz va o'zbek nasrida ayollar obrazi tasvirlanishi ko'rib chiqiladi va bunda har bir millat o'z qarashlaridan kelib chiqqan holda o'z adabiyotida ayol obrazini turlicha tasvirlaydi. Bilamizki, asosan o'zbek nasrida ayol timsoli ona, rafiqqa, uy bekasi sifatida tasvirlansa, ingliz adabiyotida esa bularga qo'shimcha sifatida ayol-ishbilarmon tadbirkor, ayol ishchi hodim kabi vazifalarni ham o'z ichiga oladi. Ingliz adabiyotida ham ayol obrazi davrlar davomida o'zgarib borgan. Har bir milliy adabiyotda ayol obraziga keladigan bo'lsak, u o'sha xalqning tabiatiga, zamon ruhiga mos tarzda aks etadi, idrok qilinadi. Binobarin, bir xil sharoitda bir xil harakat qiladigan personajlar har bir adabiyotda turlicha gavdalanadi.

Kalit so'zlar: o'zbek nasri; ayol xarakteri; poetika; ayol va jamiyat; ingliz nasri; timsollar; obraz.

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ЭТАПЫ ЖЕНСКОГО ОБРАЗА В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЕ

Умарова Фарангиз Бахриддин кизи

Докторант, Узбекский государственный университет мировых языков

Аннотация. В нынешних процессах глобализации повышение духовной, политической и религиозной грамотности нашего народа остается величайшим требованием современности. В этой связи особое значение имеет проблема женщин. В данной статье рассматривается изображение образа женщины в английской и узбекской прозе, причем каждый народ, исходя из своих взглядов, по-разному описывает образ женщины в своей литературе. Мы знаем, что в основном в узбекской прозе образ женщины изображается как мать, жена, домохозяйка, а в англоязычной литературе, помимо этих, включает еще такие задачи, как женщина-предприниматель, женщина-служащая. Образ женщины в английской литературе также менялся с течением времени. Следовательно, персонажи, которые действуют одинаково в одних и тех же обстоятельствах, воплощаются в каждой литературе по-разному.

Ключевые слова: узбекская проза; женский персонаж; поэтика; женщина и общество; английская проза; символы; изображение.

EVOLUTIONARY STAGES OF THE FEMALE IMAGE IN ENGLISH AND UZBEK PROSE

Umarova Farangiz Bahriddin kizi

PhD student, Uzbekistan State World Languages University

Annotation. In the current process of globalization, improving the spiritual, political and religious literacy of our people remains the greatest demand of our time. In this regard, the issue of women is of particular importance. This article examines the depiction of the image of women in English and Uzbek prose, and each nation, based on its own views, describes the image of a woman differently in its literature. We know that mainly in Uzbek prose, the image of a woman is depicted as a mother, wife, housewife, while in English literature, in addition to these, it also includes tasks such as a female entrepreneur, a female employee. The image of a woman in English literature has also changed over time. As for the image of a woman in each national literature, it is reflected and perceived in accordance with the nature of that nation and the spirit of the times. Consequently, characters who act the same way in the same circumstances are embodied differently in each literature.

Key words: Uzbek prose; female character; poetics; woman and society; English prose; symbols; image.

INTRODUCTION. The period of independence - to increase the position and prestige of Uzbek literary studies in the international arena, to critically study and master the

phenomena of the current literary process, to research our national cultural heritage in various literary genres, to deepen the need to understand values in the process of today's globalization, to deepen the essence of fiction literature, the appropriate role of fiction works in the development of world literature demands to justify its place and to study the legacy of artists who had a strong influence on the literature of the next period. Based on this, today's process of reforms in the cultural and educational spheres is setting a number of new tasks for Uzbek literary studies. In particular, in Uzbek literary studies, modern approaches to the interpretation and expression of the image of a woman are being put on the agenda in such areas as: literary theory, poetics, poetry, international literary relations and literary influence, history of classic literature, translation studies, improvement of literary-aesthetic, artistic-philosophical thinking.

It is known that any literature is distinguished by its ideas and characters. Accordingly, works dedicated to the female figure and revealing the female character have been created in all times. This indicates the importance of the role of women in society and human life, and the relevance of the image of a woman.

The image of a woman is currently being studied as an important problem in various sciences and all types of art (cinema, theater, sculpture, painting, dance, fiction, art history, psychology). However, the work in this regard does not achieve the desired goal of sufficiently revealing the inner world of today's woman, her social and political activities, her arduous duties as motherhood, mistress, and their aspects as a symbol of beauty, intelligence and wisdom.

As noted by M. Bakhtin, a literary theoretician, in order to understand the importance and uniqueness of each national literature, it is important to «see them in comparison with foreign literature» (2, 167).

The ancient aphorism in imagery, «Everything is known by comparison,» applies to almost any phenomenon in reality. This popular saying is one of the main theories of comparative analysis of literary criticism, literary phenomena, works of art, literary and artistic images, biographies of authors and other literary trends (9,133).

Comparison is used as a method of knowledge when it is necessary to give a certain qualitative and quantitative description of «same phenomena», taking into account the general and specific laws of their development. Based on the above, it will be possible to determine the similarities and differences between the compared materials with the help of comparative analysis (3, 21). A special place in comparative literature is the study of similar and dissimilar phenomena in literature that are not directly connected and do not have a common historical character in a certain period of time.

The interpretation of the image of a woman in Uzbek prose is often found in both classical and modern literature. In the early years of the 20th century, the number of works in which the images of women are skillfully illuminated increased even more, and among them, works written in the prose genre can be highlighted. For example, the images of Kumushbibi, Zaynab («Days gone by»), Zebi («Night and Day»), Unsin («Horror»), Gulnor («Happy Blood»), Saida («Sinchalak») are skillfully created in Uzbek prose. is among the revealed works. In modern literary studies, there are not many works aimed at illuminating the image of a woman, but almost every work has characters that fully reveal a woman's character and inner experiences.

MAIN PART. Women's thinking, unique character traits, endurance and endurance are reflected in the works of art. In order to express their brightness and unique personality, not only the representatives of literature, but also all artists have conducted their research from different points of view.

Analyzing the literature, it can be seen that the study and description of the image of women begins with the study of gender issues (4, 590). In the creation of the image of a woman, it is mainly observed the expression of the relationship between a woman and society, how a woman is recognized in the layers of society, and the analysis of her place in society, in the family, and the description of the image of a woman in prose. If we come to describe the image of a woman in each national literature, we will see that it is reflected in a way that corresponds to the nature of that nation and the spirit of the times. Consequently, characters who act the same way in the same circumstances are embodied differently in each literature. A simpler explanation for this is that each folklore is unique, for example, «Emerald and Precious», and neither of them repeats the other. However, it should not be forgotten that the image of a woman who is at the peak of events and is in the center of the

work is depicted differently in any folk literature (1,65).

It is known that many representatives of literature tried to create the image of a woman in English and Uzbek literature. Each writer, based on his own worldview, tried to embody the image of a certain woman in his works. For example, the Russian scientist Ye.Shore, in classifying the image of women as follows: princesses, witches, angels, lovely and attractive women, and women with loving motherly qualities (15, 99). Of course, not only the position of the writer, but also the nation, state, language and culture have an influence in the process of description. For example, in the Uzbek literature in the east, there are many works that depict a woman - a mother, a woman - a wife. This refers to the fact that in our society, the main tasks of a woman are related to the family and the care of children in the family. However, if we look at modern literature, we can see that the role of a woman is not only limited to family and housework, but also women are depicted as a part of society. This indicates that today women's relationship with society is increasing, and this is reflected in society and artistic works.

Among the authors of important works created up to now, we see that writers such as Utkir Khoshimov, Khurshid Dostmukhammad, Erkin Azam, Nazar Eshkabil, Isajon Sultan, Ulugbek Hamdam, Zulfiya Kuroloy, Luqman Borikhon are trying to reveal the image of women in a deeper way. Among them, we can especially note that Utkir Khoshimov, in many of his works, tried to illuminate the image of an Uzbek woman, the place of a woman in society, and the complete image of a woman. In 1993, the author's novel «Dreams of Past Lives» tried to reveal a woman's loyalty, a woman's patience, a woman's true image of a mother, a wife, and unique new approaches in this regard are visible. It is observed that the fact that the main character in the novel is a man did not create a problem in revealing the image of a woman in the work, on the contrary, it helped to describe the image of a woman by comparing the characteristics of the male character in the novel and the relationship of a woman with society and social life. It is known from the plots of the work that the female characters in the novel are Shakhnoza, Rustam's life partner, Kurbanboy aunt and her daughter, and the relationship of a woman with society is clearly explained.

RESULTS AND DISCUSSIONS. In the current process of globalization, improving the spiritual, political and religious literacy of our people remains the greatest demand of our time. In this regard, the issue of women is of particular importance. «Today, women's rights, as an integral part of human rights, show the importance of social and legal equality between men and women. Today, in many countries of the world, there are serious problems related to the status of women. All efforts are aimed at strengthening the connection of women with society. In addition, we can learn about the image of a woman and the place of a woman in society and the family from the image of a female hero in the literature of each nation, and of course, it allows us to draw conclusions by clearly seeing the similarities and differences between them. Through this, the place of a woman in society and her relationship are clearly defined. When observing the literature of the two nations, women's characters are valued with the evolution of time, and there are female characters depicted differently in each time and place.

CONCLUSIONS. English and Uzbek literature is always distinguished by the depth of its ideological content, its relentless desire to solve the issues of the meaning of life, humanitarian relations, and the truthfulness of its depiction. English and Uzbek writers tried to express the best characteristics of our people in their female characters. It is difficult to find images of such a beautiful woman, distinguished by her loyal and loving heart and unique spiritual beauty, in any literature of the world. A woman is a multi-faceted creature, her duties have expanded over time, and her worldview has changed, but her qualities such as tenderness, family, and a loving mother remain unchanged.

In the period of independence, the Uzbek short story writers, in addition to the national short story, mastered the experiences of the world short story and turned to the national Islamic artistic interpretations in collecting their artistic and literary creative experiences.

It is difficult to imagine literature without women. First of all, in prose, man is at the center, so the main issue that interests man remains the main problem of literature. Therefore, the main character of the literature, the main subject is a woman. True, there are dozens of themes in literature, such as love for parents, beauty of nature, honesty, love for children, hatred for enemies, and each of them has entered the literature of thousands of peoples. Even the earliest works were devoted to women, and there was a conflict between women and

things related to them.

In fact, it can be said that the development of literature is closely related to the artistic research of the women's topic and its deepening. In short, to increase the socio-political activity of women in our country, to ensure their unconditional compliance with the provision of their rights and legal interests, to provide comprehensive support for motherhood and childhood, to demonstrate their abilities and potential in various fields and sectors, and to create conditions for their realization. , as well as the implementation of a large-scale family institution is the main issue of today.

REFERENCES

1. Ahrorovna, N. N., & Marjona, M. (2021). Online – conferences platform, pp. 62–68, available at: <http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/article/view/589>
2. Baxtin M., *Voprosi literature i estetiki (Issue of Literature and Aesthetics)*, Moscow, 1975, 504 p.
3. Eshmatova Y.B. *Istiqlol davri o'zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini (Independence is an Artistic Interpretation of the Female Psyche in Uzbek Short Stories)*, candidate's thesis, Tashkent, 2020, 167 p.
4. Ika M., Aditya P., *The 1st International Seminar on Language, Literature and Education, KnE Social Sciences*, pages 588–594. DOI 10.18502/kss.v3i9.2722
5. Karagoda A.P., *Sotsiokul'turnaya obuslovennost' zhenskikh obrazov v isskustvenovogo vremeni (Sociocultural Conditionality of Female Images in the Art of Modern Times): Extended abstract of candidate's thesis*, Krasnodar: 2019, 23 p. 155 p.
6. Khabibullina L.F., *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta 11-1*, 2009, pp. 292–299.
7. Kodirova G., *International Journal on Orange Technologies*, Volume 03, Issue 06, June 2021, pp. 97–99, available at: // www.journalsresearchparks.org/index.php/IJOT
8. Konrad N. I., *Zapad i Vostok (West and East. Articles)*, Moscow, Nauka, 1972, pp. 43–52.
9. Madanova, M.H. *Aktual'nye voprosy literaturnoi komparativistiki (Actual issues of literary comparative studies)*, Almaty, 1999, 268 p.
10. Qobil B., *Enayo'l (Enaiul)*, Tashkent: Mashhur press, 2018, 352 p.
11. Ravshanovna H.N., *Academia: An international multidisciplinary research journal*, 2020, vol. 10, No.12, pp. 644–647.
12. Raximov M., *Eurasian Research Bulletin*, Volume 3, 2021, pp. 1-7.
13. Sattorova G.Y., *Scientific work (international scientific journal)*, 2020, No. 08/57, pp. 29–32 DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/57/29-32
14. Shermurotov T., *Mangu onaizor talqini. Yetuklik jozibasi (Mangu Onaizor Interpretation. The Charm of Maturity)*, Tashkent: Turonzaminziyo, 2017, 144 p.
15. Shore E., *Literaturovedenie na poroge 21 veka (Literary Criticism on the Threshold of the 21st Century)*, Moscow, 1998, pp. 96-102.
16. Tanner, T. *Jane Austen*, Houndmills, Basingstok, Hampshire and London: Macmillan Press Ltd., 1986, 291 p.
17. Waldron M., *Jane Austen and the fiction of her time*. Cambridge: Cambridge University Press 1999, 320 p.
18. Weinsheimer J., *ELH*, Vol.39, 1972, No.3, pp. 404-419.

YOZMA DINIY MATNLARNING O'ZIGA XOS FUNKTSIONAL-SEMANTIK BELGILARI

Xalilova Muyassarxon Tolipovna
Farg'ona davlat universiteti, o'qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozma diniy asarlarning tilshunos olimlar tomonidan o'rganilishi, diniy nutq ko'rinishining funksional uslub turi sifatida belgilanishi maqomi to'g'risidagi ilmiy mulohazalar keltirilgan bo'lib, diniy uslubning shakllanish tarixi, diniy uslubning mikromatn tarzidagi o'ziga xos uslubiy belgilari, lingvistik xususiyatlari talqin qilingan.

Kalit so'zlar: istiqloq, diniy e'tiqod, diniy matnlar, tabdil, tahrir, falsafa, ruhshunoslik, din, tilshunoslik, diniy tilshunoslik, teolingvistika, diniy uslub, diniy uslubning fonetik xususiyatlari, leksik xususiyatlari, diniy uslubning morfologik xususiyatlari, sintaktik belgilari, ta'kidni kuchaytirish, emotsional-ekspressivlikni oshirish.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ ПИСЬМЕННЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕКСТОВ

Халилова Муюссархан Толиповна
Ферганский государственный университет, преподаватель

Аннотация: В данной статье приведены научные соображения о состоянии изучения письменных религиозных произведений лингвистами, определение появления религиозной речи как вида функционального стиля, интерпретируется история формирования религиозного стиля, специфические методологические особенности религиозного стиля в форме микротекста, языковые особенности.

Ключевые слова: независимость, религиозное убеждение, письменные религиозные тексты, конверсия, редактирование, философия, психология, религия, языкознание, религиозное языкознание, теолингвистика, религиозный стиль, фонетические признаки религиозного стиля, лексические признаки, морфологические признаки религиозного стиля, синтаксические признаки, ударение, повысить эмоционально-выразительность.

SPECIFIC FUNCTIONAL-SEMANTIC SIGNS OF WRITTEN RELIGIOUS TEXTS

Khalilova Muyassarkhan Tolipovna
Fergana State University, teacher

Annotation: This article provides scientific considerations on the status of the study of religious works by linguists, the definition of the appearance of religious speech as a type of functional style, the history of the formation of the religious style, the specific methodological features of the religious style in the form of microtext, the linguistic features are interpreted.

Keywords: independence, religious belief, religious texts, conversion, editing, philosophy, psychology, religion, linguistics, religious linguistics, theolinguistics, religious style, phonetic features of religious style, lexical features, morphological features of religious style, syntactic features, emphasis, increase emotional-expressiveness.

Kirish. Istiqloq sharofati tufayli o'zligimizga, dinimizga qaytdik, mamlakatimizda islom diniga e'tiqod, hurmat-e'tibor kuchaydi, fuqarolarimizga diniy ibodatlar va diniy amallarni emin-erkin amalga oshirishlari uchun sharoitlar yaratib berildi va berilmoqda, Prezidentimizning diniy qadriyatlarini, masjid-madrasalarni tiklash, diniy bilimlarni o'qitadigan ilm maskanlarini barpo etish haqidagi Farmon va qarorlari e'lon qilindi. «Ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi».

Din, e'tiqod erkinligi, ilm-fan taraqqiyotiga bo'lgan katta e'tibor, diniy bilimlarni yanada kuchaytirish to'g'risidagi Prezidentimiz farmonlari va hukumatimiz qarorlaridan kelib chiqib, diniy asarlarni o'rganish, diniy asarlar matnini qayta tiklash, tabdil, tahrir qilish ishlari

keng yo'lga qo'yilishi natijasida, dastavval, din va til ilmini o'rganuvchi sohani tayinlash haqidagi qarashlar o'rtaga tashlandi. Diniy va'zlardagi talaffuz va ohang, va'zlarning fonetik va prosodik xususiyatlari, diniy bilimlar bilan tilshunoslik, uslubiyat va ularning o'zaro aloqalarini o'rganish masalalarini bayon etuvchi tadqiqotlar maydonga keldi. Bu sohada, dastavval, diniy mohiyat va mazmunni tashuvchi atamalar, diniy uslubgagina xos terminlar; islom farzlariga bag'ishlangan asarlardagi shariatga, iymonga doir atamalar va iboralarning qo'llanish xususiyatlari tadqiq etildi. [6-8].

Adabiyotlar tahlili. Muqaddas islom diniga e'tiqod va hurmat, insonlarni ruhan, jismonan va ma'nadan poklikka da'vat etuvchi diniy asarlarni o'rganish va ularni tahlil etish islom aqoyidlariga e'tiqodlar boshlangan paytlardayoq shakllangan. Dastlab Qur'oni Karimni tabdil va tahlil qilish natijasida falsafa, ruhshunoslik, tilshunoslik, adabiyotshunoslik fanlariga doir dastlabki ilmiy qarashlar paydo bo'lib, buning natijasida keyinchalik esa Basradagi va Kufadagi tilshunoslik maktablari tashkil etildi. Din va tilshunoslik o'rtasidagi munosabatlarning o'rganilishi va chuqurlashishi negizida dunyo tilshunosligida yangi bir soha – diniy tilshunoslikning kelib chiqish ildizlari va xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan teolingvistika yo'nalishi maydonga keldi. Ushbu sohadagi dastlabki ilmiy qarashlar Devid Kristall, Jan P'ер van Noppen, Uilyam Samarini kabi olimlar tomonidan aytib o'tildi [11-148, 156.12-14, 15].

G'arbda teolingvistika atamasi ilk bor belgiyalik tilshunos olim, «teolingvistikaning otasi» Jan-Per van Noppen tomonidan 1981 yilda fanga olib kiritilgan. Olim «Teolingvistika» deb atalgan maqolalar to'plamini yaratib, teolingvistikaning rivojlanishiga dinshunoslar, tilshunoslar, faylasuflar, psixologlar, antropolog va sotsiologlar xizmat qilishlarini ta'kidlaydi.

Teolingvistikaning vujudga kelishi va rivojlanishida din, til va tilshunoslikning nazariy masalalarini chuqur o'rgangan olim D.Kristall dunyo tilshunosligida teolingvistikaning alohida soha sifatida o'rganilishi va rivojlanishi uchun ulkan hissa qo'shgan tilshunos sifatida e'tirof etildi. «Teolingvistika» terminini sohaga oid terminografik lug'atlarda aks ettirgan olimlardan biri aynan Devid Kristalldir. U o'zining «Lingvistika va fonetika lug'ati» kitobida teolingvistika terminini «... til bilan diniy qarashlar va diniy amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi ilm uchun ishlatiladigan termin» sifatida izohlaydi. Bu teolingvistika terminiga D.Kristall tomonidan berilgan birinchi ta'rif edi.

Mustaqillik yillaridan boshlab diniy mazmundagi asarlar nashrlari keng yo'lga qo'yildi, buning samarasi o'laroq, o'zbek tilshunosligida ham diniy asarlarning tuzilishi, muqaddas Qur'on oyatlarining tafsiri, hadislar va ularning sharhlarini o'rganish bilan bir qatorda diniy uslubning fonetik, leksik xususiyatlarini talqin qilinishi bilan bog'liq tadqiqotlar maydonga keldi.

2000 yillarda arabcha shar'iy iymonga oid atamalarning izohi, talqini va ularning inson ma'naviyatini oshirishdagi o'rni va vazifalariga oid diniy mazmundagi ilmiy asarlar ham yaratildi. Shu ma'noda T.Yuldashevning nomzodlik dissertatsiyasi o'zbek tilida diniy atamalarning shakllanish tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bosqichni boshlab berdi. Dissertatsiyada A.Navoiyning «Siroju-l-muslimiyn» va Boburning «Mubayyin» asarlarida qo'llangan shar'iy atamalar birinchi marta jamlanib atroflicha tahlil etildi. Mazkur asarlardagi shar'iy atamalar leksik-semantik, geneologik, grammatik jihatdan tahlil etildi. Har ikki asarda qo'llangan shar'iy atamalarni tahlil etish, o'zaro chog'ishtirish orqali Navoiy va Boburning o'zbek atamashunosligiga qo'shgan hissasi ko'rsatib berildi.

Ushbu asarlar insonlarning e'tiqod, farz, namoz, ro'za, haj, turli ahkomlar, Yaratganning subutiy sifatlariga doir bo'lgan tushunchalarini yanada oydinlashtirib boyitishlari, aniqlashtirib o'rganishlari uchun katta ahamiyatga ega ekanliklari alohida talqin qilinadi.

Muhokama. Diniy adabiyotlarda hamda farz, ibodatlarda qo'llaniladigan arabcha, forsha atamalarning keng xalq ommasiga tushunarli va qo'llanishda oson bo'lishini ta'minlash uchun yaratilgan yana bir muhim qo'llanmalardan biri professor Muxtorxon Umarxo'jaevning «Diniy atama va iboralar» izohli lug'ati diniy atamalar lug'aviy ma'nolarini izohlashga bag'ishlangan bo'lib, diniy tushuncha va tasavvurlarni yanada boyitish, ularning asl mohiyatini tushunib yetish hamda ma'nolariga mos tarzda o'z o'rnida qo'llashda dolzarb muhim amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qildi.

Diniy matnlarning lingvistik tadqiqiga bag'ishlangan yana bir tadqiqot Sh. Yusupovning «Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi» mavzuidagi tadqiqot ishida Qur'on tafsiri, hadislar, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf ma'ruzalari, Alixonto'ra Sog'uniyning «Tarixi Muhammadiy» asari va ba'zi diniy-ommabop nashrlar misolida diniy matnlarning

ba'zi uslubiy, funktsional va lingvopragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi, matn haqidagi ta'riflar va qarashlar keltirilib, diniy matnga ta'rif beriladi.

«Diniy matnlar – diniy an'analar bilan bog'liq, dinning markaziy tushunchalarini o'zida aks ettiradigan, diniy e'tiqod, diniy ko'rsatmalarni jamlaydigan matn turidir»[9-12]. O'zbek tilidagi islom diniga oid og'zaki va yozma diniy matnlarni bir necha guruhlariga bo'lib tasniflaydi.

Ushbu tadqiqotda boshqa funktsional uslublar qatori diniy funktsional uslubning ham mavjudligi, bu borada rus, polyak va o'zbek olimlarining qarashlarini, diniy nutq uslubini funktsional uslublar qatoriga kiritish mumkinligi to'g'risidagi fikrlarini keltirib o'tadi. «Bugungi kunda tilshunoslikda diniy funktsional uslubning mavjud ekanligi haqida bildirilayotgan fikrlar va mulohazalar diniy matnlarni ham funktsional uslublar nuqtai nazaridan o'rganish zaruratini yuzaga keltirdi. Diniy matnlar qator xususiyatlari bilan mavjud besh funktsional uslubga oid matnlardan farqlanadi. Diniy matnlar jahon tilshunoslari tomonidan e'tirof etilayotgan diniy uslub nuqtai nazaridan o'rganilishi maqsadga muvofiqdir», - deya o'z mulohazalarini bildirib o'tadi[9-18].

Kishilik jamiyatining ilk shakllanish davrlarida tiriklik va hayot qoidalari aks etgan muqaddas diniy adabiyotlar (Qur'on, Injil)ning nozil bo'lishi hamda hadislarning tartibot qilinishi, yaratilishi haqida gap ketganda, diniy matnlar qadimgi xoqon, podshohlarning davlat tuzilishi to'g'risidagi qonunlari, ko'rsatmalari, rasmiy nomalar va yorliqlardan ham ancha oldin paydo bo'lganligini bilish mumkin. Eramizdan avvalgi davrlarida qadimgi sanskrit tilida yozilgan hind vedalari ham diniy matnlarning ilk namunalari bo'lib, eramizdan avvalgi 1700 – 1100 yillarda yaratilgan, deb taxmin qilinadi, vedalarning juda ham qadimiy davrlarga borib taqalganligi uchun hinduiylikda vedalar insonlar tomonidan yaratilmagan, deb aytilgan. Zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto» ham qadimiy diniy asarlardan biridir. Muqaddas Qur'onning nozil bo'lishi, hadislarning to'plab talqin qilinishi diniy matnlarning qadimgi davrlarga borib taqalishini ko'rsatadi.

Sharqda din va til masalalarini o'rganish ancha oldin boshlangan bo'lib, dinga oid lingvistik qarashlar «arab tilshunosligi» atamasi ostida Qur'oni karimni tadqiq qilish asnosida vujudga kelgan[9-12]. «Arab tilshunosligi amaliy ehtiyoj natijasida, Qur'on nutqini to'g'ri talaffuz qilish ehtiyoji bilan, shuningdek, arablar va shuubiylar (eroniylar) o'rtasidagi arab tili yuzasidan mubohasasi jarayonida vujudga keldi»[3-30]. Muqaddas Qur'onni tabdil va tahlil qilish, Qur'on ayatlarini ma'nolarini izohlash, mazmunini sharhlab yetkazish amaliy tilshunoslikning fan sifatida shakllanishiga turtki bo'lgan. Sharqdagi ushbu jarayon – din va tilshunoslik kesishuvidagi masalalari g'arbdagi teolingvistikaning mustaqil tarmoq sifatida shakllanishidan ancha oldin VII - VIII asrlarda vujudga kelganligini ko'rsatadi. Islom ma'rifati va madaniyatining kirib kelishi va keng yoyilishi arab tilining o'rganilishini taqozo etgan. Mumtoz arab tili Qur'onni o'rganish vositasi sifatida keng tarmoq otgan. Islom dinini mukammal egallashni xohlagan kishilarning arab tilini mukammal bilishlari shart deb belgilangan. Bu esa din va tilshunoslik ilmining bir-biriga uzviy bog'liq holda shakllanib rivojlanishi natijasida din va tilshunoslik kesishmasidagi yangi tarmoq – diniy uslubning paydo bo'lganligini ko'rsatadi.

Jahon tilshunosligi va o'zbek tilshunosligida ko'pchilik olimlarning e'tirof etganlaricha, darsliklar va qo'llanmalarda ham uslublar soni beshta deb belgilangan: 1) badiiy uslub, 2) ilmiy uslub, 3) rasmiy uslub, 4) publitsistik uslub, 5) so'zlashuv uslubi.

Til doim harakatda ekan, tildagi yangi mavjud bo'lgan va turli yangilanishlarni ifoda etuvchi birliklar fikrning ifoda mazmuni, ifoda ko'lami va muallifning maqsadiga qarab, nutqning ma'lum turiga yo'naltiriladi. Diniy haqidagi tasavvurlar, diniy adabiyotlar qadimdan beri mavjud bo'lib, qadimdan ajdodlarimiz zardo'shtiylik, islom diniga e'tiqod qo'yganlar, dinga oid tasavvur va tushunchalarni o'zlashtirganlar, Qur'on ilmini egallashgan, Imom al-Buxoriyning muborak hadislari, So'fi Olloyor, Sulaymon Boqirg'oniy asarlarini sevib mutolaa qilishgan. Ammo Chor Rossiyasining Turkistonni istilo qilgan davrlaridan boshlab, muqaddas kitoblar, Hadisi sharif, diniy adabiyotlarni o'qib-o'rganish cheklab qo'yilgan, Muqaddas kitoblar, diniy adabiyotlar yoqib yuborilgan. Shuning uchun juda katta bir tarixiy davr mobaynida diniy adabiyotlarning mazmun-mohiyati, uslub-yo'nalishi, lingvistik xususiyatlari o'rganilmagan, diniy uslubning mavjudligi haqidagi hech qanday mulohazalar bildirilmagan.

Natija. Demak, yuqoridagi mulohazalarga ko'ra, «diniy matnlar o'z terminologiyasiga ega va u keng qamrovlidir», «diniy nutq poetikasi» deganda, «diniy va'zlarning diniy

ulamolar tomonidan o'qilganda yuqori darajadagi ekspressivlikning namoyon bo'lishi» belgilari, «diniy matnlarda faqat shu nutqqa xos bo'lgan dialogizmning namoyon bo'lishi», «diniy matnlarning odatda, pand-nasihati usulida yozilishi, insonlarni tarbiyalash, ularni yaxshilikka chorlash, yomonlikdan qaytarish maqsadlarini ko'zda tutishi» [10:28-40] kabi sanab o'tilgan xususiyatlari ham ushbu nutq ko'rinishini alohida uslub sifatida mavjudligini belgilab beradi. Aslida funktsional nutq har bir turining shakllanishi, ma'lum bir o'ziga xos uslub sifatida namoyon bo'lishi va belgilanishi uchun tizimli fonetik, leksik, grammatik o'ziga xosligi va stilistik tamoyillariga ega bo'lishi lozim. Diniy nutq ko'rinishida doimiy qo'llanuvchi til vositalari shu nutq turining uslubiy o'ziga xosligi, lisoniy belgilarini keltirib chiqaradi. Masalan:

«Va nafs bilan va uning bekamu ko'st qilinishi bilan qasam. Unga fujurini va taqvosini ilhom qildi. Batahqiq, kim u (nafs)ni poklasa, zafar topdi. Va batahqiq, kim uni bulg'asa, noumid bo'ldi».

(Qur'oni Karim, Shams surasi, 7 – 10-oyatlar).

Keltirilgan nutq parchasida arab tilidan o'zlashgan diniy mazmundagi va nafs, bekamu ko'st qilinishi, qasam, fujurini, taqvosini, ilhom qildi (bu o'rinda in'om qilmoq ma'nosini ifodalagan), batahqiq, poklamoq, zafar topmoq (bu o'rinda yutmoq yoki erishmoq ma'nolarida kelgan), bulg'amoq (ifloslantirmoq ma'nosida), noumid bo'ldi (erishmadi yoki sazovor bo'lmadi) atamalar va iboralar ishlatilgan bo'lib, ular shu uslubga aynan xoslanganligi bilan uning boshqa uslublardan farqlantirib turuvchi o'ziga xos yo'nalish – yaxshi fazilatga bo'lish, pand-nasihati, ma'naviy poklanish mazmuni qurshovini ifodalab kelgan.

Mikromatndagi grammatik vositalar: gap boshida va so'zlar o'rtasida kelgan va bog'lovchisi diniy uslubga xos bo'lgan uyg'unlik, fikrning tadrijiy davomini ketma-ket izohlab berish maqsadida, bilan ko'makchisi fikrni asoslab (qilinishi bilan) ko'rsatish uchun ishlatilgan, -sa shart mayli qo'shimchasi insonlarni yomonliklardan qaytarish, poklikka chaqirish shartlarini ifodalash maqsadida ishlatilgan bo'lib, ushbu vositalar biri ikkinchisini taqozo etgan tizimli tarzda, yaxlit holda birikib, bir butun holda mazmunan o'z nafsini tiya olgan va uni bekamu ko'st qila olgan shaxslarga fujur va taqvo in'om qilishi, nafsini poklagan insonlar zafar topishi, ya'ni g'olib bo'lishi, aksincha, o'z nafsini bulg'agan insonlar noumid bo'lishlari g'oyasi ifodalangan. Mikromatn tarkibidagi lug'aviy va grammatik vositalar izchil bog'langan ikkita sodda gap, ikkita qo'shma gaplar tarkibida o'rinli tarzda ishlatilgan hamda ularni o'zaro bog'lash uchun xizmat qilgan. Ushbu sintaktik birliklar mazmunan va grammatik jihatdan bog'lanib, bir umumiy mazmuniy yadro – «Alloh tomonidan insonlarni bekamu ko'st qilib yaratilishiga berilgan Nafs orqali unga fujur va taqvo berildi. Bu nafsni poklab yurganlar g'olib bo'ldi, aksincha, uni bulg'aganlar esa noumid bo'ldi. Ya'ni insonlarning o'z nafsini poklab yurishga undash» mazmuni atrofida birlashib, fikr mazmuni va ezgulik qilishga undash maqsadini aks ettirishi orqali alohida yo'nalish – pand-nasihati, yaxshilikka undash mazmunidagi o'ziga xos uslubni hosil qilgan. Ushbu uslubda diniy amallar, diniy mushohadalar mohiyatini aniq, batafsil yetkazib berish maqsadida dastlab sodda gaplardan foydalanilgan bo'lib, diniy amallarning bajarilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlar, vaziyatlarni izohlab, to'ldirib ko'rsatish maqsadida qo'shma gaplardan foydalaniladi. Shu bilan birga, bildirilayotgan fikr bilan bog'liq ta'kidni kuchaytirish maqsadida ayrim so'zlar (bog'lovchilar) takrorlangan holda qo'llanib, fikr ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Xulosa. Demak, badiiy hamda publitsistik uslublarda bo'lgani kabi diniy nutq mikromatnlari ham emotsional-ekspressivlikka ega bo'lib, diniy matnlardagi ta'sirchanlik tiriklik mazmuni, inson ruhiyatini, tafakkurini oziqlantirish, ruhiyatni davolash hamda ko'tarinkilikka erishtirish kabi murakkab funktsiyalarni bajaradi. Mana shu funktsionallik kasb etishi, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi uchun ham funktsional uslublar tizimida diniy uslub alohida uslub turi sifatida belgilanishi va o'rganilishiga haqli, deb o'ylaymiz hamda yozma diniy uslubga xos matn tarzida ifoda ko'lamiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Диний маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида ПФ – 5416-сонли Фармони, 2018 йил, 16 апрель.

2. Жданова И. В. Семантико-структурная и функциональная специфика заглавий богословско-религиозного жанра // Молодой ученый 2011. - №3. Т., – с. 12-17. URL: <https://moluch.Ru/archive/26/2773/> (Дата обращения: 20.02. 2020).

3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 30-б.

4. Галиева М. Дунёнинг лисоний тасвирида диний-мифологик тафаккурнинг акс этиши. Филол.фан.доктори (DSc)дисс. ...авторефер. – Фарғона, 2019. –79.
5. Султонова Ш. Муқаддас матнларда замон категориясининг лингвомаданий хусусиятлари. Филол.фан. ...фалсафа доктори (PhD)дисс. Автореф. – Фарғона, 2018. –55.
6. Улуков Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси. Филол.фан.ном....дис. автореф. – Тошкент, 1997. - 29 б.
7. Умархўжа М. Диний атамалар ва иборалар. Оммабоп қисқача изоҳли луғат. – Тошкент, 2016. –220 б.
8. Юлдашев Т.К. Навоий ва Бобурнинг ислом фарзларига бағишланган асарларида қўлланган шаръий атамаларнинг лисоний таҳлили. Филол. фан. ном. ...дисс. авторефер. – Тошкент, 2003. –23 б.
9. Юсупова Ш. Диний матнларнинг лингвопрагматик тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Фарғона, 2021, 12- б.
10. Юсупова Ш. Диний матн прагматикаси. – Фарғона, 2020, 28 – 40- бетлар.
11. Crystal D. A liturgical language in a linguistic perspective. –New Blackfriars, 1964, 46(534), - P. 148-156.
12. Crystal D. Linguistics, Language and Religion. –London: Burns and Oates, 1965.

POETIK MATNDA KONSEPTUAL METAFORANING FAOLLASHUVI

Xalimova Firuza Rustamovna
Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasida dotsenti, PhD
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotasiya. Falsafiy nuqtai nazardan umuman qiyos, xususan uning verballashgan ko'rinishlari bo'lmish o'xshatish va uning rivojlangan varianti – metafora olamni anglashga ko'mak beruvchi gnoseologik – kognitiv vazifa bajaradi. Ularni lingvomadaniy jihatdan o'rganish esa o'xshatishlarning milliy-madaniy semantikasini ochishni, unda aks topgan milliy aksiologik nigoh – o'ziga xos olamning lisoniy manzarasini tushunish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: metafora, obraz, badiiy tafakkur, konseptual metafora, kognitiv jarayon, hodisa, mohiyat.

АКТУАЛИЗАЦИЯ КОНСЕРТУАЛЬНОЙ МЕТАФОРЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Халимова Фируза Рустамовна
доцент кафедры теории и практика перевода, к.э.н.
Самаркандский государственный институт иностранных языков

Аннотация. С философской точки зрения сравнение и его развитый вариант – метафора, выполняет гносеологическую-когнитивную функцию, способствуя познанию мира. Лингвокультурное изучение позволяет раскрыть национально-культурную семантику аналогий, понять отраженный в ней национальный аксиологический взгляд – языковую картину конкретного мира.

Ключевые слова: метафора, образ, художественное мышление, конseptуальная метафора, познавательный процесс, явление, сущность.

ACTUALIZATION OF CONCEPTUAL METAPHOR IN POETIC TEXTS

Halimova Firuza Rustamovna
Associate Professor of the Department of Translation Theory and Practice, Ph.D
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. From a philosophical point of view, comparison and its developed version – metaphor, performs an epistemological-cognitive function, contributing to the knowledge of the world. Linguocultural study allows us to reveal the national-cultural semantics of analogies, to understand the national axiological view reflected in it – the linguistic picture of a particular world.

Keywords: metaphor, image, literary mind, conceptual metaphor, cognitive process, phenomenon, essence.

Kirish. Metaforaning poeziyadagi mavqei va roli muttasil ortib borgan, XVIII asrdan metaforaga “nutq bezagi” gina emas, tafakkur bilan bogliq hodisa sifatida qarash kuchayib kelgan. Bu esa XX asrga kelib metaforani tafakkur mexanizmlaridan biri sifatida tushunishni ustuvor etib, uning bilish jarayonidagi ahamiyatini yangicha baholashni taqozo etdi. Natijada metafora nafaqat filologiya, balki falsafa, germeneytika, psixologiya, mantiq, fan metodologiyasi kabi sohalarning ham obekti bo'lib qoldi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Metafora olamni idrok etishning o'ziga xos vositasi, tilda yangi ma'noni yuzaga keltiruvchi kognitiv mexanizmdir. Demak, metafora nafaqat til hodisasi, balki tafakkur hodisasi hamdir. A.G. Yuldashevning fikriga ko'ra, tafakkurning o'zi metaforikdir, u qiyoslash orqali sodir bo'ladi va aynan shu nuqtada tilda metafora hosil bo'ladi hamda nafaqat ifoda vositasi, balki tafakkurning asosiy qurolidir (Yuldashev 2019: 59).

Metafora obrazli tafakkur natijasi bo'lib yaratadi, garchi til hodisasi bo'lsa ham, bu xususiyatini til estetik vazifa bajaruvchi poetik nutqdagina to'la namoyon etadi. Zero, metafora narsa-hodisani shunchaki atab qo'ymaydi, balki uni boshqa narsa-hodisaga qiyosan tavsiflaydi, ongimizda atalayotgan narsa haqidagi jonli tasavvur – obraz yaratadi. Bu obraz poetik nutqdagina aslicha, ya'ni obraz sifatida qabul qilinadi. San'at, xususan, poeziya obrazli tafakkur qilish namunasi va obrazli ifodadir. Shunga ko'ra metaforani faqat nutq

bezagi emas, balki badiiy tafakkur mexanizmi sifatida tushunilsa, to'g'ri bo'ladi. Chunki metafora shoirga o'z ichki olamini (tashqi olamga qiyosan) va tashqi olamini (ichki olamga qiyosan) anglashga yordam beruvchi tengi yo'q vositadir.

Metafora olam manzarasi konseptuallashuvining eng keng tarqalgan turi bo'lganligi sababli konseptual tahlil obyekti sifatida tanlanadi. Konseptual metafora u yoki bu jamoaning lisoniy-madaniy an'alarida qayd etilgan manba va maqsad o'rtasidagi doimiy mutanosiblikni aks ettiruvchi hodisadir (Baranov 2003).

Hozirda badiiy adabiyotda metafora ma'no ko'lamini ham benihoya kengaytirgan: o'xshashlik asosida ko'chma ma'noda qo'llangan birgina so'zni ham, matnning bir bo'lagi (misra, band; jumla, abzas)da ifodalanuvchi obrazni ham, ba'zan esa butun boshli asarni to'laligicha ham metafora deb atayveramiz. To'g'ri, keyingi ikki holni ba'zan "yoyiq metafora" yoki "metaforik obraz" deb aniqlashtiramiz, lekin ko'proq qisqa qilib "metafora" deymiz. Ya'ni, avvaliga metafora terminida ma'no torayishi (umuman ko'chma ma'nodagi so'z-o'xshashlik asosidagi ko'chma ma'noli so'z) yuz bergan bo'lsa, yangi davrdan boshlab unda ma'no kengayishi jarayoni kuzatiladi. Natijada, metafora juda keng, ya'ni poetik matnda (umuman san'atda)gi bir narsa-hodisa mohiyatini ikkinchi bir narsa-hodisa orqali ochildib tushunila boshlandi.

San'atdagi, jumladan, poeziyadagi obraz konkret his etiladi, demak, u narsaning aksigina emas, balki uning o'zi boshqa narsadir. Obraz o'zi aks ettirayotgan narsani anglash vositasi ekanligini esga olsak, uning o'zi tabiatan metaforik ekanligi ko'rinadi. Xuddi shunday yondashuv butun badiiy asarga nisbatan ham qo'llanishi mumkin, zero, ma'lumki, estetika va adabiyotshunoslikda badiiy asarning o'zi butun holicha bitta obrazga teng degan qarash mavjud. Demak, poeziyada metaforaning o'rniga juda katta ahamiyat berilishi, uning asosida o'xshashlik tamoyili yotadi deyilishiga yetarli asos bor. Sababi, metafora poetik asarning barcha sathlarida uning tilidan boshlab kompozision qurilishigacha amal qiladi. Faqat konkret asarda bu tamoyil sathlarning hammasida ham yetakchi xususiyat sifatida yaqqol ko'zga tashlanmasligi mumkin.

Metafora – lirik subyekt kayfiyatini berish, emosional tonallikni belgilashning tengsiz vositasi. Buni A. Oripovning quyidagi she'ri misolida ko'rsatish mumkin:

Osmon ufqlarga separ kul rangin,
Bulutlar chopadi, xorg'in be ega.
Havo nega muncha ma'yus,
Havo nega muncha g'amgin:
Oh, men sendan ajraldim nega!...

She'r g'amgin, elegik ruh bilan yo'g'rilgan, buning ilk misradayoq ifoda topgani o'quvchini she'rni qabul qilishga emosional jihatdan tayyorlaydi. She'rdagi kayfiyat asosini yo'qotish iztirobi, aza ruhi tashkil qiladi. Agar o'tmishda ayollarning azada boshlaridan kul sochish urfi bo'lgani eslansa, "osmon ufqlarga separ kul rangin" metaforasining ildizlari ko'zga tashlanadi. Demak, ilk satrni o'qigandayoq aza ruhini his qilishimiz bejiz emas, osmonning ufqlarga kul rangini sochishi bilan o'rtasidagi analogiyalar buning asosidir. To'g'ri, o'quvchi bu tafsilotni bilmasligi ham mumkin, lekin anglanmagan tarzda ham o'sha ruhni his qilaveradi. Zero, inson ongida suyak surib asrlardan o'tib keluvchi tarixiy xotira yashaydi va anglangan yo anglanmaganligidan qat'iy nazar, uning tafakkur tarziga ta'sir qiladi.

A. Oripov she'rlari tahlili orqali metaforaning fikrni original va ta'sirli ifodalash, matnlararo aloqa asosida an'ana va yangilik aloqasini yuzaga chiqarish, she'rga milliy ruh bag'ishlash, mazmunni uyushtiruvchi markaz bo'lish kabi vazifalarini ko'rish mumkin. Bu esa metafora badiiy tafakkurning asosiy mexanizmi ekani, she'riyat asosida o'xshashlik tamoyili yotishi hamda katta o'rin tutishini ko'rsatadi.

Metaforaga har doim funksional jihatdan qarash kerak. Bunda bir tomondan, uning shoirga dilidagini ifodalashga, ikkinchi tomondan, she'rxonga ularni his qilishga qanchalik yordam berayotganini diqqat marakaziga qo'yish muhim. Zero, metafora ijodiy faoliyat mahsuli ekan, xuddi badiiy asar yoki obraz kabi ikkala tomonni, ijodkor va o'quvchini birdek nazarda tutishni taqozo etadi. Demak, metaforaning she'riyatdagi o'rni va ahamiyatini tasavvur qilish uchun uning she'riy matnda bajarayotgan vazifalarni kuzatish zarurdir.

Darhaqiqat, metaforaning roli faqat obyektlar, hodisalar o'rtasidagi o'xshashliklarga ishora qilish bo'lib qolmasdan, balki ma'lum sharoitda yangi konseptual va perseptual xususiyatlarning yaratilishida ko'rinadi (Safarov 2006: 84).

Muhokama va natijalar.

Tilning antroposentrik nuqtai nazaridan tadqiq qilinishi natijasida metafora hamda metonimiya konseptual darajada tadqiq etila boshlandi. J. Lakoff va M. Jonson metaforani oddiy stilistik ifoda vositasi emas, balki konseptual lingvistik maqomga ega bo'lgan muhim hodisa ekanligini e'tirof etgan holda uning yangi tabiatini ochib berdilar. Ularning fikricha, metaforalar inson konseptual tizimidan o'rin olgani uchun tilda ifoda vositasi sifatida mavjud. Boshqacha qilib aytganda, metafora tafakkurga xos, lisoniy metaforalar faqat mana shu hodisaning tashqi ifodasidir, "metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik konseptual tizimimiz, bizning fikrlashimiz va xatti-harakatimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir" (Lakoff, Johnson 2003: 84). Ko'rinadiki, metafora shunchaki ifoda vositasigina emas, balki tafakkur va madaniyatga aloqador hodisadir. Shunday ekan, konseptual metaforalar oddiy ma'no ko'chishi natijasida hosil bo'lgan hosila ma'no emas, balki inson tafakkurida sodir bo'ladigan murakkab kognitiv jarayon natijasidir.

Bu borada olib borgan kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatdiki, konseptual metafora yangi nom yasallishining eng sermahsul usuli sanaladi. Misol uchun,

Dunyo deganlari ey g'ofil banda,
Yuvosh bir it desa, ishonma zinhor,
Avval tovoningni yalab gazanda,
Keyin oyog'ingdan olmog'i ham bor.

(J.Kamol, "Yonayotgan dala")

Ushbu she'rda qo'llanilgan "it" leksemasi hayvon turini anglatmaydi balki qasoskor, adovatli inson obrazini tasvirlaydi. Muallif bu til birligini oddiygina qo'llamaganining sababi anroponimning konseptual tizimida olamni idrok etish jarayonida it haqidagi assosiativ bilim shakllangan. Albatta bunday bilim lingvistik omil orqali egallangan, ya'ni inson yoshlik chog'laridan ertak va rivoyatlardan it obrazi vahshiy, hasadgo'y, darg'azab insonlarning fe'l atvorini ifoda etishi haqidagi bilimga ega bo'lgan. Jumladan, Imom G'azzoliy "Ihyom qalb" kitobida itni – g'azab deya ta'riflaydi. Uning salbiy obraz sifatida qaralishining bir qancha sabablarini keltiradi. Inson yaratilishida va uning tarkibida 4 xil unsur yo'ldosh bo'ladi va shu sababdan 4 xil sifat jamlanadi, deyiladi. Ular quyidagilar: yirtqichlik, hayvoniylik, shaytoniylik va robboniylikdir. Shulardan insonga g'azab egalik qilgan bo'lsa, dushmanlik, yomon ko'rish, urish, so'kish kabi illatlar mavjud bo'lishi aytiladi (Xasanova 2021: 1098).

J. Lakoff va M. Jonson metaforik hosila ma'noning paydo bo'lishida ikki kognitiv maydon, ya'ni manba maydoni hamda maqsad maydoni ishtirok etishini ko'rsatishadi (Lakoff, Johnson 2003: 195). Ularning fikricha, konseptual metaforalar ortida freym va ssenariy o'rtasidagi o'zaro ta'sir kuchi yotadi. Manba maydoni insonning tajribasi orqali borliqni idrok etishidagi aniq bilimlar yig'indisidir. Maqsad maydoni esa nisbatan kam oydinlashgan, aniqlashgan muqarrar bilimdir. Metafora orqali ma'no ko'chishi sodir bo'lganda inson tilning lug'at tarkibidagi mavjud birliklardan va egallagan bilimidan foydalanadi. Ushbu holat manba maydoni vazifasini o'taydi. Maqsad maydoni esa inson tafakkurida tayyor til birliklari orqali hosil qilinadigan yangi hosila ma'nodir. Ushbu nazariyadan kelib chiqadiki, yuqorida tahlil qilingan "it" leksemasining manba maydoni hayvon konsepti, maqsad maydon esa inson konsepti hisoblanadi.

Metaforik va metonimik ko'chimlar, ramziylashtirish jarayonlari leksik tabiatga ega va asosan konseptlarni konkretlashtirish tamoyiliga asoslanadi, obyektlarning ayrim xususiyatlarini tasvirlaydi:

Keksalik boshlanib, tanni bemorlik
Zabtiga oldi-yu, xoru zor qildi.
Bir zamon yurardim, davlatlik, norlik,
Ko'zimga dunyoni endi tor qildi.
Shogirdlar o'stirdim joylab jonimga,
Mahramdek sanadim xonadonimga.
Oqibat o'shalar hatto yonimga,
Kelib o'tirishdan go'yo or qildi.

(A. Oripov, "Imon" she'ridan)

Ushbu she'riy parchada "tanni zabtiga oldi", "dunyoni tor qildi", "joylab jonimga" metaforalari, "xonadonim", "davlatlik", "norlik" metonimlari, "mahram" ramzi orqali sog'ligidan, davlatidan, yaqinlari mehridan judo bo'lgan obrazni tasvirlashga, "Tashlandiq

inson” konseptini konkretlashtirishga ko‘maklashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баранов А.Н. О типах сочетаемости метафорических моделей // Вопросы языкознания. 2003. №2. – С. 73-79.
2. Сафаров Ш. Когнитивно-интерактивные функции метафоры // Мир духовной культуры человечества: язык, литература, искусство. – Самарканд, 2006. – С. 82-85.
3. Хасанова Л. Хазойин ул-маоний” куллиётида ит образларнинг тасвирланиши тамойиллари // Scientific Progress, 2021. – 1098-1112 б.
4. Юлдашев А.Г. The role of cognitive mechanisms in the words with transferred meanings // Иностранные языки в Узбекистане. – Т, 2019. №3. – Б. 49-54.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980/2003.–276p.
6. Sherzodovich, A. S., & Jamshedovich, B. F. THE MAIN FEATURES OF THE TRANSLATION OF LITERARY TEXT. Sciencepublish. org, 16.
7. Халимова, Ф. Р. (2019). Прагматические свойства лингвофонетических средств в поэтическом тексте и их сравнительный анализ при переводе. Вестник Челябинского государственного университета, (1 (423)), 138-144.
8. Халимова, Ф. Р. (2021). КОГНИТИВ ПОЭТИКА. Academic research in educational sciences, 2(12), 133-142.
9. RUSTAMOVNA, H. F. (2020). Training Simultaneous Interpreters. JournalNX, 6(06), 623-627.
10. Rustamovna, H. F. (2020). KEY CONCEPTS OF SIMULTANEOUS TRANSLATION. В научный сборник вошли научные работы, посвященные широкому кругу современных проблем науки и образования, вопросов образовательных технологий 2020.-436 с., 232.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

LOYIHA FAOLIYATINI TA'LIMDA QO'LLASH USULLARI

Abdirimova Intizor Kamilovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Annotasiya. Ushbu maqolada loyihalash metodi va uning ta'lim tizimiga joriy etish tamoyillari haqida so'z boradi. Loyiha metodining ta'lim jarayonida qo'llashning tashkiliy bosqichlari va usullari misollar yordamida ko'rsatilgan. Loyiha metodining ta'lim sifatini oshirishda yuqori natija berishi ilmiy xulosalangan.

Kalit so'zlar: loyiha, klaster yondashuv, ta'lim tizimi, o'quvchi, innovasion texnologiya, innovasion yondashuv, pedagogik texnologiya, loyihalash faoliyati, pedagogik psixologiya, pedagogik ta'lim.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ

Абдиримова Интизор Камиловна

*Чирчикский государственный педагогический университет,
старший преподаватель*

Аннотация. В данной статье рассказывается о методе проектирования и принципах его реализации в образовательной системе.

На примерах показаны организационные этапы и методы применения метода проектов в образовательном процессе. Сделан научный вывод, что метод проектов дает высокие результаты в повышении качества образования.

Ключевые слова: проект, кластерный подход, образовательная система, читатель, инновационная технология, инновационный подход, педагогическая технология, проектная деятельность, педагогическая психология, педагогическое образование.

METHODS FOR USING PROJECT ACTIVITIES IN EDUCATION

Abdirimova Intizor Kamilovna

Chirchik State Pedagogical University, senior teacher

Annotation. This article describes the design method and the principles of its implementation in the educational system. The examples show the organizational stages and methods of applying the project method in the educational process. The scientific conclusion is made that the method of projects gives good results in improving the quality of education.

Keywords: project, cluster approach, educational system, reader, innovative technology, innovative approach, pedagogical technology, project activity, pedagogical psychology, pedagogical education.

Kirish. Yurtimizda keyingi yillarda yuz berayotgan yangilanish va o'zgarishlar insoniyat hayotidagi barcha sohalarni globallashtirish va integratsiyalashuv jarayonlari nuqtai nazaridan yangicha qarashlar, tushunchalar va munosabatlar bilan qayta ko'zdan kechirishni taqazo etmoqda. Istiqloq yillarida ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasida qator samarali ishlar amalga oshirildi. Lekin afsuski, ta'lim muassasalari bir – biridan uzilgan holda, yagona maqsadga erishish usullarini aniq belgilay olmaganliklari, ular o'rtasidagi integratsiya, mantiqiy davomiylik ko'p ham inobatga olinmaganligi natijasida "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va kadrlar tayyorlash sohasidagi talablar to'liq bajarilmadi. Shu bois bugungi kunda ta'lim tizimida ham yangilik yaratish, bir yoqadan bosh chiqargan holda faoliyat olib borishni davrning o'zi taqozo etmoqda. Ma'lumki, bugungi kunda butun dunyo bo'ylab har bir sohada globallashtirish jarayonlari o'z aksini ko'rsatmoqda. Ta'lim ham davlat siyosatining ustuvor sohasiga aylandi va ushbu sohada ta'limni yangicha innovasion g'oyalari asosida rivojlantirish bo'yicha islohotlar amalga oshirila boshlandi. Ta'lim sohasida tizimli muammolarni hal qilish, yangicha metod, shakl, yondashuv va texnologik jarayonlar vositasida amalga oshgan holda sohada sifat ko'rsatkichini o'sish jarayonini ta'minlaydi[1].

Adabiyotlar tahlili. Rus olimlari Ingrid Bem va Yens Shnayder loyihalash faoliyati

o'quvchilarni ma'lum bir ta'lim olish davrida (o'quv yili yoki yarim yillik) bilim olish va kasbga yo'naltirish ishlarini tashkil etishning usuli deb hisoblaydilar [2].

Ye.S.Polat loyiha metodi yordamida ishni tashkil qilishning ma'ruza, seminar mashg'uloti, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar, loyihani himoyalash, kurs ishi loyihalari kabi shakllarini alohida ajratib ko'rsatadi. O'qitish tizimini faollashtirish maqsadida pedagogika amaliyotida jamoaviy loyiha metodidan foydalanish mumkin. Ushbu masalalar Ch.Mayers va T.V.Jonsning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan.

Muhokama va natijalar. Zamonaviy ta'lim taraqqiyotida paydo bo'layotgan "Innovation yondashuv", "Innovation faoliyat", "Innovation pedagogika" tarzidagi tushunchalar ehtiyojlar asosida kelib chiqqan bo'lib, ularning maqsadi ta'lim sohasida o'quv-tarbiya jarayoni natijasini kafolatlaydigan o'zgarish, yangilanishlar kiritishdan iborat [3, 4]. O'quv jarayonida an'anaviy ta'lim mexanizmidan voz kechib, loyihalash faoliyatini tatbiq etish samarador ustunlikka egadir. Loyihalash faoliyati ta'lim oluvchilarning tashabbuskorligini rag'batlantirishga qaratilgan axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'zaro hamkorlikda o'qish, o'rganish imkonini berib, o'quvchini shaxs bo'lib shakllanishiga yordam beradigan faoliyatdir. Loyihalash faoliyatida turli ta'lim muassasalari, jamoat va davlat tashkilotlarining hamkorligini nazarda tutuvchi loyihalar asosiy o'rin tutadi.

Ta'limga loyihalash metodining kirib kelishi XIX asrga borib taqaladi, aynan shu davrda AQSH da bu usuldan qishloq ho'jaligi ishchilarini o'qitishda keng foydalanilgan. J.Dyui esa XX asr boshlarida loyihalash metodini bolalarning qiziqishlaridan kelib chiqib ularni yunaltirishga asoslangan pragmatik pedagogika ta'limotiga tatbiq qilgan. 1918 yilda Kolumbiya universiteti qoshidagi pedagogika kolleji o'qituvchisi Vilyam Kilpatrik loyihalash metodining mohiyatiga bag'ishlab "Loyihalash metodi" nomli maqolani chop qildirdi. Muallifning keyingi maqolalarida ushbu atama kuyidagicha talqin qilinadi: "Loyiha" atamasi faoliyatning har bir imkoniyatini, tajriba jarayonining bog'liqligini anglatishi zarur. Bunda maqsad ichki omil sifatida:

faoliyatning maqsadini anglatadi, tajribaga ega bo'lish jarayonini boshqaradi;

shaxsning o'z faoliyatini va ichki qobiliyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi [5].

Ijtimoiy muhim loyihalarni amalga oshirishda maktab o'quvchilarining qatnashishi ularning mukammal bilim va yuqori malaka egallashi, mustaqil faoliyat olib borish ko'nikmalariga ega bo'lish imkonini beradi. Bugungi kunda butun dunyoda loyihaviy ta'limga qizikish tobora ortib bormokda. Bu sohadagi ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatmoqdaki, aynan loyihaviy ta'lim o'quv, tashkiliy-boshqaruv, bunyodkorlik, izlanuvchanlik xususiyatlariga ega bo'lgan o'quvchi shaxsini shakllantirish muammosiga yangicha yondashish imkonini beradi.

O'quvchilarning jamoaviy loyiha faoliyatining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

bir o'quvchining butun guruh oldidagi mas'uliyati masalaning ijobiy yechimiga omil bo'ladi;

jamoaviy loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun har bir o'quvchining bilimidan kelib chiqqan holda uning oldiga vazifalar qo'yish orqali uning qobiliyatini namoyon qilishga erishish mumkin;

o'quv topshirig'ining murakkabligidan kelib chiqqan holda o'quvchilarni dars va darsdan tashqari hamkorlikdagi faoliyati tashkil etiladi;

jamoa bo'lib ishlashda nafaqat tinglash va eslab qolish, balki kengroq iqtidor va qobiliyat talab qilinadi. Bunda o'zaro "o'rganish va o'rgatish" usuli orqali hamkorlarning fikrlarini eshitish va tanqidiy qarashlarni bildirish ko'nikmasi shakllanadi.

Ta'lim beruvchi bu jarayonda ishtirokchiga, faoliyatni yunaltiruvchiga aylanadi. V.V.Guzeyev ilmiy ishlarida loyihaviy ta'limni integratsiyalashgan texnologiya sifatida qaraydi va shu o'rinda ta'lim jarayonida loyiha metodini qo'llash, unda o'quvchi va o'qituvchi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratadi. Loyiha ustida ishlashning bosqichlariga to'xtalamiz.

Tayyorgarlik bosqichida loyiha mavzusi va maqsadlarini aniqlashga qaratilib, o'quvchilar faoliyati maqsadni aniklaydilar. O'qituvchi bilan mavzuni muhokama qilib, zarur ma'lumotlarni bilib oladilar. O'qituvchi faoliyati esa loyihaga yondashuvning mohiyatini tushuntiradi va o'quvchilarni maqsadni to'g'ri qo'yishga undaydi.

Rejalashtirish bosqichidagi ishlarning mazmuni ma'lumotning manbalarini yig'ish va tahlil qilishning yakuniy xulosalarni taqdim qilish usullarini aniqlash. Jarayonni baholash mezonlarini belgilash va jamoa a'zolari o'rtasida vazifalarni taqsimlashdan iborat.

O'quvchilar faoliyati ish rejasini ishlab chiqib, topshiriqlarni belgilab oladilar. O'qituvchi esa ma'lum bir g'oyalarni taklif qiladi va turli fikrlar bildiradi.

Izlanish bosqichidagi ishlarning mazmuni ma'lumot yig'ish, oraliq vazifalarni bajarish. Suhbat, so'rovnomalar, kuzatish va tajribadan iborat. O'quvchilar faoliyati oraliq topshiriqlarni bajarish orqali tadqiqot ishlarini bajarishadi. O'qituvchi esa o'quvchilarning faoliyatini kuzatadi, ish jarayonida ularga maslahat beradi, ularning faoliyatiga bilvosita rahbarlik qiladi.

Xulosa va yakunlash bosqichidagi ishlarning mazmuni tayyorlagan ma'lumotlarini tahlil qilishib, o'z xulosalarini yasashadi. O'qituvchi o'quvchilarni kuzatadi va maslahat beradi.

Hisobot yoki taqdimot bosqichidagi ishlarning mazmuni yakuniy hisobot taqdim qilishadi. Yakuniy hisobotning shakllari: og'zaki hisobot, ya'ni ma'lumotlarni taqdim qilish orqali og'zaki va yozma hisobot berishadi. O'quvchilar bajargan ishlarini muhokama etib, yakuniy xulosani taqdim qilishadi. O'qituvchi o'quvchilarni yakuniy hisobotlarini eshitadi, masalani mazmun-mohiyatini kengroq ochib beradigan va har bir ishtiroqchining faoliyatini belgilaydigan savollar beradi.

Natijalarni baholashda o'quvchilar o'zini va jamoani baholash jarayonida qatnashadi. O'qituvchi o'quvchilarning hozirjavoblari, ma'lumotlardan o'rinli foydalana olish qobiliyati, foydalanilmagan imkoniyatlari, hisobotning sifatiga baho beradi.

Aniq topshiriqni bajarishga qaratilgan loyihani amalga oshirishda qo'llaniladigan usul va vositalar quyidagi jadvalda keltiriladi.

Yangi ma'lumotni o'rganish bosqichi	Loyiha ustida ishlashning bosqichlari	Mashg'ulotni tashkil etishning shakllari
Motivasiya, maqsadni aniqlash	1. Maqsadni belgilash	Hikoya, suhbat, ma'ruza va x.k.
Rejalashtirish	2. Takliflarni muhokama qilish	Suhbat
Harakat yo'nalishini belgilab olish	3. O'z-o'zini o'qitish 4. Faoliyat yo'nalishlarini belgilash	Mustaqil ish
Harakat (faoliyat turi)	5. Izlanish	Mustaqil ish, amaliyot, ekskursiya, amaliy mashg'ulot, laboratoriya ishi
Refleksiya	6. Umumlashtirish va yakunlash	Seminar, qo'shimcha maslahat
Baholash	7. Muvaffaqiyat va kamchiliklarni tahlil qilish	Suhbat, qo'shimcha maslahat
Korreksiya (xatolar ustida ishlash)	8. Korreksiya (xatolar ustida ishlash)	

Yuqorida keltirilgan loyihaviy ta'limning tashkiliy tuzilmalari loyiha ustida ishlashning quyidagi asosiy bosqichlarini alohida ajratib ko'rsatishimizga asos bo'la oladi:

1. Loyiha faoliyatining nazariyasini to'liq anglash
2. Loyiha tuzish
3. Tadqiqot faoliyati
4. Natijalarni taqdim qilish
5. Refleksiya.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda umumiy xulosaga keladigan bo'lsak, loyiha metodi mustaqil faoliyat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bunda amaliy va nazariy bilimlar o'zaro bir-birini to'ldiradi. Loyiha metodi loyiha ishtirokchilarining o'zaro aloqadorligini belgilab, o'quvchi shaxsining eng muhim qirralarini rivojlantirishga imkon yaratadi, muammoning yechimiga erishish uchun turli usul va vositalardan foydalanish, turli sohalarga oid bilimlarni umumlashtirish va tahlil qilish imkonini yaratib, shu orqali yakuniy holis va aniq xulosa yasashga yordam beradi. Yana bir tamoni loyihalash faoliyati o'quvchining o'z ustida ishlashi, ma'lumot yig'ishi, masalaning yechimini mustaqil tarzda izlashi va bilimlarini amalda qo'llay olish xususiyatlarining shakllanishi bilan ahamiyatli bo'lib, pedagogik samaradorlikning yaqqol ifodasi desak bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O'zbekiston, 2016.
2. Щербо И. Второе пришествие метода проектов // Директор школы. 2003. № 3. -С. 25-32.
3. Mallayev O. Yangi pedagogik texnologiyalar. -T.: Fan va texnologiyalar, 2000. -B. 32.
3. Maxkamova M.A. Innovation texnologiyalar boshqaruvi. Monografiya. -T.: Aloqa, 2011. -B. 56.
4. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors, Cambridge, 1980, 454 pages.

TARBIYA JARAYONINING VUJUDGA KELISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Abdullaev Q.F.

Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasida dotsenti.

Annotatsiya: ushbu maqolada ibtidoiy jamiyat davrida tarbiya kurtaklarining paydo bo'lish jarayoni, tarbiya jarayonining vujudga kelishi va taraqqiyotiga oida yondashuvlar mazmuni tahlil qilingan. Shuningdek arxeologlar tomonidan topilgan dastlabki primitiv mehnat va ov qurollari, uy-ro'zg'or jihozlari, bolalar o'yinchoqlari, qoyatoshlardagi yozuvlar, ildizlari asrlar qa'riga singib ketadigan folklor (xalq o'yinlari, urf-odatlar, maqollar, matallar, epos va h.k.z) materiallari hamda ilk tarbiya jarayonining vujudga kelishi va shakllanishi to'g'risida ilmiy asoslangan fikrlar yoritilgan.

Tayanch iboralar: davr, taraqqiyot, faoliyat, tarbiya, jamoa, muhit, konsepsiya, yozuv, maktab, o'qituvchi.

ЭТАПЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация: в данной статье анализируется содержание подходов к возникновению и развитию процесса воспитания в период первобытного общества. Также научно обоснованы представления о возникновении и становлении процесса воспитания на основе обнаруженных археологами первобытных орудий труда и охоты, предметы быта, детские игрушки, надписи на скалах, фольклор (народные игры, предания, пословицы, поговорки, былины и др.), корни которых уходят в глубь веков.

Ключевые слова: период, развитие, деятельность, воспитание, общность, среда, понятие, письмо, школа, учитель.

EMERGENCE AND DEVELOPMENT STAGES OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Abdullaev Q.F.

Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Pedagogy.

Annotation: in this article, the process of emergence of education buds in the period of primitive society, approaches to the emergence and development of the education process are analyzed. Archaeologists also discovered the first primitive work and hunting tools, household appliances, children's toys, inscriptions on rocks, folklore (folk games, traditions, proverbs, proverbs, epics, etc.) whose roots go back centuries. scientifically based ideas about the emergence and formation of the primary education process are highlighted.

Key words: period, development, activity, upbringing, community, environment, concept, writing, school, teacher

Kirish. Ibtidoiy jamoadagi tarbiya jarayoni, uning dastlabki kurtaklari haqida fikr yuritish hamda o'sha jarayonlarni mushohada asosida tafakkur va tassavur etish birmuncha qiyin vazifa sanaladi. Shunga qaramasdan, kishilik sivilizatsiyasi beshigi hamda bu beshikda yo'rgaklangan tarbiya jarayonining paydo bo'lish bosqichlarini moddiy va ma'naviy madaniyat, til, folklor yodgorliklarini sinchiklab, chuqur, ilmiy asosda o'rganish asnosida tiklash imkoniyati tug'iladi.

Taraqqiyotning dastlabki bosqichlarida qolib ketgan, hozirgi kunga qadar ibtidoiy jamoa elementlari saqlanib qolingan, Avstraliya, Afrika, Polineziya, Shimoliy hamda janubiy Amerikadagi qabilalar jamoasining turmush tarzini o'rgangan, tadqiq qilgan olimlar ishlarida ham dastlabki tarbiya jarayoni taraqqiyoti haqida birmuncha qimmatli ma'lumotlar uchraydi.

Ibtidoiy davr tarbiya jarayoni elementlarini tiklashda zamonaviy taraqqiyot ne'matlari mahsulidan bebahra, ibtidoiy qabilalar xususiyatlarini saqlab qolgan kamyob jamoa sifatidagi tuzilmalar hayoti haqidagi etnografik, esxatologik manbalar ham yordam berishi, shubhasiz. Shuningdek arxeologlar tomonidan topilgan dastlabki primitiv mehnat va ov qurollari, uy-ro'zg'or jihozlari, bolalar o'yinchoqlari, qoyatoshlardagi yozuvlar, ildizlari asrlar qa'riga singib ketadigan folklor (xalq o'yinlari, urf-odatlar, maqollar, matallar, epos va

h.k.z) materiallari ham ilk tarbiya jarayonining vujudga kelishi va shakllanishi to'g'risida ilmiy asoslangan fikrlarga kelish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon ilmu fanida tarbiyaning paydo bo'lishi va vujudga kelishi to'g'risida bir qancha qarashlar, nuqtai nazarlar mavjud bo'lib, ular orasida ikkitasi evolyusion-biologik (Sh.Leturno, J. Simpson, A. Espinas) hamda psixologik qarashlar negizidagi konsepsiya (P.Monro)lar yetakchi o'rinni egallaydi.

Evolusion-biologik qarash tarafdorlari ibtidoiy odamlarning tarbiya jarayonini, hayvonlarga xos instinkt asosida o'z nasliga qayg'urish holatiga mengzashadi. P.Monro esa tarbiyaning vujudga kelish jarayonini bolalarning kattalarga nisbatan beixtiyor, ongsiz instinktlar orqali taqlid qilishlari holati orqali tushuntiradi. Bu ikki nazariyani birlashtirish asosida, ibtidoiy tarbiya bolalarning o'sha vaqtda mavjud bo'lgan tartibga munosabati hamda izchil ravishda moslashishi jarayonida vujudga kelgan deya e'tirof etish mumkin. Shu munosabat bilan P.Monro "ibtidoiy inson dunyosi hozirgi voqe'likkagina tayanadi. Uning o'tmish va kelajakni anglash haqidagi tasavvurlari deyarli mavjud emas. Uning tarbiyasi yashab turgan muhitiga moslashish xolos" deya fikr yuritadi.

Hozirgi anatomik-fiziologik shaklga xos odamning paydo bo'lishi davrigacha bizni bir necha ming yillar ajratib turadi. Tarbiyaning alohida faoliyat turi sifatida vujudga kelishi ham aynan shu davrlar (35-40 ming yil avval) ga to'g'ri keladi.

Asosiy qism. Tarbiya integrativ, sinkretiv shaklda vujudga kelib, ibtidoiy odamning jismoniy, aqliy hamda axloqiy-hissiy jihatdan ulg'ayishiga turtki bo'ldi. Tarbiya mazmuni va usullari ongning rivojlanishi va ijtimoiy tajribaning boyishi natijasida murakkablashib bordi. Biror xil alohida funktsiyani bajarmagan holda tarbiya hayotiy tajribani keyingi avlodga etkazish jarayoniga xizmat qildi. Bunday ko'rinishda tarbiya dastlabki to'plangan tajribalar hamda ovchilik malakalarini ongli ravishda bir-biriga va avlodiga o'tkazish asosida insonning hayvonot dunyosidan ajralib chiqish davrida 2-3 mln yil avval paydo bo'ldi.

Ajdodlarimiz uchun iste'mol qilinadigan o'simliklar, joy-manzillar rel'efi, hayvonlarning xatti-harakatlarini yaxshi bilish, kuchli hamda chidamli bo'lish hayotiy zarurat hisoblanib, bunday tajribani yetkazishda kommunikatsiya, ya'ni aloqa vositasi sifatida til hamda nutqning vujudga kelishi muhim ahamiyat kasb etdi. Asta-sekin tarbiya, inson tomonidan egallangan tajribalarni kishidan-kishiga, avloddan-avlodga yetkazish jarayoni sifatida alohida faoliyat turi xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirib, har kunlik yashash uchun kurash harakatiga yo'naltirildi.

Ibtidoiy odamlar hayot kechirishining bosh sharti mehnat qurolarini yasash va ulardan foydalanish hisoblanardi. Mehnat quollarining takomillashib borishi va mehnat munosabatlarining rivojlanishi natijasida katta avlod to'plagan tajribasini yoshlarga o'rgatdi va shu orqali ularning yetakchisiga aylandi. Bunday ta'lim ibtidoiy jamoada tarbiyaning shakllanish jarayoniga asos bo'ldi.

Insoniyat tarixi paydo bo'lishining dastlabki bosqichida tarbiya asosini jamoaviy tarbiya tashkil etgan. Ibtidoiy jamoada bolalarning jinsi va yoshi ta'limni tabaqalashtirishda yagona ko'rsatkich sifatida baholanib, tarbiyaning asosiy vazifasi jamoa a'zolarini kundalik faoliyat jarayoniga tayyorlashdan iborat bo'lib qoldi.

Eramizdan avvalgi VIII-IX asrlar jahonning bir qator hududlari, jumladan, Kichik, old va Markaz Osiyoda ibtidoiy jamoa negizida ijtimoiy-mulkiy tabaqalanish jarayoni boshlanishi bilan xarakterlanadi. Bunday o'zgarishlar tarbiya mazmun-mohiyatining tubdan yangilanishiga sabab bo'ldi. Jamoaning asosiy ijtimoiy o'zagi sifatida oila institutining shakllana borishi natijasida tarbiya tenglik asosiga qurilgan, umumjamoat tomonidan boshqariladigan jarayondan asta-sekin xususiy, oiladagi asosiy faoliyat turiga aylantirildi. Bolalar tarbiyasida misol sifatida ota-onalarning shaxsiy namunasi asosiy o'rinni egalladi. Ijtimoiy munosabatlarining rivojlanishi va taraqqiy etishi natijasida, asta-sekin turli toifadagi jamiyat a'zolari: hukmdorlar, rahnamolar, zodagonlar, koinlar, harbiylar, davlat xizmatchilari va asosiy qatlam, ishchi, dehqonlar oilasidagi tarbiya jarayonida tafovutlar ko'zga tashlana boshlandi.

Hukmron doiralar oilalarida bolalik davri uzaytirilib, shunga yarasha o'sib kelayotgan yosh avlodga nisbatan tarbiyaviy ta'sir darajalari kuchaytirildi. Bolalar taqlid asosida ota-onalari so'zlaridan ajdodlari tomonidan to'plangan tajriba va ma'lumotlarni qabul qilib,

keyingi faoliyatlari jarayonida qo'llay boshladilar. Ushbu to'plangan tajribalarni etkazish vaqtida ma'lum didaktik usullardan ham foydalanilganligini ta'kidlash lozim. Bu usullar juda oddiy bo'lib, hayotiy faoliyat, yashash tarzi shart-sharoitlari ta'sirida ishlab chiqilgan edi. Bolalarga biron bir ishni qanday bajarish, tayoq bilan muomala qilish, o'ldirilgan hayvonlar terisini shilish, iste'molbop o'simliklarni izlab topish va yig'ish kabi faoliyat turlari o'rgatilib, kattalarning kichiklarga nisbatan ruhiy-psixologik ta'sirining asosiy usuli mexanik takrorlash tartibida amalga oshiriladi.

Vaqt o'tishi bilan inson tabiatga moslashish holatidan ko'ra atrof-muhitga ta'sir ko'rsatish holatiga yaqinlasha boshladi. Hayotiy faoliyatning murakkablashib borishi bilan ijtimoiy tajribani keyingi avlodga etkazish usul va vazifalari ham o'zgarib bordi. Tarbiya jarayonini tashkil etishning yangi shakllari, ko'rinishlari paydo bo'lib, bu jarayonga rahbarlik maxsus tayinlangan kishilar orqali amalga oshirildi. Ibtidoiy jamoada bolalik va tarbiya davri qisqa davom etib, 9-11 yoshlarni o'z ichiga olgan. Eng kichik yoshdagi bolalar ayollar qo'lida tarbiyalanib, ularga mehnat faoliyatining dastlabki ko'nikmalari shakllantirilar edi.

Bolalar ko'p vaqtlarini kattalar hayotiga taqlid qiluvchi o'yin faoliyati bilan o'tkazib, o'z navbatida kattalar jamoada qabul qilingan tartibning saqlanishi va ular tomonidan buzilmasligini nazorat qilganlar. Ulg'aygan sari bolalar ko'proq vaqtlarini kattalar bilan o'tkazib, ov qilish, baliq ovlash ko'nikmalarini shakllantira boshlaganlar. Ayollar esa o'smir qizlarni uy-ro'zg'or ishlarini bajarishga o'rgatganlar.

Ibtidoiy tuzum davri intihosida jamoa bo'lib tarbiyalash an'anasi asosida bolalar va o'smirlar uchun o'ziga xos "yoshlar uylari" tashkil etilganki, mazmun va mohiyat jihatidan bu uylar maktablarning dastlabki ko'rinishi shaklida faoliyat ko'rsatgan. Bu uylardagi tarbiyaning asosiy shakli jamoaviy o'yinlar va mashg'ulotlar edi. Asta-sekin yoshlar uyi tarbiyalanuvchilarining faoliyat xarakteri, o'quvchilar hamda murabbiylarning tarkibi ham o'zgarib bordi. Mulkiy tabaqalanish rivoji bilan kambag'allar va o'ziga to'q jamoa a'zolari uchun alohida yoshlar uyi tashkil etila boshlandi. Bunday uylar Amerikadagi mayya va asteklar, shuningdek, Yangi Zelandiyadagi mayori qabilalarida faoliyat ko'rsatganligi to'g'risida ko'pgina ma'lumotlar bor.

Qadimgi dunyoning hududlari va chegaralari juda ham ulkan bo'lib, 5 ming yil (er.av. 5 ming yillik. er. 5-asr) oralig'idagi davrda Yevropa, Afrika, Osiyo va Amerika qit'olari xalqlarining turmush tarzi, madaniyati, san'ati, davlatchilik an'alarini qamrab oladi.

Qadimgi sivilizatsiyalar insoniyat uchun ta'lim va tarbiya jarayonini dastlabki qimmatli meros sifatida qoldirib ketdi. Bunday tajriba qadimgi Sharq sivilizatsiyalari (Mesopatamiya, Misr, Hindiston, Xitoy) bilan bir qatorda O'rta Er dengizi antik dunyosi, qadimgi yunon-rim madaniyati negizida ham to'plandi.

Qabila ittifoqlari o'rnida paydo bo'lgan qadimgi davlatlarda tarbiya, asosan, oilada berilardi. Quldorlik tuzumiga o'tish davrida oila tarbiyasining an'analari qisman saqlangan holda, tarbiyaning boshqa usul va shakllari paydo bo'la boshladi. Qadimgi sharq davlatlaridagi ta'lim- tarbiya jarayoni hamda tizimi haqida dastlabki ma'lumotlar Bobil shohi Xammurapi qonunlari, yahudiylar shohi Sulaymonning hikmatlari, hindlarning Bxagavadgitalari kabi yozma yodgorliklarda uchraydi.

Xulosa. Jamiyatdagi ijtimoiy faoliyatning alohida qismi sifatida maktab eramizdan avvalgi 5 ming yillikda Qadimgi Sharqda paydo bo'ldi.

Davlat jamoat tashkilotlarining mustahkamlanib borishi bilan bir vaqtda davlat xizmatchilari, koinlar, harbiylarni maxsus tayyorlash uchun yangi ijtimoiy institut – maktab shakllana boshladi.

Qadimgi Sharq davlatlarida maktab va tarbiya: turli-tuman iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, etnik, jug'rofiy va boshqa faktorlar ta'sirida rivojlandi. Insonlar tomonidan to'plangan madaniy tajribani keyingi avlodga etkazish shakl va usullari ham o'zgarib borib, o'sib kelayotgan avlodga ta'lim berish maqsadida maxsus ta'lim tuzilmalari tashkil etildi.

Taxminan eramizdan avvalgi 3-ming yillikka kelib, axborot va ma'lumotlarni etkazishning asosiy shakli sifatida foydalanilgan nutq va piktogrammalar o'z o'rnini ierogliflar hamda mixxat yozuvi kabi yangi "axborot tashuvchilari"ga bo'shatib berib, tarixning yozuv paydo bo'lguncha davri intihoda bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Абдуллаев К. Ф. Мыслители востока о педагогической профессии //Культура мира и ненасилия подрастающего поколения: ракурсы интерпретации и педагогические

условия развития. – 2020. – С. 117-120.

Абдуллаев К. Ф., Бобомуродова Н. Ж. К проблеме взаимодействия общества и природы // Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI века. – 2019. – С. 255-256.

Джуринский А. Н. и др. История педагогики и образования. – 2019.

Джуринский А. История педагогики и образования в 2 ч. Часть 1. С древнейших времен до XIX века 3-е изд., испр. и доп. Учебник для вузов. – Litres, 2022.

Летурно, Шарль. Литературное развитие различных племен и народов / Шарль Летурно ; пер. с фр. В. В. Святловского. — Санкт-Петербург : Издание Ф. Павленкова : Типография Товарищества «Общественная польза», 1895. — 372, [6] с.

Монро, Пол История педагогики / Проф. П. Монро; Пер. с англ. М.В. Райх; Под ред. прив.-доц. Н.Д. Виноградова. Ч. 1-2. - Москва : Мир, 1911. - 2 т.; 19.

MAXSUS TRENAJERLAR VA MASHKLARDAN FOYDALANISH ASOSIDA YUNON-RIM KURASHCHILARNING EGILUVCHANLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Abdullayev Ilhom Xushnudovich

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti
Taekvondo va sport faoliyati kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur makolada maxsus trenajerlar va mashklardan foydalanish asosida yunon-rim kurashchilari egiluvchanligini rivojlantirish texnologiyasi samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Egiluvchanlik, kurashchilar, sportchilar, tayorgarlik, jismoniy, tadqiqot, musobaqa, takomillashtirish, kurashish, samarali, rivojlantirish.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ ГИБКОСТИ ГРЕКО-РИМСКИХ БОРЦОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СПЕЦИАЛЬНЫХ ТРЕНАЖЕРОВ И УПРАЖНЕНИЙ

Абдуллаев Ильхом Хушнудович

*Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Старший преподаватель кафедры тхэквондо и спортивной деятельности*

Аннотация. В данной статье обосновывается эффективность технологии развития гибкости борцов греко-римского стиля, основанной на использовании специальных тренажеров и упражнений.

Ключевые слова: Гибкость, борцы, спортсмены, тренировка, физическая, исследование, соревнование, совершенствование, борьба, результативность, развитие.

TECHNOLOGY OF FLEXIBILITY DEVELOPMENT OF GRECO-ROMAN WRESTLERS USING SPECIAL SIMULATORS AND EXERCISES

Abdullaev Ilkhom Khushnudovich

*National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Senior Lecturer of the Department of Taekwondo and Sports Activities*

Annotation. This article substantiates the effectiveness of Greco-Roman wrestlers' flexibility development technology based on the use of special simulators and exercises.

Key words: Flexibility, wrestlers, athletes, training, physical, research, competition, improvement, struggle, performance, development.

Dolzarblygi. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan yuksak intellektual va manaviy salohiyatga yega bo'lib dunyo miqiyosida o'z tengdoshlariga xech qaysi soxada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi batxli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar yetamiz. Mamlakatimiz mustaqillikni qo'lga kiritgan kundan boshlab jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish xamda takomillashtirishga e'tibor kuchaydi. Respublikamiz Prezidenti ma'rifat va ma'naviyatni rivojlantirish bilan bir qatorda yosh avlodning jismoniy tarbiyasiga, sport ishlarini yanada yuksaltirishga katta g'amxo'rlik qilib kelmoqdalar. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga doir bir qancha qaror va farmonlarni imzoladi. Jumladan, 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risidagi Qarorlari imzolandi. O'zbekistonning davlat siyosatida mamlakatda jismoniy tarbiya va sportning yanada rivojlanishi, sog'lom avlodni tarbiyalash ustuvor yo'nalishga aylandi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanish aholimiz, avvalo yosh avlodimizning sog'lig'ini mustahkamlashda muhim o'rin tutishini inobatga olib, bu sohaga alohida ye'tibor qaratilmoqda. Muhimi kishilar so'zda yemas, amalda o'z salomatliklarini qadrlashilari xamda umumilliy qadriyat sifatida avaylab – asrashlari zarur.

Jismoniy tarbiya va sport – xalqning umumiy madaniyatining ajralmas qismi, mamlakatning xar bir fuqarosining jismoniy xamda ma'naviy kamolotini ta'minlash asosidir.

Yaqin yillarda kurash sohasida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bulardan;

Tadqiqotning maqsadi. Maxsus sport uskunasi orqali yunon-rim kurashchilarni egiluvchanligini aniqlash va olingan ko'rsatkichlarga tayanib samarali mashg'ulot tizimini ishlab chiqish.

Yetarli darajada har tomonlama jismoniy tayyorgarlikka erishish ko'p jihatdan trenirovka vositalari va uslublarining oqilona tanlash, ko'p yillik mashg'ulotlar jarayonida umumiy va maxsus tayyorgarlikning optimal nisbatlariga bog'liq. Demak, maxsus tayyorgarlik umumiy tayyorgarlikning mustahkam poydevoriga tayanadi va jismoniy tayyorgarlik ijobiy natija samarasini yuzaga keltiradi.

Muayyan sportchini tayyorlashdagi trenerning katta tajribasi shu sportchiga xos bo'lgan xususiyatlarni, uning jismoniy tayyorgarligining zaif va kuchli tomonlarini har jihatdan o'rganishga, tayyorgarlikning eng samarali uslublari hamda vositalarini, trenirovka yuklamasini rejalashtirish variantini aniqlashga yordam beradi. Bu o'z navbatida, mashg'ulot jarayonining samaradorligi va sifatini oshirish hamda shu asosida sport natijalari darajasini ushlab turishga imkon beradi.

Sport natijalarining o'sishini ta'minlaydigan eng muhim omillardan biri - bu trenirovka jarayonini tashkil qilish shakllarini takomillashtirishdir. Ma'lumki bugungi kunda yuqori malakali sportchilarga bo'lgan talablarda sportchi bir kunda ikki, ba'zida esa uch marta trenirovka o'tkazishi kerak. Sportchilar mashg'ulot o'tash joyidan uzoq yashaydigan sharoitlarda bunday trenirovkalarni belgilangan tartibda o'tkazish katta qiyinchiliklar tug'diradi, gohida esa umuman imkoni bo'lmaydi.

Tabiiyki, maxsus tashkil qilingan o'quv trenirovka mashg'ulotlari samaradorligi juda yuqori bo'ladi. Yuqori malakali sportchilar uchun o'quv trenirovka mashg'ulotlarining o'zgartirilishi ham shu bilan tushuntiriladi.

Biroq, maxsus sport turlari bo'yicha o'quv trenirovka mashg'ulotlari va musobaqalar o'tkazishga mo'ljallangan, yetarlicha jihozlanmagan maxsus sport inshooti, o'yingoh sahni, musobaqalar joyi, shuningdek tarbiyaviy ishlar va tartib-intizom yaxshi yo'lga qo'yilmaganda ko'tilgan natijalarga erishib bo'lmaydi.

Nufuzli musobaqalar oldidan bo'ladigan mashg'ulotlar, musobaqa bo'lib o'tadigan joyda yoki musobaqa qoidalari shartiga juda yaqinlashtirilgan sharoitda o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Trenirovka mashg'ulot vazifalari hajmi va yo'nalishi rejalashtirishda maxsus trenirovka vazifalari miqdorini oshirib, umumiy tayyorgarlik va maxsus tayyorgarlik yuklamalarini esa musobaqa oldi bosqichida kamaytirishi lozim.

Bugungi kunga kelib, ko'p yillik kuzatuvlarga asoslangan mushaklarning elastik xususiyatlari bilan bog'liq holda, asosiy bo'g'imlarning moslashuvchanligi va yosh kurashchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligi o'rtasidagi bog'liqlik to'g'risida ilmiy ma'lumotlar kam yetarli darajada o'rganilmagan va deyarli mavjud yemas. Sport kurashida moslashuvchanlikning ro'li ilgari bir qator mualliflar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, (Kerimov N.A., Nedorezov A.I., Ruziyev M.A., Ruziyev A.A., Tastanov N.A., Abdiev A.N., R.M.Matkarimov va O.V.Goncharova) biroq, qoida tariqasida, ushbu tadqiqotlar asosan 16-18 yoshli kurashchilarida o'tkazildi. Bu masala o'rganilmagan.

Shu munosabat bilan, asosiy bo'g'imlarning harakatchanligi va sport kurashlari texnikasining samaradorligi va yegiluvchanlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish, ushbu munosabatlarni hisobga olgan holda umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish yuqori yutuqli sport nazariyasi va amaliyoti uchun ham dolzarbdir.

Tadqiqotning ishchi gipotezasi, O'zbekiston Respublikasi bolalarining jismoniy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, 16-18 yoshli yunon-rim kurashchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi vositalari va usullari asosiy ish bo'g'imlarining harakatchanligini dastlabki rivojlanishiga va faol egiluvchanligini o'rgatishga asoslangan bo'lishi kerak degan taxmindan iborat.

Qo'shma harakatchanlikning faol hajmining kengayishi texnik va taktik mahoratning moslashuvchanligi va o'zgaruvchanligini oshirishga yordam berishi kerak, bu esa milliy an'analarni hisobga olgan holda kurash vaziyatlarining qiyin sharoitida mushak-skelet tizimidan samarali foydalanishga imkon beradi. Bizning fikrimizcha, ushbu yondashuv jismoniy imkoniyatlar zaxiralarini amalga oshirishga, dinamik diapazonni kengaytirishga va umuman sport faoliyati samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi kerak.

Tadqiqotning ob'ekti sifatida Respublika olimpiya zaxiralari kolleji sportchilarning o'quv-mashg'ulot jarayonlari va musobaqa faoliyati hamda Kurash sport turlariga ixtisoslashtirilgan

sport maktabi sportchilarning o'quv-mashg'ulot jarayonlari va musobaqa faoliyati.

Tadqiqot mavzusi-egiluvchanlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan 16-18 yoshli kurashchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki.

1. Raqobat faoliyati sharoitida kurashchilarning himoya va qarshi hujum harakatlarining samaradorligini oshirish uchun asosiy bo'g'imlarning harakatchanligining ro'li isbotlangan.

2. 16-18 yoshdagi yunon-rim kurashchilarining motorli tayyorgarligining sezgir davrlari aniqlandi, bu ularning sport faoliyati talablarini hisobga olgan holda egiluvchanligini rivojlantirishga imkon beradi.

3. 16-18 yoshli kurashchilarni umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik orqali maqsadli motorli rivojlantirish dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, u maxsus vosita faoliyatiga mos keladigan biomexanik mezonlarni hisobga olgan holda, bo'g'imlarda harakatchanlikni oldindan ishlab chiqishga asoslangan, mushaklar va ligamentli qo'shma apparatlarining elastik xususiyatlarini takomillashtirish.

Nazariy ahamiyati. Sport pedagogikasi Respublika bolalarining rivojlanishining milliy xususiyatlarini hisobga olgan holda kurash ko'nikmalarini takomillashtirish to'g'risidagi yangi ma'lumotlar bilan to'ldirilib, moslashuvchanlikka yo'naltirilgan 16-18 yoshli kurashchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi bo'limida bolalarining kurashi umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi vositalari va usullari nazariy jihatdan asoslanadi, sport turlari bo'yicha o'qitish bo'limlari nazariy asos bilan to'ldiriladi. Milliy an'analar asosida malakali kurashchilarini maxsus tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

yunon-rim kurashida maxsus trenajyorlar va mashqlardan foydalanish hamda sportchilarning egiluvchanligini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-mashg'ulotlari jarayonini tashkil qilishda samarali natijalar berishi tadqiqotimizdagi natijalarni inobatga olib o'z isbotini topgan;

ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy materiallar, texnik-taktik harakatlarni tahlil etish uslubiyati, instrumental uslub, maxsus mashqlardan foydalanish usullari va dasturlari, shuningdek, sport kurashida egiluvchanlikni rivojlantirish va texnik-taktik harakatlarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy hamda amaliy tavsiyalardan yunon-rim kurash bo'yicha O'zbekiston terma jamoasini o'quv-mashq va sportchilarni saralash jarayoni uchun yangi o'quv dasturlari va o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqishda foydalanishga mo'ljallangan.

Amaliy ahamiyati shundan iboratki, tadqiqot natijalaridan foydalanish mumkin: sport maktablari, sport maktablari sharoitida yosh yunon-rim kurashchilarning o'quv-mashg'ulot jarayonida; sport kurashi bo'yicha murabbiylar va mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarida; jismoniy tarbiya institutlari, akademiyalari va universitetlari talabalari bilan o'quv jarayonida, sport kurashiga ixtisoslashgan.

Taklif etilayotgan dastur va mashg'ulotlar uslubidan foydalanish yosh yunon-rim kurashchilarning sport mahoratini oshirish uchun vosita shart-sharoitlarini yaratishga, mushaklararo muvofiqlashtirishni yaxshilashga, optimal vosita rejimini yaratishga, jismoniy rivojlanishni tezlashtirishga va salomatlikni mustahkamlashga yordam beradi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi. Tadqiqotlardan olingan natijalarning ishonchliligi nazariy va uslubiy baza, ilmiy tadqiqotning mantiqiy ketma-ketligi, jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va uslubiyati sohasidagi vatanimiz va chet el olimlari, shuningdek, amaliyotchi murabbiylarning fikrlariga asoslanganligi, tadqiqot vazifalariga mos keluvchi va o'zaro bir-birini to'ldirib boruvchi tadqiqot uslublarining qo'llanganligi, olingan natijalarning matematik-statistik tahlil qilish usullari yordamida qayta ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi.

Himoyaga qo'yiladigan asosiy qoidalar:

1. Qo'shma harakatchanlikning sport kurashidagi texnik va taktik mahorat xususiyatlariga ta'siri.

2. Respublikadagi 16-18 yoshli kurashchilarining jismoniy rivojlanishi (o'sish ko'rsatkichlari og'irligi) va jismoniy fazilatlarini (kuch, tezlik, chidamlilik, egiluvchanlik) tuzilishi.

3. Qo'shma harakatchanlikni rivojlantirish va mushak-skelet tizimining ballistik cho'zilishidan foydalanishga qaratilgan yosh kurashchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligining yeksperimental dasturi.

Xulosa qilib aytganda sportchilarning egiluvchanlik sifatini rivojlantirish borasidagi yetarlicha ma'lumotga ega bo'lib, ko'rsatkichlardagi o'zgarishlarni ajrata oldik. Bunda

mashg'ulotlar uchun taklif etilgan dastur va mashqlarni qo'llash orqali erishildi.

№	Nazorat mashqlari	TG			HG			t _{cr}	P
		\bar{X}_1	□	V%	\bar{X}_2	□	V%		
1	Raqib ko'lini ushlab bo'yinga o'rab egilib tashlash (10 marta)	9,68	1,15	11,88	10,87	1,31	12,05	-2,264	P<0,05
2	Raqib ko'li va boshini yuqoridan ushlab to'ntarish bilan tashlash (10 marta)	11,89	1,39	11,69	13,46	1,62	12,04	-2,439	P<0,05
3	Raqib ikki ko'lini ushlab ko'krakdan oshirib tashlash (10 marta)	8,48	0,91	10,73	9,55	1,11	11,62	-2,472	P<0,05
4	Parterda raqibni belini ushlab to'ntarish (10 marta)	12,76	1,47	11,52	11,67	1,41	12,08	1,775	P>0,05

Pedagogik tajriba boshida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarining «Elastik ZI» sport uskunalarida olingan maxsus jismoniy tayyorgarligi sifati ko'rsatkichlari (n=24)

№	Nazorat mashqlari	TG			HG			t _{cr}	P
		\bar{X}_1	□	V%	\bar{X}_2	□	V%		
1	Raqib ko'lini ushlab bo'yinga o'rab egilib tashlash (10 marta)	11,34	1,27	11,20	9,68	1,15	11,88	3,213	P<0,01
2	Raqib ko'li va boshini yuqoridan ushlab to'ntarish bilan tashlash (10 marta)	14,05	1,69	12,03	11,89	1,39	11,69	3,274	P<0,01
3	Raqib ikki ko'lini ushlab ko'krakdan oshirib tashlash (10 marta)	9,99	1,18	11,81	8,48	0,91	10,73	3,361	P<0,01
4	Parterda raqibni belini ushlab to'ntarish (10 marta)	13,32	1,48	11,11	12,76	1,47	11,52	0,890	P>0,05

Pedagogik tajriba oxirida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarining «Elastik ZI» sport uskunalarida olingan maxsus jismoniy tayyorgarligi sifati ko'rsatkichlari (n=24)

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гончарова О.В. Маткаримов Р.М., Болалар жисмоний сифатларини тарбиялаш/ Ўқув қўлланма. «Илмий техника ахборот-пресс» нашриёти. –Тошкент: 2018. - Б. 28-35
2. Тастанов Н.А. Кураш турлари назарияси ва услубияти/ Дарслик. «Sano-standart» Тошкент: – 2017. -Б. 193-205;
3. Бакиев З.А. Эркин кураш назарияси ва услубияти. Ўқув қўлланма. – Тошкент: «Лидер Пресс» нашриёти, 2011. 47 б
4. Бакиев З.А. Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности. Дис. канд. пед. наук. 2009. 45 ст.
5. Керимов Ф.А. Спорт сохасидаги илмий тадқиқотлар. - Т.: ЎзДЖТИ, 2004. -264 с.
6. Абдиев А.Н. Динамика состояний борцов 16-17 лет на послесоревновательном этапе в процессе многоциклового подготовки: Автореф. дис.канд. пед. наук. – Т., 1994. -24с.
7. Адилов С.Қ. Эркин курашчиларнинг спорт педагогик маҳоратини ошириш/ Ўқув қўлланма. «Илмий техника ахборот-пресс» нашриёти. –Тошкент: 2018.- Б. 12-23

O'QUVCHI-YOSHLARNI VATANPARVARLIKKA TAYARLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Abduraxmanov SHERZOD Nazarbayevich

Buxoro Davlat pedagogika instituti harbiy ta'lim fakulteti uslubiy tayyorgarlik sikli boshlig'i katta o'qituvchi.

ANNOTATSIYA. Biz bu maqolamizda tadqiqot ishimizning tajriba-sinov natijalariga ko'ra talaba-yoshlarni vatanparvarlikka tayarlashda uziga xos xususiyatlari taqtil qildik. Vatanparvarlikni hissiy idrok yetish mohiyatini ochib berish va madaniy globallashtirish sharoitida vatanparvarlikning o'ziga xos xususiyatlari tug'risida ma'lumotlar olishingiz mumkin.

Tayanch iboralar: vatanparvar, qadriyat, meros, milliy kadriyatlar, farzand, kelajak avlod, yoshlar, vatanni qo'riqlash, namuna, tarbiya.

Bugungi kunda mamlakatimizda o'quvchi-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning pedagogik asoslarini takomillashtirish natijasida xalqimizning boy madaniy-ma'naviy merosini yoshlar ko'z o'ngida gavdalantirish, uning hayotbaxsh jihatlaridan foydalangan holda ta'lim-tarbiya tizimini yanada rivojlantirish, uslubiy ta'minotini kengaytirish zaruriyatini vujudga keltirmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida «jismonan sog'lom, ruhiy va intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash,...»[1] kabi yo'nalishlar belgilangan bo'lib, bu o'z navbatida mazkur jarayonni tadqiqiy va tahliliy yo'nalishga ega bo'lgan pedagogik muammo sifatida ko'rib chiqish zaruratini izohlaydi.

Zamonaviy ilm-fan sohasida adabiyotlarda, vatanparvarlik va millatchilik o'rtasidagi munosabatlar masalalari tez-tez turli, ko'pincha qarama-qarshi kelgan hisoblanadi, shu munosabat bilan, vatanparvarlikning etnik va fuqarolik millatchiligi bilan o'zaro bog'liqligini tushunish. Tahlil ko'rsatdi; savollar: vatanparvarlik va millatchilik munosabatlari; bir asrdan ko'proq vaqt davomida mutafakkir va tadqiqotchilarni xavotirga solmoqda. Ba'zi mualliflar ushbu hodisalarni aniqlaydilar, boshqalari ularga qarshi. Ko'p jihatdan, bu qaysi nazariy yondashuv muallifga bog'liq - primordializm, instrumentalizm yoki konstruktivizm. Ayni paytda etnik va fuqarolik millatchiligiga urg'u berish an'anaviy bo'lib qoldi. Etnik millatparvarlik qadriyatlarga e'tibor qaratib, ma'lum bir etnik jamoani mahkamlaydi, aksincha, fuqarolik millatchiligi butun jamiyatni (millatni) birlashtirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Natijada, fuqarolik millatchiligi o'z mazmuni jihatidan milliy vatanparvarligiga o'xshaydi va polikultural etniknikidan ko'ra maqbuldir. Shu bilan birga, o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar davomida talaba yoshlar ongida an'anaviy ma'noda salbiy qarash bilan ishlatiladigan millatchilik qarashlari davom etayotganligi aniqlandi.

Qadriyatlarni shakllantirish jarayoni, shu jumladan vatanparvarlik, poliyetnik muhitning qiyin sharoitida sodir bo'ladi. Bu, ayniqsa, turli xil o'zgarishlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan yosh avlodga tegishli. O'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar vatanparvarlikning talabalar qadriyat tizimidagi o'rnini aniqlash va uning namoyon bo'lishini tushunish va dinamikasini hamda shakllanishining asosiy yo'llarini ochib berish imkoniyatini yaratdi.

O'tkazgan sotsiologik tadqiqotlarimiz va olingan natijalarni taklif qilingan qiymat yo'nalishlari orasida vatanparvarlik ustun mavqeni egallamaydi. Talabalar uchun sog'liq bilan birga oila ham ustuvor ahamiyatga ega. Oraliq pozitsiyada yerkinlik, bilim va xotirjamlik mavjud. Shuningdek, so'ralgan talabalar iqtisodiy mustaqillikning muhimligini past baholashlari bilan ajralib turadi. Umuman olganda, javoblarning taqsimlanishiga jinsi, millati va yosh farqi ta'sir qilmasligi qayd yetildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, vatanparvarlikni an'anaviy tushunish tendensiyasi davom yetmoqda. Talaba ongida respondentlar tug'ilgan mamlakat bilan bog'liq bo'lgan «katta» Vatan obrazi ustun turadi. Bu jihatdan talabalar o'zlarini fuqarolar sifatida fuqarolik identifikatsiyasi bilan ajralib turishi ajablanarli yemas. Vatanparvar talabalar soni vatanparvar bo'lmaganlar ulushidan sezilarli darajada oshadi. Natijada, aksariyat hollarda talaba yoshlar mamlakatni tark etishni istamasliklarini bildiradilar.

Tadqiqot natijalariga ko'ra talabalar vatanparvar shaxsning xulq-atvor komponentini ajratib turishi bilan ajralib turadi. Shuningdek, vatanparvar insonning etnik madaniy komponenti talabaning ongida aks yetishi ta'kidlandi.

Zamonaviy vatanparvarlikning asosiy funksiyalari haqida gapirganda, respondentlar

faoliyat funksiyasini alohida ta'kidlashadi, hozirgi bosqichidagi yeng dolzarb vazifalaridan biri - konsolidatsiya qiluvchi narsa - so'ralgan talabalar tomonidan deyarli aytilmagan.

Talabalar vatanparvarlikni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy omil sifatida ijtimoiy omilni qayd etdilar. Shu bilan birga, talaba yoshlarning muhim qismi ekstremal holatlar kabi tashqi omillarning ta'sir darajasini inkor yetib, vatanparvarlik tuyg'ularining namoyon bo'lishining tabiiy xususiyatini ta'kidladilar. Vatanparvarlikni shakllantirishda urf-odatlar va urf-odatlarining o'rni respondentlarning ongida yomon ifodalangan.

Umuman olganda, olingan ma'lumotlar talabalar orasida vatanparvarlik namoyon bo'lishining ijobiy dinamikasini ko'rsatadi[2].

So'ralgan talabalarning aksariyati umummilliy vatanparvarlik g'oyasini shakllantirishga ijobiy munosabatda bo'lishdi. Ushbu muammoni hal qilishda ustuvorlik, talabalarining fikriga ko'ra, davlatga beriladi. Kerakli sharoitlarning yaratilishi va iqtisodiy muammolarning hal yetilishi milliy vatanparvarlikni shakllantirish bo'yicha ishlarni sezilarli darajada tezlashtiradi. Yosh avlodni vatanparvarlik tarbiyasi sohasida aniq davlat siyosatini olib borish zarurligi masalasi ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Biroq, talabalarning fikriga ko'ra, shaxsning vatanparvarlik ruhida rivojlanishi uchun mas'ul bo'lgan asosiy ijtimoiy institut bu oila.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, talaba yoshlar Respublikada vatanparvarlik tarbiyasi muammosidan xabardor.

Bundan tashqari, respublika talaba yoshlarining fikriga ko'ra, bu muammo azaldan mavjud bo'lib, ommaviy axborot vositalari uni to'liq yoritmayapti.

Shunday qilib, ko'p millatli mintaqada vatanparvarlikni shakllantirishning asosiy usuli bu vatanparvarlik ta'limi sohasidagi maqsadga muvofiq, moslashtirilgan va tizimli ish bo'lib, bu jarayonda shaxs va jamiyatni vatanparvar qilish uchun mas'ul bo'lgan barcha davlat muassasalari jalb qilinadi.

O'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlarni yakunlar yekanmiz, tadqiqot gipotezasi tasdiqlanganligini ta'kidlaymiz. Respublikasida vatanparvarlik rivojlanishining o'ziga xos xususiyati quyidagi qarama-qarshilikdir: talabalar tomonidan vatanparvarlikning namoyon bo'lish dinamikasi odatda ijobiy bo'lishiga qaramay, vatanparvarlik muhim ahamiyatga yega yemas. barcha ijtimoiy institutlarning o'xshash ishlarida.

Tadqiqot natijalari asosida ba'zi amaliy tavsiyalar taklif qilindi.

Demak, tadqiqotlar vatanparvarlikni talaba yoshlarning qadriyat ko'rsatmasi deb hisoblashga va uning ko'p millatli mintaqada shakllanishining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga imkon berdi.

XXI-asr boshlarida vatanparvarlikni falsafiy o'rganishning dolzarbligi milliy o'ziga xoslik va vatanparvarlik haqidagi g'oyalarni uning qadriyat asosiga aylantirgan madaniy globallashuv jarayonlarining noaniqligi bilan bog'liq. Globallashuv sharoitida ko'p yo'nalishli jarayonlar kuzatilmogda - vatanparvarlikni yeskirgan va yeskirgan qadriyat sifatida kosmopolitizm bilan almashtirish zarurligiga bo'lgan ishonchning tarqalishidan, vatanparvarlikni mutlaqlashtirish va uni ksenofobiya, milliy murosasizlik va begona narsalarga nafrat bilan aniqlash. Ushbu murakkab va noaniq jarayonlar ijtimoiy-falsafiy tushunishni talab qiladi.

Globallashuv jarayonining oqibatlaridan biri bu madaniy xilma-xillik uchun xavf tug'diradigan madaniyatni standartlashtirish, g'arbiylashtirishdir. Vatanparvarlikning yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarigina ommaviy madaniyatning kengayishiga qarshi tura oladilar, yangi sharoitda o'zlarining milliy va madaniy xususiyatlarini saqlab qoladilar. Ammo muammo shundaki, globallashuv sharoitida vatanparvarlik tushunchasining mazmuni o'zgaradi, u ko'p qirrali va noaniq bo'lib qoladi va uning amalda shakllanishi ko'p jihatdan falsafiy tushunchaga bog'liqdir.

Globallashuv sharoitida vatanparvarlikni mutanosib ravishda falsafiy tahlil qilish zarurati, shuningdek, bir tomondan, so'zlarning faol ishlatilishiga kirishgan va hamma uchun intuitiv ravishda tushunarli bo'lgan, ikkinchi tomondan, haddan tashqari mafkuralashgan va siyosiyashtirilgan, ko'p yo'nalishli siyosiy kuchlar tomonidan shior sifatida ishlatilgan atamaning o'zi noaniqligi va noaniqligi bilan bog'liq. «Vatanparvarlik» tushunchasini talqin qilishning ko'p qirraliligi, uni o'xshash, ma'no jihatidan o'xshashlari bilan almashtirish ushbu toifani konsepsiyalash jarayoni tugallanmaganligidan dalolat beradi. Faqat siyosiyashtirishdan, vatanparvarlikni hissiy idrok yetishdan uzoqlashibgina konsepsiyaning mohiyatini ochib berish va madaniy globallashuv sharoitida vatanparvarlikning o'ziga xos

xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Bundan tashqari, har birida; taraqqiyotning tarixiy bosqichlaridan boshlab davlatchilik o'zgargan nafaqat: vatanparvarlik obyekti; vatanparvarlikning mazmunining o'zi ham o'zgargan; va unga munosabat. XXI asrning boshlarida, avvalgidek, dunyoda yetakchi o'rinlarni yuqori darajadagi davlatlar yegallab turibdi; rivojlanish; vatanparvarlik. Dunyo miqyosidagi o'yinchilar boshqa xalqlarga kosmopolit identifikatorni taklif qilib, katta mablag sarflamoqda; vatanparvarlikni shakllantirishda; o'z aholisidan; Muhimligini anglab! vatanparvarlik; odamlarni yagona millatga birlashtiradigan va fuqarolarini vatanparvarlik tarbiyasi, mamlakat siyosiy rahbariyati vatanparvarlikni an'anaviy yo'nalishda ko'rib chiqmoqda. Madaniy globallashuv jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan vatanparvarlik tarkibidagi o'zgarish tendensiyalari; amalda aksini topmadi; muhim! davlat dasturlari. Biroq, yangi sharoitlarda vatanparvarlikni shakllantirish bo'yicha an'anaviy yondashuvlar samarasiz. Vatanparvarlik nafaqat fuqarolar orasida «tarbiyalangan» bo'lishi, balki zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kuchidan foydalangan holda ishlab chiqilishi kerak.

Globallashuv sharoitida sodir bo'layotgan Vatan qiyofasini vatanparvarlik obyekti sifatida o'zgartirish ham batafsil o'rganishni talab qiladi. Vatan yendi shunchaki berilgan narsa sifatida qabul qilinmaydi, uning qiyofasi doimo o'zini yeslatib turuvchi, ijobiy his-tuyg'ular va jonli vizual tasvirlar bilan bog'liq brend sifatida joylasha boshlaydi. Globallashuv sharoitida vatanparvarlik milliy yakkalanish va o'zini o'zi ta'minlashga qaratilgan yemas, u zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda millatning madaniy yutuqlarini dunyoga namoyish yetishga qaratilgan. Shu tarzda tushunilgan vatanparvarlikgina kosmopolitlashtirish va g'arbiylashtirishning qarshi muvozanati va milliy hamjamiyatni muvaffaqiyatli rivojlanish shartiga aylanishi mumkin. Madaniy globallashuv sharoitida vatanparvarlik tarkibidagi ko'rsatilgan o'zgarishlar chuqur falsafiy tushunishni talab qiladi. Nazariy dolzarblikdan tashqari, vatanparvarlik haqidagi nutqni siyosiydan ijtimoiy-falsafiy yo'nalishga tarjima qilish jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni kamaytirishga va millatlarni birlashtirishga yordam beradi[3].

Vatanparvarlik muammosini falsafiy tahlil qilish azaliy tadqiqot an'alariga yega bo'lib, uning boshlanishi antik davrdan - vatanparvarlik fuqarolik jamiyati a'zolarining yeng muhim axloqiy majburiyati deb hisoblangan davrdan boshlanadi

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017-yil, 6-son, 70-modda.

2. Samarov R., Qodirov U., Fazliyev F. Vatanparvarlik tarbiyasining ayrim jihatlari. – Toshkent, 2006.

3. Волковицкий Г.А. Мотивация военно-профессионального самосовершенствования. – М., 1994. – 73 с.

**DASTURIY TA'LIM VOSITALARI TALABALAR ILMIY-TADQIQOT
KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA**

*Anvar Almasovich Axatkulov,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi, Jizzax, O'zbekiston*

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak informatika o'qituvchilari va o'quv jarayonini modellashtirishda ishtirok etuvchi talabalarda tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: informatika, modellashtirish, tadqiqot kompetensiyasi.

**SOFTWARE EDUCATIONAL TOOLS AS A MEANS FOR FORMING THE
RESEARCH COMPETENCE OF STUDENTS**

*Anvar Almasovich Akhatkulov,
Lecturer, Jizzakh State Pedagogical University, Jizzakh, Uzbekistan*

Abstract. This article discusses the process of forming research competencies in future computer science teachers and students participating in the modeling of the educational process.

Key words: informatics, modeling, research competence.

**ПРОГРАММНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КАК СРЕДСТВО
ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ**

*Анвар Алмасович Ахаткулов,
Преподаватель, Джизакский государственный педагогический университет,
Джизак, Узбекистан*

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс формирования исследовательских компетенций у будущих учителей информатики и студентов, участвующих в моделировании образовательного процесса.

Ключевые слова: информатика, моделирование, исследовательская компетентность.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarda tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirishda ular tomonidan amaliy dasturiy vositalarning o'zlashtirilishi mobaynida vositalarni maqsadga muvofiq saralab tanlash va samarali tuzish lozim [9].

Umuman olganda, quyidagilar ko'magida ta'lim tizimining rivojlanishiga erishish mumkin:

- o'quv jarayonini mos pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishda turli xil tuzilma tizimidan foydalanish;
- umumiy o'rta ta'limning turli bosqichiga xos yangi modellarni shakllantirish va o'quv rejalarini amalga oshirish;
- baholash tizimini o'zgartirish;
- sinf-dars tizimiga yangicha yondashish;
- umumiy va qo'shimcha ta'limning uyg'unligiga asoslanish;
- o'quv yuklamalarini belgilashda o'quvchi shaxsiy imkoniyatlarini inobatga olish;
- o'quv jarayonini ko'p variantli qilib tuzish;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bazasiga mos ta'lim muhitini shakllantirish kabilar.

Shu tariqa axborot texnologiyalarining joriy etilishi ta'lim usullari, tuzilishi va shakllariga muayyan darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim muassasalarining kompyuter va o'quv dasturiy vositalar bilan ta'minlanishi ta'lim tizimi sifatining yaxshilanishini kafolatlaydi [8].

Istiqbolda o'qitish tizimini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish sharoitida ta'lim tizimining keng qamrovli rivojlanishini hisobga olgan holda, o'qitishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish ikki xil yo'nalishda amalga oshiriladi:

1. Turli xil o'quv tarmoqlari uchun multimedia texnologiyalari bazasida o'quv faoliyatining turli shakllari xususiyatlariga asoslanib, o'qitishning umumiy axborot texnologiyalari yaratiladi.

2. Shaxsiy metodikaning yangi komponentlarini ishlab chiqishda o'quv jarayoniga yangi

axborot texnologiyalari vositalaridan foydalaniladi. Bunda muayyan fan negizida aniq o'quv tarmog'i bo'yicha axborot-ta'lim muhitini yaratish o'quv jarayoni mazmuniga ta'sir ko'rsatishini va buning natijasida o'quv tizimi o'zgarishi mumkinligini hisobga olish lozim.

Buning uchun, birinchi navbatda, o'qituvchi o'qitish muhitini loyihalash imkonini beruvchi dasturiy vositali muhit bilan ta'minlanishi, zaruriyat tug'ilganda, uning mazmunini avtomatlashtirilgan o'quv va nazorat dasturlarini qo'llagan holda tezkor yangilay olishi zarur.

Informatikani o'qitishda dasturiy-metodik majmualardan foydalanib, o'qitish jarayonida funksional masalalar yechish talab etiladi. Bunday majmualar o'qituvchi va o'quvchilarni yangi imkoniyatlar bilan ta'minlaydi. Chunki ular o'quv rejalari va metodik qo'llanmalarni uyg'unlashtirishga, o'quv jarayonini tashkillashtirishning ma'ruza, amaliy- laboratoriya, seminar, mustaqil ta'limlarini o'rgatishda qulay metod hamda vositalardan foydalanishga imkon yaratadi.

Jumladan, axborot-telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning istiqbolli yo'nalishi tarkibiga quyidagilar kiradi:

Gipermedia va multimedia tizimlari, elektron o'quv adabiyotlaridan foydalanishning yo'naltiriladigan axborot-ta'lim muhitini ishlab chiqish kiradi. Bunday muhit ilgari mavjud bo'lgan dasturiy-pedagogik vositalarni integrallash imkonini berib, yangi axborot texnologiyalariga mos innovatsion usullardan foydalanish g'oyasini amalga oshiradi [7].

Foydalanuvchilarda o'zaro axborot almashishni sifatli amalga oshirishga ko'maklashuvchi umumo'quv ko'nikmalarini, xususan, internet tarmog'i orqali zarur ma'lumotlar bazasiga, turli kutubxonalarining fondlariga, yirik ilmiy hisoblash markazlari resurslariga murojaat qilishga qaratilgan o'quv kompetentliklarini takomillashtirish zarur.

Kompyuterli telekommunikatsiyalar va tobora rivojlanib borayotgan global axborot tarmoqlarining rivojlanib borishi o'rganuvchilarning kuchli bilim va innovatsion ko'nikmalarga ega bo'lishini talab qiladi.

Kompyuterli telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda ko'p umid tug'diradigan va istiqbolli yo'nalishlar tarkibiga masofadan o'qitish tizimini kiritish mumkin.

Ma'lumotlar omborida yagona telekommunikatsiya tarmoqlarini ishlab chiqish quyidagilarga ko'ra dolzarb ahamiyat kasb etadi:

- foydalanuvchilar orasidagi doimiy aloqa, shuningdek, uzoq masofadan, muayyan mamlakat hududidagi yoki tashqarisidagi ta'lim muassasalari bilan aloqa o'rnatishning zarurligi;

- o'qituvchi, talaba va maktab o'quvchilariga mamlakatimizdagi va horijiy davlatlardagi axborot resurslariga kirish imkonini yaratish lozimligi;

- ta'limni axborotlashtirish jarayonini boshqarish samaradorligini kuchaytirish kerakligi kabilar.

Ta'limni axborotlashtirish sharoitida boshqarish muhitini takomillashtirishda bo'lajak informatika o'qituvchilarni tayyorlashning metodik tizimi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining integrativ, tizimli tavsifi yordamida dasturiy tizimga nisbatan sifatli yangi funksiyalarga ega bo'ladi. Ularga xos asosiy yondashuvlarga quyidagilar kiradi:

- ijtimoiy-pedagogik yondashuv, bunda bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy-pedagogik rivojlantirishda ta'limni axborotlashtirish ijtimoiy mazmun kasb etib, shaxsning kasbiy bilishga oid ehtiyojlarini qanoatlantirish, mehnat bozori sharoitida kasbiy talab va mahoratini oshirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi;

- tizimli yondashuv, bunda kompyuter texnologiyalari sohasida talabalarning kasbiy-metodik jarayonga to'liq jalb etish, pedagogik-dasturiy vositalarni yaratish va qo'llash, talabalarni kompyuterli texnologiyalarni loyihalashga o'rgatishga e'tibor qaratiladi;

- tashxisli yondashuv, zamonaviy pedagogika fani va amaliyotida nazariy bilimlarning evristik xususiyati kompyuter texnologiyalarini ilmiy tadqiqot va pedagogik jarayonlarga muvofiq modellashtirish qo'llash imkonini beradi. Bo'lajak o'qituvchilarda tashxisli nazorat faoliyatini rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri ta'lim tendensiyasiga uyg'un tarzda o'qitishning samarali strategiyasini aniqlashning tashxisli nazorat funksiyasini amalga oshirish hisoblanadi. Tashxisli nazorat funksiyasi o'qitishning yangi axborot texnologiyalarini ishlab chiqishda qo'l keladi, bu esa bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik samaradorligini oshirish imkonini beradi;

- axborotli yondashuv, axborotlarni to'plash, qayta ishlash, maqsadli qidirish va qo'llash jarayonida amalga oshiriladi. Zero, o'quv jarayoni – bu o'quvchi shaxsining aqliy rivojlanishiga yo'naltirilgan o'quv ma'lumotlarini qabul qilish, saqlash, qayta ishlash,

uzatish va qo'llash bilan bog'liq jarayondir;

- tashkiliy-boshqarishga oid yondashuv, bu o'qituvchi faoliyatining pedagogik funksiyasi bilan aloqador bo'lib, o'quv jarayonining tashkiliy tuzilmasidan kelib chiqadi. Axborot texnologiyalari bazasida pedagogik tizim va pedagogik jarayonni boshqarish samarali natija beradi. Bu shaxsiy faoliyatda o'zini-o'zi boshqarish, o'zini-o'zi tashkillashtirish va o'qitish natijalarini nazorat qilish imkonini beradi [5].

Bugungi kunga qadar o'quv jarayonida foydalanish uchun elektron darsliklar, elektron o'quv qo'llanmalar, elektron jurnallar, elektron ensiklopediyalar, elektron kutubxonalar, virtual kutubxonalar, elektron kataloglar, elektron o'quv-uslubiy majmua va boshqa dasturiy ta'minotlar kabi ko'plab dasturiy ta'lim vositalari yaratilgan. Ta'lim tizimida dasturiy vositalar ikki turga bo'linadi:

- ta'limni tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq dasturiy ta'minot;
- faqat o'quv jarayoni bilan bog'liq bo'lgan dasturiy vositalar.

O'quv dasturiy ta'minoti - magnit-optik tashuvchilar yoki kompyuter tarmoqlarida (lokal, mintaqaviy, global) joylashtirilgan va o'quv ma'lumotlarining elektron shaklini o'z ichiga olgan, yuqori ilmiy, uslubiy va texnik darajada tayyorlangan elektron shaklda taqdim etilgan ta'lim jarayonini, o'qitish va o'qitish metodikasi haqidagi ma'lumotlarni taqdim etish vazifasini bajaradigan o'quv, uslubiy va didaktik dasturiy ta'minotdir [1, 2, 3, 4].

Bo'lajak informatika o'qituvchilarining tadqiqot malakasini shakllantirish murakkab jarayondir. Uni hal qilish uchun ta'lim jarayonining modelini ishlab chiqish muhim o'rin tutadi. Pedagogik va ilmiy adabiyotlarda "Kelajak mutaxassis modeli" tushunchasiga turlicha qarashlar va yondashuvlar mavjud. Ko'pgina mualliflar o'rganilayotgan ob'ektning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi fazilatlarini, u bo'lajak mutaxassisning modeli deb atalganda, ma'lum bir sohadagi mutaxassisning umumlashtirilgan qiyofasi sifatida tushunish zarurligini tan oladilar [6].

N.F.Talizina mutaxassisni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini modellashtirishning umumiy uslubiy yondashuvini ishlab chiqdi. Modelda kutilayotgan natijani aks ettirish zarurligini va unga erishish yo'llarining o'ziga xos birligini ta'kidlab, muallif quyidagilarni ta'kidlaydi: "Ekspert modeli muammosi ham ta'lim dasturlari, ham o'quv dasturlari mazmunini belgilashda muhim ahamiyatga ega" [11]. .

Olim-o'qituvchi N.A. Muslimov ekspert modeli quyidagi uchta strukturaviy negizdan iborat ekanligini ta'kidlaydi:

- yangi ijtimoiy bosqichning xususiyatlari asosida vujudga kelgan faoliyat turlari;
- kasbiy talablar aniq ko'rsatilgan faoliyat;
- davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishining mohiyati va uning ma'naviy-axloqiy tartibiga muvofiq tashkil etilgan faoliyat turlari.

N.A.Muslimov ekspert modeli tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: ekspert modeli – ishlab chiqarish sohasida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni muvaffaqiyatli hal etishni ta'minlovchi, muayyan sifatlarni tavsiflovchi, mutaxassisning mustaqil bilim olishi va o'z-o'zini rivojlantirishini aks ettiruvchi modeldir [10].

Ilmiy izlanishlar asosida umumkasbiy va maxsus fanlar bo'yicha talabalar tomonidan auditoriya mashg'ulotlarida va mustaqil ta'limda o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar, ularni shakllantirish va o'qitishning dasturiy vositalaridan foydalanish metodikasi, mantiqiy tuzilmasi, shuningdek, fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalar, bo'lajak informatika o'qituvchilarini umumiy kasbiy va maxsus fanlar bo'yicha kasbiy faoliyatga ijodiy tayyorlash jarayoni aniqlanadi. Bu jarayonda ta'limning dasturiy vositalaridan foydalanish sharoitida mutaxassislarni tayyorlash struktura-modelini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Informatika fanini o'qitish quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi:

- umumiy kasbiy va maxsus fanlar bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini dasturiy ta'minot o'quv-uslubiy ta'minotini ishlab chiqish;
- amaliy mashg'ulotlarning texnologik jarayonlari ob'ektlarini dasturlash bo'yicha talabalarda mustaqil va ijodiy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;
- o'quv materiallarining o'quv axborotini g'oyaviy, ilmiy, ko'rgazmali, tizimli, izchil taqdim etish;
- o'quvchilarning tadqiqotchilik fazilatlarini rivojlantiruvchi usullar, shakllar, vositalar va texnologiyalardan maqsadli, izchil foydalanish;
- pedagogik faoliyatni tashkil etishda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan ijodiy

foydalanish;

- zamonaviy axborot texnologiyalari tizimlarini yaratish va ulardan foydalanish bilan bog'liq ishlab chiqarish jarayonlari sifatini monitoring qilish va baholash usullari va mexanizmlarini ishlab chiqish.

Informatika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarining didaktik tavsifiga ko'ra ularni uslubiy-tashkiliy, texnologik-jarayonli va ijodiy-izlanish turlariga bo'lish yo'li bilan o'rganish kerak. Uslubiy va tashkiliy tadqiqotlar:

- bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlash uchun zarur bo'lgan o'quv-uslubiy hujjatlar;

- o'qitishning texnik vositalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish;

mustaqil bilim olish va ijodiy izlanish natijasida fan va pedagogik faoliyatni o'qitish metodlari, vositalari va shakllari tizimida muntazam ravishda o'z-o'zini takomillashtirish;

- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va boshqalar. ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

Texnologik jarayonning kompetensiyalariga «tadqiqot va texnologik faoliyat» kiradi: dasturiy va texnologik, ijodiy vazifalarni hal etish emas, balki ularni tajriba orqali amalga oshirish, ya'ni dastur va ilovalarni tayyorlash texnologiyasi va ularni amalga oshirish. Bu yondashuvning muhim jihati shundaki, talaba real ishlab chiqarish sharoitida amalda ishlaydi.

Ijodiy tadqiqot kompetensiyalari - bo'lajak informatika o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish yo'llaridan biri - dasturiy ta'minotni loyihalash va modellashtirish asosida darslarni tashkil etish. Sinf xonalarida yoki kompyuter laboratoriyalarida dasturlarni loyihalash va modellashtirishni ma'lum darajada malakali dasturchi o'qituvchilar faoliyati bilan solishtirish mumkin. Chunki ishlab chiqarish sharoitida zamonaviy kompyuterlarda turli dasturlarni loyihalash va modellashtirish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat: ijodiy g'oyaning tug'ilishi, o'ylab topilgan dasturga mos talablar qo'yilishi, loyihani eskiz holatida tuzish va uni muhokama qilish, o'rnatish. rejalashtirilgan dastur bo'yicha dizayn detallarini tayyorlash va ularni yig'ish, konstruktiv qismlardan tayyorlash, dasturni tekshirish va kamchiliklarini tuzatishni o'z ichiga olgan texnologik jarayon.

“Informatika o'qitish metodikasi”ni aralash ta'lim konsepsiyasi asosida mustaqil o'rganuvchi informatika talabalari, shuningdek, o'quvchilarning sinfda olgan bilimlarini yanada mustahkamlash, o'z ustida ishlashni osonlashtirish, o'z reytingini belgilash, 80-90%. istalgan vaqtda shaxsiy mobil telefonlar yoki cho'ntak kompyuterlaridan foydalanish natijalarga erishish imkonini beradi [15].

Dastur boshqa mobil ilovalardan o'qish qulayligi, ravshanligi, barcha kerakli ma'lumotlarning integratsiyalashuvi, har bir mavzu bo'yicha o'quv va nazorat testlarining alohida tayyorlanishi, barcha android qurilmalari uchun mo'ljallanganligi bilan ajralib turadi.

REFERENCES:

1. Калекеева Тамара Туркменбаевна, Таълимни ахборотлаштириш шароитида бўлажак информатика ўқитувчиларини тайёрлаш мазмунини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент, 2019.

2. Калекеева Т.Т. Таълим тизимига ахборот технологияларини қўллашнинг истиқболли йўналишлари // «Беккем шаңарақ жылы»на бағышланған «Жоқары билимни хэм интеллектуаллығы раўажланған әўладты тәрбиялаў – елди тураклы раўажландырыў және модернизациялаўдың әҳмийетли шәрти» атамасындағы илимий теориялық конференция материаллары. – Нөкис: НМПИ, 2012. – Б. 141-143.

3. Ilhamova, I. N., Rasuleva, N. Z., & Ruslanovna, Z. Content and technology of teacher training in pedagogy and psychology, PalArch, 17(6).

4. Inogamova, D., & Rustamova, N. (2020). Using of interactive teaching methods in the process of self-education of future teachers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(9), 447-454.

5. Melievna, M. D., Rustamovna, R. N., Alimdjanovna, A. N., & Rejepbaevna, R. S. (2019). Formation of Creative Competence of Future Teachers in The Process of Teaching Mathematicsbased on Special Tasks. International Journal of Engineering and Advanced Technology, 9(2), 487-493.

6. Rustamova, N. R. (2022). Development of Socio-Cultural Competence. Indonesian Journal of Innovation Studies, 18.

7. Рустамова, Н. (2022). Медиатаъсир контекстида талабаларда медиаменталитетнинг шаклланиш босқичлари, Образование и инновационные

исследования международный научно-методический журнал, (1), 130-136.

8. Муслимов Н.А. Электрон дарслик яратиш методик тамойиллари ва технологиялари. / Infocom.uz, 2004. – 62-66 б.

9. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. / Педагогик компетентлик ва креативлик асослари – Тошкент, 2015. – 120 бет.

10. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантиришнинг назарий - методик асослари.: Пед. фан. докт. ... дисс. автореф. - Т.: 2007. – 45 б.

11. Талызина Н.Ф. Психолого-педагогические основы автоматизации учебного процесса / Психолого-педагогические и психофизиологические проблемы компьютерного обучения // Сб.научн.тр. – М.: Изд-во АПН СССР, МГУ, 1995. – С. 15-26

XORIJIIY OLIMLARNING ILMIY TADQIQOTLARIDA OILAVIY QADRIYATLARNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Axmedov Aminjon Amrullayevich
Buxoro davlat universiteti stajyor tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarda oilaviy qadriyatlarga bo'lgan munosabatlarni, ushbu munosabatlarni shakllantirish va rivojlantirishning zarurati va dolzarbligi, yoshlar ongida oilaviy qadriyatlarga bo'lgan hurmat hissini tarkib toptirish bo'yicha olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va fikr-mulohazalari tahlili hamda oilaviy qadriyatlarning jamiyat rivojida muhim mezon ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: oila, qadriyat, oilaviy qadriyat, tarbiya, ma'naviyat, ma'rifat, mafkura, milliy qadriyat, ma'naviyatini shakllantirish, axloqiy, aqliy, jismoniy, estetik, ma'naviy, tarbiyalar.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

Ахмедов Аминжон Амруллаевич
Стажер-исследователь Бухарского государственного университета

Аннотация: В данной статье проведен анализ научных исследований и мнений, проведенных учеными по поводу отношения студентов к семейным ценностям, необходимости и актуальности формирования и развития этих отношений, формирования чувства уважения к семейным ценностям. в сознании молодежи и анализе семейных ценностей в обществе говорится о том, что она является важным критерием в ее развитии.

Ключевые слова: семья, ценность, ценность семьи, воспитание, духовность, просвещение, мировоззрение, национальная ценность, формирование духовности, нравственное, интеллектуальное, физическое, эстетическое, духовное, воспитание.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF FAMILY VALUES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY IN SCIENTIFIC RESEARCH OF FOREIGN SCIENTISTS

Akhmedov Aminjon Amrullayevich
Intern Researcher at Bukhara State University

Annotation: In this article, the analysis of scientific researches and opinions conducted by scientists on the relationship of students to family values, the necessity and relevance of the formation and development of these relationships, the formation of a sense of respect for family values in the minds of young people, and the analysis of family values in society it is said that it is an important criterion in its development.

Key words: family, value, family value, education, spirituality, enlightenment, ideology, national value, formation of spirituality, moral, intellectual, physical, aesthetic, spiritual, upbringing.

Oila bu - avlodlar davomiyligi, an'analar, qadriyatlar, urf-odatlar millatning, xalqning axloqiy, ma'naviy, diniy merosini avlodlardan avlodga o'tishini ta'minlovchi yagona mexanizm hisoblanadi. Oilani qo'llab-quvvatlash doimiy davlat e'tiborida turadi. Oilaning asosiy qadriyatlari bu-barcha oila a'zolarining hamjihatligi, ishonchi va sevgisini mustahkamlovchi muayyan axloqiy tamoyillarga rioya qilishdir. Oila bir butun organizmga o'xshaydi, oilaning har bir a'zosi umumiy struktura ichida birdamlik bilan chuqur tomir ortadi. Bu birdamlik mustahkam bo'lishi uchun oilalar umumiy qadriyatlarga ega bo'lish juda ahamiyatlidir. Ana shu qadriyatlar asosida oilada an'analar shakllanadi, ular yangi bo'lishi, yosh oilada vujudga kelishi yoki avlodlardan-avlodga o'tishi mumkin.

Oila va oilaviy qadriyatlar doimo chambarchas bog'liq va bir-birisiz mavjud emas. Agar oila bo'lmasa, oilaviy qadriyatlar tabiiy ravishda o'z ma'nosini yo'qotadi. An'anaviy oilaviy qadriyatlar g'amxo'rlik va ishonchga, o'zaro hurmatga asoslanadi. Oilaning bosh sarboni ota bo'lsa, ona oilaning tinchligini mustahkamlovchi, unda voyaga yetayotgan farzandlarlar tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi, mehr-muhabbat ulashuvchi muqaddas zot sanaladi. Azaldan

oila-muqaddas dargoh, nikoh esa buzilmas rishta sanaladi. Oila mustahkam, tinch, halol va pok bo'lsa, jamiyat ham osoyishta, mustahkam, farovon bo'ladi. Aksincha, oilalarda parokandalik, buzg'unchilik bo'lsa, o'sha jamiyat buziladi, tichlik, hotirjamlik yo'qoladi, u oqibatda chuqur

Oilada erkak kishining mas'uliyati alohida qayd etilgan. Sharqda qadim- Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qimmatli an'analar: halollik, rostgo'ylik, or-nomus, sharm-u hayo, mehr-u oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar, eng avvalo oilada shakllangan. Bugungi kunda ham ana shu an'analarni davom ettirib, o'zbek oilalari oilaning sog'lom iqlimi, ota-onaning bir-biriga mehri va hurmati sharoitida, oila bag'rida farzandlarini el-yurtining munosib o'g'il-qizlari bo'lib unib o'sishlarida astaoydil jon kuydirmoqdalar.

Yer yuzidagi hech bir xalq o'zligini anglamasdan, milliy qadriyatlari va milliy madaniyatini asrab-avaylamasdan yuksaklikka bo'y cho'za olmaydi. O'zbek xalqi o'z qadriyatlari va o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda oilaga tayanadi. Oila murg'ak vujud qalbida eng pokiza tuyg'ularni shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyoga kelgan farzand aynan oila bag'rida bir qator dastlabki hayotiy ko'nikmalarni egallaydi. Darhaqiqat, qadimdan milliy urf-odat va an'alarimizni yosh avlod ongiga singdirishda, ularni jismonan barkamol, ma'nan yetuk, mehr-oqibatli, saxovatpesha, o'zgalar dardini his qila oluvchi, yiqilganga tirgak bo'la oladigan insonlar qilib tarbiyalashda sog'lom oila muhiti muhim o'rin kasb etadi.

“Qadriyat” atamasi inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan millat, elat yoki qaysidir ijtimoiy guruhlarning manfaatlarini va maqsadlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat ne'matlari hisoblanadi.

Qadriyatlar xalqimizning bebaho boyligi sifatida madaniy-ma'rifiy hodisalar, urf-odatlar, an'analari zamirida inson qadr-qimmatini oshishiga xizmat qiladi. Oilada bolaga salomlashishdan tortib to'g'ri oqatlanish, kiyinish, kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro muloqot, jamoatchilik ichida o'zini tutish singari ma'naviy-ma'rifiy, yurish-turish bilan bog'liq qadriyatlar singdirib boriladi.

Bola o'zini anglash sari qadam qo'yganidan tevarak-atrofni, yaqinlarini, unga g'amxo'rlik qilayotgan ota-onalarini tanishni va ularning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o'zlashtirishni boshlaydi. O'zbek oilalariga xos bo'lgan mehnatsevarlik, sadoqat, samimiyat, ishonch, vatanni sevmoqlik, adolat, poklik, to'g'rilik singari fazilatlar shaxsiy namuna sifatida ota-onadan farzandga bevosita singdiriladi. Urf-odat va an'alarimiz, madaniyatimizdan bahramand bo'lgan o'g'il-qizlarimizning hayot tarziga yoshliklaridan ota-onalariga ko'mak berish, so'ngra o'z oilalari uchun qayg'urish hissi singib boradi.

Payg'ambarimiz Muhammad sallolohu alayhi vasallamning marhamat qilishlaricha: “Ota-ona farzandiga yaxshi xulqdan ham ortiqroq narsa bera olmaydi”. Demak, ota-onaning farzandiga beradigan eng yaxshi hadyasi qimmatbaho kiyimlaru, totli taomlar va sovg'alar emas, balki go'zal xulq, yaxshi tarbiya hamda odob bilan sayqal topgan muomalasidadir.

O'zbek oilalarida istiqomat qilayotgan keksa avlod vakillariga ko'rsatilayotgan ehtirom zamirida piru badavlat onaxonlaru-otaxonlarimizni e'zozlash, ularning o'g'itlari, pand-nasihatlariga amal qilish, keksaygan chog'larida tayanch bo'la olish singari qadriyatlar mavjud. Dasturxon atrofidagi yig'inlarda keksa avlod vakillari xalqimizning nodir ijod namunalari maqol, matallar, rivoyatlaru hikmatlar orqali turli xil maishiy masalalar va muammolarga yechimlar ko'rsatiladi. Keksalarga ko'rsatilayotgan mehr-oqibat va muruvvat oiladagi uchinchi avlod vakillariga o'z ota-onalarining qarilik gashtini osoyishtalik va baxtiyorlikda o'tkazishlarini ta'minlaydi. Oilalar sog'lom ekan - jamiyat mustahkam bo'ladi, Mustahkam jamiyatda esa tinchlik, farovonlik, osoyishtalik va to'kinlikning barqarorligi ta'minlanadi. Jamiyatimizning osoyishtaligi va barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shish esa har bir vatandoshimizning vazifasidir.

Jamiyatning tezkor o'zgarib borishi hamda modernizatsiyalash jarayonlari uning barqaror rivojlanishini ta'minlashning zamonaviy muammolari kichik jamiyat bo'g'ini bo'lgan oila va oilaviy qadriyatlarga bo'lgan ijobiy munosabatlarga bog'liq ekanligi o'z isbotini topgan ilmiy asos hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, oila azal-azaldan muqaddas qo'rg'on, jamiyatni harakatga keltiruvchi mustahkam kuch, har bir inson dunyoga kelib, ulg'ayib kamol topadigan Vatandir. Mustaqillikning ilk kunlaridanoq oilaning jamiyatda tutgan o'rnini yanada oshirish, uni huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy-ahloqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, oilada tibbiy

madaniyatni shakllantirish, sog'lom oila vujudga kelishi uchun barcha tashkiliy-huquqiy sharoitlarini yaratish, oila ma'naviyatini yuksaltirish sohasidagi islohotlarni tizimli bosqichma-bosqich amalga oshirish strategiyasi belgilab olindi. Mamlakatimizda oila institutini himoyalaydigan mustahkam huquqiy poydevor yaratilgan. Oila munosabatlarini mustahkamlash, ularning barqaror rivojlanishi uchun ko'plab qonun hujjatlari qabul qilingan bo'lib, ularning ijrosi yuzasidan amalga oshirilayotgan ishlar jamiyatimizning rivojlanishi va oilalarning yanada mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda. Oila bu eng ulug' qadriyat hisoblanadi.

Qadriyat bu voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha bo'lib, insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar Qadriyat hisoblanadi.

Aynan oilaviy qadriyatlar undagi ma'naviy muhit hamda ota va onalarning alohida tarbiyasi bilan baholanadi. Ayniqsa, farzandlarni oilaga tayyorlash borasida "Qush inida ko'rganini qiladi", deganlaridek, avvalo, ota-onalarning o'zlari ahil va totuv bo'lib yashashlari, farzandlarga ibrat ko'rsatmoqlari zarur. Zero, kattalarga hurmat-izzat ko'rsatish, ularning oldida odob saqlash, duosini olish ota-bobolarimizdan bizga meros bo'lib kelmoqda. Mana shu an'analar, qadriyatlarga amal qilib yashashimiz, yosh avlodni sharqona odob-axloqqa o'rgatmoqimiz lozim. Har bir inson uchun eng katta baxt oilaviy xotirjamlik va farovonlikdir. Oilasidan, farzandlaridan ko'ngli to'q insonning ishida unum va baraka bo'ladi. Zero, oila sog'lom ekan – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan mamlakat barqarordir.

Shunday ekan, oilani shaxsiy va ijtimoiy qadriyat sifatida o'rganish va idrok etish o'z dolzarbligini yo'qotmaydi. Yosh avlodda oila qadriyatini shakllantirish, unga bo'lgan ijobiy munosabatlarni rivojlantirish shubhasiz, pedagogika fanining asosiy vazifalaridan biridir. Biroq, bugungi globollashuv sharoitida, innovatsion ta'lim-tarbiya jarayonlarida falsafa, sotsiologiya, psixologiya va boshqa bir qator gumanitar fanlar yutuqlaridan foydalanmaydigan yakka pedagogik tadqiqotni tasavvur qilib bo'lmaydi.

Yuqoridagi fikrlarimizga asoslangan holda bizning tadqiqotimizda ishlatiladigan asosiy tushuncha «oilaviy qadriyatlar» hisoblanadi. Lekin, bu tushunchani o'rganib tahlil etishdan oldin uni tashkil etuvchi elementlar, ya'ni tushunchalar- «oila» va «qadriyat» tushunchalarini ochib beruvchi mavjud nazariy yondashuvlarni tahlil qilishni ma'qul deb, topdik. Biz tadqiqotimiz davomida mavzuga oid adabiyotlarni o'rganish jarayonida «qadriyat» tushunchasi bo'yicha olimlarimizning quyidagicha fikrlari va ta'riflarini tahlil qildik. Jumaladan,

S. I. Ojegovning lug'atida «qadriyat» «muhimlik, ahamiyat» deb beriladi. Uni bildiruvchi so'zlar etimologiyasida qayta tiklangan «qadriyat» tushunchasining genezisi uning uchta ma'noni o'zida mujassamlashtirganini ko'rsatadi:

- qadriyat munosabatlari obekti vazifasini bajaradigan narsalar va perdmelarning tashqi xususiyatlari;
- ushbu munosabatlarning subekti bo'lgan odamning psixologik fazilatlarini;
- odamlar o'rtasidagi munosabatlar, ularning aloqalari, buning natijasida qadriyatlar umumiy ahamiyatga ega bo'ladi.

«Falsafiy ensiklopedik lug'at» da "qadriyat" so'zi «odamlarning his-tuyg'ulari hamma narsadan ustun bo'lishini va nimaga intilish, tafakkur qilish, e'tirof, hurmat bilan munosabatda bo'lish kerakligini belgilaydi « degan ma'noni anglatadi.

A.V. Petrovskiy va M.G.Yaroshevskiyning umumiy tahriri ostidagi «Psixologik lug'at» da «qadriyat» tushunchasi ta'rifi quyidagicha keltirilgan:

«Qadriyat-falsafa va sotsiologiyada obektlar, hodisalar va xususiyatlarga, shuningdek, ijtimoiy ideallarni o'zida mujassam etgan mavhum g'oyalarga murojaat qilish uchun ishlatiladigan tushuncha, buning natijasida tegishli mezon sifatida namoyon bo'ladi».

«Psixologik-pedagogik lug'at-ma'lumotnoma» da «qadriyat» tushunchasi quyidagicha ochib berilgan:

- 1) «obektning foydali, kerakli yoki qadrlanadigan sifati yoki xususiyati»;
- 2) « muayyan madaniyat yoki jamiyat doirasidagi xulq-atvor shakllariga oid mavhum va umumiy tamoyil, bu sotsializatsiya jarayoni orqali ushbu jamiyat a'zolari tomonidan juda muhim deb hisoblanadi».

Hozirgi vaqtda zamonaviy ijtimoiy va gumanitar fanlar «qadriyat» kategoriyasining kelib

chiqishi va faoliyati masalalariga katta e'tibor berib, ushbu hodisaga o'ziga xos yo'nalishni kiritib, mazkur hodisani eng yaxlit tarzda taqdim etishga imkon beradi.

Shundan kelib chiqqan holda, qadriyatni shaxs va jamiyatning barcha xilma-xilligi, asosiy axloqiy yo'naltirilgan tushunchalar, madaniy namunalardan biri bilan o'zaro bog'liqligini aks yettiruvchi umumiy ilmiy kategoriya sifatida aniqlash mumkin.

«Qadriyat» tushunchasi ilmiy muomalaga I.Kant tomonidan axloq (erkinlik) va tabiat (zaruriyat) sohasiga qarama-qarshi qo'yilib kiritilgan. I.Kantning fikriga ko'ra, qadriyat-bu qat'iy talab, qonun, buyruq (imperativ), shaxsiy prinsipdan (maksimum) farqli o'laroq, shartsiz, barqaror majburiyatni ifodalaydi.

Mahalliy ilm-fanda qadriyat masalalariga L. P. Buyeva, V. V. Vodzinsky, O. G. Drobnitskiy, M. S. Kagan, A. A. Ruchka, V. P. Tugarinov va boshqalarning falsafiy asarlarda katta e'tibor beriladi

M. Scheler qadriyatlarining tabiati va mohiyati to'g'risida bilimlarni oshirishga sezilarli hissa qo'shdi, va uning aksiologiyasi hali ham qadriyatlar nazariyasining namunasi hisoblanadi.

Aksiologik muammolarning psixologik yo'nalishi Dj. Dyui, A. G. Maslou, K. Rodgers, Sh. Shvars asarlar bilan ifodalanadi. Mahalliy ilm-fanda psixologik yo'nalishni K. A. Abulxanova-Slavskaya, B. S. Bratus, L. S. Vigotskiy, A. V. Petrovskiy, D. N. Uznadze va boshqalar davom ettirdilar.

Pedagogikada qadriyatlar asarlarda ta'lim va tarbiyaning gumanistik paradigmasini ishlab chiqish bilan bog'liq holda Sh. A. Amonashvili, L. A. Belyayeva, M. N. Dudina, I. F. Isayev, N. G. Nagibulina, V. A. Slastenin, YE. N. Shiyonov va boshqalarning asarlarida ko'rib chiqiladi.

Sotsiologiyada qadriyat muammolari M. Veber, E. Dyurkgeym, F. Znanetskiy, T. Pareons, M. Rokich, U. Tomas va boshqalarning klassik asarlar tufayli o'z o'rnini egalladi. Qadriyatlar muammosi M. Veber tufayli sotsiologiyaning dolzarb mavzularidan biriga aylandi, u qadriyat tushunchasini ushbu bilim sohasidagi asosiy bilimlar toifasiga kiritdi. Qadriyat nazariyasini ishlab chiqishga T.Parson hissa qo'shdi, u qadriyatni «mavjud yo'nalish alternativalarini tanlash uchun ma'lum bir mezon yoki standart» deb tushundi. Parsonsning fikriga ko'ra, ijtimoiy tartib barcha odamlar tomonidan qonuniy va majburiy deb hisoblangan umumiy qadriyatlarining mavjudligiga bog'liq.

Ushbu olimlar qadriyat masalalariga birinchi bo'lib to'xtalib o'tdilar, sotsiologik fan tomonidan qadriyatlarini o'rganish zarurligini asosladilar va jamiyatni qadriyat-me'yoriy tizim sifatida tushunishga muhim hissa qo'shdilar.

«Qadriyat» tushunchasining semantik mazmunini aniqlash uchun biz M.Rokichning talqiniga murojaat qilamiz, unda u qadriyat deganda shaxsni har qanday maqsadning afzalliklariga, boshqa maqsadlarga nisbatan mavjudlikning ma'lum ma'nosiga ishonirish yoki shaxsni boshqa turlarga nisbatan muayyan xatti-harakatlarning afzalliklariga ishonirish tushuniladi.

M. Rokich, shuningdek, qadriyatlarini tavsiflovchi bir qator xususiyatlarni ta'kidlaydi:

- inson yutug'i hisoblangan qadriyatlarining umumiy soni nisbatan kichik;
- hamma odamlar bir xil qadriyatlarga ega, garchi har xil darajada namoyon bo'lsa-da;
- qadriyatlar tizimlarda tashkil yeilgan;
- qadriyatlarining kelib chiqishi madaniyatda, jamiyatda va uning institutlari va shaxsida kuzatilishi mumkin;
- qadriyatlarining ta'siri o'rganishga loyiq bo'lgan deyarli barcha ijtimoiy hodisalarda kuzatiladi.

A.B.Fedulova o'z dissertatsiya tadqiqotida taklif qilgan nuqtayi nazari bizning tadqiqotimizga yaqinroq bo'lib, quyidagilarni aniqlaydi:

«qadriyat» - kundalik tafakkur sohasida qo'llaniladigan, shaxs tomonidan tan olingan va boshdan kechirilgan narsalarni o'z ichiga oladigan, dolzarb ahamiyatga ega, ma'no va ideal sifatida aks ettiruvchi polisemantik tushunchadir; qadriyat ijtimoiy faoliyatning tafakkuri, xulq-atvori va maqsadlarini tavsiflaydi.

«Qadriyat» tushunchasini aniqlash bo'yicha mavjud yondashuvlarni tahlil qilish asosida shuni ta'kidlash mumkinki, aksariyat olimlar ushbu atamaning mazmunini ijtimoiy tafakkurning barcha shakllariga xos bo'lgan bir qator xususiyatlarni, masalan, ahamiyatlilik, normativlik, foydalilik, zaruriyat, maqsadga muvofiqlikni ajratib ko'rsatish orqali tavsiflaganlar.

Binobarin, qadriyatning paydo bo'lishi, bir tomondan, inson va jamiyat ehtiyojlarini qondira oladigan obyektlar, hodisalar va ularning xususiyatlari bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, qadriyat mavjud obyekt, hodisa, shaxs va jamiyatni baholash bilan bog'liq hukm vazifasini bajaradi.

Dialektik-materialistik yondashuvga asoslangan ilm-fanda qadriyatning uchta shakli mavjud:

1. Birinchidan, u ijtimoiy tafakkur tomonidan ishlab chiqilgan, ijtimoiy hayotning turli sohalarida zarur bo'lgan atributlar g'oyasini o'z ichiga olgan ideal sifatida harakat qilishi mumkin.

2. Ikkinchidan, qadriyat obyektiv shaklda, moddiy va ma'naviy madaniyat asarlari yoki ijtimoiy ideallarning o'ziga xos timsoli bo'lgan insoniy harakatlar shaklida ifodalanishi mumkin.

3. Uchinchidan, ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlar, individual hayot prizmasi orqali sinib, shaxsning psixologik tuzilishiga shaxsiy qadriyatlar shaklida kiradi, bu uning xatti-harakatlarini rag'batlantirish manbalaridan biri hisoblanadi.

Oila va uning faoliyati muammosi insoniyat jamiyatining rivojlanish tarixida eng dolzarb masalalardan biri bo'lib, falsafada yetakchi o'rinlardan birini yegallaydi.

Oila va nikohning mohiyati bo'yicha birinchi tadqiqotlar oilaning patriarxal nazariyasini (Aflotun) yaratgan va oilaviy hayot muammolarini o'rganishda liberal an'analarni yaratgan qadimgi faylasuflarning asarlarida aks etgan (Aristotel); T. Mor, T. Kampanella, U. Godvin va boshqalarning utopik nazariyalarida keltirilgan, ularda oila mukammal jamiyatda insonning ijtimoiy tartibi va tabiiy holatining asosi sifatida qaraladi. F: Bekon, T. Gobbs, I. Kant, J.-J. Pycco asarlarida oilaning mohiyati tabiiy huquq nazariyasi va gumanistik nazariya, axloq, erkinlik va zarurat toifalari nuqtayi nazaridan oilaviy ittifoqning asosi sifatida qaraladi.

Gegel oilaning qadriyat sifatidagi ma'naviy, ijtimoiy asoslariga, uning rivojlanishi va faoliyati jarayoniga alohida ahamiyat berdi, uning falsafiy asarlarida oila ijtimoiy va individual zarurat sifatida, Gegel falsafasi tizimida tarqqiyot g'oyasi bilan bog'liq axloqtimsoli sifatida belgilaydi. Mutafakkir oilani organik bir butun sifatida, nikoh esa diniy harakat sifatida ifodalagan. Uning «Falsafiy propedevtika» asarida biz oilani a'zolari sevgi, ishonch va tabiiy itoatkorlik bilan bog'langan tabiiy jamiyat sifatida ifodalovchi ta'rifni topamiz.

XIX asrning ikkinchi yarmida oilaning nazariy muammolari bir qator antropologlar va sotsiologlarning diqqat markazida bo'ldi. Oila evolutsion nazariyada tarixiy kategoriya sifatida I. Y. Baxoven, L. G. Morgan, M. M. Kovalevskiy [48;49] asarlarida; formatsiya nazariyasida jamiyat instituti («bo'g'ini»), ijtimoiy hodisa sifatida K. Marks va F. Engels asarlarida tasvirlangan.

L.Morganning tadqiqot ma'lumotlariga asoslanib, F.Engels 1884-yilda «Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi» asarini yozgan. F.Engels nazarda tutgan oila evolutsiyasining umumiy prinsipi quyidagi bayonotda ochib berilgan:

“...umumiy nikoh rishtalari bilan qoplab olinadigan doira dastlab juda keng bo'lib, tobora torayib boradi, oxir-oqibat, hozirgi paytda hukmronlik qilayotgan alohida juftlik qoladi”.

Shunday qilib, L.Morgan va M.M.Kovalevskiy oilani shakllantirishning oldingi bosqichlarini o'rganish bilan shug'ullanishdi, chunki ularsiz zamonaviy, individual oilani o'rganish va kelajakda ushbu ijtimoiy institut bilan nima bo'lishini taxmin qilish mumkin emasligini tushunishdi. Ushbu uchta olim zamonaviy oilani o'ziga xos tarzda namoyish etishdi; ammo ular jamiyatning bu bo'g'ini jamiyatning o'zi bilan birga rivojlanib borishini, o'zgarishini, unda odamlar o'rtasida yangi munosabatlar paydo bo'lishini, ya'ni o'rganish lozim bo'lgan yangi harakatlantiruvchi kuchlar paydo bo'lishini qat'iy bilardilar.

Oilaning universalligini umuminsoniy hodisa sifatida o'rganish O.Kont va G.Spenserning pozitivizm nazariyasida o'z aksini topdi. Oilaning pozitivistik nazariyasi (L.Kont, G.Spenser) tarixiy taraqqiyot konsepsiyasini himoya qilib, oilaning umuminsoniy hodisa sifatida universalligini isbotlaydi. Oila asosiy ijtimoiy element sifatida tan olinadi, uning asosida butun jamiyat quriladi, bu shaxslar uyushmasining bir shaklidir.

Zamonaviy oilani o'rganish uchun juda samarali uslubiy yondashuv pozitivizm pozitsiyasida mavjud bo'lib, oila mulk egasi va uni himoya qiluvchi bo'lib xizmat qiladi, ularsiz individual erkinlik bo'lmaydi. Oila har doim o'zini o'zi ta'minlash tamoyilini amalga oshirishga intilgan va bu sifat uni insonning ijtimoiy mavjudligini ta'minlashning asosiy institutiga aylantirgan, unda biologik va ijtimoiy-axloqiy birlikning umumiyligi amalga oshiriladi, o'zaro ta'sir jarayonida bu fazilatlar bir-biriga o'tadi.

XIX — XX asr boshlarida rus falsafiy tafakkuri vakillari N.Berdyayev [11], V.Rozanov, V.Solovyov asarlarida oilani o'rganishning aksiologik yo'nalishi ishlab chiqilgan bo'lib, unda oila qadriyati aksiologik tushuncha, altruizm va ma'naviy asoslar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilgan. Ushbu yo'nalish oilaning gumanistik nazariyasiga qaratilgan bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati altruistik va diniy xarakter mezonlari bo'yicha oila qadriyatini ko'rib chiqishdir. Shu bilan birga, oilaning ma'naviy asoslarining daxlsizligini tan olish («umumiy muhabbat prinsipi» — V.Solovyov) oilani muhabbat tushunchasi bilan hech qanday aloqasi yo'q deb baholash bilan uyg'un kelishi xarakterlidir («muhabbat — bu dunyo muhitida o'layotgan cheksiz gul» — N.Berdyayev).

Oila hayoti jarayoni-bu iyerarxiyasi tarixiy va ijtimoiy-madaniy omillar bilan belgilanadigan muayyan funksiyalar orqali amalga oshiriladigan shaxslarning o'z ehtiyojlarini amalga oshirish jarayoni hisoblanadi.

A.I. Antonov o'z tadqiqotlarida oilaga quyidagicha ta'rif beradi: «oilaviy - ota - onalik-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan va shu bilan aholining ko'payishi va avlodlarning uzluksizligini amalga oshiradigan, shuningdek bolalarni ijtimoiylashtiradigan va oila a'zolarining mavjudligini ta'minlaydigan samimiy oilaviy faoliyatga asoslangan odamlar jamoasi». Olim nuqtayi nazaridan oilaning asosiy xususiyati bolalarning mavjudligi. Oilaga bag'ishlangan psixologik ilmiy ishlarning nazariy tahlili oilani psixologik hodisa va uning ishlash mexanizmlari sifatida tushunishga imkon beradigan ikkita yo'nalishni aniqlashga imkon beradi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, aynan, oila ta'sirida madaniy qadriyatlar shaxsning yutug'i, uning tuzilishini shakllantiruvchi elementiga aylanib boradi. Har bir bola oiladagi ta'lim-tarbiya orqali katta madaniyat dunyosini ongli ravishda anglaydi. Eng yuqori qadriyat sifatida oila shaxsning shaxsiy hayotidan, uning vaqt va makondagi chegaralaridan tashqariga chiqishni anglatadi.

Mustaqil Respublikamiz Konstitutsiyasida oilaviy munosabatlariga oid maxsus bob ajratilgan. Unda o'zbek oilasi va munosabatlariga doir barcha masalalar to'laligicha hamda asosli huquqiy himoyani o'zida mujassam etgan. Qomusimizda o'zbek oilasining shakllanishidan boshlab, tomonlarning teng huquqliligi, ularning tuzishidagi erkin roziliklari, ota – onalar tomonidan bolalarning taminoti va tarbiyasi, farzandlar tomonidan ota - onalarga bo'lgan g'amxo'rliklarini ko'rsatishimiz kabi masalalar o'z ifodasini topgan. Farzandlarga oilaviy suhbat davrida o'z “huquq” va “g'urur” lar hususida manaviy suhbatlar olib borilsa nur ustiga alo nur bo'ladi deb o'ylaymiz. Oilaning jamiyatdagi o'rni juda muhimdir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, oilaviy qadriyatlarga munosabat hech bir asrda o'z dolzarbligini yo'qotmaydi. Shuni nazarda tutgan holda biz o'z tadqiqot ishimiz markazida talabalarda oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatda bo'lish muammosi ustida ilmiy izlanishlar olib borishni lozim deb hisobladik. Zero, har bir talabaning shaxs sifatida shakllanishida oilasining o'rni va undagi o'z qadriyatlarning ahamiyati muhim hisoblanadi. Xorij pedagog olimlarining oilaviy qadriyatlarga oid ilmiy izlanishlari va qarashlarida ham ushbu masala to'liq tahlil etilgan va o'z isbotini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.V. Petrovskiy va M.G.Yaroshevskiy. «Psixologik lug'at» 2020 y.
2. Xalq so'zi gazetasi Oilaviy qadriyatlar – bebaho meros 2022-yil 16-may
3. Smagina M.V. Sotsiokulturnaya transformatsiya semi v sovremennoy Rossii kak faktor neblagopoluchiya // Ekonomicheskoye i gumanitarnoye issledovaniya regionov. 2016. № 2. S. 110-114. 5.
4. Ensiklopedicheskiy sotsiologicheskoy slovar. Obsh.red. Osipova G.V. - M.: ISPI RAN, 1995. - 940 s.
5. Falsafa qomusiy lug'at. -Toshkent.: Sharq, 2004. –B.92

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА ТАЪЛИМ СИФАТИ МОНИТОРИНГИНИ АМАЛИЁТГА ЖОРИЙ ЭТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ахмедов Мурод Убайдуллаевич
Ориентал университети проректори, п.ф.ф.д. (PhD), доцент

Аннотация: мақолада халқ таълими тизимида юқори сифатли таълимни таъминлашда таълим сифати мониторинги амалиётга жорий этиш технологияси ёритилган.

Калит сўзлар: халқ таълими, таълим муассаса, таълим сифати, технология, режалаштириш, баҳолаш, таҳлил.

TECHNOLOGY OF PRACTICAL IMPLEMENTATION OF MONITORING THE QUALITY OF EDUCATION IN THE PUBLIC EDUCATION SYSTEM

Akhmedov Murad Ubaydullayevich
Vice-Rector of Oriental University,
PhD, Associate Professor

Annotation: The article discusses the technology of built-in quality monitoring when presenting the uploaded image in the formation creation system.

Keywords: public education, effective training, quality of education, technology, training, evaluation, analysis.

ТЕХНОЛОГИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ РЕАЛИЗАЦИИ МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ахмедов Мурод Убайдуллаевич
Проректор университета Ориентал,
д.п.ф.н. (PhD), доцент

Аннотация: в статье рассматривается технология внедрения мониторинга качества образования при предоставлении качественного образования в системе народного образования.

Ключевые слова: народное образование, эффективное обучение, качество обучения, технологии, обучение, оценка, анализ.

Мамлакатимизда мустақилликнинг дастлабки йилларидан таълимтизимини тубдан ислох қилиш, ўқитиш сифати ва мазмунини янгипоғонага кўтариш, малакали кадрлар тайёрлашнинг замонавий механизмини яратиш, ўқув дастурлари ва адабиётларини янгилашга қаратилган ислохотлар босқичма-босқич, тизимли равишда амалга оширилмоқда. Кейинги йилларда мамлакатимиз таълим соҳасида амалга оширилган муҳим ўзгаришларнинг барчаси таълим сифатини таъминлашга қаратилганлигини қайд этиш мумкин.

Мамлакатимизда таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 28 февралдаги «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини «Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-27-сон ҳамда 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сон Фармонлари асосида халқ таълими тизими муассасаларида таълим сифати мониторинги модели ишлаб чиқилди (1-расм). Мазкур моделда таълим муассасаси, таълим бошқаруви идоралари ва ваколатли давлат идоралари томонидан халқ таълими тизимида баҳолаш босқичлари, турлари ва жараёнларни бошқариш технологияси ёритиб берилган.

Таълим сифати мониторинги модели мақсад ва вазифалари ҳамда ташкил этилиш шаклига кўра ички ва ташқи мониторингга бўлинади. Ташқи мониторинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази, Халқ таълими вазирлиги, ҳудудий халқ таълими бошқарув идоралари, туман(шаҳар) халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлимлари ва бошқа ваколатли ташкилотлар томонидан, ички мониторинг эса умумтаълим муассасасида

ташқил этилган мониторинг гуруҳи томонидан амалга оширилади. Таклиф этилган модель асосида баҳолашнинг асосий 5 та туридан фойдаланилади. Баҳолашнинг барча учун таниш бўлган биринчи тури — синфда ёки мактабда таълим сифатини баҳолаш ҳисобланади. Ўқитувчилар, мактаб маъмурияти, ўқувчиларнинг ўзлари, ота-оналар ва жамоатчилик вакиллари ўқувчиларнинг билимларини таълимий мақсадларидан келиб чиққан ҳолда умумтаълим муассасаларида таълим сифати мониторингини амалга ошириш циклограммаси асосида текширадилар.

Мазкур баҳолаш бевосита ўқувчининг синфда амалга оширилган ишлари билан боғлиқ, бунда ўқитувчи турли услублардан (масалан, оғзаки сўров ўтказиш, интервью, амалий машқ бажариш, тест ва ҳ.к.) фойдаланиб, ўқувчи томонидан бажарилган ишларга баҳо қўяди. Баҳолаш жараёни тизимли равишда ўқув чораги ва ўқув йили давомида амалга оширилади. Бундай баҳолашда ўқитувчилар, мактаб мониторинг гуруҳи ўқувчиларнинг ўзлаштириш сифати, ўқув ютуқларига асосий меъёр бўлган давлат таълим стандартларига таққослаган ҳолда индивидуал баҳо берадилар.

1-расм. Умумий ўрта таълим муассасаларида ўқитиш сифати мониторинги модели

Баҳолашнинг иккинчи тури ҳудудий халқ таълими бошқаруви идоралари томонидан амалга ошириладиган ҳудудий ўқитиш сифати мониторинги ҳисобланади. Бунда ўқувчилар томонидан давлат таълим стандартларида белгиланган билим, қўникма ва малакаларнинг ўзлаштирилиш динамикаси тизимли кузатилади, ўқувчилар билимидаги бўшлиқлар ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари аниқланади, бошқа мактаблар билан қиёслаган ҳолда камчиликларни бартараф этиш чора-тадбирлари режалаштирилади.

Шунинг учун замонавий шахсга, рақобатбардош мутахассисга қўйилган талабларнинг ортиб бориши энг аввало таълим муассасалари ва ҳудудий халқ таълими бошқаруви идораларидаги алоҳида тузилмалар томонидан ўқитиш сифати мониторингини тизимли ва мақсадли амалга оширишни талаб этади [4]. Ҳудудий халқ таълими бошқаруви идораларининг «Инновацион мониторинг лабораториялари»да циклограмма асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

Таълим муассасаларида мониторинг – яхлит тизимнинг ҳолати ва динамикасини комплекс кузатиш, таҳлил қилиш, коррекциялаш ҳамда прогнозлаш жараёни ҳисобланади.

Баҳолашнинг кейинги учинчи тури — давлат аттестацияси ва таълим муассасаларининг аккредитацияси ҳисобланади. Улар давлат томонидан ёки унинг номидан ваколатли ташкилотлар томонидан ўтказилади. Муайян талабларга жавоб берадиган барча ўқувчилар уларда қатнашиш ҳуқуқига эга. Бундай баҳолаш муайян таълим босқичи ёки тури якунида амалга оширилади. Уларнинг асосий ва ижтимоий жиҳатдан муҳим вазифалари битирувчилар ва таълим муассасаларининг давлат ва жамият томонидан белгилаб берилган ижтимоий буюртмани бажариш ҳолатини

таҳлил қилиш имконини беради.

Умуммиллий баҳолаш — барча ёки муайян ўқувчилар гуруҳини танлаб олиш йўли билан мунтазам равишда уларнинг ўқув ютуқлари даражасини миллий стандартларга нисбатан мослигини баҳолашдан иборат. Бундай баҳолаш ўқув дастурларига таянган ҳолда амалга оширилиб, имтиҳонлардан фарқ қилади. Биринчидан, алоҳида олинган ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари даражаси эмас, балки тизимнинг фаолият кўрсатиш натижалари ўлчанади. Иккинчидан, миллий баҳолаш натижалари муайян ёшдаги ёки синфдаги ўқувчилар умумий ўзлаштириш даражасининг «рентген сурати» каби баҳолаш ҳисобланиб, миллий стандартларнинг узоқ муддатли мониторингини амалга оширишга хизмат қилади. Танлаш йўли билан ўтказилган умуммиллий баҳолаш ушбу тадбирни қисқа муддатларда иқтисодий жиҳатдан арзонроқ ўтказиш имкониятини беради. Унинг натижалари муайян ўқув фанлари бўйича ўқувчилар ўқув ютуқлари тўғрисида қимматли маълумотларни бериши мумкин.

Мамлакатимизнинг халқ таълими тизимида таълим сифати мониторинги моделини амалиётга жорий этиш бир нечта босқичда амалга оширилади. Жумладан, республика миқёсидаги ўқитиш сифати мониторинги жараёнини ташкил этиш ва уни сифатли, холис ўтказилиши Мактабгача ва мактаб таълими вазирлигининг Таълим стандартларини такомиллаштириш ва илғор педагогик технологияларни жорий этиш бўлими, Республика таълим маркази Ўқитиш сифати мониторинги бўлими, ҳудудий халқ таълими бошқарув органлари, Давлат таълим стандартлари мониторинги бўлимлари, мониторинг кичик гуруҳлари ва умумтаълим муассасалари мониторинг гуруҳи томонидан амалга оширилади.

Таълим сифати мониторингини амалга оширишдан кўзланган мақсад ўқувчилар томонидан давлат таълим стандартлари талабларининг бажарилиш динамикасини тизимли кузатиш, ўқитиш сифатига таъсир этган омилларни аниқлаш, таълим муассасалари, ҳудудий халқ таълими бошқаруви идоралари, методик хизмат ва малака ошириш тизимининг фаолиятини баҳолаб, ривожлантиришга оид чора-тадбирларни белгилаш, кейинги ҳолатни башоратлаш натижасида ўқитиш сифатини оширишдан иборат.

Мониторинг ўтказишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

а) ўқувчиларнинг умумий ўрта таълим давлат таълим стандартлари талабларини бажариш даражаси ҳамда унга таъсир этган омилларни аниқлаш;

б) мониторинг натижаларига кўра ўқувчилар билимида аниқланган бўшлиқларни тўлдириш ҳамда таълим-тарбия жараёни сифатини оширишга қаратилган чора-тадбирларни белгилаш;

в) мониторинг натижалари, жамият, фан ва техника, технологиянинг ривожланиши билан боғлиқ зарур талаблар асосида давлат таълим стандартлари шарҳлари ва ўқув дастурларига ўзгартиришлар киритиш бўйича таклифлар тайёрлаш;

г) турли педагогик технологияларнинг қўлланилиши натижаларини ўзаро таққослаш.

Мониторинг мақсади ва вазифаларига кўра назорат ишлари қайси фанлар кесимида ва синфларда ўтказилиши аниқланади. Бунда, мониторинг жараёни билан даврий равишда барча ўқув фанларини қамраб олишни таъминлаш мақсадида бир ёки бир неча йилларга мўлжалланган режа-график тузилади [5].

Мониторинг ўтказиладиган фанлар бўйича ДТС талаблари, ўқув дастурлари ҳамда амалдаги дарсликлар мазмуни чуқур таҳлил қилинади. Ўқувчи билиши лозим бўлган билим элементлари, ўзлаштириши лозим бўлган малака ва кўникмаларнинг рўйхатлари тузилади.

Ташқи мониторинг ўтказиш учун назорат материалларини тайёрлаш ва уларни экспертизадан ўтказиш мақсадида тегишли бошқарув органлари қошида жамоатчи экспертлардан фанлар йўналишида ижодий гуруҳлар ташкил этилади.

Ҳар бир фандан ижодий гуруҳ томонидан билим, кўникма, малака ва компетенцияларни қамраб олган назорат топшириқлари (тестлар, масалалар, саволлар, диктантлар, иншоолар ва ҳ.к.) тайёрланади. Топшириқнинг мураккаблик даражаси ҳамда уларни баҳолаш мезонлари ишлаб чиқилади.

Мониторинг жараёнида бир нечта назорат турларидан фойдаланиш мумкин. Жумладан, Ёпиқ тест (жавоби танланадиган) топшириқ – савол ва унга оид 4 та муқобил жавобни қамраб олган топшириқ, Очиқ тест (ижодий ёки жавоби ёзиладиган)

топширик – ўқувчига жавоб бериш имконини берадиган савол (тўғри жавобдаги сўзлар энг кўпи билан 4 тадан ошмаслиги лозим), Ёзма иш – ўқувчидан маълум бир мавзу, қонуният, тушунча, масала ва воқеалар юзасидан ўз фикрини баён этишни, маълум бир қонуниятга асосланган формулаларни мисол ва масалалар ечишда ёзма равишда қўллашни талаб этадиган назорат тури ва бошқалар.

Тайёрланган назорат топшириқлари ва сўровномаларнинг сифати, сарф этиладиган вақтни аниқлаш мақсадида апробация ўтказилади. Апробация натижаларига кўра назорат материаллари таҳлил қилинади ва назорат топшириқлари, уни ечишга ажратилган вақтга тегишли ўзгартиришлар, қўшимчалар киритилиб, тасдиқланади ҳамда мониторинг жараёнига тайёрланади.

Ўқувчилар томонидан топшириқларни бажаришларига сарфланадиган вақт назорат материалларининг сони ва мураккаблик даражасидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Назорат материаллари амалдаги ўқув дастурлари асосида мониторинг ўтказиш давригача ўзлаштирилган мавзулар асосида тайёрланган бўлиб, ўқувчиларнинг шу фандан олган билим, кўникма ва малакаларини аниқлашга хизмат қилиши керак.

Мониторинг билан қамраб олинадиган ҳудудлар, туман(шаҳар)лар ва таълим муассасаларини танлаш истиқбол режа ёки сайланма равишда репрезентатив рандомлаштирилган танлаш методи асосида амалга оширилади [3].

Мониторинг жараёнини ташкил этиш учун буйруқ асосида ишчи гуруҳлари тузилади, ҳар бир ишчи гуруҳга раҳбар белгиланади ҳамда гуруҳ фаолияти ишчи гуруҳ раҳбари томонидан ташкил этилади ва бошқарилади.

Ташқи назорат учун танланган синфларда назорат ишини махсус тайёрланган экспертлар амалга оширадilar. Улар назорат ишини ўтказишдан олдин махсус тайёргарлик гуруҳлари ёки семинарда тегишли кўрсатмалар олган бўлишлари лозим.

Экспертлар назорат ишини ўтказиш учун танланган умумтаълим муассасига бир соат олдин бориб, синф хоналари ҳолати, уларнинг жойлашуви билан танишадilar. Назорат иши бир неча синфлардан олинган тақдирда мактабнинг бир жойда жойлашган бир неча синфлари танланади.

Эксперт назорат ишини бажариш бўйича ўқувчиларга тушунча беради. Бунда эксперт назорат ишининг умумий саволлари ва уларга ажратилган умумий вақт, тест саволлари шакли ва уларни жавоб варақасига киритиш тартиби бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади.

Эксперт ўқувчилар барча маълумотларни тушунганликларига ишонч ҳосил қилгандан сўнг улар назорат иши саволларига жавоб беришларини бошлашларига рухсат беради ва синф доскасига назорат иши вақтининг бошланиши ва тугалланишини ёзиб қўяди.

Ҳар бир фандан ўтказилаётган ёзма ишларни бажариш учун уларнинг мураккаблиги ва ўқувчилар ёшини ҳисобга олган ҳолда вақт берилади.

Шундан кейин ўқувчилар назорат ишини бажарадилар. Ушбу даврда ўқувчиларнинг бир-бирлари билан мулоқот қилишлари, саволлар китоби ёки жавоблар варағини алмаштиришлари, ёрдамчи воситалардан фойдаланишлари тақиқланади.

Ўқувчиларда назорат ишини ўтказиш жараёнида савол туғилиб қолган ҳолларда улар экспертга мурожаат қиладilar ва ундан жавоб оладilar.

Назорат ишини ўтказиш жараёнида фан ўқитувчиси ҳам иштирок этиши мумкин. Фан ўқитувчиси охириги партада кузатувчи сифатида ўтиради, лекин унинг мазкур жараёнга қатнашиши тақиқланади. Ўқувчилар билан бирга фан ўқитувчиси ҳам назорат ишининг бир нечта вариантларига жавоб бериши мумкин.

Назорат иши ўтказилгандан кейин ўқувчиларга 10 дақиқалик танаффус берилади. Кейин ўқувчилар, ўқитувчилар ва мактаб раҳбарлари олдиндан тайёрланган сўровнома (анкета)ларни тўлдирадilar. Сўровномаларни тўлдириш учун 10-15 дақиқа вақт берилади.

Ички назорат тасдиқланган режага кўра назорат ўтказиладиган синфдаги ўқувчилар тайёргарлик кўриб қилишлари учун бир кун олдин огоҳлантирилади.

Умумтаълим муассасида ташкил этилган мониторинг гуруҳи раҳбари томонидан энг камида 2 та вариантдан иборат назорат материаллари назорат ишлари бошланишидан 10 дақиқа олдин олиб қилинади ва мониторинг гуруҳи раҳбари ёки аъзолари томонидан назорат ишлари олинади.

Назорат иши бажарилгандан сўнг, ўқувчиларнинг ишлари эксперт томонидан йиғиб

олинад ва барча ўқувчилар гувоҳлигида алоҳида конвертга солинад ва муҳрланади. Сўнг конвертлар мониторинг гуруҳи раҳбарига топширади. Ички назорат ишлари натижалари умумтаълим муассасасида ташкил этилган мониторинг гуруҳи аъзолари томонидан текширилади. Ички назорат ишларини ўтказишда мактабнинг ички имкониятларидан келиб чиқиб химия, физика, биология информатика ва бошқа амалий фанлардан назоратнинг амалий турларидан фойдаланиш тавсия этилади.

Назорат ишлари ўтказилгандан сўнг улар махсус тайёрловдан ўтган ўқитувчилардан ташкил топган гуруҳ аъзолари томонидан текширилади. Мониторинг натижалари ҳолиселигини таъминлаш мақсадида махсус гуруҳга бетараф ўқитувчилар киритилади. Назорат иши ёпиқ тест топшириқларидан иборат бўлса, текшириш жараёни компьютер дастури ёрдамида амалга оширилади. Бошқа турдаги топшириқлар амалиётчи ўқитувчилар томонидан олдиндан тайёрланган баҳолаш мезонлари асосида текширилади. Назорат ишларининг натижаларига компьютер дастури ёрдамида ишлов берилади ва тегишли маълумотлар тайёрланади. Тайёрланган маълумотлар асосида таҳлилий маълумотнома тайёрланади, жорий натижалар аввалгилар билан таққосланади, муайян ўқув фанидан, муайян синфдаги, туман ва вилоят бўйича ўқиш сифатининг динамикаси ва ривожланиши аниқланади.

Ўқувчилар билимига, ўқитиш сифатига таъсир этувчи омилларни аниқлаш, самарали ва тўғри бошқарув ечимларини топиш мақсадида ўқувчилар, фан ўқитувчилари, мактаб раҳбарлари ва ота-оналардан сўровномалар олинади.

Ўқитиш сифатига таъсир этувчи омиллар шартли равишда 3 гуруҳ бўлинган ҳолда ўрганилади:

1-гуруҳ: Таълим муассасасида яратилган шарт-шароитлар билан боғлиқ омиллар;

2-гуруҳ: Таълим муассасаси педагог кадрларининг (раҳбарлари, ўқитувчилар, методбирлашма раҳбарлари ва бошқ.) касбий маҳорати ҳамда уларга кўрсатилаётган методик ёрдам сифатига боғлиқ омиллар;

3-гуруҳ: Ўқувчиларнинг қобилияти, иқтидори, қизиқишига ва оилада яратилган шароит, муҳитга боғлиқ омиллар [6].

Натижалар ва аниқланган барча омиллар таҳлил этилади, улардан муайян ҳудуд, туман(шаҳар) ёки мактабга тегишли бўлган асосийлари аниқланади, улар асосида ҳулосалар чиқарилади. Педагог ходимлар ва фан ўқитувчилари учун методик тавсия, қўлланма ва йўриқномалар, қарор ва буйруқлар ишлаб чиқилади. Ўқув жараёнининг моддий негизини мустаҳкамлаш, ўқитувчилар малакасини ошириш (мавзули педагогик кенгашлар, семинарлар, очиқ дарсларни ўтказиш, услубий ишларни такомиллаштириш ва бошқалар) чора-тадбирлари кўрилади.

Мониторинг бир кунлик назорат бўлмасдан, тизимли, узвий, узлуксиз амалга ошириладиган кузатувдан иборат бўлиши шарт.

Ўқитиш сифати учун ДТС ва ўқув дастурлари талаблари асосий кўрсаткич ҳисобланади. Мониторинг — фақат ДТС ва меъёрларнинг бажарилишини аниқловчи, назорат қилувчи механизм бўлиб қолмасдан, илм-фан тараққиёти, жамиятдаги эҳтиёж ва талаблари асосида ДТС, ўқув дастурлари ва режаларга тегишли ўзгартиришлар киритиш учун асос бўладиган таклифларни тайёрлашга хизмат қилиши лозим.

Таълим сифати мониторинги моделини ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг оилавий шароитлари, ўқитувчиларнинг тайёргарлик даражаси ва касб маҳорати, мактаб раҳбариятининг таълим-тарбия жараёнини самарали ташкил этиш соҳасидаги фаолияти, мактабларда фан методбирлашмаси ва методика кенгашлари фаолияти, моддий-техник база ва улардан самарали фойдаланиш ҳолати, таълим муассасаларининг моддий-техник базаси, ўқитувчиларга кўрсатилаётган методик ёрдам ва улар малакасини ошириш сифатига боғлиқ омиллар аниқланиб, таълим-тарбия жараёнини сифатли ташкил этиш параметрлари белгиланади. Бу эса ўқувчиларни интеллектуал, маънавий-ахлоқий жиҳатдан ривожлантиришга қўмаклашади.

Хулоса қилиб айтганда, таълим сифати кўрсаткичлари тизимидаги: таълим-тарбия жараёнининг натижавийлиги; соғлом ва хавфсиз таълим муҳити; оила, маҳалла, таълим муассасаси ҳамда кенг жамоатчилик ҳамкорлиги; таълимнинг инклюзивлиги; таълимда гендер сезгирлик принципларининг таъминланиши ўқув-тарбия жараёни самарадорлигини кафолатлайди ва халқ таълими тизими раҳбарлари томонидан ушбу жараёнга масъулият билан ёндошишни талаб этади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 28 февралдаги «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини «Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-27-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сон Фармони.
3. Аҳлидинов Р.Ш. Социально-педагогические основы управления качеством общего среднего образования.: Автореф. дис. д-ра пед. наук. – Ташкент, 2002. – 44 с.
4. Бахмутский А. Е. Мониторинг школьного образования: проблемы и решения. - Санкт-Петербург : КАРО, 2007. – 164 с.
5. Бурдакова О.П. Мониторинг как механизм управления качеством образования школьников/ О.П. Бурдакова // Управление качеством образования. - 2007. - №3. - С.53-69.
6. Каримов Р.Қ. Умумий ўрта таълим давлат таълим стандарти мониторингини таъминлашнинг педагогик асослари. Пед. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 2006. – 22 б.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РЕАЛИЗАЦИИ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

Ахметова Клара Ирисматовна,
преподаватель кафедры “Педагогика и психология”
Узбекский государственный университет мировых языков

Аннотация: В данной статье акцентируется внимание на важности системы повышения квалификации педагогических кадров, раскрывается сущность мониторинга в целом, выделяются организационно-педагогические условия реализации мониторинга эффективности процесса повышения квалификации, которые могут гарантировать успешность данного процесса.

Ключевые слова: система повышения квалификации, мониторинг, процесс повышения квалификации, эффективность процесса повышения квалификации.

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF MONITORING AND EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF THE PROCESS DEVELOPMENT

Annotation: This article focuses on the importance of the system of advanced training of teaching staff, reveals the essence of monitoring in general, the organizational and pedagogical conditions for the implementation of monitoring the effectiveness of the advanced training process are highlighted, which can guarantee the success of this process.

Keywords: advanced training system, monitoring, advanced training process, effectiveness of the advanced training process.

MALAKA OSHIRISH JARAYONI SAMARADORLIGINI MONITORING VA BAHOLASHNI AMALGA OSHIRISH TASHKILIK-PEDAGOGIK SHARTLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik kadrlar malakasini oshirish tizimining muhimligiga e'tibor qaratilib, monitoringning mazmuni va mohiyati yoritilgan, malaka oshirish jarayonini muvaffaqiyatini kafolatlovchi ushbu jarayon samaradorligi monitoringini amalga oshirish shart-sharoitlari ajratib ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: malaka oshirish tizimi, monitoring, malaka oshirish jarayonini, malaka oshirish jarayonini samaradorligi.

Введение.

Преобразования, происходящие во всех сферах нашего общества, инновационные процессы в экономической и социальной жизни и самое главное - выбор в качестве основной в переустройстве общества задачи раскрепощения личности, создания для каждого условий для свободного проявления и развития своих способностей актуализируют новые требования в системе образования к подготовке и профессиональному развитию педагога общего и профессионального образовательного учреждения.

Сегодня современному обществу нужны образованные, нравственные, предприимчивые люди, профессионалы, которые могут самостоятельно принимать ответственные решения в ситуациях выбора, способные к сотрудничеству, отличающиеся мобильностью, динамизмом, обладающие развитым чувством ответственности за судьбу страны.

Поэтому наиболее принципиальное значение в настоящее время придается повышению образовательного и профессионального уровня преподавателей. Это обусловлено тем, что только самостоятельный и творческий профессионал, активный субъект на рынке образовательных услуг, обладающий индивидуальным стилем профессиональной деятельности, умеющий распоряжаться своим интеллектуальным потенциалом, постоянно развивающий свою педагогическую компетентность, способен реализации современных идей приоритетных направлений социально-экономического развития нашей страны.

Как утверждал Первый Президент Республики Узбекистан И.А.Каримов: «...

мы должны думать о посткризисном периоде нашего развития, выработке глубоко продуманной долгосрочной Программы целевых проектов по модернизации и техническому обновлению базовых отраслей нашей экономики, внедрению современных инновационных технологий, призванных дать мощный толчок по выходу Узбекистана на новые рубежи, обеспечивающие конкурентоспособность нашей страны на мировом рынке».

Не маловажное место в реализации указанных задач отводится системе повышения квалификации педагогических кадров. Потому что именно в процессе повышения квалификации и самообразовании педагог овладевает теми необходимыми качествами и способностями, которые обеспечат активное участие педагога в преобразованиях, происходящих во всех сферах нашей страны и общества. Это ещё раз указывает на то, что система повышения квалификации педагогических кадров должна развиваться адекватно требованиям, как самой личности педагога, так и требованиям рынка труда. Отсюда и такое особенное внимание и интерес к работе системы повышения квалификации педагогических кадров. О том, насколько качественно работа системы повышения квалификации, насколько эффективно протекает процесс повышения квалификации, соответствие его государственным требованиям можно определить посредством мониторингового отслеживания.

Основная часть.

Система переподготовки и повышения квалификации кадров – это одна из основных систем профессионального образования, обеспечивающая обновление профессиональных знаний, умений и навыков, повышающая профессиональный уровень, который обеспечивает различные отрасли высококвалифицированными, профессиональными кадрами.

Повышение квалификации является:

- для общества в целом - механизм расширенного воспроизводства его культурного и профессионального потенциала, условием развития общественного производства, ускорения социально-экономического прогресса страны;
- для государства – ведущей сферой социальной политики по обеспечению благоприятных условий для общего и профессионального развития личности каждого человека.

Основной задачей этой системы заключается в постоянном обогащении специалистов профессиональными знаниями, умениями и навыками, поддержании их на конкурентоспособном уровне. Другой важнейшей задачей в переходный период является переподготовка и повышение квалификации ранее выпущенных специалистов с высшим и средним профессиональным образованием с целью включения их в активную деятельность в условиях рыночных отношений.

Государственные требования переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров применяются для организационного и научно-методического обеспечения образовательной деятельности учреждений в области переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров всех видов непрерывного образования и определяют:

- структуру системы переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров;
- основные виды и формы переподготовки и повышения квалификации;
- общие требования к содержанию и качеству переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров;
- объем учебной нагрузки для курсов повышения квалификации педагогических кадров;
- необходимый и достаточный уровень подготовленности педагогических кадров, а также общие квалификационные требования к ним;
- процедуры и механизмы контроля и оценки качества образования в образовательных учреждениях переподготовки и повышения квалификации.

В Указе Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева №УП-5789 «О внедрении системы непрерывного повышения квалификации руководящих и педагогических кадров высших образовательных учреждений» от 27 августа 2019 года отмечается низкая эффективность и ресурсоемкость действующего порядка повышения квалификации руководящих и педагогических кадров, который требует внедрения в данный процесс инновационных подходов, а также применения механизмов

непрерывного развития профессиональной компетенции кадров.

Для того, чтобы поднять на более новый уровень систему повышения квалификации руководящих и педагогических кадров, широко внедрить в практику современные формы повышения их профессиональных навыков, а также дифференцированной и альтернативной непрерывной системы повышения квалификации, которая принимает во внимание результаты научной и научно-педагогической деятельности в указе были определены такие основные задачи системы непрерывного повышения квалификации руководящих и педагогических кадров, как:

- внедрение механизмов непрерывного обновления профессиональных знаний, навыков и мастерства руководящих и педагогических кадров, повышение их профессиональной подготовки на необходимом уровне в соответствии с современными требованиями для обеспечения качества высшего образования;

- обеспечение внедрения в практику и проведение мониторинга прямых и связанных с профессиональной деятельностью косвенных форм повышения квалификации на основе принципов вариативности и взаимодополняемости.

Основываясь на результаты исследований зарубежных и отечественных ученых, считаем, что, решению вышеизложенных задач и проблем в системе повышения квалификации будет способствовать непрерывный, научно обоснованный мониторинг эффективности процесса и результатов повышения квалификации.

Как уже отмечалось, мониторинг и оценка должны осуществляться не только с точки зрения усвоенных преподавателем новых поведенческих образцов, но и с точки зрения уровня образовательных достижений обучающихся. Мониторинг и оценка не могут использоваться только как средство контроля за деятельностью обучающихся и обучающихся. Скорее, мониторинг и оценка должны носить диагностический, объясняющий характер, помогать понять причины невысокой эффективности (или высокой затратности) учебно-воспитательного процесса в образовательном учреждении. Мониторинговые и оценочные мероприятия должны проводиться как в начале и в конце обучения, так и в его процессе, быть предельно информативными и технологичными, иметь своим следствием корректировку целей, содержания и технологии обучения.

Названные подходы служат ориентиром и теоретическим фундаментом разработки и реализации мониторинга и оценки эффективности процесса повышения квалификации.

Мониторинг является сложной системой, которая предназначена для отслеживания динамики эффективности образовательных услуг и состояния педагогических систем.

Под мониторингом следует понимать систему постоянного сбора данных о наиболее значимых характеристиках качества образования, их обработку, анализ и интерпретацию с целью обеспечения общества и системы образования достоверной, достаточно полной и дифференцированной по уровням использования информацией о соответствии процессов и результатов образования нормативным требованиям, а также о происходящих переменах и прогнозируемых тенденциях. Иначе говоря, мониторинг представляет собой стандартизированное наблюдение за образовательным процессом и его результатами, который способствует созданию истории состояния объекта во времени, количественному оцениванию изменений субъектов обучения и образовательной системы, а также определению и прогнозированию направлений их развития. Главная цель создания системы мониторинга заключается в повышении качества образования.

Информацию, которая накапливается в системе мониторинга, можно использовать для идентификации проблем в обучении, связанных с недостатками в методах преподавания, искажениями в пропорциях учебных планов и др. Она дает возможность оценивать последствия инноваций в системе образования, которые осуществляются в государстве, регионе, районе или внутри отдельного образовательного учреждения. Данные мониторинга мотивируют руководство образовательных учреждений и преподавателей к улучшению своей деятельности и способствуют повышению ответственности за результаты учебно-го процесса.

Для того чтобы процесс организации и проведения мониторинга в системе образования был успешным и эффективным необходимо создать для этого определенные организационно-педагогические условия.

Под организационными условиями понимается существенный компонент

комплекса объектов, явлений или процессов, от которых зависят другие, обуславливаемые феномены (объекты, явления или процессы), и влияющий на направленное и упорядоченное формирование среды, в которой протекает феномен. Педагогические условия - это компонент педагогической системы, который отражает совокупность внутренних (обеспечивающих развитие личностного аспекта субъектов образовательного процесса) и внешних (содействующих реализации процессуального аспекта системы) элементов, обеспечивающих её эффективное функционирование и дальнейшее развитие.

Нами были выделены следующие организационно-педагогические условия реализации мониторинга эффективности процесса повышения квалификации, которые на наш взгляд, могут гарантировать успешность данного процесса:

1. Научно-информационное обеспечение мониторинга. Это обеспечивают:

- тесты для предварительной диагностики общеобразовательных и профессиональных ЗУН слушателей;
- методическая информация, характеризующая общеобразовательные и профессиональные умения и навыки слушателей по предметам, а также методов и средств их диагностики и оценки в образовательном процессе;
- параметры личностного развития обучающихся в соответствии с моделью педагога, квалиметрические методы их измерения и оценки;
- личные карты саморазвития, самообучения преподавателей для их использования администрацией образовательного учреждения;
- методологические рекомендации мониторинга и оценки процесса повышения квалификации для преподавателей системы повышения квалификации;
- системы экспертных оценок соответствия ЗУН и личностных качеств слушателей государственным требованиям и рынка труда, профессиональной компетентности педагогов, соответствия образовательных процессов СОТ.

2. Организационно-техническое обеспечение мониторинга и оценки. Здесь необходимы такие действия, как:

- тиражирование бланков, анкет, листов наблюдения, личностных опросников, тестов, экспертных листов, сводных таблиц-результатов и других материалов, применяемых в мониторинге;
- разработка компьютерных программ обработки результатов мониторинга и оценки.

3. Организационно-технологическое обеспечение мониторинга и оценки. Это требует от субъекта, осуществляющего мониторинг выполнение следующих действий:

- разработка программы мониторинга и оценки в соответствии с образовательными целями повышения квалификации педагогических кадров;
- обучение технологии мониторинга преподавателей системы повышения квалификации в порядке повышения квалификации и развития профессиональной компетентности;
- постановка операционально-заданных целей повышения квалификации на уровне «образовательное учреждение – обучающийся», «обучающий - обучающийся», их утверждение в нормативных документах системы повышения квалификации;
- отслеживание и оценка результатов образовательного процесса в ходе мониторинга и оценки процесса повышения квалификации в соответствии с поставленными целями;
- оформление и предоставление получаемой информации о результатах образовательного процесса, а также процесса повышения квалификации в целом потребителям (администрации, педагогам);
- разработка программ и мероприятий по: коррекции выполняемых задач, прогнозированию развития и совершенствования системы повышения квалификации, оптимальному выбору образовательных целей и средств их реализации;
- подготовка и консультирование преподавателей по вопросам реализации мониторинга в период повышения квалификации.

4. Организационно- методическое обеспечение мониторинга и оценки. Данное условие требует реализацию ряд задач:

- разработка и внедрение методических рекомендаций (практических пособий, инструкций) по реализации мониторинга процесса повышения квалификации в

системе переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров;

- разработка и внедрение постоянно действующей системы сбора, анализа, обобщения, систематизации и обработки данных о результатах процесса повышения квалификации, оформления информации для администрации (потребителя) на основе компьютерных программ;

- разработка и внедрение методических рекомендаций по прогнозированию развития и совершенствования системы повышения квалификации, тенденций изменений процесса образования (повышения квалификации) за определенные периоды повышения квалификации, по конкретным курсам образовательного учреждения.

5. Организационно-аналитическое обеспечение мониторинга. Это включает в себя выполнение следующих действий:

- создание компьютерной базы данных, отражающих динамику изменений, происходящих в системе повышения квалификации в целом, процессах обучения в частности;

- анализ эффективности проводимых педагогических действий и полнота реализации конечных целей функционирования системы повышения квалификации;

- прогнозирование тенденций развития и совершенствования образовательного процесса в частности и системы повышения квалификации в целом;

- прогнозирование перспективных требований внешних заказчиков (государство, общество) к процессу повышения квалификации педагогических кадров в системе повышения квалификации;

проектирование и моделирование востребованного в будущем процесса повышения квалификации для развития и совершенствования системы переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров.

Заклучение.

Таким образом, мониторинг является необходимым компонентом эффективного управления. Объектами управления могут выступать условия, процесс, результаты данного процесса, деятельность и ее отдельные параметры. Например, качество методической работы педагогов или уровень учебных достижений слушателей могут быть объектами управления на уровне образовательного учреждения. Важно подчеркнуть, что объекты мониторинга должны совпадать с объектами управления.

Сбор и накопление первичной информации, ее обработка и обобщение в целях эффективного управления являются составными элементами мониторинга. Мониторинг идет дальше традиционной диагностики благодаря своей регулярности, строгой направленности на решение задач управления и высокой технологичности. Основанное на мониторинге управление перестает быть «слепым», более того, такое управление становится более уверенным, приобретает целостность и устойчивость к воздействию непредвиденных факторов.

Организация, содержание и осуществление мониторинга эффективности процесса повышения квалификации должны быть подчинены практической реализации требований, которые вытекают из таких принципов, как целенаправленность, непрерывность, целостность и разносторонность изучения, согласованности действий субъектов мониторинга, адресность и гласность добываемой с его помощью информации.

Реализация в процессе мониторинга определенных функций расширяет рамки и повышает эффективность мотивационно-стимулирующих, контролирующих и корректирующих управленческих влияний. В ходе проведения мониторинга должен быть обеспечен полный его цикл, так как пропуск (или искажение) любого из этапов этого процесса негативно отразится на качестве мониторинговой информации, а также на принятых управленческих решениях.

Используемая литература:

1. Абдулина О.А. Мониторинг качества профессиональной подготовки /Высшее образование в России. 1998. №3. –С. 48.

2. Алферова А.С. Мониторинг развития образования в мире //Ж. Педагогика. 2002. №7. -С.12-15.

3. Беспалько В.П. Мониторинг качества обучения – средство управления образованием //Мир образования. 1996. №2. -С. 38-45.

4. Голиш Л.В., Ахметова К.И. и др. Педагогический мониторинг: проектирование и реализация. /Экспресс-пособие -Т.: 2001. -С.31.
5. Горб В.Г. Теоретические основы мониторинга образовательной деятельности. //Ж. Педагогика. №5. 2003. -С.10-11.
6. Горшков М.К. и Ф.Э.Шереги. Как провести социологическое исследование. М; 1990. С. 108-110.
7. Пищулин Н.Н., Пищулина С.Н. Маркет-мониторинговая социопсиходиагностика в образовании. //Ж. Школьные технологии. №3. 2001. -С.186-203.
8. Поташник М.М., Моисеев А.М. Управление современной школой (в вопросах и ответах). /Пособие для руководителей образовательных учреждений и органов образования. -М.: Новая школа, 1997. -С.55-68.
9. Поташник М.М. Управление качеством образования. -М.: 2000. -С.194-195, 217.
10. Смоуфилд Д. Учебное пособие для специалистов ССПО по мониторингу и оценке. ЮНИКО Интернэшнл Корпорейшн Токио Япония. 2002.

EKOLOGIYA DARSLARIDA INTERFAOL MASHQLAR VA TOPSHIRIQLARDAN SAMARALI FOYDALANISH SHART-SHAROITLARI

Bobomurodova Nargiza Jo'rayevna

BuxDU ekologiya va geografiya kafedrasida katta o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ta'lim jarayonida, shaxsning ekologik muammolarni hal qilishda faol ishtirok etish imkonini beradigan sifatlarini rivojlantirish ham muhim hisoblanadi. Mazkur maqolada ekologiya darslarida yoshlarning ekologik dunyoqarishi, tafakkuri va bilimlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan interfaol usullar, mashqlar va topshiriqlardan samarali foydalanish imkoniyatlari mazmuni yoritilgan. Ushbu jarayonni tashkil etishga qaratilgan mashqlar va topshiriqlardan namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, tabiat, munosabat, dunyoqarash, bilim, tafakkur, dars, mashq, topshiriq, muhit, rivojlanish, natija.

УСЛОВИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ УПРАЖНЕНИЙ И ЗАДАНИЙ НА УРОКАХ ЭКОЛОГИИ

Бобомуродова Наргиза Жураевна

Старший преподаватель кафедры экологии и географии БухГУ

Аннотация: В процессе воспитания важно развивать качества человека, позволяющие ему активно участвовать в решении экологических проблем. В данной статье описаны возможности эффективного использования интерактивных методов, упражнений и заданий, направленных на развитие экологического мировоззрения, мышления и знаний молодежи на уроках экологии. Приведены примеры упражнений и заданий, направленных на организацию этого процесса.

Ключевые слова: экология, природа, отношение, мировоззрение, знание, мышление, урок, упражнение, задача, среда, развитие, результат.

CONDITIONS FOR THE EFFECTIVE USE OF INTERACTIVE EXERCISES AND TASKS IN ECOLOGY LESSONS

Bobomurodova Nargiza Zhuraevna

Senior Lecturer, Department of Ecology and Geography, BuxSU

Abstract: In the process of education, it is also important to develop the qualities of a person that allow him to actively participate in solving environmental problems.

This article describes the possibilities of effective use of interactive methods, exercises and tasks aimed at developing the environmental outlook, thinking and knowledge of young people in the lessons of ecology. Examples of exercises and tasks aimed at organizing this process are given.

Key words: ecology, nature, attitude, outlook, knowledge, thinking, exercise, task, environment, development, result.

KIRISH. Zamonaviy ekologik ta'limning asosiy vazifasi shunchaki ekologik bilimlarni o'zlashtirish emas, balki birinchi navbatda, atrof-muhit holatiga ta'sir etuvchi aniq ijobiy o'zgarishlarga erishishga qaratilgan ekologik muammolarni hal qilishga o'rgatishdir. Ta'lim jarayonida, shaxsning ekologik muammolarni hal qilishda faol ishtirok etish imkonini beradigan sifatlarini rivojlantirish ham muhim hisoblanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarning ekologik muammolardan xabardorligi hali ushbu muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishi hamda ularning yechimini topishga intilishini anglatmaydi.

Chunki ta'lim jarayonida egallangan nazariy bilimlarni tezkorlik bilan amaliy faoliyatga samarali qo'llash imkoniyati deyarli mavjud emas.

Keng ma'noda faoliyat deganda insonning jamiyat hayotida mustaqil faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan hamda ongli ravishda maqsadga erishishga yo'naltirilgan hatti-harakatlar tizimini tushunilishimiz mumkin.

Umuman olganda, faoliyat sub'ekt va olam o'rtasidagi bog'liqlik shakli hisoblanib, ikkita bir birini to'ldiruvchi jarayonni, ya'ni dunyoning faol o'zgarishi va sub'ektning shaxsiy rivojlanishini o'z ichiga oladi. Bu jarayon nafaqat yangi bilimlar, ma'nolar, obrazlar, balki yangi qobiliyatlar, qiziqishlar, ehtiyojlar manbai bo'lib ham hisoblanadi.

Ta'limga faolshyatli yondashuvning mazmuni shundan iboratki, inson o'z hayoti davomida muayyan muammolarni hal qilish uchun zarur bo'ladigan faoliyatni amalga

oshirishga qodir bo'lishi kerak.

Ta'lim texnologiyasini loyihalashda birinchi navbatda maqsadlarni (kompetensiyalar, malakalar, ko'nikmalar) aniqlash, so'ngra ushbu kompetensiyalarni shakllantirish uchun zarur bo'lgan bilimlarni saralab olish zarur.

Avvalombor bu atrofimizni o'rab turgan olamdagi yuz beradigan hodisalar va predmetlar haqidagi bilimlar hisoblanib, ushbu bilimlarni amalda qo'llay olish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu bilimlarga faoliyatning o'zi – ya'ni muammolarni hal qilish metodlari va usullari haqidagi bilimlar ham qo'shiladi.

O'z navbatida bilimlar malakalarni hosil qilishga imkoniyat yaratasa, vositalar esa maqsadga erishishga xizmat qiladi. Shunday qilib, egallangan bilimlar, hosil qilingan malakalarsiz ta'limning yakuniy natijasini ifodalay olmaydi.

Ekologik ta'limda bilimlarni o'zlashtirishdan faoliyatni amalga oshirish paradigmasiga o'tish dolzarb psixologik-pedagogik vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarning o'qituvchi va bir-birlari bilan faol munosabatiga (inglizcha interaction – o'zaro faoliyat) asoslangan o'qitishning interfaol usullaridan (mashqlar, o'yinlar, treninglar) foydalanishi bu muammoni hal etishning muhim vositasi bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, o'qituvchi (bilimning yagona manbai emas, balki o'quv jarayonining muvofiqlashtiruvchisi, maslahatchisi, menejeri) va talabaning (pedagogik ta'sirning passiv ob'ekti emas, balki o'zaro ta'sirning faol sub'ekti) roli o'zgaradi. O'quv materialining ma'nosi ham sezilarli darajada o'zgaradi: asosiy maqsad ma'lumotni o'zlashtirish emas, balki muayyan faoliyatni rivojlantirish zarur shartga aylanadi.

Interfaol ta'lim texnologiyalarini immitatsion va noimmitatsion turlarga ajratishimiz mumkin. Noimmitatsion texnologiyalar asosan, kognitiv faollikni oshirishga qaratilgan (muammolarni taqdim etish, diskussiya, aqliy hujum) bo'ladi.

Ekologik ta'lim uchun immitatsion texnologiyalarni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Qaysikim bu texnologiyalar ekologik tizimlardagi ro'y beradigan hodisalar va real jarayonlarni modellashtirib, yuzaga chiqarishga imkoniyat yaratadi. Shuningdek immitatsion-o'yin shaklida anchagina murakkab hisoblangan ekologik tizimlar va uning tarkibiy qismlarining o'zaro ta'sirini o'rganishga ko'maklashadi.

Interfaol ta'lim usullarining muhim xususiyatlaridan biri ularning emotsional hissiy imkoniyatlarining mavjudligidadir. Talabalar ruhiyati ta'lim jarayonining emotsional-sensor komponentiga sezgir bo'ladi. Ular uchun ekotizimlar yoki ekologik muammolar haqidagi nazariy bilimlar yetarli emas, ular o'zini ekologik tizimga aralashib ketganini his qilishi, o'zining ichki «ekologik dunyosi»ni yaratishi muhimdir.

Tabiatni o'z qalbida his etish, ruhiyatiga singdirish ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha faoliyat uchun motivatsiya bo'ladigan qimmatli asosga aylanishi mumkin.

Ekologik ta'limda interfaol usullardan ayniqsa, aniq yechimga ega bo'lmagan muammolarni muhokama qilish, turli nuqtai nazarlar va muqobil variantlarni baholashni o'z ichiga olgan topshiriqlar, mashqlarni bajarishda tobora keng foydalanilmoqda [1, 3-5],

To'g'ridan-to'g'ri o'zaro muloqot qilish, hissiy va hissiy idrok etish sharoitida faoliyat ko'rsatgan holda, bolalar nafaqat muloqot qobiliyatlarini rivojlantiradilar, balki o'zaro tajribalarini baham ko'rishadi, o'qituvchidan emas, balki bir-birlaridan ko'p narsalarni o'rganadilar, shaxsiy munosabatlar va qadriyatlar tizimini rivojlantiradilar.

Asosiy qism. Quyida turli ekologik tizimlar va vaziyatlarni, ekologik muammolarni o'rganish va modellashtirish uchun interfaol mashqlar va o'yinlardan foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar keltirdik.

1-mashq. Nuh kemasi (biologik xilma-xillik bilan tanishtirish).

Ishtirokchilar soni: 15–20 nafar.

Vaqt: 5-10 daqiqa.

Mashqni bajarish.

Boshlovchi har bir ishtirokchining qulog'iga (boshqalar eshitmasligi uchun) u yoki bu hayvonlarning (masalan, mushuk, it, sigir, qarg'a, qurbaqa, sichqon) nomini aytadi, shunda hayvonlarning nomini ikki marta takrorlaydi. Agar ishtirokchilar soni toq bo'lsa, nomlardan biri uch marta takrorlanishi mumkin.

Ishtirokchilar uchun vazifa: hech qanday so'z aytmadan, sherigingizni topish. Ishtirokchilar u yoki bu hayvon tomonidan chiqarilgan tovushlarni, tashqi ko'rinishi va harakatining xususiyatlariga taqlid qilishlari mumkin.

O'yin hamma o'z tengini topganda tugaydi.

2-Mashq Hayot zanjiri (ekotizimlardagi aloqalarni modellashtirish).

Vaqt: 10-15 daqiqa.

Ishtirokchilar soni: 20–25.

Materiallar va jihozlar: har bir ishtirokchi uchun 1-1,5 m uzunlikdagi arqon; ekotizimda

turli funktsiyalarni bajaradigan tirik organizmlarning nomlari (o'rta maktab o'quvchilari uchun) yoki rasmlari (maktabgacha va boshlang'ich maktab o'quvchilari uchun) tushirilgan kartochkalar (4-5 produsentlar, turli darajadagi 2-3 konsumentlar, 3-4 redusent); kartochkalarni bo'yniga osib qo'yilishi uchun ip kartalarga biriktirilgan bo'lishi lozim.

Tayyorgarlik: har bir ishtirokchi uchun taxminan 0,5 m² bo'sh joy talab qilinadi.

Mashqni bajarish.

Ishtirokchilar har biri bitta kartochkani tanlaydi va ularni bo'yniga osadi. Ishtirokchilar yuzlari ichkariga qaragan holda aylanada turadi. Boshloqchi arqon uchini ushlab, aylanada turadi va har bir ishtirokchidan o'zini «nomini» aytishni so'raydi. Ishtirokchilarning vazifasi haqiqiy ekotizimlarda ekologik aloqalar (trofik, forik, fabrik va boshqalar) mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan «organizm» ga arqon uchini yuborib/ tashlash orqali ekotizimni qurishdir.

Har bir ishtirokchi o'z tanlovichini izohlashi lozim. Ekotizim qurilganda, o'qituvchi barcha ishtirokchilardan bir-biri bilan aloqani his qilish uchun yarim qadam orqaga chekinib, ipni mahkam tortishni so'raydi.

O'yinni ekotizimdagi o'zaro bog'lanishlardagi turli xil uzilishlarni modellashtirish bilan davom ettirish mumkin. Masalan, produsentlar, redusentlar yoki tirik organizmlarning o'ziga xos biron bir turi tabiatdan yo'qolgan. Bu organizmlar qo'lni pastga tushirib (lekin ipni bo'shatmasdan) ipning tarangligini bo'shatadi. Ipining zaiflashganini his qilgan hamkor ishtirokchilar ham qo'llarini pastga tushirishdi. Natijada, ip butunlay pastga tushadi, organizmlar o'rtasida hech qanday aloqa yo'q, ekotizim buziladi.

Mashq yakunida boshlovchi ishtirokchilardan arqon uchini yerga tushirmasdan «hayot ipini» ehtiyotkorlik bilan orqaga o'rashni so'raydi.

3-Mashq Leminglar(ekotizim barqarorligini modellashtirish)

Ishtirokchilar soni: 15–20.

Vaqt: 10-15 daqiqa.

Tayyorgarlik: har bir ishtirokchi uchun taxminan 0,5 m² bo'sh joy talab qilinadi. Mashqni yumshoq yerda yoki maxsus kurash matlarida bajarish tavsiya etiladi

Mashqni bajarish. Ishtirokchilar, shu jumladan boshlovchi, qo'shnilari bilan qo'llarini ushlab, ichkariga qaragan holda aylanada zich holatda turishadi. Boshlovchi lemminglar tundrada yashashini, ularni boyqushlar, boyqushlarni arktika tulkilari, tulkilarni odamlar ovlashini tushuntiradi. Ishtirokchilar orasidan 1 ta inson, 2-3 ta arktika tulkisi, 3-5 ta boyqush tanlanadi, qolgan ishtirokchilar lemminglar hisoblanishadi.

Boshlovchi turli organizmlar guruhining nomini (arktika tulkilari, boyqushlar yoki odamlar) aytadi. Nomi aytilgan ishtirokchilar «yo'qolib qolishadi», ya'ni qo'shnilarining qo'llarida osilgan holda oyoqlarini orqaga bukadilar. Qolgan ishtirokchilarning vazifasi «yo'qolgan» qo'shnilarini ushlab turish orqali ekotizimning yaxlitligini saqlab qolishdir.

Mashg'ulot 1-2 marta takrorlangandan so'ng boshlovchi birin ketin: odam, arktik tulkilar, boyqushlar deb nomlarni ayta boshlaydi. Bu holatda ekotizim o'z yaxlitligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ladi. «Lemminglar» buyrug'i bilan ishtirokchilarning ko'pchiligi oyoqlarni yerga tushirib «yiqilib tushishadi» (yiqilib xavfsiz bo'lishi kerak!), va ekotizim buziladi.

4-Mashq So'zlar va tasvirlar (nazariy tushunchalar, qonunlarning obrazli tasviri).

Ishtirokchilar soni: 25–30.

Vaqt: 15-20 daqiqa.

Materiallar va jihozlar: jadvallar (4-5 ishtirokchi uchun 1 ta); stullar (ishtirokchilar soniga ko'ra); doska / stend; A1 varaqlari (4-5 ishtirokchi uchun 1 ta); markerlar; 5 × 20 sm qog'ozning tor va uzun qirqimlari; qaychi.

Tayyorgarlik: o'qituvchi qog'oz bo'laklariga ekologiyaga doir tushunchalarni(masalan, maqollar, ekologik mazmundagi matallar, B.Komonerning ekologiya «qonuni») yozib boradi va qatnashchilar soniga ko'ra bo'laklarni qirqadi.

Mashqni bajarish

Boshlovchi ishtirokchilardan bittadan kesilgan qirqimni tanlashni va boshqa ishtirokchilar bilan muloqot qilib, qirqimlardagi so'zlardan gap tuzishni taklif etadi. Har bir to'plangan gap bo'yicha birta guruh tashkil etiladi.

Guruhlar uchun vazifa 5-10 daqiqa ichida ishtirokchilarga ko'rinadigan tarzda qog'oz varag'iga flomaster bilan tuzilgan gap mazmunini izohlab berishdan iborat.

Ish oxirida yakuniy taqdimoti o'tkaziladi, unda har bir guruhdan 1-2 nafar vakil o'z chizmalarini namoyish etadi va uning mazmunini qisqacha tushuntiradi.

5-Mashq. Bizning muammolarimizni kim hal qiladi? (har xil turdagi ekologik muammolar, ularni hal qilish variantlari bilan tanishish, ekologik muammolarni hal qilish uchun shaxsiy javobgarlikni his etish).

Ishtirokchilar soni: 15–20.

Vaqt: 15-20 daqiqa.

Materiallar va jihozlar: stol (4-5 kishi uchun 1 ta); stullar (ishtirokchilar soniga ko'ra); A4 varaqlari (4-5 ishtirokchi uchun 1 ta); markerlar; stend / yozuv doskasi.

Tayyorgarlik: qog'oz varaqlarini ikkita gorizontaal chiziq bilan uchta teng qismga bo'ling. Mashqni bajarish

O'qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi va har bir guruhga ikkita gorizontaal chiziq bilan uch qismga bo'lingan qog'oz bo'laklarini tarqatadi. So'ngra ishtirokchilardan quyidagi vazifalarni bajarish so'raladi.

1-Vazifa. Varaqning yuqori qismiga siz uchun eng muhim ko'rinadigan uchta ekologik muammolarni yozing. Guruhning fikri uning barcha a'zolarining umumiy fikri ekanligiga ishonch hosil qilib, ushbu masalalarni guruhlarda muhokama qiling.

Topshiriq bajarilgandan so'ng, o'qituvchi varaqlarni yig'adi va sanab o'tilgan muammolarni o'qiydi. Ishtirokchilar doskada umumiy ro'yxat tuzishlari, muammolarning xilma-xilligiga e'tibor berishlari va guruh a'zolari bilan ularni tasniflashga harakat qilishlari mumkin (masalan: global, mahalliy, mintaqaviy, shaxsiy muammolar). So'ngra boshlovchi yana guruhlariga varaqlarni tarqatadi, shunda har bir guruh o'zlariniki emas balki boshqa varaqni olishlari lozim.

2-Vazifa. O'ylab ko'ring va varaqning o'rta qismiga yuqorida sanab o'tilgan har bir muammoning mumkin bo'lgan yechimini yozing. Boshlovchi varaqlarni yig'adi, muammolarni va ularning taklif qilingan yechimlarini yana bir bor o'qiydi. Yana varaqlar taqsimlanadi, shunda har bir guruh har xil varaq oladi.

3-Vazifa. Qog'ozning pastki qismida ushbu ekologik muammolarni kim (odamlar, hukumat, mahalliy hokimiyat, ijtimoiy guruhlar, boshqalar) hal qilishi kerakligini yozing.

Boshlovchi ishtirokchilarni natijalarni o'qishni taklif qiladi, bunda doskada ikkiga bo'lingan doira chiziladi. Har bir javobdan keyin o'qituvchi doira yarmidan biriga belgi qo'yadi: yarmi - «Men muammoni hal qilaman», ikkinchisi - «boshqa kishi hal qiladi», lekin ishtirokchilar buni oldindan bilishmaydi. Ishtirokchilarga savol: doiraning turli qismlarida tasdiq belgilari nimaga asoslab qo'yilgan.

Natijalarni muhokama qilish jarayonida boshlovchi ishtirokchilarni mulohaza qilishga davat etadi: nega bizning barcha muammolarimiz (axir, biz ularni o'zimiz tanladik, biz ularni muammo deb hisoblaymiz) boshqa biron tomonidan hal qilinishi kerak? Va har birimiz o'zimiz uchun bu muammolarni hal qilishga hissa qo'shishimiz uchun nima qila olamiz?

6-Mashq Aqliy hujum (ekologik muammolarni hal qilish variantlarini ishlab chiqish uchun aqliy hujum interfaol usulini o'zlashtirish).

Ishtirokchilar soni: 15–20.

Vaqt: 15-20 daqiqa.

Materiallar va jihozlar: stol (4-5 ta ishtirokchi uchun 1 ta); stullar (ishtirokchilar soniga ko'ra); A4 varaqlari (4-5 ishtirokchi uchun 1 ta); ruchka/ qalamlar.

Mashqning borishi.

Boshlovchi ishtirokchilarga aqliy hujum ijodkorlikni rag'batlantirish usuli ekanligini tushuntiradi. Shu bilan birga, farazlarni shakllantirish bosqichi ularni muhokama qilish bosqichidan vaqt bo'yicha ajratilishini ta'kidlaydi. Shunday qilib, ishtirokchilar tomonidan yechimlarni ishlab chiqish jarayonida tanqid qilishni taqiqlash ishtirokchilar tomonidan noto'g'ri «javob berish» uchun psixologik to'siqni olib tashlaydi. Darhaqiqat, optimal yechimning kaliti ko'pincha «noto'g'ri», g'ayrioddiy, nostandart g'oyalarda bo'ladi.

So'ngra boshlovchi ishtirokchilarni ekologik vaziyat bilan tanishtiradi.

Misol. Latviyadagi Gauja milliy bog'ida Iblis g'ori deb nomlangan noyob g'or bor. Aytishlaricha, bir vaqtlar shayton o'z ishi bilan Gauja daryosi bo'ylab uchib ketayotganida, kechikib qolgan va quyosh chiqishi uni daryoning o'rtasida tutgan. U iloji boricha tezroq yugurmoqchi bo'lib toshga shunday kuch bilan uriladiki, unda bir teshik - g'or qoldi.

Parkga tashrif buyurgan sayyohlar -g'orni o'z qo'llari bilan kengaytirib, chuqurlashtirib, uni deyarli vertikal quduqqa aylantira boshladilar va g'or devorlariga turli xil rasmlar, ismlarni yoza boshladilar. Bog' ma'muriyati devorlarga turli yozuvlarning yozilishiga qarshi bo'lsada, ammo bu yomon «odat»ni to'xtata olmaydi. Sizningcha masalaning yechimi qanday?

Vaziyat bilan tanishgandan so'ng, ishtirokchilar 5-7 kishidan iborat kichik guruhlariga bo'linadi.

Boshlovchi ishtirokchilarni muammoga e'tibor qaratish va birinchi bosqichda 5-10 daqiqa ichida (topshiriqning murakkabligiga qarab) har qanday, hatto eng aql bovar qilmaydigan yechim yo'llarini ko'rsatishga taklif qiladi.

Munozarani samarali tashkil etish uchun har bir ishtirokchi o'z fikrlarni erkin bayon qilish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Buning uchun boshlovchi navbatma-navbat ishtirokchilarga aylana bo'ylab so'z berishi ham mumkin.

Ikkinchi bosqichda guruh turli jihatlarini (ekologik, estetik, ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy va boshqalarni) hisobga olgan holda taklif etilgan yechimlarni muhokama qilishga kirishadi.

Guruhdagi muhokama natijasida 1-2 ta eng maqbul variantlar tanlanishi lozim.

Natijada boshlovchi ishtirokchilarni vazifalar asosidagi nazorat yechimi bilan tanishtiradi.

Masalan, ushbu vaziyatni muhokama qilishda ishtirokchilar tomonidan quyidagi yechim hamda “ha” va “yo‘q” dalillar taklif qilindi:

qoidabuzarlarga jarima solish (insonlar qoida buzishdan qo‘rqishadi, hammada ham jarimalarni to‘lashga imkoniyat yo‘q);

- milliy bog‘ hududidagi har bir qo‘riqlanadigan ob‘ektga qo‘riqchilarni joylashtirish, bu ob‘ektlarni politsiya himoyasiga o‘tkazish (qo‘riqchilar tartibni yaxshi saqlaydi, lekin maosh uchun katta mablag‘ kerak);

- Milliy bog‘ hududida ichki tartib qoidalarga rioya qilish bo‘yicha ko‘rsatmalar mazmuni aks topgan varaqalarni yopishtirib chiqish (tashrif buyuruvchilar bu qoidalarga amal qilish yo‘qda tursin, ularga e‘tibor berishadimi?)

- Milliy bog‘ hududiga kirish joyida xavfsizlikni ta‘minlashga qaratilgan tekshiruv uskunalarini o‘rnatish (kim buni qiladi, tekshirish uchun maxsus ruxsat kerak)

- Milliy bog‘ hududiga tashrif buyuruvchilar o‘z avtograflarini qoldirishlari mumkin bo‘lgan stellaj, doska, maxsus devor yasab qo‘ying (ko‘p xarajat talab qilmaydi va yovvoyi tabiatga zarar yetkazmaydi).

Vaziyat yechimi. Bog‘ ma‘muriyati sayohatchilarga jarima solishga, shuningdek, qo‘riqlanadigan ob‘ekt yaqinida avtograflar uchun turli stendlar joylashtirishga qaror qildi, ushbu stendlarda «Bog‘ ma‘muriyati sayohatchilar yozuvlari xavfsizligini kafolatlaydi» degan yozuv mavjud bo‘ladi.

Aqliy hujum

Buxoro shahridagi Somoniylar bog‘ida eski daraxtlar kesildi. Kesilgan daraxtlar bo‘laklarga bo‘linib, bog‘ hududida qolib ketdi. Bog‘dan ushbu daraxtlar bo‘laklarini hech kim olib chiqishni xayoliga ham ketirmaydi. Muammoga yechim taklif qiling.

Vaziyat yechimi. Tabiiy gaz bilan ta‘minlanmagan uylar mavjud bo‘lgan atrofdagi qishloqlarning aholisi o‘rtasida ma‘lumot tarqatishingiz mumkin - ular o‘tinni o‘zlari olib ketishadi.

Muz va qorning erishini tezlashtirish hamda piyodalar va yo‘llarni sirpanchiq qilish uchun ularga ko‘pincha osh tuzi sepiladi. Bahorda tuz tuproqqa kiradi, bu o‘simliklarning holatiga salbiy ta‘sir qiladi. Bundan tashqari, u o‘tayotgan transport vositalarining korroziyasini oshiradi. Bu muammoni yana qanday hal qilish mumkin?

Xulosa qilib aytganda ekologiya darslarida zamonaviy interfaol usullar, mashqlar, treninglarning qo‘llanilishi o‘quvchilar tomonidan nafaqat ekologik bilimlarni o‘zlashtirish, balki ularda mantiqiy tafakkur, idrokning namoyon bo‘lishi, a.niq vaziyatlarda tez va samarali qaror qabul qilish xususiyatlarini rivojlantirishlariga imkoniyat yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуллаев К. Ф., Бобомуродова Н. Ж., Кобилжонов К. К. Высокая духовность основа экологической культуры // Научное пространство: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2020. – С. 5-8.

2. Абдуллаев К. Ф., Бобомуродова Н. Ж. К проблеме взаимодействия общества и природы // Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI века. – 2019. – С. 255-256.

3. Бобомуродова Н. Ж. ЗАДАЧИ ШКОЛЫ ПО ОХРАНЕ ПРИРОДЫ ШКОЛЬНИКОВ // Вопросы науки и образования. – 2021. – №. 13 (138). – С. 18-20.

4. Бабамуродова Н. ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.

5. Ермаков Д.С., Зверев И.Д., Суравегина И.Т. Учимся решать экологические проблемы: Методическое пособие для учителя. – М.: Школьная Пресса, 2002

6. <http://www.aseko.org>

7. <http://www.isarrfe.ru>

15-16 YOSHLI FUTBOLCHILARNI MAXSUS CHIDAMLILIGINI RIVOJLANTIRISH

Davidov Bobur Bahodirovich

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Спорт менежменти кафедраси ўқитувчиси*

Аннотация. Мазкур мақолада О'zbekiston chempionatida ishtirok etuvchi yoshlar terma jamoalaridagi 15-16 yoshli futbolchilarning pedagogik sinovlari natijalari keltirilgan, futbolchilarning chidamlilik darajasi tahlil qilingan.

Калит сўзлар: test, maxsus chidamlilik, 15-16 yoshli futbolchilar, texnika, taktika, tahlil, tizim.

РАЗВИТИЕ СПЕЦИАЛЬНОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ У ФУТБОЛИСТОВ 15-16 ЛЕТ

Davidov Bobur Bahodirovich

*Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Преподаватель кафедры спортивного менеджмента
mistrbab92@gmail.com*

Аннотация. Аннотация: В данной статье представлены результаты педагогических тестов игроков 15-16 лет, в юношеских командах, участвующих в чемпионате Узбекистана, анализируется удельный уровень выносливости футболистов.

Ключевые слова: тест, специальная выносливость, игроки 15-16 лет, техника, тактика, анализ, система.

DEVELOPMENT OF SPECIAL ENDURANCE IN FOOTBALL PLAYERS Aged 15-16

Davidov Bobur Bahodirovich

*National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Senior Lecturer of the Department of Taekwondo and Sports Activities*

Annotation: This article presents the results of pedagogical tests of players aged 15-16, in the youth teams participating in the championship of Uzbekistan, the specific level of endurance of football players is analyzed.

Key words: test, special endurance, players aged 15-16, technique, tactics, analysis, system.

Актуальность. На современном этапе развития спортивной подготовки объем и интенсивность тренировочной работы достигли значительных величин даже в юношеском спорте. Это в полной мере касается и футбола, где постоянное увеличение напряженности соревновательной деятельности футбольных команд влечет за собой снижение объемов функциональной подготовки [1,2,3,4,5].

Эффективность соревновательной деятельности в футболе во многом обусловлено уровнем развития физических качеств, разностороннему формированию которых способствует как тренировочный процесс, так и непосредственно игра. Так, постоянные рывки и ускорения требуют развития быстроты; силовые единоборства, удары по мячу и т.д. способствуют совершенствованию скоростно-силовых качеств; стремление к своевременному и точному выполнению технико-тактических действий обуславливают развитие координации. Наконец, все действия в футболе многократно повторяются во времени, что невозможно эффективно осуществлять без проявления различных видов выносливости [6,7,8,9]. Согласно мнению специалистов ведущим звеном в системе физической подготовки футболистов является специальная выносливость [10,11,12].

Специальная выносливость — это способность к эффективному выполнению работы и преодолению утомления в условиях, детерминированных требованиями соревновательной деятельности в конкретном виде спорта [13].

Показано, что эффективность выступления футболистов в соревнованиях зависит как от уровня развития скоростно-силового компонента физической подготовленности, так и от способности противостоять утомлению на протяжении 90 минут игрового

времени.

Вполне понятно, что футболисты разного возраста имеют разный уровень специальной выносливости.

Анализ доступной научно-методической литературы показал, что вопрос индивидуализации специальной выносливости в зависимости от игрового амплуа у футболистов 15-16 лет еще недостаточно разработан.

Это выражается в том, что не определен объем двигательных перемещений футболистов 15-16 лет в различных зонах интенсивности и с разной скоростью в официальных матчах и в тренировочном процессе. Мало достоверных данных об объеме двигательных действий в зоне субмаксимальной мощности, характеризующих уровень их специальной выносливости.

Цель исследования. Изучение уровня специальной выносливости у футболистов 15-16 лет.

Научная новизна. Исследован уровень специальной выносливости футболистов различных игровых амплуа в лабораторных и в контрольных тестах. Выполнен анализ тренировочных нагрузок, направленных на развитие уровня специальной выносливости футболистов. Установлено наличие связи между специальной выносливостью и эффективностью выполнения технико-тактических действий игроков. Доказана высокая эффективность дифференцированного развития уровня специальной выносливости у футболистов посредством целенаправленных средств, воздействующих на определяющие и лимитирующие их компоненты.

Практическая значимость. Полученные результаты позволяют разработать комплексы тренировочных средств и программу педагогического контроля уровня специальной выносливости футболистов на этапе спортивного совершенствования. Использование современных методов контроля уровня специальной выносливости футболистов, позволит оптимизировать учебно-тренировочный процесс и повысить его эффективность.

Результаты исследования показали, что футболисты сборной Узбекистана в среднем за матч выполняли 83397м двигательных перемещений. Это средний показатель двигательной активности.

Взрослые футболисты лучших команд Европы преодолевают за матч от 105000м до 115000м. Сами по себе объемы двигательных перемещений дают лишь общую картину активности футболистов в игре. Наиболее значимыми показателями двигательной активности является изучение диапазонов скоростных перемещений футболистов.

В таблице 12 представлены результаты анализа скоростных перемещений футболистов сборной Узбекистана U-16 в процентном соотношении.

Таблица 12

Показатели расстояний, пробегаемых игроками сборной команды U-16 на разных скоростях (%)

№	Команды	Скорость (%)							К-во ускорений	К-во спринтов
		0-0,82 м/с	0,83-1,66 м/с	1,67-3,05 м/с	3,06-4,15 м/с	4,16-5,27 м/с	5,28-6,94 м/с	≥ 6,95 м/с		
1	Турция	5,7	48,8	21,1	15,3	6,5	2,4	0,8	112	85
2	Сербия	5,1	45,1	22,5	16,4	7,9	2,7	1,1	142	96
3	Россия	6,4	49,0	16,7	13,3	5,2	2,2	0,6	98	72
	Хср.	5,7	47,6	20,1	15,0	6,5	2,4	0,8	117,3	84,3

Первые четыре диапазона скорости представляют собой аэробную зону обмена двигательной активности.

Анализ структуры и характера изменения пробегаемого расстояния на каждой составляющей скорости показал, что наибольший процент футболисты перемещались при скоростном диапазоне $V = 0,83 - 4,15$ м/с, что оставило 88,4% от общего количества двигательных действий.

Перемещений в скоростном диапазоне $V = 5,28 - 6,94$ м/с составило 2,4%. В футболе очень важный переломный диапазон скоростей $V = \geq 6,95$ м/с, у футболистов сборной U-16 он составил всего 0,8%.

Также важным показателем в футболе является количество ускорений при скорости

$V = 5,51 \text{ м/сек} - 6,99 \text{ м/сек}$ и спринтов при скорости $V > 7 \text{ м/сек}$.

Меньше всего ускорений сделала сборная команда Узбекистана в матче со сборной России – 98, и спринтов – 72. И больше всего ускорений в матче со сборной Сербии – 142, и спринтов – 96.

При этом количество спринтов, как показывает сравнение данных, почти в два раза меньше числа ускорений, что связано с различиями в энергетических затратах и процессах восстановления в этих диапазонах скоростей.

Это означает, что пробегаемое расстояние в более «медленной» аэробной скоростной зоне – ($V 0,2 \text{ м/сек} - 5,5 \text{ м/сек}$) не может быть пропорционально компенсировано пробегаемым расстоянием в более «быстрой» анаэробной скоростной зоне – ($V 5,51 \text{ м/сек} - 7 \text{ м/сек}$) и ($V > 7 \text{ м/сек}$).

Современные тенденции в развитии футбола определяют высокое техническое мастерство при больших скоростях передвижения, что требует развития качеств скорости и специальной выносливости и связано с совершенствованием систем энергообеспечения организма, показателями которых являются величины аэробной и анаэробной производительности организма [14].

Специфика работы в футболе («рваный» ритм, кратковременная работа большой интенсивности с кратковременными паузами отдыха) накладывает свой отпечаток на особенности структуры и взаимосвязей систем, обеспечивающих специальную выносливость в смысле перестройки этой структуры с целью экономизации (экономии) энергетических затрат за счет преимущественного повышения уровня функционирования одних систем по сравнению с другими [15].

Исследования специальной выносливости футболистов разного возраста показали, что ее величина с возрастом увеличивается и достигает наибольших значений у 20-22-летних спортсменов.

Показано, что с увеличением возраста и спортивного стажа прирост специальной выносливости достигается более эффективным функционированием основных энергообеспечивающих систем и лучшей двигательной координацией.

Кроме того, в футболе сюда же следует добавить и целевую точность, которую следует рассматривать как специфическое ведущее качество соревновательной деятельности [16]. Целевая точность, являясь ведущим качеством двигательной деятельности в футболе, имеет тесную связь со специальной выносливостью и служит «тонким» индикатором степени воздействия «острых» физических нагрузок [17,18, 19].

Закключение. Современные тенденции в развитии футбола определяют высокое техническое мастерство при больших скоростях передвижения, что требует развития качеств скорости и специальной выносливости и связан с совершенствованием систем энергообеспечения организма, показателями которых являются величины аэробной и анаэробной производительности организма [20].

Специфика работы в футболе («рваный» ритм, кратковременная работа большой интенсивности с кратковременными паузами отдыха) накладывает свой отпечаток на особенности структуры и взаимосвязей систем, обеспечивающих специальную выносливость в смысле перестройки этой структуры с целью экономизации (экономии) энергетических затрат за счет преимущественного повышения уровня функционирования одних систем по сравнению с другими [21].

Список использованных источников

1. Базилевич О.П. Управление подготовкой высококвалифицированных футболистов на основе моделирования тренировочного процесса: Автореф. дис. канд. пед. наук. - М., 1983. - 20 с.

2. Бойченко Б.Ф. Возрастная динамика физических качеств и технико-тактического мастерства в связи с совершенствованием системы отбора юных футболистов: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Киев, 1985.- 22 с.

3. Колупанов, П. П. Методика интегральной подготовки юных футболистов 13-14 лет на специально-подготовительном этапе. Дис. ... канд.пед.наук. – Малаховка, 2010. – 143 с.

4. Сучилин А.А. Теоретико-методологические основы подготовки резерва для профессионального футбола: автореф. дис... д-ра пед. наук в виде научного доклада / А.А. Сучилин. - Волгоград, 1997. - 74 с.

5. Тюленьков С.Ю. Теоретико-методические подходы к системе управления подготовкой футболистов высокой квалификации. М., Физическая культура. 2007. – 350 с.
6. Асович И.М. Исследование скоростно-силовых качеств у подростков и юношей в связи с особенностями их игровой деятельности (на примере футбола): Автореф. дис. ... кан. пед. наук.- М., 1968.- 19 с.
7. Зальцман М.В., Мещерякова О.Н. Обусловленность реализации технико-тактического потенциала футболистов уровнем их физической подготовленности // Международная научно-практическая конференция Физическая культура и спорт интеграция науки и практики. Ставрополь, «Сервисшкола», ФКиС: интеграция науки и практики. Материалы IV МПК. 2007г. - 468 с.
8. Лопачев Ю.Н. Методика совершенствования выносливости футболистов 16-18 лет. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. М., 1982. – 21 с.
9. Селуянов В.Н. Физическая подготовка футболистов. Уч.-методич. пособие / В.Н. Селуянов, С.К. Сарсания, К.С. Сарсания. -2-е изд. – М.: ТВТ Дивизион, 2006. – 192с.
10. Антипов А.В., Кулишенко И.В. Развитие специальной выносливости у высококвалифицированных футболистов в соревновательном периоде годичного тренировочного цикла // Теория и практика физической культуры. - 2017. - № 7. с. 71-73.
11. Вихров, К.Л. Физическая подготовка юных футболистов / К. Л. Вихров. - Киев, 2015. – 44 с.
12. Степанов А.В. Уровень физической подготовленности футболистов групп спортивного совершенствования на этапах подготовительного периода / А.В. Степанов, П.Ф. Ежов // Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. - М.: ТВТ Дивизион, 2012. - С. 76-80.
13. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. Общая теория и практические приложения. – М.: Советский спорт. – 2005. – с.280.
14. Селуянов В.Н. Физическая подготовка футболистов. Уч.-методич. пособие / В.Н. Селуянов, С.К. Сарсания, К.С. Сарсания. -2-е изд. – М.: ТВТ Дивизион, 2006. – 192с.
15. Шамардин В.Н. Технология подготовки футбольной команды высшей квалификации. Днепропетровск, «Инновация», 2012. – 302 с.
16. Ивойлов А.В. Средства и методы обеспечения функциональной устойчивости точностных движений в спортивной деятельности: автореф. дис. ... докт. пед. наук; МОГИФК. - Малаховка, 1987.-51 с.
17. Голомазов, С.В. Кинезиология точностных действий человека. – М.: СпортАкадемПресс, 2003. – 228 с.
18. Голомазов С.В., Чирва Б.Г. Теоретические основы и методика контроля технического мастерства. «ТВТ Дивизион» 2006 г. – 80 с.
19. Ивойлов А.В. Средства и методы обеспечения функциональной устойчивости точностных движений в спортивной деятельности: автореф. дис. ... докт. пед. наук; МОГИФК. - Малаховка, 1987.-51 с.
20. Селуянов В.Н. Физическая подготовка футболистов. Уч.-методич. пособие / В.Н. Селуянов, С.К. Сарсания, К.С. Сарсания. -2-е изд. – М.: ТВТ Дивизион, 2006. – 192с.
21. Шамардин В.Н. Технология подготовки футбольной команды высшей квалификации. Днепропетровск, «Инновация», 2012. – 302 с.

**4-7 YOSHLI BOLALAR JISMONIY FAOLLIGINI NOAN'ANAVIY
VOSITALAR ASOSIDA TARBIALASHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARINI
TAKOMILLASHTIRISH**

Haydarov Baxtiyor Tojiyeveich

*O'zbekiston Finlandiya Pedagogika instituti, Aniq-tabiiy fanlar va jismoniy madaniyat
fakulteti dekani, Pedagogika fanlari nomzodi professor*

Annotatsiya. Ushbu maqolada noan'anaviy vositalar yordamida 4-7 yoshdagi bolalarni jismoniy kompetensiyalarini oshirishda korreksion pedagogika, oila pedagogikasi va pedagogik texnologiyalar asosida jismoniy madaniyat tizimini takomillashtirishga oid vosita va dasturlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: 4-7 yoshli bolalar, korreksiyalash, noananaviy jismoniy mashqlar, jismoniy faollik, jismoniy madaniyat, konsepsiya

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ
ПОВЫШЕНИЯ ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ДЕТЕЙ 4-7 ЛЕТ НА
ОСНОВЕ НЕТРАДИЦИОННЫХ СРЕДСТВ**

Хайдаров Бахтиёр Таджиевич

декан факультета физических наук и физической культуры Финского педагогического института Узбекистана, кандидат педагогических наук, профессор

Абстрактный. В данной статье освещены инструменты и программы, связанные с совершенствованием системы физической культуры на основе коррекционной педагогики, семейной педагогики и педагогических технологий в повышении физической компетентности детей 4-7 лет с использованием нетрадиционных средств.

Ключевые слова: дети 4-7 лет, коррекция, нетрадиционные занятия спортом, двигательная активность, физическая культура, концепция.

**IMPROVEMENT OF PEDAGOGICAL MECHANISMS OF RAISING
PHYSICAL ACTIVITY OF 4-7-YEAR-OLD CHILDREN BASED ON NON-
TRADITIONAL MEANS**

Haydarov Bakhtiyor Tajiyevich

*Dean of the Faculty of Physical Sciences and Physical Culture, Finnish Pedagogical
Institute of Uzbekistan,
Candidate of Pedagogical Sciences, Professor*

Abstract. This article describes an experimental program aimed at modernizing preschool education organizations based on non-traditional methods, improving the physical culture system of preschool children.

Key words: Children 4-7 years old, correction, unconventional exercise, physical activity, physical culture, concept

Kirish. Dunyo tajribasida ta'lim tizimining modernizatsiyasi jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlarini, uning har tomonlama barkamol rivojlangan avlodni, bolalarni sifatli ta'lim olishga bo'lgan talabini qondirish, ta'lim tizimini barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida mavjud mexanizmning qayta ishlab chiqilishi yoki takomillashtirilishini anglatadi.

Sport va pedagogika uyg'unligi O'zbekistonda bolalarni jismonan, aqlan, estetik tomonlarini inobatga olib, ta'lim-tarbiyani modernizatsiyalashning integrativ omili sifatidagi talqini, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Besh muhim tashabbusi doirasida innovatsion jismoniy madaniyatdan foydalanishning pedagogik-psixologik imkoniyatlari hamda noan'anaviy jismoniy vositalarning bolalarni jismoniy-ta'limiy tarbiyalashdagi integrativ mohiyati ochib berilgan.

Noan'anaviy jismoniy madaniyat, fan va sport o'rtasidagi o'zaro aloqalarning yagona tizimi orqali bolalarni insoniyatning tarbiyaviy madaniyati, milliy va zamonaviy sport namunalari bilan tanishtirish orqali O'zbekistonda bolalar sportini modernizatsiyasining noan'anaviy asoslarini ishlab chiqildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. L.Xolmurodov (2019), G.Xolboyevalarning tadqiqotlarida (2022), jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosan ma'lum miqdordagi harakat

ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilganligi biroq 4-7 yosh bolalarda aqliy, estetik tarbiyaning jismoniy tarbiya bilan bog'liqligi jihatlariga samarali hissa qo'shmasligi aniqlandi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Respublikamizda 4-7 yosh bolalar tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan yosh avlodni tarbiyalash jamiyatimiz hayotidagi katta o'rni va ahamiyatini e'tiborga olib jismoniy faolligini tarbiyalashning yangi vositalarini ishlab chiqish talabini qo'yimoqda. "Bolalarni har tomonlama yetuk, barkamol, sog'lom qilib tarbiyalashda, xorijiy tajribalardan foydalangan holda ta'lim yuqori darajaga olib chiqish, tizimda innovatsion faoliyatni qo'llab quvvatlash, pedagogic mexanizmlarini ishlab chiqish imkoniyatlarni yaratish zarur [2,5].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, 4-7 yosh bolalarni jismoniy tarbiyalashning yangi, noan'anaviy shakllari, vositalari va usullarini izlash dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. G.Xolboeva, N.Nuriddinovalarning tadqiqotlarida (2022) jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosan ma'lum miqdordagi harakat ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilganligi biroq 4-7 yosh bolalarda asosiy harakat faolligini va jismoniy tayyorgarligini samarali tarbiyalashga hissa qo'shmasligi aniqlandi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Respublikamizda 4-7 yosh bolalar tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimining jamiyatimiz hayotidagi katta o'rni va ahamiyatini e'tiborga olib jismoniy faolligini oshirishning yangi vositalarini ishlab chiqish talabini qo'yimoqda. "Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, xorijiy tajribalardan foydalangan holda ta'lim yuqori darajaga olib chiqish, tizimda innovatsion faoliyatni qo'llab quvvatlash, sohada xususiy ta'lim tashkilotlarini rivojlanishiga imkoniyatlarni yaratish zarur [2,5].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, 4-7 yosh bolalarni jismoniy tarbiyalashning yangi, noan'anaviy shakllari, vositalari va usullarini izlash dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi: noan'anaviy vositalar yordamida 4-7 yosh bolalarni jismoniy kompetensiyalarini oshirishda korreksiyalash, oila pedagogikasi va pedagogik texnologiyalar asosida jismoniy madaniyat tizimini takomillashtirish

Tadqiqotning vazifalari: Tadqiqot maqsadi quyidagi vazifalarda belgilangan:

4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy faolligini oshirish uchun yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini kengaytirish;

4-7 yoshdagi bolalarni jismoniy faollik darajasini inobatga olib individual yondoshuv orqali mushaklar harakatchaligini uyg'un tarbiyalashga va bolalar aerobikasi pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyatini kengaytirish;

4-7 yosh bolalarning jismoniy faolligini oshirish uchun yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini kengaytirish;

zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotidagi bolalarni "Maktabga tayyorlik" darajasini oshirish shart sharoitlarini ishlab chiqish.

Tadqiqotning ob'ekti sifatida 4-7 yosh bolalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida jismoniy faolligini noan'anaviy jismoniy mashqlar tizimini moderinizatsiyalash jarayoni olingan.

Tadqiqotning predmeti: 4-7 yosh bolalar jismoniy madaniyatini moderinizatsiyalashning tashkiliy-uslubiy asoslarini tashkil etadi.

Tadqiqotning uslublari: Belgilangan vazifalarni hal qilish uchun tadqiqotning pedagogik va tibbiy-biologik usullari majmuasi qo'llanildi:

Maktabgacha yoshli bolalar uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida noan'anaviy mashqlar majmuasidan tashkil topgan dastur ishlab chiqildi.

Noan'anaviy mashqlar-bu jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'tkazishning tashkiliy shakllaridan biri bo'lib, maktabgacha yosh va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning jismoniy mashqlarni bajarish jarayonini moderinizatsiyalashga yordam beradi.

An'anaviy shaklda o'tkaziladigan mashg'ulotlardan farqli o'laroq, noan'anaviy mashqlar mashg'ulotlarda qo'llaniladigan jismoniy tarbiya vositalarining barchasi yangi innovatsion texnologiyalarga asoslangan.

4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy faolligini oshirishda tayanch-harakat tizimidagi mushaklarni (bo'g'inlar va boylamlar) rivojlanganlik darajalaridan kelib chiqib muvozanat saqlash hamda reabilitasiyaga yo'naltirilgan noan'anaviy avtomat gimnastika mashqlarini tana qismlariga tanlab yo'naltirish hisobiga yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyati kengaytirilgan;

4-7 yoshdagi bolalarni jismoniy faollik darajasini inobatga olib individual yondoshuv

asosida mushaklar harakatchaligini uyg'un tarbiyalashga qaratilgan logoritmik gimnastikada nutq va harakatni bir xil ritm hamda tempda bajartirish hisobiga bolalar aerobika pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyati kengaytirilgan;

4-7 yoshdagi bolalar organizmining funksional va adaptiv imkoniyatlaridan kelib chiqib statik rejimda umurtqa pog'onasi mushak qayishqoqligini rivojlantirishga qaratilgan spring elastika mikromashg'ulotlarini ishlab chiqish hisobiga mashg'ulotlarni o'z vaqtida tezkor korreksion korreksion pedagogika yo'nalishi takomillashtirilgan;

4-7 yoshdagi bolalarni mushak elastikligini oshirish maqsadida diqqatni jamlash, mashqlar muvozanat saqlash intervalini uzaytirish darajasidan kelib chiqib "Xatxa" yoga asanalari mashqlarida harakatni assimetrik va asinxron yo'nalishini kiritish orqali pedagogik jarayon bilan uyg'unlashtirilgan.

Tahlil va natijalar. Tajriba boshlanishidan oldin tajriba va nazorat guruhleri bolalari oldinga yegilish natijalari bundan mustasno, jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari va harakat faolliklari natijalarida sezilarli farqlar mavjud yemas yedi. Tajriba o'tkazilgandan so'ng, har ikki guruhda ham jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarida bir tomonlama ishonchli o'zgarish kuzatildi. Shunday qilib, yuklama miqdorini asta-sekin oshirib borish tajriba guruhidagi bolalar organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatmadi. Noan'anaviy mashqlar mashg'ulotlarning tajriba guruhlarida qo'llanilgan vositalari va usullari ushbu yoshdagi bolalar organizmining imkoniyatlariga mos yedi (bu pedagogik kuzatuvlar va pulsometriya ma'lumotlari bilan ham tasdiqlangan).

Zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotining jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish ishlari amaliyotida innovasion quyidagi pedagogik texnologiyalar paydo bo'ldi: o'yin stretching, ritmoplastika fitbol, logoritmik gimnastika va boshq.

O'yin stretching. Barcha mashqlar mushaklarning kuchlanishi va bukilishiga asoslangan. Mashqlar musiqa ostida bajariladi. Har bir mashg'ulotda ajoyib sayohatlar shaklida yangi rolli o'yin o'tkaziladi. O'yin emotsional tarzda o'ynaladi, mashqlarni almashish va ertak tinglash almashtiriladi. O'yin syujeti mashqlar o'zgaruvchan bo'lishi uchun tashkil etilgan, bolaning butun tanasiga bir xil yuklama tushadi.

Ritmoplastika, "Ritmoplastika" pedagogik texnologiyasi harakatlar va ritmning uyg'un mozaikasi.

Ritmoplastika texnologiyasining o'ziga xos xususiyati bu ishda maxsus ishlab chiqilgan repertuardan - musiqiy va plastik kompozitsiyalardan foydalanish bo'lib, ularning har biri bolalar uchun tushunarli bo'lgan aniq o'ynoqi tasvirga ega. Har xil turdagi harakatlarni (har xil boshlang'ich pozitsiyalarda bajariladigan raqs, umumiy rivojlanish, taqlid va boshqalar) kombinatsiyasi pedagogik mahorat, kommunikativ raqs yoki o'yin texnologiyasi shaklida musiqiy va plastik tasvirni yaratishga yordam beradi.

Fitbol. Texnologiya katta to'plardan foydalanishga asoslangan. Gimnastika to'plarida mashq qilishning shifobaxsh ta'sirining o'ziga xosligi umurtqa pog'onasidagi ta'sirning fiziologik mexanizmi va natijada butun tayanch-harakat tizimi va tananing avtonom tizimlarining ishi bilan belgilanadi. To'plar umumiy va maxsus korreksion vazifalarni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin.

To'plarda mashqlarni yuqori tezkorlikda bajarish mushaklarning ohangini oshiradi, bola aqliy qobiliyatlarini stimullab, charchoqning yoqimsiz hislarini kamaytiradi. To'pning elastik xususiyatlari mushak-skelet tizimiga zarba yuklamasini kamaytiradi. Shuning uchun, turli xil tartiblarni tanlashda vazifani bajarish qulayligi bilan tananing ish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Kreativ gimnastika. "Kreativ gimnastika" atamasi tomonidan 4-7 yoshli bolalar uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining yangi tuzilishi va mazmunini ishlab chiqishda kiritilgan.

Bolalar bilan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosan o'yin shaklida, aqliy va tarbiyaviy faoliyatga yo'nalgan musiqadan foydalangan holda olib boriladi. Bundan tashqari, bolalarda ijodkorlik va tasavvurni rivojlantirishga katta e'tibor beriladi.

Gender xususiyat insonning asosiy xususiyatlaridan biridir. Shaxsni shakllantirishga individual yondashishning zamonaviy talablari bolaning jinsining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan amalga oshirilmaydi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim amaliyotida insonning u yoki bu jinsga mansubligi belgilarini farqlash tendensiyasi kuchaymoqda[4.6].

Jismoniy qobiliyatning rivojlanishini samarali boshqarish uchun 4-7 yoshdagi bolalarda harakat faolligini oshirish va takomillashtirish, har bir bolada tashkiliy va mustaqil harakat faolligi darajasini aniqlash va shunga muvofiq noan'anaviy gimnastika vositalari hamda

usullaridan foydalanish zarur.

Bolalarning harakat faolligini, vosita va amalga oshirish usullarini o'rganishda adabiyotlarni tahlil qilishni yakunlab, biz ikkita muhim jihatni qayd etdik:

bolaning harakatga bo'lgan ehtiyojini to'la-to'kis qondirishga, harakat faolligini rivojlanishiga yordam beradigan eng munosib faoliyatni yo'lga qo'yish; tashkiliy va mustaqil faoliyatda bolalarning harakat faolligini optimal tashkil etish usullari va vositalarini izlash.

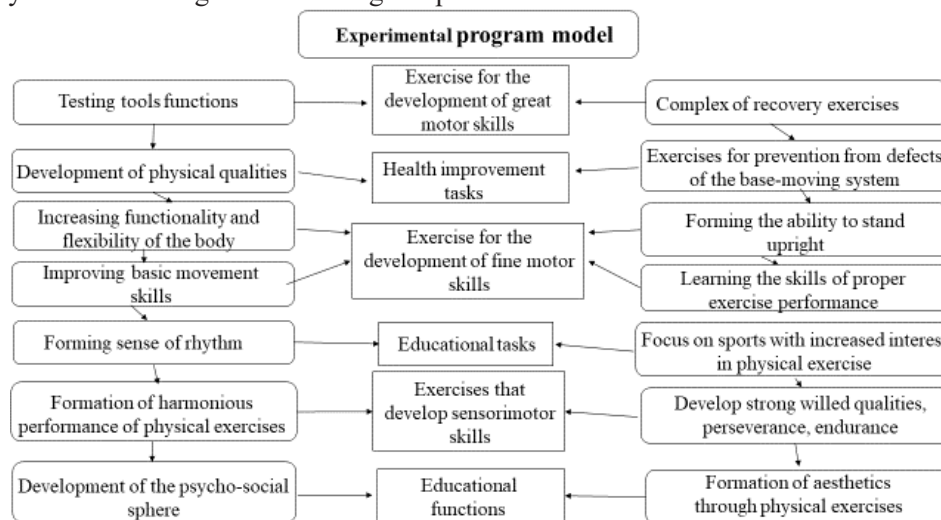
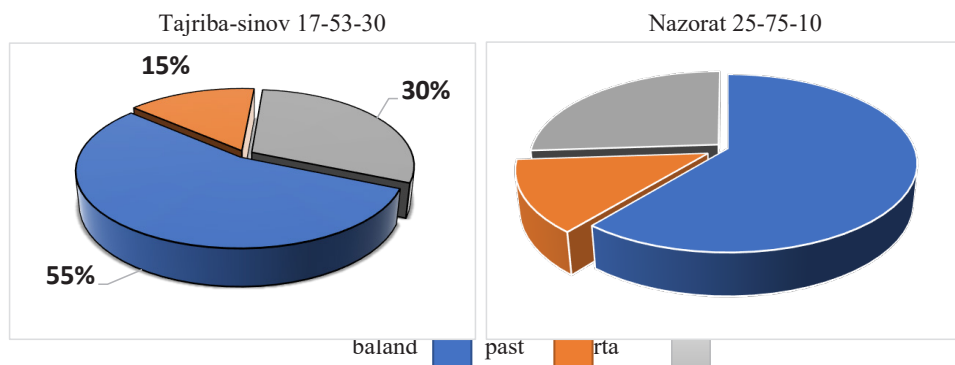

Figure 1 Model of the experimental program

Shunday qilib, maktabga tayyorlov guruxlaridagi kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining dam olish jismoniy faolligini tashkil etish bolalarning maktab sharoitlariga moslashishini osonlashtirdi. Ta'lim ko'nikmalarini o'zlashtirish muvaffaqiyatiga o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi sezilarli darajada ta'sir qilganligi sababli, 76-sonli maktabgacha ta'lim tashkilotidan (15 bola) Tajriba-sinov sinfga kirgan maktab o'quvchilarining ko'rsatkichlari boshqa maktablardan tajriba sinfga kirgan maktab o'quvchilarining ko'rsatkichlari bilan taqqoslandi. maktabgacha ta'lim tashkilotlari (12 kishi).

43-rasm. 1-sinf o'quvchilarining o'quv yuklamalariga moslashish darajasi

O'qish, rus tili, matematika, tabiatshunoslik, chizmachilik, mehnat, jismoniy tarbiya va musiqa fanlari bo'yicha baholar tahlili shuni ko'rsatdiki, taqqoslangan: Tajriba-sinov guruhda o'rtacha ball 4.5; nazorat guruxida 4.2. ball.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, intellektual va jismoniy faoliyatni optimal o'zgartirish tartibi sog'lig'ida muammolar bo'lgan bolalarda ham sog'lom bolalar kabi ta'lim faoliyatini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga imkon berdi.

Xulosa qilganda, 4-7 yosh bolalarning yosh, individual, va boshqa differensial xususiyatlarni hisobga olgan holda noan'anaviy mashqlar tizimiga asoslangan vositalarni MTT lari amaliyotida qo'llash, jismoniy tarbiya jarayonini moderinizatsiyalashga imkon beradi hamda mashqlar korrektsiyaviy, reabilitativ effekt berib, jismoniy faolligini oshirish dinamikasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, bolalarning muntazam jismoniy

mashqlarga bo'lgan qiziqishi, irodaviy va tarbiyaviy jarayonlarini shakllantirishga asos bo'ladi. Tadqiqtdan so'ng matematik statistik tahlil qilinganda bolalar aerobika pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyati kengaytirilgan hamda statik rejimda umurtqa pog'onasi mushak qayishqoqligini rivojlantirishga qaratilgan spring elastika mikromashg'ulotlarini ishlab chiqish hisobiga mashg'ulotlarni o'z vaqtida tezkor tuzatuvchi korreksion pedagogika yo'nalishi takomillashtirilgan.

ADABIYOTLAR

1. G.X.Xolboyeva. SamDU ilmiy Axborotnomasi. Mechanisms for improving primary gymnastics in increasing the physical activity of children in preschool education. 2021-yil, 2-son. 2091-5446. B.130-136.

2. G.Xolboyeva. Maktabgacha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, SamDU ilmiy Axborotnomasi.2020. 2-son. 2091-5446. B.102-108.

3. B.T.Xaydarov. G.X. Xolboyeva. SamDU ilmiy Axborotnomasi. Maktabgacha yoshdagi bolalar harakat faolligini oshirishda dastlabki gimnastika mashg'ulotlarini takomillashtirish mexanizmlari. 2020. 2019-yil, 6-son. 2091-5446. B.140-144.

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QITISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH USULLARI

Jo'rayeva Nargiza O'ktamovna

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinfona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'qitishning zamonaviy texnologiyalaridan foydalanish usullari va amaliy shart sharoitlari keng tahlil qilingan. Shuningdek hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Maqolada mana shu masalalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, xalq ta'limi, interfaol metodlar, ilg'or pedagogik jarayon.

METHODS OF USING MODERN TECHNOLOGIES OF TEACHING IN THE LESSONS OF NATIVE LANGUAGE AND READING LITERACY

Zhurayeva Nargiza Oktamovna

Teacher of the Department of primary education of the Bukhara State Pedagogical Institute

Annotation: this article provides an extensive analysis of the methods and practical prerequisite conditions for using modern technologies of teaching in elementary class native language and reading literacy classes. Also nowadays, the interest in the application of interactive methods and information technologies in the educational process is increasing day by day. These issues are covered in the article.

Keywords: primary class, public education, interactive methods, advanced pedagogical process.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ

Джураева Наргиза Уктамовна

Преподаватель кафедры начального образования Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье подробно проанализированы методы и практические предпосылки использования современных технологий обучения на уроках родного языка и грамотности чтения в начальной школе. Также в настоящее время с каждым днем растет интерес к применению интерактивных методов и информационных технологий в образовательном процессе. Вот эти вопросы освещены в статье.

Ключевые слова: начальный класс, народное образование, интерактивные методы, прогрессивный педагогический процесс.

Bugungi kunda yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, birinchi navbatda, ta'lim sohasiga sezilarli o'zgarishlar, yangiliklar va o'qitishning innovatsion texnologiyalarini olib kirish imkoniyatini yaratdi. Bunday yangiliklarning o'quv jarayoniga kirib kelishi uning mazmunini ham boyitishni taqozo qilmoqda. 2019-yilning 29-aprel kuni Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni imzoladi. Mazkur konsepsiya keltirilgan xalq ta'limi tizimini rivojlantirishning quyidagi yo'nalishlari bugungi kunda dolzarbdir:

O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA (The Programme for International Student Assessment) Xalqaro miqyosda o'quvchilarni baholash dasturi reytingi bo'yicha jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish;

- uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
- o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish;
- xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish;
- xalq ta'limi muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va budjetdan

mablag' bilan ta'minlashning samaradorligini oshirish;

□ yoshlarni tarbiyalash va ularning bandligini ta'minlashda maktabdan tashqari ta'limning zamonaviy usullari va yo'nalishlarini joriy etish;

□ yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga tatbiq etish xalq ta'limi tizimida faoliyat ko'rsatishning jozibadorligini oshirish maqsadida umumiy o'rta ta'lim muassasalari xodimlarining mehnatiga haq to'lash, moddiy rag'batlantirish va ijtimoiy himoya qilish darajasini bosqichma-bosqich oshirib borish.

Farmonga ko'ra, konsepsiya tegishli davrga mo'ljallangan maqsadli parametrlar va yo'nalishlardan kelib chiqib, har yili alohida tasdiqlanadigan "Yo'l xarita"si orqali bosqichma-bosqich amalga oshiriladi.

Ta'kidlash joizki ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati bo'lib, shu jarayonda shaxsning taraqqiyoti, uning ma'lumoti va tarbiyasi ham amalga oshadi. Darslarda o'qituvchi o'z bilimi, ko'nikma va malakalarini mashg'ulotlar vositasida o'quvchilarga yetkazadi, o'quvchilar esa uni o'zlashtirib borishi natijasida undan foydalanish qobiliyatiga ega bo'ladi. O'rganish jarayonida o'quvchilar o'zlashtirishning turli ko'rinishlaridan foydalanishadi, ya'ni o'zlashtirilayotgan ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash hamda amaliyotga tatbiq etishda o'ziga xos tafovutlarga tayanadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning dars paytidagi hamkorligi, o'quvchilarning mustaqil ishlashi, sinfdan tashqari ishlar shaklida ta'lim va tarbiya masalalari hal etiladi.

Ta'limning maqsadi jamiyat ehtiyojiga mos ravishda shakllanadi. Shunday ekan, ta'lim-tarbiya maqsadi mos va mutanosib bo'lishi kerak. Ilmiy adabiyotlarda ta'limning maqsadi imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish, milliy g'oyani singdirish, sharqona tarbiyani shakllantirish, shaxsni ma'naviy boyitishdan iboratligi ta'kidlangan. Ta'limiy maqsad asosida o'quvchilarda mustaqil fikrlash, og'zaki va yozma savodxonlikni oshirish, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish orqali ularning muloqot madaniyati takomillashtiriladi. Tarbiyaviy maqsad asosida esa ma'naviy, g'oyaviy, nafosat tarbiyasi beriladi. Til o'rganish jarayonida xalqning madaniy-axloqiy qadriyatlariga yaqinlashtirish imkoni paydo bo'ladi.

Ulug' donishmandlardan biri «... kelajak tashvishi bilan yashasang, farzandlaringga yaxshi bilim ber, o'qit», degan ekan. Yurtimizda ta'lim-tarbiya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar haqiqiy ma'noda bir-ikki yillik yoki qisqa davrda samaraga erishishga qaratilgan ish emas, balki chin ma'noda bir necha yuz yillarga tatiydigan o'zgarish bo'ldi, desak xato bo'lmaydi.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Albatta ta'lim tarbiya shunday murakkab jarayonki, bu soha vakillaridan har bir mashg'ulot uchun o'ziga xos ijodkorlik, yuksak mahorat va yuqori tajriba talab etiladi. Bundan bir necha o'n yillar avval ta'lim tizimida foydalanib kelingan usullar va vositalar vaqt o'tishi bilan o'zining mazmunan rangini yo'qotib bormoqda. Buni oddiy ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlarida odatdagi tarzda ya'ni, faqat o'qituvchi tomonidan ma'lumotlar va fikrlar keltirishi, o'quvchi, talabalar esa faqat tinglovchi sifatida vaqt o'tkazishi hollarida ko'rishimiz mumkin. Bugungi kun ta'lim sohasi oldida turgan asosiy vazifalar shundan iboratki, bu kabi odatiy va eskicha usullardan voz kechib, yangi innovatsion ta'lim texnologiyalari va xorijiy ilg'or tajribalarga asosan mashg'ulotlarni tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ta'limda «Aqliy hujum», «Fikrlar hujumi», «Tarmoqlar» metodi, «Sinkveyn», «BBB», «Beshinchisi ortiqcha», «6x6x6», «Bahs-munozara», «Rolli o'yin», FSMU, «Kichik guruhlarda ishlash», «Yumaloqlangan qor», «Zigzag», «Oxirgi so'zni men aytay» kabi zamonaviy texnologiyalar qo'llanmoqda.

Dars mashg'ulotlarida o'yin-topshiriqlarni takrorlash yoki mustahkamlash darslarida foydalanilsa ijobiy natija beradi. O'yin-topshiriqning qaysi bir turini tanlash darsning turiga, sinf o'quvchilarining o'yin-topshiriqlarni bajarishga o'rgatilganlik darajasi, ularning bilim saviyasi, mustaqil ijodiy ishlash imkoniyatlari, o'rganilganlarni xotirada tez tiklay olishi, ijodkorlikning qay darajada shakllanganiga ham bog'liq bo'lishi kerak.

Bugungi kun o'qituvchidan ilg'or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalaridan o'quv jarayonida foydalanishni talab etmoqda. Yuqoridagilardan kelib chiqib, tajribalarimiz asosida dars mashg'ulotlarida interfaol metodlarni qo'llash orqali ta'lim-tarbiya berish yo'llariga doir

fikrlarimizni bayon etamiz. O'ylaymizki, u o'quv mashg'ulotlari samaradorligini oshirishda hamkasblarimizga amaliy yordam beradi. Shuningdek, o'quvchilarni o'z yo'nalishini tanlash va mustaqil hayotga tayyorgarlik ko'nikmalarini shakllantirishdek mas'uliyatli vazifani bajarishda ularning yaqin ko'makchilardan biriga aylanadi. Quyida sinflar kesimida ayrim mavzular asosida o'qitishning zamonaviy usullarini tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar beramiz.

«Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi ...) ortiqcha» metodi

O'quvchilar mantiqiy tafakkur yuritish ko'nikmalariga ega bo'lishlarida ushbu metod alohida ahamiyatga ega. Uni qo'llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

- O'rganilayotgan mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi tushunchalar tizimini shakllantirish;

- o'quvchilarga mavzuga taalluqli bo'lmagan tushunchani aniqlash va uni tizimdan chiqarish vazifasini topshirish;

- o'quvchilarni o'z harakatlari mohiyatini sharhlashga undash (mavzuni mustahkamlash maqsadida o'quvchilardan tizimda saqlanib qolgan tushunchalarga ham izoh berib o'tishlari hamda ular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni asoslashlarini talab etish lozim).

Metodni qo'llashda quyidagi harakatlar tashkil etiladi:

- o'qituvchi o'zaro teng nisbatda mavzuga (bo'lim, bob) oid va oid bo'lmagan asosiy tushunchalar tizimini yaratadi;

- o'quvchilar mavzuga (bo'lim, bob) oid va oid bo'lmagan asosiy tushunchalarni aniqlaydilar va daxldor bo'lmagan asosiy tushunchalarni tizimdan chiqaradilar;

- o'quvchilar o'z harakatlarining mohiyatini izohlaydilar.

Metoddan individual, guruhli va ommaviy shaklda o'quvchilar tomonidan mavzuning puxta o'zlashtirilishini ta'minlash hamda ularning bilimlarini aniqlash maqsadida foydalanish mumkin.

1-sinf darsligidagi «Oshxona jihozlari», «Qushlar», «Uy hayvonlari va parrandalar» kabi mavzularini o'rganishda yangi mavzuni mustahkamlash uchun mazkur metodni qo'llash ijobiy natija beradi. Bunda mavzuga oid to'rtta va taalluqli bo'lmagan (ortiqcha) bitta so'z (tushuncha, fikr) beriladi.

O'quvchilar ana shu so'zni (tushuncha, fikr) aniqlaydilar.

Masalan, 1-sinf darsligidagi 1-mashqda berilgan topshiriqni bajarishda quyidagicha qo'llash mumkin. Yozuv ekranda ko'rsatiladi. O'quvchilar ortiqcha so'zni aniqlashadi.

Uy hayvonlari: sigir, qo'y, toshbaqa, ot, it.

So'ng bu so'zlar ishtirokida gap tuzish topshirig'i beriladi va tuzilgan gaplar asosida axloqiy tarbiya beriladi.

Namuna: Ot - insonning eng ishonchli do'sti.

O'quvchilar tomonidan tuzilgan gaplar asosida o'quvchilar qalbida ona tabiatga muhabbat uyg'otiladi, uy hayvonlariga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishga o'rgatiladi.

«Videotopishmoq» metodi

Hozirgi kunda pedagogik faoliyatda turli axborot vositalari (kompyuter, televideniye, radio, nusxa ko'chiruvchi qurilma, slayd, video va audio magnitofonlar) yordamida ta'lim jarayoni tashkil etilishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'qituvchilar oldida ta'lim jarayonida turli axborot vositalaridan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanish vazifasi turibdi.

Videotopishmoq metodidan foydalanishda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

- o'quvchilar e'tiboriga o'rganilayotgan mavzu mohiyatini tasviriy yoritishga yordam beruvchi izohlarsiz bir nechta videolavha namoyish etiladi;

- o'quvchilar har bir lavhada qanday jarayon aks ettirilganini izohlashadi;

- jarayonlarning mohiyatini daftarlariga qayd etishadi;

- o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga javob qaytarishadi.

Mazkur metod asosida mavzuga doir kompyuter orqali videolavha namoyish etiladi. O'quvchilar videolavha mavzusi, unda ifodalangan mavzu haqida o'z fikr-mulohazalarini bildirishadi.

Bu metodni 2-sinfda o'quvchilarning unli va undosh tovushlar haqidagi bilimlarini sinash, uni mustahkamlash maqsadida ham qo'llash mumkin. Masalan, ekran orqali unli tovushlar ko'rsatiladi. Galma-galdan shu tovush bilan boshlanadigan so'zlarni ifodalaydigan rasmlar ko'rsatiladi. O'quvchilar rasmlardagi narsa, buyum nomlarini daftarlariga yozadilar. Bunda o'quvchilarning xotiralari mustahkamlanadi, so'z boyligi oshadi.

Namuna: **Unilar**

A – anor

E – clak

Xulosa qilib aytganda boshlang'ich sinflarda interfaol metodlar va ta'limiy o'yinlardan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanish va mantiqiy fikrlash doiralarini kengaytirish bilan birga ularni darslarda o'rganganlarini hayot bilan bog'lashga, qiziqishlarini oshirishga yordam beradi. O'qituvchilarning bunday zamonaviy talablar asosida yaratilgan sharoitlardan samarali foydalanib, darslarni ilg'or pedagogik hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida tashkil etilishi ta'lim-tarbiya jarayonini sifatini kafolatlaydi.

Bizningcha, ta'limiy o'yinlarga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat:

1. Ta'limiy o'yinlar o'quvchilar yoshiga mos bo'lishi kerak;
2. O'yinlar o'tilayotgan mavzu mazmun-mohiyatiga mutanosib bo'lishi lozim;
3. Ta'limiy o'yinlarni o'tkazish vaqti aniq belgilanishi shart;
4. Ta'limiy o'yinlar ham ta'limiy, ham tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishi kerak;
5. Ta'limiy o'yinlarning o'tkazilish maqsadi, ahamiyati belgilanishi lozim.

Yuqoridagi talablarga amal qilingandagina dars samaradorligi ortadi va zamonaviy texnologiyalar ta'lim samaradorligiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Xamroev A.P. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etish istiqbolлари //Вестник Каракалпакского государственного университета имени Бердаха. – 2014. – Т. 22. – №. 1. – С. 53-58.
2. Kamroev A. STUDENTS' CREATIVE ACTIVITIES IN DESIGNING MOTHER TONGUE EDUCATION //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 7. – С. 285-296.
3. Xamraev A. Моделирование деятельности учителя при проектировании творческой деятельности учащихся //Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. – 2018. – №. 2. – С. 23-26.
4. Ruzikulovich, H. A. «Quality And Efficiency In The Design Of Students' Creative Activity In Teaching Their Native Language.» The American Journal of Social Science and Education Innovations 3.02 (2021): 321-331.
5. Abdumalikovna, Tosheva Dildora, and Joraeva Nargiza Oktamovna. «The Use of An Example of People's Oral Creation and Modeling Technologies in The Development of Creative Thinking of Students During Learning the Uzbek Language in Primary School.» Zien Journal of Social Sciences and Humanities 2 (2021): 69-72.

OLIV TA'LIM JARAYONIDA FLIPPED CLASSROOM TEXNIKASIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna,
pedagogika fanlari nomzodi "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida dotsenti,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti
<https://orcid.org/0009-0000-8371-6298>

Annotsatsiya. Mazkur maqolada jahon ta'lim tizimida keng qo'llanayotgan Flipped classroom («teskari sinf») texnikasidan oliy ta'lim tizimi o'quv jarayonida foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari, bu jarayonda o'qituvchiga qo'yiladigan talablar, Flipped classroom («teskari sinf») texnikasini qo'llash uchun zarur bo'ladigan texnik va dasturiy ta'minotni tanlash, amaliyotda qo'llashning afzalliklari va kamchiliklari, raqamli ta'lim, raqamli innovatsiyalar sharoitida ta'lim oluvchilar potensialini ro'yobga chiqarish uchun IT ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan usullar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Flipped classroom («teskari sinf»), kreativlik, texnologiyalar, podkast, vodkast, ta'lim shakllarining integratsiyasi, aralash ta'lim, ta'lim jarayoni va ta'lim mazmuni, o'quv materialini tanlash shartlari, B.Blum taksonomiyasi.

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНИКИ FLIPPED CLASSROOM («ПЕРЕВЕРНУТЫЙ КЛАСС») В ПРОЦЕССЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жуманиязова Мухайё Таджиевна,
кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогика и психология»,
Узбекский государственный университет мировых языков.

Аннотация. В этой статье пойдет речь об особенностях использования методики Flipped classroom («Перевернутый класс»), которая широко используется в мировой системе образования, требованиях к учителю в этом процессе, выборе методик и программного обеспечения, которые будут необходимы для использования Flipped classroom («Перевернутый класс»). методика, преимущества и недостатки ее применения в контексте цифрового образования, цифровых инноваций говорится о методах, которые помогут развить ИТ-навыки для реализации потенциала учащихся.

Ключевые слова: перевернутый класс («обратный класс»), креативность, технология, подкаст, vodcast, интеграция образовательных форм, смешанное образование, образовательный процесс и образовательный контент, условия выбора учебного материала, таксономия Б.Блума.

DISTINCTIVE FEATURES OF THE USE OF THE FLIPPED CLASSROOM TECHNIQUE («INVERTED CLASSROOM») IN THE PROCESS OF HIGHER EDUCATION

Jumaniyazova Mukhayo Tajievna,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Uzbekistan State World Languages University.

Annotation. This article will discuss the features of using the Flipped classroom methodology («Inverted Classroom»), which is widely used in the world education system, the requirements for the teacher in this process, the choice of techniques and software that will be necessary to use the Flipped classroom («Inverted Classroom»). methodology, advantages and disadvantages of its application in the context of digital education, digital innovations, it is said about methods that will help develop IT skills to realize the potential of students.

Keywords: Flipped classroom, creativity, technology, podkast, podkast, integration of educational forms, mixed education, educational process and educational content, conditions for choosing educational material, B.Bloom's taxonomy.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini yangi bosqichga ko'tarish, pedagog kadrlar tayyorlash sifatini ilg'or xalqaro standartlar asosida takomillashtirish va oliy pedagogik ta'lim bilan qamrov darajasini oshirish borasida izchil chora-tadbirlar amalga

oshirib kelinmoqda. Bu boradi pedagogik ta'lim sohasini yanada takomillashtirish, zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda munosib hissa qo'shuvchi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun professional pedagog kadrlar yetkazib berish, sohaga ilg'or ta'lim texnologiyalarini joriy qilish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Raqamli dunyo bilan o'zaro munosabatda bo'lish uchun o'qituvchilar o'z bilim va malakalarini takomillashtirishlari, ta'lim jarayoniga yangi texnologiya va metodlarni qo'shishlari, talabalar esa bu metodlar orqali mustaqil fikrlash, o'z ustida ishlash, muloqotga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali foydalanishlari mumkin bo'ladi. Raqamli ilm-fanni targ'ib qilish, mobil texnologiyalardan ta'lim jarayonida keng foydalanish bizning ta'lim sohasidagi qudratli imkoniyatlarimizni ochish demakdir.

Bugun jahon ta'lim tizimida keng qo'llanayotgan Flipped classroom («teskari sinf») texnikasi ham ana shu maqsadlarga xizmat qilishi bilan ajralib turadi va u oliy ta'lim tizimiga kirib kelmoqda. Flipped classroom («teskari sinf») texnikasi ta'limni tashkil etishga zamonaviy yondashuv bo'lib, unga ko'ra talaba o'quv materialini o'zlashtirishining asosiy qismi auditoriyadan tashqaridagi mustaqil ishiga to'g'ri keladi. «Teskari sinf» deb nomlangan o'quv jarayonining bu modeli aralash ta'limning bir turidir.

“Flipped classroom”—bu o'quv materiali talabaga auditoriyadan tashqarida mustaqil o'qishi uchun beriladigan va uni amaliy mustahkamlash esa dars vaqtida amalga oshiriladigan o'quv modeli hisoblanadi. Bu jarayonda auditoriyadagi ta'lim murakkab nazariy qism va talabalar uy vazifasini bajarish jarayonida yuzaga keladigan savollarni tahlil qilishga bag'ishlanadi (darsning 25-30% dan ko'p bo'lmagan), shuningdek, auditoriyada talabalar o'qituvchi nazorati ostida amaliy vazifalarni hal qilishadi va tadqiqot vazifalarini bajaradilar.

Ta'limning bu modeliga o'tish darsda o'qituvchining ustunligidan talabaning ustunligiga o'tishni bildiradi. Xorijiy adabiyotlarda bu o'tish majoziy ma'noda o'qituvchi rolining “sahnadagi donishmand”dan “yon tomondagi qo'llanma”ga o'zgarishi sifatida tasvirlanadi.

Tarixi.

Flipped classroom (“Teskari sinf”) modelining asoschilari bo'lgan Jonathan Bergman va Aaron Sams 2007 yilda darslarni tez-tez o'tkazib yuboradigan sportchilarga o'z ma'ruzalarini taqdim etish, ularni o'zlashtirishini nazorat qilish maqsadida o'z ma'ruzalarini va talabalar bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar tizimini elektron shaklda ishlab chiqish uchun dasturiy mahsulotlarni izlab topishadi. Mualliflardan biri Vergman: “2007 yil bahorida Aaron Sams menga PowerPoint dasturida slaydshouni, shu jumladan ovoz va har qanday matnli eslatmalarni yaratishga imkon beradigan dasturiy mahsulot haqida maqola ko'rsatdi. Keyin bularning barchasi onlayn tarqatish oson bo'lgan videofaylga aylantiriladi. Talabalar ularga kirishlari uchun biz ma'ruzalarimizni onlayn tarzda joylashtirishni boshladik. Rostini aytsam, dastlab biz ma'ruzalarimizni darslarni o'tkazib yuborgan talabalar uchun takroriy mashg'ulotlar o'tkazmaslik uchun yozib olishni boshladik, chunki biz takroriy mashg'ulotlar uchun haddan tashqari ko'p vaqt sarflardik. Ma'ruza yozuvlari bizni bu mashaqqatdan qutqarishi mumkin edi, ya'ni yozib olingan audio va video fayllarni onlayn tarqatish orqali biz ortiqcha vaqt sarflab takroriy mashg'ulot o'tishdan ozod bo'lardik” -deb yozib qoldiradi.

Ushbu yondashuv tarafdorlari va asoschilaridan yana birini S. Xan deb hisoblanishi mumkin. Uning “Xan akademiyasi” (“Khan academy”) platformasidagi turli fanlar bo'yicha yaratilgan qisqa video ma'ruzalardan iborat resurslaridan butun dunyo bo'ylab maktab o'quvchilari va talabalar foydalanib kelmoqda. Xanning bu akademiyasiga qisqa ma'ruzani masofadan turib ko'rish, ya'ni «teskari o'rganish» prinsipi asos bo'lgan.

Flipped classroom (“Teskari sinf”) ko'pincha masofaviy ta'lim bilan aralashiriladi. Bu modelning masofaviy ta'limdan farqi shuki, o'qituvchi va talabaning «yuzma-yuz» holda auditoriyadagi dars vaqti o'zgarishsiz qoladi, faqat uning mazmuni tubdan o'zgaradi. Ya'ni talabalar darsda o'qituvchining uzundan-uzoq ma'ruzasini zerikish bilan tinglab o'tirmasdan, darsda o'quv materialini asosiy qismi bilan oldindan tanishgan holda ishtirok etadilar. Zamonaviy o'qitish tamoyili bo'lgan modul-kredit tizimiga ko'ra o'quv materialini o'zlashtirishning muhim qismi talabaning sinfdan tashqari mustaqil ishiga to'g'ri keladi. Shu sababli auditoriyadagi mashg'ulotning asosiy qismini o'qituvchi doskaga qoidalarni yozishga emas, balki mavzu doirasida suhbat amaliyotiga va talabalar ehtiyojidan kelib chiqadigan qo'shimcha savollarni muhokama qilishga, eng qiyin savollarga javob berishga sarflaydi.

Odatda, o'qituvchi auditoriyada ma'ruzalar o'qiydi, shu sababga savollar va mashqlarga

juda oz vaqt qoladi. Aksariyat o'qituvchilar o'z vaqtlarini materialni tushuntirish va bilim berish bilan o'tkazadilar, mavzu doirasida amaliy masalani tahlil qilish, baholash va yaratishni o'rgatish uchun oz vaqt sarflanadi. Flipped classroom tamiyiliga ko'ra, dars uchun zarur bo'lgan barcha materiallar (qo'shiqlar, videolar, o'yinlar va hatto interaktiv onlayn darslik) bitta platformada qulay tarzda to'planadi, bu yerda bajarilgan vazifalar (masalan, bo'shliqlarni to'ldirish uchun grammatik mashqlar, tarjimalar, insholar) avtomatik ravishda tekshiriladi. Sinf va uy vazifalarining bunday strukturalangan birlashmasi o'quv jarayonini boy, xilma-xil va samarali qiladi. Chunki aralash ta'limning bu modelida uyda talabalar nazariyani o'rganadilar, sinfda esa amaliy ko'nikmalarni mashq qiladilar va o'qituvchiga savollar berishadi.

O'ziga xos xususiyatlari. Raqamli savodxonlik - bu jamiyatda samarali ishtirok etish uchun axborotga kirish, boshqarish, integratsiyalash, tahlil qilish va baholash, yangi bilimlarni yaratish, boshqalar bilan muloqot qilish uchun raqamli aloqa texnologiyasidan foydalanishga bo'lgan individual qiziqish, munosabat va qobiliyat shakli hisoblanadi. Flipped classroom texnikasidan ta'lim jarayonida foydalanish aynan raqamli savodxonlikni talab etadi.

Flipped classroom podkast (podcast) va translatsiya (oldindan vodkasting)dan foydalanish bilan tavsiflanadi.

Podkast (Podcast) -bu o'qituvchi Internet orqali yuboradigan audio fayl (audio ma'ruza). Qabul qiluvchilar podkastlarni stasionar va mobil qurilmalariga yuklab olishlari yoki ma'ruzalarni onlayn tinglashlari mumkin.

Vodkast (Vodcast ot video-on-demand.- talab bo'yicha videofayldan iborat) podkast bilan bir xil, faqat videofayllar bilan ishlanadigan qism hisoblanadi.

Pre-vodkasting (Pre-Vodcasting) -bu o'qituvchi o'z ma'ruzasi bilan talabalar mavzuni darsdan oldin mavzu haqida tasavvurga ega bo'lishlari uchun ishlab chiqadigan o'quv materiallarining elektron jamlanmasi hisoblanadi.

Maxsus dasturiy ta'minot yordamida o'quv jarayonida podkastlardan foydalanish texnologiyasi mavjud:

SMS (tarkibni boshqarish tizimi) – o'quv materiallari tarkibini yaratish va boshqarish uchun ishlatiladi;

LMS (ta'limni boshqarish tizimi, masofaviy o'qitish tizimi) – o'quv materiallariga kirishni, ortga qaytish, gorizontal aloqalarni tashkil qilishni va hokazolarni ta'minlaydi.

Bu o'quv modeli tarkibida uy vazifasi ham darsning boshqa bosqichlari qatorida, vodkast texnologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi: ya'ni video ma'ruzani tomosha qilish, o'quv matnlarini o'qish, tushuntirish chizmalarini ko'rib chiqish, mavzuni dastlabki o'zlashtirish uchun testlardan o'tish uy ishining asosini tashkil etadi.

Nima uchun samarali hisoblanadi?

Flipped classroom («Teskari sinf») modeli talabaga mavzuni o'rganish uchun qancha vaqt kerak bo'lsa, shuncha vaqt sarflashga imkon beradi. Talaba istalgan vaqtda ma'ruza yozuvini to'xtatib qo'yishi yoki orqaga qaytarishi mumkin. O'qituvchi monologini esa auditoriyada orqaga qaytarish mumkin emas.

An'anaviy o'qitish modelida barcha talabalarning bir vaqtda bir xil tezlikda o'zlashtirishi talab etiladi, lekin buni amalga oshirish imkonsiz. Shu sababli o'qituvchi tez o'zlashtiradigan talabalar va sekin o'zlashtiruvchi talabalar o'rtasidagi oraliq holatga mo'ljallab darsni tashkil qiladi. «Flipped classroom» esa mavzuni to'liq tushungan talabaga keyingi mavzuga o'tib ketish imkoniyatini beradi.

Yana bir samarali tomoni shundaki, o'quv materialining nazariy qismi oldindan talabalarga tanish bo'lganligi sababli auditoriyadagi dars mashg'uloti jonli, bahs-munozaraga boy bo'ladi va u talabalarda motivatsiyani yuqori darajada ushlab turishga yordam beradi.

Agar talaba uzoq vaqt kasal bo'lsa yoki auditoriyada bo'lolmasa ham, darslarni onlayn ko'rishi mumkin. Xuddi shu narsa o'qituvchilarga ham tegishli: o'qituvchilarning dars jadvali yanada moslashuvchan bo'lib boradi. Onlayn ma'ruzalarni boshqalar, hatto otanonalar ham kuzatib borish imkoniyatiga egaligi o'qituvchini yanada mas'uliyatli bo'lishga, darsga yaxshiroq tayyorgarlik ko'rishga, darsni qiziqarli va samarali tashkil etish uchun o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga majbur qiladi.

Zoom, Skype va boshqa mobil platformalar Facebook, telegram, instagram kabi ijtimoiy tarmoqlar ham ta'lim berish vositasiga aylanadi.

Bu model o'quv jarayoniga yondashuvni individuallashtirishga imkon beradi. Ya'ni, sinfda o'qituvchi endi uy vazifasini bajarishdan bosh tortadigan yoki o'zlashtirishda orqada

qolayogan talabalar bilan ishlash uchun ko'proq vaqtga ega bo'ladi.

Talabalarda asta-sekinlik bilan o'quv materiallari mazmunini mustaqil o'rganish va yuqori sifatli, muammoli savollar berish malakasi shakllanib boradi. Shuningdek, auditoriyada talaba muvaffaqiyatli ishlashi uchun ham o'quv materialining nazariy qismini uyda o'rganish ehtiyoji qo'shimcha motivatsiya yaratadi.

O'qitishning bu modelini amalga oshirishda Google Classroomdan foydalanish maqsadga muvofiq. O'qituvchilar undan turli ko'rinishda foydalanishlari mumkin: uy vazifasini onlayn yuborish, bajarilgan vazifalar haqida o'z fikr-mulohazalarini qoldirish, navbatdagi darslar haqida e'lon qilish, suhbatda onlayn muloqotni saqlash, o'quv topshiriqlarni to'g'ridan-to'g'ri yuborish.

Har bir talaba mustaqil ravishda video tomosha qiladi va matnlarni o'z tezligida tushunib olguncha ko'p marta eshitishi o'qish, yozish, tinglash, nutq amaliyoti va so'z boyligini oshirishga yordam beradi va talabalarda mustaqillikni rivojlantirishga imkon beradi.

Flipped classroom («*Teskari sinf*») modelining kamchiliklari.

O'qitishning bu modeli ham boshqa yondashuvlar singari kamchiliklardan holi ideal yondashuv emas.

Jumladan, talabalar uchun yuqori sifatli kontent yaratish o'qituvchidan juda katta energiya, vaqt va resurslarni talab qiladi. O'qituvchi onlayn/ offlayn rejimida ishlashi uchun yuqori darajadagi kompyuter savodxonligi va ko'nikmalariga ega bo'lishi talab etiladi.

Mashg'ulot dasturi qiziqarli bo'lishi va talabalarni rag'batlantirishi uchun qo'yilgan vazifalar talabalarning qiziqishlari va turmush tarziga mos kelishi, matnlar emas, ko'proq videolar tayyorlanishi hamda bu videolar qiziqarli, qisqa bo'lishi lozim. Bunda barcha talabalarning yoshi, jinsi, dini, ijtimoiy mavqei, o'quv uslubi va maqsadlarini hisobga olish kerak.

Dastlab o'quv materiallari kontentini tayyorlash uzoq vaqt talab qilishi mumkin, shuningdek talabalar o'zlarini o'qituvchi nazorati va qo'llab-quvvatlashi ostida ekanligini his qilishlari kerak. Talabalar tomonidan bajarilgan vazifalar haqida fikr-mulohazalar o'z vaqtida bildirilishi lozim.

Bu usul "o'qituvchining kamroq gapirish vaqti" qoidasiga juda mos keladi. Agar talabalarga maksimal suhbat amaliyoti berilsa, darslarni diversifikatsiya qilishni va oxirida o'ziga dam olishni istagan o'qituvchi bu modelni sinab ko'rishi lozim.

Talabalarning zamonaviy avlodi axborot texnologiyalari, Internet va ijtimoiy tarmoqlar qurshovida o'sdi. Ular dunyoni shularsiz tasavvur qila olmaydi. Gadgetlar va raqamli manbalar, axborot kommunikatsiyalari sohasida talabalarning yuqori malakaga egaligi kabi xususiyatlaridan foydalanish orqali o'quv jarayonini optimallashtirish va faollashtirish, talabalarning kognitiv uslublari; mehnat bozorining o'zgaruvchan tartibi, malakali mutaxassis va talabalarning umumiy ommaviy tayyorgarligini hisobga olish talab etiladi.

O'qituvchi yangi materialni qismlarga ajratishi, savollar tayyorlashi ya'ni, auditoriyada ilgari bajarilgan ish hajmini ikki qismga taqsimlashi lozim. Buni bajarishda texnik talablar muhim tarkibiy qism bo'lib xizmat qiladi: Internetga kirish, kompyuter uskunalari, dasturiy ta'minot va boshqalarni hisobga olgan holda, auditoriya vaqtini amaliy ko'nikmalarni takomillashtirish va muayyan ko'nikmalarni rivojlantirishga bag'ishlash taklif etiladi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar.

O'qituvchilar raqamli savodxonlik deb nomlangan pedagogik mahoratda umumlashtirilgan ommaviy axborot vositalari, axborot va AKT sohalarida ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak.

Flipped classroom («*Teskari sinf*») modelini joriy etishni rejalashtirishdan oldin o'qituvchi darsning maqsadlarini aniqlab olishi kerak, darsning mazmuni va o'rni, vaqtning an'anaviy va onlayn yondashuvga nisbati, o'quv materiallari manbalari ro'yxati va baholash tizimini ishlab chiqish talab etiladi.

O'quv materialining barcha qismi auditoriyadan tashqarida mustaqil o'rganish uchun ishlatilishi mumkin emas, shuningdek har bir dars bu model asosida bo'lishi talab etilmaydi.

Agar biz B. Blum taksonomiyasiga murojaat qilsak, unda uyda ishlash uchun o'quv materialidan bilishning dastlabki ikkita bosqichi (bilish va tushunish bosqichi) dagi vazifalarni berish tavsiya etiladi. Bu bosqichdagi vazifalarni bajarish talabalarning individual ta'lim uslublarini aks ettiradi: ularning har biri yodlash va tushunish uchun har xil texnikadan foydalanadi va turlicha vaqt sarflaydi. B. Blum taksonomiyasi asosida o'quv topshiriqlarini yaratishda oid tavsiyaviy savollar quyidagi jadvalda keltirilgan:

Bosqichlar	Savol turlari	Namunaviy topshiriqlar
Bilim	Nima? Qachon? Bu kim edi? Bu haqiqatmi...? Qanday tushuntirish mumkin? Keyin nima bo'ldi ...? Siz qo'ng'iroq qila olasizmi?...? Nima bo'lganini tasvirlab bering ...? Kim bilan gaplashdi ...? Buning sababini ayta olasizmi?...? Qiymatni toping ...? Bu haqiqat yoki yolg'on ...?	Nom bering ... Formulani yozing ... Ro'yxat ... Asosiy voqealar ro'yxatini tuzing. Voqealar jadvalini tuzing. Faktlar jadvalini tuzing. Hammasini tarmiblang hikoya / maqola / Ko'rsatadigan diagramma tuzing ..
Tushunish	Qanday o'xshashliklar bor? Qanday faktlar yoki fikrlar mavjud? Qanday taxminlar, faktlar tasdiqlaydi...? Buni qanday tushunish kerak? Asosiy fikr, g'oya nima? Nimani taqqoslash mumkin? Siz qisqacha tavsif yozishingiz mumkin? Sizningcha, bundan keyin nima bo'lishi mumkin ? Ular orasida qanday farqlar mavjud? Siz nimani nazarda tutayotganingizga misol keltira olasizmi? Siz ta'rif bera olasizmi?	Iborani tugating ... Siz nimani bilib oldingiz ... Nima uchun ... Ifodani o'zgartiring ... O'zaro bog'liqlikni tushuntiring ... O'z so'zlaringiz bilan ayting... Voqealar ketma-ketligini tasvirlash uchun oqim jadvalini tayyorlang. Rang berish kitobini yarating. O'zingiz yoqtirgan narsani chizing.
Qo'llash	Agar...bo'lsa nima bo'ladi? Bu qanday bog'liq? Qanday misollar keltira olasiz? Qanday qo'llash mumkin? Mumkin bo'lgan natijalar qanday ...? Siz qanday omillarni o'zgartirgan bo'lardingiz? O'zingizning tajribangiz uchun ishlatiladigan usulni qo'llashingiz mumkinmi? Berilgan ma'lumotlarga asoslanib, ko'rsatmalar to'plamini ishlab chiqing?	Qo'llash maqsadini tushuntiring... Uy vazifasini bir necha usul bilan hal qiling ... Ushbu hodisani tushuntirishga imkon beradigan nazariy faktlarni keltiring. Tavsiya etilgan gipotezani tekshiring ... Xulosalar ... O'quv sohasidagi g'oyalarni taqdim etadigan jumboq o'yinini yarating.
Tahlil	Tasniflash uchun qanday asoslarni taklif qilasiz? Qanday xulosa chiqarishim mumkin? Guruhlash mumkinmi? Qaysi qismlar yoki xususiyatlar...? Qanday voqealar sodir bo'lishi mumkin? Asosiy mavzu nima edi ...? Boshqa mumkin bo'lgan natijalar sifatida nimani ko'rasiz? Nima uchun o'zgarishlar yuz berdi? Qanday qilib ... o'xshash ...? Harakat uchun qanday motivlar bor ? O'yinning burilish nuqtasi nima edi? Muammo nima edi ...?	Tuzilishi nima ... Muvofiqlikni toping... Buning natijasi nima ... Taqqoslang ... Sabablarini tahlil qiling ... Ma'lumot to'plash uchun so'rovnomanini ishlab chiqish. Yangi mahsulotni sotish haqida reklama yozing. Muhim bosqichlarni ko'rsatish uchun jadval tuzing. Tanlangan ma'lumotni tasvirlash uchun grafik tuzing. Muammoni hal qilish rejasini tuzing. San'at asari, filmni shakli, tuzilishi jihatidan ko'rib chiqing.
Sintez	Buni qanday taqqoslash mumkin? Qaysi variant yaxshiroq? Ushbu qaror qanday foyda keltiradi? Siz bunga rozi bo'lasizmi...? Siz qanday xulosaga kelishingiz mumkin? Qanday qilib loyihalashtirasiz...? Agar siz birlashtirsangiz nima bo'ladi...? Mumkin bo'lgan echimni ko'rsating? Agar siz barcha manbalarga kirish imkoniga ega bo'lsangiz, uni qanday hal qilgan bo'lardingiz ...?	O'zingizning yechimingizni toping ... Algoritmi taklif qiling ... Muqobil variantni toping ... Mumkin bo'lgan o'zgarishlar qanday ... Tizimlashtirish ... O'rganing ... Sport inshootlarini joylashtirish uchun maydonchani loyihalashtiring. Yozuv, kitob yoki jurnal uchun muqovani ishlab chiqish
Baholash	Qiymat va ahamiyati nimada? Baholash uchun qanday mezonlardan foydalanasiz? Qanday dalillarni keltira olasiz? Siz qanday echimlarni taklif qilishingiz mumkin? Buning yaxshiroq echimi bormi? Qanchalik samarali ...? Muammoni hal qilish uslubingiz standartga mos keladimi?	Mantiqni baholang ... Afzalliklarni tavsiflang ... Baholash mezonlarini belgilang ... Mos keladimi ... Siz nima deb o'ylaysiz ... Xulosa qiling Ustuvorlik va reytinglarni ko'rsating. Alohida qiziqish uyg'otadigan masala bo'yicha munozara o'tkazing.

Fikrlash (bilish)ning yuqori bosqichlari (qo'llash, tahlil qilish, sintez, baholash)ga oid o'quv topshiriqlari esa o'qituvchi bilan bevosita dars jarayonidagi yuzma-yuz muloqot vaqtida bajarilishi tavsiya etiladi.

Audio ma'ruzalar, matnlarni o'qish, taqdimotlar, viktorinalar uchun testlar, shuningdek baholash mezonlarini yaratish o'qituvchidan ko'p vaqt va kuch talab etadi. Biroq, barcha materiallarni o'zingiz yaratishingiz shart yemas, turli mavzularda juda ko'p miqdordagi

video materiallar mavjud, o'quv materiallarini tanlash va ishlab chiqishda youtube, ted-talks dan olingan video ma'ruzalardan ham foydalanish mumkin. Bunda tanlangan video, haqiqiy matnlar, asosiy manbalar, gazeta va jurnallardagi maqolalar, o'qituvchining o'z mualliflik ishlanmalarini ko'rish yoki o'qish vaqti 10-15 daqiqadan oshmasligi va tanlangan material darsning maqsadlariga javob berishi lozim.

Baholash bosqichida o'qituvchi talabalarni to'ldirilgan ma'lumotlar bilan tanishtirishi kerak, berilgan vazifalar va ularni baholash mezonlari aniq bo'lishi lozim. Bunda nazoratning turli shakllari: avtomatik tekshirish tizimi bilan integratsiyalashgan test, ochiq evristik vazifalar, guruh loyihalari, sxemalar, intellektual xaritalar, Google Forms yordamida yaratilgan anketalar va boshqalar foydalanish lozim.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda ushbu texnologiya nafaqat shaxsiy balki o'qituvchi va talabalar uchun ham kasbiy rivojlanish vositasidir. O'qituvchi ta'lim mazmunini tanlagach, darsning didaktik ta'minotni doimiy ravishda takomillashtirish ustida ishlaydi, darsni amalga oshirishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish malakalarini rivojlantiradi.

Auditoriyadagi ta'lim jarayonini imkon darajasida amaliyotga yo'naltirilganligi, talabalarni o'z-o'zini rivojlantirishga, ularda samarali muloqot ko'nikmalari orqali o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yordam beradi. Nazariy mashg'ulotlar ham amaliyotga yo'naltirilganligini hisobga olsak, mashq qilish uchun vaqt yetarli bo'ladi nazariy bilimlarni amalda qo'llash, ya'ni jarroh uchun o'qilgan ilmiy ishlar soni emas, balki muvaffaqiyatli bajarilgan operatsiyalar soni muhim ekanligini tushunib olish mumkin bo'ladi. Darsni amaliyot viktorinalar, o'yinlar, mahorat darslari, loyihalar, munozaralar, simulyasiyalar, vazifalar va holatlarni tahlil qilish, tajribalar shaklida o'tkazilishi an'anaviy ta'lim tizimining kamchiliklaridan biri hisoblanadigan talabalarning nazariy bilimlarni amalda qo'llay olmasligi holatini kamaytirishga yordam beradi.

Xulosa qilish mumkinki, ushbu texnologiya tajriba doirasida o'zini yaxshi isbotladi va umuman olganda, o'rta maktablarda qo'llanilganda ham ijobiy natijalar kutilmoqda

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 fevraldagi «Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4623-son qarori. <https://lex.uz/docs/4749364>

2. Варюхина, А. В. Практическое применение и эффективность использования технологии Flipped classroom в общеобразовательных школах // Молодой ученый. — 2021. — № 32 (374). — С. 75-77. — URL: <https://moluch.ru/archive/374/83548/> (дата обращения: 27.03.2023)

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя.— 2-е изд., М.: АРКТИ, 2003.— 192 с.

2. Biggs J., Tang C. Teaching for quality learning at university: What the student does. Open University Press, New York, 2011. 389 p.

3. Tucker B. The Flipped Classroom. Education Next, 2012, retrieved from: <http://educationnext.org/the-flipped-classroom/> (accessed September 17, 2018). 129

4. Lage M., Platt G. & Treglia M. Inverting the Classroom: A Gateway to Creating an Inclusive Learning Environment, The Journal of Economic Education, 31(1), 2000, 30 p.

5. Bergmann J., Overmyer J., & Wilie B. The Flipped Class: Myths vs. Reality – THE DAILY RIFF–Be Smarter. About Education. Thedailyriff.com, 2015, retrieved from: <http://www.thedailyriff.com/articles/the-flipped-class-conversation-689.php> (accessed September 23, 2018).

6. Зверева Е.В. Модель перевернутого урока (Flipped Classroom) как одна из техник обучения иностранному языку // Инновационность и мультикомпетентность в преподавании и изучении иностранных языков. М., 2015. С. 446–456.

7. Bergmann, J. Flip your classroom : reach every student in every class every day / J. Bergmann, A. Sams. – USA : ISTE and ASCD, 2012. – 124 p.

8. Mamarajabov M.E. «Raqamlashtirilgan ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik tayyorgarligini takomillashtirish» mavzusidagi 13.00.01 – Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'limotlar tarixi ixtisosligi bo'yicha pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. -YE.:2022.-309 bet.

9. Мурзагалиева А.Е., Утегенова Б.М. Сборник заданий и упражнений. Учебные цели согласно таксономии Блума – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2015. – 54 с. <https://kst.nis.edu.kz/wp-content/uploads/2018/02/Uchebnye-tseli-soglasno-taksonomii-Bluma.-Sbornik-zadaniy-i-uprazhnenij.pdf>

MALAKALI DZYUDochILARNING KOMBINASIOn VA TAKTIK HARAKATLARINI INDIVIDUALLASHTIRISH JARAYONINI BOSHqARISH TEXNOLOGIYASI

*Kimsanboev Javoxir Abdulboqi o'g'li
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti
Taekvondo va sport faoliyati fakulteti "Sport menejmenti" kafedrasi stajor o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada malakali dzyudochilarning kombinatsion va taktik harakatlarini individuallashtirish jarayonini boshqarish texnologiyasi haftalik tayyorgarlik darajasiga o'zgartirishlar kiritish yo'llari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Dzyudo, xujum xarakatlari, texnik - taktik tayyorgarlik, umumiy jismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik.

ТЕХНОЛОГИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОМ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ КОМБИНАЦИОННЫХ И ТАКТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ДЗЮДОИСТОВ

*Кимсанбоев Жавохир Абдулбоқи ўғли
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Преподаватель-стажер кафедры «Спортивный менеджмент» факультета
тхэквондо и спортивной деятельности,*

Аннотация. Совершенствование физического и технического мастерства дзюдоистов через технологию управления процессом индивидуализации комбинаторно-тактических действий квалифицированных дзюдоистов.

Ключевые слова: дзюдо, атакующие действия, технико-тактическая подготовленность, общая физическая подготовка, специальная физическая подготовка.

TECHNOLOGY FOR MANAGING THE PROCESS OF INDIVIDUALIZATION OF COMBINATION AND TACTICAL ACTIONS OF QUALIFIED JUDOISTS

*Kimsanboyev Javoxir Abdulboqi o'g'li
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Intern teacher of the Department of «Sports Management» of the Faculty of Taekwondo
and Sports Activities,*

Annotation. In the article, the technique of controlling the process of individualization of combined and tactical movements of skilled judoka reveals ways to make changes to the level of weekly training.

Key words: : judo, attacking actions, technical and tactical readiness, general physical preparation, special physical preparation.

Dolzarliligi. Boshqa sport turlari kabi dzyudo sport turidaham yildan yilga musobaqa mashqlarini oqilona bajarish usullari takomillashib borilmoqda. Shu bois dzyudo sport turi musobaqa faoliyatlarida sportchilarni kombinatsion qobiliyatlari va texnik-taktik tayyorgarliklari samaradorligini oshirish juda muhimi omil hisoblanadi.

Dzyudo sport turida kombinatsion qobiliyatlar bilan texnik-taktik harakatlarni bajarish muvofiqligi, tayyorgarlikni yuqori darajasi samaradorligini oshirish hamda aniqlash yuzasidan biz tomonimizdan ilk bora ixtiro etilib amaliyotga joriy qilingan "Maxsus mashqlar majmuasi" dzyudochilarni maxsus jismoniy tayyorgarligi va kombinatsion qobiliyatlari bilan texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirishga mo'ljallangan asosiy mashg'ulot vositasi hisoblanadi.

Ishning maqsadi: Mashg'ulot jarayonida dzyudochilarning kombinatsion qobiliyatlari va texnik-taktik harakatlari samaradorligi "Maxsus mashqlar majmuasi" sport uskunasi yordamida amalga oshirishni rejalashtirishdan iborat.

Yetarli darajada har tomonlama jismoniy tayyorgarlikka erishish ko'p jihatdan trenirovka vositalari va uslublarining oqilona tanlash, ko'p yillik mashg'ulotlar jarayonida umumiy va maxsus tayyorgarlikning optimal nisbatlariga bog'liq. Demak, maxsus tayyorgarlik umumiy tayyorgarlikning mustahkam poydevoriga tayanadi va jismoniy tayyorgarlik ijobiy natija samarasini yuzaga keltiradi.

Muayyan sportchini tayyorlashdagi trenerning katta tajribasi shu sportchiga xos bo'lgan xususiyatlarni, uning jismoniy tayyorgarligining zaif va kuchli tomonlarini har jihatdan o'rganishga, tayyorgarlikning eng samarali uslublari hamda vositalarini, trenirovka yuklamasini rejalashtirish variantini aniqlashga yordam beradi. Bu o'z navbatida, mashg'ulot jarayonining samaradorligi va sifatini oshirish hamda shu asosida sport natijalari darajasini

ushlab turishga imkon beradi.

Sport natijalarining o'sishini ta'minlaydigan eng muhim omillardan biri - bu trenirovka jarayonini tashkil qilish shakllarini takomillashtirishdir. Ma'lumki bugungi kunda yuqori malakali sportchilarga bo'lgan talablarda sportchi bir kunda ikki, ba'zida esa uch marta trenirovka o'tkazishi kerak. Sportchilar mashg'ulot o'tash joyidan uzoq yashaydigan sharoitlarda bunday trenirovkalarni belgilangan tartibda o'tkazish katta qiyinchiliklar tug'diradi, gohida esa umuman imkoni bo'lmaydi.

Tabiiyki, maxsus tashkil qilingan o'quv trenirovka mashg'ulotlari samaradorligi juda yuqori bo'ladi. Yuqori malakali sportchilar uchun o'quv trenirovka mashg'ulotlarining o'zgartirilishi ham shu bilan tushuntiriladi.

Biroq, maxsus sport turlari bo'yicha o'quv trenirovka mashg'ulotlari va musobaqalar o'tkazishga mo'ljallangan, yetarlicha jihozlanmagan maxsus sport inshooti, o'yingoh sahni, musobaqalar joyi, shuningdek tarbiyaviy ishlar va tartib-intizom yaxshi yo'lga qo'yilmaganda ko'tilgan natijalarga erishib bo'lmaydi.

Nufuzli musobaqalar oldidan bo'ladigan mashg'ulotlar, musobaqa bo'lib o'tadigan joyda yoki musobaqa qoidalari shartiga juda yaqinlashtirilgan sharoitda o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Trenirovka mashg'ulot vazifalari hajmi va yo'nalishi rejalashtirishda maxsus trenirovka vazifalari miqdorini oshirib, umumiy tayyorgarlik va maxsus tayyorgarlik yuklamalarini esa musobaqa oldi bosqichida kamaytirishi lozim.

Bevosita musobaqa oldidan hammom va 1-2 kun dam olishni rejalashtirish kerak.

Dzyudo sport turida O'zbekiston chempionati, O'zbekiston kubogi va xalqaro turnirlarga tayyorgarlik ko'rish maqsadida malakali dzyudochilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish uslubini ishlab chiqishni taqozo etdi.

Biz olib borayotgan tadqiqot ishi tajriba va nazorat guruhlariga taqsimlanib har bir guruhda shug'ullanish staji 8 yildan kam bo'lmagan

12 nafar dzyudochilardan iborat bo'lib, tajribada 24 nafar malakali dzyudochilar ishtirok etdi. Malakali dzyudochilarda yillik rejalashtirilgan mashg'ulot soati 1456-soat va haftalik rejalashtirilgan mashg'ulot soati 28-soatdan iborat. Biz amaliyotga tatbiq qilingan dastur yuqorida keltirilgan soatlardan chetga chiqmagan. Bu dastur yakshanbadan tashqari haftaning har kuniga mo'ljallangan. Mashg'ulotlar kuning birinchi yarmi va kuning ikkinchi yarmida bo'lib o'tadi (1-jadvalga qarang).

Dushanba kuni ertalabki mashg'ulotlar "ZAJA" sport uskunasi bajariladigan mashqlar bo'lib, yakka tartibda va juftlikda uch soat davom etadi. Bunga sabab tavsiya etilgan majmuada juftlikda bajariladigan mashqlar mavjud. Kunning ikkinchi yarmida mashg'ulotlar tatamedaga bo'lib o'tadi. Tatamedagi mashqlar ham ikkiga bo'linadi, ya'ni maxsus mashqlar va neyva holatidagi mashqlar. Bunga sabab biz mashg'ulotning faqatgina olib borilayotgan maxsus mashqlar majmuasiga tayanib qolmay, neyva holatida bajariladigan mashqlarni e'tibordan chetda qoldira olmasdik.

Oxirgi yillarda o'tkazilgan musobaqa faoliyatini tahlil qilganimizda dzyudochilar neyva holatida kurashni davom ettirishgan. Bu mashg'ulotga umumiy ikki soat ajratilgan. Shundan bir soat tatamedagi maxsus mashqlar, qolgan bir soati esa neyva holatidagi usullarni davom ettirishga mo'ljallangan.

Seshanba kuni ertalabki mashg'ulotlar ochiq havoda bo'lib o'tadi. Bunda dzyudochilar umumiy ikki soati davomida mashg'ulot olib borishadi. Shundan bir soati umumiy jismoniy tayyorgarlikka qolgan bir soat maxsus jismoniy tayyorgarlikka ajratiladi. Kunning ikkinchi yarmida mashg'ulotlar tatamedaga bo'lib o'tadi. Bu mashg'ulotga umumiy uch soat ajratilgan. Shundan bir yarim soat tatamedagi maxsus mashqlarga, qolgan bir yarim soat neyva holatidagi usullarni davom ettirishga sarflanadi.

Chorshanba kuni ertalabki mashg'ulotlarda "ZAJA" sport uskunasi bajariladigan mashqlar bo'lib, yakka tartibda va juftlikda ikki soat davomida bo'lib o'tadi. Shundan bir soati juftlik mashqlari qolgan bir soati yakka tartibda bajariladigan mashqlarga ajratiladi. Kunning ikkinchi yarmida dzyudochilar tiklanish tadbirlari vositalarini qo'llashga sarflashadi. Bu tiklanish jarayoni organizmni toliqish holatlaridan holi bo'lishga yordam beradi. Bunga uyqu, massaj, sauna, sovuq dush, issiq dush, issiq vanna, zagar (quyosh nurida toblanish) tabiat qo'yniga sayohat qilishlari kiradi.

Payshanba kuni ertalabki mashg'ulotlar ochiq havoda bo'lib o'tadi. Bunda dzyudochilar umumiy 2 soat davomida mashg'ulot olib borishadi. Shundan, bir soati umumiy jismoniy tayyorgarlikka, qolgan bir soati maxsus jismoniy tayyorgarlikka ajratiladi. Kunning ikkinchi yarmida mashg'ulotlar tatamedaga bo'lib o'tadi. Bu mashg'ulotga umumiy uch soat ajratilgan bo'lib, bir yarim soati tatamedagi maxsus mashqlarga, qolgan bir yarim soat esa neyva holatidagi usullarni davom ettirishga mo'ljallangan.

Juma kuni ertalabki mashg'ulotlarda "ZAJA" sport uskunasi bajariladigan mashqlar yakka tartibda va juftlikda 3 soat davomida bo'lib o'tadi. Shundan bir yarim soati juftlik

mashqlari uchun, qolgan bir yarim soat yakkalikda bajariladigan mashqlarga ajratiladi. Kunning ikkinchi yarmida dzyudochilar uchun tatamedada bellashuv bo'lib o'tadi. Bellashuvlar ham trenerlar ko'rsatmasi bilan turli usulda o'tkazish mumkin. Bunga 2 soat ajratiladi.

Shanba kunigi ertalabki mashg'ulotlar ochiq havoda bo'lib o'tadi. Bunda dzyudochilar umumiy 2 soat davomida mashg'ulot olib borishadi. Shundan bir soati umumiy jismoniy tayyorgarlikka, qolgan bir soati maxsus jismoniy tayyorgarlikka ajratiladi. Kunning ikkinchi yarmida dzyudochilar tiklanish tadbirlari vositalarini qo'llashga sarflashadi. Bunga 2 soat vaqt ajratiladi.

Yillik reja birinchi yillik, keyin oylik va haftalik rejalar asosida tuziladi. Biz mashg'ulotlarning kunlik me'yorini quyidagicha berib o'tdik (2-jadvalga qarang).

2-jadval
ombinatсион qobiliyat va texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan dastur

T/r	Hafta kunlari	1- mashg'ulot		Mashg'ulot vaqti (soat)	Umumiy soat	2- mashg'ulot	Mashg'ulot vaqti (soat)	Umumiy vaqti (soat)	Jami	Yuklama me'yori	
1.	Dushanba	ZAJA sport uskunada bajariladigan mashqlar	yakkalikda	1,5	3	Tatameda maxsus mashqlar	1	2	5-soat.	O'rta	
			juftlikda	1,5		Nevaza holatidagi mashqlar	1				
2.	Seshanba	Ochiq havoda UJT yoki MJT	UJT	1	2	Tatameda maxsus mashqlar	1,5	3	5-soat.	Yuqori	
			MJT	1		Nevaza holatidagi mashqlar	1,5				
3.	Chorshanba	ZAJA sport uskunada bajariladigan mashqlar	yakkalikda	1	2	Tiklanish tadbirlari	2 soat.		4-soat.	Past	
			juftlikda	1							
4.	Payshanba	Ochiq havoda	UJT	1	2	Tatameda maxsus mashqlar	1,5	3	5-soat.	O'rta	
			MJT	1		Nevaza holatidagi mashqlar	1,5				
5.	Juma	ZAJA sport uskunada bajariladigan mashqlar	yakkalikda	1,5	3	Bellashuv (randori)	2 soat.		5-soat.	Yuqori	
			juftlikda	1,5							
6.	Shanba	Ochiq havoda	UJT	1	2	Tiklanish tadbirlari	2 soat.		4-soat.	Past	
			MJT	1							
7.	Yakshanba	Dam olish kuni					Umumiy 28 soat				

Izoh: UJT-umumiy jismoniy tayyorgarlik, MJT-maxsus jismoniy tayyorgarlik, TTT-texnik-taktik tayyorgarlik.

2-jadval

Dzyudochilarning tayyorgarlik davridagi haftalik mashg'ulot rejası (tatamedada va ZAJA -sport uskunada bajariladigan maxsus mashqlar majmuasi) (n=12)

T/r	Maxsus mashqlar (gilamda)	Bajariladigan kunlar			Maxsus mashqlar (ZAJA-sport uskunada)	Bajariladigan kunlar		
		Dushanba	Seshanba	Payshanba		Dushanba	Chorshanba	Juma
Mashqni bajarish vaqti								
1	D.h. Uke kuragida yotibdi. To'g'ri ustida turgan xolatdan oldinga engashib, ushlab kolishni amalga oshiradi (bu yerda oyoqlar bilan qisilgan oyoqlarni bo'shatib olgandan so'ng ushlab qolishni utkazish varianti berilgan).	2	3	3	Nevaza holatida oldinga yurish	3	2	3
2	D.h. ikkala dzyudochi ham bir xil, ya'ni raqibning uzoqdagi oyog'ining to'piq qismidan bir qo'l bilan ushlagan holda nevazada. Buyruq berilishi bilan dzyudochilar raqibdan oldin yuqoriga chiqishga harakat qiladi.	2	3	3	Nevaza holatida orqaga yurish	3	2	3
3	D.h. Uke orqasi bilan yotibdi, to'g'ri qo'ndalangiga ushlab qolishni amalga oshirmoqda. Oyoqdan to'g'gan xolda ko'ndalangiga ushlab qolish variantini ko'rsatamiz. Buyruq berilishi bilan hujumchi texnik ballarni olishga harakat qiladi. Himoyalovchi bunga qarshilik ko'rsatadi.	2	3	3	Nevaza holatida yon tomonga yurish	3	2	3
4	D.h. Bo'g'ish usullari yordamida raqibning bo'yidan qisish orqali, raqiblardan biri uning xarakterlarini nazorat ostiga oladi. Buyruq berilishi bilan hujumchi texnik ballarni olishga harakat qiladi. Himoyalovchi bunga qarshilik ko'rsatadi.	2	3	3	Qo'llarga tayangan holda orqaga yurish	3	2	3
5	D.h. bo'g'ish ukemning orqa tomonidan, kurtaning ikkala oldingi qaytarmasidan ushlagan xolda amalga oshiriladi. Buyruq bo'lishi bilan yutuq ballarni olishga harakat qiladi.	2	3	3	Qo'llarga tayangan holda yon tomonga yurish	3	2	3
6	D.h. dzyudochilarning ikkalasi oyog'i uchida o'tirib, yelkalarini ushlagan holda buyruqni kutishadi va buyruq berilishi bilan yutuq ballarni olishga harakat qilishadi.	2	3	3	Raqibni teskari ushlab oldinga va orqaga yurish	3	2	3
7	D.h. dzyudochilar bir oyoqda o'ng qo'lini qo'ltig'i tagidan va chap qo'lini tashqaridan birlashtirib turadi. Buyruq bo'lishi bilan yutuq ballarni olishga harakat qilishadi.	2	3	3	Yotgan xolda kurashda joyni o'zgartirish	3	2	3

3 D.h. Uke orqasi bilan yotibdi, to'g'ri qo'ndalangiga ushlab qolishni amalga oshirmoqda. Oyoqdan to'g'gan xolda ko'ndalangiga ushlab qolish variantini ko'rsatamiz. Buyruq berilishi bilan hujumchi texnik ballarni olishga harakat qiladi. Himoyalannuvchi bunga qarshilik ko'rsatadi.

2-jadval davomi

8	D.h. dzyudochilar bir oyoqda turib, ikkinchi oyoq'ini bilan bir-birining oyoqlarini ichkaridan chirmashtirib va bir qo'li bilan raqibini qo'lini ushlab, ikkinchi qo'lini beliga qo'yib buyruqni kutadi. Buyruq bo'lishi bilan yutuq ballarni olishga harakat qiladi.	2	3	3	Oldinga tezik bilan yurish	3	2	3
9	D.h. dzyudochilar bir oyoqda turib, o'ng qo'lini bir-birini ulkasiga qo'yib buyruqni kutadi. Buyruq bo'lishi bilan yutuq ballarni olishga harakat qilishadi.	2	3	3	Orqaga tezik bilan yurish	3	2	3
10	D.h. ikkala kurashchi ham bir xil, ya'ni raqibini kimanosidan ushlab bilan o'ng qo'l ustidan chap qo'l pastdan bel qismidan ushlanadi. Gavda qismini to'g'ri ushlab, tik turadi. Buyruq berilishi bilan dzyudochilar raqibidan oldin yutuq ballarni olishga harakat qilishadi.	2	3	3	Oyoqlarni raqibga ushlab qo'larga tayangan holda yurish	3	2	3
11	D.h. dzyudochilar bir oyoqda turib, ikkinchi oyoq'ini bilan bir-birining oyoqlarini ichkaridan chirmashtirib va bir qo'li bilan raqibini yengidan ushlab, ikkinchi qo'li bilan belbog'dan ushlab buyruqni kutadi. Buyruq bo'lishi bilan yutuq ballarni olishga harakat qilishadi.	2	3	3	Qo'larga tayangan holda oldinga yurish	3	2	3
12	D.h. dzyudochilar bir oyoqda o'ng qo'lini qo'ltig'ini tagidan chap qo'lini tashqaridan ushlab turadi. Buyruq bo'lishi bilan yutuq ballarni olishga harakat qilishadi.	2	3	3	O'tirib turish 10 marta	3	2	3
13	D.h. Bilakni ukeming bo'g'ziga qo'yib, panjalami chirmashtirib va orqa to'nn yelka xamda bilak bilan bosib, to'g'ri ukemi bo'g'adi. Uke muk tushgan xolatda to'g'ri uning qo'ltiqdari ostidan ikki qo'li bilan uni kimono kaytarmalaridan ushlab oladi. Buyruq bo'lishi bilan hujumchi raqibini ko'tarishga harakat qiladi. Himoyalannuvchi o'zini ko'tarishga yo'l qo'ymasdan harakatlanadi.	2	3	3	Raqibni muvozanatdan chiqarish	3	2	3
14	12 nafar dzyudochini mashqni bajarishga sarflagan vaqti (daqiq)					26	26	39
15	Mashqni bajarishga sarflangan vaqt (daqiq)					52	78	78
16	Tanaffus (dastlabki holatni qabul qilish uchun ketgan vaqt) (daqiq)				ZS-sport uskunasi	8	12	12
Jami		60	90	90		90	60	90

Maxsus mashqlar soni tatamedda 13 tani tashkil qiladi. Mashg'ulotlar haftaning dushanba, seshanba, payshanba kunlarida bo'lib o'tadi. Dushanba kuni har bir sportchi bitta mashqqa ikki daqiqadan vaqt ajratadi. Kurashchiga 13 ta mashqni bajarishga sportchi 26 daqiqa, ikkinchi sportchi

26 daqiqa jami 52 daqiqa sarflanadi. 8 daqiqa sportchilar uchun DHni qabul qilishga sarflaydi. Shu o'rinda tabiiyki sportchilar tanaffus qilmay mashq bajaradimi degan savol tug'ilishi mumkin. Dzyudochilar trener tomonidan beriladigan ko'rsatmani olguncha bema'lol nafas roslashga ulgurishadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sportchilarning musobaqalarda muvaffaqiyatli qatnashishi yakuniy mashg'ulotlardagi trenirovka yuklamalarining to'g'ri rejalashtirilishiga bog'liq bo'ladi. Rejalarni tuzishda shuni hisobga olish lozimki, eng og'ir bellashuvlar ko'pincha musobaqalarning oxirgi kuniga to'g'ri keladi. Trenirovka siklining davrlashtirilishiga qarab, o'quv trenirovka yig'inlaridagi mashg'ulotlarning yuklamasini mohiyati turlicha bo'lishi mumkin. Ushbu o'tkazilgan tadqiqotlar davomida malakali dzyudochilarining mashg'ulotlarida UJT, MJT (kombinatsion qobiliyat tayyorgarligi) va TTT samaradorligini oshirish va optimallashtirish asosida malakali dzyudochilarda texnik usullarni takomillashtirishga qaratilgan o'sish va rivojlanish dinamikasi nazorat qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Абдиев А.Н. Научно-педагогические основы формирования профессиональных умений тренера у студентов, специализирующихся в видах спортивных единоборств: Автореф. дис. д-ра. пед. наук. – Т., 2004.

Ш.А. Арсланов Спорт педагогик маҳоратини ошириш (дзюдо) 2017 75-б.

Бакиев З.А. Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности / дис. канд. пед. наук. / 2009.

Холмухамедов Р.Д. Технология подготовки единаборцев на этапах годичного цикла: Автореф. дис. д-ра пед. наук.- Тошкент-2009.- с 16-17.

Баязитов К.Ф. Оптимизация тренировочного процесса тяжелоатлетов высокой квалификации в годичном цикле / дис. канд. пед. наук. 2009.- ст 31-36.

Баязитов К.Ф. Повышение спортивно педагогического мастерства в тяжелой атлетике. Типография УзГИФК. Ташкент, 2011. – ст.86-96.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА КЕЙС-СТАДИ В РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ БИОХИМИИ

Курбанова Гулнар Джолдасовна,
Каракалпакский медицинский институт, г. Нукус, Республика Каракалпакстан

Курбанова Айпара Джолдасовна
Чирчикский государственный педагогический университет, г. Чирчик, Узбекистан

Абстракт. По мнению авторов статьи, большинство студентов бакалавриата в медицинских вузах обучались получению поверхностных знаний по биохимии исходя из уровня знаний, полученных ими до поступления в вуз. Отмечено, что эти студенты стараются запоминать полученные знания по биохимии, не углубляясь в анализ. Такие отрицательные результаты приводят к трудностям в освоении предмета биохимии.

Использование обучения кейс технологии на основе ситуационных задач и конкретных случаев (СЗ и КС) в преподавании биохимии может способствовать глубокому обучению за счет развития интеллектуальной способности студентов. Существует множество литературы по СЗ и КС, но нет четких указаний о том, как разрабатывать и проводить тематические исследования. В этой статье представлен обзор использования СЗ и КС в биохимии. Включена структура для реализации направленного СЗ и КС с помощью теоретических и практических занятий в курсе биохимии. Кроме того, эта статья может облегчить внедрение СЗ и КС в другие курсы. Следовательно, информация, представленная здесь, будет полезна для преподавателей биохимии медицинских вузов, интересующихся педагогикой активного обучения. Показана особенность проведения занятия с использованием кейс-технологии на занятиях биохимии медицинского института.

На основании проведенных мероприятий сделан вывод о том, что характеристика кейс-стадиона обеспечивает развитие интеллектуальных способностей студентов, ускорение получения знаний и расширение их мышления в области науки, расширение навыков в области науки.

Ключевые слова. биохимия, кейс технология, ситуационные задачи, конкретный случай, занятия, теоретический, практический

BIOKIMYO DARSLARIDA TALABALARNING INTELTEKTUAL QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA KEYS STADY USULINDAN FOYDALANISH

Kurbonova Gulnar Djoldasovna,
Qoraqalpog'iston tibbiyot instituti, Nukus, Qoraqalpog'iston Respublikasi

Kurbanova Aypara Djoldasovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq sh. O'zbekiston

Аннотация. Мақола муаллимларнинг фикрича, тиббиёт олий о'қув yurtlari bakalavriat bosqichi talabalarining aksariyati universitetga kirishdan oldin olgan bilim darajasiga qarab biokimyo bo'yicha yuzaki bilim olishga o'rgatilgan. Qayd etilishicha, bu o'quvchilar biokimyo bo'yicha olgan bilimlarini tahlilga chuqurroq kirmay, yod olishga harakat qilishadi. Bunday salbiy natijalar biokimyo fanini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga olib keladi.

Biokimyo o'qitishda vaziyatli topshiriqlar va aniq holatlar (VT va AH) asosida amaliy ish texnologiyasidan foydalanish talabalarining intellektual qobiliyatini rivojlantirish orqali chuqur o'rganishga hissa qo'shishi mumkin. VT va AH bo'yicha ko'plab adabiyotlar mavjud, ammo amaliy tadqiqotlarni ishlab chiqish va o'tkazish bo'yicha aniq ko'rsatmalar yo'q. Ushbu maqolada biokimyoda VT va AH ning qo'llanilishi haqida umumiy ma'lumot berilgan. Biokimyo kursida nazariy va amaliy mashg'ulotlar orqali yo'naltirilgan VT va AH ni amalga oshirish uchun tuzilma kiritilgan. Bundan tashqari, ushbu maqola VT va AH ni boshqa kurslarga kiritishga yordam berishi mumkin. Shu sababli, bu erda keltirilgan ma'lumotlar faol o'qitish pedagogikasi bilan qiziqqan tibbiy biokimyo professorlari uchun foydali bo'ladi. Tibbiyot institutining biokimyo darslarida keys texnologiyasidan foydalangan holda dars o'tkazishning o'ziga xosligi ko'rsatilgan.

Amalga oshirilgan tadbirlardan kelib chiqib xulosa qilindiki, korpusli stadionning o'ziga

xos xususiyatlari o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, bilimlarni jadal o'zlashtirish va fan sohasida tafakkurini kengaytirish, fan sohasida ko'nikmalarini kengaytirishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: biokimyo, keys texnologiyasi, situatsion topshiriqlar, aniq holat, sinflar, nazariy, amaliy

THE CASE STUDY METHOD IN THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF STUDENTS IN BIOCHEMISTRY LESSONS

*Kurbanova Gulnar Dzholdasovna,
Karakalpak Medical Institute, Nukus, Republic of Karakalpakstan*

*Kurbanova Aipara Dzholdasovna
Chirchik State Pedagogical University, Chirchik, Uzbekistan*

Abstract. According to the authors of the article, the majority of undergraduate students in medical universities were trained to obtain superficial knowledge in biochemistry based on the level of knowledge they received before entering the university. It is noted that these students try to memorize their knowledge of biochemistry without delving into the analysis. Such negative results lead to difficulties in mastering the subject of biochemistry.

The use of case study technology based on situational tasks and specific cases (TS and CS) in the teaching of biochemistry can contribute to deep learning by developing the intellectual ability of students. There is a wealth of literature on SH and CS, but no clear guidance on how to develop and conduct case studies. This article provides an overview of the use of SZ and KS in biochemistry. Included is a framework for implementing targeted SZ and CS through theoretical and practical sessions in a biochemistry course. In addition, this article may facilitate the introduction of SZ and KS into other courses. Therefore, the information presented here will be useful for medical biochemistry professors interested in active learning pedagogy. The features of conducting a lesson using case technology in the biochemistry classes of a medical institute are shown.

Based on the activities carried out, it was concluded that the characteristics of the kestadium ensure the development of students' intellectual abilities, accelerate the acquisition of knowledge and expand their thinking in the field of science, and expand their skills in the field of science.

Keywords. biochemistry, case technology, situational tasks, specific case, classes, theoretical, practical

Актуальность. На сегодняшний день положение педагога в условиях модернизации медицинского образования в Республике Каракалпакстан коренным образом меняется. Преподаватель перестает быть вместе со студентом носителем «объективного знания», которое он пытается передать студенту. Его главной задачей становится мотивировать студентов по данному предмету на проявление инициативы и самостоятельности. Он должен организовать самостоятельную деятельность студентов, в которой каждый мог бы реализовать свои способности и интересы. Фактически он создает условия, «развивающую среду», в которой становится возможной выработка каждым студентом на уровне развития его интеллектуальных и прочих способностей определенных компетенций, в процессе реализации им своих интересов и желаний, приложенных усилий, взятия на себя ответственности и осуществления действий в направлении поставленных целей[1].

В организации такого рода деятельности одной из перспективных технологий обучения становится так называемая кейс-технология (case-study). Эта технология представляет собой синтез проблемного обучения, информационно-коммуникативных технологий, метода проектов[2].

Внедрение кейс-технологии показало высокую эффективность при работе со студентами, повысило их заинтересованность в изучении биохимии, повышению успеваемости по предмету, развитию аналитических способностей и, наконец, самое главное: осознание необходимости изучения такой науки как биохимия в плане неотъемлемой части познания человеческого мира, обоснованность биохимических процессов и их практическое значение в медицине. [3].

Кейс-технология – современная образовательная технология, в основе которой

лежит анализ какой-то проблемной ситуации. Она объединяет в себе одновременно и ролевые игры, и метод проектов, и ситуативный анализ[4].

Кейс-технология – это не повторение за студентом, не пересказ параграфа или статьи, не ответ на вопрос преподавателя, это анализ конкретной ситуации, который заставляет поднять пласт полученных знаний и применить их на практике. Пример одного из направлений ситуационных задач: У лиц, длительное время употребляющих этанол, развивается цирроз печени и появляются отеки[5,7].

1. Какова причина развития отеков?
2. Какие функции выполняют альбумины?
3. Что такое домены и какова их роль в формировании белков?
4. Какие методы используются для определения альбуминов?
5. Как меняется соотношение белковых фракций крови при разных заболеваниях?

Ответы. 1. При циррозе печени нарушается ее блокинизирующая функция, вследствие чего в крови снижается содержание альбуминов. Вода, которая в норме связывается с альбуминами, задерживается в тканях, что приводит к развитию отеков[7].

2. Альбумины: 1) регулируют онкотическое давление в крови и осмотическое давление в тканях

2) осуществляют транспортную функцию, перенося в крови свободные жирные кислоты, билирубин, Ca^{2+} , лекарственные вещества

3) связывают ионы металлов с переменной валентностью (Zn, Cu, Fe), препятствуя тем самым образованию активных форм O_2 .

3. Доменами называются структурно и функционально обособленные участки белковой молекулы. Многие белки имеют домены, для выполнения определенных функций (альбумины, фибронектин, ламинин и др.)

4. Широко используются колориметрический метод с биуретовым реактивом.

5. При остром воспалении γ -глобулины повышаются, а при иммунодефиците – снижаются. Альбумины понижаются при циррозе печени, гломерулонефритах, голодании. β - и α -глобулины увеличиваются при атеросклерозе, ишемической болезни сердца и других видах патологии[8,9].

Данная технология помогает повысить интерес студентов к изучаемому предмету, развивает у студентов такие качества, как социальная активность, коммуникабельность, умение слушать и грамотно излагать свои мысли[10].

Кейс-технологии – инструмент, позволяющий применить теоретические знания к решению практических задач. Данная технология способствует развитию у обучаемых самостоятельного мышления, умения выслушивать и учитывать альтернативную точку зрения, аргументировано высказать свою. С помощью этого метода ученики имеют возможность проявить и усовершенствовать аналитические и оценочные навыки, научиться работать в команде, находить наиболее рациональное решение поставленной проблемы[11,12].

Цель работы. Использование метода кейс-технологии в педагогической практике преподавателей по предмету биохимии в медицинском ВУЗе. Цели, реализуемые в кейс-технологии: - интеллектуальное развитие обучаемых по предмету биохимии; - осознание многозначности профессиональных проблем и жизненных ситуаций; - развитие коммуникативных навыков по биохимии; - приобретение опыта поиска и выработке альтернативных решений по биохимии. Данный метод способствует развитию умений: - анализа ситуации; - выбора оптимального пути решения; - оценивания альтернативного решения заданий. Задачи: Освоить методические основы кейс – технологии на занятиях по биохимии в медицинском ВУЗе. Отработать алгоритм применения кейс -технологии; Сформировать умения использовать полученные навыки для решения актуальных медицинских проблем по биохимии. Задачей этого метода является максимальное вовлечение каждого студента в самостоятельную работу по решению поставленной проблемы или задачи.

Материалы и методы. Кейс-технологии используются в преподавании естественных наук в медицинских вузах уже четверть века. Кейс-технологии включают в себя ситуационные задачи и конкретные ситуации. Биохимия является как фундаментальной, так и прикладной наукой в обучении в медицинском вузе, и использование в ее преподавании ситуационных задач и конкретных случаев позволяет более эффективно

усваивать учебный материал, что, в свою очередь, играет важную роль в освоении индивидуальных и профессиональных способностей студентов.

На занятиях по биохимии при изучении темы «биологическая функция аминокислот» в трех группах студентов применялись небольшие кейсы («мини-кейсы»). В начале занятия студентам было предложено письменно ответить на вопросы исходного контроля, что позволяло контролировать исходный уровень подготовки к занятию. Далее студентам предлагалось решение кейсов в небольших группах. Для этого были сформированы группы (3-4 студента в каждой) с учетом академической успеваемости студентов по дисциплине. На занятии студентам были предложены 4 «мини-кейса». В зависимости от сложности задания, на решение каждого «мини-кейса» отводилось 10-15 минут. По истечению выделенного для выполнения задания времени, студенты представляли варианты решения «мини-кейсов». После представления результатов преподаватель проводил анализ алгоритма решения «мини-кейса», характеризовал и объяснял недостатки ответов студентов. Заданием успешно справились только 40% студентов в группе. Следует отметить, что по данной программе студенты работали впервые, поэтому результат был низким.

В медицинском институте основным структурным элементом предметной подготовки при изучении биохимии являются лабораторные работы. Именно эксперимент дает наглядное представление об изучаемых процессах; учит студентов умению наблюдать, оценивать полученные результаты, делать выводы и обобщения [3]. Традиционная схема проведения лабораторных работ зачастую не позволяет в полной мере реализовать их дидактический потенциал, так как не до конца разрешена проблема повышения прочности знаний студентов, получаемых при их выполнении. По нашему мнению наиболее рациональным подходом к применению элементов кейс-стади в учебном процессе при освоении фундаментальных дисциплин студентами 1- и 2- курсов является создание кейсов - небольших по объему комплексных ситуационных заданий и конкретных случаев [2]. Предлагаемые кейсы должны отвечать им поставленную требования: соответствовать четко поставленной цели; иметь определенный уровень трудности; отражать типичные метаболические процессы; иллюстрировать наиболее актуальные вопросы биохимии; провоцировать дискуссию; развивать аналитичность мышления. Использование Кейсов способствует устранению принципиальных недостатков методики организации и проведения лабораторных работ.

Результаты и их обсуждение. Ситуационные задачи практической направленности широко используют в обучении студентов не только на клинических, но и на теоретических, медико-биологических кафедрах.

Пример ситуационной задачи по биохимии. У ребёнка, поступившего в детскую больницу с диагнозом пневмония, изучено содержание 2,3-ДФГ в эритроцитах. О чём говорит его повышение в эритроцитах?

Студенты предлагают свои варианты решения. Важно, чтобы аргументация позиции каждого студента обсуждалась всеми студентами группы, а преподаватель лишь подводил итог рассуждениям студентов.

Решение. Прежде всего, необходимо расшифровать аббревиатуру (2,3-ДФГ = 2,3-дифосфоглицерат), затем вспомнить какой биохимический процесс поставляет клетке 2,3-дифосфоглицерат (гликолиз) и биологическую роль этого вещества. Подумайте, в какой ситуации активность гликолиза возрастает? Тогда студент самостоятельно придёт к обоснованию, что 2,3-ДФГ является показателем гипоксии.

Пример ситуационной задачи по биохимии интегрированного типа. Голодающие получали раз в день кусок хлеба и воду. Один человек - М. сразу размачивал сухарь в воде и ел, а другой - Н. сначала долго жевал хлеб и только потом проглатывал. Чьи действия были правильными и почему?

В качестве примера можно привести ситуационное задание из мини-кейса для практического занятия по теме «Химия аминокислот и белков»:

Задача №1. Каплю раствора, содержащего смесь глицина, аланина, глутамата, лизина, аргинина и гистидина, нанесли на середину электрофоретической бумаги, смочили буфером рН 6,0 и приложили электрическое напряжение. Укажите, в каком направлении (к катоду, аноду или останутся на старте) будут двигаться отдельные аминокислоты.

Задача №2. Трипептид, выделенный из токсина змей, состоит из трех незаменимых

аминокислот серусодержащей, гетероциклической и гидроксилсодержащей. Напишите этот трипептид. Что такое незаменимые аминокислоты? Назовите источники незаменимых аминокислот.

Задача №3. По данным количественного аминокислотного анализа в сывороточном альбумине содержится 0,58% триптофана, молекулярная масса которого равна 204. Рассчитайте минимальную молекулярную массу альбумина.

Задача №4. Для правильного обращения с белковыми лекарственными препаратами к ним прикладывают инструкцию, в которой указывают условия их хранения и использования. Что должно быть написано в такой инструкции и почему?

Задача №5. Чем объяснить возможное снижение растворимости белков при отщеплении от них пептидов (как в случае с фибриногеном)?

Задача №6. Как объяснить, что белок молока казеин при кипячении сворачивается (выпадает в осадок), если молоко кислое?

Задача №7. Берёзовый деготь – одна из составных частей мази Вишневского, содержит в своем составе фенол. Фенол и его производные (крезол, резорцин) относят к известным антисептикам ароматического ряда, обладающим высоким антимикробным действием. Объясните механизм их антисептического действия.

Задача №8. Необходимое условие для функционирования белков - присоединение к нему другого вещества, которое называется «лиганд». Взаимодействие лиганда с белком высокоспецифичное. Некоторые структурные аналоги лигандов вызывают более сильные физиологические эффекты, чем природные лиганды. Чем можно объяснить этот факт?

1. Глицин и аланин останутся на старте; глутамат будет двигаться к положительно заряженному аноду (+), аргинин, лизин, гистидин будут двигаться к отрицательно заряженному катоду (-).

2. Метионин-триптофан-треонин.

3. Молекулярная масса альбумина около 35000.

4. Хранить в холодильнике при температуре не выше 10°C, растворять сухие препараты охлажденной до комнатной температуры кипяченой водой (чтобы избежать денатурации).

5. Возможно, отщепились аминокислоты с гидрофильными радикалами, поэтому растворимость белка снизилась.

6. Известно, что устойчивость белков в изоэлектрической точке (ИЭТ) к действию неблагоприятных факторов снижается. Изоэлектрическая точка казеина лежит в кислой среде, поэтому устойчивость белка к нагреванию снизилась, он денатурировал.

7. Они обладают высокой гидрофильностью, так как имеют ОН-группы, благодаря которым образуют водородные связи и изменяют конформацию белков вплоть до денатурации.

8. Можно предположить, что их длительный и более сильный эффект связан с тем, что модифицированные лиганды медленно разрушаются в организме, а значит действуют на белки больший период времени.

Выводы. Опыт применения кейсов на основе ситуационных задач и конкретных случаев свидетельствует о том, что формирование интеллектуальных способностей и дальнейшее профессионально-личностных качеств, обучаемых при изучении биохимии происходит более эффективно в процессе применения элементов кейс-технологий, способствующих саморазвитию и самообразованию будущего врача. Указанные интерактивные технологии обучения могут применяться в учебном процессе комплексно, как целостная совокупность дидактических, психологических и методических, развивающих процедур.

Таким образом, успешно внедряя кейс-метод в учебный процесс, при преподавании биохимии на втором курсе Общественно-медицинского факультета, мы пришли к выводу, что практическая значимость в педагогическом процессе кейс-метода значительно выше, чем у традиционных методов обучения. Наличие в структуре данного метода: примеров, взятых из реальной практики; наличие равноправия при обсуждении; игровая форма преподавания; возникновение споров и дискуссий – все это в совокупности развивает в студентах не только навыки общения, углубляет их знания и расширяет кругозор, но и формирует профессиональные навыки – умение выбрать и обосновать ту или иную диагностическую или терапевтическую стратегию.

Список литературы

1. Терешко Н.В., Фокина В.С. Case-study: история и эволюция // Электронный вестник Ростовского социально-экономического института, 2016. № 2. С. 188-193.
2. Серпионова Е.И. Опыт обучения психологии с применением технологии «кейс-стади» в старших классах // Известия Волгоградского государственного технического университета, 2010. № 5. С. 38-41.
3. Симс Н., Браунд У., Эдвардс Т., Башфорд Л., Ричес П. и др. Tutor guide. Life maintenance. USA: The University of New Mexico, 1995. 25 с.
4. Погорелова И.Г., Жукова Е.В., Калягин А.Н. Использование кейс-метода в высшем медицинском образовании // Сибирский медицинский журнал, 2010. № 2. С. 147-149.
5. Айтбаева А.Б., Курбанова Г.Дж., Даулетжанова Г.Ж. Информация и коммуникация в преподавании биохимии роль технологий// Academic Research in Educational Sciences, 2022, №1(3), Стр. 43-53.
6. Komilov Q.O'., Kurbanova A.Dj. Case Technology in Chemistry Lessons// Academic Research in Educational Sciences, 2020, №1 (1), Page 262-265.
7. Komilov Q.O'., Kurbanova A.Dj. Case-study method for teaching general and inorganic chemistry//Academic Research in Educational Sciences,2020, №2 (6), Page 436-443.
8. Atqiyayeva S.I., Komilov K.U. Developing intellectual capabilities of students in teaching chemistry// Образование и наука в XXI веке, 2021, №3 (10), С. 684-690.
9. Рустамова Х.Н., Курбанова А.Дж., Комилов К.У., Эштурсунов Д.А. Роль информационно-коммуникационных технологии в преподавании общей и неорганической химии// Экономика и социум, 2021, №5(84) ч.2, С. 1047-1056.
10. Komilov Q.O'., Kurbanova A.Dj. Integration of chemistry and english in the teaching of chemistry// Academic research in educational sciences,2021,№2 (9), Page 40-43.
11. Komilov Q.O'., Kurbanova A.Dj. Kimyo mashg'ulotida keys-stadi metodi: salbiy va ijobiy samaralar/ France international scientific-online conference: "Scientific approach to the modern education system» 2022. part 1, 5th february.
12. Курбанова А.Дж. Использование мультимедийных презентаций на уроках химии для непрофильной химии// Academic Research in Educational Sciences Volume, 2022, №3(3), С. 62-68.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA AXLOQIY FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISH TIZIMI*Mamatova Aziza Maxmatdjonovna**Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotasiya. Maqolada boshlang'ich sinfo'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirish mazmuni, uning nazariy xususiyatlari va axloqiy fazilatlarni shakllantirish tizimlari bo'yicha ma'lumotlar taqdim qilingan. Ahloqiy fazilatlarni shakllantirishda Tarbiya o'quv fanining imkoniyatlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: axloq, fazilat, o'quvchi, boshlang'ich ta'lim, shakllantirish, tizim, bilim, ko'nikma, illarlar, tabiiy ahloqiy layoqatlar, samaradorlik, innovasion yondashuvlar, ahloqiy qoidalar, hamkorlik

СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ*Маматова Азиза Махматджоновна**Независимый научный сотрудник Чирчикского государственного педагогического университета*

Аннотация. В статье представлены сведения о содержании формирования нравственных качеств учащихся начальной школы, его теоретических особенностях и системах формирования нравственных качеств. Упоминаются возможности педагогической науки в формировании нравственных качеств.

Ключевые слова: нравственность, добродетель, учащийся, начальное образование, формирование, система, знания, умения, пороки, природные нравственные способности, эффективность, инновационные подходы, этические правила, сотрудничество.

THE SYSTEM OF FORMING MORAL CHARACTERS IN PRIMARY CLASS STUDENTS*Mamatova Aziza Makhmatdjonovna**Independent researcher of Chirchik State Pedagogical University*

Abstract. The article presents information on the content of the formation of moral qualities in elementary school students, its theoretical features and systems of formation of moral qualities. The possibilities of educational science in the formation of moral qualities are mentioned.

Key words: morality, virtue, student, primary education, formation, system, knowledge, skills, vices, natural moral abilities, efficiency, innovative approaches, ethical rules, cooperation

Kirish. "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" da 2022-2026 yillarda sifatli ta'lim ko'rsatkichlariga va ta'lim oluvchilarning hozirgi zamon talablari asosida tarbiyalanishiga erishish vazifalari qo'yilgan [1]. Mazkur vazifalarni ijrosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy fazilatlarini shakllantirish ham muhim o'rin tutadi. Bu o'rinda ana shu masalaning tizimi tahliliga e'tiboringizni tortamiz.

Adabiyotlar tahlili. O'quvchi-eshlarning axloqiy sifatlarini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik va falsafiy jihatlari A.Begmatov, M.Qaxxarova, A.Magzumov, J.Yo'ldoshev, F.Rahmatova, R.Djurayev, B.Djurayeva, N.Jumayeva, Z.Izmailova, U.Mahkamov, M.Inomova, O.Musurmonova, B.Raximov, M.Haydarov, M.Davletshin, O.Hasanboyev, K.Hoshimov, M.Quronov, R.Mahmudovlarning ilmiy izlanishlarida tadqiq etilgan.

Muhokama va natijalar. Bolalarga axloq va ma'naviyat asoslarini o'rgatish maktabgacha ta'limdan boshlanadi. Lekin faqatgina maktabda, bolalarning axloqiy qoidalariga rioya qilishi doimiy nazorat qilinadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'qituvchilar, kattalar bilan o'zaro munosabatda bo'lganda, darsda va tanaffusda o'rtoqlari bilan muloqot qilganda, ko'chada, jamoat joylarida bo'lganlarida o'zlarini qanday tutishlari, xulq-atvor qoidalari va me'rlari bilan tanishtiriladi. Yetti-sakkiz eshli bolalar bu qoida va me'rlarning mazmunini aniq tushunish va ularni har kuni bajarishga psixologik tayërlangan bo'ladilar.

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishning nazariy xususiyatlari. Axloqiy fazilatlar – bu shaxsning o'zi mansub bo'lgan xalq qadriyatlarini va umuminsoniy qadriyatlar asosida axloqiy sifatlar, axloqiy ong va axloqiy ko'nikmani o'zlashtirish majmuidir [2]. Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirish mazmuni quyidagilar bilan belgilanadi:

a) vatanparvarlik, o'zgalarni hurmat qilish, o'z manfaatlarini umummanfaatlariga uyg'unlashtirish, xalqparvarlik, insonparvarlik kabi axloqiy sifatlarini boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantirish;

b) boshlang'ich sinf o'quvchilarida yaxshilik, ezigulik va ruhiy ko'tarinkilik g'oyalari asosida axloqiy ongni tarkib toptirish;

v) faollik, jamoaparvarlik va tashabbuskorlik g'oyalari asosan boshlang'ich sinf o'quvchilarida amaliy axloqiy ko'nikmalarni rivojlantirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishning bunday mazmunini belgilashda ularning oila va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olgan ko'nikmalarini rivojlantirishga asoslaniladi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishda "Tarbiya" o'quv fanini o'qitish omilidan foydalanish muhim masalalardan biridir [3]. Buning uchun mazkur o'quv fanining quyidagi imkoniyatlariga tayanish kutilgan samarani beradi:

a) mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarning axloqiy fazilatlarini ilmiy shakllantirish;

b) ushbu fan bo'yicha tashkil qilingan to'garaklar vositasida o'quvchilarni axloqiy fazilatlarga rioya qilishga o'rgatish;

v) mazkur o'quv fanining o'quv materiallari asosida o'quvchilarida axloqiylikni tarkib toptirish.

Mamlakatimizda yangi fan hisoblangan ushbu predmet vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirish ishi nazariy jihatdan amalga oshiriladi [4]. Shu sababli bu borada ushbu o'quv fanining o'qituvchilari va bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari ana shu masalalar bo'yicha aniq malakaga ega bo'lishi taqozo etiladi.

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirish tizimlari. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishda aniq tizimlarga asoslanish muhimdir. Shu sababli bu masalada bizning yondashuvimizga ko'ra quyidagilar muhim o'rin tutadi:

a) boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishning amaliy tizimi;

b) boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishning innovatsion tizimi;

v) boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarning shakllanganlik darajasini baholash tizimi.

"Tarbiya" o'quv fani vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy fazilatlarini amaliy jihatdan shakllantirish tizimi muhim o'rin tutadi. Buning uchun o'quvchilardagi mavjud tabiiy axloqiy layoqatlarni rivojlantirish, ularni axloq qoidalariga rioya qilishga o'rgatish va o'quvchilarni jamoaparvar shaxs sifatida voyaga yetkazish asoslariga tayanish maqsadga muvofiq bo'ladi [5]. Bunday yondashuv o'ziga xos amaliy tizimni beradi va bunda asosiy e'tibor o'quvchi hamda o'qituvchi hamkorligiga qaratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mazkur fan vositasida boshlang'ich sinf o'qituvchilarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishning innovatsion tizimiga ham tayanish muhim ahamiyatga ega. Bunday innovatsion tizim tarkibini o'quvchilarni axloqiy tashabbuskorlikka o'rgatish, muhim yoki sharoit taqozosi bilan yo'l qo'ygan xatolarini tan olishga ko'niktirish, illatlardan xoli bo'lish va jamoaparvarlik odoblariga rioya qilishga o'rgatish tashkil qiladi [6]. Chunki jamiyatimizning hozirgi innovatsion rivojlanish sharoitida shaxsning jamiyat ehtiyojlariga mos voyaga yetishi aynan boshlang'ich ta'limdan boshlanishini eslatib o'tish joiz. Bu ish oila va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida boshlangan ishning ilmiy davomi hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'limning "Tarbiya" o'quv fani o'qituvchisi boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarning shakllanganlik darajasini o'rganib borish tizimi ham dolzarb omillardan biridir. Unga ko'ra, o'qituvchi individual tarzda har bir o'quvchining axloqiy fazilatlarini o'rganadi, uni tahlil qiladi va oldingan ma'lumotlar asosida o'quvchilarida axloqiy fazilatlarning shakllanganlik darajasini baholaydi. Bunday baholash tizimi sinflar kesimi va o'quvchilarning individual ko'rsatkichlari asosida amalga oshiriladi [7]. Natijada boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarni kutilgan darajada shakllantirish

imkoniyatlariga ega bo'linadi.

3. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirish tizimining samaradorligi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirishning nazariy omillari va tizimlariga asosan amalga oshirilgan ishlarning sinf rahbarlari va "Tarbiya" fani o'qituvchilari tomonidan samaradorligi o'rganib borilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun quyidagilarga asoslanish kutilgan samarani beradi:

- a) o'quvchilarda asosiy axloqiy fazilatlarining shakllanganlik darajasini o'rganish;
- b) o'quvchilarning axloqiy fazilatlariga rioya qilish jarayonini o'rganish;
- v) o'quvchilarda axloqiy fazilatlar va illatlarning nisbatini aniqlash.

Bunday yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirish tizimining samaradorligi bo'yicha aniq ma'lumotlarni beradi. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchilarida asosiy axloqiy fazilatlarini shakllantirish darajasini o'rganish bilan ularning har qanday muhit yoki sharoitda axloqiylikka rioya qilishi to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'linib, mazkur masala baholanadi. Agar baholash natijalari o'quvchilarda axloqiy fazilatlarining shakllanganligi salbiy ko'rsatkichlarni bersa, eng avvalo "Tarbiya" o'quv fanini o'qitish jarayonini kuchaytirish amalga oshiriladi. Buning natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirish jarayoni kuchayadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy fazilatlariga rioya qilish jarayonini o'rganish ham bu boradagi samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlashning muhim asoslaridan biridir [8]. Buning uchun o'quvchilarning mashg'ulotlar, tadbirlar va o'zaro munosabatlarda axloqiy fazilatlariga rioya qilish jarayoni kuzatiladi, olingan ma'lumotlar asosida tahlil amalga oshiriladi. Bordi-yu taxlillar natijasi o'quvchilarning axloqiy fazilatlariga rioya qilishi ko'rsatkichlari salbiy bo'lsa, "Tarbiya" o'quv fani o'qituvchisi va sinf rahbarlari o'quvchilarning axloqiy fazilatlariga rioya qilishi bo'yicha tarbiyaviy tadbirlarni amalga oshirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bizning yondashuvimizga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirish tizimining samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlashda ulardagi axloqiy fazilatlar va illatlarning nisbatini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Chunki axloqiy fazilatlarini shakllangan o'quvchilar foizi ko'pchilikni tashkil etsa, boshlang'ich ta'limning eng muhim vazifasi amalga oshirilgan bo'ladi. Ayni paytda, bu ko'rsatkich salbiy foizni bersa "Tarbiya" o'quv fanini innovatsion yondashuvlar asosida o'qitish va tarbiyaviy tadbirlarni kuchaytirish taqozo etiladi. Bunday yondashuv natijasida samaradorlikning eng muhim ko'rsatkichi aniqlanadi.

E'tibor berilsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirishning nazariy xususiyatlari, tizimlari va samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish muhim ahamiyatga egadir. Buning uchun "Tarbiya" o'quv fanini asos sifatida olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki mazkur o'quv fani axloqiy fazilatlar bo'yicha nazariy, metodik va amaliy masalalarni o'zida uyg'un mujassam etgan. Ayni paytda, mazkur fan o'qituvchilarining faolligiga tayanish muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tish joiz.

Xulosa. Shunday qilib boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirishning tizimi muammosini maxsus tadqiq etish va bu borada nazariy-metodik shakllarni ishlab chiqish dolzarb bo'lib turibdi. Chunki bozor iqtisodiyoti va innovatsion jamiyat sharoitida o'quvchilarning axloqiy fazilatlarini shakllantirish ishi ilmiy va pedagogik jihatdan aynan boshlang'ich ta'lim jarayonida boshlanadi. O'quvchilar boshlang'ich ta'lim jarayonida o'zlashtirgan axloqiy fazilatlarini keyingi ta'lim turlarida ko'nikmaga aylantirish jarayonida bo'ladi. Shu sababli biz mazkur masalani keng ko'lamli tadqiq etishni boshlang'ich ta'limni rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida qabul qilamiz.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022
2. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. Mas'ul muharrir Q.Nazarov. – Toshkent, 2009
3. Jabborova O., Umarova Z. Boshlang'ich ta'limda "Tarbiya" fani o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2022
4. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent, 2021
5. Jabborova O., Umarova Z. Boshlang'ich ta'lim diagnostikasi. – Toshkent, 2023
6. Jumanova F., Avazova S., Jabborova G., Xusnetdinov U. Umumiy pedagogika asoslari. – Toshkent, 2020
7. Xodjayev B.X. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2017

O'QUVCHLARINI AMALIY SAN'AT VOSITASIDA AXLOQIY TARBIYALASHDA SHARQ OLIMLARINING PEDAGOGIK QARASHLARI

Mamurova Dilfuza Islomovna, dotsent
Shukurov Ulug'bek Jo'rayevich, magistr
Buxoro davlat pedagogika instituti

Annotasiya. Maqolada xalq amaliy san'atining yana bir muhim xarakterli belgilaridan biri bu ming yillar davomida xalq ustalari ijodida qo'llanib kelingan badiiy an'analar hisoblanadi. Bu hususiyat ko'proq xar bir xalqning u yashayotgan muhit, tabiati, iqlim sharoitlariga bog'liq bo'ladi. O'sib kelayotgan avlodga amaliy san'at vositasida ta'lim-tarbiya berish jarayonni mukammalashtirish pedagogning yeng muhim yutuqlari asosida amalga oshirish milliy san'atimizning yutuqlaridir. O'rta Osiyo mutafakkir pedagoglarining asarlaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Axloqiy tarbiya masalasida sharq mutafakkirlari ko'plab o'zlarining asarlarini yozganlar. Mutafakkirlardan Ismoil al Buxoriy hadislarida, Ahmad Al Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nosir Farobiy, Al Xorozmiy, Alisher Navoiy, Bobur mirzo, Ulug'bek kabilarning o'gitlari axloqiy tarbiyada muhim manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: amaliy san'at, ijod, badiiy, ta'lim-tarbiya, pedagog, mutafakkir, tarbiya, axloqiy tarbiya, manba.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ УЧЕНЫХ-ВОСТОКОВЕДОВ НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА

Мамурова Дильфуза Исламовна, доцент
Шукуров Улугбек Жораевич, мастер
Бухарский государственный педагогический институт

Абстрактный. В статье одной из важнейших характеристик народного творчества являются художественные традиции, которые использовались в творчестве народных мастеров на протяжении тысячелетий. Эта особенность во многом зависит от окружающей среды, природы и климатических условий каждого народа. Совершенствование процесса воспитания подрастающего поколения средствами прикладного искусства, основанного на важнейших достижениях педагога, является достижением нашего национального искусства. Важно использовать труды центральноазиатских мыслителей и педагогов. Восточными мыслителями написано много работ по нравственному воспитанию. Среди мыслителей в хадисах Исмаила аль-Бухари важное место занимают учения Ахмада аль-Фаргани, Абу Али ибн Сины, Абу Райхана Беруни, Абу Насыра Фараби, Аль-Хорозми, Алишера Наваи, Бабур Мирзы, Улугбека. источники нравственного воспитания.

Ключевые слова: практическое искусство, творчество, художественное образование, педагог, мыслитель, воспитание, нравственное воспитание, ресурс.

PEDAGOGICAL VIEWS OF ORIENTAL SCIENTISTS ON MORAL EDUCATION OF STUDENTS THROUGH APPLIED ART

Mamurova Dilfuza Islamovna, associate professor
Shukurov Ulugbek Jorayevich, master
Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. In the article, one of the most important characteristics of folk art is the artistic traditions that have been used in the work of folk masters for thousands of years. This feature mostly depends on the environment, nature, and climatic conditions of each nation. Perfecting the process of providing education to the growing generation by means of applied art, based on the most important achievements of the pedagogue, is the achievement of our national art. It is important to use the works of Central Asian thinkers and pedagogues. Eastern thinkers have written many works on moral education. Among the thinkers, in the hadiths of Ismail al-Bukhari, the teachings of Ahmad Al-Farghani, Abu Ali ibn Sina, Abu Rayhan Beruni, Abu Nasir Farabi, Al-Khorozmi, Alisher Navai, Babur Mirza, and Ulug'bek are important sources of moral education.

Key words: practical art, creativity, artistic, education, pedagogue, thinker, education, moral education, resource.

Respublikamizning mustaqilligi tufayli tinch, farovon xalq hokimiyati bo'lgan demokratik jamiyat, davlat qurishga bel bog'ladik. Bunga osonlikcha yerishilgan yemas. Shu qisqa davr ichida minlab turli – tuman buzg'unchi g'oyalar ham davlatimizni notinch qilib qoydi. Ollohg'a shukurki, biz o'z yo'limizni topib oldik. Yendi ta'lim – tarbiyaviy ishlarini

yanada jonlantirish lozim. Jamiyatni axloqan komil insonlarni ribojlantirib berishligi azaldan ma'lum. Axloqiy – ijtimoiy ong shakllaridan biri deb hisoblanadi. Har bir insonning shu jamiyat oldidagi burchi, oiladagi yurish – turish, maqsadi va o'ziga oid vazifalari, tartib va qoidalari bo'ladi. Mana shu masalalarga to'g'ri munosabatda bo'lishlikda axloq normalari yotadi. Axloq – bu poklik, insoniylik, boshqalar oldida o'zining hamma jihatdan sifatleri bilan yetuk yekanligi. Axloqning juda ko'plab omillar bor.

Bizga ma'lumki, u yoki bu xalq, millat to'g'risida ma'lum tasavvurga yega bo'lish uchun, uning madaniy merosi, san'ati, adabiyotidan xabardor bo'lish kifoyadir. Shu nuqtai – nazardan qaraganda, xalqning muayyan tarixiy bosqichlarini, ijtimoiy – iqtisodiy, ma'naviy turmush tarzi, hayotiy qarashlari, orzu umidlari, urf – odatlarini o'zida mujassam yetgan xalq amaliy san'ati asarlarini o'rganish yetarli yemas. Chunki, xalq amaliy san'ati umuminsoniy g'oyalarni tarannum yetishi bilan o'zida, milliy g'oya va mafkuraning yeng muhim tendensiyalarini ifoda yetadi.

Shunday yekan, Respublikamizda amal qilinayotgan ta'limning barcha bo'g'inlarida, xususan, amaliy san'at ta'lim – tarbiyaning yeng asosiy shakllantiruvchisi bo'lmish umumiy o'rta ta'limdan keyingi kasb – hunar ta'limida o'quvchilarni axloqiy tarbiyasini milliy merosimizning yeng noyob namunalari hisoblanmish amaliy san'ati bilan chuqur tanishtirib borish, shu orqali ularda yuksak madaniyat va ma'naviyatni shakllantirishga dolzarb vazifa sifatida qaralmog'i lozim bo'ladi. Bu maqsadni amalga oshirilishi birinchidan, ta'limni milliy negizini mustahkamlashga xizmat qilsa, ikkinchidan yosh avlodni milliy o'zlikni teranroq his yetishlariga olib keladi, uchinchidan yoshlarni milliy g'oya va mafkura ruhida tarbiyalash imkoniyatlarini oshirishga olib keladi.

Zero, amaliy san'at inson his – tuyg'ularini, orzu–istaklarini, kechinmalarini o'ziga xos ranglarda, shakllarda tasviriy tilda ifoda yetadi va inson ruhiyatiga, hissiyotiga faol, yemotional ta'sir yetadi. Naqqoshlik darslari mazmunida olib boriladigan ta'limiy tarbiyaviy ishlar yesa o'quvchilarning axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, ularda go'zallikka bo'lgan his–tuyg'ularini rivojlantirish, shu tariqa amaliy san'atga doir yestetik dunyoqarashini shakllanishiga asosiy omil axloqiy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilarni amaliy san'atning sehrli olamiga olib kirish, ularda amaliy san'atga ongli munosabatni shakllantirish, qobiliyatlarini o'stirish bunday murakkab pedagogik jarayonda o'qituvchilardan yuksak kasbiy va pedagogik mahoratini talab qiladi.

Amaliy san'at vositasida axloqiy tarbiyani oldiga qo'yilayotgan maqsad va vazifalarni muvaffaqiyati uni maktablarda qay darajada uyushtirilganlik va tashkil yetilganligiga bog'liqdir. Chunki, bu bosqichda amaliy san'at ta'limining poydevori bo'lib qo'yiladi. Bu jarayonda, ayniqsa, o'qituvchining tasvirlash qobiliyati, o'qitish metodikasidan tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyat kasb yetadi. O'qituvchi mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarni suratlarini, amaliy san'at buyumlarini savodli, qonun–qoidalarni o'zlashtirishlariga ye'tibor bermog'i lozim. O'qituvchi har bir darsning va darsda qo'llaniladigan faoliyatlarni ko'tarinki ruhda qiziqish va ishtiyoq bilan qabul qilinishiga yerishishi zarur. Buning uchun u dastlabki vaqtdan o'quvchilarni psixologik, fiziologik hususiyatlarini va individual qiziqishi, qobiliyat va imkoniyatlarini yaxshi bilishi talab yetiladi. O'quvchilarni qiziqishi, diqqati va o'yinga moyillik kabi hususiyatlariga ko'ra faoliyat turlarini tez–tez almashtirib turish, darsda naqsh, ganch, o'ymakorlik, zardo'zlik kabi amaliy san'at turlaridan foydalanmog'i lozim.

Amaliy san'atning asosiy maqsadi insonlar yashaydigan muhitni va o'zini o'rab olgan buyumlarini chiroyli qilishdan iborat. San'atning bu turida go'zallik va qo'llanish (foydali)lik) birligi degan ibora bor. U buyumlarni faqat turmushda qo'llanilgandagina go'zal bo'lishi mumkinligini bildiradi. Hatto, ayrim buyumlar bezaksiz bo'lganda ham go'zal va badiiy bo'lishi mumkin. Bunda bu buyumning shakli va materiali katta ahamiyat kasb yetadi. O'zingiz tasavvur yetib ko'ring, biron bir usta nihoyatda ajoyib bir shakldagi, tuzilishdagi, rangdagi, bezakdagi buyumni yaratgan. U har jihatdan kishilar ye'tiborini o'ziga tortdi. Lekin, undan amaliyotda foydalanib bo'lmasa, u narsani go'zalligiga ham bo'lmaydi, Amaliy san'atda shakl muhim ahamiyat kasb yetadi. Agarda buyum hajm jihatdan maqsadga muvofiq ishlansa–yu, uni shakli topilmasa u ham chiroyli yoki badiiy hisoblanmaydi. Shuning uchun ham amaliy san'at buyumini yaratishda buyum shaklini, uning vazifasidan kelib chiqqan holda tayyorlanishi lozim.

Amaliy san'at buyumlarini tayyorlashda uni materialini to'g'ri tanlash katta ahamiyat kasb yetadi. Chunki, bu materiallar shu buyumlarning vazifasiga mos kelishi kerak. Aytaylik, idish–tovoqlar tayyorlashda usta, unga oziq–ovqat yoki ichimlik solinishini hisobga olishi lozim. Amaliy san'atda ustalar yasaladigan buyumning vazifasiga qarab mavjud barcha materiallardan foydalanadilar. Ular tuproq, tosh, suyak, yog'och, gazmol, ganch, metall va boshqalar. Hozirgi vaqtlarda sintetik materiallar ham keng qo'llanilmoqda. Kishilarni axloqiy tarbiyalashda ular muhim ahamiyatga yega.

Xalq amaliy san'atining yana bir muhim xarakterli belgilaridan biri bu ming yillar davomida xalq ustalari ijodida qo'llanib kelingan badiiy an'analar hisoblanadi. Bu hususiyat ko'proq

xar bir xalqning u yashayotgan muhit, tabiati, iqlim sharoitlariga bog'liq bo'ladi. Chunki, amaliy san'at ustasi o'z asarini yaratayotganda u go'zallikni tevarak-atrofdan, tabiatdan oladi. Masalan, o'zbek xalq ustalari o'z ishlarida toychoq, qo'zichoq tovus tasvirlarini, shimoliy o'lkalarning ustalari bug'u, kiyik tasvirlarini ishlaydilar. Asar materialiga yesa o'zbek ustalari ganch, loy, mis kabilarni, shimoliy xalqlar yog'och va hayvon suyaklarini ko'proq ishlatadilar. Yuqorida qayd qilganimizdek, asar koloritiga iqlim ham ta'sir ko'rsatadi. Shimoliy o'lkalar iqlimi sovuq bo'lgani uchun u yerdagi ustalar ko'proq sovuq, ranglarni, issiq, iqlimli O'zbekiston ustalari ko'proq iliq ranglarni qo'llaydilar. Shunday qilib, har bir xalqning amaliy-bezak san'atida o'z an'analari shakllanadi.

O'zbek diyorida vujudga kelib, gullab yashagan amaliy san'at turlari bemisil va betakrorligi bilan dunyoga mashhur. Bu taraqqiyot bosqichi haqida fikr yuritar yekanmiz, O'zbek amaliy bezak san'atining kelib chiqishi insoniyatning ilk davri, ya'ni ibtidoiy jamoa davriga borib taqalishining guvohi bo'lamiz. O'lkamiz zaminidagi arxeologik qazishlar natijasida topilgan yodgorliklarning guvohlik berishicha, insonning jismga badiiy ishlov berish usulida buyum yaratish faoliyati tosh asridayoq boshlanib, asrlar o'sha hozirgacha davom yetib kelmoqda. Bizgacha ibtidoiy jamoa tuzumida ashyoviy dalillar – mehnat va ov qurollari, uy-anjom va bezak buyumlari, odamlar yashagan manzil qoldiqlari yetib kelgan. Tuproq ostida qolib ketgan tarixiy yodgorliklar odam va hayvonlar jasadining qoldiqlari, g'or va yerto'la devorlariga chizilgan surat va bo'rtma tasvirlar ibtidoiy jamoa davri tarixini o'rganishning muhim manbai hisoblanadi. Paleolit davrida amaliy-dekorativ san'at namunalari ham keng tarqala boshladi. Buyumlarni naqsh bilan bezashga, turli taqinchoqlarga, tumorlarga yehtiyoy paydo bo'lganligi arxeologlar tomonidan topilgan ashyoviy buyumlarda namoyon bo'lmoqda. Odamlarning o'troq holga o'tishlari, tabiat qonun-qoidalarini ko'zatisish simmetriya, ritm, shakl tuyg'ularini o'sishiga sabab bo'ldi. Bir xil yelementlarning tekis qaytarilishi yoki oralab kelishi asosida vujudga keladigan o'ziga xos naqqoshlik san'atini maydonga keltirdi. Naqqoshlik yangi tosh (neolit) asrida keng yoyildi, dekorativ-amaliy san'atning taraqqiy yetishga ta'sir ko'rsatdi va yordam berdi. Kulolchilik va boshqa buyumlarni naqsh bilan bezash keng tus oldi. Parallel, spiralsimon va to'lqinsimon chiziqlar, aylanalalar shu davrdagi ko'pgina naqshlarning asosini tashkil yetadi. Geometrik naqshlar asta-sekin sxematik odam, hayvonlar va o'simliklar dunyosidan olingan shakllar bilan boyitilib, mazmunan kengayib bordi. Uning yelementlari koinot kuchlarining ramziy belgilarini aks yettira bordi. Masalan, rozetka–quyosh ramzi, to'lqinsimon chiziq–harakat, suv ramzi va hokazo. Naqqoshlik san'ati yendilikda dekorativ funksiyani bajaribgina qolmay, balki shu bilan birga, kishilarning g'oyaviy va falsafiy tushunchalarni ham ifodalay boshladi. Bronza asrida O'rta Osiyoda kulolchilik yanada rivojlandi. Kulolchilik dastgohlarining yuzaga kelishi yesa, yaratilgan buyumlarning yanada nafis va go'zal bo'lishini ta'minladi. Chustdan topilgan qizil fonga qora bo'yoqlar bilan rasm va naqshlar ishlagan sopol buyumlar diqqatga sazovordir. Temir asrida ham dekorativ-amaliy san'at yetakchi o'rinni yegallaydi. Bezash ishlarida geometrik naqshlardan tashqari, syujetli kompozitsiyalardan foydalanish alohida rivojlangan. O'rta Osiyoning qadimgi davri san'ati va madaniyatini o'rganishda yer ostidan, qabrlardan topilgan turli dekorativ amaliy san'at namunalari, jang, ov va mehnat qurollari ham muhim rol o'ynaydi. Sopol buyumlar, bronza, oltin, kumushdan ishlangan, kishilar yehtiyoji uchun ishlatiladigan buyumlar yuzasi naqshlar bilan bezatilgan, bo'rtma tasvir va haykallar bilan pardozlangan.

Yaqin o'tmishda o'zbek amaliy bezak san'atining yeng rivojlangan naqqoshlik, ganchkorlik, tosh va suyak o'ymakorligi, kandakorlik, pichoqchilik, buyrachilik, zargarlik, kashtachilik, zardo'zlik, gilamdo'zlik, kigizchilik, savatchilik kabi turlarining o'ziga xos bajarish texnologiyalari, haqiqiy milliy nomlari, ularga xos atamalar, bu san'atlarga xos maktablar, uslublar hamda shu sohalarida nom qozongan ustalarning xizmatlari butun jahonga dong'i ketgan. O'rta Osiyo naqqoshlik san'ati qadimdan dunyoga mashhur. O'tmishda otabobolarimiz ko'rgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo'qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar hozirgacha bizni hayratga solib kelmoqda. Naqsh arabcha tasvir, gul degan ma'noni bildirib, u qush, hxayvonot, o'simlik dunyosi, geometrik va boshqa turli shakllarning ma'lum tartibda takrorlanishidan hosil qilingan axloqiy narsalardir. Islom talablariga bo'ysunish oqibatida jonivorlar, parrandalar va odamlarni tasvirlash yo'qolib borib naqqoshlik rivoj topdi. Naqqosh usta o'z ishida ranglarning tabiiy jilosidan va uyg'unligidan, bejirim shakldan, material fakturasidan mohirlik bilan foydalanib yorqin ifodalikka yerishadi. O'zbekistonning an'anaviy me'morchiligida naqqoshlik asosan shiftlarni, jimjimador arklarni, saroy ustunlarini, masjidlar, maktablar, boylarning uylari, yog'ochdan yasalgan buyumlarni bezashda qo'llangan.

O'sib kelayotgan avlodga amaliy san'at vositasida ta'lim-tarbiya berish jarayonni mukammallashtirish pedagogning yeng muhim yutuqlari asosida amalga oshirish milliy san'atimizning yutuqlaridir. O'rta Osiyo mutafakkir pedagoglarining asarlaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Amaliy san'at turlari va hunarmandchilikka qarata "Yey inson agar dono bo'lay desang, hunarmand bo'lishni o'yla, hunarmandchilik sababidan izzat-hurmatga

yerishasan agar hunardan bebahra bo'lsang, quruq soyasiz daraxtga o'xshab qolasan" deb fikrini aytadi. Axloqiy tarbiya masalasida sharq mutafakkirlari ko'plab o'zlarining asarlarini yozganlar. Mutafakkirlardan Ismoil al Buxoriy hadislarida, Ahmad Al Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nosir Farobiy, Al Xorozmiy, Alisher Navoiy, Bobur mirzo, Ulug'bek kabilarning o'g'itlari axloqiy tarbiyada muhim manba hisoblanadi.

O'zbek xalq amaliy san'ati qadimiyligi va boy madaniyati bilan butun dunyoga mashhurdir. Mamlakatimizning yer usti va tuproq ostidagi qismi ulkan bir tarixiy muzeydir. Asrlar davomida orttirilgan madaniy va ma'naviy boyligimiz, xususan, o'zbek milliy xalq amaliy san'atining yeng rivojlangan turlaridan: ganchkorlik, naqqoshlik, zargarlik, kashtachilik, yog'och, tosh va suyak o'ymakorligi, kulolchilik, pichoqchilik, kigiz bosish, savatchilik, bo'yrachilik kabilarni o'rgatish, o'rganish texnologiyasi, ustalarning haqiqiy nomlari, o'ziga xos maktablari, yaratgan uslublari bir vaqtlar kimlar tomonidan taqqirlanib davrlar o'tishi bilan asta-sekin yo'qolib ketish xavfi ostida qolgan yedi.

San'atda biz mazkur tadqiqotimizni ana shu maqsad va vazifalardan ishlab chiqib olib borishga, zarur ilmiy xulosalar, tavsiyalar ishlab chiqishga harakat qildik.

Al-Fargoniy o'z kashfiyotlarila geliosentrizmga o'tish uchun ilmiy zamin yaratdi; Ekvator va ekliptika tekisliklaridagi doimiy burchakni 23 daraja-yu 35 minut deb anik o'lchadi; sferalar radiusini birinchi marta belgilab berdi; Oy va Quyosh tutilishlarini tadqiq etdi; Yer yoyining qaysi uzunligi 1° ga to'g'ri kelishini o'lchab, bu mikdorni anikladi, uni 360 ga kupaytirib, 40800 km. ni hosil qilishini qayd etgan. Yer shari meridianining uzunligini aytib berdi; Nil daryosi idrometeorologik tabiatini aniqlaydigan asbob — «Miqyesi Nil»ni yasadi. Suv uchun tulanadigan solik shunga asoslandi, xalk, uni «adolat tarozisi» deb atadi; inson yashaydigan maydonni yetti iqlimga buldi; vaqt o'lchamini; osmonning, kelajak manzarasini ifodalaydigan usturlub nazariyasini yaratdi va h. k.

Abu Nasr Forobiy. (873—950). Abu Nasr Muxammad ibn Muxammad ibn Uslug' Forobiy Sirdaryo bo'yidagi Forob-O'tror degan joyda dunyoga kelgan. U Toshkent, Samarqand va Buxoro, shuningdek, Bag'dod shaharlarida o'z bilimini oshirgan. Forobiy umrining so'nggi yillarini Halab, Damashk shaharlarida o'tkazgan. U 160 ga yaqin asar yozgan.

Asarlari: «IXso al-ulum», «Xikmat asoslari», «Aristotel logikasiga talqinlar», «Katta muziqa kitobi», «Grajdanlik siyosati», «Fozil shahar aholilarining raylari», «Mantiqqa kirish», «Vakuum haqida», «Metafizika tezislari» va boshkalar. Forobiy dunyoqarashining asosini panteistik g'oya tashkil etadi. Uning fikricha, mavjudot emanasiya yordamida ibtidoan boskichmaboskich paydo bo'lgan. Forobiy o'zining ijtimoiy qarashlarida ma'naviy xayotga oid ko'pgina kimmatli fikrlarni olg'a surgan. U insoniyat jamiyati vujudga kelishi va rivojlanishining muayyan tabiiy sabablarini ko'rsatib bergan. Jamiyat axloqining vujudga kelishi, inson va jamiyatning o'zaro munosabatini tekshirgan. Shuningdek, u insoniylik, adolat, yetuk jamoa, komil inson muammosini o'rta ko'ygan va ularni nazariy jixatdan asoslab bergan.

Abu Ali ibn Sino (980—1037). Ibn Sino asl ismi Xusain, otasining ismi Abdulloh — mashhur qomusiy olim: tabiatshunos, faylasuf, astronom, matematik, musiqashunos, xuquqshunos, tilshunos, yozuvchi va shoir Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida dunyoga kelgan. Ibn Sino «Shayx-ur-ra'is» («Olimlar boshlig'i») deb nom qozongan. U 450 dan ortiq asar yozib qoldirdi. Shulardan 190 ga yaqini falsafa, mantiq, ruxshunoslik, axloqshunoslik va ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan Ibn Sino asarlarining 100 tasi bizgacha yetib kelgan.

Abu Rayxon Beruniy (973—1048). Abu Rayxon Beruniy Xorazmning qadimiy poytaxti Kat shahrida dunyoga kelgan, Razlada vafot etgan.

Asarlari: «Qadimgi xalqlardan ko'lgan yodgorliklar», «Mas'ud qonuni», «Xindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Saydana». Beruniy ma'naviyat va madaniyat sohasida quyidagi fikrlarni ilgari suradi: Fanning sofligi; Dunyoni deistik tushunadi: xudo dunyoni yaratib, uning ishlariga aralashmaydi degan diniy-falsafiy yo'nalishga moyil bo'lsada, dunyo yaratganligini tan olsa-da, tabiatni mustaqil deb xisoblaydi; Ibn Sino bilan qilgan ilmiy munozarada uziga xos atomistik nazariyani ximoya qiladi; geosentrik va geliosentrik nazariyalar tengligi haqidagi farazlarni ilgari suradi; inson xayvondan o'z aqli bilan farq qilishini ta'kidlaydi.

Nosir Xisrav (1004—1088). Nosir Xisrav Qabodiyon (Tojikiston)da tavallud tongan. U ko'plab adabiy, ilmiy, falsafiy asarlar va risolalar muallifidir.

Asarlari: «Rushnoinoma»; «Saodatnoma» (masnaviyatlari); «Zod ul usofirin»;

«Xon-ul-ixvon»; «Din vajxi»; «Bo'ston ul-uqul»; «Jome' u l-hikmatain»; «Safarnoma» (nasriyrisola). Nosir Xisrav o'zining ma'naviy xayoti, diniy-falsafiy dunyoqarashi jixatidan botiniya va ismoiliya mazhabining izdoshi va asoschilaridan xisoblanadi.

Nosir Xisrav insonning poklanish jarayoniga aloxida etibor qaratadi. Buning uchun g'ayri insoniy harakat, yomon xulqatvordan saqlanishga, g'ariblar diliga ozor bermaslikka

chaqiradi. Axloqiy tarbiya roliga yuksak baxo beradi. U molumulkka berilmaslikka, adolat va insofqa da'vat etadi. «Ma'naviy jixatdan ulg'aymokchi bo'lsang, martabangni yuqori ko'tarishni istasang, jaxonning ulug'lariga yaqinlashishni xohlasang, ilm o'rgan, aqlu idrokingni takomillashtir», - deydi Nosir Xisrav. Ulug' zaxmatkash shoir uz asarlarida odamlarni yuksak odamiylik sifati va fazilatlarini egallashga chaqiradi. Uning fikricha, axillik, adlu insof, mexru oqibat, uzaro ittifoq ustuvor bulgan yurtda zulm mag'lub bo'ladi, inson sharafi g'olib keladi, uzaro nizolar barxam topadi.

Ta'lim muassasalarida bolalarga tasviriy san'at, musiqa, til va kompyuter savodxonligini o'rgatuvchi guruhlar tashkil etilmoqda. Bu kabi harakatlar maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablari asosida ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga xizmat qiladi.

Umumiy o'rta ta'lim to'qqiz yillik majburiy xarakterdagi umumiy hamda uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limidan iborat. Umumiy o'rta ta'lim boshlang'ich ta'limni ham qamrab oladi. Mazkur bosqichda o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlari, ularda bilim olish ehtiyojining yuzaga kelishi, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarning o'zlashtirishlari, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlar, mehnat, ijodiy fikrlash, atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lish, shuningdek, kasb tanlash ko'nikmalarining shakllanishi uchun pedagogik shart-sharoit yaratiladi. Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attestat o'quvchilarning umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ma'lumotiga egaliklarini belgilaydi.

Ustoz - shogird hamkorligining o'ziga xos xsusiyatlaridan biri shrgirdlarning axloqiy tarbiyasi masalasiga alohida e'tibor berilganligida namoyon bo'ladi.

«Axloq» ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, uning mohiyati, shaxs xatti-harakatlari, yurish-turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari, qoidalari, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi. Shu bois, axloq ijtimoiy xodisa sifatida jamiyat ma'naviy-ruxiy hayotida o'ziga xos muhim ahamiyatga ega. Muayan millat qiyofasi, uning kishilik taraqqiyotidagi o'rni belgilanayotgan jarayonda maskur tushuncha asosiy mezonlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

«Axloq» tushunchasi oila fikri asosida tartibga soluvchi faoliyat tarzida kishilik jamiyatining ilk bosqichida shakllangan. Qadimdan oq ijtimoiy-falsafiy, psixologik, pedagogik, tarixiy, badiiy, etnografik va madaniyatshunoslikka oid asrlarda ushbu tushuncha turli ko'lamda ishlatilib kelingan.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, mutafakkirlarning asarlari orqali ijtimoiy ong shakllanadi, ijtimoiy tartib-qoida bo'lib, bu tartib-qoida ijtimoiy hayotning barcha sohalarida kishilarning xatti-harakatini tartibga solish vazifasini bajaradi. Axloq omma faoliyatini tartibga solishning boshqa shakllari (o'quv, ishlab chiqarish, xalq ananalari) da o'z talablarining asoslanishi amalga oshirilishi va omma fikri asosida tartibga solinishi bilan farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Hamdamova. Ma'naviyat asoslari. T.: «Fan va texnologiya». 2008 y.
2. S.Dolimov, U.Dolimov. Kaykovus unsurulmaoniy qobusnoma T.: «Istiqlol» 1994 y.
3. San'at – yoshlar nigohida. Magistrantlarning ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. T.: 2019 y.
4. A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T.: O'qituvchi. 1992 y.

**BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING
INNOVATSION MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION
TEKNOLOGIYALARNING O'RNI**

*Masharipova Umida Abduvoxidovna,
pedagogika fanlari bo'yicha PhD, Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish
metodikasi kafedrasida dotsenti Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika
universiteti*

**РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ
ИННОВАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

*Машарипова Умида Абдувохидовна
кандидат педагогических наук, доцент кафедры родного языка и методики
его преподавания в начальных классах, Ташкентский государственный
педагогический университет имени Низами*

**THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION
OF INNOVATIVE CULTURE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL
TEACHERS**

*Masharipova Umida Abduvohidovna
candidate of pedagogical sciences, Associate Professor of the Department of the
Native Language and Methods of its Teaching in Primary School
Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Annotatsiya. Maqolada pedagoglarning innovatsion faoliyatga tayyorligining ko'rsatkichlari, pedagogik innovatsiyalarga tayyorlikning ma'lumotli, sinovli (qidiruv) va ijodiy darajalari, innovatsion texnologiyalarning asoslovchi, mazmunli va jarayonli komponentlar, innovatsion texnologiyalardan foydalanishga tayyorlik darajalari, innovatsion faoliyatga nisbatan tizimli yondashuvning asosiy tamoyillari, bo'lajak pedagoglarni innovatsion faoliyatga tayyorlash bosqichlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion faoliyat, innovatsiyalarni o'zlashtirish, motivatsiya, noadditivlik tamoyili, sinergiya tamoyili, paydo bo'lishi tamoyili, multiplikativlik tamoyili, tarkibiylik tamoyili, kognitiv yo'naltirilgan texnologiyalar, faoliyatga yo'naltirilgan texnologiyalar, shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar.

Аннотация. В статье рассмотрены показатели готовности педагогов к инновационной деятельности, информационный, пробный (поисковый) и творческий уровни готовности к педагогическим нововведениям, мотивационный, содержательный и процессуальный компоненты инновационных технологий, уровни готовности к использованию инновационных технологий, основные принципы системный подход к инновационной деятельности, выделены будущие этапы подготовки педагогов к инновационной деятельности.

Ключевые слова: инновационная деятельность, освоение инноваций, мотивация, принцип неаддитивности, принцип синергичности, принцип эмерджентности, принцип мультипликативности, принцип структурности, когнитивно-ориентированные технологии, деятельность-ориентированные технологии, личностно-ориентированные технологии.

Annotation. The article considers indicators of teachers' readiness for innovative activities, information, trial (search) and creative levels of readiness for pedagogical innovations, motivational, content and procedural components of innovative technologies, levels of readiness for the use of innovative technologies, basic principles of a systematic approach to innovative activities, future stages of preparation of teachers for innovative activity.

Key words: innovation activity, development of innovations, motivation, principle of non-additivity, principle of synergy, principle of emergence, principle of multiplicity, principle of structure, cognitive-oriented technologies, activity-oriented technologies, personality-oriented technologies.

Zamonaviy sharoitlarda innovatsion faoliyatning yutuqlaridan keng foydalanish jamiyat va davlat hayotining barcha sohasini izchil va barqaror rivojlantirish davr talabidir. Oliy ta'limda yetuk ma'lumotli kadrlarni tayyorlashning maqsadli innovatsion parametrlarini shakllantirish, oliy ta'limda sifatli faoliyatni tashkil etish hamda sifat jihatidan yangi innovatsion bosqichga ko'tarish, ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etish dolzarb hisoblanadi.

Innovatsion jarayonlarni idrok etish, yillar davomida shakllangan pedagogik faoliyat stereotiplarini yetarli darajada barbod qiluvchi pedagogik fikrlashni qayta qurish, ya'ni tegishli ichki tayyorgarlikni (motivatsiyani) talab qiladi.

Innovatsiyalarni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi yangilik va uni yaratishni tushunishga bo'lgan munosabat, o'quv jarayonini tuzishda noan'anaviy yondashuv, o'quvchilar va hamkasblar bilan pedagogik aloqada yuzaga keladigan muammoni ijodiy hal qilish qobiliyatga ega bo'lishi lozim. Innovatsion ta'lim vazifalarini amalga oshirish va mustaqil ravishda belgilashga qodir bo'lgan yangi turdagi pedagoglarni tayyorlash imkon qadar erta aniqlanishi kerak.

Hozirgi vaqtda pedagoglarning innovatsion faoliyatga tayyorligining quyidagi ko'rsatkichlari mavjud:

1) shaxsiy pedagogik tajriba darajasida pedagogik yangiliklarni joriy etishga ongli ehtiyoj;

2) innovatsion pedagogik texnologiyalardan xabardorligi va innovatsion metodik ish usullarini bilish;

3) o'zining ijodiy topshiriqlari, metodikalarini yaratish istagi, tajriba-sinov ishlarini bajarish;

4) qiyinchiliklarni yengishga tayyorlik;

5) pedagogik innovatsiyalarni o'zlashtirish va yangilarini yaratish bo'yicha amaliy ko'nikmalarning mavjudligi, xususan, yangiliklarga bo'lgan ehtiyoj ma'lum bir sohada bilimlarni to'plash ishlarini faollashtiradi hamda shaxsiy pedagogik innovatsion faoliyatning muvaffaqiyati qiyinchiliklarni yengishga, faoliyatning yangi usullarini izlashga, innovatsion yondashuvlarni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

Ushbu ko'rsatkichlar tadqiqotchilar uchun pedagogik innovatsiyalarga tayyorlik darajalarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi: ma'lumotli, sinovli (qidiruv) va ijodiy.

Pedagogik innovatsiyalarni o'zlashtirishning ma'lumotli darajasida pedagoglar uchun xarakterli xususiyat umumiy nazariy yondashuvlar, innovatsion pedagoglarning muayyan ish uslublari, shuningdek, pedagogik texnologiyalarning xorijiy tajribalarini bilish hisoblanadi. Ba'zilar esa o'z pedagogik faoliyatlarida bunday tizimlarning elementlaridan foydalanadilar.

Innovatsiyalarni o'zlashtirishning qidiruv (sinovli) darajasidagi pedagoglar o'z faoliyatlarida ilg'or texnologiya va ta'lim-tarbiya metodlarini joriy etishga harakat qilmoqdalar. So'zda emas, amalda yangi usulda ishlashga intilish, tajriba qilish, muvaffaqiyat va xatolar haqida tajriba almashish istagi shu pedagoglarga xos xususiyat hisoblanadi.

Pedagogik innovatsiyalarni o'zlashtirishning ijodiy darajasidagi pedagoglar ta'limning zamonaviy vazifalarini bajarishda ularning rolini chuqur tushunadilar, ta'lim va tarbiyaga ilmiy va innovatsion yondashuvlar haqida keng va mazmunli bilimga ega, zamonaviy ilg'or metodikalarni muvaffaqiyatli o'zlashtiradilar va ularni yaratishda ishtirok etadilar. Ular uchun innovatsion jarayonga individual ijodiy hissa qo'shish xos xususiyatdir.

Innovatsiya sub'ekti sifatida pedagogning vaziyat tayyorgarligi o'quv jarayoni ishtirokchilari tashabbusi bilan (ota-onalar, bolalar, hamkasblar, rahbariyat) yuzaga keladigan nostandart vazifalarni tez va maqsadli ravishda hal qilish imkoniyatini beradi. Tajribali pedagoglar bunday muammolarni doimiy ravishda hal qiladilar va o'z tajribalariga, pedagogik sezgi va bilimlariga ishonadilar.

Ijodiy innovatsion tayyorgarlik ilg'or g'oyalari va eng yangi metodikaga asoslangan

pedagogik jarayonning asosidir.

O'qituvchining mutlaqo individual bo'lgan mualliflik yangiliklariga tayyorligi yangi pedagogik muammolar, vazifalar va metodikalarni izlash, ishlab chiqish va rivojlantirishga qaratilgan pedagogik fikrlashga muhtojdir.

Yuqorida aytilganlarga muvofiq, ko'plab tadqiqotchilar o'qituvchilarning boshlang'ich sinf pedagogik jarayonida innovatsion texnologiyalardan asoslovchi, mazmunli va jarayonli komponentlarning kombinatsiyasi sifatida foydalanishga tayyorligini ta'kidlaydilar.

Asoslovchi komponentning mezonini innovatsion texnologiyalarga bo'lgan munosabatdir. Ushbu komponentning ishlashi quyidagicha:

- innovatsion texnologiyalardan foydalanishga ijobiy munosabat;
- ijobiy natijalarni kutish;
- innovatsion texnologiyalarga qiziqish;
- ijodiy faoliyatga tayyorlik.

Mazmunli komponentning mezonini innovatsion texnologiyalarni bilishdir. Ushbu komponentning ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat: pedagog faoliyatining ob'ekti sifatida yaxlit pedagogik jarayonni bilish; innovatsion texnologiyalardan foydalanish usullari sohasidagi bilimlar; ta'lim tizimidagi yangi g'oyalar va yangiliklar haqida doimiy ravishda ma'lumot izlash.

Jarayonli komponentning mezonini innovatsion texnologiyalarni amaliyotda qo'llash qobiliyati va ko'nikmalari. Quyidagi ko'rsatkichlar ega:

- innovatsion texnologiyalardan amaliyotda foydalanish;
- innovatsion texnologiyalardan foydalanish jarayonini takomillashtirish.

O'qituvchilarning innovatsion texnologiyalardan foydalanishga tayyorligining yuqori darajasida innovatsion texnologiyalardan foydalanishga ijobiy munosabat, ijobiy natijalarni kutish; innovatsion texnologiyalarga qiziqish; ijodiy faoliyatga tayyorligi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, ular pedagogik faoliyatning ob'ekti sifatida innovatsion texnologiyalardan foydalanadilar, metodika sohasidagi bilimlarga ega hamda muntazam ravishda ta'lim tizimidagi yangi g'oyalar va innovatsiyalar haqida ma'lumot izlashdalar. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni amaliyotda qo'llaydilar va innovatsion texnologiyalardan foydalanish jarayonini takomillashtiradilar.

O'qituvchilarning innovatsion texnologiyalardan foydalanishga tayyorligining o'rtacha darajasi innovatsion texnologiyalardan foydalanishga ijobiy munosabat; ijobiy natijalarni kutish; yaxlit pedagogik jarayonni pedagog faoliyatining ob'ekti sifatida bilish; amaliyotda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, ammo innovatsion texnologiyalardan foydalanish jarayonini takomillashtirmaslik; innovatsion texnologiyalarga qiziqishning yo'qligi; ijodiy faoliyatga tayyormasligi; innovatsion texnologiyalardan foydalanish metodikasi bo'yicha bilimga ega emasligi bilan farqlanadi.

Innovatsion texnologiyalardan foydalanishga tayyorlik darajasi past o'qituvchi:

- innovatsion texnologiyalardan foydalanishga ijobiy munosabat bildiradi;
- ijobiy natijalar kutmaydi;
- innovatsion texnologiyalarga qiziqmaydi;
- ijodiy faoliyatga tayyor emas;

pedagog faoliyatining ob'ekti sifatida yaxlit pedagogik jarayonni to'g'risida yetarli bilimga ega;

- innovatsion texnologiyalardan foydalanish metodikasini bilmaydi;

- ta'lim tizimidagi yangi g'oyalar va innovatsiyalar haqida muntazam ravishda ma'lumot izlamaydi;

- innovatsion texnologiyalarni amalda qo'llamaydi;
- innovatsion texnologiyalardan foydalanish jarayonini takomillashtirmaydi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, o'qituvchilarning innovatsion

texnologiyalardan foydalanishga tayyorligida motivatsiya juda muhim rol o'ynaydi. Motivatsiya – insonning xulq-atvorini fiziologik va psixologik nazorat qilishning dinamik jarayoni, uning yo'nalishi, tashkilotchiligi, faolligi va qat'iyligini aniqlovchi, insonning turli faoliyatlarda muvaffaqiyat qozonishga, mukammallikka intilishi, mehnatsevarligi bilan tavsiflanadi. Agar o'qituvchi o'z ishiga, ta'limdagi o'zgarishlar va yangiliklarga ijobiy munosabatda bo'lsa, ya'ni u ijobiy motivatsiyaga ega bo'lsa, unda o'quv jarayonini takomillashtirishdagi keyingi harakatlari ijobiy va shunga mos ravishda yuqori natijalarga erishadi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining innovatsion madaniyatini oshirish tizimli yondashuv tamoyillariga qat'iy rioya qilishga bog'liq. Innovatsion faoliyatga nisbatan tizimli yondashuvning ba'zi asosiy tamoyillari quyidagicha turlanadi:

a) eng muxim tamoyil – yaxlitlikning tarkibiy qismlariga nisbatan ustuvorligi. Yaxlitlik sifatida innovatsion madaniyat uchun (uning asosiy xususiyati yangilik) uning qismlari eski, zamonaviy va yangi hisoblanadi. Bu eski, zamonaviy va yangilarning dinamik birligi elementlarning har biriga nisbatan birlamchi bo'lib, umuman innovatsion kompleksning maqbul ishlashini ta'minlaydi;

b) noadditivlik tamoyili (tizim xususiyatlarini faqat uning tarkibiy elementlari xossalari yig'indisi sifatida qabul qilmaslik) inovatsiyaga nisbatan innovatsion ob'ektning bir qismi sifatida eski, zamonaviy va yangi xususiyatlarining o'xshamasligida namoyon bo'ladi, yaxlitlik sifatida ustunlik qiladi.

d) sinergiya tamoyili (tizim elementlarining bir yo'nalishdagi harakati butun tizimning ishlash samaradorligini oshirish) muhim farqni (yangilikni) saqlagan holda eski, zamonaviy va yangilar maqsadlarining muvozanatini yagona innovatsion kompleksda qidirishni talab qiladi;

e) paydo bo'lishi tamoyili (tizim maqsadlarini uning tarkibiy qismlari maqsadlari bilan to'liq mos kelmasligi) innovatsion loyihani amalga oshirishda tizim va uning har bir tarkibiy qismi uchun maqsadlar daraxtini (parametrlar ierarxiyasi) qurishni talab qiladi;

f) multiplikativlik tamoyili, bu tizimdagi tarkibiy qismlarning ishlashiga ta'siri (ijobiy va salbiy) qo'shilish emas, ko'paytirish xususiyatiga ega ekanligini anglatadi;

g) tarkibiylilik tamoyili innovatsiyaning maqbul tuzilmasi minimal tarkibiy qismlarga ega bo'lishi kerakligini nazarda tutadi; shu bilan birga, ushbu tarkibiy qismlar tayinlangan funksiyalarni to'liq bajarishi va innovatsion madaniyatning dominant, ya'ni, uning yangiligini ta'minlaydigan, xususiyatlarini saqlab qolishi kerak;

h) tizimli innovatsiyalar tarkibi mobil bo'lishi kerak, ya'ni, moslashuv tamoyilidan kelib chiqqan xolda, o'zgaruvchan talablar va maqsadlarga osongina moslashadigan;

i) samarali innovatsion loyihalashtirish, shuningdek, bir nechta almashinadigan innovatsion versiyalarni ishlab chiqish zarur bo'lgan muqobil tamoyilni amalga oshirishni talab qiladi.

j) nihoyat, uzluksizlik tamoyili mos keladigan innovatsion makonda eskisining samarali mavjud bo'lishiga imkoniyat yaratishni va aksincha, saqlanayotgan eski sharoitda yangilarining samarali ishlashini talab qiladi.

Shunday qilib, ushbu asosiy tamoyillarga rioya qilish bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining shaxs va professional bo'lib yetishish jarayonida innovatsion madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishga imkon beradi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining innovatsion madaniyatini rivojlantirish jarayoni barcha ishtirokchilarning maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bo'lib, natijada talab qilinadigan harakatlarni bajarishga tayyorligi namoyon bo'ladi.. Ushbu jarayon tayyorlik mezonlari va darajalari bilan tavsiflanadi va o'qitishning mazmuni, shakllari va usullarida amalga oshiriladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining innovatsion madaniyatini rivojlantirishda innovatsion ta'lim texnologiyalari – zamonaviy shaxsga yo'naltirilgan

texnologiyalarini ishlab chiqish, tarqatish va o'quv jarayoniga joriy etish bilim olish faoliyatini faollashtirish, o'quv jarayonini kuchaytirish, ta'lim xizmatlari buyurtmachilari hamda aholining ehtiyojlariga mos keladigan raqobatbardosh mutaxassisni tayyorlash muhim o'rin egallaydi.

Innovatsion ta'lim texnologiyalari yangi axborot va ta'lim texnologiyalar majmuasi, o'quv jarayonini tashkil etishning ilg'or shakllari, o'qitish metodlari, zamonaviy o'quv vositalari va tizimlari, kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalarga ega, innovatsion fikrlovchi mutaxassislar tayyorlash uchun innovatsion ta'lim muhitini shakllantirishga yo'naltirilgan axborot-ta'lim resurslarini ishlab chiqish demakdir.

Bularga quyidagilar kiradi:

- kognitiv yo'naltirilgan texnologiyalar: dialogik o'qitish usullari, seminar-munozaralar, muammoli o'qitish, kognitiv o'qitish, kognitiv xaritalar, instrumental va mantiqiy mashg'ulotlar va hk.;

- faoliyatga yo'naltirilgan texnologiyalar: loyihalashtirish metodlari va yo'naltiruvchi matnlar, kontekstli o'qitish, tashkiliy-faoliyat o'yinlari, murakkab vazifalar, texnologik xaritalar, rolli-o'yinlarni modellashtirish va hk.;

- shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar: interfaol va rolli o'yinlar, rivojlanish treninglari, psixodiagnostika va boshqalar.

Innovatsiyalarga ijobiy munosabat, ularni takomillashtirishga talabalik davrida poydevor qo'yiladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda bir necha bosqichlarni ajratish mumkin:

Birinchi bosqich - bo'lajak o'qituvchining ijodiy shaxsiyatini rivojlantirish, talabalarda ijodiy pedagogik muammolarni aniqlash, shakllantirish, tahlil qilish va hal qilish qobiliyatini shakllantirish, shuningdek ijodiy izlanishning umumiy texnologiyasini rivojlantirish: ilgari olingan bilim va ko'nikmalarni yangi vaziyatga mustaqil o'tkazish, muammoni tanish vaziyatda ko'rish, ob'ektning yangi vazifasi, tuzilishini belgilovchi, alternativ yechim yoki uning usulini ko'rish, muammoga nisbatan ilgari o'rganilgan usullarni yangisida birlashtirish, ya'ni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish.

Ikkinchi bosqich - ilmiy bilish metodologiyasi asoslarini o'rganish, pedagogik tadqiqotlar, innovatsion pedagogikaga kirish. Talabalar innovatsion pedagogikaning vujudga kelishining ijtimoiy va ilmiy shart-sharoitlari, uning asosiy tushunchalari bilan tanishadilar, maktabni tashkil etishning muqobil usullarini ijodiy izohlaydilar, muqobil maktab rivojlanishining asosiy manbalarini o'rganadilar, turli xil innovatsion o'quv muassasalari va boshqalar bilan tanishadilar.

Uchinchi bosqich - bu innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish. Ular mualliflik dasturlarini tuzish metodikasi, maktabdagi eksperimental ishlarning bosqichlari bilan tanishadilar, mualliflik dasturini yaratishda ishtirok etadilar, tahlil qilish va innovatsiyalarning keyingi rivojlanishi, uni amalga oshirishdagi qiyinchiliklarini bashorat qilishadi.

To'rtinchi bosqich - bu tajriba maydonchasida pedagogik jarayonga innovatsiyalarni kiritish, tuzatishni amalga oshirish, eksperiment natijalarini kuzatish, kasbiy faoliyatning introspeksiyasi. Ushbu bosqichda pedagogning innovatsion pozitsiyasi, yangilikka bo'lgan qarashlari va munosabatlari tizimi shakllanadi.

Shunday qilib, pedagogning innovatsion texnologiyalardan foydalanishga tayyorligi boshlang'ich sinfning pedagogik jarayoniga innovatsion texnologiyalarni amaliy tatbiq etilishining muhim shartlaridan biridir.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining innovatsion madaniyatini rivojlantirish muammosini nazariy tahlil natijalarini sarhisob qilsak, kasbiy tayyorgarlik jarayonida pedagogning innovatsion madaniyatini rivojlantirish samaradorligini sezilarli ravishda oshirish imkoniyati mavjud deb taxmin qilishimiz mumkin.

- shaxsni innovatsion faoliyatga kiritish kasbiy tayyorgarlik jarayonida ma'lum bir muhitni yaratish, shaxsning ijodiy potensialini pedagogik faoliyat va madaniyat

sub'ekti sifatida ochilishini ta'minlash orqali ro'y beradi;

- umumiy va innovatsion madaniyatning organik kombinatsiyasi ta'minlanadi, bunda innovatsion madaniyat innovatsion pedagogik faoliyat sohasiga umumiy va kasbiy madaniyatni loyihalashtirish vazifasini bajaradi;

- universitetda didaktik shakllar, usullar va o'quv qo'llanmalar yordamida pedagogning innovatsion madaniyatini shakllantirish jarayonining operatsion-protsessual tomoni, innovatsion pedagogik faoliyat jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyatining mavzusi va ijtimoiy mazmunini modellashtirishga qodir;

- innovatsion madaniyatni shakllantirishning pedagogik vositalarini tanlash talabalarning bo'lg'usi pedagogik innovatsion faoliyatga tayyorlik darajasini hisobga olgan holda amalga oshiriladi va nazariy va amaliy mashg'ulotlar birligi asosida muayyan tizimga qurilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'uxati.

1. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной парадигме // Педагогика.—2003.—№10.—С.8-14.

2. Гавриленко Л.С. Формирование готовности студентов педагогического вуза к инновациям в педагогической деятельности: Автореф.дис... .канд.пед. наук. -Красноярск, 2008.-24с.

3. Мулеван Е.Г. Личностно-профессиональный рост будущего учителя в процессе подготовки к инновационной педагогической деятельности: Карачаевск, 2009. -25с.

4. Masharipova, U. (2021). THE ROLE OF INNOVATION IN CONTINUOUS EDUCATIONAL SYSTEM. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2021(4), 168-176.

5. Masharipova, U. (2019). FORMATION OF INNOVATIVE CULTURE OF FUTURE TEACHERS PRIMARY SCHOOL. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7(6).

6. Masharipova, U. A. (2021). The Formation of Innovative Culture of Future Teachers of Primary School in the Process of Professional Development. *European Journal of Humanities and Educational Advancements*, 2(2), 33-35.

7. Nusratova, K. C. (2021). RELEVANCE OF THE TOPIC OF WAR IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF THE WRITER SAFAR BARNOEV). *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 740-745.

8. Bakiyeva, H. (2019). DEVELOPING ARTICULATION OF ELEMENTARY CLASS STUDENTS USING INDEPENDENT WORK METHODOLOGY. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7(6).

9. Jabborovna, S. X. (2022). The Significance of Phonetics Department in Mother Language Acquisition of Primary Students. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(10), 55-58.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Маманазарова Наргиза Комильджановна

А. Авлоний номидаги миллий илмий-тадқиқот институти илмий котиби,
п.ф.ф.д. (PhD)

Аннотация: Ушбу мақолада халқ таълими тизимида маркетинг фаолияти самарадорлигини баҳолаш, яъни, маркетинг бошқаруви концепциясини ишлаб чиқиш, уни қўллаш ва амалиётга татбиқ этиш самарадорлигини асослаш каби масалалар ёритилган. Шунингдек, умумий ўрта таълим муассасалари фаолиятида маркетинг бошқарувининг асосий кўрсаткичларини аниқлаш ва баҳолаш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: умумий ўрта таълими, маркетинг, маркетинг фаолияти, таълим сифати, бошқарув, бошқарув самарадорлиги.

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF MARKETING ACTIVITIES OF GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Mamanazarova Nargiza Komildzhanovna

Scientific Secretary of the National Research Institute named after A. Avloni,
Ph.D., Associate Professor

Abstract: this article discusses issues such as evaluating the effectiveness of marketing activities in the public education system, namely, the development of a marketing management concept, justification of the effectiveness of its application and implementation in practice. Proposals and recommendations were also developed to identify and evaluate the main indicators of marketing management in the activities of general secondary education institutions.

Keywords: general secondary education, marketing, marketing activities, quality of Education, Management, management efficiency.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Маманазарова Наргиза Комильджановна

Ученый секретарь Национального исследовательского института имени
А.Авлони, д.ф.п.н. (PhD), доцент

Аннотация: в данной статье рассматриваются такие вопросы, как оценка эффективности маркетинговой деятельности в системе народного образования, а именно разработка концепции управления маркетингом, обоснование эффективности ее применения и внедрение на практике. Также были разработаны предложения и рекомендации по выявлению и оценке основных показателей маркетингового управления в деятельности учреждений общего среднего образования.

Ключевые слова: общее среднее образование, маркетинг, маркетинговая деятельность, качество образования, менеджмент, эффективность управления.

Кириш. Мамлакатимизда Янги Ўзбекистонни ва Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этиш борасида амалга оширилаётган туб ўзгаришлар ва ислохотлар самарадорлигини таъминлаш халқ таълими тизимини бошқаришнинг самарали механизмларини жорий этишга боғлиқ. Ҳозирги даврда республикамиз иктисодиётининг мунтазам равишда барқарор суръатлар билан ривожланиб бориши хўжалиқ субъектларининг инновацион фаоллигини оширишга асосланган тизимли узвий тараққиёт босқичига ўтишни амалда талаб этмоқда. Бу жараён иктисодиётнинг таълим тузилмасидаги ўзгаришларнинг кўрсаткичларида ўз аксини топмоқда, ҳамда бозор муносабатларининг амал қилиши шароитида таълим соҳасида хизмат кўрсатишни реструктуризация қилишнинг объектив зарурати юзага келмоқда. Шунга кўра, «... ёшларни мақсадли тарбиялаб бориш, уларни мактаб давридан селекция қилиш, кейинчалик олий ўқув юртларига қамраб олиш бўйича самарали механизмни жорий этиш. Халқ таълими тизимида ўқув жараёнига мутлақо янги ёндашувларни жорий этиш»

каби муҳим вазифаларни амалга оширишга қаратилган. Мазкур вазифалар мактаб таълимида маркетинг хизматлари фаолиятини татбиқ этиш, умумий ўрта таълимда ташкилий-бошқарув механизмларни такомиллаштиришни такозо этади.

Масаланинг долзарблиги юзасидан таъкидлаш жоизки, халқ таълими тизимидаги умумий ўрта таълим муассасаларининг маркетинг бошқаруви концепциясини ишлаб чиқиш, уни қўллаш ва амалиётга татбиқ этиш самарадорлигини асослаш илмий тадқиқотимиз вазифалари қаторига киради. Халқ таълими тизимидаги умумий ўрта таълим муассасалари маркетингини ҳар томонлама баҳолаш мақсадга мувофиқ. Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтиш жоизки, мавжуд ресурслар салоҳиятидан оптимал фойдаланиш тадқиқотнинг назарий ва амалий жиҳатлари бўйича энг кам ривожланган йўналиш ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Сўнги пайтларда давлат ҳамда хорижий тадқиқотчи-олимлар томонидан таълим тизими раҳбар кадрларининг бошқарув самарадорлигини ошириш ҳамда таълим муассасаларида маркетинг хизматларини жорий этиш механизмлари у ёки бу жиҳатдан изчиллик билан ишлаб чиқилмоқда.

Хусусан, Хориж олимларидан P.Drucker, M.Gordon, J.R.Evans, H.Fayol, R.Kaplan, Ph.Kotler, G.Lettau, R.Nelson, R.Thompson, W.Sarges, S.Winter каби олимлар маркетинг хизматларининг ташкилий-методологик ёндашувларини, назарий ва амалий жиҳатларини чуқур ўрганганиб, илмий-методологик асосларини ишлаб чиқишган. J.Burnett, E.DiHtl, J.Egan, B.Gardner, E.Grafton, M.Kinnel, Ch.Lovelock, J.Lambin, J.McDougal, E.D.McGarry, S.Moriarty, P.Morris, M.E.Porter каби олимларнинг илмий изланишларида маркетинг стратегияси ва хўжалик юритувчи субъектлар рақобатбардошлигини оширишнинг илмий-назарий ва услубий жиҳатлари ўз аксини топган.

Хориж олимларининг тадқиқотларида маркетинг стратегиясини ишлаб чиқаришда корхона ёки фирма миқёсида тадқиқ этиб, маркетинг хизматларини ўрта таълим мактабларида ташкил этиш масалалари етарли даражада ўрганилмаганлигини аниқланди.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатларида маркетинг ҳамда таълимда маркетинг хизматларининг назарияси, методологияси, ўзига хос хусусиятлари, таълим хизматлари маркетингининг концепцияси, қонуниятлари борасида Р.М.Аминов, И.В.Андреева, Г.Л. Багиева, Г.Балыхин, С.А.Беляков, И.Н.Березина, Ю.П. Березуцкая, Л.И.Бойко, В.М.Демина, В.М.Заборова, И.В.Захарова, И.Н.Иванова, И.Ф.Исаев, Н.П.Капустин, А.В.Курбатова, Е.Е.Лагутина, В.С.Лазарев, Н.П.Литвинова, О.О.Мартыненко, А.А.Мешков, Б.В.Мусатов, А.М.Новикова, И.К.Романова, А.П.Панкрухин, Ф.К.Перегудова, О.В.Сагинова, В.А.Сластенин, Б.А.Соловьев, П.И.Третьяков, Е.Н.Шиянов, Л.Ю.Шемятихина каби олимлар тадқиқот олиб борганлар.

Ушбу олимларнинг тадқиқотлари асосан олий ва профессионал таълимни инobatга олиб, бюджетдан ташқари маблағ топишга қаратилган. Бироқ меҳнат бозори талабларидан келиб чиқиб, ўқувчи-ёшларнинг келажак режа ва танлаган касблари, маркетинг умумтаълим муассасани бошқаруви даражасидаги жараён эканлиги инobatга олинмаган.

Таълим тизими маркетингини бошқариш, уни такомиллаштириш масалалари билан юртимиз олимларидан А.Х.Абдуллаев [3],

К.М.Алмакучуков [4], Г.Ахунова [5], Д.Назарова [6], Д.Набиев [7], А.О.Очилов [8], Н.С.Раҳимов [3], М.О.Хадаев [3] каби олимлар шуғулланишган ва тадқиқот ишлари давомида салмоқли натижаларга эришилган. Бироқ халқ таълим тизимида маркетинг фаолиятини бошқариш масалалари тўлиқ ўрганилмаган.

Масалан, А.Х.Абдуллаев, Н.С.Раҳимов, М.О.Хадаевлар таълим хизматларининг сифати бевосита уларни ишлаб чиқариш шароитларига

(замонавий таълим ва тарбия технологияларидан фойдаланиш, юқори малакали ўқитувчилар мавжудлиги) эмас, балки таълим муассасага қабул қилинган болаларнинг индивидуал ақлий қобилиятлари, иштиёқлари, ўқувларнинг мазмуни, услуби, ўқитувчининг тайёргарлик даражасига, ва ҳаттоки, дарс жадвали ва йил мавсумига боғлиқ ҳолда барқарорсизлигига ҳам боғлиқлигини изоҳлайдилар [3].

Юртимиз олимлари асосан таълим менежменти юзасидан фикр-мулоҳалар юритиб, маркетингнинг назарий-методологик тарафларини ўрганганлар. Бироқ ўрта таълимда маркетинг хизматларини ташкил этиш ва унинг халқ таълими бошқарувида аҳамияти тадқиқ этилмаганлигини аниқладик.

Ҳамда мавжуд тадқиқотларда халқ таълими тизими раҳбарларининг бошқарув фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг энг муҳим мезонларини ва асосий сифат кўрсаткичларини белгилаш масаласи етарли даражада ўрганилмаганлигини, бу борада илмий тадқиқот ишларини янада кучайтириш зарурлигини кўрсатади.

Таълимда маркетинг хизматининг натижалари таҳлили асосида умумтаълим мактаб раҳбарларининг бошқарув фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг энг муҳим мезонларини ва асосий сифат кўрсаткичлари

Бундан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир умумтаълим муассасада маркетинг фаолиятини баҳолаш бўйича тафовутлар мавжуд бўлиб, улар қуйидаги жиҳатлар билан боғлиқ:

раҳбар таълим сифати ва таълим муассаса рақобатбардошлигини таъминлашда бошқарувнинг умумий таркибида маркетинг маркетингни амалга ошириш зарурлигини англаб етганлиги;

меҳнат ва таълим хизматлари талаблари асосида маркетинг хизматларини тақдим этишга қодир малакали кадрларни мавжудлиги;

маркетинг тадқиқотларини олиб бориш ва унинг натижасига асосланиб таълим муассасанинг стратегик мақсадини белгилаш, истиқболли режалар ишлаб чиқиш ва унга эришиш учун белгиланган вазифаларини ўз муддатида ва сифатли бажариш;

самарали бошқарувни амалга ошириш ва якуний фаолият кўрсаткичларига эришиш ҳамда рақобатбардошликни ошириш учун зарур бўлган ресурслар билан таъминланганлик даражаси.

Таҳлил ва натижалар. Маркетинг хизматининг натижалари таҳлили асосида умумий ўрта таълими муассаса маркетинг хизмати фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг асосий сифат кўрсаткичларини белгиладик. Улар таркибига таълим сифати ва мактабнинг рақобатбардошлиги ошиши, битирувчиларнинг ОТМга кирганлар салмоғи каби кўрсаткичларни киритдик (1-жадвал).

Умумий шрта таълим муассаса маркетинг хизмати фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг асосий сифат кўрсаткичлари

Йўналишлар	Кўрсаткичлар
Таълим сифати	<ul style="list-style-type: none"> - Халқаро миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўриктанловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони; - республика миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўриктанловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони; - вилоят миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўриктанловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони; - туман (шаҳар) миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўриктанловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони;
Иқтисодий	<ul style="list-style-type: none"> - асосий воситаларнинг яроқлилиги; - воситаларнинг мавжудлиги; - ахборотлаштириш даражаси; - кутубхона фондларининг мавжудлиги; - спорт иншоотлари билан таъминланганлиги.
Муассаса рақобатбардошлиги	<ul style="list-style-type: none"> - республика миқёсидаги рейтинги; - туман (шаҳар) миқёсидаги рейтинги; - таълим муассасанинг ижтимоий фаоллик даражаси;
Битирувчиларнинг ОТМга кирганлар салмоғи	<ul style="list-style-type: none"> - умумий битирувчилар сонидан 5 % гача; - умумий битирувчилар сонидан 5-20 % гача; - умумий битирувчилар сонидан 20-50 % гача; - умумий битирувчилар сонидан 50 % дан юқори;
Кадрлар билан ишлаш	<ul style="list-style-type: none"> - Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари билан тақдирланган педагог кадрлар сони; - «Устоз» миллий мукофоти ғолиблари; - магистр даражасига эга мутахассислар сони; - фан номзоди, фалсафа доктори илмий даражасига эга бўлган педагоглар сони; - олий тоифали ўқитувчилар сони; - биринчи тоифали ўқитувчилар сони

Тадқиқот жараёнида халқ таълими тизимида маркетинг хизмати фаолияти самарадорлигини таълим сифати ва муассаса рақобатбардошлиги барқарорлигини таҳлил қилиш орқали аниқладик. Шундан келиб чиқиб, маркетинг хизмати самарадорлигини баҳолаш учун таклиф этилган кўрсаткичлар асосида таълим сифати ва муассаса рақобатбардошлиги барқарорлиги коэффициентидан фойдаландик:

$$K_b = N/N^*100\%_{um},$$

Бунда:

K_b – тадқиқ этилаётган даврда танлаб олинган кўрсаткич бўйича таълим сифати ва муассаса рақобатбардошлигининг ривожланиш барқарорлиги коэффициенти;

N – маркетинг хизмати самарадорлигини баҳолаш учун таклиф этилган кўрсаткичнинг ижобий ўзгаришлари сони;

N_{um} – маркетинг хизмати самарадорлигини баҳолаш учун таклиф этилган кўрсаткич ўзгаришлари умумий сони, шунингдек, ўзгариш - «0» га тенг бўлганида.

Таклиф этилган кўрсаткичлар турли натижаларга эгали бўлганлиги сабабли (таълим муассаса фаолиятининг амалдаги натижалари, жамоа ва экспертлар баҳоларини умумлаштириш), интеграл кўрсаткич ҳисоб-китоби ёрдамида бирлаштирамиз:

$$K_{bu} = (\sum Y_i \times K_{bi}) / n,$$

Бунда:

K_{bu} – таълим муассаса ривожланиш барқарорлиги йиғма интеграл кўрсаткичи;

Y_i – маркетинг хизмати самарадорлигини баҳолаш учун таклиф этилган кўрсаткичлар учун маркетинг фаолиятини баҳолашда i -мезони салмоғи;

K_{bi} – маркетинг хизмати самарадорлигини баҳолаш учун таклиф этилган кўрсаткичлар асосида ҳисоблаб чиқилган таълим сифати ва муассаса ривожланиш барқарорлиги кўрсаткичлар коэффициенти;

n –коэффицентлар сони.

Таклиф этилган методологик ёндашув Тошкент шаҳри, Фарғона ва Тошкент вилоятларининг қатор умумий ўрта таълим мактаблари мисолида апробация қилинди ҳамда куйидаги кўрсаткичларга эришилди (2-жадвал).

2-жадвал

Маркетинг фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг асосий сифат кўрсаткичларининг ўзгариш динамикаси

Мезонлар	Кўрсаткич	2020-й.л			2022-й.л		
		Тошкент вилояти	Фарғона вилояти	Тошкент шаҳри	Тошкент вилояти	Фарғона вилояти	Тошкент шаҳри
Таълимий	халқаро миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони;	12	14	34	15	17	37
	республика миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони;	1	3	3	1	5	5
	вилоят миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони;	2	6	8	2	7	12
	туман (шаҳар) миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони;	4	8	18	5	7	21
	республика миқёсидаги рейтинг;	13	6	10	12	7	3
	таълим муассасанинг ижтимоий фаоллик даражаси, %;	17	44	52	17	44	52
	асосий воситаларнинг яроқлилиги, %;	17	22	23	17	22	23
Иқтисодий	воситаларнинг мавжудлиги, %;	32	42	48	32	42	48
	ахборотлаштириш даражаси, %;	38	52	83	38	66	92
	кутубхона фондларининг мавжудлиги;	+	+	+	+	+	+
	спорт иншоотлари билан таъминланганлиги.	+	+	+	+	+	+
	Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари билан тақдирланган педагог кадрлар сони;	-	2	8	1	3	12
Кадрлар	«Устоз» миллий мукофоти ғолиблари;	-	2	1	-	2	1
	олий тоифали ўқитувчилар сони;	8	12	12	14	18	22
	биринчи тоифали ўқитувчилар сони;	18	14	22	20	18	28
	ходимларнинг барқарорлиги, %;	88	87	66	88	88	68
	аъло баҳоли аттестатлар улуши, %;	8	14	12	10	18	17
Битирувчилар	битирувчиларнинг ОТМга кирганлар салмоғи, %;	15	16	26	17	42	66
	минтақанинг сиёсий, иқтисодий, маданий элита вакили аъзоси;	-	+	+	-	+	+
	чет тиллари ва ахборот технологияларини билиш даражаси, %.	14	32	44	17	38	52

Умумий ўрта таълим мактаблари маркетинг хизматлари самарадорлиги натижаларига асосланган қиёсий динамик қаторлар таклиф этилган ҳар бир кўрсаткичнинг якуний натижага таъсири ва маркетинг хизматларининг самарадорлиги ўзгаришининг асосий тенденцияларини аниқлашга, шунингдек, муассасанинг рақобатли устунликларини аниқлаш, таълим хизматлари бозори талаблари асосида маркетинг хизматларига ўзгартиришлар киритиш ва рақобатбардошлигини сақлаб қолиш учун келажакдаги мақсадларга эришишни башорат қилиш орқали умумий ўрта таълим мактабининг истиқбол режаларини мақсадли шакллантириш имконини беради.

Шундай қилиб, маркетинг фаолияти умумий ўрта таълим муассаса бошқарув фаолияти самарадорлигини оширишга ва рақобатбардош устунликларини шакллантиришга қаратилган бўлиб, таълим хизматлари истеъмолчилари ва умуман жамиятнинг манфаатларини мувозанатлаштириш ва уйғунлаштиришга имкон берувчи, истеъмолчилар эҳтиёжларига мос келадиган таълим

хизматларини ишлаб чиқиш ва тақдим этиш, шунингдек, уларнинг ижтимоий аҳамиятли таълим эҳтиёжларини ривожлантириш имконини берганлигини олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида мактаб раҳбарларининг бошқарув фаолияти самарадорлиги 22%га ошганлиги билан асослаш мумкин.

Тошкент шаҳри, Фарғона ва Тошкент вилоятлар халқ таълими бошқармаларида ташкил этилган маркетинг хизмати самарадорлигининг таҳлили таълим сифати ва муассаса рақобатбардошлигида барқарор ўсиш тенденцияси мавжудлигини кўрсатди.

Хулоса ва таклифлар

Олинган маълумотларни таҳлил қилиш асосида умумий ўрта таълим муассаса маркетинг бошқарувини ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Маркетинг бошқаруви самарадорлигини баҳолашнинг асосий масалаларидан бири халқ таълими тизими ташкилий таркибидаги маркетинг фаолиятининг ўрни ва ролини, шу жумладан, бошқа таркибий бўлинмалар билан ўзаро муносабатларининг фаолият йўналишлари рўйхатини, уларнинг тўлиқлиги ва мураккаблигини аниқлаш ҳисобланади.

Шунга мувофиқ маркетинг бошқарувини ташкил қилиш самарадорлигини куйидаги кўрсаткичлар йиғиндиси билан баҳолаймиз: маркетинг хизматининг самарали фаолиятини амалга ошириши учун меҳнат ва таълим хизматлари бозорини тадқиқ этиш, рақобатчиларни ўрганиш, ўқув жараёнини бошқариш, таълим хизматлари ва дастурларининг янги ғояларини ташкил қилиш, таълим хизматларини илгари суриш ва сифатли таълимни тақдим этиш, маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш, маркетинг хизматини халқ таълими бошқарув тизимига интеграция қилиш, маркетинг хизматининг халқ таълими тизими ташкилот ва муассасалари билан ўзаро алоқасини таъминлаш, маркетинг хизмати натижаларини таҳлил қилиш, таҳлиллар асосида тузатиш киритиш.

Халқ таълими тизимида маркетинг бошқарувини ташкил қилишни объектив баҳолаш маркетинг бўлимининг мавқеини ва унинг ишбилармонлик фаоллиги даражасини аниқлаш имконини беради.

Олинган натижалар умумий ўрта таълим муассасаларда ташкил этилган маркетинг хизмати самарадорлигини миқдорий жиҳатдан асослашга ҳамда маркетинг хизматининг фаоллиги даражасини аниқлаш орқали умумий ўрта таълим муассаса маркетинг хизмати фаолияти самарадорлигини баҳолаш имконини берди.

Таълим хизматлари бозорида рақобатчи таълим муассасалари ўртасида маркетинг хизмати фаолияти самарадорлигини баҳолаш учун олинган қийматларни танланган мезонларнинг нисбати орқали қайта ишлаймиз. Таълим муассасалари маркетинг хизмати фаолияти самарадорлигини таъминлайдиган ижобий даража >1 , қарама-қарши қийматга нисбатан салбий даража эса < 1 қиймати мос келади. Бундан ташқари, агар қийматлар тенг бўлса, оралик вариант бўлиши мумкин.

Умумий ўрта таълим муассаса маркетинг хизмати фаолиятини таҳлили унинг ташкил этиш ва ривожланиши асосий истеъмолчилар гуруҳларининг эҳтиёжлари ва кутувларини узлуксиз равишда таҳлил қилиш, улар талаб қиладиган таълим хизматларини, шу жумладан, мазмун, технология ва хизмат компонентлари каби таркибий қисмларни ишлаб чиқиш ва тақдим этиш билан боғлиқлигини кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, муассасанинг самарадорлигини ошириш, унинг рақобатдош устунликларни шакллантириш, таълим хизматларини тақдим этишни самарали бошқариш орқали мақсадга эришиш, истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини ўрганиш, ресурсларни ажратиш ва мақсадли бозорни танлаш билан рақобатчиларга нисбатан танланган сегментларнинг эҳтиёжларини тўлиқ қондириш имконини беради.

Шундай қилиб, тадқиқотда маркетинг хизмати муассаса фаолияти самарадорлигини оширишга варақобатбардош устунликларини шакллантиришга қаратилган, таълим хизматлари истеъмолчилари ва умуман жамиятнинг манфаатларини мувозанатлаштириш ва уйғунлаштиришга имкон берувчи умумтаълим муассаса сифатида таърифланиб, истеъмолчилар эҳтиёжларига

мос келадиган таълим хизматларини ишлаб чиқиш ва тақдим этиш, шунингдек, уларнинг ижтимоий аҳамиятли таълим эҳтиёжларини ривожлантириш орқали амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги «Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-5538-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Халқ таълими тизимини ривожлантириш, педагогларнинг малакаси ва жамиятдаги нуфузини ошириш, ёш авлод маънавиятини юксалтириш масалалари»га бағишлаб ўтказилган видеоселектор йиғилиш маърузаси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси 34-сон баёни, 2019 йил 23 август.
3. Абдуллаев Н.С., Раҳимов, М.О. Хадаев. «Қатта ёшдаги аҳолини ўқитиш марказига: қадам-бақадам» Услубий қўлланмаси, Тошкент, 2013 йил.
4. Алмакучуков К.М. Технологии управления маркетингом в вузе // Высшее образование Кыргызской Республики. – 2008. – 2/12. – с.44-50.
5. Ахунова Г. Ўзбекистонда таълим хизматлари маркетинги муаммолари: Монография. – Тошкент. – 2005. – 244 б.
6. Назарова Д. Таълим хизматлари маркетингида ахборотни бошқариш // Жамият ва бошқарув. – 2010. – 3. – 65-67-б.
7. Набиев Д. Совершенствование управления маркетингом образовательных услуг в условиях модернизации экономики. Автореф. ... докт. эконом. наук. – Ташкент, 2009. – 48 с.
8. Очилов А.О. Маркетинг в сфере высшего образования // Экономика и финансы. – Москва, 2009. – № 3 (156). – С. 64-65.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISHNING DOLZARBLIGI

*Musayev Ashurali Shamsiddinovich,
Yangi asr universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqola raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishning dolzarbligiga bag'ishlangan. Raqamli ta'lim muhiti o'qituvchilar va o'quvchilarga o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash va yaxshilash uchun kuchli vositalar va resurslar to'plamini taqdim etadi. Ushbu texnologiyalardan foydalangan holda, o'qituvchilar turli xil o'quvchilarning ehtiyojlari va manfaatlariga javob beradigan qiziqarli va samarali ta'lim tajribasini yaratishi mumkin.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, talaba, mustaqil ta'lim, o'quv jarayoni, resurslar to'plami.

Raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish bugungi dunyoda juda dolzarbdir. Raqamli texnologiyalar va onlayn resurslarning mavjudligi va ulardan foydalanish imkoniyati ortib borayotganligi sababli, talabalar endi qo'l ostidagi ulkan ma'lumotlarga ega bo'lishadi. Biroq, ushbu manbalardan chinakam foyda olish uchun talabalar ularni boshqarish va ulardan samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlarga ega bo'lishi kerak.

Mustaqil ta'lim - bu ko'nikmalarni rivojlantirishning muhim jihati. Bu talabalarga o'z ta'limini nazorat qilish va o'z qiziqishlari va ehtiroslarini amalga oshirish imkonini beradi. Bundan tashqari, bu talabalarga tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish qobiliyatlari va o'z-o'zini intizomni rivojlantirishga yordam beradi, bularning barchasi akademik va professional sharoitlarda muvaffaqiyatga erishish uchun muhimdir.

Raqamli ta'lim muhiti mustaqil ta'lim uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Onlayn platformalar va manbalar talabalarga darsliklar, videolar, maqolalar va interaktiv tadbirlarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli o'quv materiallaridan foydalanish imkoniyatini berish uchun ishlatilishi mumkin. Bu resurslar alohida talabalarning o'ziga xos ehtiyojlari va qiziqishlarini qondirish uchun moslashtirilishi mumkin, bu ularga o'z tezligida va o'z uslubida o'rganish imkonini beradi.

Bundan tashqari, ta'lim dasturlari, onlayn viktorinalar va virtual simulyatsiyalar kabi raqamli vositalar o'rganishni yanada qiziqarli va interaktiv qilib, mustaqil ta'lim samaradorligini yanada oshirishi mumkin. Raqamli vositalardan foydalanish, shuningdek, o'qituvchilarga o'quv jarayoni haqida qimmatli tushunchalar berishi mumkin, bu ularga alohida talabalar qo'shimcha yordam yoki ko'rsatmalarga muhtoj bo'lishi mumkin bo'lgan sohalarni aniqlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim muhitida o'quvchilarning mustaqil ta'limini tashkil etish talabalarning zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlarga ega bo'lishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Raqamli ta'lim muhiti mustaqil ta'lim olish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi va o'qituvchilar va talabalar o'quv jarayonini yaxshilash uchun bu imkoniyatlardan foydalanishlari kerak.

Raqamli ta'lim muhiti o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash va yaxshilash uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishni anglatadi. U ta'lim mazmunini yetkazib berish, muloqot va hamkorlikni osonlashtirish, fikr-mulohaza va baholashni ta'minlash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan keng doiradagi vositalar va resurslarni o'z ichiga oladi.

Raqamli o'quv muhitining ba'zi keng tarqalgan misollari orasida onlayn kurslar, virtual sinflar, ta'lim dasturlari, multimedia resurslari va ijtimoiy media platformalari mavjud. Bu texnologiyalar o'quvchilarga matn, audio, video va interfaol faoliyatni o'z ichiga olgan keng ko'lamli o'quv materiallaridan foydalanish imkonini beradi.

Raqamli o'quv muhiti, shuningdek, video konferentsiya dasturlari, lahzali xabar almashish va muhokama forumlari kabi aloqa va hamkorlik vositalarini o'z ichiga oladi. Bu vositalar o'quvchilarga o'qituvchilari va sinfdoshlari bilan bog'lanish, g'oyalar va resurslarni almashish, guruh loyihalari va muhokamalarida qatnashish imkonini beradi.

Bundan tashqari, raqamli o'quv muhiti onlayn viktorinalar, avtomatlashtirilgan baholar va o'rganish tahlillari kabi vositalar yordamida baholash va fikr-mulohazalarni qo'llab-quvvatlashi mumkin. Bu vositalar o'qituvchilarga o'quvchilarning o'qishdagi yutuqlari haqida ma'lumot berishi va talabalarga qo'shimcha yordam yoki yo'l-yo'riq kerak bo'lishi mumkin bo'lgan sohalarni aniqlashda yordam berishi mumkin.

Raqamli ta'lim muhiti o'qituvchilar va o'quvchilarga o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash va yaxshilash uchun kuchli vositalar va resurslar to'plamini taqdim etadi. Ushbu texnologiyalardan foydalangan holda, o'qituvchilar turli xil o'quvchilarning ehtiyojlari va manfaatlariga javob beradigan qiziqarli va samarali ta'lim tajribasini yaratishi mumkin.

Raqamli o'quv muhitida mustaqil ta'lim olish uchun ko'plab imkoniyatlar mavjud. Bular:

Onlayn kurslar: Ko'pgina universitetlar va ta'lim muassasalari talabalar o'z tezligida olishlari mumkin bo'lgan onlayn kurslarni taklif qilishadi. Ushbu kurslar tuzilgan o'rganish tajribasini taqdim etadi va ko'pincha videolar, viktorinalar va muhokama forumlari kabi interfaol elementlarni o'z ichiga oladi.

Ochiq ta'lim resurslari (OER): OER - bu darsliklar, videolar va simulyatsiyalar kabi Internetda bepul mavjud bo'lgan o'quv materiallari. Talabalar ushbu manbalardan o'z bilimlarini to'ldirish va mavzularni chuqurroq o'rganish uchun foydalanishlari mumkin.

Ta'lim dasturlari: Smartfon va planshetlar uchun ko'plab ta'lim dasturlari mavjud bo'lib, ulardan mustaqil o'rganish uchun foydalanish mumkin. Bu ilovalar til o'rganishdan tortib matematika va tabiiy fanlarga bo'lgan keng ko'lamlilarni qamrab oladi.

Virtual sayohatlar: Virtual haqiqat texnologiyasidan foydalangan holda, talabalar turli joylarni o'rganish va turli madaniyatlar va muhitlar haqida bilish uchun virtual sayohat qilishlari mumkin.

Ijtimoiy media: Twitter, LinkedIn va YouTube kabi ijtimoiy media platformalari ta'lim mazmuniga kirishni ta'minlashi va o'quvchilarga o'z qiziqishlari bo'yicha mutaxassislar va tengdoshlar bilan bog'lanish imkonini berishi mumkin.

Shaxsiylashtirilgan o'quv platformalari: Ba'zi raqamli o'quv platformalari individual o'quvchilarning ehtiyojlari va manfaatlariga moslashtirilgan shaxsiy o'rganish tajribasini taklif qiladi. Bu platformalar o'quvchilarning o'rganish tarixi va afzalliklaridan kelib chiqqan holda kontent va faoliyatni tavsiya qilish uchun algoritmlardan foydalanadi.

Umuman olganda, raqamli o'quv muhiti mustaqil o'rganish uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu manbalardan foydalangan holda, talabalar o'zlarining ta'lim yo'llarini rivojlantirishlari va ularning qiziqishlari va ehtirosalarini chuqurroq o'rganishlari mumkin.

Raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishning bir necha usullari mavjud:

Raqamli resurslarga kirishni ta'minlash: Talabalarning bir qator raqamli resurslardan, jumladan, onlayn darsliklar, multimedia kontenti va ta'lim ilovalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlash. Bu resurslar yuqori sifatli va o'quvchilarning ta'lim ehtiyojlariga mos kelishini ta'minlash uchun tuzatilishi kerak.

O'z-o'zini boshqarishni rag'batlantirish: o'quvchilarni o'z ta'lim maqsadlarini belgilash, o'z manfaatlarini ko'zlash va o'z ta'lim uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga undash orqali o'z-o'zini boshqarish madaniyatini tarbiyalash. Buni

o'quvchilarga turli xil o'quv resurslari bilan ta'minlash va ularni o'rganishga turlicha yondashuvlarni izlashga va tajriba qilishga undash orqali amalga oshirish mumkin.

Shaxsiylashtirilgan o'quv platformalaridan foydalaning: individual talabalarning ehtiyojlari va manfaatlariga moslashtirilgan shaxsiylashtirilgan o'quv platformalaridan foydalaning. Bu platformalar o'quvchilarning o'rganish tarixi va afzalliklariga asoslanib, kontent va faoliyatni tavsiya qilish uchun algoritmlardan foydalanadi va talabalarning mustaqil ta'lim olishlarida yordam berish uchun ishlatilishi mumkin.

Hamkorlik uchun imkoniyatlar yarating: Talabalarni loyihalar, muhokamalar va guruh topshiriqlarida tengdoshlari bilan hamkorlik qilishga undash. Buni onlayn munozara forumlari, hamkorlikdagi hujjatlar va video konferentsiya dasturlari orqali amalga oshirish mumkin.

Muntazam fikr-mulohazalarni taqdim eting: Talabalarga ularning muvaffaqiyati va ishlashi haqida muntazam ravishda fikr-mulohazalarni taqdim eting. Buni onlayn viktorinalar, avtomatlashtirilgan baholash va o'rganish tahlillari orqali amalga oshirish mumkin va talabalarga o'z kuchlarini jamlashlari kerak bo'lgan sohalarni aniqlashga yordam beradi.

Talabalarni ta'lim strategiyalari bilan qo'llab-quvvatlash: Talabalarga eslatma olish, vaqtni boshqarish va faol o'qish kabi samarali ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish bo'yicha ko'rsatmalar bering. Buni onlayn darslar, vebinarlar va murabbiylik seanslari orqali amalga oshirish mumkin.

Umuman olganda, raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish resurslar, qo'llab-quvvatlash va yo'l-yo'riqlarning kombinatsiyasini talab qiladi. Talabalarga muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan vositalar va ko'nikmalarni taqdim etish orqali o'qituvchilar raqamli asrda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan mustaqillik va o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

Raqamli ta'lim sharoitida o'quvchilarning mustaqil ta'limini tashkil etishning ko'plab afzalliklari bor bo'lsa-da, hal qilinishi kerak bo'lgan bir qancha muammo va muammolar ham mavjud. Ulardan ba'zilari:

Raqamli kirishning yo'qligi: Hamma talabalar raqamli qurilmalar yoki ishonchli internet ulanishlariga ega emas, bu ularning mustaqil ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish qobiliyatini cheklashi mumkin.

Raqamli savodxonlik: Ba'zi talabalar raqamli ta'lim resurslarini boshqarish va ulardan samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan raqamli savodxonlik ko'nikmalariga ega bo'lmasligi mumkin, bu ularning mustaqil ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish qobiliyatini cheklashi mumkin.

Motivatsiya: Ba'zi talabalar g'ayratni saqlab qolish va mustaqil ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish uchun kurash olib borishi mumkin, ayniqsa, agar ular an'anaviy sinf muhitining qo'llab-quvvatlanishi va tuzilishiga ega bo'lmasa.

Sifatni nazorat qilish: Raqamli ta'lim resurslarining ko'pligi bilan o'qituvchilar uchun talabalar foydalanadigan resurslar yuqori sifatli va o'quv maqsadlariga mos kelishiga ishonch hosil qilish qiyin bo'lishi mumkin.

Baholash: Talabalarning mustaqil ta'lim faoliyati kontekstida o'rganishini baholash qiyin bo'lishi mumkin, ayniqsa ular turli xil manbalar va materiallar bilan shug'ullansa.

Tenglik: Mustaqil ta'lim faoliyati mavjud ta'limdagi nomutanosiblikni kuchaytirishi xavfi mavjud, ayniqsa kam ta'minlangan talabalar zarur raqamli resurslar va yordamga ega bo'lmasa.

Umuman olganda, ushbu muammo va muammolarni hal qilish o'qituvchilar, siyosatchilar va boshqa manfaatdor tomonlardan barcha talabalar zarur raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishini va samarali va mazmunli mustaqil ta'lim faoliyati bilan shug'ullanishlarini qo'llab-quvvatlashlarini ta'minlash uchun birgalikdagi sa'y-harakatlarni talab qiladi.

Raqamli ta'limda o'quvchilarning mustaqil ta'lim olishi samarali ta'lim garovidir. Raqamli ta'limda talabalarning mustaqil ta'lim olishi samarali o'rganish uchun kuchli vosita bo'lish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, bu muvaffaqiyat kafolati emas. Mustaqil ta'lim samaradorligi ko'plab omillarga, jumladan, raqamli resurslar sifatiga, talabalarga ko'rsatilayotgan yordam darajasiga, talabalarning o'z motivatsiyasi va faolligiga bog'liq.

Samarali mustaqil ta'lim talabalardan raqamli resurslardan foydalanish va mustaqil ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlarga ega bo'lishni talab qiladi. Bunga vaqtni boshqarish, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini aks ettirish kabi ko'nikmalar kiradi. Ushbu ko'nikmalarsiz talabalar raqamli ta'lim taqdim etayotgan imkoniyatlardan foydalanishda qiynalishi mumkin.

Bundan tashqari, samarali mustaqil ta'lim qo'llab-quvvatlovchi va qiziqarli o'quv muhitini talab qiladi. Bunga yuqori sifatli raqamli resurslardan foydalanish, hamkorlik va fikr-mulohazalar uchun imkoniyatlar, o'qituvchilar va tengdoshlar tomonidan qo'llab-quvvatlash kiradi.

Mustaqil ta'lim samarali o'rganish uchun kuchli vosita bo'lishi mumkin bo'lsa-da, bu muvaffaqiyat kafolati emas. Pedagoglar o'quvchilarning mazmunli va samarali mustaqil ta'lim faoliyati bilan shug'ullanishi uchun zarur ko'nikmalar, yordam va resurslarga ega bo'lishini ta'minlashga harakat qilishlari kerak.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномаси. <https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevningoliy-25-01-2020>.

2. <https://www.pv.uz/uz/news/raqamli-talimga-otishni-pandemiyajadallashtirdimi>.

3. Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личностно ориентированной Smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов // Современные проблемы науки и образования. – 2019. – № 1.

4. URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=28507> (дата обращения: 25.06.2020).

5. Xashimova, D. (2019). ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА СТРАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН. Архив научных исследований, 1(1). извлечено от <https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/291>

TA'LIM JARAYONI SUBYEKTLARI KOMPETENTLIGINING TA'LIM SIFATIDAGI AHAMIYATI

O'ralov Suxrob Maxammadi o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotasiya. Mazkur maqolada kompetentlik tushunchasi va uning falsafiy-pedagogik tahlili, bu tushuncha bo'yicha olimlar fikrlari bayon etilgan, tayanch kompetensiyalar tahlil qilingan, ta'lim sifatini oshirishda subyektlar (o'qituvchi va o'quvchi) kompetentligininig ahamiyati yoritilgan hamda kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim tizimidagi asosiy omillar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, kasbiy malaka, tayanch kompetensiyalar, ijtimoiy va siyosiy kompetensiyalar, jamiyatni axboratlashtirish, kognitiv va ijodiy faoliyat, kompetensiyalarini shakllantirish

ЗНАЧЕНИЕ КОМПЕТЕНЦИИ СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В КАЧЕСТВЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Оралов Сухроб Махаммади угли
Чирчикский государственный педагогический университет

Аннотация. В данной статье представлено понятие компетентности и ее философско-педагогический анализ, представлены взгляды ученых на данное понятие, проанализированы базовые компетенции, выделено значение компетентности субъектов (педагогов и обучающихся) в повышении качества образования и образования на основе компетентностного подхода названы основные факторы в системе лим.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная квалификация, базовые компетенции, социальные и политические компетенции, информирование общества, познавательно-творческая деятельность, формирование компетенций.

THE SIGNIFICANCE OF THE COMPETENCE OF THE SUBJECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE QUALITY OF EDUCATION

Oralov Sukhrob Makhammadi ugli
Chirchik State Pedagogical University

Abstract. In this article, the concept of competence and its philosophical-pedagogical analysis, the opinions of scientists on this concept are presented, basic competencies are analyzed, the importance of the competence of subjects (teachers and students) in improving the quality of education is highlighted, and education based on the competency approach the main factors in the lim system are mentioned.

Keywords: competence, competence, professional qualification, basic competences, social and political competences, informing society, cognitive and creative activity, formation of competences

Kirish. XX asr oxiri, XXI boshida mehnat bozoridagi dinamik o'zgarishlar, insonning nafaqat bilim va ko'nikmalari balki, shaxsiy fazilatlarga bo'lgan talabi ortishi natijasida kompetensiya va kompetentlik tushunchasi kirib keldi. So'nggi o'n yillikda ta'lim samaradorligini oshirish borasida olib borilayotgan ishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, qilinayotgan ishlarning samaradorligi asosan XX asr 70-yillarida muomalaga kirib kelgan kompetensiya va kompetentlik tushunchalari bevosita bog'liqdir [1]. AQSHda qo'llanilgan kompetensiya so'zining mazmuni kasbiy bilim va ko'nikmalariga qarama-qarshi qo'yilib "istalgan kasbiy faoliyatning mustaqil universal tashuvchi" sifatida qaralgan. "Kompetensiya" va "kompetentlik" so'zlari

XX asrning 60-70 yillarida ushbu tushunchalar ilk bor ilmiy adabiyotlarda qo'llanila boshlanadi.

Adabiyotlar tahlili. J.Ravenning 1984 yilda chop qilingan "Zamonaviy jamiyatda kompetentlik" nomli asarida: "U juda ko'p miqdordagi komponentlardan tashkil topgan bo'lib, ulardan ko'pchiligi bir-biriga nisbatan mustaqildir..., ayrim kompetentlar ko'proq kognitiv sohaga tegishlidir, boshqalari emosional sohaga tegishli. Bu kompetentlar o'z-o'zini samarali boshqarishda bir-birini to'ldirishi mumkin" degan fikrni ilgari suradi [2]. Jak Delor fikricha, bajarishni o'rganish deyilganda, nafaqat kasbiy malakaga ega bo'lish, balki keng ma'noda kompetentli bo'lish, ya'ni, guruhlarda ishlay olish va ish paytida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlardan muvaffaqiyatli chiqib keta olish nazarda tutiladi. Shuni ta'kidlash joizki, "kompetentlik" tushunchasi bilan birgalikda, uning sinonimi sifatida "malakalar bazasi" termini ishlatilgan hollar mavjud. B.Oskarson fikriga ko'ra, ular keng qamrovli, maxsus kasbiy xislatlariga qo'shimcha ravishda rivojlanadi [3]. Bunday tayanch kompetensilar: jamoada samarali ishlash, rejalashtirish, muammolarni yechish, ijod, peshqadam bo'lish, tadbirkorlik, tashkilotchilik, va kommunikativ ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

Muhokama va natijalar. XX asr 90-yillarida kompetensiya tushunchasi Yunesko xujjatlarida ta'limdan kutiladigan natija sifatida bir-qancha kompetensiyalar ajratib olinib boshlandi. Jumladan, 1996 yil martida Bern shahridagi Yevropa Kengashi dasturi bo'yicha o'tkaziladigan simpoziumda, ta'limni isloh qilishda tayanch kompetensiyalarni belgilash orqali ta'lim olish muvaffaqiyatli ishlashlariga keng yo'l ochilishi xususidagi masala qo'yiladi. Bunda kompetensiya tushunchasi mazmuni hali to'la ochib berilmaganligiga to'xtalib o'tiladi.

Ta'lim oluvchi nazariy bilimlarini amaliy jarayonlarda qo'llashi orqali "inson-texnika", "inson-jamiyat", "fan-tabiat" munosabatlarining keng qamrovli jarayon ekanligiga ishonadi va uning ichki dunyosi bilan jamiyat o'rtasidagi muhim kompetensiyalar shakllanadi. Ta'lim turlari o'rtasidagi integrasiya natijasida ta'lim oluvchi egallagan kompetensiyalar uning ta'limdan keyingi faoliyatida duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarni bartaraf etishida, kasbning turli sohalariga tayyor bo'lishiga yordam beradi [4].

Ma'ruzachi B.Xutmaxer tomonidan "kompetensiya" tushunchasi "bilamanki nima..."dan ko'ra "bilamanki, qanday..." tushunchasiga yaqinroq turishi ta'kidlanadi [2]. U, Yevropa kengashi tomonidan qabul qilingan "Yevropa yoshlari ega bo'lishi kerak bo'lgan" beshta tayanch kompetensilarning ta'riflarini keltiradi. Bular quyidagilardir:

ijtimoiy va siyosiy kompetensiyalar. Jamoada qaror qabul qilishda qatnashish va u haqda javobgarlikni his qilish. Zo'rvonlik ishlatmasdan mojarolarni hal etish; demokratik institutlar ishini yaxshilash va qo'llab-quvvatlash;

ko'p madaniyatli jamiyat hayoti bilan bog'langan kompetensiyalar. Rasizm va ksenofobiya ko'rinishlarini nazorat qilish, notolerantlik muhitining rivojlanmasligi uchun ta'lim orqali yoshlarga madaniyatlararo kompetensilarni ya'ni, o'zgalarni hurmat qilish, boshqa madaniyatga, tilga va dinga ega bo'lgan insonlar bilan birgalikda shay bo'lish kabi zaruriy xislatlarni singdirish;

og'zaki va yozma aloqaga kirishish bilan bog'liq kompetensiyalar. Bunday kompetensiyalarga ega bo'lmagan insonlar ijtimoiy jihatdan izolyasiyalanib qolish xavfiga duchor bo'ladilar. Bu kontekstda kommunikasiyaga kirishish uchun ona tilidan tashqari yana boshqa tilni bilishi muhim ahamiyatga egaligi;

jamiyatni axboratlashtirish bilan bog'liq kompetensiyalar. Ommaviy axborot vositalari va reklamalar orqali tarqalayotgan axborotlarga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lish uchun kuchli va kuchsiz tomonlarini ajrata bilish uchun bunday texnologiyalarni bilish;

kasbiy va ijtimoiy hayot kontekstiga ko'ra butun hayoti davomida uzluksiz ravishda o'qib o'rganib borishni nazarda tutadi.

Dars jarayonining muvaffaqiyatli kechishi uchun o'qituvchi o'quvchilarni ijodiy jarayonga, jalb qilishi axloqiy qadriyatlarning mohiyatini ochib berishga va ularga bo'lgan munosabat tuyg'ularini uyg'otishga imkon berishi lozim. Ta'limdagi kognitiv va ijodiy faoliyatning pozitsiyasi o'quvchi «men» ining boshqa ko'rinishlarini ham rag'batlantiradi, jumladan, o'z-o'zini tashkil qilish, o'zini o'zi boshqarish, o'z-o'zini hurmat qilish, o'zini-o'zi takomillashtirish istagini yuzaga keltiradi. Ta'lim mazmunining barcha tarkibiy qismlari o'zaro bog'liq, sababi shaxsning tajribasi, uning asosiy tarkibiy qismlari doimo birlikda bo'ladi. Kognitiv fazilatlar amaliy ko'nikmalarsiz namoyon bo'lmaydi, ijodkorlik tajribasi esa hammaga ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarni yetarli darajada bilmasdan turib rivojlanmaydi. Ta'lim mazmunining kompetensiyaga asoslangan nazariyasi bo'yicha rus pedagoglaridan V.A.Bolotov, O.E.Lebedev, A.A.Pinskiy, V.V.Serikov, I.D.Frumin, D.B.Elkoninlar samarali ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar. Zamonaviy axborot jamiyati tubdan o'zgarib borayotgan ijtimoiy va axborot makonida ishlashga qodir, mustaqil ravishda qaror qabul qila oladigan, hamkorlik qilishga qodir, faolligi, tashabbuskorligi bilan ajralib turadigan, madaniyatlararo o'zaro munosabatlarga tayyor, o'zini o'zi boshqarish qobiliyatiga, mamlakat taqdiri uchun ma'suliyat hissiga ega bo'lgan odamlarga, ya'ni pedagoglarga muhtoj. Pedagoglar fikricha ta'lim mazmunining mohiyati, asosini "kompetentliklar" tashkil etadi. Shu o'rinda kompetensiya tushunchasini izohlab o'tadigan bo'lsak, kompetensiya - bu shaxsning hayotiy muammolarni hal qilishdagi yaxlit tajribasi, ko'plab ijtimoiy sohalar va ijtimoiy rollar bilan bog'liq asosiy vazifalarni bajarish usullarini o'zlashtirganligi.

Kompetensiya - egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik va kasbiy faoliyatda qo'llay olish qobiliyati.

Bizga ma'lumki ta'lim jarayonini tashkil qilishda o'qituvchi va o'quvchi munosabati yuzaga keladi. Kompetentlik va kompetensiya tushunchalarining yagona ta'rifi yo'qligi sababli turlicha talqin qilinadi. Jumladan B. A. Vedenskiy "Ensiklopedik lug'at"da shunday ta'rif beradi: "Kompetensiya - bu vakolatlar doirasi, shaxs bilimi, tajribasi orqali egallagan savollar doirasi" ya'ni, insonning u yoki bu faoliyat sohasida muhokama qila oladigan va ega bo'lgan bilimlari. "Xorijiy so'zlarning izohli lug'ati"da kompetensiyaning ta'rifi quyidagicha keltiriladi: "Kompetensiya -qandaydir savollar doirasida, qandaydir bilimlar sohasidagi xabardorlik".

Kompetent – bu nufuzli qandaydir sohani biladigan, xabardor, ya'ni, kompetensiyaga ega bo'lishlikdir.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida ushbu so'zga quyidagicha ta'rif berilgan: Kompetensiya lotincha "competo"- erishayapman, munosibman, loyiqqan degan ma'nolarni bildiradi.

1) muayyan davlat organi (mahalliy o'z-o'zini boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonun, ustav yoki boshqa xujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi;

2) u yoki bu sohadagi bilimlar, tajriba. "Sovet ensiklopedik lug'ati"da sodda ammo tushunarli ta'rif berilgan bo'lib bunda, kompetensiya - bu ma'lum sohadagi tajriba va bilimlar majmui sifatida qaraladi. Ta'lim tizimida ushbu tushunchaning paydo bo'lishi umumta'lim maktablari o'quvchilari maktabni tugallash paytida egallashi shart bo'lgan faoliyat turlarida bir qator o'zgarishlar bo'lishiga olib kelgan holda, har bir o'quvchi zaruriy kompetensiyalarni egallashi, faoliyatga oid tajribalar orttirishi zarur. Bunda kompetensiya va faoliyat bir-biri bilan mustahkam bog'liq [5]. Mazkur atamalarning ta'rifini tahlil qilishda A.V. Xutorskiyning bergan ta'rifi tushunchalarning ta'rifini ochib bera oladi. U mazkur tushunchaning lotin ildizlariga e'tiborini qaratadi: lotinchadan "sompentia"-so'zining tarjimai, bu inson tomonidan yaxshi xabardor bo'lgan, bilgan va ma'lum tajribaga ega bo'lgan masalalar doirasi [6]. Uning ta'rifini tahlil qiladigan bo'lsak, shaxsning ma'lum bir sohada faoliyat ko'rsatishga imkon beradigan zaruriy bilim va ko'nikmalarga egaligi. Ya'ni o'sha sohani yetuk vakili

bo'lish uchun talab qilinadigan bilim va ko'nikmalar sifatida ko'rib chiqilgan. Bu borada rus pedagoglari V.V.Serikov, V.A.Bolotovlar "bilimli, o'qimishli, ko'nikmali bo'lish usuli, shaxsiy o'zligini namoyon qilishga imkon beradigan tushunchalar jamlanmasi" sifatida ta'riflagan [7]. Fikrimizcha, kompetentlik o'qitish jarayonining bir bo'lari bo'lib, ta'lim olayotganlarning shaxsiy sifatiga bog'liq bo'ladi. Demak, kompetensiya tushunchasi ilmiy tushuncha sifatida, ko'pchilik pedagoglar tomonidan o'quvchi (o'qituvchi, talaba) egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarni o'z ichiga olgan holda, faqatgina bilish kategoriyasi sifatida emas, balki shaxsiyat kategoriyasi hamda ma'lum bir faoliyatni amalga oshirish maqsadi va vositasi sifatida ham qaraladi. Kompetentlik tushunchasi xuddi kompleks struktura sifatida talqin qilinib, uning tarkibiga zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash, qandaydir faoliyatni bajarish qobiliyatini aniqlovchi shaxs xususiyatlari, kasbiy xususiyatlar to'plami, shaxsning tegishli kompetensiyalarni egallashi kabi elementlar kiradi. Tegishli kompetensiyalar o'quvchi ong va ong ostida shakllangach diniy va dunyoviy tushunchalarni o'zida singdirish va ularga amal qilishi bilan izohlanadi. Kompetensiyalar turli mazmun va shakllarda bo'ladi. Hozirgi kunda kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim tizimi dunyo mamlakatlari ta'lim tizimi, jumladan, Yevropa mamlakatlari o'quv jarayoniga kirib kelmoqda. Shular jumlasidan, MDH mamlakatlaridan Rossiya pedagoglari ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlarida umumta'lim maktablari tizimida kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish yuqori samara berishini asoslab berdilar va maktab o'quvchilari kompetensiyalarini shakllantirishni uch turga bo'ladi:

1. Tayanch kompetensiyalar (metapredmet kompetensiyalari)
2. Fanlararo kompetensiyalar
3. Fanga oid kompetensiyalar

Ma'lumki, inson jamiyatda muvaffaqiyatli yashashi uchun ma'lum bir turdagi layoqatlarga, qobiliyatlarga, malakalarga ega bo'lishi talab qilinadi. Inson hayotida ushbu masalada tayanch kompetensiyalarga ega bo'lish talab qilinadi. Jumladan, o'z fikrini erkin, ravon, tushunarli tarzda og'zaki yoki yozma bayon qila olishi, zaruriy axborotlarni izlab topa olishi va undan foydalana olishi, jamiyatda har jabhada faol bo'lishi, o'z-o'zini rivojlantirishi va boshqa xususiyatlarga ega bo'lishi talab qilinadi.

Dunyoda tayanch kompetensiyalarning eng maqbul varianti A.V.Xutorskiy tomonidan ishlab chiqilgan va quyidagilardan iborat:

- qadr-qimmat, e'tiqod kompetensiyasi;
- umummadaniy kompetensiyalar;
- o'quv-o'rganish kompetensiyasi;
- axborot kompetensiyasi;
- kommunikativ kompetensiya;
- ijtimoiy-mehnat kompetensiyasi;
- shaxsni takomillashtirish kompetensiyasi.

Yevropa o'rta ta'lim tizimida o'quvchilar kompetentligi erishilgan natijalariga ko'ra uchta yo'nalishda baholanadi:

1. Shaxsiy natijalar.
2. Tizimli –faoliyatiga ko'ra natijalari.
3. O'quv predmetlari bo'yicha natijalari.

Bunday baholash tizimi ta'lim tizimini kompetensiyaviy yondashuv asosida olib borishni taqozo qiladi.

Xulosa. Hozirgi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlari ta'lim sifatini oshirishning asosiy omili sifatida "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari bilan bog'lamoqda. Bu jarayonda o'quvchilarning ta'limga bo'lgan motivatsiyasini oshirish hamda ta'lim va tarbiyaviy jarayonni uyg'unlikda olib borish kabi tamoyillar ustuvor tamoyil sifatida qaralmoqda [8]. Har bir o'quvchining maktabda olingan bilimlardan shaxsiy hayotida foydalana olish qobiliyati shakllanishi uning shaxs

sifatida shakllanishi va ijtimoiylashuvida nihoyatda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari fanga oid bo'lgan kompetensiyalarni o'zlashtirish natijasida olingan bilimlarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyati, hamda shaxsning funksional va kasbiy xususiyatlari majmui sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchi bilim olsayu uni amalda qo'llash ko'nikmasi va qobiliyati shakllanmagan bo'lsa, bunday insonning jamiyatga nafi tegmaydi. Shu sababli ta'limga nisbatan kompetensiyaviy yondashuv yetakchi masala sifatida namoyon bo'lmoqda. XXI asrda kompetensiya muammosi ta'lim sohasiga kirib keldi va vaqt o'tishi bilan yetakchi o'rinni egalladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зимняя И.А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? (теоретико методологический аспект) // Высшее образование сегодня. – 2006. – № 8. – С. 20–26.
2. Усаров Ж. Таянч ва фанга оид компетенциялар асосида таълим мазмунини такомиллаштириш ва ўқувчилар компетентлигини ривожлантириш (физика фанини ўқитиш мисолида). Пед.ф.док. дисс. Тошкент, 2019. 267-б.
3. Мирзахмедов Б. Физикадан муаммоли тажриба бажаришда ўқувчи ўқув ижодий фаолияти ва уни бошқариш технологияси // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2007. – 45-53.
4. Тоштемирова С.А. Кластерли ёндашув асосида умумий ўрта таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш // педагогика фанлари бўйича фалс. докт.дисс. Тошкент. 2021. – 198 б.
5. Усаров Ж.Э. Роль науки в формировании современной виртуальной реальности // Материалы международной научно-практической конференции. - Саратов, 30 декабря 2018 г. – С. 69-73.
6. Хужамбердиева Д.С. Малака ошириш тизими тингловчиларида касбий компетентликни ривожлантиришнинг ўзига хос жиҳатлари // Замонавий таълим. – Тошкент, 2018. - № 4. – Б. 16-21.
7. Болотов В.А., Сериков, В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8–14
8. Усаров Ж.Э. Использование методик обучения для развития компетенций студентов // International Journal of Progressive Sciences and Technologies (JPSAT).

БОШЛАНГИЧ СИНФ ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА МОТИВАЦИЯ

*Пирниязова Шолпан Отениязовна
Бошланғич таълим кафедраси ўқитувчиси
Нукус давлат педагогика институти, Ўзбекистон*

МОТИВАЦИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

*Пирниязова Шолпан Отениязовна
Преподаватель кафедры “Начальное образование”
Нукусский государственный педагогический институт, Узбекистан*

MOTIVATION IN THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOLS

*Pirniyazova Sholpan Oteniyazovna
Lecturer of the Department of “Primary education”
Nukus State Pedagogical Institute, Uzbekistan*

Аннотация: Ушбу мақолада она тили ва ўқиш дарсларида ўқувчиларнинг қизиқишини уйғотишга қаратилган самарали усуллар ва амалий иш жараёнлари билан боғлиқ масалалар баён этилган.

Калит сўзлар: мотив, ички ёки ташқи мотивация, мақсад, қизиқиш, тасниф, тавсиф, таъриф, ўқув-билув фаоллиги, нутқ ўстириш, тил ҳодисаси.

Аннотация: В этой статье описываются вопросы, связанные с эффективными методами и процессами практической работы, направленными на пробуждение заинтересованности у учащихся на уроках родного языка и чтения.

Ключевые слова: мотив, внутренняя или внешняя мотивация, цель, заинтересованность, классификация, описание, определение, учебно-познавательная деятельность, развитие речи, языковое явление.

Annotation: This article describes issues related to effective methods and processes of practical work aimed at arousing students' interest in the native language and reading lessons.

Key words: motive, internal or external motivation, aim, interest, classification, description, definition, educational and cognitive activity, speech development, linguistic phenomenon.

Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг ўқув фанига доир билимларни ўрганишга қизиқишини уйғотиш, мақсадларнинг реал, амалий зарурият эканлигини чуқурроқ англашда мотивация муҳим ўрин тутди. Дарсда ўқувчиларга мавзунини ўрганиш мақсади маълум қилингандан кейин мотивни аниқлаштиришга ўтилади. Мотив, мотивация тушунчалари методик адабиётларда кўп ишлатилган тушунчалардир. Мақсад бошқа, мотив, мотивация бошқа. Г.М.Первова мақсад билан мотивнинг бир-биридан фарқини қуйидагича сўроқ сўзлар ёрдамида тушунтиради: Зачем – это пели по чтению, а почему – это причины или мотивы [1]. Демак, мавзунини ўрганиш мақсадидан кейин ўрганиш сабаби аён қилинади. Сабаблар сирасида нутқда хатоларга йўл қўйилаётганлиги устувор аҳамият касб этади. Бундай изоҳлар, табиийки, бола нутқини кузатиш асосида айтилади. Чунки ёзма иш (масалан, диктант) таҳлилида йўл қўйилаётган типик хатолар ўқувчиларга маълум, уларни тузатиш зарурияти уларни доим ташвишга солади. Бундан ташқари, нутқини бойитиш зарурияти, таъсирчан сўзлаш зарурияти ва бошқа кўплаб заруриятлар тил

ходисаларини ўрганиш сабабига ишора қилади. Лекин она тили дарсларида терминлар, уларнинг таърифлари, тил ҳодисаларининг тавсифлари, таснифлари хатоларни тузатиш билан боғланмайди, филологик билимлар беради, холос. Уларни ўрганиш сабаби тил ҳодисаларини (товуш-ҳарф, бўғин, сўз, кўшимча ва ҳ.к.) аташ орқали (терминларга таяниб) зарур маълумотларни дарсликдан кидириб топиш ва бошқа шу каби эҳтиёжлар бўлиши мумкин. Айтмоқчимизки, бундай назарий маълумотлар зарур даражада мотив пайдо қила олмайди.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, Г.М.Первова пайқаганидек, «Она тили дарсларида дастлабки кезларда бола уни ўрганишга зарурият сезмайди: мақсад ҳам, мотив ҳам бўлмайди. Бу ишлар ўқитувчи томонидан бажарилади. Нимани ўрганар эканмиз, деган савол туғилса, бу мотив саналади».

Мақсад мотивда конкретлашади. Тил ҳодисасини нима учун ўрганиш кераклиги (мақсад ва мотив) эса ўқувчиларда уни ўрганиш истагини уйғотади. Истак эса қизиқиш билан уйғун ҳолда келади. Истак қанчалик кучли бўлса, қизиқиш ҳам шунчалик кучли, барқарор бўлади. Албатта, филологик билимни эслатувчи назарий маълумотлар болаларда кучли қизиқиш уйғота олмайди. Нутқ ўстириш билан, шу жараёнда билимларни амалда қўллаш [2] билан боғланган билимларгина хоҳиш-истакка қувват бағишлайди. Айтиш мумкинки, нутқ ўстириш ҳамма вақт мақсад ва мотивли бўлади, коммуникативлик билан йўғрилади, яъни кимгадир қаратилади, ҳис-туйғу аралашади, шарт-шароит, вазият ҳисобга олинади. Шунга кўра ўқувчида гапириш учун мотив уйғотиш, бир-бирдан ахборот олишга, ҳис-туйғу ифодалашга бўлган қизиқишлари, эҳтиёжлари ва имкониятларини ошириб бориш керак. А.Нажимова ўринли таъкидлаганидек, «Ўқитувчининг эҳтиросли, жўшқин, таъсирчан нутқи, санъаткорларнинг бадиий ўқишлари унда шундай нутқ соҳиби бўлиш истагини уйғотмасдан қолмайди. Она тили дарслари унинг бу истаklarини қондира бошлаган тақдирдагина барқарор қизиқиш юзага келади» [3]. Аксинча, ўқувчида она тили қонун-қоидаларини ўрганиш, мотив асосида пайдо бўладиган ўз нутқини ўстириш истаги бўлмаса, у дарсда бажарилаётган иш турларига қизиқиш билан қарамайди, лоқайд бўлади.

Олимларнинг фикрича, мотивация инсоннинг шахс сифатидаги сифатларини ўзида намоён этишини ўз ичига олади. Мотивация – одамни бирор фаолиятга ундайди, мотив – муайян ҳаракатни келтириб чиқарадиган сабаб. Ички мотив (ўзгалар ёрдамсиз мустақил равишда билим олишга интилиш) шахснинг ўзида бўлади. Мақсадга эришиш йўлида ўзига баҳо бериш, мақсадга эришиш учун қурбани етишига ўз-ўзини ишонтириш учун қулай шароит яратиш кўзда тутилади. Ушбу жараёнда ўқитувчи кўйилган мақсадга эришиш, мотивация пайдо қилиш учун ўқувчиларга ўз-ўзини текшириш, ўзлигини англаш, ўз-ўзига баҳо беришини таъминлаш ҳаракатида бўлади. Мотивациянинг ички типи шахс учун ўз хоҳиш-истаги тарзида намоён бўлади. Мотивациянинг ташқи типи фаолият мазмуни туфайли эмас, балки у билан боғланмаган сабаблар билан, масалан, ғолиб бўлиш, мақтов эшитиш, ёмон баҳо олмаслик ва бошқа шу кабилар туфайли юзага келади. Мотивация ижобий (мақтов ва б.) ва салбий (дакки эшитиш ва б.) бўлади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, Г.В.Первова кузатишлар асосида таъкидлаганидек, мотивацияга ёрдам берувчи ёки унинг ривожланишини тўхтатиб турувчи омиллар кўп: катталарнинг намунаси, боланинг китоб дунёси, китоб билан ишлаш методларини қўллаш, оммавий ахборотнинг замонавий аудиовизуал воситаларга ортган қизиқиш ва б. [1].

Агар ўқувчи шунчаки топшириқ асосида, мажбурий равишда ишласа, унинг фаолияти мотивсиз бўлади. Ўқувчи ўқитувчининг мақсадини бажаради, холос. Бундай вазиятнинг олдини қисман олиш учун аста-секин ўқувчиларни ўз олдига мақсад қўйиш, тил ҳодисаси ҳақида ўйлаш орқали ўзида мотив пайдо қилишга,

яъни мақсад ва мотив уйғотишга ўргатиб бориш керак.

Башарти, дастурий талаб сифатида тил ҳодисасини ўрганиш, уни ўзлаштириш заруриятдан келиб чиқиб иш олиб борилса, ўқувчилар олдига мақсад кўйилмаса, уларда мотив пайдо қилинмаса, дарс материални ўргатишга қаратилган энг самарали методика ишлаб чиқилиб, фойдаланилса ҳам, нутқий фаолият ривожланмайди.

Ўқувчи назарий маълумотни, унинг таркибидаги тил ҳодисаларини ўрганиш мақсадидан воқиф бўлгач, ички ёки ташқи мотивация асосида истак ҳосил қилиб, янги мавзунини самарали ўрганишга эришар экан, жараён шу билан тугамайди: унда шу каби билимларни мустақил ўрганиш ёки шунга ўхшаш ишни такрор бажариш истаги юзага келади.

Мотивация ҳақидаги манбаларда айтилишича, кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ички ундашлари орасида билиш қизиқишлари янада муҳимроқ роль ўйнайди. Ўқитувчининг вазифаси нутқий машқлар орқали болаларнинг қизиқишларини аниқлаш, қўллаб-қувватлаш ва шакллантиришдан иборат [4].

Р.Ибрагимов билиш фаолияти ҳақида гапириб, мотивация масаласига тўхталар экан, шундай ёзади: «Агар ўқувчиларнинг ўзлаштирадиган билимлари амалиёт, ҳаётда кенг қўлланилиши, уларсиз дастурнинг кейинги бўлимларини муваффақиятли ўзлаштириш мумкин эмаслигини билсалар, тақдим этилган билимларни яхши ўзлаштиришга мотивациясининг муҳим унсурларидан бири таълимдаги ютуқлардан қониқиш ҳиссини ҳосил қилишдир. Бу омил энг аввал яхши ўзлаштирайдиган ўқувчилар учун муҳим. Синфдан-синфга ўтган сари билимлар ҳам мураккаблашиб, ўқувчиларнинг эгаллаши қийинлаша боради, ўз кучига ишончи сусаяди. Бу, ўзлаштираувчиликнинг энг муҳим сабабларидан бўлиб, унинг оқибатида уқишга салбий муносабат юзага келади» [5].

Мақсадни маълум қилиш ва мотивациялашнинг вазифаси қизиқиш уйғотишгина эмас, балки ўқувчиларнинг ўқув-билув фаоллигини ошириш, яъни уларни фаоллаштиришдир. Ўқувчиларни фаоллаштириш деганда аввало уларнинг куч-ғайратини сафарбар қилиш ва диққатини марказлаштиришдир. Бундай руҳий ҳолатда мақсад сари интилиш кучли даражага етади, билимларни пухта ўзлаштириш, ҳатто бир умр эсдан чиқмайдиган қилиб эгаллашни таъминлайди.

Албатта, ўқувчиларнинг бутун кучини сарфлаб ўқув-билув фаолиятини амалга ошириши қандай натижа бериши ўқитувчи фойдаланадиган методикага ҳам боғлиқ. Агар ўқитувчи ўқувчиларга ваъда қилинган натижага эриштира олмаса, улар бора-бора кўйилган мақсад ва вазифаларга ишонмай кўяди, унда пайдо бўлган мотив ўз кучини йўқотади, ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигига путур етади.

Дарснинг бирор босқичини ташкил этишда, ўқувчиларни шу босқичнинг мақсади, нима учун ўрганиш зарурлиги, нутқ ўстиришдаги аҳамияти ҳақида ўқитувчининг қисқа кириш сўзи талаб этилади. Бошқача айтганда, ўқитувчи мақсадни маълум қилишда ва мотив пайдо қилишда кириш сўзидан фойдаланади. Лекин дарснинг ҳар бир босқичи шу тарзда бошланишидан ташқари, қилинган ишларнинг сифати, эришилган натижалар ҳақидаги яқунловчи сўз билан тугаши керак. Кузатишлардан маълумки, айрим муаллимлар босқични яқунловчи сўзсиз тугатадилар, баъзан ўқувчилардан ишни тўхтатишни талаб этиб, навбатдаги босқичга ўтадилар. Аслида яқунловчи сўзнинг асосий вазифаси эришилган натижани маълум қилиш ҳисобланади. Бундай ҳолатлар иш мазмунига қизиқиш уйғотмаслиги, самарадорликка салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Дарсни ташкил этишнинг муҳим жиҳати – бу дарс босқичи мазмунининг кутилаётган мақсадларга ва ўқувчиларнинг ниятларига мослиги. Ўқитувчи куйидаги уч омилдан келиб чиқади: ўқув фаолияти мазмуни, ушбу фаолиятнинг мақсади, унинг психологик қонуниятлари.

Мотивация ўқувчиларнинг у ёки бу мавзунини ўрганишга бўлган қизиқиши, мавзунини ўрганишнинг ҳаётий зарурият эканлиги, турмуш тажрибаси туфайли юзага келади. Лекин мотивацияга ёрдам берувчи ёки унинг ривожланишини тўхтатиб туривчи омиллар кўп [1]. Мотивнинг пайдо бўлишига ижобий таъсир этувчи омиллар қуйидагилар: Катталарнинг даъвати, боланинг синфда бошқалардан олдинда эканлиги, янги мавзу устида ишлаш тартиби маълум эканлиги, гуруҳ билан ишлаш, оммавий ахборотнинг замонавий аудиовизуал воситаларга ортган қизиқиш ва б.

Г.М.Первова мотивацияни икки типга ажратади: ички тип; ташқи тип. Мотивациянинг ички типи шахс учун ўз ҳолича юзага келадиган фаолият аҳамиятли бўлганда (билим олиш ёқади) кучли бўлади. Мотивациянинг ташқи типига мақтов, ғолиб бўлиш ва бошқалар киради. Г.М.Первова ўз талқинини давом эттириб, «безмотивное чтение» тушунчасини ишлатади. Бунда топшириқни бажариш кераклиги, ота-оналарнинг назорати (уйга борганда сўраб суриштириши) ва ҳ.к. маълум роль ўйнайди.

Хуллас, бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларда дарснинг ҳар бир босқичида ўрганиладиган материаллар устида ишлашга нутқ ўстириш эhtiёжларидан келиб чиқиб мотив пайдо қилиш самарадорликни таъминлаш учун хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Первова Г.М. Формирование и развитие мотивации чтения. Журнал «Начальная школа». 2009. № 9. – Стр. 37-38.

2. Тажбенова С.С. Она тили дарсларида ўқувчиларни назарий билимларни амалда қўллашга ўргатиш методикаси. (Таълим қозоқ ва ўзбек тилларида олиб бориладиган бошланғич синфлар мисолида). – Тошкент: «Фан ва технологиялар марказининг босмаҳонаси», 2010. – 76 бет.

3. Нажимова А.Д. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстиришга хизмат қилувчи машқлар тизими (таълим қорақалпоқ ва ўзбек тилларида олиб бориладиган бошланғич синфлар мисолида). Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... диссертация. – Нукус, 2022. – 34-бет.

4. Неусыпова Н. М. Развитие речи младших школьников в условиях сельской малокомплектной школы: Книга для учителя.— М.: Просвещение. 1990.— С. 46.

5. Ибрагимов Р. Бошланғич синф ўқувчилари билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари//Пед.фан.доктори ... дисс. автореферати. – Т., 2005. – 14-б.

DASTURIY TA'MINOT MAJMUASI ORQALI INFORMATIKA FANINI O'QITISHGA OID TADQIQOTLAR TAHLILI

*Quljanov Nodir Jonadil o'g'li,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Matematika va geometriya o'qitish metodikasi" kafedrası o'qituvchisi, Chirchiq, O'zbekiston*

Annotatsiya. Dasturiy ta'minot majmuasi ma'lum bir fan bo'yicha o'quv resurslari va o'quv qo'llanmalar to'plamidan iborat bo'lib, unda o'quv fanining dastur majmuasi davlat ta'lim standartida nazarda tutilgan barcha didaktik elementlarni ifodalovchi o'quv-uslubiy materiallar to'plamidan iborat bo'lishi kerak. Ushbu maqolada yangi axborot texnologiyalariga oid tadqiqotlar sharhlari hamda ular asosida yaratilgan dasturiy ta'minot tizimlari va ularning xususiyatlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, axborot resurslari, dasturiy ta'minot, oliy ta'lim, bo'lajak informatika o'qituvchilari.

ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ОБУЧЕНИЮ ИНФОРМАТИКЕ ЧЕРЕЗ ПРОГРАММНЫЙ КОМПЛЕКС

*Кульжанов Надир Жонадиль углы,
Преподаватель кафедры методики преподавания математики и геометрии Чирчикского государственного педагогического университета, г. Чирчик, Узбекистан*

Аннотация. Программный комплекс состоит из набора учебных ресурсов и учебно-методических средств в рамках одной дисциплины. Программный комплекс учебного предмета должен состоять из комплекса учебно-методических материалов, представляющих все дидактические элементы, предусмотренные государственным образовательным стандартом. В данной диссертации рассматриваются программные комплексы, созданные на основе новых средств информационных технологий, и их особенности.

Ключевые слова: информационные технологии, информационные ресурсы, программный комплекс, высшее образование, будущие учителя информатики.

ANALYS OF RESEARCHES OF TEACHING THE COMPUTER SCIENCE THROUGH THE SOFTWARE COMPLEX

*Quljonov Nodir Jonadil-Ogli,
Lecturer, Department of Methods of Teaching Mathematics and Geometry, Chirchik State Pedagogical University, Chirchik, Uzbekistan*

Abstract. The software package consists of a set of educational resources and teaching aids within the same discipline. The program complex of an educational subject should consist of a set of educational and methodological materials representing all the didactic elements provided for by the state educational standard. This dissertation discusses software systems created on the basis of new information technology tools and their features.

Keywords: information technologies, information resources, software package, higher education, future computer science teachers.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlari yetakchi oliy ta'lim muassasalarida informatika fanini o'qitishning metodik tizimi komponentlarini takomillashtirish, bo'lajak informatika o'qituvchilarining axborot kompetentligini shakllantirish, ularga o'quv materiallarini axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida yetkazish, ta'limni axborotlashtirish sharoitida informatika o'qituvchilarini tayyorlash mazmunini takomillashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Informatika o'qituvchilarini kasbga tayyorlashda kurs mazmunining tarkibiy tuzilishi va yetakchi yo'nalishlari hamda o'qitish mazmunining uzviy takomillashuvi ilmiy asoslangan bo'lishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan ta'limni axborotlashtirish sharoitida bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlash mazmunini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, fanlarni o'qitish metodikasi o'quv predmetining mohiyatidan kelib

chiqib tanlanishi lozim. Shuningdek, o'qitish metodikasi mos bilim sohasining o'rganilish va rivojlanish tarixi, o'quv dasturining maqsadi, talabalarning intellektual imkoniyatlari, yosh xususiyatlarini o'rganishga va bu xususiyatlarning konkret sharoitda qanday namoyon bo'lishiga asoslanadi. Tanlangan metodika sifatli ta'lim xizmatlarini ta'minlab, jamiyat va mehnat bozorining ehtiyojlarini hisobga olishi lozim [1]. Taqdim etilayotgan metodikaning mohiyati ta'lim jarayonida AT vositasida o'quv materiallarini vizuallashtirib, kurs mazmunini ongli ravishda idrok etishni ta'minlashdan iborat. Fan mazmuni hamda ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarga qo'yilgan talablar tahlili "Algoritmilar nazariyasi" fanining maqsadi, mazmunini shakllantirish prinsiplari, o'qitishning shakllari, usul va vositalarini aniqlash, shuningdek, erishilgan o'zlashtirish darajasi natijalarini tahlil qilish imkonini beradi. Ma'lumki, ta'lim maqsadlari davlat ta'lim standarti talablari asosida qo'yilishi lozim. "Algoritmilar nazariyasi" fanining mazmunini takomillashtirilgan holda ishlab chiqishda quyidagi umumiy didaktik tamoyillarga asoslanildi: [3]

- ta'lim-tarbiya tizimida uzviylik tamoyili - o'qitish jarayonida qat'iy mantiqiy izchillikka rioya qilinib, o'rganilgan bilimlar va shakllangan tasavvurlar oldingi o'zlashtirilgan bilimlardan kelib chiqiladi, ularni mustahkamlaydi, chuqurlashtiradi va keyingi ta'lim-tarbiyaviy jarayonga zamin hozirlanadi;

- ta'lim-tarbiyaning amaliyot bilan bog'liqligi tamoyili - ta'lim mazmunining amaliyotda o'z tadqiqini topishi bilan bog'liq bo'lib, unda tarbiyani hayot bilan uzviylikda olib borish jarayoni qaraladi; ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyili - ta'lim oluvchilarning ham intellektual, ham ma'naviy jihatdan uyg'unlikda rivojlanishini ta'minlaydi;

- ta'limda o'quv faoliyatini yaxlit shakllantirish tamoyili - ta'lim oluvchilarning diqqatini boshqarish, ularga bajariladigan ishlarni tushuntirish, zaruriy ehtiyoj - motivatsion holatlarni faollashtirish, faoliyatga yordam berish, tuzatish kiritish o'quv faoliyatining natijasini baholash jarayoni ta'minlaydi;

- ta'limning ko'rgazmalilik tamoyili - bilimlarni o'rganilayotgan hodisa va voqealarni jonli idrok etish asosida o'zlashtirishni ko'zda tutadi.

Respublikamizda ta'limni axborotlashtirish, raqamlashtirish nazariyasi va metodologiyasi hamda amaliyoti masalalari U.Begimqulov, R.Jo'rayev, U.Yuldashev, M.Soy; uzluksiz ta'lim tizimida "Informatika va axborot texnologiyalari"ni o'qitishning ilmiy metodik muammolari A.Abduqodirov, D.Abduraximov, M.Allamberganova, M.Aripov, R.Boqiyev, M.Lutfillayev, F.Murodova, N.Taylaqov, A.Haitov; ta'limga informatika va axborot texnologiyalarini joriy etish muammolari G.Abilova, A.Ashirova, M.Mamarajabov, U.Nasritdinova, S.Tursunov, M.Fayziyeva, D.Esonbayeva; bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlash masalalari F.Zakirova, B.Turayev, A.Eminovlar tomonidan tadqiq etilgan.

Ta'lim tizimini modernizatsiyalash sharoitida o'quv jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalar(AKT)ini joriy etish asosiy strategik yo'nalishlaridan biri hisoblandi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida o'quv faoliyati barcha jabhalarini axborotlashtirish, unga axborot texnologiyalarini joriy qilish, ta'lim oluvchida yangi axborot madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqmoqda. Shunga ko'ra, ushbu muammo yechimiga qaratilgan qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

Xususan, ta'limning turli bosqichlarida o'quvchi va talabalarda axborot madaniyatini rivojlantirish hamda informatika va axborot texnologiyalarini qo'llash sohasida o'qituvchilarni tayyorlash tizimi komponentlarini yoki alohida aspektlarini ishlab chiqishga yo'naltirilgan bir qancha pedagogik tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Jumladan, D.M.Esonbayevaning "Informatika va hisoblash texnikasi asoslaridan noan'anaviy darslar va ularni o'qitish metodikasi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiya ishida umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-9-sinflarida informatika ta'limida noan'anaviy darslar tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan va noan'anaviy dars texnologiyalari mazmun-mohiyati ochib berilgan[85].

D.B.Abdurahimovning "Kasb-hunar kollejlari informatikasi ta'lim turlari aloqadorligida o'qitish metodikasi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida kichik mutaxassislarning malakasini oshirishda informatika sohasida internet va masofaviy

ta'lim asosida o'qitish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan[1].

M.E.Mamarajabovning "Kasb-hunar kollejlari informatika fanining "Amaliy dasturiy ta'minoti" bo'limi mazmuni va o'qitish metodikasi (Excel va Power Point dasturlari misolida)" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiya ishida kasb-hunar kollejlari informatika fanida "Excel va Power Point dasturlari" mavzularini o'qitish metodikasi va "Excel dasturi" mavzusiga oid elektron darslikdan tashkil topgan yangi avlod o'quv metodik materiallar majmuasi ishlab chiqilgan [2].

A.G.Haitovning "Umumiy o'rta ta'limda informatika va hisoblash texnikasi asoslarini o'qitishni kompyuterlashtirish nazariyasi va amaliyoti" mavzusidagi doktorlik dissertatsiya ishida kompyuterli ta'limning o'qitish faoliyati va kompyuter, o'qitish faoliyati va kompyuter bilan bog'liq jihatlarni tahlil etish pedagogik dasturiy vositalarning samaradorligini ta'minlashi nazariy jihatdan isbotlab berilgan. Kompyuterli ta'limni sifat jihatdan yangi pog'onaga ko'tarish, pedagogik dasturiy vositalarni psixologik, pedagogik, uslubiy jihatdan takomillashtirish bo'yicha ilmiy-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan[3].

M.H.Lutfillayevning "Oliy ta'lim o'quv jarayonini takomillashtirishda axborot texnologiyalarini integratsiyalash nazariyasi va amaliyoti (Informatika va tabiiy fanlar misolida)" mavzusidagi doktorlik dissertatsiya ishida axborot texnologiyalaridan oliy ta'lim o'quv jarayonida foydalanishni umumiy holda tadqiq etish, uning nazariy, ilmiy-uslubiy hamda pedagogik asoslarini umumlashgan holda o'rganish dolzarb muammo ekanligi asoslangan. Axborot texnologiyalari komponentlarini yaxlit pedagogik tizim sifatida integratsiyalash mohiyati, mazmuni va tuzilmasi nazariy jihatdan ishlab chiqilgan hamda oliy ta'lim o'quv jarayoniga tatbiq etilgan. Bu tizim elektron qo'llanma, virtual stend, masofadan o'qitish, virtual kutubxona, pedagogik dasturiy vosita kabi mustaqil ta'limiy informatsion o'qitish texnologiyalaridan birgalikda foydalanish bo'yicha vositalar ishlab chiqilgan[4].

N.I.Taylaqovning "Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning ilmiy pedagogik asoslari (Informatika kursi misolida)" mavzusidagi doktorlik dissertatsiya ishida o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishga qo'yiladigan pedagogik talablar, mezonlar, o'quv adabiyotlarining tuzilishi, shakllari va turlarini bir butun yaxlit tizim sifatida tadqiq etilgan. O'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishga qo'yiladigan pedagogik talablar, mezonlar ishlab chiqilgan. Informatika kursi bo'yicha yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratishda fanga oid ilmiy va amaliy ahamiyatga molik nazariy ma'lumotlar, qonun-qoidalar, tushunchalar berilishi bilan birgalikda, dastavval ular o'quvchilarning yoshi va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yaratilishi, fanlararo bog'lanishda takrorlashning oldini oladigan izchil ketma-ketlikka asoslangan uyg'unlikning bo'lishi va zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'limga tezkor kirib kelishini inobatga olib o'quv adabiyotlarini yaratishda tayaniladigan didaktik tamoyillar takomillashtirilgan[5].

Fanlarni o'qitish jarayonini AT vositasida takomillashtirishga qaratilgan metodikalar ushbu klassik tamoyillarning to'laqonli ishlashiga qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. "Algoritmilar nazariyasi" fanini DMM vositasida o'qitishga qaratilgan o'qitish metodikasi bularga misol bo'ladi. Ta'lim jarayonida alohida fan bo'yicha turli formatdagi o'quv-uslubiy materiallarni o'zida uyg'unlashtiruvchi DMMni qo'llashning maqsadga muvofiqligi uning ma'lum pedagogik vazifalarni hal etishga xizmat qilib, ham ta'lim beruvchi pedagog, ham ta'lim oluvchi uchun mo'ljallangan dasturiy mahsulot ekanligidan kelib chiqadi [7, 8, 9].

DMMdagi ma'ruza mashg'ulotlarini qo'llab-quvvatlovchi taqdimot mavzu bo'yicha eng asosiy, tayanch tushuncha va ma'lumotlarni saqlaydi [10, 11, 12, 13]. Uni ekranda namoyish etib, kerakli ma'lumotlarni yozib olish uchun talabalarga taqdim etish, ham vaqtni tejashga, ham o'quv materialining asosiy nuqtalariga talabalar diqqatini jalb etishga yordam beradi. Ma'ruza darslarini DMM da mujassamlashtirilgan grafik, matnli axborotlarning pedagogning jonli ma'ruzasi orqali talabalarga taqdim etiladigan ruhiy-emotsional holati bilan uyg'unlashuvi dars jarayonida sifat jihatidan yangi axborot-ta'lim fazosini vujudga keltirib, bu fazoda kengayib boruvchi axborot oqimi ta'lim jarayonining barcha qatnashchilarini bilimlarni passiv to'plashdan, mustaqil ta'lim olish malakasini egallash tizimiga o'tishga undaydi.

Literaturagi:

1. Abduraximov D.B. Kasb-hunar kollejlarda informatikani ta'lim turlari aloqadorligida o'qitish metodikasi // Ped. fan. nom. ... dis. avtoreferati – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007. –24 b.
2. Mamarajabov M.E. Kasb-hunar kollejlarda informatika fanining “Amaliy dasturiy ta'minoti” bo'limi mazmuni va o'qitish metodikasi (Excel va Power Point dasturlari misolida) // Ped. fan. nom. ... dis. avtoreferati – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2004. –23 b.
3. Haitov A.G. Umumiy o'rta ta'limda informatika va hisoblash texnikasi asoslarini o'qitishni kompyuterleshtirish nazariyasi va amaliyoti // Ped. fan. dokt. ... diss. avtoreferati. – Toshkent: 2006. – 38 b.
4. Lutfillayev M.H. Oliy ta'lim o'quv jarayonini takomillashtirishda axborot texnologiyalarini integratsiyalash nazariyasi va amaliyoti (Informatika va tabiiy fanlar misolida) // Ped. fan. dok. ... dissertatsiyasi – Samarkand: SamDU, 2005. –236 b.
5. Taylaqov N.I. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning ilmiy pedagogik asoslari (Informatika kursi misolida) // Ped. fan. dokt. ... dis. – Toshkent: Qori Niyoziy nomidagi UzPFITi, 2006. – 248 b.
6. Бабаходжаева Н.М. Особенности использования электронного учебно-методического комплекса в образовательном процессе ВУЗов // Инновацион технологиялар ва уларни таълим жараёнига жорий этишнинг назарий ва амалий масалалари республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Андижон, 2011. –Б. 47-49.
7. Бабаходжаева Н.М., Тухтаева Н.Р., Зиякулова Ш.А. Преподавание предмета Теория алгоритмов посредством программно-методического комплекса // Modern education systems in the USA, the EU and the Post-Soviet countries: conference proceedings. – Seattle: KindleDP, 2020. –P.194-196.
8. Колдунова И.Д. Методика обучения студентов курсу «Теория алгоритмов» на основе аналитико-синтетической деятельности: дис. ... канд. пед. наук. Красноярск, 2015. -160 с.
9. Hasanboyev J., To'raqulov X., Alqarov I., Usmanov N. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi). Oliy o'quv yurtlari uchun darslik.-Toshkent: “Noshir”, 2011. 456 b.
10. Rustamova, N. R. (2020). Development of technology based on vitagenic experience using media resources in higher educational institutions students teaching. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(4), 2258-2262.
11. Rustamova, N. R. (2020). Training of students of cognitive processes based on vitagen educational situations. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(8), 869-872.
12. Ruzieva, D. I., Rustamova, N. R., Sunnatovich, D., & Tursunov, A. J. K. (2020). The Technology of Developing Media Culture in Higher Educational Students. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(09).
13. Rustamova, N. (2022). Mediata'sir kontekstida talabalarda mediamentalitetning shakllanish bosqichlari, *Obrazovaniye i innovatsionnyye issledovaniya mejdunarodnyy nauchno-metodicheskiy jurnal*, (1), 130-136.

UMUMTA'LIM MAKTABLARDA TABIIY FANLARNI O'QITISHDA INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISH

Raxmatullayeva Anor Qayrullayevna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, p.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Hozirgi ta'lim tizimini zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda interfaol metodlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, ulardan foydalanish ham zamon talabiga aylanib bo'ldi. Maqolada maktab, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni sifatini va samaradorligini oshirish, murakkablashtirish, zamonaviy axborot texnologiyalari, AKT, multimedia, turli interfaol metodlar, PISA, STEAM yordamida dars o'tish bo'yicha uslubiy ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu uslubiy metodlar orqali dars o'tish o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini tashkil etishga yordam beradi, o'quvchilarni faollashtirish va fikrlashini rivojlantirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: interfaol metod, QR Code, PISA, STEAM, interaktiv o'yin, pedagogika, texnologiya, resurs, dars.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ШКОЛЕ

Рахматуллаева Анор Каїруллаевна
Чирчикский государственный педагогический университет, ПФФД (PhD)

Аннотация. Нынешнюю систему образования невозможно представить без современных педагогических технологий и интерактивных методов, использование которых стало требованием времени. В статье представлена методическая информация по повышению качества и эффективности образовательного процесса в школах и вузах, его усложнению, использованию современных информационных технологий, ИКТ, мультимедиа, различных интерактивных методов, PISA, STEAM. Обучение с использованием этих методических приемов помогает организовать сотрудничество учителя и ученика, позволяет учащимся активизироваться и развивать свое мышление.

Ключевые слова: интерактивный метод, QR-код, PISA, STEAM, интерактивная игра, педагогика, технология, ресурс, урок.

USE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING NATURAL SCIENCES IN SCHOOLS

Rakhmatullayeva Anor Khairullayevna
Chirchik State Pedagogical University, P.F.F.D (PhD)

Abstract. The current education system cannot be imagined without modern pedagogical technologies and interactive methods, and their use has become a requirement of the times. The article provides methodological information on improving the quality and efficiency of the educational process in schools and higher education institutions, making it more complex, using modern information technologies, ICT, multimedia, various interactive methods, PISA, STEAM. Teaching using these methodological methods helps to organize cooperation between the teacher and the student, allows students to become active and develop their thinking.

Keywords: interactive method, QR Code, PISA, STEAM, interactive game, pedagogy, technology, resource, lesson.

Kirish. Globallashuv sharoitida shiddat bilan rivojlanib borayotgan davr davlat va jamiyat oldiga dolzarbligi va qamrovi kun sayin ortib borayotgan zamonaviy talablarni qo'yimoqda. Olamshumul strategic maqsadlarga erishish, yangi marralarni zabt etish, rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olish uchun mamlakatda bilimli,

tajribali va zamonaviy fikrlaydigan yuksak salohiyatli kadrlar, mutaxassislarning o'rni beqiyos. Bunday raqobardosh kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish zahirida inson kapitali, sodd qilib aytganda, inson va uning salohiyatini kashf etish hamda uni buyuk maqsadlarga erishishga safarbar qilish kabi ulug'vor vazifalar turadi.

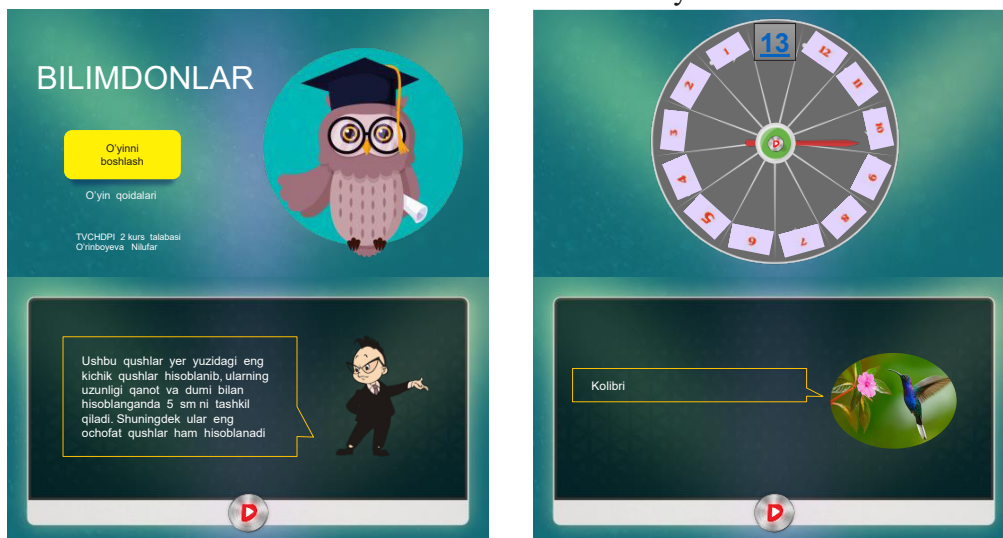
Darslarning axborot texnologiyalari va internet ma'lumotlaridan hamda qo'shimcha manbalaridan foydalanilgan holda olib borilishi o'quvchilarning hozirgi tezkor axborot davrida bir xildagi va zerikarli mashg'ulotlardan farqli ravishda mavzuni aniq va maqsadli tarzda o'zlashtirib olishlariga imkon yaratadi. Bizga ma'lumki an'anaviy dars turlarida ta'lim-tarbiya jarayoni markazida o'qituvchi turadi. U o'quv materialini tushuntiradi, so'raydi va bilimlariga yarasha baholaydi. Bu esa o'quvchilarning mustaqil fikrlashlariga, ko'nikma va malaka hosil qilishlariga imkon bermaydi. Zamonaviy ta'limda qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi. Bunda o'qituvchiga pedagogik texnologiyalar asosida dars o'tish yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'qitish jarayoni deganda, o'quvchilarning muayyan o'quv materialini o'zlashtirish, bilish usullarini egallashga qaratilgan o'quv-bilish faoliyati va o'qituvchining mazkur jarayonni tashkil etish va boshqarishga asoslangan pedagogik faoliyati orqali o'zaro hamkorlikda o'quv maqsadlariga erishiladigan jarayon tushuniladi. O'quvchilar tomonidan biologiya o'quv fani dasturlari va DTS bilan me'yorlangan muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, ularni tarbiyalash va rivojlantirish jarayoni o'qitishning turli shakllaridan foydalanishni taqozo etadi. Biologiya o'qitish metodikasida o'qitish jarayonini tashkil etishning turli shakllari belgilangan. Ularga dastur talablarini amalga oshiradigan o'qitishning asosiy shakli bo'lgan dars, unga bog'liq holda ekskursiyalar, uy ishlari, darsdan tashqari ishlar va ixtiyoriy ravishda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlar kiradi. Mazkur o'qitish shakllari birgalikda biologiya o'qitish shakllari tizimini tashkil etadi. O'qitishning asosiy shakli bo'lgan – dars, ularni bog'lovchi vazifasini bajaradi va o'qitishda yetakchi o'rinni egallaydi.

Ta'limni rivojlantirishning zamonaviy bosqichi nazariya va amaliyotda yangi g'oyalarni jadal izlash bilan tavsiflanadi. Maktabga nisbatan jamiyatning ijtimoiy tartibi o'zgardi: maktab ijodkorlikka, o'z faoliyatini ongli, mustaqil ravishda aniqlashga, maqsadga erishishni ta'minlaydigan o'zini o'zi boshqarishga qodir shaxsni shakllantirishga hissa qo'shishi kerak. Afsuski, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanmasdan dars o'tkazishning etakchi shakli bo'lgan an'anaviy dars davlat ta'lim standartida tasdiqlangan talablarni to'liq qondira olmaydi. Shuning uchun innovatsion usullarni qo'llash yoki darsning an'anaviy shaklini faol va interaktiv shakllarga almashtirish orqali darslarning imkoniyatlarini kengaytirish kerak. Ayni paytda davlat ta'lim standarti talablari va darslarni o'tkazishning an'anaviy shaklidagi maktab imkoniyatlari o'rtasida juda ko'p tushunmovchiliklar mavjud. Bunday vaziyatda davlat ta'lim standartlari talablariga va zamonaviy jamiyat va o'quvchilar ehtiyojlariga javob beradigan faol va interaktiv ta'lim shakllarini o'rganish va joriy etishga qaratilgan ishlar dolzarb bo'lib bormoqda.

Muhokama va natijalar. Biz ham lmiy mavzuimiz asosida bir qancha loyihalar, elektron resurs va darsliklar ishlab chiqdik. Masalan, "O'quvchilarning biologiya fanidan iqtidorini rivojlantirish" mavzusida (DGU 15306) elektron resurs chiqardik. Ushbu elektron resursda maktab o'quvchilari uchun biologiya darsliklari mavzulari asosida qiziqarli va interaktiv o'yinlar berilgan. Quyida esa, "O'quvchilarning biologiya fanidan iqtidorini rivojlantirish" mavzusidagi elektron resursi asosida ishlab chiqarilgan interfaol metodlar va interaktiv o'yinlardan namunalar keltirib o'tamiz.

“Bilimdonlar” interaktiv o‘yini

O‘yin davomida zoologiyadan qiziqarli savollar keltirilgan bo‘lib, ushbu o‘yindagi slayd taqdimotlar soni 52 ta, 14 ta savoldan iborat, har bir savolga vaqt belgilangan bo‘lib, so‘ng raqam tanlanib, navbatdagi savolga o‘tiladi.

 “Hayvonot olamida” interaktiv o‘yini

Ushbu o‘yinda

- Rebus
- Shu rostmi
- Kimning panjasi
- Kim qarayabdi
- Viktorina

kabi kataloglar bo‘lib, mavzuga mos topshiriqlar qo‘yilgan.

Videotopshiriqlar orqali savollar berish. Bunda ham o‘quvchi ma’lumotga ega bo‘ladi, ham ko‘radi, fikrlaydi. Ushbu video topshiriqlarda qo‘shimcha QR Code lardan ham foydalansak bo‘ladi.

(Zog‘orabaliq)

- Ko‘rshapalaklarning sut emizuvchilarga xos xususiyati haqida fikr bildiring. Nima uchun u qush hisoblanmaydi?

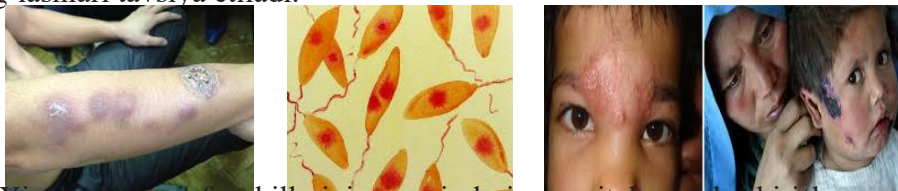

“ Pochta o'yini”

“ Pochta o'yini”

Ushbu o'yinda navbat bilan raqamlar ostidagi savollarga javob beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga muvofiq umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustivor yo'nalishlarini belgilash, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellectual rivojlantirishni sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish uchun, O'zbekiston Respublikasining 2030 – yilga kelib PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlar qatoriga kirishiga erishish hamda xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan. Quyida keltirilgan PISA topshiriqlari namunalaridan dars mavzusini mustahkamlash, takrorlash hamda darsdan tashqari to'garak va fakultativ mashg'ulotlarda foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ta'kidlash lozimki, PISA dasturining o'ziga xosligi shundaki, u hech bir ishtirokchi mamlakat o'quv dasturini takrorlamaydi, shu sababli PISA topshiriqlarini aynan bitta sinf va bitta mavzuga bog'lash mushkul: bitta topshiriqning bir savoli qaysidir sinfning qaysidir mavzusiga tegishli bo'lsa, ikkinchi savoli boshqa sinfning boshqa bir mavzusiga tegishli yoki ko'p hollarda, integratsiyalashgan bo'lishi mumkin. Shundan kelib chiqib, o'quvchilar PISA topshiriqlarining har bir savolini tegishli mavzuga bog'lashlari tavsiya etiladi.

Xivchinimlar sinf vakillarining ayrimlari parazit hayot kechirishga moslashgan

bo'lib, leishmaniya misol qilib keltirish mumkin. Leishmaniya O'zbekistonning janubidagi ayrim hududlarda va tropik mamlakatlarda uchraydi, odam yuzi va ba'zan qo'l terisida uzoq vaqt tuzalmaydigan yara hosil qiladi.

1. Leishmanioz kasalligini keltirib chiqaruvchi organizmlarni aniqlang.
 - A. Tripanosoma
 - B. Amyoba
 - C. Leishmaniya
 - D. Bilmayman
2. Terida yiringli yara hosil bo'ladigan kasallik(leishmanioz) uchun xos xususiyat to'g'ri berilgan javobni toping.
 - A. Xivchinlilar tarqatadi .
 - B. Tasmaimon chuvalchanglar tarqatadi .
 - C. Vaqti -vaqti bilan tana harorati ko'tariladi.
 - D. Qorinda vaqti-vaqti bilan og'riq kuzatiladi
3. Ushbu kasallikning tarqatuvchisi - ?
 - A. Uy pashasi
 - B. Se-se pashasi
 - C. Oddiy chivin
 - D. Iskabtopar chivini.

Biologiyani o'qitishda o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish maqsadida darslarda interfaol metodlar (organayzerlar) bo'lib, klaster, video topishmoq, aqliy hujum, venn diagrammasi, test va biologik diktantlar, T sxemasi, insert texnologiyasi, BBB metodi, baliq skleti, qiziqarli metodlardan, Pisa, Steam, interaktiv o'yinlardan, taqdimotlar, videolar, rasmlardan foydalanib dars o'tish muhim ahamiyat kasb etadi. Metodlar orqali darslarni tashkil etish o'quvchilar biologik qonuniyatlar, hodisalar va hayotiy jarayonlarni o'rganish faoliyatini intensivlantiruvchi va rivojlantiruvchi usullardan biridir. Chunki zoologiya darslarida faqat kitob bilan chegaralanib qolish mumkin emas, bu o'quvchilarda ko'nikma hosil qilmaslikka, hayvon, hasharotlarni amaliyotda nomlarini, ularning foydali, zararlilari ajrata olmaslik va boshqalarga olib keladi.

Xulosa. Biologiya darslarini hayotga bog'lash, ularni qiziqarli va ijodiy tashkil etish bosh maqsaddir. Yuqorida aytilganidek bunda asosiy rolni biologik o'yinlar egallaydi. Biologiya darslarini hayotga bog'lash, ularni qiziqarli va ijodiy tashkil etish bosh maqsaddir Biologik o'yinlar nihoyatda xilma xil bo'lib, darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarni qiziqarli bo'lishida o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarini oshirishda qulay va samarali vositalardan biri hisoblanadi. Biologiya darslarida ana shunday zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan interfaol metodlarni qo'llash natijasida o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlari ortadi, mustaqil o'qib o'rganish, jamoa bo'lib ish olib borish, fikrlash, eslab qolish kabi sifatlarini ortiradi, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish; charchoqni kamaytirish; nazorat va tekshirish ishlaridan oldin stressni kamaytirish; qiziquvchanlikni oshirish, o'quv intizomini o'rganishga qiziqish, eslab qolish kabi sifatlarini ortiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Urinboyeva Nilufar Akromjon qizi. 7 th grade zoology in the department of "Simple animals" learning using modern electronic resources. Conference Zone, London, UK, 153-156.
2. Urinboyeva Nilufar Akromjon qizi. INCREASING STUDENT NATURAL LITERACY REQUIREMENTS FOR STEAM APPROACH. Conference Zone, Los Angeles, California, 110-112.
3. Mardanov SH., A. Raxmatullayeva. Biologiyani o'qitish texnologiyalari va loyihalash. –T.: 2022.
4. Raxmatullayeva A., O'rinboyeva N. O'quvchilarning Biologiya fanidan iqtidorini rivojlantirish. (elektron resurs). 10.03.2022. DGU 15306.
5. Raxmatullayeva A., O'rinboyeva N. Dars jarayonida KVEST-texnologiyasidan foydalanish. T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti respublika anjumani. 13 aprel, 2023 yil. Toshkent.

VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHISINING SHAXSIY KOMPETENTLIGINI OSHIRISH MODELI

Omadjon Raxmonov Mamasidiq o'g'li

Tayanch doktorant, Andijon davlat universiteti. Email: Omadbek-2016@mail.ru,

Abdumannopov Murodjon Ilxomjon o'g'li

Andijon davlat universiteti, "Informatika o'qitish metodikasi" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola bo'lajak informatika o'qituvchisining kompetensiyalarini modulyatsiya qilishga uslubiy hissa bo'lib, kompyuter ta'limida qo'llaniladigan intizom kompetensiyalari to'plamini tahlil qilish va shakllantirishni o'z ichiga oladi. Maqolada, virtual texnologiyalar yordamida informatika o'qituvchisining shaxsiy kompetentligini oshirish modeli muhokama qilinadi. Bu modelning asosiy maqsadi, informatsion texnologiyalardan qayta foydalanishni ta'lim etish, talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni yanada yaxshilash va o'qitish usullarini qo'llashni ko'rsatishdir. O'qituvchining o'zini rivojlantirish uchun qaysi virtual texnologiyalardan foydalanish kerakligi ko'rsatilgan. Bu texnologiyalar orasida, yashirin kamera, videokonferensiya tizimi, onlayn o'qitish platformalari, interaktiv darsliklar va boshqalar kiritilgan. Shuningdek, o'qituvchining shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun qaysi tashabbuslarga e'tibor qaratilishi ko'rsatilgan. Bu tashabbuslar orasida, yagona va jamoatchilikda o'rganish, yangiliklar va xabarlar, talaba-talabalar bilan boshqa tadbirlarga qatnashish va o'qituvchilar o'rtasidagi ishbirligi kiritilgan. Maqolada, virtual texnologiyalar yordamida informatika o'qituvchisining shaxsiy kompetentligini oshirish modelining muhimligi va uning qanday shaklda amalga oshirilishi kerakligi to'g'risida yoritilgan.

Kalit so'zlar: motivatsiya, kompetensiya, kontekstli, kompetentlik, model, virtual texnologiyalar, informatika o'qituvchisi, shaxsiy kompetentlik, o'qitish usullari, rivojlantirish, videokonferensiya tizimi, kasbiy rivojlanish

МОДЕЛЬ ПОВЫШЕНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИТ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Омаджон Рахмонов Мамасидик угли

Аспирант, Андиганский государственный университет

Абдуманнопов Муроджон Илхомжон угли

*старший преподаватель кафедры «Методика преподавания информатики»
АндГУ*

Аннотация: Данная статья является методологическим вкладом в модуляцию компетенций будущего учителя информатики, включающую анализ и формирование комплекса дисциплинарных компетенций, используемых в компьютерном образовании. в статье рассматривается модель повышения личностной компетентности учителя информатики с помощью виртуальных технологий. Основная цель этой модели - научить повторному использованию информационных технологий, еще больше улучшить взаимодействие между студентами и преподавателями, а также показать применение методов обучения, указано, что технологии должны использоваться. К таким технологиям относятся скрытые камеры, системы видеоконференцсвязи, платформы онлайн-обучения, интерактивные учебники и т. д. Также указано, на какие инициативы следует обратить внимание для развития личностных навыков преподавателя. Эти инициативы включают индивидуальное и общественное обучение, новости и информацию, участие в других мероприятиях со студентами и сотрудничество между учителями

Ключевые слова: мотивация, компетентность, контекстуальность, компетентность, модель, виртуальные технологии, учитель информатики, личностная компетентность, методика обучения, развитие, система видеоконференцсвязи, повышение квалификации

MODEL OF IMPROVING THE PERSONAL COMPETENCY OF THE FUTURE IT TEACHER USING VIRTUAL TECHNOLOGIES

*Omadjon Rakhmonov Mamasidiq o'g'li
PhD student, Andijan State University*

*Abdumannopov Murodjon Ilkhomjon o'g'li
Senior teacher of Andijan State University*

Abstract: This article is a practical part of an informatics teacher's competency modulation, analyzing and shaping a set of essential competencies used in computer education. The article discusses a model for enhancing a teacher's personal competencies in teaching through virtual technology. The main objective of this model is to teach the reuse of information technology, improve the relationships between students and teachers, and promote the use of effective teaching methods. The article also identifies which virtual technologies should be used to develop a teacher's personal abilities. These technologies include hidden cameras, video conferencing systems, online teaching platforms, interactive textbooks, and others. Additionally, the article highlights the measures that should be taken to develop a teacher's personal competencies, such as individual and group learning, participation in news and events, engaging in other activities with students, and promoting cooperation among teachers. In this article, the significance of a model for enhancing an informatics teacher's personal competencies through virtual technology is discussed, along with how it should be implemented.

Key words: motivation, competence, contextual, competence, model, virtual technologies, informatics teacher, personal competence, teaching methods, development, video conference system, professional development

Kirish. Motivatsiya - Talabalarning hisoblash sohasidagi ta'lim ehtiyojlari kasbni tashkil etuvchi intellektual va amaliy sohalarning rivojlanishiga mos ravishda rivojlanadi. Ko'tarilgan ko'plab muammolar orasida kompyuterni fan sifatida nima tashkil etishi va kompyuter ta'limi qanday tasvirlanganligi va turli manfaatdor tomonlar o'rtasida mulohaza qilish haqida umumiyroq tushunchaning paydo bo'lishi. Bu savollarga javob qaysi yangi ishlanmalar fanning chuqurligi va kengligini yanada kengaytirayotganini aniqlashda ham, boshqa intellektual va kasbiy sohalarga o'tishda ham muhim ahamiyatga ega. Kompyuter ta'limida bu ayniqsa muhimdir, chunki kompyuterning turli fanlari va butun dunyo bo'ylab turli o'quv dasturlarida ma'lum bir kompyuter atamasi nimani anglatishida sezilarli farqlar mavjud. Shunday qilib, kompyuter ta'lim dasturlari va ularning tegishli maqsadlarini oqilona tavsiflash uchun «umumiy tizim» ga shoshilinch ehtiyoj bor.

Xuddi shunday, hisoblash texnikasi bir-biriga bog'liq bo'lgan uchta intellektual an'anaga asoslangan fanlar oilasi sifatida aniqroq ta'riflanadi: matematik (yoki analitik, nazariy yoki formalistik) an'ana, ilmiy (yoki empirik) an'ana va muhandislik (yoki texnologik) an'ana. Ushbu uchta intellektual an'anada, birinchi navbatda, kognitiv rivojlanishga yo'naltirilgan kompetentsiya modellari va ontologiyalarini ishlab chiqish umumiy tendentsiya bo'ldi va shuning uchun bilim o'lchovining ustunligi. Shu sababli, ushbu ish uchun motivatsiyalardan biri oliy ta'lim dasturlari maqsadlarini «kognitivdan tashqariga» o'tishga imkon beradigan model va metodologiyani taklif qilish va talab qilinadigan ko'nikmalar, bilimlar, munosabatlar va kasbiy qadriyatlarini yanada aniqroq ifodalashdir. bitirmoq.

Keyingi motivatsiya uchinchi darajali hisoblash dasturlarini «texnikadan tashqari» o'z yo'nalishini aniq kengaytirishga undashdir. Ko'pgina kasbiy, ta'lim dasturlari va intizomiy hujjatlar informatika talabalari o'zlarining texnik bilimlaridan tashqari ko'p jihatdan professional kompetentsiyani namoyish etishlari kerakligini qat'iy tavsifiya

qiladi. Intizomning ko'lamini kengaytirish, masalan, ijtimoiy jihatlarni ta'kidlash orqali, kompyuter fanlari bilan shug'ullanadigan odamlarning ko'proq xilma-xilligiga va shu bilan texnologik rivojlanishning yanada demokratik rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, jozibali kompetensiya modeli kompyuter bitiruvchilarining texnik sohadan tashqaridagi umidlarini yanada aniqroq integratsiya qilish vositasini taklif qiladi.

Ma'no haqidagi savollarning me'yoriy yechimi til uchun izchil tuzilmani yaratadigan va umumiy foydalanish sohasini belgilaydigan ontologiyani ishlab chiqishdan iborat bo'lib, til keyinchalik umumiy ma'noni o'rnatish uchun «umumiy tizim» ga aylanadi. Kompyuter ta'limi ontologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha turli urinishlar foydali bo'ldi, ammo ular ham to'liq emas va ularni ta'lim darajalari bo'yicha taqqoslab bo'lmaydi. O'quv dasturlari kompyuter kompetensiyalaridan millatlar, tillar, geografik joylashuvlar va, ehtimol, kompyuter fanlari bo'yicha mazmunli taqqoslanadigan tarzda hisoblash darajalari dasturlarini tavsiflash vositasi sifatida foydalanishga qaratilgan. O'rganilgan ishlar kasbiy kontekst bilan bog'liq bilim, ko'nikma va moyilliklarning o'zaro bog'liq parametrlari triadasi sifatida IT kompetensiyasining ilmiy asoslangan ta'rifi taqdim etadi.

Bizning maqsadimiz kompyuter ta'limining ontologiyasini yaratish emas, balki umumiy va xususan, hisoblash darajalari dasturlarida turli xil kompyuter fanlarini tavsiflash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan vakolatlar modeli va usulini taqdim etishdir. Kompetensiyalarga kengroq yondashuvdan foydalanish yangi valyutalarni, butun dunyo bo'ylab kompyuter darajalari dasturlarini va ularning tarkibiy qismlarini tavsiflash va taqqoslashning yangi vositalarini zarb qilish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Ushbu maqola bo'lajak informatika o'qituvchisining kompetensiyalarini modulyatsiya qilishga uslubiy hissa bo'lib, kompyuter ta'limida qo'llaniladigan intizom kompetensiyalari to'plamini tahlil qilish va shakllantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu maqolaning maqsadi har bir daraja dasturida taqdim etilgan kompetensiyalarni taqqoslash imkonini beruvchi, millatlar va fanlar bo'yicha daraja dasturlarini taqqoslash uchun mos keladigan, kompyuter ta'limida kompetensiyalarni modellashtirish uchun keng qamrovli, dalillarga asoslangan kompetensiya asoslarini va ko'rsatmalarini ishlab chiqishdir.

Ishning maqsadi kompyuter ta'limi va uning sifat va innovatsiyalar bilan bog'liqligini tushuntirish uchun yaxshiroq kontseptual asosni ishlab chiqishdir. Shu sababli, ushbu maqolada KSS modeli vakolatlar, bilim organlari, kasbiy profillar, ta'lim kontekstlari va daraja dasturlari o'rtasidagi munosabatlarni tavsiflashga yordam beradigan usul sifatida ishlab chiqilgan.

Kompetensiya modeli ta'lim tuzilmasida kompetensiyalarning ma'nosi va ishlatilishiga e'tiborni qaratadi. Ushbu yondashuvdan foydalanib, kompetensiyani qanday shakllantirish va uning tuzilishini tasvirlash usullarini batafsil tavsiflash mumkin. Ta'limda qo'llaniladigan kompyuter va boshqa o'quv dasturlarining intizomiy sohalarining tavsiflari barcha terminologiyani standartlashtirishi va vaqt o'tishi bilan terminologiyani uyg'unlashtirish yo'llarini taklif qilishi kerak.

SOC ochiq kirish imkoniyatiga ega onlayn taqqoslash vositasini ishlab chiqishni ta'minlaydi. Ushbu vositadan foydalanadigan manfaatdor tomonlar (masalan, informatika o'qituvchilari, ma'murlar va boshqalar) o'quv dasturlari va kurs tavsiflarini ishlab chiqishda foydalanishlari uchun ushbu va boshqa akademik ishlardan foydalanishi kutilmoqda. Misol uchun, ular mavjud o'quv dasturiga o'zgartirishlar kiritish yoki rag'batlantirish, berilgan o'quv dasturini tuzatish yoki baholash, bir o'quv dasturini boshqasi bilan solishtirish yoki bir kompyuter intizomini boshqasiga solishtirish uchun taqqoslash vositasidan foydalanishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning kuchli tomonlaridan biri «kompetentlik» atamasi uchun dalillarga asoslangan ta'riflarning to'liqroq va amaliy to'plamini taklif qilishdir. Bu ish faqat bilim, ko'nikma va qobiliyatlar yig'indisini emas, balki individual kompetensiyani ifodalaydi. Buning o'rniga, u yaxshi shakllantirilgan kompetensiya bayonoti barcha komponentlarni (har bir toifadagi komponentlarning ko'p qismi) va ularni ma'lum kontekstda mazmunli tarzda birlashtiradigan jarayonni talab qilishni taklif qiladi.

Ushbu da'vo, garchi mavjud adabiyotlarga asoslangan bo'lsa-da, «kompetentlik» atamasi turli xil va ko'pincha qarama-qarshi ta'riflarga ega ekanligini tan olgan holda buni ta'kidlaydi. Biz bu masala bo'yicha uchta asosiy fikrni aytib o'tamiz. Birinchidan, kompetensiyalar - bu ishning ma'lum bir sohasida ishlab chiqilgan ko'nikmalar. Ikkinchidan, kompetensiya tuzilishga ega bo'lib, bilim, ko'nikma va mayllarni o'zida mujassam etgan. Uchinchidan, o'quv muhitidagi kompetensiyalar o'z-o'zidan mavjud emas, balki o'rganish amalga oshiriladigan daraja dasturi yoki o'quv bo'limida o'rganishning turli bosqichlarini tavsiflash uchun bog'liqlik munosabatlarini namoyish etadi.

Adabiyotda kompetensiyalar mehnat kontekstida ko'rsatilgan ko'rsatkichlarga asoslanadi, degan asosli tushuncha mavjud. Kompetensiya ma'lum sharoitlarda va maqsadli aniq vazifalarni bajarishda tushuniladi. Ishlash bilan bog'liq ba'zi umidlar ambitsiyali bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ular oxir-oqibatda bajaruvchidir va ishlashni baholash adabiyotida muhokama qilinganidek, baholanishi mumkin.

Kompetensiyaning ikkinchi asosiy tushunchasi kompetensiyaning ichki tuzilishiga tegishli. Bu ko'plab (ko'pchilik?) hisoblash dasturlari uchun umumiy bo'lgan kognitiv yo'naltirilgan modellarga, bilim, ko'nikma, qobiliyat va shunga o'xshash formulalarga javobdir. Shu ma'noda, biz taklif etilayotgan integratsiyalashgan bilim, ko'nikma va moyillik modeli ta'lim va baholashga yanada yaxlit yondashuv bilan yaxshiroq mos kelishini ta'kidlaymiz, ya'ni xulq-atvor fanidagi hozirgi tadqiqotlar «har bir inson o'ziga xos tarzda javob berishini juda aniq ko'rsatmoqda». butun organizm.» yoki «butun mavjudot».

Shu ma'noda, maqola kompetensiyani modellashtirish bo'yicha mavjud adabiyotlarning kengaytmasidir, chunki u kompetensiya uning qismlari yig'indisi emas, balki «birlashma» yondashuvini kengaytirib, bu qismlarning kontekstga bog'liq sintezi ekanligini taklif qiladi. Moyillikni tushunish va kompetensiyaga asoslangan ta'limni samarali qo'llash uchun qanday va nima uchun muhimligini tushunish (masalan, ushbu ishning asosiy intellektual hissalaridan biridir).

Kontekstli kompetensiyalarni tavsiflash vositalarini ishlab chiqishning asosiy maqsadi bilan ushbu tadqiqotda yondashuv asosan ikki xil edi:

- 1) kompetensiyalar nazariyasini o'rganish va
- 2) tadqiqotning potentsial qo'llanilishini ko'rsatish uchun bir qator amaliy tadqiqotlar o'tkazish.

Bu erda nazariy ish model haqida ma'lumot berish va mustahkamlash uchun mo'ljallangan bo'lsa, turli xil retrospektivlar turli yondashuvlar bilan bog'liq muammolarni tushunishga yordam berish va ta'limda foydalanish uchun bunday modellarni qanday ishlab chiqish haqida ma'lumot berishga yordam berish uchun mo'ljallangan edi.

Modelni ishlab chiqishda kompetensiyalar, kompetensiyalarni modellashtirish va ulardan turli ta'lim muassasalarida foydalanish bilan bog'liq ta'lim bilimlarini chuqur o'rganish muhim hissa bo'ldi.

Vakolatlar tushunchasi haqidagi tushunchamizni o'rganishning boshqa muhim usullari professor-o'qituvchilar va talabalar nuqtai nazaridan ma'lumotlarga asoslangan amaliy tadqiqotlar to'plamidir. Bir nechta amaliy tadqiqotlarni o'tkazishdan maqsad, birinchi navbatda, ta'lim sohasidagi asosiy manfaatdor tomonlarning nuqtai nazarini tushunish, ikkinchidan, ishlab chiqilayotgan model va amaliyotda vakolat tavsiflarini ishlab chiqish usullari haqida ma'lumot berish edi. Ular 1-rasmdagi ikkita pastki qutida aks ettirilgan.

Biz ta'kidlaymizki, informatika o'qitish bo'yicha ko'rsatmalarni ishlab chiqish bo'yicha oldingi ishlarning aksariyati turli fanlar bo'yicha mavjud bo'lgan va muhim manbalar bo'lgan bilimlar yig'indisi (KK) to'plamini yaratish uchun bilim birligi va vaqt yondashuvidan foydalangan. Ishimiz uchun ma'lumotlar. Ushbu tadqiqot yo'nalishlarining maqsadi turli kontekstlarda joylashtirilgan kompetensiya tavsiflarini yaratish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan kompetensiyalarni o'rgatishning nazariy asoslarini ishlab chiqish edi.

Muhokama.

Kompetensiyalar va ularning o'quv jarayonini tuzishdagi o'rni haqidagi o'quv adabiyotlari keng ko'lamlı bo'lib, ularda gnoseologiya, agentlik, ko'nikmalarni

egallash va turli kompetensiya doiralari qiyosiy tasdiqlari haqidagi fikrlar mavjud. Bu nazariyaning asosiy ta'riflari doirasini belgilashga harakat qilganda, ba'zilar bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan va deyarli barchasi chalkash bo'lgan turli atamalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Darhaqiqat, ba'zi tadqiqotchilar ko'rib chiqilayotgan atamalarning turli xil qo'llanilishini samarali tarzda yarashtirishning iloji yo'qligini va kompetentsiyadan foydalanishdan butunlay voz kechish kerakligini ta'kidladilar:

Uinterton va boshqalar buni shunday ta'riflash uchun yozganlar: «Kompetensiya» tushunchasi bo'yicha shu qadar chalkashlik va qarama-qarshiliklar mavjudki, izchil nazariyani aniqlash yoki atribut qilish yoki barcha nazariyani hisobga olish va uyg'unlashtirishga qodir bo'lgan ta'rifga kelish mumkin emas.»

Van der Klink va Bun kontseptsianing mashhurligini, istehzo bilan, «kompetentlik» atamasi haqida aniqlik yo'qligi bilan bahslashadi va ta'riflar soni «ehtimol hisob-kitoblardan tashqarida» ekanligini ta'kidlaydilar. Stoff, Martens va Van Merrienboer tomonidan olib borilgan adabiy tadqiqotlar bu so'zni «yovuz so'zlar» toifasiga kiritadi, ya'ni uning chegaralarini aniqlash qiyin, bu uning ma'nosi bo'yicha to'liq kelishuvni illyuziya qiladi. Noaniqlik saqlanib qolishiga qaramay, bu atama ta'lim natijalari va ish talablari o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishda foydali bo'lishini va'da qilmoqda.

Qisman, bu chalkashlik kundalik tilda ko'pincha sinonim sifatida qo'llaniladigan kompetensiya bilan bog'liq fundamental atamalarni, xususan, «kompetentlik», «kompetentlik, qobiliyat, qobiliyat, qobiliyat» so'zlarini ajratib ko'rsatishning iloji yo'qligidan kelib chiqadi. Bundan tashqari, ba'zida «kompetentlik» va «kompetentlik» ko'pliklari birlikni kengaytiruvchi oddiy ko'plik sifatida aniqlanmagan.

Bundan tashqari, bilim, idrok va ko'nikmalar kabi kompetensiya komponentlariga tegishli bo'lgan so'zlar ham noaniq tarzda aniqlangan va bu yana chalkashliklarga olib keldi. Misol uchun, biz pianino chala olish haqida gapiramizmi yoki pianino chala olish yoki kontsertda pianino chalay olish haqidami?

Нагизжалар.

Oliy ta'lim natijalarini baholashning kontseptual asosi sifatida kompetentsiyalarni AQShda hamshiralar va o'qituvchilar uchun huquqiy ta'lim dasturlari o'tkazilgan 1970-yillarda kuzatish mumkin. Ushbu dasturlarda eng yaxshi ijrochilar tomonidan kerakli ko'nikmalarni o'rganish va rivojlantirish uchun ko'rsatiladigan xatti-harakatlarni egallashga alohida e'tibor qaratilgan. Xulq-atvorni nusxalash ko'nikmalarini o'rganishning natijaviy yondashuvi mo'ljallangan kompetentsiyalarga olib kelmadi va shuning uchun tajribalar ko'plab izdoshlarni jalb qilmadi. Garchi kasaba uyushmalari va kasb-hunar ta'limi tomonidan mazkur konsepsiyaga qiziqish qaytadan paydo bo'lgan bo'lsa-da, faqat 2009-yillarning oxiridagina oliy ta'limga qiziqish ko'rsatilib, qaytadan shug'ullana boshladi. Va bugungi kunda quyidagi omillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) mehnat bozorida martaba va professional harakatchanlikni oshirishga o'tish;

2) bilim va ko'nikmalarni qo'llash va «o'qishni davom ettirish uchun motivatsiya» shaxsiy va kasbiy o'sish uchun muhim bo'lgan «bilim xodimlari» va «bilimlar iqtisodiyoti» ning paydo bo'lishi; 3) texnik bilimlarni egallash yetarli bo'lmay qolgan tobora dinamik va murakkab dunyoga javoban oliy ta'limning yangi tendentsiyalari;

4) Fan va ta'limni o'rganishdagi hamkorlikda o'rganish, chuqur o'rganish va kontekstualashtirish kabi innovatsiyalar «bilimdan o'rganishga» o'tishga sabab bo'ldi.

Xulosa.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, o'rganishni yangi vaziyatlarga o'tkazish muammosi bilimdan o'rganishga o'tish bilan birgalikda davom etayotgan muhokamalarga qaramay, «kompetentlik» va «kompetentlik» atamalarining mashhurligi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratdi. ularning ma'nosi va o'quv dasturlarini ishlab chiqishda qo'llanilishi haqida. Ushbu bo'limni eslatish uchun biz ushbu atamalarning meros bo'lib qolgan ma'nolari va ular qo'llanilgan tarixiy kontekst haqida ba'zi bir ko'rsatmalar beramiz. Tegishli adabiyotlarni o'rganishimiz, shuningdek, ushbu maqolada keltirilgan kompetentsiyaning amaliy ta'rifini ham beradi. Ushbu ta'rifga asoslanib, biz o'quv rejalarini ishlab chiqish va diplom dasturlarini amalga oshirishda yordam berish uchun ikkita modelni taklif qilamiz: Kompetentlik modeli (CSM) va Kompetentlikni o'rganish modeli.

Kompetentsiya/kompetentlik. Umuman olganda, “kompetentlik” deganda biz ishlash uchun zaruriy talab bo’lgan qobiliyat holati yoki umumiy qobiliyat yoki ishlashni ta’minlovchi xususiyatlar majmuini tushunamiz. Ba’zi mualliflar kompetentsiya va kompetentsiya tushunchalari o’rtasida farq qiladi, kompetentsiya odatda funktsional sohalarga va kompetentsiya xulq-atvor sohalariga ishora qiladi. Kasbiy va kasb-hunar ta’limiga nisbatan ushbu kontseptsiyani boshqa so’zlar bilan ham ta’riflash mumkin: kasbiy kompetentsiya ma’lum bir sohada barqaror samarali (munosib) mehnatni (shu jumladan muammolarni hal qilish, innovatsiyalar va o’zgarishlarni) ta’minlash uchun umumiy, yaxlit va ichki qobiliyat sifatida qaraladi. kasbiy soha, ish, rol, tashkiliy kontekst va vazifa. Masalan, Armstrong kompetentsiya va kompetentsiyani farqlashga harakat qildi:

- kompetentsiya odamlarning yaxshi ishni bajarishi uchun nimalarga qodir bo’lishi kerakligini tavsiflaydi; asosiy e’tibor, ehtimol, kerakli natijaga erishishga qaratilgan.

- Kompetentlik malakali ishlash asosidagi xatti-harakatlarning o’sha jihatlari nuqtai nazaridan aniqlanadi. Ular ko’pincha xulq-atvor kompetentsiyalari deb ataladi, chunki ular odamlarning o’z ishlarini bajarishda o’zini qanday tutishlarini tasvirlash uchun mo’ljallangan.

Vakolatli. Kompetent - bu muvofiqlik yoki malakani, shuningdek ishlash va rivojlanish qobiliyatini yoki fazilatlarini bildiruvchi sifat.

Kompetentsiya turli kontekstlarda qo’llanilishi mumkin:

- Muayyan kasb bo’yicha amaliyot o’tashga ruxsat berish uchun maxsus ta’lim va tayyorgarlik talablari kabi majburiy shart sifatida kompetentsiya;

- Natijada kompetentsiya, ya’ni belgilangan standartlarni bajarish;

- Muayyan ish vazifalarini bajarishda namoyon bo’ladigan qobiliyat sifatida kompetentsiya, ya’ni. malaka amaliy yutuq sifatida.

Vudruff [11] kompetentlik atamasi ikkita omilga ishora qilish uchun ishlatilganligini taklif qildi:

- ishni malakali bajarish uchun tasdiqlangan qobiliyat, ya’ni. ishga joylashish uchun zarur bo’lgan standartlarga muvofiq;

- ishning vazifalari va funksiyalarini malakali bajarish uchun shaxs ko’rsatishi kerak bo’lgan xatti-harakatlar majmui.

Passow kompetentsiyani “kasbiy ish, fuqarolik faolligi va shaxsiy kabi murakkab va noaniq vaziyatlarda odamga mohirlik bilan harakat qilish (ya’ni, asosli qarorlar qabul qilish va samarali harakat qilish) imkonini beruvchi bilim, ko’nikma, qobiliyat, munosabat va boshqa xususiyatlar sifatida tavsiflaydi. hayot.»

Kompetentlikning an’anaviy o’lchovlari: bilim, ko’nikma va munosabatlar - yoki bosh, qo’l va yurak - endi ko’rish va qayta qurish mumkin ... kompetentsiyaning yaxlitligini yaxshiroq tushunish uchun. Munosabatlar, ko’nikmalar va bilimlar alohida kompetentsiyalar yoki malakalar emas, balki bir xil yaxlit kompetentsiya tarkibidagi tarkibiy qismlardir. Aytish mumkinki, bilimsiz ko’nikma ko’r, malakasiz bilim bo’sh, munosabatsiz bilim va ko’nikma inert va samarasizdir. Bu qarash bilim va idrokning kognitiv harakat sifatida chindan ham har qanday moddiy harakat kabi mahorat va munosabat talab qiladigan harakat ekanligini ta’kidlaydi. Ikkinchisi, shunga ko’ra, bilim va ko’nikmalarni talab qiladi va shakllantiradi va to’g’ri munosabatsiz umuman bo’lmaydi, ya’ni. istaklari va qilishlari kerak. Ushbu ta’riflarning ma’nosi. Biz «kompetentlik» va «kompetentlik» atamaları o’rtasida izchil farq yo’qligini va ba’zi tillarda ushbu konstruktsiya uchun bitta so’z borligini ta’kidlaymiz. Biz ushbu “umumiy tizim”ni modellashtirish uchun inglizcha “kompetentlik” so’zini tanlashni tanladik, bu esa kompyuter ta’limi manfaatdor tomonlariga kompyuter darajalari dasturlarini tavsiflash, solishtirish va hisobot berishda yordam beradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

Massimo Amadio. 2013. Umumta’lim o’quv dasturlarini o’quv mavzulari va umumiy kompetentsiya yoki ko’nikmalarga e’tibor qaratgan holda tezkor baholash. Hujjat 2013-2014 yillardagi “Ta’lim barcha uchun” global monitoring hisoboti, “O’qitish va o’rganish: hamma uchun sifatga erishish”. YuNESKO / Xalqaro ta’lim byurosi, Jeneva.

Lorin V. Anderson, Devid R. Kravol, Piter V. Irasian, Ketlin A. Kruikshank,

Richard E. Mayer, Pol R. Pintrich, Jeyms Rats va Merlin K. Vittrók. 2001. O'rganish, o'qitish va baholash taksonomiyasi: Bloomning ta'lim maqsadlari taksonomiyasini qayta ko'rib chiqish, qisqartirilgan nashr. Oq tekisliklar, Nyu-York: Longman (2001).

Ronald Barnett. 2004. Kompetentsiya chegaralari: bilim, oliy ta'lim va jamiyat. Open University Press, Bristol, PA, AQSH.

Raxmonov, O., Foziljonova, M., & O'G'Li, A. M. I. (2022). BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHISINING SHAXSIY KOMPETENTLIK OSHIRISH MODELI. Ta'lim fidoyilari, 16(3), 18-26.

Абдуманнопов, М. И., Шамситдинов, С. К., & Жонибеков, Р. О. (2020). ZAMONAVIY O'QITUVCHINING KOMPETENTLIK MODEL I VA UNI RIVOJLANTIRISH ALGORITMI. Студенческий вестник: электрон. научн. журн, (20 (118)).

O. I. A. et al., "IMPROVING PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING A RESPONSIBLE ATTITUDE TO VIRTUAL LEARNING IN FUTURE TEACHERS," Psychology and Education Journal, vol. 58, no. 1, pp. 4035–4041, Jan. 2021, doi: 10.17762/PAE.V58I1.1445.

ABDUMANNOPOV, M. I. O. G. L., & MIRZAAXMEDOV, M. K. BO'LAJAK O'QITUVCHILARINING AKT BO'YICHA KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRUVCHI VOSITALAR. ИНТЕРНАУКА Учредители: Общество с ограниченной ответственностью» Интернаука», 40-43.

АКАДЕМИК XONANDALIK SAN'ATINING RIVOJLANISHI VA TARIXIY TARAQQIYOTI

Yunusov Odil Faybullayevich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotasiya. Mazkur maqolada Yevropada va O'zbekistonda akademik xonandalik maktablarining rivojlanishi taraqqiyoti haqida so'z yuritilgan bo'lib, bunda O'zbekistonda akademik xonandalik janrining kirib kelishi, rivojlanishi, dastlabki o'zbek operalarida o'zbek va rus kompozitorlarining ijodiy hamkorligi bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, O'zbekistonda faoliyat olib borgan rus kompozitorlarining mahalliy mavzudagi ijodda rivoj topganligi, akademik xonandalikning rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo'lgan ijod namunalari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: vokal san'ati, solo, vociferarril, phonasci, vocales, kompetentlik, o'rganish, kuylovchi uslub, deklamasiyon uslub, koloratur uslub, tushunchalar, ta'lim tizimi, shakllantirish, italyan maktabi, germaniya-avstriya maktabi, fransuz maktabi

РАЗВИТИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС ИСКУССТВА АКАДЕМИЧЕСКОГО ПЕНИЯ

Юнусов Одил Гайбуллаевич
*Преподаватель Чирчикского государственного педагогического
университета*

Аннотация. В данной статье рассказывается о ходе развития школ академического пения в Европе и Узбекистане, в том числе о внедрении и развитии жанра академического пения в Узбекистане, о творческом сотрудничестве узбекских и русских композиторов в первых узбекских операх, приводятся данные. Также речь шла о развитии произведений русских композиторов, работавших в Узбекистане на местные темы, примерах произведений, имеющих особое значение в развитии академического пения.

Ключевые слова: вокальное искусство, solo, воцифераррил, фонаски, вокал, компетенция, обучение, певческий стиль, декламационный стиль, колоратурный стиль, концепции, система образования, формирование, итальянская школа, немецко-австрийская школа, французская школа

DEVELOPMENT AND HISTORICAL PROGRESS OF THE ART OF ACADEMIC SINGING

Yunusov Odil Gaibullayevich
Teacher of Chirchik State Pedagogical University

Abstract. This article talks about the progress of the development of academic singing schools in Europe and Uzbekistan, including the introduction and development of the genre of academic singing in Uzbekistan, the creative cooperation of Uzbek and Russian composers in the first Uzbek operas. data is provided. Also, it was discussed about the development of works of Russian composers who worked in Uzbekistan on local themes, examples of works of special importance in the development of academic singing.

Key words: vocal art, solo, vociferarril, phonasci, vocales, competence, learning, singing style, declamation style, coloratura style, concepts, education system, formation, Italian school, German-Austrian school, French school

Kirish. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan buyon madaniyat sohasi ehtiyojlaridan kelib chiqib, avlodan-avlodga o'tib kelayotgan milliy musiqa merosimizni asrab-avaylash, yangi sharoitlarda rivojlantirish va ulardan xalqimizni bahramand qilish uchun keng imkoniyatlar yaratish [1]; vokal ijrochiligi va musiqa san'ati bo'yicha yuqori malakali ilmiy-pedagog kadrlarni tayyorlash, ularning ilmiy-ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish yuzasidan zarur choralarni ko'rish bo'yicha keng qamrovli islohatlar amalga oshirilmoqda.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" nomli asarida "Musiqqa sadolari qaysi xalq yoki millat vakili tomonidan ijro etilmasin, eng ezgu, yuksak va nozik insoniy kechinmalarni ifoda etadi" [2], deya bildirgan ta'riflari shu islohotlar hajmini yanada oshirdi. Sh.M.Mirziyoyev ham mamlakat ma'naviyatida musiqaning o'rni muhimligini ta'kidlab, "... madaniyat va san'at taraqqiy etmasa, jamiyat rivojlanmaydi" [3], deya musiqqa san'atini yanada rivojlantirishga, ayniqsa yosh avlodni innovatsion pedagogik shart-sharoitlarda, jumladan, vokal milliy merosi asosida musiqqa o'qituvchilarini tayyorlash tizimini takomillashtirish, ularni milliy iftixor va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash dolzarb vazifalardan ekanligini bildiradi.

Adabiyotlar tahlili. Vokal texnikasi masalalari va muammolari Gippokrat (er. avv. IV-V asr grek shifokori, antik tibbiyot asoschisi) hamda Platon (er. avv. IV asr grek faylasufi, Sokratning shogirdi) asarlarida ham o'rganilgan. Bundan 2500 yillar oldin Gippokrat "ovoz boshda, ya'ni chanoq bo'shliqlarida tug'iladi", deb yozgan, bu bilan rezonans va rezonatorlar ahamiyatini ta'kidlagan. Professional akademik xonandalik vokal san'ati antik dunyoda ham ma'lum bo'lgan. VIII-IX asr Gresiya adabiy yodgorliklari: Gomer, Sapfo, Esxil, Sofokl asarlari shundan dalolat beradi.

Uzoq o'tmishdan bizgacha yetib kelgan musiqiy merosni o'rganish uni mukammal fan darajasiga olib chiqishda Abu Nasr Muxammad Al-Farobiyning xizmatlari beqiyos. Ishda musiqqa nazariyasi va ijrochiligi bo'yicha Farobiyning "Kitabul al-kabr" ("Musiqaga doir katta kitob"), "Kilamu fil-musiqiy" ("Musiqqa uslublari haqida kitob"), "Kitabul-musiqiy" ("Musiqqa kitobi") kabi risolalari, Ali ibn Sinoning "Kitab-ush-shifo" ("Shifo kitob"), "Risolatun fi ilmil musiqiy" ("Musiqqa ilmi haqida risola") asarlari hamda Abu Abdulloh Muhammad ibn Yusuf Al-Kotib Al-Xorazmiyning "Mafatix ul-ulum" ("Ilmlar kaliti") ensiklopediyasining musiqqa nazariyasiga bag'ishlangan qismlari keng tahlil qilingan. Allomalarimiz tomonidan yaratilgan musiqashunoslik asoslari xalq qo'shiqchiligini yaralishiga asos bo'ldi. Xalq qo'shiqchiligida epik ashulalar, to'y va marosim qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari, laparlalar, yallalar va bolalar qo'shiqlari asrlar davomida sayqal topib xalqimizning "Oltin meros"ga aylandi.

Mustaqillikka erishgandan so'ng Respublikamiz olimlaridan T.G'ofurbekov, A.Jumayev, O.Ibragimov, F.Karomatov, G.Azimova, A.Leviyev, M.Toshmuxamedov, A.Lutfullayev, F.Abdurahimova kabi san'atshunos olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida milliy-musiqiy meros namunalaridan foydalanish masalalari batafsil yoritilgan. Shuningdek, vokal san'ati va vokal an'analarning shakllanishi va rivojlanishini aks ettiruvchi ishlar musiqashunos olimlar B.V. Asafiyev, A.S. Bazikov, L.A. Bezborodova, L.B. Dmitriyev, E.V. Nikolayeva, G.P. Ovsyankina, L.A. Rapatskaya, Yu.V. Saveleva, E.R. Sizova, T.D. Smelkova, G.G. Tenyukova va boshqalarning ilmiy va pedagogik faoliyatida o'z aksini topgan.

Muhokama va natijalar. Odam ovozi yuqori va o'ta yuqori registrlari, shu tariqa, eng yangi davrning kashfiyoti bo'ldi. Bunda ovoz, so'z, g'oya asta-sekinlik bilan uyg'unlashib, bevosita tasavvur hosil qilish uchun moslasha bordi. Xonandalik maktablari shuning uchun ham yuzaga keladiki, ular odam ovozi, ko'pincha g'ayritabiiy va bosh og'riqli bo'lgan turli tessiturali musiqiy asarlarni ijro qilish uchun zarur bo'lgan ikki oktavani egallay olsin, degan talablar ham qo'ya boshlandi.

Barcha asrlar mobaynida odamning ovoz apparati va uning imkoniyatlarini o'rganish, ijro maktablari, metodlari, tamoyillarini takomillashtirish bo'yicha izlanishlar olib borildi. Biroq barcha ishlar tavsifiy xarakterga ega edi, ularning mualliflari vokal texnikasi rivojlanishi, ijro tamoyillariga batafsil to'xtalmas edilar. 1855 yilda ispan pedagogi M.Garsia tomonidan laringoskop (dastakli oyna) ixtiro qilinganidan va kuylashda nafas harakatlari o'rganilgandan (XIX asrning 40-yillari Diden va Petreken) keyin metodik ko'rsatma va o'qitish metodlari ilmiy asosga ega bo'la boshladi.

Italiyalik ajoyib xonanda L.Volti qo'shiqchilik haqida "Kuylash-inson tabiatining eng muhim ko'rinishi, chunki u his-tuyg'ular, ehtiroslar, insonning anatomik va ma'naviy strukturasi bilan uzviy bog'liq tasavvur, fikr ishining ifodasi sanaladi", deya ta'kidlab o'tadi. Artistik kuylash, xoh kamer holda bo'lsin, texnik bilimlar, mashqlar, metod va usulni talab etadiki, bunga faqat ta'lim orqali erishish mumkin. San'atga

xizmat qilish va ovozni saqlab qolish uchun shunchaki kuylashning o'zi yetarli emas, bunda kuylashni bilish muhim sanaladi. Shu o'rinda savol tug'iladi, akademik xonandalik maktabi nima beradi? Akademik xonandalik maktabi ovoz apparatini rivojlantiradi, hiqildoq, nafas olish tizimi va rezonatorlarni estetika va akustika qonunlariga mos keladigan musiqiy tovush chiqara oladigan uyg'un yaxlitlikka aylantiradi. Akustik qonunlar uchun esa turli maktablarning farqi yo'q, chunki ular faqat tovushning asl tabiiy jarangi bilan ish ko'radi. Akademik xonandalik maktabi ovoz apparatini mukammallashtirishga xizmat qiladi, bo'shliqlarni to'ldiradi xolos. Biroq metodlar o'zgaradi, har bir maktab, har bir o'qituvchi, o'z shaxsiy metodiga ega bo'ladi. Musiqa san'atini insonlarning ruxiyatiga ta'sir ko'rsatadi.

Yevropa akademik xonandalik vokal san'ati asosan xalq va kult qo'shiqlari shaklida rivojlangan. Akademik xonandalik san'atining birinchi tarixiy vakillari xalq xonandalari sanaladi. O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada, jumladan, Angliyada bardlar (X asr), Fransiyada trubadurlar (XI asr), Germaniyada minezingerlar (XII asr), Rossiyada skoromoxlar (XI asr), Ukrainada, Polshada bandurachilar, kobzachilar (XV asr), Rossiyada guslichilar (XVI asr), Belorussiya, Moldova, Litva, Ukrainada lirniklar (XVII asr); Kavkazda Armaniston, Ozarbayjonda gusanlar (V asr), ashuglar (X asr); O'rta Osiyoda esa Qirg'iziston va Qozog'istonda oqinlar, jirlar (XIX asr) bo'lgan. O'zbekistonda qadimdan xofiz xofizalar ijodlari ma'lum [4, 29].

O'zbekistonda akademik xonandalik janri o'zbek musiqali dramasi rivoji asosida, shuningdek, chet el mumtoz operasi ta'sirida yuzaga kelgan. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida Toshkentga bir nechta Gruz (1894 y), 1907-1915 yillarda italyan, tatar, rus, ozarbayjon Opera truppalari gastrolga kelgan. 1918 yildan Toshkentda Rus opera teatri o'z faoliyatini boshlagan. 1929 yilda M.Qoriyoqubov tashabbusi bilan O'zbek musiqali teatri ishga tushdi. Uning repertuari, asosan, musiqali dramalardan iborat bo'lgan. Mazkur teatr sahnasida o'zbek tilida qo'yilgan birinchi operalar "Yer Targ'in" (Ye.Brusilovskiy, 1937) va "Nargiz" (M.Magomayev, 1938) operalari edi. O'zbek opera va balet truppa O'zbek musiqali teatri zaminida yuzaga kelib, 1939 yil S.Vasilenko va M.Ashrafyning "Bo'ron" operasi bilan o'z faoliyatini boshlagan [5, 118].

Dastlabki o'zbek operalari o'zbek va rus kompozitorlarining ijodiy hamkorligi natijasida hamda O'zbekistonda ijod qilgan rus kompozitorlarining mahalliy mavzudagi ijodida rivoj topgan. Bular jumlasiga R.Gliyer, T.Sodiqovlarning 1940 yildagi "Layli va Majnun", 1949 yildagi "Gulsara", A.Kozlovskiyning 1942 yildagi "Ulug'bek" kabi operalarini keltirib o'tish mumkin. Shu davrda o'zbek tilida jahon mumtoz opera namunalari J.Bizening 1944 yildagi "Karmen", P.Chaykovskiyning 1947 yildagi "Yevgeniy Onegin" va boshqalar ijod namunalari ham sahnalashtirildi. Keyinchalik o'zbek kompozitorlarining afsonaviy-romantik, tarixiy, lirik, zamonaviy mavzulardagi mustaqil operalari paydo bo'ldi: "Dilorom", "Shoir qalbi", "Hamza", "Xorazm qo'shig'i" va boshqalar. Birinchi o'zbek hajviy operasi "Maysaraning ishi" (S.Yudakov) bo'lib, bir nechta chet mamlakatlar teatrlarida quyilgan. S.Boboyevning "Yoriltosh" operasi esa, birinchi o'zbek bolalar operasi edi.

1970-1980 yillarda o'zbek kompozitorlari opera janrini mavzu jihatidan boyitishdi. Shu davr ichida tarixiy U.Musayevning "Mangulik", S.Boboyevning "Fidoyilar", R.Abdullayevning "Sadoqat", I.Akbarovning atoqli shaxslarga bag'ishlangan "Sug'd elining qoplani", Sayfi Jalilning "Zebunniso", M.Burhonovning "Alisher Navoiy", shuningdek, kamer operalar N.Zokirovning "Sohilda to'qnashuv", H.Rahimovning "Ona qalbi" va boshqa operalari sahnalashtirildi [6, 63].

Mustaqillik davri o'zbek akademik xonandalik janr talqini, mavzu va mazmun doirasi yanada kengaytirilib, boyitildi. Jahon mumtoz adabiyoti N.Zokirovning "Shekspir" tragediyalari asosida yaratilgan "Hamlet" va "Makbet" operadiologiyasi bilan boyitildi. Hozirgi zamon ijtimoiy muammolarini o'zida aks ettirgan N.Zokirovning "Muxtoriyat", O.Abdullayevning "Vafo", F.Yanov Yanovskiyning "Orkestr" operalari dunyo yuzini ko'rdi. Tarixiy shaxslar siymolarini o'zida aks ettirgan M.Bafoyevning "Al-Farg'oniy" va falsafiy mavzular bo'yicha yaratilgan I.Akbarovning "Ibtido xatosi" oratoriyasi opera janrini keyingi rivojini belgiladi. Mazmunni talqin qilishda asosiy urg'u milliy hamda umumbashariy ma'naviy qadriyatlarni tarannum etishga, murakkab vaziyat va psixologik holatlarni chuqur

ifoda etishga qaratildi. Bu davrda o'zbek kompozitorlari opera asarlarida o'zbek xalq musiqa merosi va milliy ijrochilik an'analarini zamonaviy ifoda va texnik vositalar bilan uzviy bog'lashga ahamiyat berdilar [7, 150].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, oliy musiqiy-pedagogik ta'limning mazmuni va metodikasini keng tahlil qilgan holda, Yevropa va O'zbek musiqa maktablarida yaratilgan musiqiy asarlar uzluksiz ta'lim tizimining barcha turlarida samarali foydalanish maqsadga muvofiq. Musiqiy ta'limning sifati va samaradorligini taminlash hamda bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida akademik ijrochilik san'ati qo'llanilishi lozim. O'zbekistonda akademik xonandalik janrini rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan opera xonandalaridan K. Zokirov, N. Ahmedova, H. Nosirova, S. Yarashev, Ye. Yuldoshev, S. Qobulovalarning ijrolari, hozirgi kunda esa, I.T. Jalilov, M.Q. Razzoqovalarning akademik faoliyatlari orqali yosh kelajak avlod akademik xonandalik ijrosi sir asrorlarini shijoat bilan o'rganib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. 2018 yil 28 noyabr, PQ-4038-son. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
2. Karimov I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. T. "Ma'naviyat", 2008 y. 140 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekistonning yangi qiyofasini yaratishda milliy madaniyatimizni o'rni va ahamiyati" mavzusidagi madaniyat va san'at sohasidagi dolzarb masalalar muhokamasiga bag'ishlangan yig'ilishi ma'ruzasidan. Xalq so'zi" gazetasi. 2017 yil 25 dekabr. –B. 1-2.
4. Qaxxorov N.B Vokal ijrochiligi / O'quv qo'llanma. Toshkent. "Iqtisodiyot-moliya", 2008. –B. 28-36.
5. Murodova D. O'zbyekskaya opera. 1984. –B. 117-129.
6. Mustaqillik davri O'zbekiston kompozitorlik ijodiyoti to'g'risida, Musika ijodiyoti masalalari, T., 2002. –B. 63-87.
7. Yunusov O. F. Opera xonandalik san'atining rivojlanish tarixidan. Mug'allim xem uzluksiz bilimlendiriu / Ilimiy-metodikalıq jurnal. № 2/1, 2021. –B. 148-155.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

Рсалиев Арман Турдыбекович
Узбекский Государственный Университет Мировых Языков

Аннотация: В данной статье рассматривается использование дидактических игр как эффективного средства в преодолении трудностей усвоения учебного материала, а также применении различных видов упражнений которые улучшают учебную деятельность и формируют рефлексивные умения учащихся. Дидактическая игра представляет собой организационную форму некоторых занятий, целью которых выступает совместная деятельность учащихся. В ходе таких занятий проводится обучение общению, публичному изложению своих мыслей и выводов, а также совместная деятельность при решении поставленных в игре задач. Именно на таких занятиях наиболее ярко проявляется сотрудничество и открытость учащихся. Даже самый слабый ученик получает свою ситуацию успеха, теряется неуверенность и робость перед сложными задачами. [4] Ценность дидактических игр для учащихся заключается не только в том, чтобы дать им знания, но и научить их использовать эти знания на практике. Обучение развивает ребёнка тогда, когда предоставляется возможность открывать, рассуждать и спорить. Чем интереснее такая деятельность, тем большее эмоциональное воздействие и эффект оно оказывает на ребёнка. Интеллектуальные игры могут быть полезны школьникам, испытывающим трудности в учении, понимании и осмыслении нового материала, усвоении и обобщении, установлении связей между понятиями и выражениями собственных мыслей и речи.

Ключевые слова: дидактическая игра, знание, преподаватель, умение, ученик

USING DIDACTIC GAMES AS A MEANS OF DEVELOPING EFFECTIVE LEARNING

Rsaliev Arman Turdybekovich
Uzbek State University of World Languages

Annotation: This article discusses the use of didactic games as an effective means of overcoming the difficulties of mastering educational material, as well as the use of various types of exercises that improve learning activities and form the reflective skills of students. A didactic game is an organizational form of some classes, the purpose of which is the joint activity of students. In the course of such classes, communication is taught, public presentation of one's thoughts and conclusions, as well as joint activities in solving the tasks set in the game. It is in such classes that the cooperation and openness of students is most clearly manifested. Even the weakest student receives his situation of success, hesitation and timidity in front of difficult tasks are lost. [4] The value of didactic games for students is not only to give them knowledge, but also to teach them to use this knowledge in practice. Learning develops a child when given the opportunity to discover, create, reason and argue. The more interesting this activity, the greater the emotional impact and effect it has on the child. Intellectual games can be useful for schoolchildren who have difficulty learning, understanding and comprehending new material, assimilation and generalization, establishing links between concepts and expressions of their own thoughts and speech.

Keywords: didactic game, knowledge, teacher, skill, student

DIDAKTIK O'YINLARDAN SAMARALI O'QITISH VOSITASI SIFATIDA FOYDALANISH

Rsaliev Arman Turdibekovich
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada didaktik o'yinlardan o'quv materialini o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali vositasi sifatida foydalanish, shuningdek, o'quv faoliyatini yaxshilaydigan va o'quvchilarning fikrlash

qobiliyatini shakllantiradigan har xil turdagi mashqlardan foydalanish haqida so'z boradi. Didaktik o'yin - bu ba'zi sinflarning tashkiliy shakli bo'lib, uning maqsadi o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatidir. Bunday mashg'ulotlar jarayonida muloqot qilish, o'z fikrlari va xulosalarini omma oldida taqdim etish, shuningdek, o'yinda qo'yilgan vazifalarni hal qilishda birgalikdagi faoliyat o'rgatiladi. Aynan shunday darslarda o'quvchilarning hamkorligi va ochiqligi eng yaqqol namoyon bo'ladi. Hatto eng zaif talaba ham o'zining muvaffaqiyat holatini oladi, qiyin vazifalar oldida ikkilanish va tortinchoqlik yo'qoladi. [4] Didaktik o'yinlarning o'quvchilar uchun ahamiyati nafaqat bilim berish, balki bu bilimlarni amalda qo'llashga o'rgatishdir. O'rganish, kashf qilish, yaratish, fikr yuritish va bahslashish imkoniyati berilganda bolani rivojlantiradi. Bu faoliyat qanchalik qiziqarli bo'lsa, bolaning hissiy ta'siri va ta'siri shunchalik ko'p bo'ladi. Intellektual o'yinlar yangi materialni o'rganish, tushunish va tushunish, o'zlashtirish va umumlashtirish, tushunchalar va o'z fikrlari va nutqlarini ifodalash o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishda qiyinchiliklarga duch keladigan maktab o'quvchilari uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: didaktik o'yin, bilim, o'qituvchi, mahorat, talaba

1. Введение. На сегодняшний день применение игровых форм обучения играет важную роль в формировании и развитии рефлексивного мышления. Рефлексия помогает осмыслить свои действия, потребности и переживания, соотнести их с действиями, потребностями и переживаниями других людей. Немаловажную роль здесь отводится дидактическим играм, которые обеспечивают достижению единства эмоционального и рационального обучения. Игра - один из видов активной деятельности применяемых на уроках иностранных языков. Она в равной степени способствует как приобретению знаний, так и развитию многих качеств личности. Проведение игр на уроках позволяет включить в активную работу как хорошо подготовленных, так и слабо знающих учащихся. К сожалению, в нашей педагогической деятельности игра далеко не всегда используется в качестве равноправной формы обучения. Хотя, классики русской педагогики С.Л. Рубинштейн, К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский, А.С. Макаренко в своих трудах и практическом опыте уделяли особое место игре, отмечая её эффективные и развивающие возможности. «Мы придаём такое важное значение детским играм, что если бы устраивали учительскую семинарию, то сделали бы теоретическое и практическое изучение детских игр одним из главных предметов». [5]

2. Методы и анализ.

Игра - явление многогранное, её можно рассматривать как особую форму существования всех без исключения сторон жизнедеятельности ребёнка. Стоит ли рассматривать игру как серьёзное средство обучения или принимать игру как потеху, которая имеет право на минимум драгоценного времени? Выдающийся учёный-психолог Л.С. Выготский в своём труде «Игра и её роль в психическом развитии ребёнка» так описывает значение игры: уже давно обнаружено, что игра не представляет из себя чего-либо случайного, она неизменно возникает на всех стадиях культурной жизни у самых разных народов и представляет неустрашимую и естественную особенность человеческой природы. Они [игры] организуют высшие формы поведения, бывают связаны с разрешением довольно сложных задач поведения, требуют от играющего напряжения, сметливости и находчивости, совместного и комбинированного действия самых разных способностей и сил». [2]

В последние годы нетрадиционные (коммуникативные) формы обучения используются преподавателями довольно широко. Интерес к ним вызван многими обстоятельствами. В современных общеобразовательных школах происходит активное применение интерактивных методов обучения, а также необходимость ориентации образования не только на усвоение определённой суммы знаний, но и на развитие личности, познавательных и созидательных способностей. [1]

В процессе игры мир детства соединяется с миром науки. В играх ученик получает свободу действий при подаче различного вида информации. Поэтому

то, что на уроке для ученика часто казалось трудным и даже недоступным, во время игры усваивается легко. Именно поэтому всех людей независимо от возраста привлекает игра. Каждый учитель хочет, чтобы его уроки были интересными, увлекательными и запоминающимися. Дидактическая игра является одной из уникальных форм, позволяющих сделать урок интересным и увлекательным. Занимательность мира игры делает монотонную деятельность положительно окрашенной особенно при запоминании, повторении и закреплении информации, а эмоциональность игрового действия активизирует все психические и рефлексивные процессы функции ребёнка. [3].

Дидактическая игра представляет собой организационную форму некоторых занятий, целью которых выступает совместная деятельность учащихся. В ходе таких занятий проводится обучение общению, публичному изложению своих мыслей и выводов, а также совместная деятельность при решении поставленных в игре задач. Именно на таких занятиях наиболее ярко проявляется сотрудничество и открытость учащихся. Даже самый слабый ученик получает свою ситуацию успеха, теряется неуверенность и робость перед сложными задачами. [4]

Ценность дидактических игр для учащихся заключается не только в том, чтобы дать им знания, но и научить их использовать эти знания на практике. Обучение развивает ребёнка тогда, когда предоставляется возможность открывать, творить, рассуждать и спорить. Чем интереснее такая деятельность, тем большее эмоциональное воздействие и эффект оно оказывает на ребёнка. Интеллектуальные игры могут быть полезны школьникам, испытывающим трудности в учении, понимании и осмыслении нового материала, усвоении и обобщении, установлении связей между понятиями и выражениями собственных мыслей и речи. Такие дети в игре способны выполнить такой объём работы, который они никогда не выполняют в обычной учебной обстановке. Очень важна и ситуация переживания успеха для таких детей. Для них нужно подбирать такие задания, с которыми они могли бы справиться, постепенно усложняя их. В различных сборниках можно найти большое количество различных дидактических игр, но чёткая классификация игр по видам отсутствует. Часто игры соотносятся с содержанием обучения и воспитания. Познавательное содержание черпается из школьной программы. Наличие дидактической задачи или нескольких задач подчёркивает обучающий характер игры, направленность обучающего содержания на процессы познавательной деятельности детей и развитие их умственных способностей. Дидактическая задача определяется учителем и отражает его обучающую деятельность, а метод выполнения дидактической задачи учащиеся выбирают сами, проявляя самостоятельность и рефлексивность умений. Такая деятельность укрепляет положительную самооценку, повышает уровень притязаний, порождает уверенность в себе и чувство удовлетворённости от достигнутых успехов. Основная задача урока с применением дидактических игр - помочь раскрыть и развить способности ученика.

Для развития рефлексии лучше всего подходят игры, направленные на самостоятельное формулирование условий и требований задачи, закодированные в данных схемах или знаках (Не зевай, Чайнворд, Укрась слово, Буриме, Письма Мюнхгаузена). Рефлексия в конце урока или на промежуточных этапах должна присутствовать обязательно. Именно на этом этапе предоставляется возможность оценить урок вместе с точки зрения поставленных задач. Здесь присутствует анализ учителя, учеников и самоанализ. Делаются акценты на трудовых успехах или неудачах, затрагиваются аспекты развития и прочее. Далее мы представим некоторые игры, которые помогут закреплённую вышесказанных, например:

Рисунок 1. Игры, которые можно использовать для закрепляющей части урока

Упражнение «Золушка»

Как бы вам не было трудно, во время веселой вечеринки или в дружеской компании целый час (лучше два, а еще лучше три) постарайтесь сидеть в стороне, молча наблюдая за всем происходящим. При этом вас, конечно, будут просить принять самое активное участие в общем веселье, но сошлитесь на потерю «золотой туфельки» и останьтесь в стороне.

При этом постарайтесь понаблюдать за присутствующими. Как они себя ведут? Что делают? Как говорят? Не узнаете ли вы себя в некоторых из них? Если «да», то может быть что-то захочется изменить и в себе?

Упражнение «Полный порядок»

Возьмите себе за правило - периодически приводить в порядок свои вещи, книги, учебники, свои записи. Для начала наведите элементарный порядок у себя на столе. Определите каждому предмету конкретное место и в дальнейшем постарайтесь класть его именно туда.

«Навести порядок в своих мыслях» вы можете с помощью дневника или еженедельника, в котором следует записывать основные дела на предстоящий день и вечером проверять, все ли вы выполнили из того, что было намечено. Стремитесь выполнять все намеченные дела.

Упражнение «Риск - дело благородное»

Как правило, вы долго и серьезно обдумываете любое более или менее важное решение. Наверное, это разумно, но позвольте себе иногда безрассудные поступки, рискните, и самое главное - не жалейте и не расстраивайтесь, если вы не получите нужный результат. Ведь жизнь так увлекательна и интересна.

Возьмите себе за правило, хотя бы один раз в день (неделю) совершать рискованный поступок (пусть совсем маленький, но обязательно).

Упражнение «Оратор»

Во время бесед и разговоров со своими друзьями сознательно стремитесь быть Оратором (именно с большой буквы). Для этого вам нужно говорить громко, четко, используя различные ораторские приемы, чтобы привлечь внимание собеседников. Не забудьте, что ваша речь должна быть понятна собеседнику (время от времени спрашивайте у него: «Ты понимаешь, о чем я говорю?»).

Упражнение «Массовик - затейник»

В дружеской компании или на вечеринке не сидите в стороне, в очередной раз обдумывая свои мысли, а попробуйте сыграть роль массовика - затейника. Предложите всем участникам вечеринки какую-нибудь игру или другое

интересное занятие. Важно не просто предложить интересную игру, но и организовать ее проведение, привлечь как можно больше людей.

Безусловно, вам сначала это будет очень трудно, но первый же успех окрылит вас и вы почувствуете радость от общения с людьми.

Упражнение «Найди себя»

Вам нужно поверить в свои силы и знания, в свои способности и талант. Поверьте, что на свете нет неталантливых людей. У каждого человека есть задатки таланта, его нужно только обнаружить. Для того чтобы это произошло, ищите свой талант, начинайте различные дела, пробуйте себя в разных сферах деятельности. И вы обязательно найдете свой талант, свое место.

Упражнение «Пойми себя»

Если вы захотите - вы добьётесь успеха, только для этого вам нужно глубже понять себя, разобраться в том, что вас особенно привлекает, найти ту сферу деятельности, в которой вы сможете максимально проявить свой талант. Чаще задавайте себе вопрос: «Мое ли это дело?». У вас значительный творческий потенциал. Если вы на деле сможете применить ваши способности, то добьётесь больших успехов.

Упражнение «Сохрани свой талант»

Вам повезло, так как вы уже знаете, в чем ваш талант и где вы можете проявить свои способности. Но перед вами трудная задача - сохранить и развить то, что вы имеете. Поэтому постоянно совершенствуйте свою память, приобретайте новые знания, творите и выдумывайте новое.

Выводы и Рекомендации. Выполнив все необходимые условия и рекомендации применения дидактических игр на различных этапах урока можно быть уверенным, что динамика роста способностей учащихся будет положительной. Играть всерьёз непросто. Нужно так продумать деятельность игры, чтобы не сорвать урок и не превратить обучение в банальное развлечение для достижения поставленной цели. Вопросов возникает масса. Дидактические игры различаются по обучающему содержанию, познавательной деятельности детей, игровым действиям и правилам, организации и взаимоотношениям детей по роли преподавателя.

Список использованной литературы:

1. Богдашова Д.Б. Психология творческих способностей: Монография. - Самара: Издательский дом «Федоров», 2009. - 416 с.
2. Выготский Л.С. Проблема возраста // Выготский Л.С. Игра и её роль в психическом развитии. Москва: 1960. - 224 с.
3. Математические игры: 5-6 классы. - Москва: Вако, 2010. - 208 с.
4. Монтессори М. Руководство к моему методу. // М. Монтессори. - Москва: 1916. - 78 с.
5. Рубинштейн, С. Л. О мышлении и путях его исследования. [Текст] / С. Л. Рубинштейн. - М., 1960.

STEAM O'QUVCHIGA NIMA BERADI?

Sanakulov Hamrakul Rizakulovich,

Nizomiy nomidagi TDPU, professori, pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya. STEAM texnologiyalari bir nechta anlarni o'quvchiga fanlardan birlashtirgan holda bilimlarini kengaytirish, ya'ni tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, ijodkorlik, hamkorlik va texnologik savodxonlikni rivojlantiruvchi yaxlit ta'lim tajribasini taqdim etadi. Maqolada ushbu ko'nikmalar o'quvchilarning akademik muvaffaqiyati, shaxsiy o'sishi va kelajagi qanday ahamiyat kasb etishi keltirilgan.

Kalit so'zlar: STEAM texnologiyalari, integratsiya, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, ijodkorlik, hamkorlik va texnologik savodxonlik.

STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) ta'limi o'quvchilar o'rtasida tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish qobiliyatlari, ijodkorlik va hamkorlikni rivojlantirish uchun ushbu fanlarni integratsiyalashga qaratilgan. STEAM texnologiyalari bilan shug'ullanish o'quvchilarga bir qator afzalliklarni beradi:

Bilimlarni amaliy qo'llash: STEAM texnologiyalari o'quvchilarga sinfda o'rgangan nazariy tushunchalarini real stsenariylarda qo'llash imkonini beradi. Bu ularga fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikaning o'zaro bog'liqligini va ulardan muammolarni hal qilishda qanday foydalanish mumkinligini ko'rish imkonini beradi.

STEAM texnologiyalarining asosiy afzalliklaridan biri bu bilimlarni amalda qo'llashdir. Amaliy mashg'ulotlar va loyihalar bilan shug'ullanib, o'quvchilar sinfda o'rgangan tushunchalari qanchalik dolzarb ekanligini va real stsenariylarda qo'llanilishini bevosita ko'rishlari mumkin. Ushbu ilova nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga yordam beradi va o'quvchilarga o'rganayotgan narsalarining amaliy oqibatlarini tushunishga imkon beradi.

Masalan, fizikani o'rganayotgan o'quvchilar harakat va energiya tamoyillarini namoyish qiluvchi ishchi modellarni loyihalash va qurish uchun robototexnika yoki simulyatsiya dasturlari kabi STEAM texnologiyalaridan foydalanishlari mumkin. Matematikani o'rganayotgan o'quvchilar real muammolarni hal qilish yoki murakkab ma'lumotlar to'plamini tahlil qilish uchun dasturlash tillari yoki ma'lumotlarni tahlil qilish vositalaridan foydalanishlari mumkin. San'atga qiziqqan o'quvchilar texnologiya qanday qilib raqamli san'at yoki multimedia taqdimotlari uchun kompyuter grafikasi dasturiy ta'minotidan foydalanish kabi ijodiy harakatlarini kuchaytirishi mumkinligini o'rganishlari mumkin.

Kengaytirilgan muammolarni hal qilish ko'nikmalari STEAM ta'limining asosiy jihati hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlar va loyihalar orqali o'quvchilar tanqidiy fikrlashni va muammolarni hal qilishning samarali strategiyalarini ishlab chiqishni talab qiladigan turli qiyinchiliklarga duch kelishadi.

STEAM ta'limi muammoni hal qilish ko'nikmalarini qanday rivojlantiradi:

Analitik fikrlash: STEAM faoliyati ko'pincha o'quvchilarga tahlil va baholashni talab qiladigan murakkab muammolarni keltirib chiqaradi. Talabalar muammolarni kichikroq qismlarga ajratish, naqsh va munosabatlarni aniqlash va yechim topish uchun mantiqiy fikrlashni o'rganadilar.

Ijodiy fikrlash: STEAM ta'limi o'quvchilarni ijodiy fikrlashga va innovatsion yechimlarni izlashga undaydi. San'at va dizaynni o'quv jarayoniga integratsiyalashgan holda, o'quvchilar o'zgacha fikr yuritishga, original g'oyalarni ishlab chiqishga va bir nechta istiqbollarni ko'rib chiqishga undaydi.

Takroriy muammolarni hal qilish: STEAM loyihalari ko'pincha iterativ jarayonni o'z ichiga oladi, bunda o'quvchilar doimiy ravishda tajriba va fikr-mulohazalar orqali o'z yechimlarini aniqlaydilar. Ular muvaffaqiyatsizlik va xatolar o'quv jarayonining bir qismi ekanligini va ular fikr-mulohazalar va yangi tushunchalar asosida o'z yechimlarini takrorlashlari va yaxshilashlari mumkinligini bilib oladilar.

Hamkorlik va muloqot: STEAM faoliyati ko'pincha jamoaviy ishlarni o'z ichiga oladi, bu erda o'quvchilar muammolarni hal qilish uchun tengdoshlari bilan hamkorlik qiladilar. Bu hamkorlik ularning muloqot va shaxslararo munosabat ko'nikmalarini oshiradi, chunki ular o'z fikrlarini ifoda etish, boshqalarni tinglash va umumiy maqsadga erishish uchun birgalikda ishlashni o'rganadilar.

Bir nechta fanlarning integratsiyasi: STEAM ta'limi o'quvchilarni muammolarga fanlararo nuqtai nazardan yondashishga undaydi. Fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikadan olingan bilim va ko'nikmalarni birlashtirib, o'quvchilar murakkab muammolarni hal qilish uchun har bir fanning kuchli tomonlaridan foydalanishni o'rganadilar.

Haqiqiy dunyo ilovasi: STEAM ta'limi sinfda o'rganishni real dunyo kontekstlari bilan bog'lashga qaratilgan. Amaliy loyihalar bilan shug'ullanib, o'quvchilar o'z hayotiga tegishli va qo'llanilishi mumkin bo'lgan muammolarga duch kelishadi. Ushbu bilimlarni amaliy qo'llash ularning muammoni hal qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi va o'rganishning ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

STEAM ta'limi o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va innovatsion muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu ularni muammolarga turli tomonlardan yondashish, yangi vaziyatlarga moslashish va samarali yechimlarni ishlab chiqish qobiliyati bilan jihozlaydi. Ushbu ko'nikmalar nafaqat akademik sharoitlarda, balki muammolarni hal qilish qobiliyatlari juda talab qilinadigan kelajakdagi martabalarda ham muvaffaqiyat uchun bebahodir.

Fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikaning o'zaro bog'liqligini his qilish orqali o'quvchilar ushbu fanlarning muammolarni hal qilish va innovatsion echimlarni yaratish uchun qanday ishlashni chuqurroq tushunishadi. Ushbu amaliy dastur shuningdek, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, chunki o'quvchilar o'z bilimlarini haqiqiy vaziyatlarga baholash va moslashtirishni o'rganadilar, ularni kelajakdagi karyeralarida duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarga tayyorlaydilar.

Hamkorlik va jamoaviy ish STEAM ta'limining ajralmas qismidir. STEAM ta'limi o'quvchilar o'rtasida hamkorlik va jamoada ishlash ko'nikmalarini qanday rivojlantiradi:

Guruh loyihalari: STEAM ta'limi ko'pincha o'quvchilar muammolarni hal qilish yoki amaliy vazifalarni bajarish uchun birgalikda ishlaydigan guruh loyihalari va tadbirlarini o'z ichiga oladi. Hamkorlikdagi loyihalar o'quvchilarga jamoalarda samarali ishlash, o'zlarining shaxsiy rollari va mas'uliyatlarini tushunish va jamoaviy maqsadga hissa qo'shishni o'rganish imkoniyatini beradi.

Muloqot ko'nikmalari: STEAM ta'limi doirasida guruhlarda ishlash samarali muloqotni talab qiladi. Talabalar o'z fikrlarini ifoda etishni, boshqalarni faol tinglashni va samarali muhokama qilishni o'rganadilar. Ularda o'z fikrlarini aniq ifodalash, savollar berish, tengdoshlariga konstruktiv fikr bildirish ko'nikmalari shakllanadi.

Turli istiqbollarni qadrlash: STEAM ta'limi ko'pincha turli xil kelib chiqishi, kuchli tomonlari va istiqbollari ega bo'lgan o'quvchilarni birlashtiradi. Hamkorlikdagi loyihalar o'quvchilarga bu xilma-xil istiqbollarni qadrlash va qadrlash imkonini beradi, inklyuzivlik va hurmat madaniyatini rivojlantiradi. Talabalar turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqishni, har bir jamoa a'zosining kuchli tomonlarini ishga solishni va bir qator g'oyalarni o'z ichiga olgan yechimlarni yaratishni o'rganadilar.

Delegatsiya va vazifalarni boshqarish: hamkorlikdagi STEAM loyihalari o'quvchilardan vazifalarni topshirishni, vaqt jadvallarini belgilashni va loyiha ish oqimlarini boshqarishni talab qiladi. Ular shaxsiy kuchli tomonlarini baholashni va jamoa a'zolariga tegishli rollarni belgilashni o'rganadilar. Bu jarayon o'quvchilarga vazifalarni boshqarish, tashkil etish va muvofiqlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, loyihaning muammosiz va samarali rivojlanishini ta'minlaydi.

Mojarolarni hal qilish va muammolarni hal qilish: Jamoalarda ishlash ba'zan

nizolar yoki kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin. STEAM ta'limi o'quvchilarga nizolarni konstruktiv tarzda boshqarish va hal qilish imkoniyatini beradi. Ular turli nuqtai nazarlarni tinglashni, umumiy til topishni va muzokaralar olib borishni o'rganadilar. Bu muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi va o'quvchilarda guruh ishi davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Maqsadlarga jamoaviy erishish: STEAM ta'limida o'quvchilar birgalikda maqsadlarga erishishdan qoniqish hissini his qilishadi. Ular jamoaviy ishning ahamiyatini o'rganadilar va hamkorlik ko'pincha yakka holda ishlashdan ko'ra yaxshiroq natijalarga olib kelishini tushunadilar. Umumiy muvaffaqiyatning tan olinishi birlik tuyg'usini rivojlantiradi va o'quvchilarni hamkorlikdagi sa'y-harakatlarda faol ishtirok etishga undaydi.

Hamkorlik va jamoaviy ishlashni ta'kidlab, STEAM ta'limi o'quvchilarni sinfdan tashqarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan muhim ko'nikmalar bilan jihozlaydi. Muvaffaqiyat uchun samarali hamkorlik muhim ahamiyatga ega bo'lgan professional muhitda bu ko'nikmalar juda talab qilinadi.

Kengaytirilgan muammolarni hal qilish ko'nikmalari: STEAM ta'limi o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga undaydi. Amaliy faoliyat va loyihalar bilan shug'ullanib, o'quvchilar muammolarni tahlil qilishni, strategiyalarni ishlab chiqishni va turli xil echimlar bilan tajriba qilishni o'rganadilar. Ular muammolarga turli nuqtai nazardan yondashishni o'rganadilar, ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantiradilar.

Hamkorlik va jamoaviy ish: STEAM ta'limi hamkorlik va jamoaviy ishlashga urg'u beradi. Talabalar ko'pincha loyihalarni bajarish uchun guruhlarda ishlaydi, muloqot ko'nikmalarini, hamkorlikni va jamoalarda samarali ishlash qobiliyatini rivojlantiradi. Ular turli nuqtai nazarlarni qadrlashni, vazifalarni topshirishni va birgalikda maqsadlarga erishishni o'rganadilar.

Hamkorlik va jamoaviy ish STEAM ta'limining ajralmas qismidir. STEAM ta'limi o'quvchilar o'rtasida hamkorlik va jamoada ishlash ko'nikmalarini qanday rivojlantiradi:

Guruh loyihalari: STEAM ta'limi ko'pincha o'quvchilar muammolarni hal qilish yoki amaliy vazifalarni bajarish uchun birgalikda ishlaydigan guruh loyihalari va tadbirlarini o'z ichiga oladi. Hamkorlikdagi loyihalar o'quvchilarga jamoalarda samarali ishlash, o'zlarining shaxsiy rollari va mas'uliyatlarini tushunish va jamoaviy maqsadga hissa qo'shishni o'rganish imkoniyatini beradi.

Muloqot ko'nikmalari: STEAM ta'limi doirasida guruhlarda ishlash samarali muloqotni talab qiladi. Talabalar o'z fikrlarini ifoda etishni, boshqalarni faol tinglashni va samarali muhokama qilishni o'rganadilar. Ularda o'z fikrlarini aniq ifodalash, savollar berish, tengdoshlariga konstruktiv fikr bildirish ko'nikmalari shakllanadi.

Turli istiqbollarni qadrlash: STEAM ta'limi ko'pincha turli xil kelib chiqishi, kuchli tomonlari va istiqbollariga ega bo'lgan o'quvchilarni birlashtiradi. Hamkorlikdagi loyihalar o'quvchilarga bu xilma-xil istiqbollarni qadrlash va qadrlash imkonini beradi, inklyuzivlik va hurmat madaniyatini rivojlantiradi. Talabalar turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqishni, har bir jamoa a'zosining kuchli tomonlarini ishga solishni va bir qator g'oyalarni o'z ichiga olgan yechimlarni yaratishni o'rganadilar.

Delegatsiya va vazifalarni boshqarish: hamkorlikdagi STEAM loyihalari o'quvchilardan vazifalarni topshirishni, vaqt jadvallarini belgilashni va loyiha ish oqimlarini boshqarishni talab qiladi. Ular shaxsiy kuchli tomonlarini baholashni va jamoa a'zolariga tegishli rollarni belgilashni o'rganadilar. Bu jarayon o'quvchilarga vazifalarni boshqarish, tashkil etish va muvofiqlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, loyihaning muammosiz va samarali rivojlanishini ta'minlaydi.

Mojarolarni hal qilish va muammolarni hal qilish: Jamoalarda ishlash ba'zan

nizolar yoki kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin. STEAM ta'limi o'quvchilarga nizolarni konstruktiv tarzda boshqarish va hal qilish imkoniyatini beradi. Ular turli nuqtai nazarlarni tinglashni, umumiy til topishni va muzokaralar olib borishni o'rganadilar. Bu muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi va o'quvchilarda guruh ishi davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Maqsadlarga jamoaviy erishish: STEAM ta'limida o'quvchilar birgalikda maqsadlarga erishishdan qoniqish hissini his qilishadi. Ular jamoaviy ishning ahamiyatini o'rganadilar va hamkorlik ko'pincha yakka holda ishlashdan ko'ra yaxshiroq natijalarga olib kelishini tushunadilar. Umumiy muvaffaqiyatning tan olinishi birlik tuyg'usini rivojlantiradi va o'quvchilarni hamkorlikdagi sa'y-harakatlarda faol ishtirok etishga undaydi.

Hamkorlik va jamoaviy ishlashni ta'kidlab, STEAM ta'limi o'quvchilarni sinfdan tashqarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan muhim ko'nikmalar bilan jihozlaydi. Muvaffaqiyat uchun samarali hamkorlik muhim ahamiyatga ega bo'lgan professional muhitda bu ko'nikmalar juda talab qilinadi.

Ijodkorlik va innovatsiyalar: STEAM doirasida san'at integratsiyasi ijodkorlik va innovatsiyalarga yordam beradi. Talabalar san'at va boshqa fanlar o'rtasidagi kesishuvni o'rganadilar, bu ularga chegaradan tashqarida fikr yuritishga, turli g'oyalar bilan tajriba o'tkazishga va o'z ijodini turli shakllarda ifoda etishga imkon beradi. Ushbu fanlararo yondashuv o'quvchilarni muammolarga o'ziga xos echimlarni topishga undaydi.

Ijodkorlik va innovatsiyalar STEAM ta'limining ajralmas jihatlari bo'lib, san'at integratsiyasi bu ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. STEAM doirasida san'at integratsiyasi o'quvchilar orasida ijodkorlik va innovatsiyalarni qanday targ'ib qiladi:

Cheklovdan tashqari fikrlash: STEM fanlariga san'atni kiritish orqali o'quvchilar an'anaviy chegaralardan tashqarida fikr yuritishga va muammolarni hal qilishda noan'anaviy yondashuvlarni o'rganishga undaydi. San'at integratsiyasi turli xil fikrlashni targ'ib qiladi, o'quvchilarga bir nechta g'oyalarni ishlab chiqish va turli imkoniyatlarni o'rganish imkonini beradi.

Tajriba va tavakkalchilik: San'at ko'pincha tajriba o'tkazish, tavakkal qilish va noma'lum narsalarni qamrab olishni o'z ichiga oladi. STEAM ta'limi orqali o'quvchilar turli materiallar, texnikalar va g'oyalar bilan tajriba o'tkazishga undaydigan amaliy mashg'ulotlar bilan shug'ullanadilar. Tajriba qilish erkinligi qiziquvchanlik, izlanish va innovatsiyalar ongini rivojlantiradi.

Ko'p nuqtai nazar: San'at integratsiyasi o'quvchilarga muammolar va muammolarni bir nechta nuqtai nazardan ko'rish imkonini beradi. Bu ularni noyob echimlarni topish uchun o'zlarining badiiy ijodidan foydalanishga undaydi. Ushbu fanlararo yondashuv muammolarni yaxlit tushunishga yordam beradi va o'quvchilarga jadvalga turli xil tushunchalarni kiritish imkonini beradi.

Fikrlarni ifodalash: San'at o'quvchilarga o'zini namoyon qilish uchun turli vositalarni taqdim etadi. STEAM ta'limi orqali o'quvchilar o'z g'oyalari, tushunchalari va yechimlarini ijodiy va vizual jozibali shakllarda ifodalashlari mumkin. Bu ularni noan'anaviy usullarda o'z fikrlarini bildirishga undaydi va innovatsion fikrlashni rag'batlantiradi.

Muvaffaqiyatsizlik va iteratsiyani qabul qilish: Badiiy jarayon ko'pincha sinov va xatolikni o'z ichiga oladi va o'quvchilar muvaffaqiyatsizlikni qimmatli o'rganish tajribasi sifatida qabul qilishni o'rganadilar. San'atni STEAMga integratsiyalashgan holda, o'quvchilar ijodkorlik va innovatsiyalar takrorlash, takomillashtirish va doimiy takomillashtirishni talab qilishini tushunadilar. Bunday fikrlash ularni sabr-toqatga, xatolardan saboq olishga va muqobil echimlarni izlashga undaydi.

Dizayn fikrlash: STEAM doirasida san'at integratsiyasi ko'pincha dizayn fikrlash

metodologiyalarini o'z ichiga oladi. Talabalar muammolarni aniqlashni, oxirgi foydalanuvchilar bilan hamdard bo'lishni, g'oyalarni aqliy hujumga o'tkazishni, echimlarni prototipini yaratishni va ularning dizaynlarini sinab ko'rishni va takrorlashni o'rganadilar. Ushbu dizaynga yo'naltirilgan yondashuv foydalanuvchiga yo'naltirilgan muammolarni hal qilishga urg'u berib, ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantiradi.

San'at va boshqa fanlar o'rtasidagi kesishuvni o'rganib, STEAM ta'limi o'quvchilar orasida ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantiradi. Bu ularni muammolarga ochiq fikr bilan yondashishga, tajribalarni qabul qilishga va yangi va xayoliy yechimlarni topishga undaydi. Ushbu ko'nikmalar tez o'zgaruvchan dunyoga moslashish va turli sohalarda muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir.

Texnologiya savodxonligi: STEAM texnologiyalari o'quvchilarni fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika sohasiga tegishli turli xil vositalar, dasturiy ta'minot va apparat vositalari bilan tanishtiradi. Ushbu texnologiyalar bilan shug'ullanish orqali o'quvchilar texnologik savodxonlikni rivojlantiradilar, kodlash, robototexnika, 3D modellashtirish, virtual haqiqat, ma'lumotlarni tahlil qilish va boshqalar bilan amaliy tajribaga ega bo'lishadi. Bu ularni zamonaviy ishchi kuchi talablariga tayyorlaydi.

Texnologiya savodxonligi STEAM ta'limining muhim tarkibiy qismidir. STEAM sohasiga tegishli turli xil vositalar, dasturiy ta'minot va apparat vositalari bilan shug'ullanish orqali o'quvchilar zamonaviy ishchi kuchi talablarini boshqarish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlarni rivojlantiradilar. STEAM texnologiyalari o'quvchilarda texnologiya savodxonligini qanday targ'ib qiladi:

Amaliy tajriba: STEAM texnologiyalari o'quvchilarga fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikaga tegishli vositalar, dasturiy ta'minot va apparat vositalaridan foydalanish bo'yicha amaliy tajriba bilan ta'minlaydi. Ular kodlash, robototexnika, 3D modellashtirish va chop etish, virtual reallik, ma'lumotlarni tahlil qilish va boshqa sohalarda amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Ushbu amaliy tajriba o'quvchilarga texnologiyadan qulay foydalanishga yordam beradi va ulardan samarali foydalanishga ishonchini oshiradi.

Kodlash va dasturlash: STEAM ta'limi ko'pincha asosiy ko'nikmalar sifatida kodlash va dasturlashni o'z ichiga oladi. Talabalar dasturlash tillarini, algoritmlarni va hisoblash fikrlash tushunchalarini o'rganadilar, bu ularga dasturiy ta'minot yaratish, veb-saytlar yaratish va robotlarni dasturlash imkonini beradi. Ushbu ko'nikmalar bugungi texnologiyaga asoslangan dunyoda juda qimmatlidir va turli sohalarda qo'llaniladi.

Robototexnika va avtomatlashtirish: STEAM texnologiyalari ko'pincha robototexnika va avtomatlashtirishni o'z ichiga oladi. Talabalar robotlarni qurish va dasturlashni, sensorlar, aktuatorlar va boshqaruv tizimlari kabi tushunchalarni tushunishni o'rganadilar. Ushbu amaliy tajriba ularni robototexnika va avtomatlashtirishning amaliy qo'llanmalariga ochib beradi, ularni ishlab chiqarish, muhandislik va sun'iy intellekt kabi sohalarda martaba uchun tayyorlaydi.

3D modellashtirish va chop etish: STEAM ta'limi ko'pincha o'quvchilarga jismoniy ob'ektlarni loyihalash va yaratishga imkon beruvchi 3D modellashtirish va chop etishni o'z ichiga oladi. Maxsus dasturiy ta'minot va apparat vositalaridan foydalangan holda, o'quvchilar o'z g'oyalarni aniq prototiplarga aylantirishni o'rganadilar, ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantiradilar. Bu mahorat mahsulot dizayni, arxitektura va muhandislik kabi sohalarda ayniqsa qimmatlidir.

Virtual haqiqat va simulyatsiya: STEAM texnologiyalari o'quvchilarga virtual haqiqat (VR) va simulyatsiyani o'rganish imkoniyatini beradi. Ular immersiv tajribalarni yaratishi, real dunyo stsenariylarini taqlid qilishi va virtual muhitni o'rganishi mumkin. Ushbu VR va simulyatsiya texnologiyalariga ta'sir qilish o'quvchilarga sog'liqni saqlash, o'yin, trening va arxitektura kabi sohalarda

o'zlarining ilovalarini tushunish imkonini beradi.

Ijodkorlik va innovatsiyalar STEAM ta'limining ajralmas jihatlari bo'lib, san'at integratsiyasi bu ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. STEAM doirasida san'at integratsiyasi o'quvchilar orasida ijodkorlik va innovatsiyalarni qanday targ'ib qiladi:

Cheklovdan tashqari fikrlash: STEM fanlariga san'atni kiritish orqali o'quvchilar an'anaviy chegaralardan tashqarida fikr yuritishga va muammolarni hal qilishda noan'anaviy yondashuvlarni o'rganishga undaydi. San'at integratsiyasi turli xil fikrlashni targ'ib qiladi, o'quvchilarga bir nechta g'oyalarni ishlab chiqish va turli imkoniyatlarni o'rganish imkonini beradi.

Tajriba va tavakkalchilik: San'at ko'pincha tajriba o'tkazish, tavakkal qilish va noma'lum narsalarni qamrab olishni o'z ichiga oladi. STEAM ta'limi orqali o'quvchilar turli materiallar, texnikalar va g'oyalar bilan tajriba o'tkazishga undaydigan amaliy mashg'ulotlar bilan shug'ullanadilar. Tajriba qilish erkinligi qiziqvchanlik, izlanish va innovatsiyalar ongini rivojlantiradi.

Ko'p nuqtai nazar: San'at integratsiyasi o'quvchilarga muammolar va muammolarni bir nechta nuqtai nazardan ko'rish imkonini beradi. Bu ularni noyob echimlarni topish uchun o'zlarining badiiy ijodidan foydalanishga undaydi. Ushbu fanlararo yondashuv muammolarni yaxlit tushunishga yordam beradi va o'quvchilarga jadvalga turli xil tushunchalarni kiritish imkonini beradi.

Fikrlarni ifodalash: San'at o'quvchilarga o'zini namoyon qilish uchun turli vositalarni taqdim etadi. STEAM ta'limi orqali o'quvchilar o'z g'oyalari, tushunchalari va yechimlarini ijodiy va vizual jozibali shakllarda ifodalashlari mumkin. Bu ularni noan'anaviy usullarda o'z fikrlarini bildirishga undaydi va innovatsion fikrlashni rag'batlantiradi.

Muvaffaqiyatsizlik va iteratsiyani qabul qilish: Badiiy jarayon ko'pincha sinov va xatolikni o'z ichiga oladi va o'quvchilar muvaffaqiyatsizlikni qimmatli o'rganish tajribasi sifatida qabul qilishni o'rganadilar. San'atni STEAMga integratsiyalashgan holda, o'quvchilar ijodkorlik va innovatsiyalar takrorlash, takomillashtirish va doimiy takomillashtirishni talab qilishini tushunadilar. Bunday fikrlash ularni sabr-toqatga, xatolardan saboq olishga va muqobil echimlarni izlashga undaydi.

Dizayn fikrlash: STEAM doirasida san'at integratsiyasi ko'pincha dizayn fikrlash metodologiyalarini o'z ichiga oladi. Talabalar muammolarni aniqlashni, oxirgi foydalanuvchilar bilan hamdard bo'lishni, g'oyalarni aqliy hujumga o'tkazishni, echimlarni prototipini yaratishni va ularning dizaynlarini sinab ko'rishni va takrorlashni o'rganadilar. Ushbu dizaynga yo'naltirilgan yondashuv foydalanuvchiga yo'naltirilgan muammolarni hal qilishga urg'u berib, ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantiradi.

San'at va boshqa fanlar o'rtasidagi kesishuvni o'rganib, STEAM ta'limi o'quvchilar orasida ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantiradi. Bu ularni muammolarga ochiq fikr bilan yondashishga, tajribalarni qabul qilishga va yangi va xayoliy yechimlarni topishga undaydi. Ushbu ko'nikmalar tez o'zgaruvchan dunyoga moslashish va turli sohalarda muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir.

Ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish: Turli sohalarda ma'lumotlarning mavjudligi ortib borishi bilan STEAM ta'limi o'quvchilarni ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish ko'nikmalari bilan jihozlaydi. Talabalar asboblardan foydalangan holda ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va sharhlashni o'rganadilar. Ular naqshlar, tendentsiyalar va korrelyatsiyalar haqida tushunchaga ega bo'lib, ularga ongli qarorlar qabul qilishda va murakkab muammolarni hal qilishda yordam beradi.

STEAM texnologiyalari bilan shug'ullanish orqali o'quvchilar asosiy kompyuter ko'nikmalaridan tashqari texnologik savodxonlikni rivojlantiradilar. Ular STEAM sohasiga tegishli vositalar va texnologiyalardan foydalanish, ularni zamonaviy

ishchi kuchining raqamli talablariga tayyorlash bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'ladilar. Ushbu ko'nikmalar yuqori darajada o'tkazilishi mumkin va o'quvchilarga texnologiya, muhandislik, dizayn, tadqiqot va STEM bilan bog'liq boshqa sohalarda martaba izlashga imkon beradi.

Karyeraga tayyorlik: STEAM ta'limi orqali olingan ko'nikmalar bugungi mehnat bozori ehtiyojlariga mos keladi. STEAM texnologiyalari bilan shug'ullanish orqali o'quvchilar muhandislik, informatika, dizayn, sog'liqni saqlash va boshqa sohalarda yuqori baholanadigan ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Ular potentsial martaba yo'llarini chuqurroq tushunishadi va kelajakdagi imkoniyatlarga yaxshiroq tayyorlanishadi.

STEAM ta'limi o'quvchilarni zamonaviy mehnat bozori talablariga tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. STEAM ta'limi orqali olingan ko'nikmalar turli sohalarning ehtiyojlariga mos keladi va keng ko'lamlari martaba imkoniyatlarini ochadi. STEAM ta'limi mansab tayyorgarligini qanday oshiradi:

Talab qilinadigan ko'nikmalar: STEAM ta'limi o'quvchilarni bugungi mehnat bozorida yuqori baholanadigan turli ko'nikmalar bilan ta'minlaydi. Ushbu ko'nikmalar tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, hamkorlik, ijodkorlik, texnologik savodxonlik, ma'lumotlarni tahlil qilish, dasturlash va boshqalarni o'z ichiga oladi. Turli sohalardagi ish beruvchilar ushbu ko'nikmalarga ega nomzodlarni izlaydilar, chunki ular tez rivojlanayotgan ishchi kuchida muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir.

Rivojlanayotgan sohalar: STEAM ta'limi o'quvchilarni texnologik taraqqiyotning boshida turgan rivojlanayotgan sohalarga tayyorlaydi. Texnologiya, ma'lumotlar fanlari va innovatsiyalar integratsiyasi bilan sun'iy intellekt, kibernetika, biotexnologiya, qayta tiklanadigan energiya, virtual haqiqat va barqaror dizayn kabi sohalarda martaba yo'llari kengayib bormoqda. STEAM ta'limi o'quvchilarga ushbu qiziqarli va kelajakka yo'naltirilgan kasblarni egallash uchun zarur bo'lgan asosiy bilim va ko'nikmalarni beradi.

Fanlararo imkoniyatlar: STEAM ta'limi fanlararo yondashuvni rag'batlantiradi, bu o'quvchilarga turli sohalarning kesishishini o'rganishga imkon beradi. Bu ularning nuqtai nazarini kengaytiradi va bir nechta fanlarni qamrab oladigan martaba imkoniyatlarini ochadi. Misol uchun, STEAM ta'limi dizayn va muhandislik sohasida martabaga olib kelishi mumkin, bunda odamlar o'zlarining ijodiy va texnik ko'nikmalarini innovatsion mahsulotlar va echimlarni ishlab chiqish uchun birlashtiradi.

Haqiqiy dunyoda qo'llanilishi: STEAM ta'limi bilimlarni real dunyo stsenariylariga amaliy qo'llashga urg'u beradi. Talabalar real hayotdagi qiyinchiliklarni taqlid qiladigan amaliy loyihalar va tadbirlar bilan shug'ullanadilar. Ushbu ekspozitsiya o'quvchilarga STEAM sohalari bilan bog'liq bo'lgan potentsial martaba yo'llarini chuqurroq tushunishga yordam beradi va ularni professional dunyo haqiqatlariga tayyorlaydi.

Tadbirkorlik tafakkuri: STEAM ta'limi tadbirkorlik tafakkurini rivojlantiradi, o'quvchilarni muammolarni aniqlashga, ijodiy fikrlashga va innovatsion yechimlarni ishlab chiqishga undaydi. Bu tafakkur o'quvchilarni nafaqat an'anaviy ishga, balki tadbirkorlik tashabbuslari va startap imkoniyatlariga ham tayyorlaydi. Talabalar bozor ehtiyojlari haqida tanqidiy fikrlashni, mahsulot yoki xizmatlarni loyihalashni va o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etish uchun texnologiyadan foydalanishni o'rganadilar.

Butun umr bo'yi ta'lim: STEAM ta'limi o'rganishga bo'lgan muhabbat va uzluksiz malaka oshirish uchun minnatdorchilik uyg'otadi. Talabalar o'zlari tanlagan sohalardagi eng so'nggi yutuqlardan xabardor bo'lishga, yangi texnologiyalarga moslashishga va umrbod ta'lim olishga rag'batlantiriladi. Ushbu fikrlash bugungi mehnat bozorida juda muhim, bu erda mutaxassislar raqobatbardosh va moslashuvchan bo'lib qolish uchun o'z malakalarini doimiy ravishda oshirishlari kerak.

STEAM texnologiyalari bilan shug'ullanish va tegishli ko'nikmalarga ega bo'lish

orqali o'quvchilar keng doiradagi martaba imkoniyatlariga yaxshiroq tayyorlanadi. Ular bugungi va ertangi kunning dinamik va texnologiyaga asoslangan mehnat bozorida muvaffaqiyat qozonish uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va tafakkurga ega bo'lishadi.

Umuman olganda, STEAM texnologiyalari o'quvchilarga bir nechta fanlardan olingan bilimlarni birlashtiradi, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, ijodkorlik, hamkorlik va texnologik savodxonlikni rivojlantiruvchi yaxlit ta'lim tajribasini taqdim etadi. Ushbu ko'nikmalar ularning akademik muvaffaqiyati, shaxsiy o'sishi va kelajakdagi martaba uchun juda muhimdir.

Adabiyotlar

13. Сафарова, Р. Г. Учащиеся как активные творческие субъекты образовательного процесса в условиях модульного обучения / Р. Г. Сафарова, Н. С. Сабирова // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития : материалы 14-й международной конференции, Санкт-Петербург, 03–05 июня 2016 года. – Санкт-Петербург: Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина, 2016. – С. 219-222. – EDN XQTQHD.

14. Rokhat G Safarova Social and Pedagogical Ways to Form Students' Skills to Counteract Mass Culture. http://www.auris-verlag.co.uk/mediapool/99/990918/data/DOI_10.12851_EESJ201702.pdf#page=62

15. Шермаматова Л. Сафарова Р.Г., Иноятова М., Шокирова М. «Алифбе» дарлиги. 2017. Тошкент: Маънавият. 2017, 15-нашри. – 80 бет. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=eN8GPmgAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=eN8GPmgAAAAJ:qxL8FJ1GzNcC

16. Иноятова М. Сафарова Р.Г. Умумий ўрта таълим муассасалари учун Она тили фанидан ўқув дастури. РТМ – Тошкент, 2017 йил апрель. – 103 https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=eN8GPmgAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=eN8GPmgAAAAJ:Wp0gIr-vW9MC

17. Сафарова Р. Г. Социально-педагогические пути формирования у учащихся навыков противодействия массовой культуре // “The advanced science open access journal”- Германия, https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=eN8GPmgAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=eN8GPmgAAAAJ:qUcmZB5y_30C

18. Юсупова Ф.И. Сафарова Р.Г. Ўқув модуллари ташлашда таяниладиган принциплар ва уларнинг тавсифи // “Xalq ta'limi” журналі – Тошкент, 2017 йил №1 https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=eN8GPmgAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=eN8GPmgAAAAJ:TFP_iSt0sucC

19. Нуржанова Р.У. Сафарова Р. Г. Ўқув модуллари ташлашда таяниладиган принциплар ва уларнинг тавсифи // “Xalq ta'limi” журналі – Тошкент, 2017 йил №5 https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=eN8GPmgAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=eN8GPmgAAAAJ:isC4tDSrTZIC

TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Sidiqova Dilora Shavkatovna
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
<http://orcid.org/0000-0002-2066-204X>

Annotatsiya: ushbu maqolada talabalarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishning ilmiy-metodik imkoniyatlari, o'qitish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari o'z ifodasini topgan. Bugungi kunda talabalarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishda olimlarning ilmiy ishlari va ularning qarashlari ifodalangan. Kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining izohlangan. Talabalarning mustaqil ta'lim va o'z ustida ko'proq ishlash natijasida kasbiy kompetentligini takomillashtirib boradi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, kasbiy va shaxsiy sifatlar, fanlararo kompetensiyalar, tayanch kompetensiyalar, o'z-o'zini baholash, axborot-uslubiy ta'minoti, kasbiy tayyorgarlik.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Сидикова Дилора Шавкатовна
докторант Бухарский государственный университет

Аннотация: в данной статье описаны научно-методические возможности повышения профессиональной компетентности студентов, особенности учебного процесса. Сегодня научные труды ученых и их взгляды выражаются в повышении профессиональной компетентности студентов. Разъяснены понятия компетентности и компетенции. Студенты повышают свою профессиональную компетентность в результате самостоятельного обучения и больше работают над собой.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, профессиональные и личностные качества, междисциплинарные компетенции, базовые компетенции, самооценка, информационно-методическое обеспечение, профессиональная подготовка.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASES OF IMPROVEMENT OF STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCE

Sidikova Dilora Shavkatovna
Doktoral student of Bukhara State University

Abstract: this article describes the scientific-methodical possibilities of improving the professional competence of students, the specific features of the teaching process. Today, the scientific works of scientists and their views are expressed in improving the professional competence of students. The concepts of competence and competence are explained. Students improve their professional competence as a result of independent education and more work on themselves.

Key words: competence, competence, professional competence, professional and personal qualities, interdisciplinary competences, basic competences, self-assessment, informational and methodological support, professional training.

Kirish. Kompetensiya atamasini ilk bor Amerika Qo'shma Shtatlari tilshunosi N.Xomskiy tomonidan 1965-yil Massachusetts texnologiya institutida shakllandi. 1996-yilda Bern shahrida Yevropa Kengashi dasturi bo'yicha bo'lib o'tgan simpoziumda "kompetentsiya" tushunchasi "o'quv", "kompetentlik" tushunchasi "qobiliyat", "mahorat" singari tushunchalar qatoriga kiritilgani ta'kidlandi. Xorijiy mamlakatlarda kompetentsiyaviy ta'lim tizimi bo'yicha Buyuk Britaniyada shaxsni rivojlantirishga yo'naltirilgan kompetensiya, ijtimoiy va ma'lum bir sohadagi faoliyatga doir kompetensiyalar shakllantirilgan. Avstriyada shaxsni rivojlantirishga yo'naltirilgan kompetensiyalar shakllantirilgan.

Niderlandiyada kelajakka intilish ko'nikmalarini rivojlantirishni mo'ljalladigan strategik kompetentsiyalari shakllanganligi o'rganib chiqilgan va tahlil qilingan.

Xorijlik olimlardan A.Belkin va V.Nesterovlar kompetentsiyani ta'lim jarayonida samarali faoliyat uchun zurruriy shart-sharoit yaratuvchi kasbiy vakolat, funksiyalari, kompetentlikni, kompetentsiyani samarali amalga oshirishni ta'minlovchi kasbiy va shaxsiy sifatlar majmuasi sifatida ta'riflagan. V.Vvedenskiy tomonidan kompetentlik – bu qandaydir shaxsiy tavsif, kompetentsiya aniq kasbiy yoki funksional tavsiflar majmuasi, deb ta'riflangan. A.Xutorskiy fanga oid kompetentsiyalarda “konkret ta'rifga va konkret o'quv predmeti doirasida shakllantirish imkoniyati va oltita tayanch kompetentsiyalari tahlil qilingan.

XXI asr uchun ta'lim bo'yicha xalqaro komissiyada Jak Delor “Ta'lim: yashirin xazina” nomli ma'ruzasida ta'lim tayanadigan to'rtta ustunga ta'rif beradi:

- bu bilishni o'rganing;
- qilishni o'rganing;
- birgalikda yashashni o'rganish;
- yashashni o'rganing. Bu bilan global kompetentlikning asosiy mazmunini ochib beradi.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlarida, xususan, Rossiya federatsiyasida kompetentsiyaviy ta'lim talabalarida kompetentsiyalarni shakllantirishda fanlararo kompetentsiyalar, fanga oid kompetentsiyalarga bo'linadi: Qozog'iston Respublikasida shaxsiy natijalar, tizimli-faoliyatiga ko'ra natijalar va o'quv fanlari bo'yicha natijalar kompetentsiyalari o'rganib chiqilgan va tahlil qilingan.

Metodlar. Mamlakatimizda olib borilayotgan ilmiy pedagogik tadqiqotlar ta'limga kompetentsiyaviy yondashuv asosida o'qitishning afzalligi, o'quvchilarda hosil bo'ladigan shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotda uchraydigan turli vaziyatlarda foydalanishni o'rgatishning samaradorligi aniqlangan. N.Turdiyev, Y.Asadov, S.Akbarovalarning “Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarda kompetentsiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari” nomli o'quv-uslubiy qo'llanmasida fanga oid va tayanch kompetentsiyalarni shakllantirishda darslarga qo'yiladigan talablar, usul, metod hamda pedagogik texnologiyalardan namunalarni keltirilgan. S.Temurovning “Bo'lajak matematika o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni shakllantirishning nazariy asoslari” monografiyasida pedagogik faoliyat nuqtai nazaridan kompetentsiyaning bilim va vaziyat orasidagi aloqani o'rnatish imkoniyatiga ko'proq e'tibor qaratilgan.

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olishi. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetentsiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi. Kasbiy kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlarning mohiyatini qisqacha yoritib o'tish mumkin. Ularga:

- 1) ijtimoiy kompetentlik;
- 2) maxsus kompetentlik;
- 3) shaxsiy kompetentlik;
- 4) texnologik kompetentlik;
- 5) ekstremal kompetentliklar kiradi.

N.A.Muslimov va K.Abdullayevalarning fikricha, kompetentlik – olingan nazariy bilim, ko'nikma va malakalar majmuasini amaliyotga mustaqil va ijodiy qo'llay olish darajasi, bu ham talabning amaliyot jarayonida va oliy ta'limdan keyingi faoliyatida shakllanib boradi.

Kasbiy kompetentlikka ega bo'lishda o'z ustida ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini o'zi tahlil qilish va o'zini o'zi baholash orqali aniqlanadi.

- O'z ustida ishlash quyidagilarda ko'rinadi:
- kasbiy BKMni takomillashtirib borish;

- faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashish;
- kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish;
- ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish;
- salbiy odatlarni bartaraf etib borish;
- ijobiy sifatlarni o'zlashtirish.

O'zbekistonda pedagogning kasbiy kompetentligi, uning o'ziga xos jihatlari o'ranilgan bo'lib, ular orasida B.Nazarova tomonidan olib borilgan tadqiqot o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra pedagogga xos kasbiy kompetentlik negizida quyidagi tarkibiy asoslar tashkil etadi:

Natijalar

Kasbiy kompetentlikka ega bo'lishda o'z ustida ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini o'zi tahlil qilish va o'zini o'zi baholash orqali aniqlanadi.

O'z ustida ishlash quyidagilarda ko'rinadi:

- kasbiy BKMni takomillashtirib borish;
- faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashish;
- kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish;
- ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish;
- salbiy odatlarni bartaraf etib borish;
- ijobiy sifatlarni o'zlashtirish.

O'zini o'zi tahlil qilish orqali pedagog o'zini o'zi obyektiv baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Zero, pedagoglarning kasbiy kompetentlik sifatlariga ega bo'lishida ularning o'z-o'zini baholash malakalariga egaligi ham muhimdir.

O'z-o'zini baholash shaxsning qobiliyatini o'z kuchi bilan yuzaga chiqishiga yordamlashishi zarur. O'z-o'zini baholash qiyin, lekin shaxsni bunga bevosita tayyorlash mumkin. Har qanday mutaxassisda bo'lgani kabi pedagogning ham o'zini o'zi samarali baholay olishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi.

O'zini o'zi samarali baholash omillari:

1. O'zini tushunish (o'zi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish).
2. Shaxs sifatida o'z qadr-qimmatini anglash (o'zi to'g'risidagi ijobiy ma'lumotlarni to'plash).
3. O'zini-o'zi nazorat qilish (o'zi to'g'risidagi shaxsiy fikrning atrofdagilar tomonidan unga berilayotgan bahoga mos kelishi).

O'z-o'zini baholash darajasi shaxsning o'z-o'zidan qoniqishi yoki qoniqmasligini belgilab beradi. Bunda o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari shaxs imkoniyatlariga mos kelishi lozim.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchi zamonaviy axborot texnologiyalariga ega bo'lishi kerak, ulardan to'g'ri foydalanilganda darsga tayyorgarlik ko'rish vaqtini tejash, ishlarni va darsdan tashqari mashg'ulotlarni tekshirish uchun vaqtini oqilona taqsimlash, talabalarning o'z fanlariga qiziqishini oshirish, yuqori natijalarga erishishga undashi kerak. Zamonaviy axborot xizmatlari o'qituvchiga darsni yanada

samarali qilishga, talabalar bilan birgalikda tadbirlar yanada qiziqarli qilishga yordam beradi.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligi sifatini ta'minlovchi axborot-uslubiy ta'minotini takomillashtirishga qaratilgan zamonaviy amaliy dasturiy vositalar orqali amalga oshirish mumkin. Mazkur axborot-didaktik materiallardan boshlang'ich ta'lim yo'nalishida foydalanish orqali talabalarining mustaqil ta'limini samarali tashkil qilishga xizmat qiladi. Talabalar o'z-o'zini baholash orqali o'zining nuxsonini o'zi bilib oladi va shu nuxsonini o'zi bilgan holda buni tuzatishga harakat qiladi. So'ngra o'z ustida ko'proq ishlaydi.

Xulosa va tavsiyalar

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, talabalarining kasbiy tayyorgarligi orqali kompetentligini rivojlantirib boradi. Shunday qilib, kompetentlikni layoqatlilik, tayyorlik, imkoniyatga egalik va shu bilan birga, ma'lum bir harakatlar natijasi sifatida talqin etish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, kompetentlik – faoliyatga doir kategoriya bo'lib, subyektning qo'yilgan vazifalarni bajarishga qaratilgan kasbiy, ijtimoiy va boshqa faoliyati jarayonida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N.A., Usmonboeva M., Mirsolieva M. "Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – T: 2016. –147 b.

3. Muslimov N.A., Abdullaeva Q. Bo'lajak kasb-hunar kolleji o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ayrim masalalari. / "Oliy ta'lim muassasalari pedagog va boshqaruv kadrlarining malakasini oshirish nazariyasi va amaliyoti" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. -Toshkent: TDPU, 2012. 26-28-b.

3. Ochilov Shokir Baxtiyorovich «Fizikani fanlararo o'qitishda o'quvchi ekologik kompetentsiyasini rivojlantirish texnologiyalari» Samarqand - 2021

4. Sidiqova, D. (2021). «МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ» В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ СТУДЕНТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ НАУКИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 3(3).

5. Shavkatovna, S. D. (2021). Developing Students' Professional Competencies in Distance Learning. Central asian journal of literature, philosophy and culture, 2(10), 152-155.

**TARIX FANLARINI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH
TEKNOLOGIYASI ASOSIDA O'QITISH SAMARADORLIGI**

*Toshtemirova Saodat Abdurashidovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti*

*Xujanova Lobar Raimkulovna
Guliston davlat universiteti doktoranti*

Annotasiya. Mazkur maqolada tanqidiy fikrlash texnologiyasining maqsadi, vazifalari, o'ziga xos xususiyatlari, uni amalga oshirish usullari va natijalari bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan. Tarix fanlarini o'qitishda ushbu texnologiyadan foydalanish samaradorligi, uning uslubiy metodlari va texnologik bosqichlari taqdim qilingan. Shuningdek, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning o'ziga xos strategiyalari hamda tarix darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta'lim texnologiyalari, muammoli vaziyat yaratishda, muammoli vaziyatni yechishda qo'llanadigan usullar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, intellektual salohiyat, natijalar, xususiyatlar, usul, uyg'otish, anglash, odatlanish, chaqiriq, strategiyalar, sugrotona usul, tafakkul, muammoli vaziyat yaratish, evristik usul

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК НА
ОСНОВЕ РАЗВИТИЯ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ**

*Таштемирова Саодат Абдурашидовна
Доцент Чирчикского государственного педагогического университета*

*Хужанова Лобар Раимкуловна
Докторант Гулистанского государственного университета*

Аннотация. В данной статье представлена информация о цели, задачах, особенностях технологии критического мышления, методах ее реализации и результатах. Представлена эффективность использования данной технологии в обучении истории, ее методические приемы и технологические этапы. Также упоминаются конкретные стратегии развития критического мышления и проблемные образовательные технологии развития критического мышления на уроках истории, методы создания проблемной ситуации, решения проблемной ситуации.

Ключевые слова: критическое мышление, интеллектуальный потенциал, результаты, характеристики, метод, пробуждение, понимание, привыкание, вызов, стратегии, метод Сократа, мышление, создание проблемных ситуаций, эвристический метод.

**EFFECTIVENESS OF HISTORICAL SCIENCES TEACHING BASED ON
THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING TECHNOLOGY**

*Toshtemirova Saodat Abdurashidovna
Docent of Chirchik State Pedagogical University*

*Khujanova Lobar Raimkulovna
Doctoral student of Gulistan State University*

Abstract. This article provides information on the purpose, tasks, characteristics of critical thinking technology, its implementation methods and results. The efficiency of using this technology in the teaching of history, its methodological methods and technological stages are presented. Also, specific strategies for developing critical thinking and problem-based educational technologies for developing critical thinking in history classes, methods for creating a problem situation, and solving a problem situation are mentioned.

Key words: critical thinking, intellectual potential, results, characteristics, method, awakening, understanding, habituation, challenge, strategies, Socratic method,

thinking, problem situation creation, heuristic method

Kirish. Tanqidiy fikrlash texnologiyasi XX asrning 90-yillari o'rtalarida amerikalik o'qituvchilar K. Meredith, Ch. Temple tomonidan kiritilgan. Tanqidiy fikrlash - bu ma'lumotni o'z yondashuvi bilan tahlil qilish qobiliyati bo'lib, bunda o'quvchi o'z-o'zini boshqaradi, baholaydi, fikrlashini tuzatadi. Texnologiya o'quvchining axborotni idrok etish samaradorligini oshirish bilan birga o'rganilayotgan matn yoki jarayonga qiziqishini oshiradi. Har bir o'qituvchining vazifasi ta'lim oluvchining o'z-o'zini anglashi, shu jumladan intellektual qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradigan sharoitlarni yaratishdir. Bu jahhada tanqidiy fikrlash texnologiyasidan foydalanish ushbu muammolarni hal qilishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi [1]. Turli sohalarida jumladan, iqtisodiyot, fan va madaniyatda mustaqil ravishda axborot bilan ishlashni biladigan, turli sohalaridagi bilim va ko'nikmalarini mustaqil ravishda oshiradigan, yangi bilimlarni o'zlashtira oladigan yoshlar salmog'ini ko'payishi jamiyat taraqqiyotida juda muhimdir. Buning uchun pedagog-murabbiylar o'quvchilarda har qanday mulohazani ko'r-ko'rona qabul qiladigan emas, balki, zarur holatda tanqidiy yondasha oladigan o'z mustaqil fikriga ega yoshlarni tarbiyalashda ushbu tanqidiy fikrlash texnologiyasidan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Sababi ushbu texnologiya o'quvchi bilimini passiv o'zlashtirish jarayoniga emas, balki faol o'zlashtirish jarayoniga jalb qilish imkoniyatini ta'minlaydi hamda har bir o'quvchining olgan bilimlarini qachon va qanday maqsadlarda amalda qo'llashi mumkinligi bo'yicha tafakkurining shakllanishiga yordam beradi. Hozirda o'sib kelayotgan yosh avlodda ushbu xislatlarni shakllantirish davr talabi va extiyoji hisoblanadi. Chunki ta'lim oluvchining har qanday mulohazani ko'r-ko'rona to'g'ri deb qabul qilishi hozirgi mafkuraviy tahdidlar davrida salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Muammoli o'qitishni chuqur o'rganish XX asrning 60 yillarida boshlangan. Fikrlash psixologiyasi nuqtai nazaridan muammoli o'qitish g'oyasi va tamoyillari S.L.Rubinshteyn, M.I.Mahmutov, V.Okon, I.Ya.Lerner tomonidan ishlab chiqilgan. Маҳаллий олимларимиздан Ф.О. Ходжиеванинг фикрича, танқидий фикрлаш – билимни ўзлаштириш ва мустақил фикрлашнинг юқори даражадаги тарқибий қисми бўлиб, шахснинг воқеа, ҳодиса, борлиқни объектив идрок этиш имкониятини кенгайтирувчи ақлий ҳодисадир [2].

Amerikalik psixolog D.Xalpern ushbu texnologiyani chuqur tadqiq qilgan olimlardan biri bo'lib, tanqidiy fikrlashni qo'llashda quyidagi xususiyatlarni ajratib ko'rsatadi: rejalashtirishga tayyorgarlik; moslashuvchanlik; qatiyatlilik; xatolarni tuzatishga tayyorlik; murosali yechimlarni izlash [3].

Muhokama va natijalar. Tanqidiy fikrlashni shakllantiruvchi vositalar o'quv jarayonidagi har bir bosqichning aniq maqsadlarini hisobga olgan holda tanlov amalga oshirilgandagina tizim sifatida yuzaga keladi va ular birlikda boshlang'ich sinf o'quvchilari tanqidiy fikrlashining har bir komponentiga ta'sir etadi [4]. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Tanqidiy tahlil qilish bilim-ko'nikmalarini rivojlantiradi.
2. O'quvchini ta'lim jarayonida faollashtiradi va mustaqilligini oshiradi.
3. O'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishni ta'minlaydi.

Tanqidiy fikrlash insonni intellektual faoliyatining turlaridan biri, ushbu texnologiyaning konseptual yondashuvlarining xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- "tayyor" bilimlarni o'zlashtirish emas, balki o'quv jarayonida tug'iladigan shaxsiy bilimlarni qo'llash;
- o'qitishning jamoaviy tamoyili, ya'ni, mashg'ulotlarning dialog rejimini, muammolarni hal qilish yo'llarini birgalikda izlashni, shuningdek o'qituvchi va tinglovchilar o'rtasidagi "sheriklik" munosabatlarini ta'minlaydi;
- o'quvchi tomonidan idrok etilayotgan obektning ijobiy va salbiy tomonlarini obektiv baholash imkoniyatlarini beradi va h.z.

O'quvchida tanqidiy fikrlash quyidagi natijalarni beradi:

- qiziqishini namoyish etish;
- tadqiqot usullaridan foydalanish;
- javoblarni muntazam ravishda izlash;

- dalillarning sabablari va oqibatlarini aniqlash;
- umumiy qabul qilingan haqiqatlarga shubha qilish;
- o'z nuqtai nazarini himoya qilish, mantiqiy dalillar bilan qobiliyatini rivojlantirish;

- raqibining dalillariga e'tibor berish va ularni mantiqiy anglash;

Tarix fanlarida tanqidiy fikrlash texnologiyasini yuqori sinf o'quvchilarida qo'llash yaxshi samara berishi mumkin. Sababi tanqidiy fikrlash imkoniyatidan foydalanish uchun o'quvchida bunga imkon beradigan bir qator xususiyatlarni rivojlantirish talab qilinadi. Bunday xususiyatlar kichik yoshdagi ta'lim oluvchilarda yetarlicha shakllanmaydi.

Xo'sh? Tarix fanlarini o'qitishda ushbu texnologiyadan foydalanish fan o'qituvchisi uchun qanday natijani berishi mumkin?, - degan savol tug'ilishi tabiiy.

Birinchidan, sinf jamoasida yoki auditoriyada ochiqlik va hamkorlik muhitini yaratadi.

Ikkinchidan, o'quv jarayonida tanqidiy fikrlash va o'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xissa qo'shadi.

Uchinchidan o'sib kelayotgan yosh avlodni o'z faoliyatini malakali tahlil qilishni biladigan amaliyotchilarga aylanishiga sabab bo'ladi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi, uslubiy metodlari va texnologik bosqichlari quyidagilardan iborat:

Birinchi bosqich. Uyg'otish, bu mavjud bilimlarni namoyish qilish, yangi ma'lumotlarni olishga qiziqishga uyg'otish va o'quvchining o'z o'quv maqsadlarini belgilashni nazarda tutadi.

Ikkinchi bosqich. Ma'noni anglash, bunda yangi ma'lumot olish, o'quvchi tomonidan belgilangan o'quv maqsadlarini to'g'riligi va uning tarkibini tushunishiga e'tibor qaratiladi. Mavzuga oid yangi ma'lumotlar, jumladan, matn, fil'm, ma'ruzalar, paragraf materiallari bilan bevosita aloqa o'rnatiladi. Bunda o'quvchi vazifani yakka yoki juftlikda amalga oshiradi. Ushbu texnologiyada jamoaviy ishlashda individual izlash va fikr almashish kabi ikkita element bo'lishi lozim.

Uchinchisi bosqich. Odatlanish, ya'ni yangi bilimlarning tug'ulishi, bunda o'quvchi tomonidan yangi o'quv maqsadlari belgilanadi. O'qilgan ma'lumotlarni aks ettirish, tahlil qilish, ijodiy ishlov berish, izohlash amalga oshiriladi. Bu faoliyat yakka tartibda, juftlikda yoki guruhda amalga oshiriladi. Ushbu texnologiyaning yana bir ijobiy xususiyatlaridan biri o'quvchilarda mavzudan tashqari ko'nikmalarni shakllanishiga va rivojlanishiga imkon beradi.

"Tanqidiy fikrlash" tushunchasiga mos kelmaydigan yana bir fikrlash shakli bu - ijodiy yoki ichki his bilan intuiativ sezib fikrlashdir. Tanqidiy fikrlash - axborotlarni o'zlashtirishdan boshlanadigan va xulosa chiqarish bilan tugallanadigan murakkab o'ylash jarayoni. Ushbu texnologiya bilish faoliyatining yuqori darajasi sifatida o'quvchilarda matn bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirishga, og'zaki va yozma nutqni egallashga, mazkur matn bo'yicha jamoai bilan birgalikda harakatda bo'lishiga qaratilgan pedagogik texnologiya. O'quv auditoriyasidagi ruhiyatni o'zgartira oladigan strategiyalar majmuidir, ya'ni mashg'ulot o'qituvchi va o'quvchilarning ijodxonasiga aylanishini ta'minlay oladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bosqichlari (1-jadval)

Chaqiriq (da'vat)	Anglash	Fikrlash
1. Yangi ma'lumotlarni ma'lum bo'lganlari bilan bog'lash.	1. Chaqiriq bosqichida yaratilgan qiziqish va harakatlanish inersiyasini, faollikni qo'llab-quvvatlash	1. O'quvchilar yangi fikr va axborotlarni o'z so'zlari bilan ifodalashga harakat qilib ko'rishlari kerak.
2. O'quvchilarni faollashtirish.	2. O'quvchilarda o'zini tushunishini kuzatishga doir intilishlarini qo'llash.	2. Tushunganlarni o'z so'zlari bilan ifodalab, qayta tuzganida shaxsiy anglangan kontekst yuzaga keladi
3. Taklif etilgan mavzuni ko'rib chiqishga qiziqish tug'diriladi va maqsad aniqlanadi.	3. Yangi o'quv materialini tushunilishiga erishish.	3. Jonli fikrlar almashinuviga erishiladi

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning o'ziga xos strategiyalari ham mavjud bo'lib, ular da'vat bosqichida qo'llaniladigan, anglash bosqichida qo'llaniladigan va fikrlash bosqichida qo'llanadigan strategiyalardir. Tarix darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bevosita muammoli ta'lim texnologiyalari orqali amalga

o'shiring samaradorlikni yanada o'shiradi. Tarix fanini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Inson tafakkuri muammoli vaziyatlarni yaratish, muammoni qo'yish va uni yechishdek noyob qobiliyatga ega bo'lganligi sababli insoniyat tomonidan ilmiy-texnikaviy kashfiyotlar amalga oshirilgan. Pedagogik tafakkurni o'quv jarayonida muammolarni yechishga yo'naltirish, ya'ni ta'lim jarayoniga muammoli o'qitishni joriy etish ta'lim oluvchilarga tayyor bilimlarni o'zlashtirishdan asta-sekin mustaqil faoliyatga o'tish imkoniyatini beradi. Muammoli ta'lim texnologiyasi juda qadim zamonlardan shakllanib, qadimgi Yunoniston, Hindiston va Xitoyda muammoli bahs-munozaralardan keng foydalanilgan. Muammoli ta'lim texnologisi amerikalik psixolog, faylasuf va pedagog J. Dyui tomonidan 1894 yilda Chikagoda tajriba maktabida qo'llanilgan bo'lib, XX asrning 60-yillarida mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib borilgan. J. Dyui 1894 yilda Chikago shahrida o'qitish asosini o'quv rejasi emas, balki o'yinlar va mehnat faoliyati tashkil etgan tajriba maktabini tashkil qilgan [5]. O'qish, hisoblash, yozish bo'yicha mashg'ulotlar ta'lim oluvchilarning fiziologik balog'atiga qarab, o'z- o'zidan paydo bo'lgan ehtiyojlariga muvofiq o'tkazilgan. J. Dyui o'qish uchun to'rt ehtiyojni ajratgan: ijtimoiy, konstruksiyalash, badiiy ifoda, tadqiqiy. Bilish manbalari sifatida ta'lim oluvchilarga quyidagilar taqdim etilgan: so'z, san'at asarlari, texnik qurilmalar. J. Dyui g'oyalari bo'yicha o'quvchi bilishda insoniyat yo'lini qaytaradi, bilimlarni o'zlashtirish boshqarilmaydigan jarayon bo'lib, u o'zida hosil bo'lgan ehtiyojni qondirishi natijasi sifatida materialni o'zlashtiradi. J. Dyuning fikricha, o'qitish samaradorligi shartlari o'quv materialini muammolashtirish ta'lim oluvchi faolligi bilan bog'liq bo'lishi kerak. Ushbu texnologiya 70-80 yillarga kelib, amaliyotga keng joriy etildi [6]. Muammoli ta'lim texnologiyasining asosi insonning fikrlashi muammoli vaziyatni hal etishdan boshlanishi hamda uning muammolarni aniqlash, tadqiq etish va yechish qobiliyatiga ega ekanligidan kelib chiqadi. Muammoli ta'lim o'quvchilarning ijodiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini o'stirishda muhim ahamiyatga ega. Muammoli ta'limning bosh maqsadi - o'quvchilarning muammoni to'liq tushunib yetishiga erishish va ularni hal eta olishga o'rgatishdan iborat. Muammoli ta'limni amaliyotda qo'llashda asosiy masalalardan biri o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq muammoli vaziyatni yaratishdan iborat. Tarix fanlarini o'qitishda o'qituvchilar dars jarayonida muammoli vaziyatlar hosil qilishni va ularni yechish usullarida o'quvchilarga yo'nalish berishi lozim.

Muammoli ta'limning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda asosiy bilimlarni o'quvchilarga tayyor holda berish emas, ular tomonidan dars mavzusiga tegishli muammolar bo'yicha o'quv-tadqiqotlarini bajarish asosida o'zlashtirilishini ta'minlashdan iborat. O'zbekistonda muammoli ta'limni qo'llash bir necha asrlar davomida maktab va madrasalarda suqrotona savol-javob usulidan keng foydalanish asosida o'quvchilarda ziyraklik, hozirjavoblik sifatlari hamda go'zal nutq tarkib toptirilgan. Suqrotona savol-javob usuli hozirgacha eng samarali ta'lim usullaridan biri sifatida qo'llaniladi. Bunda o'quvchi (talaba) chuqur mantiqiy fikrlashga, ziyraklikka, aniq va to'g'ri so'zlashga, nutqning mantiqiyiligi va ravonligiga hamda tanqidiy, ijodiy fikrlashga o'rgatilgan. Suqrotona suhbatlar deyilgan o'qituvchining o'quvchini mustaqil va faol fikrlash jarayoniga olib kirishi hamda uning fikrlashidagi noto'g'ri jihatlarni ziyraklik bilan aniqlagan holda, ularni tuzatish yo'liga olib chiqishdan iborat usullar nazarda tutiladi. Ushbu usul yuqori natija berishi shubhasiz, ammo buning jiddiy shartlari ham mavjudki, bunda o'qituvchidan keng bilim va ijodiy fikrlash qobiliyati, yuqori muloqot madaniyati, pedagogik mahorat talab qilinadi [7].

Muammoli o'qitishni chuqur o'rganish XX asrning 60-yillarida boshlangan bo'lib, uning asosida "Tafakkur- muammoli vaziyatdan boshlanadi"-degan g'oya yotadi va muammoli vaziyatda bilish faoliyatining ketma-ketligi quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

- muammoli vaziyat;
- muammoni yechish yo'llarini izlash;
- muammoning yechimi.

An'anaviy ta'lim tizimida o'qituvchi va darslik bilimning asosiy manbasi bo'lsa, muammoli o'qitishning falsafasi va metodologiyasida o'qituvchi tinglovchilarning

izlanish-tadqiqotchilik faoliyatining tashkilotchisi, mutasaddi maslahatchisi va yordamchisi sifatida ko'radi. Bu rol an'anaviy o'qitishdagi roldan ancha murakkab bo'lib, u o'qituvchidan yuqoriroq mahorat talab qiladi.

Shuningdek, integrasion didaktik imkoniyatlarda ta'lim sifatini oshirish mumkin. O'quvchi tafakkurini, kreativligini shakllantirish uchun muammoli o'qitish, individual ishlash, motivasiyani kuchaytirish, mustaqil ta'limga yo'naltirish, o'z-o'zini rivojlantirish, nazorat qilish, baholash kabi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tarkibiy qismlarini o'zaro integrasiyalash orqali tashkil tashkil qilish orqali o'quvchi iqtidori rivojlanadi hamda sifatli ta'lim olish ta'minlanadi [8]. Muammoli o'qitish konsepsiyasida muammoli vaziyatning birinchi sharti o'qituvchi o'zi yechishi lozim bo'lgan ziddlikni ko'rishidan iborat ekanligini ta'kidlaydi.

Muammoli vaziyat yaratish usullari: o'qituvchi o'quvchilarga dars mavzusi bilan bog'liq ziddiyatli holatni tushuntiradi va o'quvchilar uni yechish yo'llarini izlab topishlari lozim bo'ladi; bir masalaga doir turli nuqtai-nazarlarni bayon qilinadi va boshqalar.

Muammoli vaziyatni hal etish darajalari quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin: o'qituvchi muammoni qo'yadi va o'zi yechadi; o'qituvchi muammoni qo'yadi va uning yechimini o'quvchilar bilan birgalikda topadi; o'quvchilar o'zlari muammoni qo'yadilar va uning yechimini topadilar.

Muammoli vaziyatni yechishda qo'llanadigan usullar:

- muammoni turli nuqtai nazardan o'rganish, tahlil qilish;
- solishtirish, umumlashtirish;
- faktlarni aniqlash va qiyoslash;
- vaziyatga bog'liq xulosalar chiqarish;
- o'quvchilarning o'zlari savollar qo'yishi va boshqalar.

Muammoli o'qitish – o'quvchining muammoli taqdim etilgan ta'lim mazmuni bilan faol o'zaro bog'lanishini tashkil etadi. Bu jarayonda o'quvchi ilmiy bilimning ob'yektiv ziddliklari va ularning yechimlariga yaqinlashadi, fikrlash, bilimlarni ijodiy o'zlashtirishga o'rganadi. Muammoli o'qitish ijodiy faoliyatni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda o'quvchilar ijodiy fikrlashining rivojlanishi an'anaviy o'qitishdagiga nisbatan jadalroq bo'ladi, lekin muammoli o'qitishning bu funksiyasi oshishi uchun o'quv jarayoniga muammolarning tasodifiy majmuasini kiritish yetarli emas. Muammolar tizimi bilimning mazkur sohasiga xos muammolarning asosiy turlarini qamrab olishi kerak.

Muammoli o'qitishni ta'lim jarayoniga tatbiq etishda o'qituvchi ilmiy va o'quv muammolar orasidagi umumiylikni va farqni ajratishi lozim. Ularning umumiyligi–har ikkalasida ham obektiv ziddliklar mavjudligi bo'lsa, ilmiy va o'quv muammolarini farqi shuki, ilmiy muammoda qo'yilgan masala hali yechilmagan, o'quv muammoda esa masala yechilgan, uni yechish yo'li va natijasi ma'lum. Faqat bu yo'llar va natijalarni o'quvchilar izlab topishi kerak.

Muammoli o'qitishning yakuniy maqsadi o'quvchilarni muammolarni ko'rish va yechishga o'rgatishdan iborat bo'lib, bu faqat fikrlash faoliyati jarayonida amalga oshiriladi. Muammoli o'qitishning yaqqol ko'rinib turgan afzalliklariga qaramasdan maktab ta'limining hech qaysi bosqichi to'liq muammoli tuzilishi mumkin emas. Muammoli o'qitishni amalga oshirish uchun qism (ayrim bo'lim, mavzu, band) larni ajratib olish lozim. Bunda o'quv materialining mantiqiy-didaktik tahlili, muammolarni qo'yish imkoniyatlari, o'qitish maqsadlariga erishishda ularning samarasini aniqlash talab etiladi. Ko'p narsa u yoki bu sinfda ishlashning aniq sharoitlariga bog'liq. Bundan tashqari, maktab darsliklaridagi o'quv materiali kamdan kam hollarda muammoli o'qitishga moslashtirilgan. Lekin muammoli o'qitishni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quv matnlarini osongina qayta ishlashi mumkin. Muammoli vaziyatlarni modellashtirish uchun eng optimal o'quv materiali bu - darslikdagi fan va texnika tarixiga oid ma'lumotlar.

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda evristik o'qitish usuli ham samarali bo'lib, uning bir qator o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Insonning ijodiy faoliyat masalalari falsafa, psixologiya, metodologiya, kibernetika, axborot nazariyasi, pedagogika kabi ko'pgina fanlar tomonidan o'rganilmoqda. So'nggi o'n yilliklarda inson ijodiy faoliyatini o'rganuvchi maxsus fan - "Evrastika"ni yaratish to'g'risidagi

fikrlar tez-tez ko'zga tashlanmoqda. Evristika so'zi "Evrika" - "topdim" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u biror muammoni hal etilishi bilan bog'liq bo'lgan quvonch, biror yangi fikr tug'ilishini olqishlashdir.

Evristika (yunoncha "heurisko" – izlayapman, topyapman, kashf etyapman) inson ijodiy faoliyatini, shuningdek, yangi kashfiyotlarni yaratishda qo'llanadigan usullarni o'rganadigan fan sifatida psixologiya, kibernetika, strukturali lingvistika, axborot nazariyasi chegarasida rivojlanadi.

Evristikani yangi vaziyatda yangi harakatlarni qurish qonuniyatlarini o'rganadigan fan deb tushunish mumkin. Lekin ta'lim jarayonida o'xshatish-obrazli tafakkurni, yangi g'oyalarni yaratish qobiliyatlarini rivojlantirishga yetarli diqqat qaratilmaydi. Pedagoglar asosan masalalar yechilishining mantiqiy usullariga e'tibor berishadi, ayrim hollarda me'yoriy hujjatlar va yangi avlodni oldingi avloddek tarbiyalash va o'qitish an'analari ta'sirida bo'ladilar.

Tinglovchining vazifasi nafaqat madaniy an'analarni o'rganish va talqin qilish, balki yangilarini yaratishdan iborat. Ma'lumki, tabiat insonni yaratgan va unga tasavvur qilish, o'ylab topish, bunyod qilish, yaratish qobiliyatlarini bergan. Demak, har bir inson evristik deb atalmish qobiliyatga ega. Shunday ekan, evristika, evristik uslublar va evristik o'qitish deganda nimalar tushuniladi? Evristik uslublar juda murakkab, ko'zda tutilmagan vaziyatlarda ham yechimni topish imkonini beradi. Evristika maqsadga erishishga ko'maklashadigan harakatlar uslubini belgilaydi.

Evristik o'qitish jarayonida o'quvchining faoliyati tizimli ketma-ketlikda amalga oshiriladi. Miyaga kelgan barcha o'y-xayollar - bu fikrlar. O'quvchini, insonni fikrsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Har on, har daqiqada odam miyasi qaydaydir fikrlar bilan band bo'ladi. Ularni tartibga solish, keragida diqqatni jalb qilish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni yechish, ya'ni ifodalash-fikrlash jarayoni. Fikrlash jarayoni aslida ma'lum bir masalani, muammo yoki jumboqni hal qilish kerak bo'lganda paydo bo'ladi. Fikrlash doimo bir narsa xususida kamida bitta yechimni berishi shart, aks holda u boshqa jarayonga-xayol, fantaziyaga aylanib ketishi mumkin. Mustaqil fikrlash - shaxsning shunday qobiliyatiki, u tufayli odam narsa va hodisalar xususida o'z qarashlariga va nostandart yechimlarga ega bo'ladi. Mustaqil fikr insonning narsa va hodisalar, jamiyatda ro'y berayotgan voqealarning mohiyati xususida o'z qarashlari bo'lishini taqozo etadi, uning bilish va anglash imkoniyatlarini chegarasini kengaytiradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, mustaqil fikrlash bir qarashda shaxsning individual xususiyati bo'lsa-da, bu xususiyat jamiyatda, insonlar o'rtasidagi munosabatlar muhiti yaxshi bo'lganda rivojlanadi. Xayol-yangi obrazlar va taxminlarni shakllanish jarayoni bo'lsa, fantaziya –xayolning borliqdan, haqiqatdan biroz uzoqlashuvi jarayoni.

Shunday qilib, muammo yoki jumboq bizni fikrlashga majbur etadi. Psixologlarning fikricha, har qanday masalani yoki muammomni yechish mobaynida tinglovchi uning shartlarini bir necha variantda tasavvur qilsagina yechimga kelar ekan. Chunki kimdir juda tez fikrlaydi, kimdir sekin fikrlaydi. Shuning uchun ham test yechish jarayonida yonma-yon o'tirgan ikki Tinglovchi bir xil yechimni belgilasada, o'sha yechimga kelishi yo'llari har bir Tinglovchida o'ziga xos bo'ladi.

Tafakkur - inson ongining bilish ob'yektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish jarayoni. Afsuski, maktabda o'xshatish - obrazli tafakkurni, yangi g'oyalarni yaratish qobiliyatlarini rivojlantirishga yetarli diqqat qaratilmaydi. Pedagoglar asosan masalalar yechilishining mantiqiy usullariga e'tibor berishadi, ayrim hollarda me'yoriy hujjatlar va yangi avlodni oldingi avloddek tiklash an'analari ta'sirida bo'ladilar. O'qitishning kutilayotgan natijalarini ishlab chiqishda zamonaviy psixologik yondashuvlar qadim davrlardayoq yaratilgan bo'lib, Aristotel ta'lim maqsadlarining uchta asosiy kategoriyasini, ya'ni tafakkur, sezish qobiliyati va qo'l amallarini bir-biridan farqlagan. Pestalotssi esa bu amallarga muvofiq inson tanasining uch organini keltiradi: bosh, yurak va qo'l.

Xulosa. Bugungi kunga kelib, uchta soha bo'yicha o'quv maqsadini (kutilayotgan natijalar, vazifalar)ni rejalashtirish qabul qilingan. Dars jarayonini o'quv maqsadlarini belgilashda quyidagi amallarni bajarish lozim:

1. Ma'lum mavzu bo'yicha o'quvchilar uchun topshiriqlar sonini aniqlash.
2. Shu mavzu bo'yicha o'quvchi bajarishi lozim bo'lgan amallarni aks ettiruvchi va o'qitishning kutilayotgan natijalarini ifodalashda qo'llanishi mumkin bo'lgan aniq fe'llar ro'yxatini tuzish.
3. Har bir topshiriqni (kutilayotgan natijani) o'quvchining (o'qituvchi faoliyati atamalarida emas) ishi atamalarida shunday qo'yish kerakki, u mashg'ulot davomida o'qituvchi o'tishi lozim bo'lgan bosqichlarga emas, balki «o'quvchining yakuniy amallari»ga qaratilgan bo'lsin.
4. Har bir topshiriqda o'quvchi faoliyati aks etishi lozim. Masalan: sanab o'tadi, tavsiflaydi, ajratadi, namoyish qiladi, tanlaydi, tahlil qiladi, hisoblaydi va h.k.
5. O'quvchilardan kutilayotgan, kuzatiladigan, kuzatilmaydigan «hulqni» («ko'nikmalarni shakllantirish», «anglashiga erishish» va h.k.larni) aniq ifodalash.
6. Har bir topshiriqni (kutilayotgan natijani) shunday qo'yish kerakki, u ikkita-uchta o'qitish natijasini emas, faqat bitta natijani o'z ichiga olsin.
7. Topshiriqlarni amalga oshganligini o'lchash mumkin bo'lsin va maqsadga erishilganligini tasdiqlash imkoniyati bo'lishiga ahamiyat berish lozim.
9. Agar o'quvchi ma'lum davr ichida o'z ishini namoyish etishi kerak bo'lsa, vaqt chegaralarini belgilash.
10. O'quv topshiriqlarini (kutilayotgan natijalarni) uchta soha bo'yicha ifodalash: kognitiv (bilishga oid, tafakkur sohasida) - o'zlashtirilgan bilimlar va egallangan ko'nikmalar; psixomotor (amallar sohasida) - tana harakatlarini muvofiqlashtirish, ularning asab-mushaklar koordinatsiyasi. Masalan, yozuv, sport anjomlarida mashqni bajarish; affektiv (emosional-qadriyatlar, hissiyot sohasida) - hissiy qadriyatlar (quvonch, hayajon, qoidalarga rioya qilish va h.k.).
11. O'quv topshiriqlarini (kutilayotgan natijalarni) ishlab chiqqandan so'ng, kutilayotgan natijalarga erishganlik darajasini baholash bo'yicha nazorat topshiriqlarini tuzish.
12. Dars mazmunini aks ettirish uchun usul va vositalarni tanlash. Ular ham an'anaviy, ham interfaol usullar bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Носиров О.Н. Танкидий фикрлаш технологиясининг шаклланишида кластер методининг роли / Педагогик таълим кластери: муаммо ва ечимлар. Халқаро конференция. Чирчиқ. 2021. -Б. 175.
2. Ходжиева Ф. О. Уқувчиларни танкидий фикрлашга ўргатиш ва унинг муҳим жиҳатлари // Современное образование (Узбекистан). 2017. № 6. –Б. 43-47.
3. Халперн Д. Психология критического мышления. 4-е международное издание. Санкт-Петербург. Москва-Харьков-Минск. 2000. -С. 512.
4. Арабова М., Бердиева Ф. Танкидий фикрлашни ривожлантиришнинг назарий асослари // Современное образование (Узбекистан). 2014. №7. – Б. 49-54.
5. Рогачева Е.Ю. Влияние педагогики Джона Дьюи на теорию и практику образования в XX веке / дисс. автореф. доктор пед. наук. М, 2006. 358 с.
6. Исмоилова З.Қ., Раупова Ш.А. Муаммоли таълим технологияларининг таълим жараёнидаги ўрни // Journal «irrigatsiya va melioratsiya» № 3 (13). 2018.-Б. 93-94.
7. Иванова О.Э., Гнатышина Е.А. Сократический диалог как метод управления проблемами // Философская мысль. 2018. №4. –Б. 59-65.
8. Тоштемирова С.А. Кластерли ёндашув асосида умумий ўрта таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш // педагогика фанлари бўйича фалс. докт.дисс. Тошкент. 2021. – 198 б.

FIZIKANI TABIIY FANLARARO ALOQADORLIKDA O'QITISHDA TALABALARNING ILMIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Tugalov Farxod Qarshiboyevich

*Jizzax davlat pedagogika universiteti Fizika va uni o'qitish metodikasi kafedrası
dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada fizikani fanlararo aloqadorlikda o'qitish usullari, fanlararo aloqadorlikning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Fizikani fanlararo aloqadorlikda o'qitishda fizika qonunlarining amaliy qo'llanilishi muhim ahamiyatga egaligi tahlil qilingan. Fizikani fanlararo aloqadorlikda o'qitish talabalar ilmiy kompetentligini rivojlantirish uchun muhim omil ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: materiya, fanlararo aloqa, tabiiy fanlar, umumiy qonuniyatlar, tanqidiy fikrlash, ilmiy kompetentlik, elektromagnit to'lqin, ultrabinafsha nurlanish, radioaktiv nurlanish, muammoli ta'lim.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАУЧНОЙ КОМПЕТЕННОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ В МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ КОММУНИКАЦИЯХ ФИЗИКИ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Аннотация. В данной статье освещены методы обучения физике в условиях межпредметной коммуникации, специфические особенности межпредметной коммуникации. Проанализировано значение практического применения законов физики в междисциплинарном обучении физике. Раскрыто, что преподавание физики в междисциплинарной форме является важным фактором развития научной компетентности студентов.

Ключевые слова: материя, междисциплинарная связь, естественные науки, общие закономерности, критическое мышление, научная компетентность, электромагнитная волна, ультрафиолетовое излучение, радиоактивное излучение, проблемное обучение.

METHODOLOGY OF DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC COMPETENCE OF STUDENTS IN TEACHING PHYSICS IN THE RELATIONSHIP OF NATURAL SCIENCES

Annotation. In this article, the methods of teaching physics in interdisciplinary communication, the specific features of interdisciplinary communication are highlighted. The importance of the practical application of the laws of physics in the interdisciplinary teaching of physics has been analyzed. It was revealed that teaching physics in an interdisciplinary manner is an important factor for the development of students' scientific competence.

Key words: matter, interdisciplinary communication, natural sciences, general laws, critical thinking, scientific competence, electromagnetic wave, ultraviolet radiation, radioactive radiation, problem-based education.

Respublikamizda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, jumladan Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 2021 yil 19 martdagi PQ-5032-son Prezident qarorida «...oliy ta'lim muassasalarida fizika o'qitishning integrativ prinsiplarini joriy etish, yangi va ta'lim bozorida talab yuqori bo'lgan mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlashni yo'lga qo'yish orqali yoshlarning fizika ta'limi bilan qamrab olish darajasini oshirish» kabi ustuvor vazifalar belgilangan [1]. Bu borada zamonaviy didaktik-metodik talablar asosida fizika fanining amaliyot bilan aloqasini ta'minlash va bu aloqani yanada

mukammal o'rganishni jadallashtirish, fizikani chuqurlashtirgan holda o'rganishda o'qitish vositalari imkoniyatlarini kengaytirish masalalari zaruriyatga aylanmoqda.

Ushbu belgilangan vazifalarni amalga oshirishda fizika o'qitishda fanlararo aloqadorlikni o'rnatish muhim hisoblanadi.

Materiya tuzilishi va tashkil bo'lishi, rivojlanishning bir darajasidan ikkinchisiga va fizik yoki kimyoviy hodisalardan biologik hodisalarga o'tishdagi sifat o'zgarishlarining yaxlit ko'rinishini ta'minlash uchun fizika o'qitishda fanlararo aloqalarni amalga oshirish kerak.

Fanlararo aloqalar turli maqsadlarga ega bo'lishi va turli vazifalarni bajarishi mumkin. Kimyo, biologiya, geografiya, astronomiya bilan fanlararo aloqalar fizikani chuqurroq va yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Barcha tabiiy fanlarning tadqiqot ob'ekti tabiat hisoblanadi. Tabiatshunoslik fanlarining barcha predmetlari - fizika, kimyo, biologiya, geografiya, astronomiya tabiatning turli qirralarini o'rganadi, bu esa oxir-oqibatda o'quvchilarni anorganik va organik olamlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, ulardagi umumiy qonuniyatlarining o'rinli ekanligini tushunishga olib keladi, masalan, energiyaning saqlanish qonuni. O'quvchilar bu fanlarni o'rganar ekan, chuqur, mustahkam bilim insonga tabiat olami bilan uyg'unlikda yashash, bu olamni boshqarish va atrof-muhitni asrashni o'rganish uchun katta imkoniyatlar berishiga ishonch hosil qiladi [2].

Tabiatda fizikaviy, kimyoviy va biologik hodisalar o'zaro uzviy bog'liqdir. Ilm-fan va ishlab chiqarishda inson ularni qo'yilgan maqsadga qarab ongli ravishda birlashtiradi.

Fizika o'qitishda dars jarayonida tarix, san'at, musiqa fanlari bilan fanlararo aloqadorlikdan hissiy muhit yaratish va xayoliy fikrlashni rivojlantirish uchun foydalanish mumkin.

Fizika va tabiiy fanlar o'rtasidagi fanlararo aloqalarni amalga oshirish talabalar o'z bilimlarini turli vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishga, hodisalarni turli tomondan va turli jihatlardan o'rganishga hamda tanqidiy fikrlashni shakllantirishga yordam beradi. Hodisalarning umumiy aloqadorligi talabalarning ilmiy kompetentligini rivojlantiradi.

Pedagogika oily ta'lim muassasalarida 5110200-fizika va astronomiya ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'qitiladigan fizika o'qitish metodikasi darslarida fanlararo aloqalardan foydalanish orqali talabalarning ilmiy kompetentligini rivojlantirishni aniq misollar bilan ko'rib chiqamiz.

Elektromagnit to'lqinlar bobini o'qitishda barcha diapazonlarning xususiyatlari, ularning biologik ta'siri, himoya qilish usullari batafsil ko'rib chiqiladi, masalan: infraqizil nurlanishdan foydalangan holda elektr uzatish liniyalaridagi nosozliklar koordinatalarini aniqlash, mikrosxemalardagi buzilishlarni aniqlash, har bir organning issiqlik nurlanishini o'lchash orqali inson organizmini diagnostika qilish, baliq, go'sht, sabzavot va mevalarni infraqizil pechlarda quritishga asoslangan.

Ultrabinafsha nurlanishning foydali va xavfli xususiyatlari (D vitamini sintezi va kaltsiyning so'rilishi bolalarning suyak tizimining rivojlanishiga, markaziy asab tizimining rivojlanishiga, teri kasalliklariga, yozda sochlarning rangi o'zgarishiga, o'simliklarning o'sishi va rivojlanishiga ta'sir qiladi va boshqalar). Turli uzunlikdagi elektromagnit to'lqinlarning biologik ta'sirini solishtirish miqdoriy o'zgarishlarning sifatga o'tishini tasvirlash imkonini beradi, bu mantiqiy fikrlashni shakllantirishga yordam beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, Quyosh Yerdagi qisqa elektromagnit to'lqinlarning manbai bo'lib, ularning aksariyati barcha tirik mavjudotlar uchun xavflidir va faqat Yer atmosferasi sayyoradagi biologik hayotni himoya qiladi. Insoniyatning burchi atmosferani himoya qilish va saqlashdir.

Yorug'lik tabiati mavzusini o'qitishda fanlararo aloqalarni qo'llash uchun muhim jihatlar ko'p bo'lib va shu bilan birga idrok etish uchun qiyin mavzudir. Yorug'lik materiya mavjudligining o'ziga xos shakli bo'lib, u ikki tomonlama tabiatga ega -

korpuskulyar-to'liqin dualizmi. Yorug'lik tabiatini o'rganish ketma-ket davom etadi:

a) Yorug'likning to'liqin xususiyatlari.

«Yorug'lik tezligini o'lchash usullari». Ushbu darsda fizika va astronomiya o'rtasidagi bog'liqlik amalga oshiriladi, chunki. Aynan astronom Ryomer 1676 yilda birinchi marta Yupiterning yo'ldoshi Io ning harakatini kuzatish orqali yorug'lik tezligini o'lchagan.

b) Yorug'likning kvant xossalari.

Yorug'likning kvant xususiyatlarini ko'rib chiqishda yorug'likning kimyoviy ta'siriga katta e'tibor berish kerak:

- yorug'lik oziq-ovqat mahsulotlarining sifatiga ham ta'sir qiladi: agar shaffof paketdagi kungaboqar yog'i yorug'likda tursa, u holda yorug'lik A, E hayotiy vitaminlarini yo'q qiladi. Bunday mahsulotni tanlashda siz qisqaroq saqlash muddati bo'lgan paketni tanlashingiz kerak. Kofe, shokolad, choyni yorug'likda saqlash mumkin emas. Barcha dori-darmonlar yorug'lik tushmaydigan joyda saqlanishi kerak. Darsda yorug'lik ta'siridan himoya qiladigan quyuv shishadan tayyorlangan flakonlarni ko'rsatish mumkin.

Yorug'lik va ultrabinafsha nurlarining xususiyatlarini o'qitish jarayonida, quyoshdan saqlaydigan ko'zoynaklar haqida gapirish kerak. Ular bizning ko'rishimizni zararli tashqi ta'sirlardan himoya qiladigan to'siqdir. Ko'zoynaklar ultrabinafsha nurlarini o'tkazmaydigan yuqori sifatli bo'lishi kerak.

Quyosh ta'sirida ultrabinafsha nurlarining odamga salbiy ta'sirini kamaytirish uchun himoya kremlari qo'llaniladi: quyoshdan himoya qiluvchi kremni qayta-qayta qo'llash bilan uning himoya ko'rsatkichlari o'z kuchini o'zgartirmasligini hisobga olish kerak.

«Atom va atom yadrosi» bo'limini o'qitishda fizika va kimyo o'rtasidagi chuqur bog'liqlikni ta'kidlash kerak. Bu yerda yana atom va atom yadrosining tuzilishi, izotoplarning tabiati, sun'iy va tabiiy radioaktivlik masalalari takrorlanadi. Bu savollarning barchasi D.I. Mendeleyevning kimyoviy elementlar davriy jadvalidan foydalangan holda ko'rib chiqiladi. Bu mavzuda radioaktivlik tushunchasi shakllangan. Bu yerda ushbu hodisa kashf etilishining tarixi yani M.Kyuri, A.Bekkerel, E.Rezerfordlar faoliyati ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiqdir [3].

γ -nurlarining xususiyatlarini o'qitishda, ularning amaliy qo'llanilishini ta'kidlash kerak: hosildorlikni oshirish, unib chiqish, meva va rezavorlarni uzoq muddatli saqlash uchun biologik jarayonlarni sekinlashtirish uchun o'simlik urug'larini nurlantirish (masalan, qulupnay o'z ko'rinishini bir necha hafta saqlab qoladi). Radioaktiv nurlanishning biologik ta'sirini hisobga olgan holda, zararlangan hududda odamlarning xatti-harakatlari qoidalarini aytish kerak, masalan faqat qaynatilgan, filtrlangan suvni ichish mumkin, sabzavot va mevalar tozalangan bo'lishi kerak. Suv havzalarida suzish paytida qirg'oq qumi va loydan ehtiyot bo'lish kerak, chunki ularda uzoq muddatli yashovchi radionuklidlar mavjud.

«Yadro va zarralar fizikasi» bo'limini muammoli ta'lim metodlari asosida o'qitishda kelajak energiyasi haqida talabalarga ma'lum bir tushunchalarni berish orqali ilmiy kompetentligini rivojlantirish mumkin:

1. Kelajak energiyasi quyidagi reaksiyaga bog'liq bo'lish mumkin: . Energiyaga aylanuvchi massaning % ini toping. Ajralib chiqayotgan energiya miqdori bo'yicha necha tonna ko'mirni bir gramm deyeriy, tritiy aralashmasiga almashtirish mumkin?

Masalaning qo'yilishidagi motivatsiya – energetika rivoji, demak, talabalar kelgusi kasbiy faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan butun sivilizatsiyaning istiqbollarni ochish hisoblanadi. Muhokama jarayonida atom yadrosi bir butun sistema sifatida uni tashkil etuvchi element (proton va neytron)lar uchun tavsifli bo'lmagan tuzilishlarga (massa defekti, yadro reaksiyalariga kirishishi) ega ekanligini ta'kidlash zarur.

2. Elementlar sintezi. Fizika darslarida termodinamik jarayonlarni o'rganib, o'quvchilar yer bag'ridagi elementlar sintezi bilan batafsil tanishadilar: “...

yulduzlar ilk rivojlanish davrida u asosan, vodoroddan tashkil topgan. Yulduzlar ichkarisida temperatura shunchalik yuqoriki, bunda protonlarning qo'shilish reaksiyasi geliy hosil bo'lishi bilan kechadi. Keyin geliylarning qo'shilishidan yanada og'irroq elementlar hosil bo'ladi...". Ushbu o'quv material astronomiya kursiga ham taalluqli. Bu dastur "yulduz plazmasining kimyoviy tarkibi" va "yulduzlar energiyasi manbalari" masalalariga mos keladi.

Fanlararo aloqalarni amalga oshirish fizika darsida yangi bilimlarni yetkazish jarayonida amalga oshiriladi (og'zaki javoblar, muammo yoki vaziyatlarni tahlil qilish, uy vazifalari, ma'ruzalar, nutqlar va boshqalar); bilimlarni mustahkamlash jarayonida (qiyosiy tavsiflarni tuzish, maxsus fanlardan misollar yoki amaliy mashg'ulotlar va boshqalar); mavzu bo'yicha fizik masalalarni turli fanlar materiallaridan foydalanib yechish uchun fanlararo darslarni o'tkazish zarur, bunda bitta hodisa turli nuqtai nazarda o'rganiladi.

Fizika o'qitish metodikasi fanini o'qitish jarayonida fanlararo aloqalarni fizika fanida sinfdan tashqari ishlarda ham amalga oshirish mumkinligini tushuntirish lozim:

1. fanlararo to'garaklar yoki fakultativ kurslar tashkil etish;
2. kechalar yoki konferensiyalarni o'tkazish;
3. ro'znomalar chiqarish;
4. krossvordlar tanlovini o'tkazish.

Fizikani fanlararo aloqadorlikda o'qitish talabalarning fizikani chuqur o'rganishlarida, fizika qonunlarining amaliy ahamiyatini tushunishida, fizik masalalarni turli fanlar materiallaridan foydalanib yechishda muhim omil bo'lib hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida talabalarning ilmiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 2021 yil 19 martdagi PQ-5032-son Prezident qarori.

2. Mirzaxmedov B., G'ofurov N. va boshqalar. Fizika o'qitish nazariyasi va metodikasi. Toshkent, 2010 yil.

3. Turdiyev N.Sh., Tursunmetov K.A., G'aniyev A.G., Suyarov K.T., Usarov J.E., Avliyoqulov A.K. Fizika 11-sinf o'quvchilar uchun darslik. Toshkent, "Niso Poligraf", 2018.

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING SO'Z BOYLIGINI
OSHIRISHNING AHAMIYATI**

Tuzikenova Juldizay Amantaevna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

**ВАЖНОСТЬ ПОПОЛНЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

Тузикенова Жулдызай Амантаевна
Докторант Нукусского государственного педагогического института
имени Ажинияза

**THE IMPORTANCE OF INCREASING THE VOCABULARY OF
PRIMARY CLASS STUDENTS**

Tuzikenova Juldizay Amantaevna
Doctoral student of Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish orqali bilimlarni puxta egallash imkoniyatining kengayishi, nutqning ifodali bo'lishiga va mustaqil fikrini yetkazib berishda qiyinchiliklarga duch kelmasligini ko'zda tutadi. "Ona tili va o'qish savodxonligi" darolarida bolani nutqiy kompetensiyasini shakllantirishga qay darajada ahamiyat berish kerakligi so'z etilgan. O'qituvchilarining kerakli o'quv vositalarini foydalana bilishi, ayniqsa dars jarayonida lug'at bilan ishlash metodikasini yo'lga qo'yish orqali o'quvchi notanish va terminologik so'zlarning ma'nosini ochib, so'zlarni faol so'z manba'sida foydalanish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat masalalarni ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: Nutqiy kompetensiya, lug'at, faol va nafaol lug'at, sinonim, antonim, mashq, so'z boyligini, lingvistika, nazariy bilim, integratsiya, lug'at bilan ishlash metodikasi.

Аннотация. В данной статье предусмотрено, что за счет увеличения словарного запаса учащихся начальных классов расширятся возможности получения знаний, речь станет выразительной и у них не возникнет затруднений в высказывании своего самостоятельного мнения. На занятиях «Родной язык и грамотность чтения» отмечалось, какое большое значение следует придавать формированию речевой компетенции ребенка. Умение учителей использовать необходимые средства обучения, особенно путем установления методики работы со словарем на уроке, ученик будет открывать значение незнакомых и терминологических слов, использовать слова как активный словесный источник.

Ключевые слова: речевая компетентность, лексика, активная и неактивная лексика, синоним, антоним, упражнение, словарный запас, Лингвистика, теоретические знания, интеграция, методика работы со словарем.

Abstract. This article discusses that by increasing the vocabulary of primary school students, the ability of acquiring knowledge will be expanded, speech will be expressive and they will not have difficulties in delivering their independent opinion. It also discusses how much importance should be given to the formation of the child's speech competence in the classes "Mother language and reading literacy" classes. The issues of forming the ability of teachers to use the necessary educational tools, especially by establishing the methodology of working with the dictionary during the lesson, the student's discovery of the meaning of unfamiliar and terminological words, and using the words as an active word source will be considered.

Keywords: speech competence, vocabulary, active and inactive vocabulary, synonym, antonym, exercise, vocabulary, linguistics, theoretical knowledge,

integration, a methodology for working with a dictionary.

Respublikamizda boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish metodikasi shakllantirish, muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish orqali bilimlarni puxta egallash imkoniyatining kengayishi, nutqning ifodali bo'lishiga va mustaqil fikrini yetkazib berishda qiyinchiliklarga duch kelmasligini ko'zda tutadi.

Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, mazmunga mos so'z va so'z birikmalarining ma'lum izchillikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lug'ati qanchalik boy va rivojlangan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy bo'ladi, o'z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug'atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim sharti hisoblanadi [2; 308].

Boy lug'at o'qishni tushunishga erishish uchun asosdir. Lug'at (leksika) - bu inson o'z nutqida tushunadigan va qo'llaydigan so'zlar to'plami. Matndagi har bir so'zning ma'nosini tushunish jumla, paragraf, butun matnning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Shuningdek lug'at bizga samarali muloqot qilish imkonini beradi.

Professor N.Mahmudov: "Nutqning ta'sir quvvati, tegishli axborotni tinglovchiga tugal va qulay, "yuqumli" tarzda yetkazish imkoniyati muhim kommunikativ sifatlardan bo'lmish so'z boyligiga bog'liq. Nutqning boy yoki kambag'alligi unda tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlari (so'z ma'nolari, intonatsiya, sintaktik tuzilmalar, iboralar va sh.k.)dan qay darajada foydalanganlik bilan belgilanadi. Buning uchun esa nutq tuzuvchida til vositalarining boy va faol zahirasi mavjud bo'lishi kerak" [3; 587]. Demak fikr ifodasi va nutqning emotsional ta'sirchanligi uchun, birinchi navbatda, o'quvchilar nutqini leksik birliklar bilan boyitish zarur. Nutq o'stirish gap qurilishi va uning tarkibini tashkil etgan so'z ustida ishlash bilan o'zaro bog'liq.

Hozirgi kunda Respublikamizda boshlang'ich maktablarda "Ona tili va o'qish savodxonligi" fanini o'qitish jarayonida tinglash, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarni shakllantirishga katta e'tibor berilmoqda. Bu usullar orqali bolaning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish maqsad qilib olingan. Nutqni rivojlantirish uchun esa uning asosiy bazasi so'z, lug'at tarkibi (leksika) ni o'rganish za'ruriyati kelib chiqadi.

Lug'atning ikki turi mavjud: faol lug'at - og'zaki nutqda va yozishda faol ishlatiladigan so'zlarni o'z ichiga oladi.

Nofaol (passiv) lug'at - bu odam o'qish yoki eshitish orqali o'rganadigan, lekin ularni og'zaki nutqda va yozishda o'zi ishlatmaydigan so'zlardir. O'quv jarayonida o'quvchilarning faol va nofaol so'z boyligini boyitish uchun maxsus harakatlar talab etiladi. Bu so'zning ma'nosini tushuntirish, og'zaki nutqda va yozishda yangi so'zlardan foydalanish jarayonida sodir bo'ladi.

Shunga ko'ra maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi quyidagilarga bo'lib o'rganiladi:

1. So'z ma'nosini tushuntirish
2. Ma'nodosh so'zlar (sinonimlar) ustida ishlash
3. Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash
4. Ko'p ma'noli va shakldosh so'zlar ustida ishlash

Misol tariqasida darslik asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, yuqorida so'z bilan ishlashning to'rt usuli asosida tushuntiramiz. Ona tili va o'qish savodxonligi darsligining birinchi qismida "Kun tartibi" deb nomlangan bob berilgan bo'lib bu mavzu doirasida bolalarga rasmlarga asoslanib gap tuzish, gap tuzish orqali bolaning lug'at zahirasi bor bo'lgan so'zlarni foydalana olish nazarda tutilgan. Shuningdek

mavzuga doir kun qismlarining nomlanishi kabi topshiriqlar ham kiritilib, mashqda tong, tush, kunbotar, tun kabi so'zlarni foydalanish ko'rsatilgan. Qarab tursak bu so'zlarning barchasi 1-sinf o'quvchisi uchun tanish va kundalik hayotda foydalanilayotgan so'zlar, faqat "kunbotar" so'zidan tashqari. Bu so'z nafaqat bolalar tilida balki katta yoshdagi insonlar ham deyarli faol lug'atimizda qo'llanilmaydi. Ya'ni nafaqat lug'at turiga kiritsak bo'ladi. Uning o'rniga "kechki payt", "kechqurun" so'zlar ko'proq ishlatiladi. Shu o'rinda o'qituvchi tarafidan qilinadigan vazifalardan biri notanish yo'ki qo'llanilishi oz bo'lgan so'zlarga to'qtab o'tish va shu so'zlarni foydalanishga doir amaliy topshiriqlar berish, o'quvchilar bilan savol-javob o'tkazish kabi usullar orqali so'zning qo'llanilish doirasini kengaytirishdan iborat.

1. Kunbotar – kun botadigan vaqt.

2. So'zning sinonimlarini keltirish orqali kunbotar (vaqt ma'nosida kelgan paytda) – kechqurun, kechki payt kabi keng qo'llaniladigan ma'nodoshlari orqali tushuntirish mumkin.

3. So'zning antonimi (zid ma'nosi) ni keltirish orqali ham o'quvchilarning esida saqlab qolish mumkin: kunbotar – kunduz (Quyosh chiqqandan botguncha bo'lgan davr)

4. So'zining boshqa ma'nolarini keltirish orqali ham so'zni faollashtirish mumkin ekan. Kunbotar – g'arb. Tashqariga chiqqanimda kunbotardagi adirlar betidan – archazorlarni aralab qo'ylarimiz tushib kelmoqda edi. [4; 429]. Demak biz kunbotar so'zini faqat vaqt ma'nosida emas balki, g'arb - olamning bir tarafini bildiruvchi so'z sifatida ham ishlatishimiz mumkin ekan. G'arb deb nomlanishining sababi esa tabiiyat hodisasi bilan bog'liqligi ya'ni quyoshning g'arb tomonga botishini bildirishini o'quvchilarga kengiroq tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Bu kabi hozirgi Ona tili va o'qish savodxonligi darsligidan ko'plab misollar keltirish mumkin. Asosiysi o'quvchilar uchun notanish bo'lgan so'zlarning ma'nosini keng ochib berish va bu so'zlarni faol nutqda qo'llash ko'nikmasini hosil qilish lozimdir.

Darslikda yana quyidagicha topshiriqlarni ham uchratish mumkin. Misol tariqasida "Shaxmat o'ynaylik" nomli dialogni keltirsak:

- Rustam, ertalab biznikiga chiq, shaxmat o'ynaymiz.
- Doniyor, chiqolmayman saharda bobom bilan dehqon bozoriga bormoqchimiz
- Unda tushdan keyin chiq. Shomgacha mashq qilamiz.
- Tushlikdan keyin daraxtlarni payvandlamoqchi edik-da.
- Eh, musobaqaga tayyorlana olmas ekanmiz-da?
- Dadam ruxsat bersa, kechqurun chiqaman.

Ushbu kichik dialogda ham yo'qorida keltirgan vaqt ma'nosidagi so'zlarning ma'nodoshlarini uchratamiz. Dialog mazmuni esa o'quvchilarga har bir kunimizni foydali ishlar bilan jalb qiladigandek taqsimlashni o'rgatuvchi tarbiyaviy mazmun berilgan.

Matn ichida qora yirik harflar bilan yozilgan so'zlarni ko'chirib yozish, aytilishi va yozilishiga e'tibor berish topshirig'i yuklangan. Bu topshiriqdan bolaning yangi so'zlarni o'rganishi, uni to'g'ri yoza olishi va talaffuz qila olishi va shu bilan birga ma'nosini tushinib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Mashq so'zini o'quvchilar dars davomida bajaradigan topshiriqlar ma'nosida ko'p ishlatadilar, lekin ma'nosi keng bo'lgan so'zlardan biri bo'lib bolalar boshqa vaziyatlarda ham foydalana olishlari uchun so'zning ko'p ma'nosini tushuntirib o'tish ham so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi.

Payvandlash so'zining ma'nosini tushuntirishda esa o'qituvchining ta'limning boshqa da o'quv vositalaridan ya'ni izohli lug'attan foydalanishi ham qo'l keladi, ya'ni ma'nosi 1 O'simlik yoki daraxt kurtagini, novdasini ikkinchisiga ulamoq Mis: Yovvoyi olma daraxtiga yaxshi navli olmani payvandlamoq; 2 Metall bo'laklarini eritib bir-biriga yopishtirmoq [5; 172] degan ma'noni berishini bolaga kengiroq tushuntirish orqali ham so'zning og'zaki yoki yozma nutqda foydalanish doirasini

kengaytirishimiz mumkin.

Demak har qanday yangi so'zni o'rganish va so'zni keng qo'llash uchun o'rganilayotgan so'zga doir misollar keltirish, ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'nodagi so'zlarni topish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish mumkin ekan. Va hozirda Ona tili va o'qish savodxonligi fani o'quvchilarga tilning lingvistikaga oid nazariy bilim berishni emas boshqa fanlarga doir bilimlarni o'z ichiga olgan bo'lib ya'ni integratsiyalashgan fan sifatida bolaning mustaqil fikrlashini, kreativ yondoshuvni, ta'limni turmush bilan bog'lash malakasini, har sohaga oid bo'lgan yangi bilimlarni va tushunchalarni, terminlarni o'rganishga va shu orqali fikrlash qobiliyatini kengayib so'z boyligini, lug'at tarkibini boyitishga xizmat qiladi. Bu o'rinda esa o'qituvchidan yuksak mahorat va samarali o'qitish uslubi va o'quv vositalaridan keng foydalanish talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, berilayotgan bilim bola uchun qancha tushunarli bo'lsa qiziqish ham shunchalik ortadi. Zero kelajak yosh avlod salohiyatiga bog'liq ekan har bir olayotgan bilimni tushunarli, mazmunli va qiziqish bilan o'rgana olishi bolaning kelajakda o'z mutaxassisligi bo'yicha yetuk kadr bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi loyihasi "Ona tili (1-11 sinf). 2020.
2. K. Qosimova, S.Matchonov, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh.Sariyev "Ona tili o'qitish metodikasi". Toshkent. 2009 y.
3. M. Safo, B.Hilola, G.Xolida, Y.Sharofat, X.Gulnora "Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi". Chirchiq. 2020 y.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси). А.Мадвалиева таҳрири остида. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат нашриёти. Тошкент.
5. А.Ҳоҗийев, А.Нурмонов, С.Зайнобиддинов, К.Кокрен, М.Сайдхонов, А.Собиров, Д.Қуронов "Ҳозирги о'zbek tili faol so'zlarning izohli lug'ati". Toshkent. 2001 y.
6. С.С Тажбенова Разработка современных методов и приемов начального обучения. EUROPEAN RESEARCH: INNOVATION IN SCIENCE, EDUCATION AND TECHNOLOGY, 54-56.

**O'QUVCHILARDA CHET TILINI O'RGATISHNING IJTIMOIIY
PEDAGOGIK- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

Urazbaeva Dilnoza Ruzimbaevna
Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA. Maqolada yuqori sinf o'quvchilari psixologik xususiyatlarining qisqacha tavsifi berilgan, yuqori sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlarining chet tili fanini o'rganishga ta'siri ko'rsatilgan. Chet tilini o'rganish uchun motivatsiyani oshirish bo'yicha ma'lum yosh psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: katta maktab yoshi, (yuqori sinf o'quvchilari) motivatsiya, ilk o'spirin davri, psixologiyasi, yuqori sinf o'quvchisi, kasbiy faoliyat, chet tili, usullar, chet tili zaruriyati.

**СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ
ЯЗЫКУ**

Уразбаева Дильноза Рузимбаевна
Докторант Самаркандского государственного института иностранных языков

АННОТАЦИЯ. В статье дана краткая характеристика психологических особенностей старшеклассников, показано влияние психологических особенностей старшеклассников на изучение иностранного языка. Даны рекомендации по повышению мотивации к изучению иностранного языка с учетом определенных данного возраста психологических особенностей.

Ключевые слова: старший школьный возраст, мотивация, ранняя подростковая психология, старшеклассник, профессиональная деятельность и иностранный язык.

**SOCIO-PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF
STUDENTS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE**

Urazbaeva Dilnoza Ruzimbaevna
Doctoral student of the Samarkand State Institute of Foreign Languages

ABSTRACT. The article gives a brief description of the psychological characteristics of high school students, the impact of psychological characteristics of high school students on learning a foreign language. Recommendations for increasing motivation to learn a foreign language are given, including certain psychological characteristics the period of early adolescence.

Key words: high school age, motivation, early adolescent psychology, high school student, professional activity and foreign language.

Yuqori sinflarda bolalar shaxs bo'lib, jamoa bo'lib shakllanadi. Ayni o'sha paytda ularni o'zlarini o'rgangan muhitdan ajratib qo'yimaslik kerak. Bu yoshlarning ruhiyatiga, davomatiga, oxir-oqibatda ta'lim-tarbiyasiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Shu bois ta'lim jarayonining usluksizligini ta'minlash, o'quv dasturlarini takomillashtirish zarur.

Shavkat Mirziyoyev

KIRISH. Bugungi kunda chet tillari professional faoliyat uchun zarur bo'lgan maktab darslari ro'yxatida o'z o'rnini mustahkam egalladi va o'z faoliyat sohasi bo'yicha chet tilini yetarli darajada bilmaydigan zamonaviy muvaffaqiyatli mutaxassisni tasavvur qila olmaymiz va chet tili nafaqat turli madaniyatlar o'rtasidagi mulohot vositasi, balki atrofimizdagi dunyoni xilma-xilligi bilan tushunish vositasidir. Hozirda chet tilini o'rganish har qanday shaxsning keyingi kasbiy faoliyatida asosiy rol o'ynashi mumkin bo'lgan bosqichdir. Biroq, fanning muhimligiga qaramay, afsuski, umumta'lim maktablari yuqori sinf o'quvchilari orasida chet tilini o'rganish uchun motivatsiya darajasining pasayishi o'qituvchi oldida savol tug'diradi: O'quvchilarning

chet tilini o'zlashtirishda muvaffaqiyatga erishishiga nima to'sqinlik qiladi, nega uni o'rganishga bo'lgan motivatsiya pasayadi? Ko'pchilik til o'rganishning boshlang'ich va oraliq bosqichlarida ancha yaxshi yutuqlarni ko'rsatadi. Buning sababi ko'pchilik o'qituvchilar tomonidan yoshning murakkabligini va ushbu yoshdagi guruhlarda chet tilini o'qitish usullari, texnologiyalari va yondashuvlarini tanlashda asosiy bo'lgan psixologik xususiyatlarni hisobga olinmaganligini taxmin qilishimiz mumkin.

ASOSIY QISM. Ilk o'spirinlik davri, 15 dan 18 yoshgacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z ichiga oladi va uning katta qismi umumta'lim maktabning yuqori sinflariga to'g'ri keladi va shaxsni shakllantirish jarayonida juda muhim o'rin tutadi. Bu yoshda insonning jismoniy kamoloti tugallanadi, uning dunyoqarashining asosiy xususiyatlari shakllanadi, birinchi mustaqil, kattalarning o'zini o'zi belgilashi- kasb tanlashga tayyorlanadi va amalga oshiriladi.

Yuqori sinf o'quvchilarining bilish jarayonlari har xil nuqtai nazarlarni tahlil etishga va bunga o'z munosabatlarini bildirishga yordam bera oladi. Bu yoshdagi o'spirinlar atrofidagi turli voqea-hodisalardagi haqiqatni bilishga intiladi. Ularni tayyor yechimlar, ma'lumotlar emas, balki shu yechim va ma'lumotlarni o'zlar mulohaza yurguzib, qidirish jarayonining o'zi ko'proq qiziqtiradi. Bu borada turli masalalar bo'yicha bahs va munozaralar yuritishga va ularning fikrlarini isbotlashga juda qiziqadilar. O'spirinlik davrida bilish jarayonlarining rivoji faol ravishda davom etadi. Lekin, bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. Bu davrga kelib, o'spirinlar to'la ravishda mantiqiy tafakkurga ega bo'ladilar, nazariy fikr yuritib, o'zlarini-o'zlarini tahlil eta oladilar. Ular endi bema'lol axloqiy, siyosiy va boshqa mavzularda bahslash olib, o'z munosabatlarini bildiradilar. O'spirinlik davrida bolalar juda ko'p ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib, ulardan turli masala va muammolarni yechishda foydalana oladilar. Bolalarda anglash va o'z-o'zini anglash sezilarli darajada o'sadi. O'spirinning o'z-o'zini anglashi o'quv, mehnat va muloqot motivatsiyalarini o'zgarishida o'z aksini topadi. Bu davrda, bolada yangi faoliyatlar yuzaga kelib, psixik rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi.

O'spirinlik yoshi o'qish, mehnat, muloqot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoqatlarining rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi. O'spirinlik davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi faol kechadi. Lekin, bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. O'spirinlik davriga kelib juda ko'p bolalarda o'z faoliyatlarini oldindan rejalashtirish layoqati yaxshi rivojlangan bo'ladi. Shuningdek, o'z-o'zini boshqarish ham o'spirinlik yoshidagi bolalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. [1.78-79b.]

MUHOKAMALAR. L. I. Bojovich yuqori sinflar yosh davrini yoshlik kabi shaxsning motivatsion jabhalarini rivojlantirishga qaratadi: yuqori sinf o'quvchisi e'tiborini hayotda o'z o'rnini va ichki pozitsiyasini egallash, dunyoqarashini shakllantirish va uni anglash jarayoniga ta'siri, o'z o'zini idrok etish va axloqiy ongiga qaratadi deb ta'kidlaydi. [2.6-7b.]

Bu davrda yetakchi ta'lim faoliyati mehnat va o'qishdir, va o'quvchilar fanning amaliy yo'nalishiga alohida e'tibor berishadi. O'quvchilarda fanlarga nisbatan kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'liq manfaatlardan kelib chiqib tanlov yuzaga keladi.

Ushbu davrdagi o'quvchilar ko'pincha o'zlariga savol berishadi: «Chet tilidan qanday va qayerda foydalanishim mumkin, nega mening kasbimga kerak?» Ko'pgina o'qituvchilar tilning ahamiyati haqida juda mavhum gapira boshlaydilar, garchi aynan shu savol chet tilini o'rganishga motivatsiyani yanada rivojlantirishning boshlang'ich nuqtasi, o'ziga xos trampolin hisoblanadi.

Binobarin, o'qituvchilar bu yoshdagi sinflarda dastlabki darslarda o'quvchilar olgan bilimlarini qayerda va qanday qo'llash mumkinligini tinimsiz tushuntirishi lozim va fanni qiziqarli va chuqur o'rgatish ham muhim, bu orqali o'qituvchi fanning g'oyaviy, kognitiv va amaliy ahamiyatini qayta-qayta ko'rsatishi kerak. Chet tilini amaliy qo'llash turli xil so'rovnomalor, shakllarni to'ldirish kabi topshiriqlar orqali; boshqa davlatdagi tengdoshi bilan yozishmalar, kundalik mavzularda juflik ko'rinishida suhbatlar tuzish orqali ko'rsatilishi mumkin. Chex pedagogi Yan Amos Komenskiy o'zining «Buyuk didaktika» kitobida shunday yozgan edi: «Qaysi faoliyatni boshlasangiz ham, birinchi navbatda o'quvchilarda unga nisbatan jiddiy

mehr uyg'otish, fanning foydasi, go'zalligini isbotlash kerak. [3.P16.18b.]

O'rta umumta'lim maktablarida o'quvchilar tashkilotchilar, tashabbuskorlar va hatto o'zlariga nisbatan sustroq o'qiyotgan o'quvchilarning yordamchilari kabi turli ijtimoiy rollarni o'ynashni boshlaydilar. Bu yoshdagi o'g'il va qizlar otasonasi, maktab, o'zi a'zo bo'lgan tashkilotlar tomonidan ortib borayotgan talablarga duch keladi. Uning psixologik rivojlanish darajasi va undan talab qilinayotgan sifatlar o'rtasida ziddiyat paydo bo'ladi. Bu qarama-qarshiliklar, garchi ko'plari qiyinchiliklarga duch kelsa ham shaxsning axloqiy va ma'naviy rivojlanishi orqali hal qilinadi. Aynan 15-17 yoshda u yoki bu sohada iqtidorni yaqqol namoyon qila oladi. Shularni hisobga olgan holda o'qituvchilar shuni yodda tutishi kerakki, aynan shu yoshda yuqori sinf o'quvchilarining qobiliyatlarini aniqlashga va ularni rivojlantirishga hissa qo'shishlari kerak. Chet tillarni o'rganishga bo'lgan moyilligi ko'ra bilish va e'tiborsiz qoldirmaslik, aksincha, uni qo'llab-quvvatlab qiziqishlarini orttirishiga sharoit yaratishi, ularni chet tillari bo'yicha musobaqa va olimpiadalarga jalb qilish muhimdir.

K. B. Esipovich ta'kidlaydiki, darsning muvaffaqiyati butunlay o'qituvchining o'z intizomiga qiziqish uyg'ota olish qobiliyatiga bog'liq. Talabalarning bilimga bo'lgan qiziqishi qanchalik chuqur bo'lsa, ularning o'z-o'zini tarbiyalashga intilishi shunchalik ko'p qirrali bo'ladi. O'qituvchi, shu bilan birga, o'z faniga qiziqish uyg'otishi, nafaqat o'z tajribasini uzatishi va har qanday ko'nikma va qobiliyatlarni o'zlashtirishga yordam berishi, balki shu bilan birga uning qobiliyatiga bo'lgan ishonchni mustahkamlashi kerak. O'qituvchi sust o'quvchilarning ijodiy salohiyatini ochib berishi, kuchli o'quvchilarning rivojlanishida to'xtab qolishiga yo'l qo'ymasligi, murakkab vazifalarni bajarishda o'quvchilarning iroda va qat'iyatlilikini tarbiyalashi kerak.

Katta maktab yoshidagi o'quvchilarning kognitiv jarayonlarning rivojlanishiga to'xtalib o'tamiz. Qiziqishlarning rivojlanishi, o'rganishga ongli munosabatning o'sishi kognitiv jarayonlarning o'zboshimchaliklarini, ularni boshqarish qobiliyatini yanada rivojlantirishni rag'batlantiradi. Katta maktab yoshining oxirida o'quvchilar idrok, xotira, tasavvur, fikrlash kabilarni to'liq o'zlashtiradilar, shuningdek diqqatni hayot va faoliyatning muayyan vazifalariga bo'ysundiradilar. Kuzatish yanada ko'proq yo'naltirilgan bo'ladi. Garchi ixtiyoriy xotira ustunlik qilsa-da, ixtiyorsiz yodlash o'rta maktab o'quvchilari amaliyotidan hech qanday tarzda yo'qolmaydi. U faqat katta yoshdagi o'quvchilarning qiziqishlari, xususan, ularning bilim va kasbiy qiziqishlari bilan aniqroq bog'liq bo'lgan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Takrorlashga asoslangan so'zma-so'z yodlash bu yoshda keng tarqalgan bo'lmaydi.

Bu yoshdagi o'quvchilar diqqatni taqsimlash qobiliyatiga ega bo'ladilar, ya'ni bir vaqtning o'zida o'qituvchining tushuntirishlarini tinglashlari, yozib olishlari va mazmun va shakliga amal qilisha olishadi. Bunday guruhlardagi darsda ma'ruza, amaliy ishlarni mustaqil bajarish, insho yozish kabi darslar alohida ahamiyatga ega.

Shuni unutmaslik lozimki, yuqori sinf o'quvchilari o'quv materialining amaliy ahamiyatiga katta e'tibor berishadi, shuning uchun muloqot ko'nikmalarini rivojlantiruvchi topshiriqlardan foydalanish ularda hissiy qoniqish uyg'otadi va muvaffaqiyatga erishishga qulay vaziyat yaratadi. Katta maktab yoshidagi o'quvchilarni tanqid qilishda ehtiyotkorlik talab qilinadi. O'qituvchining keskin tanqidiy fikr bildirmasligi, aksincha, maqtov va o'quvchining eng kichik muvaffaqiyatlariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishi, unda motivatsiya va chet tilini o'rganishga qiziqishni ta'minlaydi. Chunonchi, grammatik noaniqliklar va xatolarni unutishimiz kerak degani emas, ular haqida kamroq tanqidiy gapirish, maxsus pedagogik taktga rioya qilish kerak. Chet tilini o'rganish motivatsiyasini shakllantirishning muhim mezonini o'qituvchining shaxsiyati va obro'si, uning materialni qiziqarli tarzda taqdim etish qobiliyatidir. Chet tili o'qituvchisi, tili o'rganilayotgan mamlakatning hayoti, madaniyati haqida qiziqarli hikoyalar, ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak, bu ular darsdagi ba'zan zerikarli muhitni jonlantirishga yordam beradi. Bu yoshdagi guruhlarda dars o'tishda birinchi darsda har bir o'quvchining qiziqishlariga e'tibor qaratish lozim. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi hissiy aloqa aynan shu dars asosida qurilganligi sababli, aynan kichik narsalarga o'z vaqtida e'tibor berish keyingi motivatsiyada muhim rol o'ynashi mumkin. Yuqori sinf o'quvchilari o'z qiziqishlariga

nisbatan samimiy va jiddiy bo'lishni qadrlashadi, shuning uchun ularning qiziqishlari haqida o'rganilayotgan chet tilida savollar berilsa o'quvchining javobida jonli munosabatini ko'rishingiz mumkin. O'quvchi ba'zan boy lug'atga ega bo'lmasa ham, o'zi bilgan til birliklaridan foydalangan holda, berilgan savolga javob berish imkoniyatini qidiradi. Va barchasi uning shaxsiyati, shaxsiy manfaatlariga qiziqish bildirilganligi uchun ro'y beradi.

NATIJA. Yuqorida aytilganlarning barchasidan xulosa qilinganda, yuqori sinf o'quvchilarning o'quv jarayonini tashkil etishga ta'sir qiladigan bir qancha xususiyatlarini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

- o'quvchilar o'quv faoliyatining barcha jabhalarida mustaqil bo'lishga intiladi;
- o'quvchilar ijodiy tomondan o'zini namoyon etishga, topshiriqlarning nostandart yechimlarini izlay oladi va qat'iyatli;
- ular kelajakdagi ta'lim va faoliyat uchun ma'lum bilim va ko'nikmalar zarurligini anglaydilar, ular uchun o'rganish hayotiy ma'noga ega.

TAVSIYALAR. Ilk o'spirinlik davrining psixologik xususiyatlarini tahlil qilib, chet tilini o'rganish motivatsiyasini oshirish bo'yicha bir qator tavsiyalar berilishi mumkin:

- O'qituvchi tomonidan o'rganilayotgan chet tili zaruriyati sabablari o'quvchi savollariga keng tushuntirilishlar olib borilishi;
- dars davomida mavzuni doimiy ravishda uchun faollikni kamroq faollikdan ko'proq faollikka o'tkazish;
- olimpiada va musobaqalarda ishtirok etish; (o'quvchilarning salohiyatini ochib berishga, fikrlash jarayonini rivojlantiradi, holatga analitik baho bera olish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi)
- keskin tanqidni minimallashtirish; (chunki bu yoshdagi o'quvchining ruhiyatiga og'riqli ta'sir qiladi. Ular uchun guruhning fikri, o'zini o'zi tasdiqlash va tengdoshlar bilan munosabatlar ayniqsa muhimdir)
- kelajakdagi faoliyat uchun chet tilining ahamiyatini aks ettirish bo'yicha tizimli ish olib borish;
- o'quvchiga shaxsiy qiziqishlariga tayanib javob berishni talab qiladigan savollar berib borish;
- musiqadan foydalanishga harakat qilish, mashhur kuylarni tinglash va tarjima qilish, chet tilidagi filmlarni tomosha qilish, so'ngra muhokama qilish.

XULOSA. Yuqorida aytilganlarga asoslanib, o'quvchilarni chet tilini o'rganishga ishtiyoqini oshirish, rag'batlantirish uchun zarur bo'lgan asosiy omil, ichki va tashqi vositalar yordamida o'qituvchining fanni o'qitishga shunday yondashuvni topa olish qobiliyatini shakllantirish, o'quvchining ijtimoiy, pedagogik-psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, jarayonda ikkala tomonning ishtiroki, muvaffaqiyatning asosiy omillaridandir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Давлетшин, М.Г., Ш.Дўстмухамедова, Ш., Мавлонов, М., Тўйчиева С. (2004) Ёш даврлари ва педагогик психология. Тошкент. 68-69б.
2. Кон, И.С. (1980) Психология старшекласника. Москва.
3. Коменский, Я.А. (1939) Великая дидактика. Государственное Учебно-педагогическое издательство.
4. Зимняя, И. А. (2003) Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня.
5. Зимняя, И.А. (1991) Психология обучения иностранным языкам. Москва, "Посвящение".

ТАЛАБАЛАРДА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАР ЖАРАЁНИДА МИЛЛИЙ ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ.

Умаров Бахшилло Жўраевич
БухДУ п.ф.н. дотценти,

Аннотация: Талабаларга бошқарув тизимини ислоҳ қилиш масалаларини, мамлакатимиз сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият, қурилишини эркинлаштириши ҳақидаги жараёнларни тушунтириши, талабаларнинг сиёсий, иқтисодий фаоллигини кучайтириши ва уларнинг ўз қобилиятини тўла рўёбга чиқариши учун тегишли шарт-шароитлар яратиши; талабаларнинг сиёсий онги, сиёсий фаоллигини юксалтириши; талабаларнинг ўзини-ўзи бошқариши жараёнини ташкил қилаётганлиги очиб берилган.

Кириш. Янги Ўзбекистон, ривожланган жамият қуриш йўлига кирди. Захматқаш халқимиз ўзининг фидойи меҳнати ва тинч ҳаёти билан дунёдаги тараққий топган мамлакатлар қаторидан мустақкам ўрин эгаллаш мақсадида барча соҳаларда чуқур ислохотларни амалга ошира бошлади. Келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилаётган барча тарихий ўзгариш ва янгиланишлар юртдошларимиз қалби, онги ва шурурига улкан таъсир кўрсатмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори бўлган баркамол авлодни маънавий жиҳатдан вояга етказиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. “Янги Ўзбекистонда эл азиз инсон азиз” каби давлатимиз томонидан амалга оширилаётган дастурлар фикримизнинг исботидир.

Албатта, бу ишларни амалга оширишда узлуксиз таълим турлари, айниқса, олий таълим ўқув муассасаларининг аҳамияти бекиёсдир. Чунки ушбу масканда таълим олаётган ҳар бир йигит-қиз, фақатгина у ёки бу соҳа мутахассислигига эга бўлибгина қолмай, жисмоний ва маънавий жиҳатдан камол топади. Жамиятимиз ҳаётида фаол иштирок этади. Ўзининг маънавияти, маданияти билан Ўзбекистон тараққиётининг бош йўли бўлган озод ва обод Ватан учун меҳнат қилади. Албатта бу улкан вазифаларни амалга оширишда олий таълим тизимида ўқитиладиган ижтимоий фанларнинг аҳамияти каттадир. Чунки, ижтимоий фанлар талаба шахсида миллий тафаккурини шакллантиришда, миллий истиқлол ғоясига садоқат руҳида тарбиялашда, маънавиятини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Шу жиҳатдан олий таълим ўқув муассасаларида ижтимоий фанларни ўқитиш жараёнида талабаларда миллий тафаккурини шакллантириш долзарб муаммолардан ҳисобланади. Чунки, талабаларда миллий тафаккурини шакллантириш ижтимоий буюртма сифатида давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Шунинг учун ҳам жамиятнинг турли-туман эҳтиёжлари ичида миллий тафаккурини шакллантиришга бўлган эҳтиёж кундан кунга ортиб бормоқда. Дарҳақиқат, биринчи навбатда соғлом инсоннинг билим олиши, иккинчидан, инсоннинг руҳий камолоти, учинчидан, иймон, эътиқоди таълим жараёнида эгаллаган билимига, тафаккурига боғлиқ. Чунки, ижтимоий фанларни ўқитиш жараёнида талабаларда тафаккур хусусиятлари ривожланади. Шундай экан, ижтимоий фанларни ўқитишда миллий тафаккурини шакллантириш ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратига боғлиқ. Бунда ўқитувчи миллий тушунчасининг моҳияти ва унинг давлат ҳамда жамиятдаги ўрни, айниқса, ҳар бир ёшнинг фуқаролик ва психологик етукликка эриша боришига ҳам боғлиқ.

Талабалик даврида ҳар бир ёшнинг ижтимоий ва руҳий етуклиги ривожлана бориши асосида унинг ўз-ўзини англаши шаклланади. Шунга кўра бу даврда ёшларга ижтимоий психологик таъсир, қонун ва бурчларини билиши муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ижтимоий ва психологик етуклик ёшларда масъулият ва бурч ҳиссини англаб олишда, эътиқодининг мустақамлигида ўзига хос хусусиятга эга. Бу борада психологлар Э.Ғозиев, Р.С.Немов, В.А.Токарева ва бошқалар муҳим фикрлар билдирганлар. Уларнинг фикрича талабаларда тафаккур қилиш қобилияти, ҳис-туйғулари, ахлокий ҳислатлари аста-секин

ривожланиб, ўз-ўзини баҳолаши асосида эътиқоди ҳам мустаҳкамлана боради. Булар эса пировард натижада миллий тафаккурининг шаклланишига олиб келади (85, 104, 137).

Олий таълим ўқув муассасаларида ижтимоий фанларни ўқитиш технологиясини назарий ва амалий жиҳатдан ишлаб чиқиш, талабалар билимини рейтингли баҳолаш, янги билим олиш жараёнини интенсивлаштириш, модулли ўқитиш технологиясининг ўзаро бир-бири билан узвийлиги асосида «Маънавийат асослари» ва «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» фани машғулотларининг самарадорлигини ошириш ва бунинг натижасида талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш кабилар самарали натижалар беради.

Бунинг учун:

- ўқув-тарбия жараёнини талабаларнинг миллий тафаккурини шакллантиришга йўллаш;
- ҳар бир дарс жараёнида ўтиладиган мавзуларда миллий, истиқлол, Ватан равнақи каби тушунчаларнинг англаб етишга эътибор бериш ва улардан тарбия жараёнида фойдаланиш;
- таълим жараёнида умуминсоний қадриятларга садоқатлилик, маънавий меросимизни ўрганиш ва ривожлантириш масалаларига аҳамият бериш;
- ўтиладиган мавзулар асосида талабаларнинг миллий ҳақидаги билимини текшириш ва баҳолаш методикасини ишлаб чиқиш;
- дарс жараёнида талабаларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш;
- талабаларнинг миллий тафаккурини шакллантиришда халқ оғзаки ижоди, Урта Осиё мутафаккирлари асарларидан фойдаланиш, фанлараро алоқани амалга ошириш;
- миллий тушунчаси, моҳияти, тузилиши, функциялари ҳақида маълумотга эга бўлиш ва талабаларнинг тафаккур фаолияти, онгли интизомини ташкил қилиш методикасини ишлаб чиқиш;
- миллий тафаккурини шакллантириш муаммоларига доир вазиятларни ҳал этиш;
- талабаларнинг тафаккурини шакллантиришда гуруҳ раҳбарининг тарбиявий ишлар режасига эга бўлиш;
- талабалардаги салбий ҳатти-ҳаракатларнинг олдини олиш йўллари аниқлаш ва тарбияси қийин талабалар билан ишлаш;
- ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги мулоқот маданиятини яхши йўлга қўйиш, ёшлар билан ишлаш кабиларни амалга ошириш лозим. Шунингдек дарсдан ташқари ишларда мустақил Ўзбекистон фуқароларини тарбиялашда халқ педагогикасининг асосий йўналишлари бўлган ўзбек халқ ўйинлари, диний таълимотлар (ҳадис ва тасаввуф), халқ амалий санъати ва ҳунармандчилиги, миллий мусиқа ва қўшиқчилик санъати, тасвирий санъат, тарихий ёдгорликлар ва миллий меъморчилик, халқ рақс санъати, Урта Осиё мутафаккирлари асарларини ўрганиш;
- ўқув-тарбия жараёнини такомиллаштириш, профессор-ўқитувчилар жамоасини мустаҳкамлаш, унда соғлом маънавий руҳий муҳит, ҳақиқий ижодий вазият ва жавобгарлик шароитини яратиш, талабалар кенгаши ишига жиддий ёндашиш асосида раҳбарлик қилиш;
- талабаларда билим эгаллаш маданиятига ва онгли интизомга риоя қилиш маъсулиятни кучайтириш, уларда халқимизнинг адолат, тенглик, аҳиллик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини ўстириш, ўқитувчилар ва талабалар жамоаларининг биргаликдаги фаолиятини ривожлантириш ва ижтимоий фаоллигини ошириш, ўз-ўзини бошқариш;
- олий ўқув юртида «Маънавийат ва маърифат» марказини тузиш ва унинг фаоллари ёрдамида тадбирлар ўтказиш, олий ўқув юрти жамоасининг юксак маданиятли бўлишини таъминлаш ҳамда бу соҳада ёш авлодда миллий тафаккурини шакллантириш учун унинг маъсулиятини ошириш;
- ўз-ўзини англаш, миллий урф одатлар, анъаналарни ҳурмат қилиш ва Ўзбекистон байроғи, герби, мадҳияси, ўзбек халқининг миллий ғурури, маънавий меросини талабалар онгида мужассамлаштириш;

- ўқитувчиларнинг миллий ҳақидаги билимларини ошириш ва бу ҳақда кўргазмаларни қуроллар тайёрлаш, энг яхши тажрибаларни ўрганиш, умумлаштириш, тарғиб қилиш, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган «устоз ва шогирд» анъаналарини давом эттириш ва методик тавсиялар ишлаб чиқиш;

- тарбия жараёнида талабаларнинг миллий тафаккурини шакллантиришни такомиллаштириш, уларда онглилик, иймон эътиқодни ривожлантириш. Бу ишга Ўзбекистон истиқлоли учун курашганлар, иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари, ишлаб чиқариш илғорлари, ёзувчи ва шоирлар, олимлар, санъаткорлар, мулк эгалари, фермер раҳбарларини жалб этиш;

- миллий байрамлар ва анъанавий тадбирлар тайёрлаш ишларига раҳбарлик қилиш, миллий меъморчилик ва хунармандчилик, тарихий ёдгорлик жойлари бўйлаб саёҳатларни ташкил қилиш.

Шуни қайд этиш керакки, олий ўқув юрти талабаларида миллий тафаккурини шакллантириш халқчиллик, ошқоралик асосида олиб борилади. Маънавий-маърифий ишлар жараёнида олий ўқув юрти талабаларида миллий тафаккурини шакллантириш режа асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Биз ана шу мақсадда «Миллий тафаккури-келажак пойдевори» махсус курснинг режаси ва дастурини туздик. (1-илова). Талабалар учун тузилган режа 20 соатга мўлжалланган бўлиб, унда «Миллий тафаккури-мамлакат келажакнинг пойдевори», «Ўзбекистон мустақиллиги ва мафкуравий муаммолар», «Маънавий-ахлоқий кадриятлар-миллий тафаккурининг асосий негизи», «Миллий тафаккури ва ёшлар», «Миллий тафаккури асосида таълим мазмунини такомиллаштириш», «Миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида миллий тафаккурини шакллантириш», «Ислом таълимоти асосида миллий тафаккурини такомиллаштириш», «Олий ўқув юрти, оила ва кенг жамоатчилик ҳамкорлигида талаба-ёшларда миллий тафаккурини шакллантиришнинг асосий йўналишлари», «Миллий тафаккури-бу халқнинг, миллатнинг буюк эътиқодидир» каби мавзулар ўрин олди. Ушбу дастур профессор-ўқитувчиларда, талабаларда миллий тафаккурини шакллантиришда, ўқув-тарбия жараёнини ривожлантириш ва такомиллаштиришда муҳим ўрин эгаллади. Ушбу режа асосида ўтказилган машғулотлар ўқитувчиларнинг касб маҳорати ва ижодкорлигини ўстиришга, талабаларнинг ҳар бир фан асосларини чуқур эгаллашларига яқиндан ёрдам берди. Миллий тафаккурини шакллантиришда биринчи навбатда талабаларнинг маънавий-маърифий ҳолатини, ижтимоий фаолиятини, уларнинг кадриятлар руҳида тарбиялашни назарда тутиш мақсадга мувофиқдир. Миллий тафаккурини шакллантириш вазифаларидан бири илм-маърифатли, маданиятли, ҳар томонлама камол топган, юксак даражадаги пок ва ахлоқли кадрларни тайёрлашдан иборат. Албатта бунда уларнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий соҳалардаги билимларини инобатга олиш зарур. Чунки улар жамият ҳаёти ва тараққиётининг асосини ташкил этади.

Бундан ташқари маънавий-маърифий фаолият жараёнида талабаларда миллий тафаккурини шакллантириш модели ишлаб чиқилди:

Маънавий-маърифий ишлар жараёнида олий ўқув юрти талабаларида миллий тафаккурини шакллантиришда ректор ўринбосари қуйидаги билим, кўникма ва малакага эга бўлиши лозим:

- олий таълим муассасаларида талабалар ўқишини ташкил этиш. Олий таълим давлат таълим стандартлари кадрлар тайёрлаш бошқарувини такомиллаштириш, олий таълим корхоналари билан алоқасини мустаҳкамлаш;

- Ўзбекистон Республикасида таълим тизими-давлат таълим стандартларига мувофиқ дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари; таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таълим учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий педагогик муассасалар; таълим соҳасидаги Давлат бошқаруви органлари, шунингдек уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳақида;

- маънавият тушунчаси ва унинг шахс камолотидаги аҳамияти; жамият маънавиятини юксалтириш – давлат сиёсатининг устувор йўналиши эканлиги. «Таълим тўғрисида»ги қонунда маънавият масалаларининг ифода этилиши; Олий ўқув юрти талабаларини маънавий тарбиялаш мазмуни, шакл ва методлари;

маънавий-маърифий ишларни режалаштириш бошқариш ва назорат қилиш;

- миллийнинг моҳияти, унга қўйиладиган талаблар. Мустақил таълимнинг олий ўқув юртидаги аҳамияти, фан, техника ва технология, иқтисодиёт, маданият ва санъатнинг замонавий ютуқларини амалиётга жорий этишга йўналтирилган касб тайёргарлигига эга бўлишда мустақил таълимнинг ўрни ва аҳамияти;
- маънавий-маърифий ишларни бошқаришда демократик, илмийлик, жамоатчилик ва маъсуллик, ижронини текшириш, бошқаришнинг режали бўлиши, бошқаришда самарадорлик ва тежамкорлик ҳам тамойилларга асосланиши лозим.

BIOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARIGA ANALITIK KIMYONI O'QITISHDA O'ZIGA XOS YONDOSHISH*Xasanova Nargiza Ismagilovna**Kurbanova Aypara Djoldasovna**Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq, O'zbekiston*

Annotatsiya. Bo'lg'usi biologiya o'qituvchising yangi materialni o'rganish uchun mustaqil ishlashga yo'naltirish tizimini tashkil etish zamonaviy ta'limda intellektual qobiliyatni rivojlantirishning eng muhim sharti hisoblanadi. O'qishdagi ijodiy mustaqillik materialni o'rganishda imkoniyatni oshiradi, fikrlashni faollashtiradi, o'qishga e'tiborli va mas'uliyatli bo'lishga yo'naltiradi.

Ijodiy va ilmiy-tadqiqot tavsifidagi elementlarni kiritish, individual va guruhlarda amalga oshiriladigan kimyoviy tajriba, analitik ko'nikma va ko'nikmalarni rivojlantirishda tabiiy ob'ektlarni o'rganish talabalarning auditoriyalarda mustaqil ishlarini samarali tashkil etish va biologiya fakulteti bitiruvchisining kasbiy vakolatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: biologiya, analitik kimyo, intellektuallik, qobiliyat, rivojlanish, imkoniyat, mashg'ulot, ijodiy mustaqillik, biologik jarayonlar, tabiiy fanlar, integratsiya, auditoriya.

СПЕЦИФИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ АНАЛИТИЧЕСКОЙ ХИМИИ СТУДЕНТАМ - БИОЛОГАМ*Хасанова Наргиза Исмагиловна**Kurbanova Aipara Dzholdasovna**Чирчикский государственный педагогический университет, Чирчик, Узбекистан*

Аннотация. Для будущего учителя биологии организация системы ориентации на самостоятельную работу по изучению нового материала является важнейшим условием развития интеллектуальных способностей в современном образовании. Творческая самостоятельность в чтении увеличивает шансы на усвоение материала, активизирует мышление, направляет внимание и ответственность за чтение.

Включение элементов в творческую и исследовательскую характеристику, химические опыты, проводимые в индивидуальном и групповом порядке, изучение природных объектов в развитие аналитических умений и навыков, способствуют эффективной организации самостоятельной работы студентов в аудиториях и развитию профессиональных компетенций выпускника биологического факультета.

Ключевые слова: биология, аналитическая химия, интеллектуальность, способности, развитие, возможности, обучение, творческая независимость, биологические процессы, естественные науки, интеграция, аудитория.

SPECIFIC APPROACH TO TEACHING ANALYTICAL CHEMISTRY TO STUDENTS OF THE DIRECTION OF BIOLOGY*Khasanova Nargiza Ismagilovna**Chirchik State Pedagogical University, Chirchik, Uzbekistan*

Annotation. The organization of a system of orientation of your future biology teacher to independent work for the study of new material is the most important condition for the development of intellectual abilities in modern education. Creative independence in learning increases the chances of learning material, activates thinking, directs reading to be attentive and responsible.

The introduction of elements in the description of creative and research, the study of natural objects in the development of chemical experience, analytical skills and abilities, carried out individually and in groups, contributes to the effective organization of independent work of students in audiences and the development of professional competence of a graduate of the Faculty of biology.

Keywords: biology, analytical chemistry, intellectuality, ability, Development, Opportunity, training, creative independence, biological processes, natural sciences, integration, audience.

Kirish. Hozirgi vaqtda o'quv jarayoni doimiy takomillashtirishni talab qiladi. Har qanday ta'lim muassasasi bitiruvchisining asosiy xususiyatlari uning malakasi va harakatchanligidir. Shu sababli, o'quv fanlarini o'rganishda urg'u bilish jarayoniga o'tkaziladi, uning samaradorligi butunlay talabning bilim faoliyatiga bog'liq. Masalan analitik kimyoni biologiy yo'nalishi talabalariga o'qitishda quyidagi mavzularga e'tibor qaratiladi.

Analitik kimyo predmeti, uning maqsad va vazifalari. Tabiiy fanlar va xalq xo'jaligini rivojlantirishda analitik kimyoning ahamiyati. Analitik kimyoning biologiyadagi o'rni va roli[3,4,5].

Noorganik va organik moddalarni sifatli va miqdoriy tahlil qilish. Kimyoviy, fizik va biologik tahlil usullari. Analitik signal. Tahlil usullariga zamonaviy talablar: to'g'rilik, takrorlanuvchanlik, selektivlik, ekspressivlik, avtomatlashtirish qobiliyati. Ob'ekt va tahlil usuli o'rtasidagi bog'liqlik. Tabiatni muhofaza qilish, biologiya va tibbiyot xizmatidagi analitik nazorat[6].

Pedagogika oily o'quv yurtida biologiy o'qituvchisini tayyorlash tizimida analitik kimyo fani o'qitish muhim hisoblanib kelingan[7]. Bugungi kunda zamonaviy dunyodagi, ayniqsa, biologik jarayonlarga ta'sir ko'rsatish, atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq holda yuzaga kelayotgan muammolarning ahamiyati maktab o'quvchilarining ekologik madaniyatini shakllantirishda va rivojlamtirishda faol ishtirok eta oladigan yuqori malakali o'qituvchilarni tayyorlash vazifasi qo'yimoqda. Bu esa o'z navbatida kimyoviy va biologik ob'ektlarni tadqiqot qilish usullariga e'tibor berish kerakligini ko'rsatib beradi[8]. Bugungi kunga kelib, pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun biologiya bo'yicha o'quv rejalari va dasturlari o'zgarishi munosabati bilan analitik kimyoni o'qitishga yangi uslubiy yondashuv zarurati paydo bo'lmoqda, bundan tashqari, o'quv materiallarini o'zlashtirishni tashkil etishga va bu jarayonda talabalarni o'quv- anglash(bilish) faoliyatini o'zgartirish vazifasi dolzarb bo'lmoqda. Analitik kimyoni o'qitishni takomillashtirish muammolari zamonamizning yetakchi o'qituvchi va olimlari tomonidan bir necha bor ko'rib chiqilgan va takliflar aytilgan [1].

Usul va uslublar. Analitik kimyoni o'qitish tizimi anchadan beri tashkil etilgan bo'lib, so'nggi paytlarda unchalik o'zgarmagan [2,3]. Hozirgi vaqtda analitik kimyo fanining ilmiy darajasi vasanoat kimyoviy-analitik nazorati darajasi va oliy o'quv yurtlarida analitik kimyo fanini o'qitish xarakteri o'rtasida sezilarli tafovut paydo bo'lgan. Analitik kimyoni an'anaviy o'qitish bu fanning nazariy asoslarini o'rganishga, fizikaviy va fizik-kimyoviy jarayonlarning mexanizmlarini tushunishga, adabiyotlar bilan ishlash ko'nikmasi umumiy uslubiyatini o'zlashtirishga asoslanadi. Shuning uchun analitik kimyoni o'qitish bo'yicha o'quv dasturlari analitik fanning rivojlanish darajasi va zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga mos kelishini ta'minlashga harakat qilish zarur[4,5]. Bularning barchasi keyingi faoliyatimiz davomida turli ob'ektlarga nisbatan yangi tahlil usullari va asboblarini o'zlashtirishga imkon beradi. Biroq, vaqt o'tishi bilan kimyoviy tahlil ob'ektlari o'zgaradi, biologik, tibbiy, oziq-ovqat va ekologik ob'ektlar birinchi o'ringa chiqadi[9,10]. Analitik kimyo bo'yicha qo'llanmalarda nafaqat bionoorganik, balki bioorganik ob'ektlarni va undan ham ko'proq biologik jarayonlarni tahlil qilishni o'z ichiga olishi kerak. Biologlarni ushbu o'quv fanini chuqur o'rganishlari uchun «Umumiy va noorganik kimyo», «Organik» o'quv fanlarini o'rganishda olingan bilimlar kerak bo'ladi. Kimyo, fizikaviy kimyo, «Analitik kimyo» o'quv fanining mazmuni kimyoviy blokning o'quv fanlari – «Kimyo o'qitish metodikasi», «Biologik kimyo», shuningdek, biologik blok fanlarini fanlararo aloqadorlikni o'rnatish orqali keyingi o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi[11,12].

Chirchiq davlat pedagogika universitetida 60110900 «Biologiya» ixtisosligi uchun «Analitik kimyo» o'quv fanini o'rganishga jami 150 soat ajratilgan bo'lib, shundan 60 soati auditoriya soati (30 soati ma'ruza, 30soat - laboratoriyamashg'ulotlari). Joriy attestatsiyaning tavsiya etilgan shakli - imtihon hisoblanadi.

Muhokama. Pedagogika universitetlarning 60110900 “Biologiya” ixtisosligi uchun analitik kimyoni o‘ziga xosliklarinitalab darajasida o‘rganish va yaxshiroq tushunish uchun shuni ko‘rsatish mumkinki, ushbu fanni o‘rganish uchun ajratilgan vaqt jada kamligini hisobga olganda, kutilgan natijani bemayapti, chunki biologik jarayonlarni boshqa fanlar bilan integratsiyada o‘rganish uchun bu vaqt yetishmaydi[13]. Chunki dunyodagi universitetlarda bunga ko‘proq vaqt ajratilganligini aytib o‘tish maqsadga muvofiqdir. “Analitik kimyo” o‘quv fanini barcha mutaxassisliklar uchun o‘rganish 322 soatga mo‘ljallangan bo‘lib, shundan 190 soati auditoriya: 40 soat ma‘ruza, 30 soat seminar, 20 soat amaliy va 100 soat laboratoriya mashg‘ulotlari. Rejalashtirilgan kurs ishlari ham mavjud, va bu faqat kimyoviy tahlil usullarini (titrlash va gravimetriya) va bir jinsli va geterojen tizimlarda kimyoviy va elektrokimyoviy muvozanatlarga bag‘ishlangan asosiy mavzularni o‘rganish uchun ajratilgan vaqt[14]. Shuningdek, fizikaviy va kimyoviy tahlil usullarini o‘rganish uchun yarim o‘quv yili ajratilgan!

Asosiy o‘quv dasturlari o‘rtasidagi farqlar, ularning hajmiga qo‘shimcha ravishda, laboratoriya ishlari, seminarlar va amaliy mashg‘ulotlarning klassik universitetdagi ma‘ruzalarga nisbati keskin oshgan[15]. Axir, o‘qituvchilar tayyorlash universiteti dasturida ma‘ruzalarga uchun ajratilgan vaqt klassik universitetdagidan ham ko‘proq. Bu analitik kimyoni o‘qitishda yangi uslubiy yondashuvlar, ularda seminar va amaliy mashg‘ulotlar, shuningdek, laboratoriya ishlarining rolini oshirish zarurligi haqidagi fikrimizni yana bir bor tasdiqlaydi[16]. Amaliy va seminar mashg‘ulotlari mavzulari, albatta, eng muhim nazariy qoidalarni batafsil ko‘rib chiqishni, hisoblash muammolarini hal qilishni va laboratoriya ishlarining natijalarini umumlashtirishni o‘z ichiga olishi kerak, bunda talabaning ijodiy faoliyatiga ko‘proq e‘tibor berish kerak[17].

Ko‘pgina o‘qituvchilar an‘anaviy ravishda fanni o‘rganish natijasida talabalar umumiy tahlil uslubiyatini o‘zlashtirishlari kerak, deb hisoblashgan va hozirgi vaqtda eng katta rol o‘ynaydigan usullarga e‘tibor bermaganlar[18]. Shuning uchun analitik kimyo fanini o‘rganish universitet profiliga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Masalan, “Biologiya” mutaxassisligini olgan pedagogika oliy o‘quv yurtlarining talabalari, bizningcha, tirik organizmlarda sodir bo‘ladigan biologik jarayonlarga ko‘proq e‘tibor berishlari kerak deb hisoblayman[19]. Bundan tashqari, analitik kimyoni o‘rganish jarayonida fizikaviy, gidrokimyoviy, biokimyoviy, mikrobiologik jarayonlarni o‘zlashtirish uchun kimyo, biokimyo, bioorganik kimyo va matematikaning fundamental bo‘limlari bo‘yicha maxsus bilimlarni amaliyotda qo‘llash qobiliyati kabi kompetensiyalar shakllana boshlaydi[20].

Bizning fikrimizcha, “Tabiiy fanlar” ixtisosligi bo‘yicha o‘qitiladigan universitetlarda ham organizmdagi jarayonlarning xususiyatlarini analitik kimyoning asosiy qonuni pH qiymatining bufer tizimlariga e‘tibor bering.

Shu bilan birga, universitetda fizikaviy, gidrokimyoviy, biokimyoviy, mikrobiologik jarayonlarni o‘rganishga majburiy yo‘naltirilish naqsadga muvofiq emas, chunki ularni o‘rganish keyingi bosqichlarda mo‘ljallangan. Shuningdek, universitetda matematika va fizikaning ayrim masalalarini (statistika, optika, materiyaning tuzilishi) ilgari alohida kurslarda o‘rganilgan darajada o‘rganishga hojat yo‘q.

Barcha oliy o‘quv yurtlarida analitik kimyo fanini o‘rganishda talabalarining o‘quv, ilmiy-tadqiqot ishlariga alohida o‘rin berilishi, ularga esa aniq ijodiy vazifa – noma‘lum moddani aniqlash va undagi u yoki bu komponentning miqdorini aniqlash, biologik jarayonlardagi ishtiroki vazifasi qo‘yilishi kerak. Bunday aniqlashlar nafaqat kimyoviy, balki fizik - kimyoviy tahlil usullarini ham jalb qilgan holda amalga oshiriladi. Ehtimol, o‘rganilayotgan barcha tahlil usullarining amaliy ahamiyatini to‘liqroq namoyish etish uchun talabalarga biologik jarayonlarni mohiyatin o‘rganish uchun tuproq namunalari, tayyor oziq-ovqat mahsulotlari (non, sharbatlar, un, go‘sh va boshqalar) bilan tadqiqot ilib birishlariga imkon yaratilishi kerak. Bunday ta‘riflar nafaqat kimyoviy, balki fizik - kimyoviy tahlil usullarini ham jalb qilgan holda amalga oshiriladi. Bunday ishni bajarayotganda talabalar fikrlash madaniyatini egallashni o‘rganadilar, umumlashtirish, tahlil qilish, ma‘lumotni idrok etish, maqsadni belgilash va unga erishish yo‘llarini tanlash, og‘zaki va yozma nutqlarini mantiqiy va asosli ravishda qurish qobiliyatiga ega bo‘ladilar, y‘ni intellectual imkoniyatlarini rivojlantiradilar, bu kelajak o‘qituvchisi uchun juda muhimdir. Masalan, har qanday

analitik vazifani bajarishda talaba tahlil qilinayotgan biologic ob'ektning batafsil tavsifini berishi, to'g'ri erituvchini tanlashi, eritish shartlarini tanlashi, hosil bo'lgan eritmaning xususiyatlarini o'rganishi va shu asosda namunaning mumkin bo'lgan tarkibi va uni tahlil qilish usulini tanlashi zarur.

Kelajak avlodning ta'lim standartlari universitetlarga o'quv fanlari rejalarini shakllantirishda katta erkinlik beradi. Analitik kimyo faniga kiritilgan yo'nalishlar va usullarni tanlash asosan universitet profiliga qarab belgilanishi kerak. Shunga qaramay, barcha holatlarda namuna olish usullarini ko'rib chiqish, tahlil natijalarini qayta ishlash, matematik statistikadan foydalanish va tahlillarni kompyuterlashtirish zarur.

Tabiiy fanlar yo'nalishi talabalarining analitik kimyoni o'rganishi, ularning kimyo fanla bo'yicha tayyorgarligining muhim bosqichiga o'tganligini anglatadi. Chunki, eritmalar nazariyasi, kimyoviy muvozanat, kimyoviy kinetika, hayotning kimyoviy asoslari, biologic jarayonlarda eritmalar roli kabi mavzularni talabalar analitik kimyo fanini o'zlashtirish orqali tushunib yetadi, laboratoriya mashg'ulotlarida berilgan konsentratsiyalarning eritmalarini tayyorlaydilar, tahlil qilish shartlarini tanlaydilar va titrlash egri chiziqlarini quradilar. Tahlilning yakuniy natijalariga o'rganilayotgan ob'ektga tahlil qilinadigan moddani topish shakli, uni eritmaga o'tkazish usullari, eritmadaqi jarayonlar va boshqa omillar ta'sir qilishi haqida bilimlarini boyitadilar.

Shuning uchun ionlar alamashinish va gidroliz jarayonlarini borishi, cho'kmalarni hosil bo'lishi va erishi sharoitlari, u yoki bu organik reagentlarning ta'siri, kabi masalalarini batafsil o'rganish biologiya mutaxassisligi talabalar uchun analitik kimyo fanini o'rganishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bo'lajak biologiya o'qituvchilari ushbu masalalarni biologik jarayonlarga bog'lagan holda o'z o'quvchilariga chuqurroq yoritib bera oladilar. Bunda analitik kimyodan o'quv keyslaridan foydalanish mashg'ulotlarni yanada samarador bo'lishini ta'minlab beradi.

Analitik kimyo fanini talabalarga o'qitishda, shunga e'tibor qatish kerakki, analitik kimyozoq vaqt davomida, aslida XIX asr boshlariga qadar barcha kimyo fanlariningg poydevori bo'lib kelgan. Uning usullari (gravimetriya, titrimetriya, sifatli tahlil) mavjud massalar qonunini, tarkibning doimiyligi va ko'p munosabatlar qonunini kashf etishga asos bo'ldi. Shubhasiz, hozirgi bosqichda analitik kimyoning o'zi allaqachon boshqa fanlarning qonuniyatlari va printsiplaridan foydalanadi, matematika, fizika, bioloshungagiya bilan chambarchas bog'liq, ammo bu bilimlar asosida tahlilning yangi usullari, signallarni ro'yxatdan o'tkazish usullari yaratilmoqda, ko'plab moddalarning tarkibi va tuzilishi o'rganilmoqda. Boshqa tomondan, analitik kimyo ko'plab fanlarni asboblari va usullari bilan ta'minlaydi, bu fanlarning yutuqlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [5]. Bundan tashqari biologic jarayonlarni o'rganishda va tahlil qilishda asosiy rol o'ynaydi.

Xulosa. Oliy kimyoviy pedagogik ta'limning muammolari va rivojlanish tendentsiyalarini tahlil qilish, bo'lajak o'qituvchini tayyorlashda analitik kimyoning ahamiyati asosida analitik kimyoni o'qitishda yangi ilmiy va uslubiy yondashuvlarni qo'llash zarurligi to'g'risida xulosa chiqarildi. Shu bilan birga, pedagogika va metodologiyada ushbu masalalarni ishlab chiqish darajasi va pedagogik universitetda analitik kimyoni o'qitishni modernizatsiya qilishning sifat jihatidan yangi kontseptsiyasini ishlab chiqishni talab qiladigan analitik kimyoni o'qitishni modernizatsiya qilish zarurati o'rtasida ziddiyat mavjud.

Pedagogik tajriba natijalarini tahlil qilish asosida ko'rsatilishicha, tahliliy-metodologik asoslarning asosiy g'oyalari va nizomlarini amalga oshiradi, talabalarining ijodiy o'zlashtirish bo'yicha o'zaro faoliyatini kuchaytirish orqali olib borilgan integrativ maqsadlarga samarali erishga erishish uchun beradi, belgilangan soatlarni o'z beradi ikkinchi avlod tarkibida nazarda tutilgan tahliliy ximiya. Tizim nafaqat kimyo tahlil qilish bilan bog'liq qadriyatlar-bilimlarni (bilim, malakalar, vakolatlar), balki qadriyatlar-vositalarni, qadriyat-munosabatlarni, qadriyatlar-sifatlarni shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratmoqda. Ta'limni modernizatsiya qilishning taklif etilayotgan tizimi kelajak kimyo o'qituvchisining axborot madaniyatini shakllantirishga salmoqli hissa qo'shadi, xususan, shakllantirilgan.

Adabiyotlar ruyxati

1. Беспалько, В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В. П. Беспалько. – М. :Педагогика, 1995. – 337 с.
2. Ильин, М. В. Изучаем педагогику : учеб.пособие / М. В. Ильин. – Минск : РИПО, 2002. – 126 с.
3. Пилипенко А. Т. Аналитическая химия : в 2 кн. / А. Т. Пилипенко, И. В. Пятницкий. М. : Химия, 1990.
4. Харитонов Ю. Я. Аналитическая химия (аналитика) : в 2 кн. / Ю. Я. Харитонов. М. : Высш. шк., 2003.
5. Цитович И. К. Курс аналитической химии / И. К. Цитович. М. : Высш. шк., 1994.
6. Atqiyayeva S. I., Komilov K.U. Developing intellectual capabilities of students in teaching chemistry. Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке». 2021, Выпуск №10 (том 3), 684-692 стр.
7. Badalova S. I., Komilov Q. U., Kurbanova A. J. Case technology in chemistry lessons. Academic Research in Educational Sciences. 2020, Vol. 1 No. 1. Page 262-265.
8. Badalova S. I., Komilov Q. U., Kurbanova A. J. Intellectual training of students of technical institute. Academic Research in Educational Sciences. 2020, Vol. 1 No. 1. Page 266-274.
9. Курбанова Г. Дж. Интеграция химии и русского языка// Касб-хунар таълими. 2019. №2. 36-40 бетлар.
10. Элмурадов Б. Математика для изучения химии в техническом ВУЗе. Материалы международной конференции/ Шымкент. 2019. №2. Стр.239-242.
11. Yodgarov B. Applying ICT for improvement general chemical education// Society and innovations.2021. №4. Page 258-263.
12. Рустамова Х.Н., Эштурсунов Д.А. Роль информационных и коммуникационных технологий в обучении общей и неорганической химии // «Экономика и социум». 2021. №5(84).
13. Kurbanova A.Dj., Komilov K.U. Case-study method for teaching general and inorganic chemistry// Academic Research in Educational Sciences.2021.№6. Pade 436-443.
14. Komilov K.U., Kurbanova A.Dj. Umumiy va anorganik kimyoni o‘qitish jarayonida talabalarni intellektual qobiliyatini shakllantirish// Academic research in educational sciences. 2021. №4-maxsus son, 73-78 b.
15. Atqiyayeva, I. S., Kurbanova A.Dj., Komilov, Q. O., Fayziyev, X. Kimyoni o‘qitishda o‘quvchilarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirishda electron taqdimotlarning qo‘llanilish// Academic research in educational sciences. 2021. №4-maxsus son, 47-52 b.
16. Allayev J. Kimyo darslarida o‘quvchilarning intellektual kobilyatlarini rivojlantirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish// «Экономика и социум» 2022, №2(93)-2, 41-45 betlar.
17. Kurbanova A.Dj. Kimyo mashg‘ulotlarida yangilik kiritish jarayonlari// «Экономика и социум», 2022, №2(93)-2, 207-210 betlar.
18. Matyakubov A.Q. Kimyo darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish// «Экономика и социум», 2022, №2(93)-2, 241-244 betlar.
19. Тухтаниёзова Ф.О., Комилов К.У. Формирование универсальных учебных действий у учащихся на уроках химии через дидактические игры// «Экономика и социум», 2022, №2(93)-2, С.- 960-965.
20. Бузрукходжаев А.Н. Технология проблемного обучения на уроках химии в школе// «Экономика и социум», 2022, №2(93)-2, С.- 579-584.

EGRA TADQIQOTINI TASHKIL ETISH VA TOPSHIRIQLARINI TAYYORLASH NAMUNALARI

Xo'jamqulova Nafisa Ro'ziqulovna

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Pedagogika fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada EGRA tadqiqotlari topshiriqlarini tayyorlash, aynan o'qishning boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilar o'qishning yuqori darajasiga ega bo'lishi, ularning keyingi ta'limda bilimni egallash qobiliyatini shakllantirish va shu orqali hozirgi zamonga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam berishi kerakligi aytilgan.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, EGRA tadqiqoti, xalqaro baholash dasturlari.

ПРИМЕРЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИССЛЕДОВАНИЙ EGRA И ПОДГОТОВКИ ЗАДАЧ

Ходжамкулова Нафиса Розиккуловна

Преподаватель педагогического факультета Узбекско-финляндского педагогического института

Абстракт. В данной статье исследования EGRA помогают подготовить исследовательские задания, помочь учащимся иметь высокий уровень чтения в системе начального образования, сформировать у них способность к получению знаний в дополнительном образовании, и таким образом успешно адаптироваться к настоящему времени. сказали что нужно.

Ключевые слова: читательская грамотность, исследование EGRA, международная оценка.

EXAMPLES OF EGRA RESEARCH ORGANIZATION AND TASKS PREPARATION

Khojamkulova Nafisa Rozikulovna

Teacher of the Faculty of Pedagogy of the Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute

Abstract. In this article, EGRA studies help to prepare research assignments, to help students to have a high level of reading in the primary education system, to form their ability to acquire knowledge in further education, and thus to successfully adapt to the present time. is said to be necessary.

Key words: reading literacy, EGRA research, international assessment.

Kirish. Jahonda yuz berayotgan ta'lim sohasidagi o'zgarishlar, globallashtirish jarayoni ta'lim tizimini isloh qilish lozim ekanligini ko'rsatadi. Dunyo ta'lim tizimini o'rganar ekanmiz xalqaro baholash dasturlari asosida ta'lim tizimini isloh qilinishi o'quvchilarning bilim saviyasi muntazam tekshirib boriladi. Xalqaro baholash dasturlari asosida respublikamizning ta'lim muassasalarida tadqiqotlar o'tkazilishi bugungi kundagi ta'lim tizimining muhim jarayonlaridan biridir. Shunday ekan EGRA baholash dasturi asosida o'qituvchilarimiz topshiriqlar bilan o'quvchilarimiz bilan birgalikda shug'ullanishi muhim omil sanaladi. Natijada xalqaro baholash tadqiqotlarida O'zbekiston ta'lim tizimida sezilarli darajada yuqori natijalarni kuzatishimiz mumkin bo'ladi.

Hozirgi kunda milliy dastur talablari umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ona tili o'qitishning asosiy maqsadi quyidagicha belgilangan: "o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'z g'alar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat".

Ona tili fanini o'qitishning asosiy vazifasi sifatida "o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'z g'alar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani shakllantirish; o'quvchida grammatikaga oid o'zlashtiriladigan bilimlarni (fonetika, leksikologiya, yozuv, so'zning tarkibi, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari,

stilizatsiyaga oid tushunchalarni) rivojlantirish; ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda to'g'ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat" ekanligi belgilangan.

Muhokama va natijalar. Mazkur o'quv dasturi kognitiv, ya'ni tilga oid malaka va ko'nikmani rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, Ona tili faniga shunchaki o'quv predmeti sifatida qaralmaydi. Bunda ona tili butun borliqni: tabiat, jamiyat, fanlarni, o'zlikni anglash va o'rganish vositasiga aylantiriladi. O'quvchi Ona tili fanini o'zlashtirish jarayonida tildan turli ijtimoiy munosabatlarda to'g'ri va o'rinli foydalanishni o'rganadi. Matematika, fizika, kimyo, biologiya, geografiya, iqtisod, jamiyatshunoslik kabi fanlarni o'zlashtirishda til omilini his qiladi. Muayyan soha mutaxassisiga aylanganida, maktabda olgan bilim, ko'nikma va malakalaridan foydalanib o'zbek tilida ish yuritish, nutq so'zlash, turli uslublarda yoza olish, qarashlarini erkin ifodalagan holda fikrini boshqalarga turli shakllarda samarali tarzda yetkazishni, eng muhimi, teran fikrlashni biladi.

Boshlang'ich ta'lim 1- sinf o'quv dasturining tarkibi quyidagicha:

1. Tayyorgarlik davri (tayyorgarlik davrida o'qish hamda yozuv darslari).
2. Alifbe davri (o'qishga va yozishga o'rgatish).
3. Ona tili.

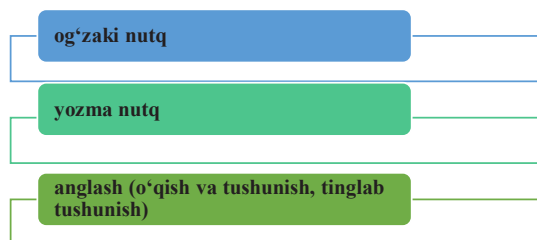
2 - 4- sinflar uchun Ona tili fani dasturi o'quvchining yosh xususiyatlari va shunga muvofiq nutqiy ehtiyojlaridan kelib chiqib tuzilgan. Ona tilidan ta'lim mazmuni tilning barcha xususiyat va qonuniyatlari parallel ravishda soddadan murakkabga tomon, amalda qo'llash ehtiyojidan kelib chiqqan holda o'rgatishga asoslangan, ya'ni malaka talablarida ko'rsatilgan ko'nikma va malakalarni egallash uchun nutqiy mavzu doirasida qaysi grammatik va til sathlari bo'yicha bilim zarur bo'lsa, shundan o'quvchining yosh xususiyatlari va o'quv imkoniyatlarini hisobga olgan holda foydalanilgan. Ketma-ketlik hisobga olinmagan. Bir mavzuga qayta-qayta murojaat qilinishi va uning doimiy murakkablashib borishiga e'tibor qaratilgan.

O'quv dasturida o'quvchi ehtiyoj sezadigan har qanday fan doirasida mavzular shakllantirilib, ularda til birliklaridan qanday foydalanish, nimalarga e'tibor berish kerakligi, ularning mashq va topshiriqlar orqali mustahkamlanishi fanlararo integratsiyani ta'minlashga xizmat qilgan.

O'quv materiallarini tanlashda turli uslubdagi qiziqarli ma'lumotlarni o'zida jamlagan yaxlit matnlar yoki yaxlit mazmun ifodalagan badiiy matn parchalarini o'qish, eshitish va tahlil qilish, bir xil mavzuda ikki xil uslubda yozilgan matnlarni o'zaro qiyoslash kabi jihatlar e'tiborga olingan.

O'quvchini xalqaro baholash – o'qish savodxonligini baholovchi PIRLS hamda EGRA dasturlariga tayyorlash maqsadida o'qib tushunish malakalarini shakllantirishga qaratilgan mashq va topshiriqlar darslik mazmuniga singdiriladi [1, 6].

Shuning bilan birgalikda o'qish savodxonlik darajalari ham yuqorilab boradi. Milliy dasturda ko'zda tutilgan "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida o'quvchilarning quyidagi bilimlarni oshirishga e'tibor qaratmog'imiz lozim. Bular quyidagilar:

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, xalqaro baholash dasturlari boshlang'ich ta'lim tizimida "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro baholash dasturlarini ta'lim tizimimizga olib kirish, tadqiq qilish bu vazifalarning bari kelajakda yurtimizning ertasi bo'lgan yosh avlodning talim sifatini va yutuqlarini oshirishga qaratilgan muhim omil sanaladi.

Uzoq muddatli istiqbolda, ta'lim berish uchun ma'lumotdan foydalanish bo'yicha mamlakat salohiyatini oshirish butun dunyo bo'ylab boshlang'ich ko'nikmalarga ega bo'lmagan taxminan 250 million bolalar uchun ta'limni yaxshilash uchun juda muhimdir [2, 9]. Jahon hamjamiyati barcha mamlakatlarni o'zlarining baholash tizimlarining salohiyatini rivojlantirish, yaxshilashga va baholashlardan, xususan, ularning ehtiyojlariga mos keladiganidan foydalanishga undashlari kerak [3, 16].

Xalqaro baholash dasturlari, xususan EGRA va shunga o'xshash baholashlar global ko'rsatkichlarni kuzatish uchun hayotiy, taqqoslanadigan ko'rsatkichlar sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Vaqt o'tishi bilan kirish ko'rsatkichlari va ko'rsatkichlarining sifati yaxshilangani kabi, o'rganish ko'rsatkichlari va ko'rsatkichlari ham yaxshilanadi [4, 8].

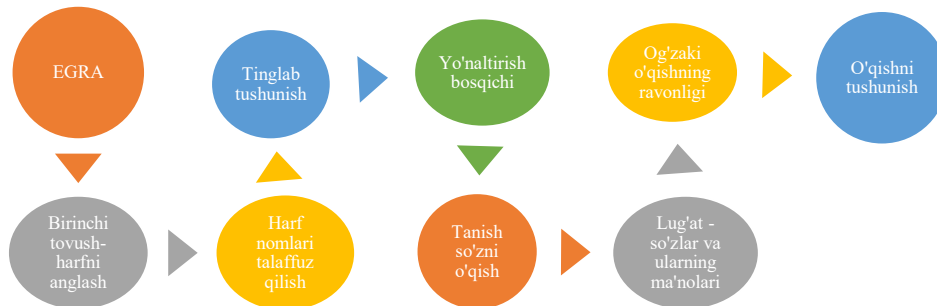
Natijada, EGRA savodxonlikni egallash qo'shimcha ta'lim olish va shug'ullangan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun yetarli bo'lishi uchun ta'lim tizimida o'quv-bilishni maqsad qiladi.

Xalqaro baholash dasturlaridan biri EGRA tadqiqotini "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida o'rganilishi va isloh qilinishi boshlang'ich ta'limda ilmiy salohiyatning rivojlanishini ta'minlab beradi [5].

EGRA tadqiqotni tashkil etish va topshiriqlarini tayyorlash jarayonida amaldagi "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsliklaridan foydalanish lozim [6].

EGRA xalqaro baholash tadqiqoti maktablarda yoki o'quv muassasalarida joriy etish nazarda tutiladi. U dastur doirasidagi barcha maktablarda yoki turli xususiyatlarga ega maktablar namunasida (xususiy, diniy, davlat va boshqalar) qo'llanilishi mumkin. Hududdagi barcha maqsadli maktablar namunaga kiritilishi mumkin, shuning uchun har bir maktab yoki o'quv muassasasi tanlab olish orqali tadqiqot o'tkaziladi.

EGRA topshiriqlari orqali o'quvchilarda aniqlanadigan o'quv-bilish mezonlari:

EGRA xalqaro baholash tadqiqoti orqali o'quvchilarda quyidagi o'quv-bilish mezonlari aniqlanadi.

O'quv-bilish mezonlari	Aniqlash bosqichi	Qo'llanish doirasi
So'zning birinchi tovush-harfini anglash	So'zning birinchi tovush-harfini anglash -bu o'quvchining so'zdagi birinchi tovushni aniqlash qobiliyatining o'lchovidir. Shuningdek, u o'quvchining so'zlamini tovushlarga ajratish va bu tovushlarni boshqarish qobiliyatini baholaydi. O'quvchilarga so'z og'zaki aytiladi va so'zning birinchi tovushini (boshlang'ich tovushni) ajratib olish va talaffuz qilish so'raladi. EGRA ma'muri aniqlangan to'g'ri harf tovushlari sonini qayd qiladi. Masalan : gnor, fol	Alifbo va keyingi davrlarda
Harf nomlarini talaffuz qilish	Harf nomlari talaffuz qilish topshirig'i -bu o'quvchilarning harflarni tanib olish va ularga mos keladigan nomlarni to'g'ri talaffuz qilish qobiliyatini tekshiradi. O'quvchilarga tasodifiy tartibda harflar ro'yxati keltirilgan. O'quvchilarga 1 daqiqa ichida imkon qadar tez va diqqat bilan ovoz chiqarib o'qishlari so'raladi. EGRA ma'muri vaqtni nazorat qiladi va bolaning harf nomlarini talaffuz qilishda qilgan xatolarini qayd qiladi.	Alifbo va keyingi davrlarda
Tinglab tushunish	Tinglab tushunish -bu o'quvchilarning og'zaki nutq ko'nikmalarining o'lchovidir, bu ham o'qishga hissa qo'shadi. Ushbu kichik vazifada EGRA ma'muri matnmi o'quvchilarga o'qiydi. Keyin o'quvchilar EGRA ma'muri tomonidan o'qilgan matn asosida tuzilgan savollar yoki bayonotlarga javob beradi.	Alifbo va keyingi davrlarda
Og'zaki o'qishning ravonligi	Og'zaki o'qishning ravonligi -bu o'quvchining qanchalik tez va aniq o'qiy olishini o'lchaydi. Bu EGRAning asosiy komponenti hisoblanadi, chunki u quyi darajadagi o'qish ko'nikmalarini (masalan, dekodlash va tanish so'zini aniqlash) o'quvchi berilgan so'zni qanchalik tez va oson o'qiy olishi (avtomatiklik deb ataladi) bilan birlashtiradi. O'quvchilarga o'zlariga tanish bo'lgan mavzu bo'yicha qisqa, yozma parcha beriladi. Ulardan uni "tez, lekin diqqat bilan" ovoz chiqarib o'qishlari so'raladi va ular o'qishni boshlaganidan keyin 60 soniya vaqt beriladi. EGRA ma'muri o'quvchi so'zlamini ovoz chiqarib o'qish paytida yo'l qo'ygan xatolarini qayd qilib, o'quvchiga vaqt o'tkazadi. Bir daqiqada to'g'ri so'zlar soni xabar qilinadi.	Alifbo va keyingi davrlarda
Lug'at - so'zlar va ularning ma'nolarini anglash	Lug'at-so'zlar va ularning ma'nolarini anglash -bu topshiriq o'quvchilar qanday so'zlarni bilishini, tushunishini o'lchaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalar tushunish uchun matndagi so'zlarning kamida 90 foizini tushunishlari kerak. Ushbu kichik vazifada EGRA ma'muri so'zlarni ovoz chiqarib gapiradi va o'quvchidan ular nimani anglatishini (masalan, tana a'zosi, oddiy ob'ekt) so'zlarga izoh berishlarini so'raydi. Topshiriqni o'tkazuvchi shaxs o'quvchining to'g'ri topgan lug'at so'zlari sonini vaqt chegarasiz qayd qiladi.	Alifbo va keyingi davrlarda
Yo'naltirish bosqichi	Kichik vazifani yo'naltirish bosqichi yo'nalish, fikrlashni aniqlash tushunchalarining o'lchovidir. Bu o'quvchilar o'qishni o'rganishni boshlaganlarida rivojlanadigan eng past darajadagi ko'nikmalardan biri hisoblanadi. Kichik vazifa o'quvchilarga kitobni qanday tutish kerakligi yoki matn qayerdan boshlanishi kabi savollarni berish orqali amalga oshiriladi.	Alifbo va keyingi davrlarda
Tanish so'zni o'qish	Tanish so'zni o'qish -bu jarayonda faqat u o'quvchiga o'z sinf darajasida o'qishi mumkin bo'lgan va ilgari duch kelgan so'zlarni o'z ichiga olgan ma'lumotni taqdim etadi. O'quvchilarga 1 daqiqada imkon qadar ko'p so'zni ovoz chiqarib o'qish topshiriladi. EGRA ma'muri o'quvchi so'zlarni ovoz chiqarib o'qish paytida yo'l qo'ygan xatolarini qayd qilib boradi. Natijada bir daqiqada to'g'ri so'zlar xabar qilinadi	Alifbo va keyingi davrlarda
O'qishni tushunish	Tushunish - o'qishning asosiy maqsadi - o'qilgan ma'lumotni tushunish. Tushunish murakkab vazifa bo'lib, boshqa barcha o'qish ko'nikmalarida ba'zi qobiliyatlarni talab qiladi. Bu kichik vazifa badiiy matnmi qismini o'qiy olganiga qarab, EGRA ma'muri o'quvchiga hikoya bo'yicha beshtagacha savol beradi. EGRA ma'muri to'g'ri javob berilgan savollar sonini kuzatib boradi.	Alifbo va keyingi davrlarda

Xulosa. EGRA tadqiqotni tashkil etish va topshiriqlarini tayyorlash o'quvchilarning yoshiga mos mutolaa kitoblarini tahlil qilib, respublika ta'lim markazlarida va yurtimiz miqyosida ta'lim bo'yicha mutaxassislar bilan isloh qilingandan so'ng ishlab chiqiladi. Bazi dastur sohalarida (maktab ta'lim tizimi) va vaqt o'tishi bilan solishtirish va izchillikni ta'minlash uchun foydalanishdan oldin o'rganiladi. Potentsialni oshirish va ushbu baholashlar barqarorligini ta'minlashga yordam berish uchun tadqiqot topshiriqlaridan oldindan ya'ni EGRA tadqiqotidan avval topshiriqlardan foydalanish tavsiya etiladi. EGRA tadqiqotni tashkil etish va topshiriqlarini tayyorlash uchun

ta'lim amaliyotchilari, akademiklar, o'qituvchilar va mahalliy tilda o'quv dasturlarini ishlab chiqish bo'yicha mutaxassislarni o'z ichiga olishi mumkin.

EGRA tadqiqotni tashkil etish va topshiriqlarini tayyorlash uchun barcha tegishli ta'lim loyihalari yoki dasturlari uchun taqdim etilishi kerak. Ushbu jarayon izchillikni ta'minlaydi va ravon o'qishdagi o'zgarishlar haqida yillik hisobotni taqdim etadi. EGRA tadqiqotni tashkil etish va topshiriqlarini tayyorlash oddiy bir va ikki bo'g'inli so'zlar, qisqa jumlar va tanish hikoyadan foydalanish kerak. O'qish matnlarning milliy o'quv dasturiga muvofiqligi qanchalik tasdiqlangan bo'lsa, matnlardan, parchalardan foydalanish ham o'qish qismlarini tanlashning to'g'riligi yoki maqsadga muvofiqligi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Xalq ta'limi vazirligining 2020-yil 30-dekabrda 335-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan. (Tushuntirish xati)
2. UNESCO, 2014. Teaching and learning - achieving quality for all. Global Monitoring Report on Education for All. <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002256/225660e.pdf> (accessed 07.08.14).
3. Wagner, DA, 2011. Smaller, faster, cheaper: Improving educational assessment for developing countries. UNESCO International Institute for Educational Planning, Paris, France.
4. Chabbott, C., 2014. Institutionalizing Health and Education for All: Global Goals, Innovation and Scaling Up. International Perspectives on Education Reform Series. Geeta Steiner-Khamsi Series Ed, Teachers College Press, New York.
5. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: 3-sinfi uchun darslik / K.Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 144 b.
6. Davletov E.Yu. Boshlangich ta'limga PIRLS baholash dasturi imkoniyatlari. Zamonaviy uzluksiz ta'lim muammolari: innovatsiya va istiqbollar. Xalqaro ilmiy konferentsiya. – Toshkent:.. – 2018. – B. 248.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Хабибова Г. Г. Старший преподаватель кафедры педагогики Бухарского государственного университета

Аннотация: в статье рассматриваются исторические и методологические основы одаренности детей, вопросы детства как исследовательская проблема с точки зрения педагогического феномена.

Ключевые слова: личность, основа, процесс, детство, одаренность, интеллект, развитие, результат.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Хабибова Гулия Гайбиллоевна
Бухоро давлат университети педагогика кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: мақолада болалар ўқитдорини ривожлантиришнинг тарихий методологик асослари ҳамда, педагогик феномен нуқтаи назаридан болалик масалаларини ўрганишнинг илмий тадқиқот муаммолари ўз аксини топган.

Калит сўзлар: шахс, асос, жараён, болалик, ўқитдор, интеллект, ривожланиш, натижа.

PRIORITY DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF PRESCHOOL EDUCATION

Khabibova Guliya Gaybilloyevna
Senior Lecturer, Department of Pedagogy, Bukhara State University

Annotation: the article deals with the historical and methodological foundations of children's giftedness, childhood issues, as a research problem since ancient times.

Key words: personality, basis, process, childhood, giftedness, intellect, development, result.

Введение. Стратегия современного образования заключается в предоставлении возможности всем детям проявить свои таланты в духовно-творческой самореализации, подразумевающей реализацию личных потенциалов на основе нравственных ценностей общества для будущей созидательной жизнедеятельности. Особенно остро эта проблема встала с появлением в 1975 году Всемирного совета по одаренным и талантливым детям.

Политика государства в это время была направлена на обеспечение стабильности благосостояния общества за счет технических, культурных, образовательных преобразований, которые могут обеспечить талантливые граждане страны. В рамках Шанхайской организации сотрудничества 2022 в городе Самарканде широко обсуждались вопросы государственной политики и области обучения и воспитания одаренных детей в разных странах мира, проблемы диагностики и развития одаренности. Учеными России, Китая, Индии, Пакистана, Казахстана, Узбекистана и др. озвучена необходимость осмысления и преодоления трудностей и препятствий в работе с одаренными детьми.

Поднимались вопросы незамеченной одаренности, скрытой одаренности и псевдоодаренности. Проявление детской одаренности зачастую трудно отличить от обученности, успешной социализации, порой даже самые ярко выраженные, выдающиеся способности ребенка не являются прогнозом его достижений в будущем.

Обзор литературы. В рабочей концепции одаренности, разработанной мэтрами психологии и педагогики (Богоявленская Д.Б., Шадриков В.Д., Бабаева Ю.Д., Брушлинский А.В., Дружинин В.Н., Ильясов И.И., Калиш И.В., Лейтес Н.С., Матюшкин А.М., Мелик-Пашаев А.А., Панов В.И., Ушаков В.Д., Холодная, М.А., Шумакова Н.Б., Юркевич В.С., Шоумаров Г.Б., Гозиев Э, Мавлонова

Р, Джураев Р.Ж., Сафарова Р., Кадырова Ф, Юсупова П, Хасанбаева О.У., Нуркелдиева Д.А., Расулова М., Каюмова Н, Шодмонова Ш., Садикова Ш.А) представлены две крайние точки зрения на проблему частоты проявления детской одаренности: «все дети одаренные», «одаренные дети встречаются крайне редко».

Мы придерживаемся первой точки зрения, так как в дошкольном возрасте речь пойдет об эффективном развитии психических процессов в сензитивные периоды и о квантитворчестве детей.

Раннее выявление, поддержка, развитие и социализация способных, одаренных и талантливых детей составляет одну из главных проблем совершенствования системы дошкольного образования, становится одной из приоритетных задач современного образования в Узбекистане, поскольку от ее решения зависит интеллектуальный и экономический потенциал государства.

Но, несмотря на это, данный феномен является менее изученным и наиболее противоречивым в современной дошкольной педагогике. В связи с этим, необходим поиск и поддержка условий, позволяющих качественно улучшить выявление, поддержку и эффективное развитие способностей детей дошкольного возраста.

Работа с данной категорией детей закреплена нормативными документами: Закон «Об образовании» Республики Узбекистан от 23.09.2020 г. № ЗРУ-637 и Законом Республики Узбекистан «О дошкольном образовании и воспитании» от 16 декабря 2019 г., № ЗРУ-595 которая нацелена на выявление и поддержку талантливых детей в условиях учебных учреждений.

Основная часть. Таким образом, в настоящее время одним из приоритетных направлений государственной образовательной политики в сфере образования является создание условий для удовлетворения индивидуальных образовательных потребностей обучающихся и воспитанников, поиска и поддержки талантливых детей.

Глава нашего государства уделяет особое внимание развитию дошкольного образования, являющегося первым и важным звеном в системе воспитания молодого поколения. Этот вопрос был подробно рассмотрен на совещаниях, прошедших 16 августа и 19 октября 2017 года.

Без правильного формирования мышления детей с самого раннего возраста, вовлечения в процесс воспитания детей педагогических кадров, хорошо знающих свое дело, применяющих индивидуальный подход к каждому ребенку, в будущем нам будет сложно воспитать гармонично развитое поколение, обладающее высоким интеллектуальным потенциалом, знаниями и духовностью, сказал Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в своей речи на совещании.

Исходя из этого Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев 8 мая 2019 года подписал постановление об утверждении Концепции развития системы дошкольного образования до 2030 года. Документ предусматривает решение проблем нехватки квалифицированных педагогических кадров, перегруженности государственных дошкольных образовательных учреждений (ДОО), ненадлежащего материально-технического состояния и низкого процента обеспеченности учебно-методическими материалами государственных ДОО.

Приоритетными направлениями развития системы дошкольного образования до 2030 года будут:

совершенствование нормативно-правовой базы: разработка государственного стандарта дошкольного образования, утверждение нормативов обеспечения воспитанников ДОО материальными ресурсами, продуктами питания, лекарственными средствами, разработка порядка реализации альтернативных форм дошкольного образования;

создание условий для всестороннего развития детей дошкольного возраста: повсеместное внедрение государственной программы «Первый шаг» и инклюзивного образования, разработка учебных материалов, обеспечение преемственности дошкольного и начального образования;

повышение охвата, обеспечение равноправного доступа детей к качественному дошкольному образованию, развитие государственно-частного

партнерства: строительство новых и реконструкция старых ДОО, повсеместное внедрение бесплатной годичной подготовки к школе, развитие альтернативных форм дошкольного образования, поэтапное обеспечение всех ДОО республики коммунальными услугами;

внедрение инноваций, передовых педагогических и информационно-коммуникационных технологий: разработка информационных баз данных и мультимедийных продуктов, внедрение цифровых образовательных ресурсов для домашнего образования и родительского просвещения, поэтапное обеспечение всех ДОО республики компьютером с выходом в интернет;

совершенствование системы управления дошкольным образованием, обеспечение прозрачности и эффективности финансирования: создание эффективных механизмов мониторинга, предоставление информации заинтересованным лицам, совершенствование системы работы с обращениями, привлечение иностранных инвестиций и грантов, последовательное введение нормативного подушевого финансирования;

внедрение международных образовательных стандартов, привлечение зарубежных экспертов и организация заграничных стажировок, разработка критериев оценки эффективности деятельности работников, разработка программ материального стимулирования и социальной поддержки кадров;

обеспечение детей здоровым и сбалансированным питанием, качественным медицинским уходом в ДОО: создание централизованной системы мониторинга снабжения ДОО продуктами, привлечение специализированных предприятий на условиях аутсорсинга, совершенствование комплексной помощи детям с особыми потребностями.

Одним из пунктов этой концепции является создание разветвленной системы поиска и поддержки талантливых детей, их сопровождения в течение всего периода становления личности.

«Осуществление» растущего человека как личности – это сложный процесс его самореализации и реализации (в условиях воспитания, обучения, разнопланового общения, всей жизнедеятельности), разворачивающийся во времени и конкретном социокультурном пространстве, объективно подразделяющийся на определенные этапы, уровни, предполагающий многофакторно обусловленные (планируемые и непланируемые) результаты, процесс, в котором «выполняется» самоформулирующиеся и задаваемые обществом тенденции, нормы и принципы развития.

Заключение. Детство, как исследовательская проблема, с давних времен вызывала интерес мыслителей, политиков, общественных деятелей, людей, участвующих в образовании детей. Поэтому проблемы детства находятся на стыке наук: философии и психологии, социологии и археологии, антропологии и этнографии, истории культуры и литературоведения. Несмотря на то, что еще древние философы и педагоги изучали в своих работах проблемы детства, сегодня нет общепризнанного теоретического определения и практически не изучены основные критерии и характеристики Детства как социального явления и состояния общества.

Древнегреческие философы Демокрит, Платон, Аристотель ведущую роль в образовании отдавали государству, продвигая демократическую направленность в воспитании и поддерживая равноправие детей различных слоев общества.

Воспитание подрастающего поколения всегда было не только необходимостью, но и условием дальнейшего развития человеческого общества. Как развивалось само это воспитание? Это крайне сложный и многоплановый процесс, на него прежде всего влияет историческая эпоха и культура того народа, где это воспитание происходит. Это особенно актуально для цивилизаций Древнего Мира, которые разительно отличаются от современных. Мы практически не можем поподробнее восстановить и рассмотреть все особенности этого процесса в Древнем Мире. Как бы то ни было, именно туда, вглубь тысячелетий, уходит сама суть воспитания, его появление и развитие берет свое начало именно там.

Уделяли особое внимание в деле воспитание детей зароастрийцы.

До семи лет детей не обучали систематически, а лишь знакомили с

определенными канонами зороастризма. Считалось, что до этого возраста дети далеки от грехов и влияния Ахримана (авест. «злой дух», пехл. Ахриман – Дьявол, «князь тьмы», предводитель сил зла, главный враг Ахуры Мазды и всего благого мира, по одному из мифов появившийся как плод сомнения Зервана. Ему противостоит Спэнта Майнью – Святой Дух. В человеке проявляется, прежде всего, через гордыню). Ребенка, достигшего семилетнего возраста одевали в специальную одежду со святыми признаками. Считая, что семилетний ребенок в состоянии различать хорошее и плохое (добро и зло), на него накладывали определенные обязанности.

Об особом внимании воспитанию детей в зороастрийской религии свидетельствуют слова: “О, Ахура-Мазда, ты дух свой воплотил в различном, разум дал и в плоть облек жизнь. Деянье и ученье сотворил, чтобы каждый мог выбрать путь себе по нраву” или «Воспитание должно считаться важнейшей опорой жизни. Каждого молодого нужно воспитать так, чтобы тот, изучив сначала хорошие манеры, чтение, а затем письмо, достиг самого высокого уровня».

Изучая также педагогические воззрения великих мыслителей Востока на основе исламской доктрины аль-Хорезми, аль-Фароби, аль Беруни, ибн Сина, Омара Хайама, Саади, Абдурахмана Джамии, Алишера Навои, Захириддина Бабура, Юсуфа Баласагунского, Махмудхаджи Бехбуди, Абдуллы Авлони, Махмуда Кашгарского, Ахмада Югнаки и других приходим к выводу, что великие ученые-педагоги, философствуя о человеке, личности, воспитании и обучении подрастающего поколения, большое значение придавали труду, знаниям, уму, искусству слова, высоким нравственным качествам. Они хотели видеть человека всесторонне развитым, умелым, образованным.

Список литературы

Закон «Об образовании» Республики Узбекистан от 23.09.2020 г. № ЗРУ-637. <https://lex.uz/docs/5013009>

Закон Республики Узбекистан «О дошкольном образовании и воспитании» от 16 декабря 2019 г., № ЗРУ-595. <https://lex.uz/ru/docs/4646931>

Абдуллаев К.Ф. Мыслители востока о педагогической профессии // Культура мира и ненасилия подрастающего поколения: ракурсы интерпретации и педагогические условия развития, 2020. С. 117-120.

Абдуллаев К.Ф., Бобомуродова Н.Ж. К проблеме взаимодействия общества и природы // Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI века, 2019. С. 255-256.

Бобомуродова Н.Ж. ЛЮБОВЬ К ЧЕЛОВЕКУ - ИДЕЙНАЯ ОСНОВА ГУМАНИЗМА АЛИШЕРА НАВОИ // Символ науки. 2021. №11-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lyubov-k-cheloveku-ideynaya-osnova-gumanizma-alishera-navoi> (дата обращения: 27.09.2022).

Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. - М.: Эксмо, 2008 - с -200

Хабибова Г. Г., Хабибова З. Г. ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ И ШКОЛЫ В XVI-XVII ВВ. БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ // Вестник науки и образования. – 2020. – №. 12-2 (90).

Хабибова Г. Г. ВКЛАД АР БЕРУНИ В ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ // Ответственный редактор. – 2020. – С. 36.

Хабибова Г. Г., Рахманова Д. Б. ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СЛУЖБА В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ // Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. – 2019. – С. 121-122.

Хабибова Г. Г. ВОСПИТАНИЕ И ШКОЛА В XVI-XVII вв. В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ // ББК 74.48 Р 76. – С. 163.

O'ZBEK AUDITORIYASINING TALABALARI UCHUN INGLIZ TILI DARSLIKLARIDA ANTROPOSENTRIK MAQOLLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Eshonkulova Gulrux Yunusovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, doktranti

Abstract. In the introduction to this article, a brief description of English Proverbs is given, which works have reached us through, what properties of them are manifested and the opinions of scientists are touched upon. In the following part, anthropocentric proverbs were described and examples were given, one main textbook in school, college and higher education was taken into analysis and the place and amount of anthropocentric proverbs in English educational textbooks were covered.

Key words: folk oral creativity, paremia, proverbs, anthropocentric proverbs, didactics, textbooks

Annotatsiya. Ushbu maqolaning kirish qismida ingliz xalq maqollariga qisqacha ta'rif berilib, qaysi asarlar orqali bizga yetib kelgani, ularning qaysi xossalari namoyon bo'lishi, olimlarning fikrlari to'g'risida to'xtalib o'tilgan. Keying qismida antroposentrik maqollar tavsiflanib, misollar keltirilib, maktab, kollej va oliy o'quv yurtidagi bittadan asosiy darslik olinib tahlilga tortildi va ingliz tili o'quv darsliklardagi antroposentrik maqollar o'rni va miqdori yoritilib berildi.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, paremiya, maqollar, antroposentrik maqollar, didaktika, darsliklar

Аннотация. Во введении к этой статье дается краткое описание английских пословиц, благодаря каким произведениям они дошли до нас, какие свойства в них проявляются и затрагиваются мнения ученых. В следующей части были описаны антропоцентрические пословицы и приведены примеры, был проведен анализ одного основного учебника в школе, колледже и высшем образовании, а также рассмотрено место и количество антропоцентрических пословиц в учебных пособиях по английскому языку.

Ключевые слова: народное устное творчество, паремии, пословицы, антропоцентрические пословицы, дидактика, учебники

Xalq talantlari tomonidan yaratilgan xalq og'zaki ijodi badiiy adabiyot mahsuli bo'lib, uni biz ixchamgina tarzda folklor deb ham atashimiz mumkin. U ko'p asrlar ilgari paydo bo'lgan bo'lib, yozma adabiyotning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Va albatta, yozma adabiyot paydo bo'lgach, bir-biriga ta'sir etgan holda rivojlanib borgan. Xalq og'zaki ijodi davrlar o'tishi bilan sayqallanib borgan. Bevosita bu xalq xayoti, uning dunyo qarashlariga bog'liq holda yuz bergan. Xalq og'zaki ijodi tuzilishi ijod mazmuni, ijro harakteriga ko'ra to'rt turga bo'linadi [Mirzayev, 2012, 47b]:

1. epik tur-doston, ertak, og'zaki hikoya, latifa, tarixiy qo'shiq, rivoyat, afsona.....
2. lirik tur-xalq qo'shiqlarining barcha janrlari;
3. dramatik tur-og'zaki dramalar, askiya, lapar, aytishuv, masxarabozlik, qiziqchilik....
4. maxsus tur-xalq donoligining ifodasi bo'lmish xalq maqollari, hikmatli so'zlar, topishmoqlar.

Xalq og'zaki ijodining maxsus turi hisoblangan maqollar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. Maqollar xalqning ko'p asrlar ijtimoiy-xayotiy tajribalari asosida yuzaga kelgan bo'lib, ular nutq jarayonida shakllanib borgan, lo'nda aniq fikr hisoblanadi. Maqollarda mehnatkash xalqning orzu umidlari, vatanparvarlik, insonparvarlik xislatlari, qisqasi barcha ijobiy fazilatlar aks ettirilgan bo'ladi. XIX asrda yashagan V.I. Dal, tilshunos olim maqollar haqida shunday degan: "Maqol...to'qib chiqarilmaydi,

u o'z-o'zidan dunyoga keladi" degan. [Даль, 2000, 14b] Maqollarni o'rganmay turib, xalqlarning kelib chiqishini, etnik tarixini, uning madaniyatini, turmush tarzini o'rgana olmaymiz. Bundan kelib chiqadiki, maqollarning tadbiq etilishi nafaqat ko'pchilik fanlarning rivojlanishida foydali va zarurdir, balki maqollarning chuqur tahlil etilishi boshqa fanlarni jalb etmasdan qolmaydi. Maqollar barcha boshqa paremiyalar singari quyidagi xossalarda namoyon bo'ladi. [Imomov, Mirzayev, Sarimsoqov, 1990, 130b]:

1. qoliplashganlik;
2. aforistiklik;
3. utilitarlik;
4. antroposentriklik;

Ingliz xalq maqollari ham xuddi o'zbek xalq maqollari singari insonlarning hayotiy tajribalari, turmush-tarzi, uy-fikrlaridan kelib chiqqan va ular ingliz xalq og'zaki ijodining noyob xazinalaridandir. O'zbek xalq maqollarining kelib chiqishi Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asariga borib taqalsa, ingliz xalq maqollarining tarqalishida "Bible" ning o'rni juda kattadir. Bu kitobda ingliz xalqining ajdodlari yaratgan maqollari jamlangandir.

Ingliz xalq maqollari ustida ko'plab ingliz olimlar o'z izlanishlarini olib borganlar. Masalan: Honek, maqollarni hamma sohada: folklorchi olimlardan tortib siyosatchilargacha, hattoki huquqshunoslarning ishida ham ularning o'ziga xos o'rnilar borligini ta'kidlab o'tadi. Uning fikriga ko'ra maqollar aniq va tugal nazariyaga ega emas: "Paremiology, the study of proverbs, is practiced by many different kinds of people including cultural anthropologists, psychologists, folklorists, linguists, sociologists, educators, psychiatrists, historians, students of religion, literature buffs, and even lawyers, advertising executives, management consultants, and an occasional proverb aficionado. All these sentences imply the importance of proverbs". [Honek, 1997, 277p.]

Yana bir misol qilib, mashxur ingliz folklorshunosi, Mayderni ham keltirishimiz mumkin. U ingliz xalq maqollari ustida ko'p izlanishlar olib borgan va ular haqida nazariy asarlar yozgan olimlarimizdan biridir. Mayder o'z asarlarida maqollarning eng ahamiyatga molik bo'lgan qirralarini izohlab berishga harakat qilgan: "Of the various verbal folklore genres (i.e., fairy tales, legends, tall tales, jokes, and riddles), proverbs are the most concise but not necessarily the simplest form. The vast scholarship on proverbs is ample proof that they are anything but mundane matters in human communication. Proverbs fulfill the human need to summarize experiences and observations into nuggets of wisdom that provide ready-made comments on personal relationships and social affairs. There are proverbs for every imaginable context, and they are thus as contradictory as life itself. [Meider, Dundes, 1995, 340 p.] Ya'ni, xalq og'zaki ijodining, folklorning hamma janrlari (ertaklar, afsonalar, hikoyalar, latifalar va topishmoqlar), maqollar eng qisqa va lo'nda bo'ladi, ammo oddiy ko'rinishda ham bo'lmaydi. Maqollar ustidagi juda katta ilmiy izlanishlar o'z isbotini topgan, ular inson bilan bo'g'liq holda vujudga kelgan. Maqollar odamlarning jamiyat bilan ularning tajribalari, uy-fikrlari, kuzatuvlari, qarashlari orqali namoyon bo'lishini aytib o'tadi.....

Maqollar ostida ko'plab izlanishlar olib borgan ingliz olimlarimizni keltirib o'tishimiz mumkin: Trench, Norik, Jozef Raymond, Archer Teylor, Seylor va boshqalarni misol tariqasida. Ular maqollar ustidagi ilmiy izlanishlari borasida ko'plab nazariyalarga to'xtalib o'tadilar: maqollar an'anaviylik xususiyatiga ega ekanligi, ular axborotchi ekanligini, maqollar tayyor strukturaviyligi, qisqa va lo'ndaligi bilan ajralib turishi, ularda hissiyot mavjudligi, ya'ni obrazliligi, har xil tasviriy vositalar mavjudligi borasida fikrlar yuritganlar. Biz yuqoridagi fikrlardan ko'rib turibmizki, ingliz xalq maqollarining o'zbek xalq maqollariga qay darajada mutanosibligini.

Ularning maqollar haqidagi asarlariga kelsak: Mayderning "International Bibliography of Explanatory Essays on Individual Proverbs and Proverbial Expressions" (1977), "Proverbs in Literature: An International Bibliography" (1978),

“The Wisdom of Many: Essays on the Proverb” (1981), “Proverbs Are Never Out of Season: Popular Wisdom in the Modern Age” (1983), “Investigations of Proverbs, Proverbial Expressions, Quotations and Cliches: A Bibliography of Explanatory Essays which Appeared in «Notes and Queries»”(1984), “Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs” (1999), “Proverbs: A Handbook” (2004), «Proverbs Speak Louder Than Words” and etc. Honekning “A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom”, Shirli L. Aroraning “The Perception of Proverbiality” asari va hokazolarni keltirishimiz mumkin.

Yuqorida biz, o'zbek maqollaridagi xossalardan biri antroposentrik maqollar ham ingliz xalq maqollarida mavjudligini ko'rib chiqqandik. Ana shu xossalardan biri, antroposentrik maqollar haqida yana bir bor qisqacha to'xtalib o'tsak:

Antroposentrik maqollar ustida juda ko'plab tilshunoslarimiz ish olib borganlar. Antroposentrik maqollar qanday bo'ladi? Bu savolga yana bir bor shunday javob berishimiz mumkin: antroposentrik maqollar har doim insonga murojaat qiladi. Maqol insonga qanday yashashni o'rgatadi. Unga qandaydir hatti-harakatni amalga oshirishga da'vat etadi yoki uni taqiqlaydi. Maqollarda hayvonot yoki narsa nomi ostida inson tasvirlanadi. Masalan, ingliz tilidagi antroposentrik maqollarga misollar keltirsak [MacmillianEnglish Dictionary Second edition 2007,130b]:

Ingliz tilida: “Fire, Set the Thames on”

Tarjimasi: “Epchil xotin qor qalab qozon qaynatar”

Ingliz tilida: “A friend in need is a friend indeed”

Tarjimasi: “Do'st kulfatda bilinar”

Ingliz tilida: “The cat has nine lives”

Tarjimasi: “Ayolning joni qirqta bo'ladi”

Ingliz tilida: “Six hours sleep for a man, seven for a women and eight for a fool”

Tarjimasi: “Olti soat uyqu erkakka, yetti soat uyqu ayolga, sakki soat uyqulentakka”

Ingliz tilida: “Barking dogs seldom bike”

Tarjimasi: “Akillagan it ba'zida qopar”

Ingliz tilida: “The dogs bark, but the caravan goes on”

Tarjimasi: “It hurar karvon o'tar”

Ana shunday antroposentrik maqollardan ko'plab keltirishimiz mumkin va albatta ularning hammasida inson obrazi gavdalangan. Bu misollardan ko'rinib turibdiki, ingliz tilidagi maqollarning tarjimasi o'zbek maqollariga mutanosibligini. Ingliz tilidagi darsliklarda antroposentrik maqollarning o'rni haqida gapiradigan bo'lsak, ularning o'zbek auditoriyasi talabalari uchun ahamiyati juda katta. O'zbek maqollari kabi ingliz maqollarining ham tub zamirida hikmatli so'zlar yotadi. Va albatta bu esa yoshlarni vatanparvarlikka, mehnatsevarlikka, kattalarni hurmat qilishga, o'qib bilim olishga chorlaydi. Maktabdagi ingliz tili darsliklarida berilgan antroposentrik maqollardan birgina misol qilib, “A friend in need is a friendindeed”, ya'ni: “do'st boshga kulfat tushganda bilinadi”, “Out of sight, out ofmind”, ya'ni: “avval o'yla, keyin so'yla” kabi maqollarini oladigan bo'lsak, ularning didaktik ahamiyati benihoyadir. Ularda do'stga qanday munosabatda bo'lish, har doim yaxshilik qilish, yomonlikdan yiroqda bo'lish, biror gapni gapirishdan oldin, obdon o'ylab so'ng gapirish kerakligini, bo'lmasa o'zgalar ko'ngliga ozor yetkazib qo'yishligi ifodalangan. Asosan til bilan ishlaydigan yoshu-qari, lug'atlardan foydalanadi va unda berilgan antroposentrik maqollarni o'rganayotganda, o'zlariga tegishli bo'lgan xulosa chiqarishadi.

Maktab darsliklaridan tashqari, boshqa ingliz tili darsliklarda ham biz ingliz xalq maqollarini uchratishimiz mumkin. “English Matters” kitobining 8-chi sonini oladigan bo'lsak. Bu kitob ingliz tilini o'rganuvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, darslik U. Lee, N. Tsarikova, N. Zakirov, A. Tennantlar tomonidan yozilgan bo'lib, 2002 yilda nashr etilgan. Darslik 9 bo'limdan iborat bo'lib, har bir bo'lim 11 ta darsdan iboratdir. Masalan misol qilib, til o'rganuvchilar uchun mo'ljallangan ingliz tili darsligining 6-bo'lim 10-darsi “Proverbs”, ya'ni maqollarga tegishli bo'lgan mashqlar berilgan.

Biz ularning ichidan antroposentrik maqollarini oladigan bo'lsak, 6 ta maqol

berilgan:

Inglizchada: “A bird in the hand is worth two in the bush”

Tarjimasi: “Nasiya saryog’dan, naqd o’pka yaxshi”

Inglizchada: “When in Rome, do as the Romans do”

Tarjimasi: Kimning aravasiga minsang, o’shaning qo’shig’ini ayt”

Inglizchada: “Look before you leap”

Tarjimasi: “Daryoga ot solmasdan avval kechuvini top”

Inglizchada: “Every cloud has a silver lining”

Tarjimasi: “Har yaxshida bir «ammo» bor, har yomonda — bir «lekin»”

Inglizchada: “There’s no point crying over spilt milk”

Tarjimasi: “Toshib ketgan sut ustida yig’lashdan foyda yo’q”

Inglizchada: “Don’t count your chickens until the’ve hatched” [Lee, Tsarikova, Zakirov, 2002, 71b]

Tarjimasi: “Chuchvarani pishirib sana, Jo’jani — ochirib”. Bu maqollarni tahlil qiladigan bo’lsak, ularning hamasi antroposentrik maqollarga kirmaydi. Jami 6 ta maqollar berilgan. Shulardan 3 tasi antroposentrik maqollarga kiradi. Va bu maqollarning didaktik ahamiyati til o’rganuvchilarga judayam muhimdir. Mashq orqali o’quvchilar ham tilni o’rganishadi, ingliz xalq maqollarini o’zbek xalq maqollariga mutanosibligini va ularning tarbiyaviy ahamiyatidan o’zlariga tegishli xulosalar chiqarishadi. O’zimizni magistratura bo’limida 1-kursida o’tgan “Lingvoculturology” fanimizdagi ayrim mavzularining ham maqollarga tegishlisi bor, yani o’zga millat-ingliz xalq antroposentrik maqollardan namunalar keltirilgan:

Inglizchada: “To many cooks spoil the broth”

Tarjimasi: “Qo’ychivon ko’p bo’lsa, qo’y harom o’lar”

Inglizchada: “Where there’s a will, there’s a way”

Tarjimasi: “Intilganga tole yor”

Endilikda, darsliklarning tahliliga keladigan bo’lsak, 3 ta ingliz tili darsliklarini, ya’ni:

1. “Fly High” English 9, L.Jurayev va boshqalar;
2. “English” Student’s Book, G.Bakiyevava boshqalar;
3. “English Stylistics”, Q.Musayev ni tanladik va ularda maqollar ifodalanganmi yoki yo’qligini birma-bir ko’rib chiqdik.

Birinchi darsligimiz, 9-sinf o’quvchilariga mo’ljallangan bo’lib, Lutfullo Jurayev, Mahprat Abdullayeva, Hayothon Tuhtarova, Svetlana Khan, Ludmila Tsoy, Klara Inogamova, Larisa Matskevich, Rozaliya Ziryanovalar tomonidan talqin etilgan. 2014 yilda chop etilgan va bu darslik 176 betdan iborat, 9 bob, 67 ta darsdan tashkil topgan. Darslikni ko’zdan kechirganimizda, 1 gina maqol topildi. “Knowledge is power”- Bilim kuchdir maqoli 105 betda o’z aksini topgan. Bundan ko’rinib turibdiki, bu maqolda inson obrazi ifodalanmagan, ya’ni bu maqol antroposentrik maqolga kirmaydi.

Ikkinchi darsligimiz, kollej o’quvchilarining 1-kurslariga mo’ljallangan bo’lib, Bakiyeva G, Irisqulov A, Rashidova F, Tillayeva N, Karimova Z, Tursunboyeva S, Norova D, Djaloldinova M, Mamanabiyeva D lar asos solganlar. Bu darslik ham, 176 betdan, 12 ta bobdan tashkil topgan, 2014 yilda chop etilgan. Bu darslikda ham atigi birgina maqol berilgan: “Knowledge is better than wealth”- “Boylikdan bilim afzal” maqoli 122 betida berilgan. Bu maqol ham antroposentrik maqollar sirasiga kirmaydi.

Uchinchi darsligimiz, ingliz tili yo’nalishi bo’lgan oliy o’quv yurtlarining 3-kurslariga mo’ljallangan bo’lib, Musayev Quadrat tomonidan yozilgan. Darslik, 314-betdan iborat, 2003 yilda chop etilgan. “Live and Learn”- “Yashagin va O’rgan”, “Look before you leap”- “Sakrashdan oldin qara”, “Peter to pay Paul, Rob”- “Polga pul to’lash uchun Piterni tunamoq”, o’zbek tilidagi ekvivalenti “Etakni kessang, yeng bo’lmas”, “When the cat’s away, the mice will play”- “Mushuk ketsa, sichqon

o'ynar", «Better late than never»-“Hech bo'lmagandan kech bolgani afzal”, “Out of sight, out of mind”-

“He laughs best, who laughs last”-“Oxirgi kulgan yaxshi kuladi”, “A great ship asks deep water”-“Ulkan kema chuqur suv talab qilar”, «Marriages are made in Heaven»-“Nikohlar osmonda bitiladi”, “To kill two birds with one stone”-“Bir tosh bilan ikki qushni urib tushirmoq”, “To teach old dogs new tricks”-“Qari itning hiylalarini o'rganmoq qiyin”, “To fish in troubled waters”-“Loyqa suvdagi baliq”, «Eat at pleasure, drink with measure”-“Rohatingga yegin, me'yorida ichgin”, “A friend in need is a friend indeed”-“Do'st boshga kulfat tushganda bilinadi”, “Two heads are better than one”-

“Ikki bosh bir boshdan yaxshi” kabi maqollardan yana 38 tasi mavjud.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatib turibdiki, ingliz xalq antroposentrik maqollar ham o'zbek maqollarga o'xshashliklarini. “Maqollar- hikmatli so'zlar bo'lib, hayot haqida ma'nodor maslahatlar beradi”. [Permyakov, 1979,14b] Maqol madaniyat belgilaridan biri bo'lib, xalqning, ya'ni avlodan-avlodga o'tib kelayotgan xayotiy falsafiy tushunchalarni anglatadi. Maqollar xalq og'zaki ijodining yorqin ifodasi bo'lib, ularning mazmun mohiyati, insonlarga bo'lgan didaktik ahamiyati juda kattadir. Har bir mamlakatning maqollarida o'sha mamlakatning madaniyati, turmush tarzi aks etgan bo'ladi va ularni o'rganish natijasida biz o'zga madaniyatni o'rganamiz. Mavzu jihatdan nihoyatda boy, ixcham, lo'nda, sodda bo'lgan hikmatli so'zlar, asrlar mobaynida sayqallanib kelmoqda.

1-jadval

Darsliklar	Maqollar soni	Antroposentrik maqollar soni
“Fly High” English 9	1 ta	0
“English” Student's Book	1 ta	0
“English Stylistics”	53 ta	13 ta
Jami: 3ta	55 ta	13 ta

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirzayev.T,“O'zbek xalq maqollari”.- Toshkent: Sharq, 2012.-47b
2. Даль В.И. Пословицы русского народа. Изд. Астрель, АСТб 2000.-14b
3. Imomov.K,Mirzayev.T, Sarimsoqov.V, Safarov.O “O'zbek xalq maqollari.,1990.-130b
4. Honeck, R. A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom. – USA.: Lawrence Erlbaum, 1997. – 277p
5. Meider, W. Dundes, A. The Wisdom of Many: Essays on the Proverb.- NewYork: Garland, 1995. –340 p.
6. MacmillianEnglish Dictionary Second edition 2007,130b

THE ROLE OF COMMUNICATIVE-ACTIVE APPROACH IN DEVELOPING STRATEGIC COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH PROBLEM-SOLVING TECHNOLOGY

Ismailova Marifat
UzSWLU

Annotation. The Communicative-Active approach is an approach to language teaching that emphasizes communication and activeness as the primary goal of language learning. It emphasizes the use of language in real-life situations and seeks to develop learners' communicative competence, which involves not only knowledge of grammatical rules and vocabulary but also the ability to use language in context to achieve communicative goals. Based on this point of view, in this article we aimed to point out its role in developing the strategic competence of students, and suggest innovative methods.

Key words: Communicative-Active approach, strategic competence, context, innovative methods, problem-solving technology, skills.

Аннотация. Коммуникативно-активный подход — это подход к обучению языку, который подчеркивает общение и активность как основную цель изучения языка. Он делает упор на использование языка в реальных жизненных ситуациях и направлен на развитие коммуникативной компетенции учащихся, которая включает не только знание грамматических правил и словарного запаса, но и способность использовать язык в контексте для достижения коммуникативных целей. Исходя из этой точки зрения, в данной статье мы стремились указать на ее роль в развитии стратегической компетентности студентов и предложить инновационные методы.

Ключевые слова: Коммуникативно-деятельностный подход, стратегическая компетенция, контекст, инновационные методы, Проблемный метод, навыки.

Annotatsiya. Kommunikativ-faol yondashuv chet tilini o'qitishda muloqot va faollikni ta'lim mazmunining asosiy maqsadi sifatida qarashni nazarda tutadi. U real hayotiy vaziyatlarda tildan foydalanishga urg'u beradi va talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga intiladi, bu nafaqat grammatik qoidalar va lug'atni bilish, balki kommunikativ maqsadlarga erishish uchun tildan vaziyatda foydalanish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Ushbu nuqtai nazardan kelib chiqib, ushbu maqolada biz uning talabalarning strategik kompetensiyasini rivojlantirishdagi rolini ko'rsatib, innovatsion usullarni taklif qilishni maqsad qildik.

Kalit so'zlar: Kommunikativ-faol yondashuv, strategik kompetensiya, vaziyat, innovatsion usullar, Muammoli metod, ko'nikmalar.

In recent years, teaching of foreign languages has been carried out on the basis of a communicative approach, and its uniqueness lies in the fact that lesson processes are turned into real actions; as a result, communication mechanisms are developed through the integral and effective technology of education. Communicative-active approach plays a great role in developing students' critical, logical and creative thinking skills, as well as forming a student-centered atmosphere in the classroom.

The origin of the communicative-activity approach was firstly mentioned in the works of psychologists S.L. Rubinstein, A.N. Leontiev, P.Y. Galperin and these scientists defined it as the basis of human development. In foreign language teaching methodology I.A. Zimnyaya and I.L. Beam extensively defined the term Communicative-Activity approach and its peculiarities in their research works. The essence of this approach means that the organization of foreign language teaching has an active character because real communication in foreign language classes is

carried out through speech activities, with the help of which the participants of the conversation seek to solve real and vital problems.

According to S.I.Lvova, communicative-activity forms the basis of spiritual, intellectual and communicative development of a person through speech activity in teaching a foreign language. With the help of this approach, students not only acquire knowledge within the subject, but also develop the ability to act on the basis of the knowledge obtained in a specific situation. As a result, a close connection is established between language learning, speech formation processes and active use of acquired knowledge, skills and abilities in speech practice [1, 8].

Kujakova believes that the communicative-active approach to teaching language as a means of communication should include the following features:

- teaching language tools (phonetic, morphemic, lexical, morphological, syntactic);
- development of personal speech (lexical, phraseological, grammatical, etc.) skills and abilities;
- teaching different types of speech activity (reading, writing, speaking, listening);
- development of skills and competences in specified types of speech activity;
- development of the skills and abilities of oral communication in the language [2, 88].

In our opinion, the communicative-activity approach is that the student does not receive new knowledge as a ready-made material, but implements it in the course of his activities aimed at «discovering new knowledge» through his actions, attempts and searches. As the Chinese proverb says, «When I hear, I forget, when I see, I remember, when I do, I learn.» The «problem-solving» technology of the activity approach includes the creation of special conditions for the student to discover and understand the educational problem independently based on the knowledge he has received.

Researcher Lindsay identified the following principles in the activity approach:

- the principle of activity - the student acquires new knowledge through his activity;
- the principle of continuity - the teaching process is carried out under the connection of the topic, skills, knowledge and experience;
- the principle of psychological comfort - keeping the student away from the stress factors that occur during the education process and creating a friendly environment;
- the principle of variability - to develop the ability of students to develop alternative thinking, to consider different options for solving a problem, to present options in a systematic way, and to choose the most reasonable option according to the situation;
- the principle of creativity - development and practical application of creative feelings [3, 123].

In addition, E.I Matveeva and Patrikeeva presented the principles of communication aimed at the development of cognitive and communicative competences embodying cognitive and intellectual abilities [4, 34].

The Communicative- active approach includes several methods based on the initial purposes of the training studies and we intend to numerate some of them as main tools for developing students' strategic competence.

A problematic method. The problem-based method of teaching belongs to the type of active methods. It is carried out in accordance with modern psychological and pedagogical theories and is based on the principle of problematization, in which it is aimed at managing intellectual activity and developing pedagogical interests and thinking that allow the development of students. There are two types of problematic situations: psychological and pedagogical. The first refers to the activity of students, and the second is expressed by the organization of the educational process.

Project method.

A project is work which is planned and carried out independently by students, in which oral communication is connected with the intellectual and emotional context of

other activities (games, trips, journal publishing, etc.).

The project is an opportunity for students to express their ideas in a creative way that is convenient for them: creating posters and announcements, conducting interviews and research, displaying models with the necessary annotations, creative work with pictures, maps, etc. The main feature of this method is that the responsibility for learning in the process of implementation is placed on the student himself as an individual and as a member of the project team. Most importantly, it is not the teacher, but the students who determine what the project will contain, in what form and how it will be presented.

During the implementation of the project, students independently learn, gain experience in cognitive and educational activities. It allows students to combine their knowledge in different areas while solving one problem in the project method, and to apply the acquired knowledge in practice when creating new ideas. This method helps to optimize the process of higher education, to develop students' independent work skills.

The main goals of introducing the project method into the educational process in organizing students' independent work are as follows:

1. to demonstrate students' ability to use the research experience gained during the educational process;
2. to realize interest in the research topic, increasing knowledge about it and conveying it to audience;
3. to demonstrate the level of knowledge of a foreign language;
4. to improve the ability to participate in collective forms of practice (cooperation),
5. to create opportunities for comprehensive development of the student because the project develops active independent thinking and teaches practical application of knowledge;
6. to teach the ways of acquiring new knowledge independently, to systematize and process information, to draw independent conclusions about completed work [5, 88].

«Disconnected information» method.

Students are divided into groups, each of whom is provided with only a part of the information necessary to complete any educational task. Students take turns reading each other's information and finding the logical continuation.

The method of «learning together».

In groups, students discuss the information, analyze it, compare answers and make changes.

The activity approach is connected with various modern educational technologies, for example: ICT, game technologies, critical thinking technology, debate technology, research and project activity technology, problem-solving technology.

Based on the characteristics, goals and functions of strategic competence, as well as the types of communicative strategies, we found «problem-solving» technology effective for developing strategic competence of students, and we explain it as follows:

The real essence of solving the problems that students face in the educational process means, first of all, overcoming difficulties during the independent acquisition of new knowledge based on existing knowledge and skills. It seems that this approach and its role in preparing students for the future real events is great because the use of problem-based tasks is manifested through critical thinking abilities, which includes research skills that embodies the skills of identifying a problem and finding a solution to it.

According to Ormond problem solving technology is the use of existing knowledge and the ability to overcome difficult situations and challenges in the external world through new knowledge and skills.

We agree with the opinion of many scientists and psychologists that the «problem-

solving» approach is one of the most effective approaches in the higher education system because it helps to form the ability of students to think independently and critically, evaluate the problem from their own point of view, and find a solution to it.

As L.T. Akhmedova noted, problem-solving technology is the most effective means of developing a student's worldview because in the process of problem-based education, critical and creative thinking characteristics are formed. Unlike the traditional education system, students form the skills independently through the analysis of the processes and events, and they search for methods and ways to solve the problem through a creative approach.

There are different interpretations of the use of problem-solving technology in foreign language teaching in the modern education system. Therefore, we agree with Natela D. and should emphasize that this technology is a set of mental activities which includes features such as analysis, discussion, research, understanding, and decision making [7, 56].

At the same time, based on the following characteristics of the problem-solving approach in teaching a foreign language in the educational process, we consider its leading position in developing the strategic competence:

- avoiding to provide ready answers during speech activity;
- forming students' ability to overcome difficulties independently;
- assessing and eliminating problems that are based on real-life situations;
- discussing and assessing of problematic situations;
- identifying ways to solve problems by discussing them;
- forming a student's worldview as critical, creative, logical thinking features are formed in the process of problem-based education;
- strengthening the student's ability of self-management [6,78];

Problem-solving technology is determined by the didactic principle of an individual approach. Individualization in problem-based education is associated with the existence of educational problems of different complexity, which are perceived differently by each student. Individual perception of the problem causes differences in formulating it, putting forward different hypotheses and finding certain ways to prove them.

The features of the technology in the educational process are closely related and have similarities with the metacognitive aspects of strategic competence, which are basis of formulating strategic competence in real life situations. Moreover, the problem-based approach is manifested in solving problems by applying strategies to the real situation. In particular, a comprehensive assessment of the situation, planning and implementation of methods of finding a solution to the problem means that the role of the problem-based approach is valuable in developing the strategic competence of students.

I. Ya. Lerner emphasizes that the problem-solving technology is reflected in the following five main stages:

- 1) understanding the problem with an unknown solution;
- 2) defining the task (fully understanding of the problem);
- 3) determining the relationship between data and questions (often it is necessary to put forward a hypothesis and partially plan it);
- 4) making a decision;
- 5) applying to reach communicative goal [8].

From the examples given above, we can conclude that the stages given by Lerner are closely related to the metacognitive features of strategic competence highlighted by Bachman. In this matter, the problem-based approach itself has a single basic view of solving a cognitive task. This, in turn, shows that students' strategic competence takes an effective place in the improvement of the problem-solving approach. As L.G.Peterson noted, problem-solving technology is «the way of thinking forces

students to think critically and search for solutions» [5,88].

We agree with Peterson's opinion, with the help of this approach that students' participation is ensured, and teachers are not in the center of the learning process. Students work in groups and exchange opinions with each other and try to find solutions based on discussions. In addition, we can emphasize that students' critical thinking skills are developed by expressing and proving individual opinions.

Within the framework of improving strategic competence, the communicative-active approach in lessons is implemented through:

1. Modeling and analysis of life situations.

2. Using active and interactive techniques.

3. Enabling students to think, evaluate and discuss the situation, as well as to freely search for an effective approach to solve a problem.

Students:

- work alone, in pairs and in groups

- think critically based on presenting one's own conclusions, solutions and suggestions;

- solve cognitive and practical tasks reflecting specific situations;

- analyze modern social events and phenomena;

- master social roles by participating in educational games simulating real-life situations;

- defend one's position by participating in discussions on social problems and oppose other opinions;

- fulfill research projects.

All in all, the use of the problem-solving technology of the communicative-activity approach in teaching foreign languages allows students to solve the problems successively, and plays a great role in the development of the strategic competence of students. Furthermore, it helps to be viewed as individuals in teaching process and each student applies the acquired knowledge by participating in a real event.

References

1. Львова, С. И. Коммуникативно-деятельностный подход как достижение современной методики преподавания русского языка / С. И. Львова // Русский язык в школе. – 2013. – № 7. – С. 3–8.

2. Кужакова, Е. П. Культуроведческий подход к обучению русскому языку в национальной школе / Е. П. Кужакова. – Абакан: Изд-во ФБГОУ ВПО «ХГУ им. Н. Ф. Катанова», 2009. – 88 с.

3. Lindsay C. Learning and teaching English: a course for teachers. Oxford: Oxford University Press, 2006. -122-126.

4. Матвеева Е.И., Патрикеева И.Е. Деятельностный подход к обучению в начальной школе: урок литературного чтения (из опыта работы)//Серия «Новые образовательные стандарты». – 34 с.

5. Петерсон Л.Г., Кубышева М.А., Кудряшова Т.Г. Требование к составлению плана урока по дидактической системе деятельностного метода. – Москва, 2006 г. – 88с.

6. Gorgiladze, G. Problem Approach to Teaching a Foreign Language in the Process of Professional Education (EFL). Ilija Chavchavadze Language and Culture University. Tbilisi, 2005. -78p.

7. Natella D., Problem solving in teaching foreign languages to students of pedagogical departments, doctoral dissertation, 2005. - 56p.

8. https://studbooks.net/1917161/pedagogika/metody_vidy_problemnogo_obucheniya

INGLIZ TILINI O'QITISHDA POST METOD METODIKASINI TA'LIMDA QO'LLASH

*Yakupova Zuhra Allanazarovna,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, doktoranti*

Annatsiya. Til o'qitish jarayonida post-metod pedagogikadan foydalanish muhim hisoblanib bunda o'qituvchi va talaba o'rtasida vaziyatdan kelib chiqqan holda jonli muhit va muloqot yaratish imkoniyatiga ega bo'lishdir. Post metodik pedagogikasi talabalarga real muhitda ravon va lingvistik qonun qoidalarga rioya qilgan holda erkin muloqatga kirisha olishga yordam beradi. Ushbu maqolada xorijiy tillarni o'qitishdagi metodlarning ajralib turuvchi jihatlarini va post metod pedagogikasining o'ziga xos xususiyatlari ko'rib tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: yosh o'quvchilar, bolalar, o'qitish, ingliz tili, post-metod

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОЛОГИИ POST METHOD В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

*Якупова З.А.,
докторант, Узбекский государственный университет мировых языков*

Аннотация. Важно использовать постметодную педагогику в процессе обучения языку и иметь возможность создать живую среду и диалог между учителем и учеником исходя из ситуации. Постметодическая педагогика помогает учащимся свободно общаться в реальной среде бегло и в соответствии с нормами языкового права. В данной статье анализируются отличительные аспекты методов обучения иностранному языку и особенности постметодной педагогики.

Ключевые слова: младшие школьники, дети, обучение, английский язык, постметод.

APPLICATION OF POST METHOD METHODOLOGY IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

*Yakupova Z.A.,
PhD student, Uzbekistan State world languages university*

Annotation. It is important to use post-method pedagogy in the process of language teaching and to have the opportunity to create a lively environment and dialogue between the teacher and the student based on the situation. Post-methodical pedagogy helps students to communicate freely in a real environment fluently and in accordance with the rules of linguistic law. In this article, the distinguishing aspects of foreign language teaching methods and the specific features of post-method pedagogy are analyzed.

Key words: young learners, children, teaching, English, post-method

Kirish. Jadal rivojlanayotgan va o'zgarishlarga boy davrda, til o'rgatishda yondashuv va usullar ham o'zgarib bormoqda. Til o'rgatishdagi metodlar ham jamiyatning va o'rganuvchilarning talab va taklifiga ko'ra vaqti vaqti bilan o'zgarib turadi. Shunday qilib, til o'rgatish bo'yicha mutaxassislar til o'rgatishning eng yaxshi va eng samarali usulini topish, til o'rgatish metodikasining nazariyalarni yaratish maqsadida o'qitishning asosiy qismlarini va til o'qitishda nimalarga e'tibor qaratish lozimligini sinchkovlik bilan o'rganib bormoqdalar. Shu kabi bajarilayotgan ilmiy izlanishlar natijasi o'laroq, til o'rgatishda sinf va guruhlarga mos tanlangan metodlar tog'ri qo'llanilsa yaxshi natija berishiga ishonch bildirishimiz mumkin. Ma'lumki, bunday yondashuvlar/usullarga quyidagi metodlarni sanab o'tsak joiz hisoblanadi:

Grammatika-tarjima usuli, To'g'ridan-to'g'ri usul, Audio-lingual metod, Kognitiv-kod yondashuvi, Silent Way, suggestopedia, Umumiy jismoniy javob, Kommunikativ tilni o'rgatish, Tabiiy yondashuvlar va hamkorlikda o'rganish.

Qolaversa, til pedagogikasiga yondashuvning o'zi shunchaki "toshga o'rnatilgan" statik tamoyillar yig'indisi emasligi haqiqatdir. U dinamik (Braun, 2002: 11) o'qitish jarayonida nima sodir bo'lishiga asoslanadi. Darhaqiqat, til o'qituvchilari muayyan sinflarda turli xil kelib chiqishi bo'lgan bir guruh talabalar qatnashadigan sinf faoliyati bilan shug'ullanadigan va bunday holatlarga mos keladigan mutaxassislar hisoblanishadi. O'qituvchilarining til o'rgatishdagi oltinga teng tajriba, ko'nikma va metodlari ularning o'z dars jarayonidan olingan tajribalarga asoslangan bo'ladi.

E'tibor qaratish joiz bo'lgan masalardan yana biri muayyan vaziyatlar uchun qaysi yondashuv va usullar eng yaxshi yoki eng mos kelishi haqida xulosa chiqarishdir (Harmer, 2001: 96). Ko'plab tadqiqotchilarning izlanishlaridan kelib chiqadigan xulosalarga nazar solsak, ta'lim berishda va yoki til o'rgatishda eng yaxshi usul yo'q va bo'lmaydi ham deb ta'kidlab o'tishgan. O'qituvchilar, shu jumladan ingliz tili o'qituvchilari o'qitish jarayonida vazifalarni tartibga solish va ustuvorliklarni belgilashda keng ko'lamlı amaliyotga ega hisoblanishadi. Ular o'zlarining muayyan vaziyatlari va sharoitlarida o'zlari va talabalar uchun eng mos keladigan holatlarga asoslanib, o'zlarining sinf amaliyotlarini ishlab chiqish imkoniyati va malakalariga egadirlar (Nunan, 2003: 10). Ular darsda ma'lum bir o'qitish usuli bilan chegaralanib qolmay, balki bir qancha metodlardan foydalangan holda dars o'tishni ma'qul ko'rishadi va bu orqali talabalarining ijtimoiy kelib chiqishi, o'rganuvchilarning xohish istaklari va shar sharoitlariga ham e'tibor qaratib o'z o'qitish jarayonlarini amalga oshirishadi va bu ularga ham va o'rganuvchilarga ham o'z o'rnida qulayliklar yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Til o'rgatish va o'rganishda metodikasining ildiz parametrlari mavjud bo'lib: o'ziga xoslik, amaliylik va imkoniyat. Xususiyat parametri - ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy lingvistik va madaniy fonga asoslangan holda ma'lum bir vaziyat va kontekstda ma'lum bir o'qituvchilar guruhiga ta'lim beradigan o'qituvchilarning ma'lum bir guruhiga nisbatan sezgirlikni anglatadi. Amaliylik parametri ikkita atamani, keng ma'noda - nazariya va amaliyot o'rtasidagi munosabatni va tor ma'noda - o'qituvchilarning sinfda o'qitish jarayonida nima sodir bo'lishini kuzatish va nazorat qilish qobiliyatini anglatadi. Xulosa qilib aytganda, tadqiqotga asoslangan mutaxassislar tomonidan yaratilgan kasbiy nazariya va o'qituvchilar tomonidan til o'rgatish va o'rganish jarayonida o'z tajribalari asosida ishlab chiqilgan shaxsiy nazariya mavjud (Bu sinfdagi harakat tadqiqoti shaklida bo'lishi mumkin.). Biroq, shaxsiy bilim «sinfda muayyan ishlarni qanday qilish to'g'risida shunchaki xulq-atvor bilimni o'z ichiga olmaydi; u fikrni faoliyat bilan bog'laydigan kognitiv o'lchovni o'z ichiga oladi, nima qilish kerakligini bilishning kontekstga o'rnatilgan, talqin qilish jarayoniga asoslangan bo'ladi» (Friman, Kumaravadivelu, 2006). Imkoniyat parametri hokimiyat va hukmronlik bilan bog'liq bo'lib, ijtimoiy tengsizliklarni yaratish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Ushbu parametr talabalar va o'qituvchilarning shaxsiy shaxsiyatiga urg'u beradi va «odamlar pedagogik muhitga olib keladigan tajribalar bilan ishlaydigan nazariyalar, bilim shakllari va ijtimoiy amaliyotlarni ishlab chiqish zarurligini» ta'kidlaydi (Kumaravadivelu, 2006: 171-174.)

Natijalar va muhokamalar

Yosh o'quvchilarga, ingliz tilini o'rgatishda post-metodni qo'llash uchun ingliz tili o'qituvchilariga quyidagilarni aniqlash lozim hisoblanadi:

- 1) o'quvchilarning ijtimoiy-iqtisodiy madaniyatini aniqlash,
- 2) o'quvchilarning xususiyatlarini aniqlash,
- 3) o'zlashtirish, moslashtirish, tanlash, rivojlantirish yoki mos yaratish tavsia etiladi. Ingliz tili o'quv materiallari,
- 4) talabalarining kelib chiqishi va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ma'lum

ingliz tilidagi materiallarni etkazib berishda ma'lum usullarni qo'llashni aniqlash

5) keyingi o'qitishni rejalashtirish va amalga oshirish uchun nima qilish ekanligini aniqlash.

Ushbu besh bosqich bir-biri bilan bog'liq va bir-biriga ta'sir qiladi va ba'zida ular bir-biriga o'xshab ketadi. Albatta har bir metodni qo'llash uchun ham aynan bir qadamlarni bosib o'tish va bazi bir bosqichlarga e'tabor berish lozim.

Yosh o'quvchilarga ingliz tilini o'rgatish, ehtimol, kattalarga qaraganda ancha murakkabroqdir. Tilni o'rganishda, shu jumladan chet tilini, ingliz tilini o'rganishda ular kattalar ularga nima deyishini tushunishga harakat qiladilar va kontekstga asoslangan ma'nolarni qurish orqali ulardan qilishni so'rashadi. Shuning uchun ingliz tili o'qituvchilari ingliz tilini o'rganishni osonlashtirishda - post-metodni qo'llashda o'zlarining ijtimoiy-iqtisodiy, lingvistik va madaniy kelib chiqishiga ega bo'lgan talabalariga mos keladigan mazmunli kirish matnlari, vazifalari, kontekstlari va mos uslublari bilan ta'minlashi kerak. Buning uchun ingliz tili o'qituvchilariga kamida besh bosqichni quyidagi tarzda bajarish tavsiya etiladi.

1. Talabalarning ijtimoiy-iqtisodiy, lingvistik va madaniy asoslarini aniqlash

Ingliz tilini o'qitish va o'qitish jarayonini muvaffaqiyatli olib borish uchun ingliz tili o'qituvchilari qilishlari kerak bo'lgan birinchi qadam bu ularning talabalarini kimligini tekshirishdir. Talabalarning kimligini bilish ingliz tilini o'qitishda muhim ahamiyatga ega, chunki u nimani o'rgatish kerakligi bilan bog'liq talabalarning ehtiyojlari va kelib chiqishiga mos keladigan materiallar va qanday o'rgatish kerak - materiallarni yetkazish usullari va talabalarga munosabatda bo'lish usullari aniqlaydi. McNeil va Wiles (1990: 79) o'qituvchilar uchun yaxshi boshlanish ularning o'quvchilari haqida ba'zi umumiy ma'lumotlarni (masalan, etnik va oilaviy kelib chiqishi, oilaviy ahvoli, ota-onalarning maktabda ta'lim darajasi, diniy yo'nalishlari, va hokazo) bilib olish deb takidlaydilar. Ayers va Grey (2000: 2), shuningdek, o'qituvchilar o'quvchilarning qobiliyatlari, erishganliklari, shuningdek, muvaffaqiyatsizliklari, motivatsiya darajasi, jinsi, etnik kelib chiqishi va maxsus ta'lim ehtiyojlari bo'yicha o'quvchilarning farqlarini hisobga olishlari kerakligini taklif qiladi. Ingliz tili o'qituvchilari alohida ta'limga muhtoj talabalarga ko'proq e'tibor berishlari kerak. Ular o'zlarining lingvistik qobiliyatlari va ko'nikmalarini optimal tarzda rivojlantirishlari uchun ularga yaxshi munosabatda bo'lishlari kerak. Bundan tashqari, Stivenson va Stigler (1992: 52) oilalar, maktablar va kengroq madaniy e'tiqodlar bolalarning muvaffaqiyatlari yoki muvaffaqiyatsizliklarida muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Bundan tashqari, so'nggi paytlarda o'quv jarayonidagi ijtimoiy-affektiv komponentlarni tan oladigan o'quvchilarning tajribali til o'rganish jihatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan (Nunan in Eyring, 2001: 334).

2. Talabalarning xususiyatlarini aniqlash

Talabalarning xususiyatlarini aniqlash oldingi qismda muhokama qilingan, talabalarning ijtimoiy-iqtisodiy, lingvistik va madaniy kelib chiqishini aniqlash bilan deyarli bir xil. Biroq, bu qadam o'rganish uslublari va o'rganish strategiyalari bilan chambarchas bog'liq. Talabalarning xususiyatlarini bilish ingliz tili o'qituvchilarini o'z talabalariga to'g'ri munosabatda bo'lishlari uchun yaxshi ishlab chiqadi, chunki talabalarning har biri o'z til o'rganish uslubi va strategiyasiga ega. Bundan tashqari, har xil o'quvchilarning kuchli tomonlari har xil, chunki ular o'ziga xos intellektga ega, shuning uchun o'qituvchilar ularga o'zlarining to'liq potentsiallarini ro'yobga chiqarishga yordam berishlari kerak (ko'p intellekt: mantiqiy / matematik, vizual / fazoviy, tana / kinestetik, musiqiy / ritmik, shaxslararo, intrapersonal va og'zaki). / lingvistik (Gardner Larsen-Frimanda, 2000: 169-170).

3. Muvofiq ingliz tili o'quv materiallarini qabul qilish, moslashtirish, tanlash, ishlab chiqish yoki yaratish

Ingliz tili o'qituvchilari o'z talabalarini mos o'quv materiallari bilan ta'minlash orqali o'rganishlarini osonlashtirishlari kerak. Muvofiqlik mezonlari o'quv

materiallarining o'quvchilarning ijtimoiy-iqtisodiy lingvistik madaniy kelib chiqishi, ehtiyojlari va xususiyatlari asosida qabul qilinishi, moslashtirilishi, ishlab chiqilishi yoki hatto yaratilganligidir. Tegishli o'quv materiallari o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ularni o'rganish va o'rganayotgan narsalarini amaliyotda davom ettirishga majbur qiladi. Agar o'quv materiallarini yaratish yoki ishlab chiqish juda qiyin bo'lsa, ular xususiy nashriyotlar tomonidan taqdim etilgan talabalarning ehtiyojlari va xususiyatlariga mos keladigan ko'plab materiallarni tanlashlari mumkin (yoki agar materiallar haqiqatan ham kontekstga mos keladigan bo'lsa, moslashtirishi yoki hatto qabul qilishi mumkin. talabalar uchun). Bu Nunan va Lamb (2000: 116) ning fikriga ko'ra, o'qituvchilar o'quv materiallarining mazmuni o'quvchilarga mos keladimi yoki yo'qligini aniqlashlari kerak. Bu juda muhim, chunki bunday o'quv materiallari sinflarda yangi madaniyat bilan o'zaro munosabatlarning muayyan modellarini aniqlash bilan bog'liq.

4. Talabalarning kelib chiqishi va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ba'zi ingliz tilidagi materiallarni etkazib berishda ma'lum usullarni qo'llash

Metoddan keyingi davrda ingliz tili o'qituvchilari darsga qatnashayotgan talabalarning ma'lum bir guruhiga ma'lum bir o'quv materialini etkazishda muayyan usullardan foydalanish erkinligiga ega.

Hatto ingliz tili o'qituvchilariga sinfda eng yaxshi ishlaydigan va talabalarning ijtimoiy-iqtisodiy lingvistik madaniy kelib chiqishi, ehtiyojlari va xususiyatlariga mos keladigan o'z tartib-qoidalarini qo'llashga ruxsat beriladi. Talabalar uchun mos o'quv materiallarini yetkazib berishda ular endi qat'iy tartib-qoidalar bilan cheklanmaydi. Agar bunday tartiblar, xususan, o'qituvchilar, talabalar va o'quv muhiti uchun mos bo'lsa, o'qitish va o'qitish jarayonida qo'llash amaliy bo'lsa va qo'llash mumkin bo'lsa, protseduralar oldindan belgilangan o'quv va ta'lim maqsadlariga erishish uchun o'quv muhitini yaratadi. Ular ma'lum bir holat va shart uchun qabul qilinadi va qabul qilinadi.

Xulosa. Yuqoridagi munozaralarga kelsak, ba'zi xulosalar chiqariladi. Talabalarning ingliz tilini o'rganishini optimallashtirish uchun ingliz tili o'qituvchilari o'z o'quvchilarining kimligini - kelib chiqishi, ehtiyojlari va xususiyatlarini bilishlari kerak. Talabalar kimligini bilib, ingliz tili o'qituvchilari talabalarni mos o'quv materiallari bilan ta'minlashi kerak. Demak, ingliz tili o'qituvchilari o'z o'quvchilariga ularning o'zlari, o'quvchilari kimligi, qanday ta'lim sharoitida ekanligiga qarab mos usullarni tanlab, ularga to'g'ri munosabatda bo'lishlari kerak.

Adabiyotlar

1. Ayers, H. and Gray, F. (2000). *Classroom Management: A Practical Approach for Primary and Secondary Teachers*. London: David Fulton Publishers.
2. Brown, H. D. (2002). English Language Teaching in the "Post-Method" Era: Toward Better Diagnosis, Treatment, and Assessment. In Richards, J. C. & Renandya, W. A. (Eds.). *Methodology in language teaching: An anthology of current practice* (pp. 80-91). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. (5th Ed.). New York: Pearson Education, Inc.
4. Crawford, J. (2002). The role of materials in the language classroom: Finding the balance. In Richards, J. C. & Renandya, W. A. (Eds.). *Methodology in language teaching: An anthology of current practice* (pp. 80-91). Cambridge: Cambridge University Press.
5. Brewster, J., Ellis, G., and Girard, D. (2004). *The Primary English Teacher's Guide* (New Edition). Edinburgh Gate, Harlow, Essex: Penguin English.
6. Eyring, J. L. (2001). Experiential and Negotiated Language Learning. In Celce-Muria, M. (Ed.). *Teaching English as a second or foreign language* (pp. 333-356) (3th Ed.). South Melbourne: Heinle&Heinle Thomson Learning.
7. Goodwyn, A. and Branson, J. (2005). *Teaching English: A Handbook for Primary and Secondary School Teachers*. New York: RoutledgeFalmer.
8. Harmer, J. (2001). *The practice of English language teaching* (3rd Ed.). Harlow: Longman.
9. Hedge, T. (2008). *Teaching and Learning in the Language Classroom*. Oxford: Oxford University Press.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

OTA-ONA VA FARZAND O‘RTASIDAGI DESTRUKTIV MUNOSABAT BOLALARDA AGRESSIV XULQ SHAKLLANISHI OMILI SIFATIDA

*Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna,
Toshkent davlat pedagogika universiteti Psixologiya kafedrasida dotsenti, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Mazkur maqolada bolalarda namoyon bo‘ladigan agressiv xulq va uning kelib chiqishi sabablari, bola agressiv xulq-atvorini belgilab beruvchi omillar, ota-ona bilan farzand o‘rtasidagi destruktiv munosabatlar xususiyatlari, shaxsda agressiv xulqning shakllanishida oila muhitining o‘rni masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: oila, ota-ona, farzand, agressiya, xulq-atvor, jismoniy jazo, destruktiv munosabat.

ДЕСТРУКТИВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ

*Абдуллаева Дилбар Убайдуллаевна,
доцент кафедры «Психология» Ташкентского государственного педагогического университета, доктор философии в области психологических наук (PhD)*

Аннотация: В данной статье описаны агрессивное поведение детей и его причины, факторы, определяющие агрессивное поведение ребенка, роль семейного окружения в формировании агрессивного поведения у человека, особенности деструктивных отношений между родителями и детьми.

Ключевые слова: семья, родитель, ребенок, агрессия, поведение, физическое наказание, деструктивное отношение

DESTRUCTIVE RELATIONSHIPS OF PARENTS AND CHILDREN AS A FACTOR IN THE FORMATION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN CHILDREN

*Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna,
associate professor of the Department "Psychology", Tashkent State Pedagogical University, PhD in Psychology*

Abstract: This article describes the aggressive behavior of children and its causes, the factors that determine the aggressive behavior of the child, the role of the family environment in the formation of aggressive behavior in humans, the features of destructive relationships between parents and children.

Key words: family, parent, child, aggression, behavior, physical punishment, destructive attitude.

Kirish. Oila va oilaviy munosabatlar, ayniqsa, ota-ona va farzand o‘zaro munosabatlari masalasi jamiyat jamiyati taraqqiyotining eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelgan. Jamiyat rivojlanib borgan sari bu muammoning ahamiyati yanada ortib boraveradi. Shaxsni har jihatdan barkamol qilib shakllantirish oilaviy munosabatlarga, oilada ona - bola munosabatlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligiga, oilaviy tarbiya asoslariga ko‘p jihatdan bog‘liq.

Farzand tarbiyasi inson hayotidagi eng mas‘uliyatli, eng qiyin va eng nozik masala. Chunki, ota yoki onaning har bir so‘zi yoki ularning o‘zlari uchun ahamiyatsizdek tuyulgan har bir hatti-xarakati bola uchun uning xarakterida qaysidir ijobiy fazilat yoki nuqsonni shakllantirishi mumkin.

Hozirda yoshlar orasida ko‘p uchrayotgan jinoyatchilik, zo‘ravonlik, o‘z joniga qasd qilish kabi holatlarning tub negizida agressiya yotadi. Shu nuqtai-nazardan shaxsda namoyon bo‘ladigan agressiv xulq va uning kelib chiqishi sabablarini o‘rganish mutaxassislar oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda agressiv xarakterli bolalar soni ortib borayotganligi psixologiyadagi dolzarb muammolar qatoridan joy egallashiga sabab bo‘ldi. Bolalarda agressiv xatti-harakatlarni vujudga kelishi murakkab va ko‘p qirrali jarayon

bo'lib, unga ko'pgina omillar o'z ta'sirini o'tkazadi.

Shaxsda agressiv xulqning shakllanishida oila muhitining o'rnini kattadir. Ota-onaning farzandi xatosiga nisbatan reaksiyasi, ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar xarakteri, oiladagi garmoniya yoki disgarmoniya darajasi, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlar oilada va undan tashqarida bola agressiv xulq-atvorini belgilab beruvchi hamda uning balog'at yillarida atrofdagilar bilan quradigan munosabatlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Ba'zi oilalarda ota-ona bilan farzand o'rtasidagi munosabatning ijobiy psixologik iqlimda emasligi, ular o'rtasidagi kelishmovchiliklar, nizolar bolalarda agressiv xulq-atvorning shakllanishiga olib keladi.

Bir necha tadqiqotlar "ota-ona va bola" juftligidagi negativ munosabatlar va bolaning agressiv reaksiyalari o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatgan. Agar bola ota, ona yoki ularning ikkisi bilan ham yomon munosabatda bo'lsa, ota-ona uni nima uchun layoqatsiz deb hisoblashini tushunmasa, ota-onaning qo'llab-quvvatlashini his qilmasa, bunday holda uning jinoyat yo'liga kirib ketishi ehtimoli yuqori bo'ladi, o'zini boshqa bolalarga qarshi qo'yadi, u o'zini ota-onasiga nisbatan agressiv tutadi. Dj.Shtaynmetsning fikriga ko'ra, siyosiy doirada buyurtma asosida qotillik sodir etadiganlar yoki o'z joniga qasd qiluvchilarning aksariyati farzand taqdiri bilan qiziqmaydigan yoki ajrashib ketib, bolaning taqdiriga befarq qaragan oilalardan chiqqanligi tasdiqlangan. Onalari bolaligida e'tiborsiz qoldirgan va o'z ota-onasidan zarur mehri olmaydigan qizlar o'zlari ona bo'lganlarida bolalarini jazolab tarbiyalashga va o'z agressiyasini aksariyat hollarda ularga sochishga moyil bo'lar ekan.

Mashhur psixolog Freda Getting "Oiladagi agressiv bolalarni o'rganish" bo'yicha olib borgan maxsus tadqiqotining natijalariga ko'ra, noto'liq oilalarda o'ta qahrli, qo'pol, agressiv va shu bilan birga voyaga yetmagan jinoyatchilar kelib chiqayotganligini alohida ko'rsatib o'tgan. Uning ta'kidlashicha to'liq oilalarda ham, noto'liq oilalarda ham sog'lom yoki nosog'lom oilaviy muhit mavjud bo'ladi. Oiladagi doimiy janjallar, mojarolar oilada nosog'lom muhitni vujudga keltiruvchi bosh omillardir. Nosog'lom oila muhitida asosiy e'tibor o'zaro ziddiyatlarga qaratilganligi sababli bunday oilada bola tarbiyasi ko'pincha tahdid va jismoniy jazolashdan iborat bo'ladi. Nosog'lom oila muhitida tarbiyalanayotgan bolalar oiladagi doimiy ziddiyatlardan bezib, ko'pincha ko'chaga chiqib ketadilar. Ko'chada bevaqt yurgan bolalarning aksariyati esa sodir etilgan jinoyatlarning ishtirokchilari bo'lib qolmoqda. Bunday holat ularning ruhiyatidagi buzilishlar ta'sirida yuz beradi.

Metod. Ota-ona mas'uliyati bilan bolalar agressivligi o'rtasidagi bog'liqlikning o'ziga xosligini Bridjit Djons va uning hamkasblari tomonidan o'tkazilgan tajribalar ham yaqqol ko'rsatib bergan. Tadqiqotchilar laboratoriya sharoitida 15, 21 va 39 oylik bolalarning onalari va boshqa bolalar bilan bo'lgan munosabatlarini kuzatadilar. Boshqa ko'plab parametrlar qatorida bola yig'laganidan yoki ko'tarishni so'rganidan so'ng ona uni qancha vaqtda qo'lga olishi ham hisobga olinadi. Onasi qo'lga olishga shoshilmagan bolalar, onasi yig'laganda va chorlaganda tezda javob bergan bolalarga nisbatan o'zini agressivroq tutishgan.

Oilaviy boshqaruv xarakteri, ota-onalarning farzandini "to'g'ri yo'lga solishi" yoki uning xulq-atvorni o'zgartirishiga qaratilgan harakatlari ijtimoiy psixologlarning qiziqishiga sabab bo'ladigan muammolardandir. Bu borada mutaxassislar uch xil tipdagi ota-onalarni ajratib ko'rsatishgan:

Ba'zi ota-onalar bola tarbiyasiga kamdan-kam aralashadilar: ular tarbiyalashda ongli ravishda aralashmaslik siyosatini qo'llaydilar, ya'ni bolaga o'zi istaganidek ish tutishga yo'l qo'yib beradilar yoki shunchaki unga hech qanday e'tibor qaratmaydilar, bolaning fe'l-atvori to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida ham o'ylamaydilar.

Ayrim ota-onalar esa bola tarbiyasiga tez-tez aralashadilar: ular bolani goh rag'batlantiradilar (ijtimoiy normalarga xos xulq-atvor uchun), goh jazolaydilar (qabul qilib bo'lmas agressiv xulq-atvori uchun).

Ba'zi bir ota-onalar farzandini ongsiz ravishda agressiv harakatlar uchun rag'batlantirib, aksincha jamiyatda qabul qilingan fe'l-atvor uchun jazolab qo'yadilar. Bilib-bilmay amalga oshirilgan bunday mustahkamlash agressiv xulq-atvorning shakllanishini belgilab beradi.

Oilaviy boshqaruv amaliyoti va bolalarning agressiv xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishda tadqiqotchilar asosiy diqqatni ota-onalarning bolalar xulqini nazorat qilishi, qattiqqo'lligi va jazoning xarakteriga qaratadilar. Umumiy natijalar ota-onaning qattiqqo'llik bilan bolani jazolashi va bolaning yuqori darajadagi agressivligi o'rtasida bog'liqlik borligini ko'rsatgan.

Edvard Erons va uning hamkasblari agressivning bir qator parametrlari va shakllanishi

o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash yo'lida longityud tadqiqotlar o'tkazadilar. E.Erons va hamkasblarining aniqlashicha, ota-onalar tomonidan qattiq jazo oladigan bolalar tengdoshlari tomonidan agressivroq deb xarakterlanganlar. Jazolarning ta'siri uzoq muddatli hisoblanadi. Bolalar bilan o'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, 8 yoshligida bolaga nisbatan qattiqqo'llik bilan qo'llanilgan jazolar ularning 18 va 30 yoshligidagi agressiv xulq-atvori bilan korrelyatsiya bergan. E.Eronsning xulosasiga ko'ra 8 yoshda qattiq jazolanarlarning ko'pchiligi 30 yoshda o'z bolalariga nisbatan agressivligini baholash bilan ijobiy korrelyatsiya qilingan.

Dj.Patterson va Stauthamer-Leber oilaviy boshqaruv xarakteri va bolalardagi assotsiallik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan. Tadqiqotchilar 4, 7 va 10-sinfda o'qiydigan 200dan ortiq o'g'il bolalarning oiladagi munosabatlarini tahlil qilgan. Odatda o'g'lining xulq-atvorini kuzatib bormagan va jazolashda nomuntazamlikka yo'l qo'ygan ota-onalarning farzandlari o'zlarini assotsial ravishda tutishgan. Dj.Patterson va Stauthamer-Leber o'z ishlari natijasini quyidagicha tushuntiradilar: "Assotsial bolalarning ota-onalari ularning vaqtini qanday o'tkazishlariga va do'stlarining kimligiga befarq munosabatda bo'ladilar. Mabodo bunga e'tibor berib qolsalar ham ko'p hollarda aql o'rgatish, urishish va po'pisa qilish bilan cheklanadilar bu esa samarali natijaga olib kelmaydi".

Jismoniy jazo - mohiyatan olib qaraganda, jismoniy agressiya ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunda bolani urganda paydo bo'ladigan og'riq va shu og'riqdan qo'rqish tuyg'usi bilan, shuningdek bola shaxsini yerga urish, kamsitish bilan bog'liq bo'lgan psixologik shikast yetkazishdan iborat bo'lgan holat kuzatiladi. Jismoniy jazo qaysi shaklda bo'lishidan qat'iy nazar, u bola hayoti va sog'lig'iga xavf soladi. Bolaga nisbatan jismoniy jazo qo'llash bola tomonidan ijtimoiy xulq-atvor meyorlarining o'zlashtirilishini sekinlashtiradi, unda tashabbuskorlikning rivojlanmasligiga, mutelik, itoatkorlik, yolg'onchilik, tajovuzkorlik, xavotirlanish kabi illatlarning ortishiga olib keladi. Bola boshqalar bilan munosabatda qo'pollik va zo'ravonlikka moyillik sezadi.

Jazoko'phollardasalbiysamarabersa-da, ba'zida xulq-atvorni modifikatsiyalashtirishdagi foydali vosita bo'lib xizmat qilishi ham mumkin. Tajribalarning natijalari shuni ko'rsatadiki, jazolar aniq prinsiplar asosida qo'llanilsa, ular albatta xulq-atvorning barqaror o'zgarishini ta'minlashi mumkin. Jazo bevosita bolaning xulqidan kelib chiqishi va har gal bolaning nojo'ya qiligidan so'ng muntazam ravishda amalga oshirilishi zarur. Nojo'ya harakat va jazo o'rtasidagi vaqt oralig'i qisqa bo'lishi kerak, chunki xatodan keyin darhol berilgan jazo ma'lum bir xulq-atvor modeli ta'qiqlanishi muhimligini anglatadi, kechiktirilgan jazo esa buning aksidir.

Eng ijobiy holat sifatida mutaxassislar bolaning jazolashga loyiq bo'lgan salbiy xulq-atvoriga alternativ xulq-atvor taklif qilishni tavsiya etadilar. Masalan, bola kattalarning gapini tez-tez bo'lib turadi. Agar ota-ona unga tushuntirmay jazo bersa, bola unga gapirish man etilyapti deb o'ylashi va unda norozilik yuzaga kelishi mumkin. Ota-ona bolaga kattalarning gapini bo'lish yaxshi emasligini tushuntirib, bola ularning e'tiborini talab qilgan paytda unga javob berib borsalar, u bunday vaziyatlarda adekvat ijtimoiy ko'nikmalarni namoyon qilishni o'rganishi mumkin.

Xulosa. Umuman, har qanday jazo tushuntirib berilishini taqazo etadi. Agressiv xulq-atvor shakllanishida oiladagi xulqiy modellarning roli kattaligini inobatga olgan holda ota-onalar o'zlarining xulqini nazorat qilishlari lozim. Ijtimoiylashuv jarayonida bolalarni tarbiyalash vositasi sifatida jismoniy jazolarni qo'llashning o'ziga xos "xavfi" mavjud. Birinchidan, bolaga jazo beruvchi ota-ona ular uchun agressivlik namunasi bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchidan, meyoridan ko'p jazolanadigan bolalar ota-onadan nari yurishga yoki ularga qarshilik qo'rsatishga intiladilar. Ustiga-ustak, agressiv munosabat oxir-oqibat bolani "haqiqatdan ham jazolanishi zarur bo'lgan favqulotda xulq-atvorni namoyish qiluvchi va ma'qullovchi odamlar" kompaniyasiga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, agar jazo bolalarni qattiq hayajonlantirsa yoki xafa qilsa, ular jazolanishlarining sababini unutib qo'yishlari mumkin. Bu esa jamiyat tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirishiga halaqit beradi.

Shunday ekan bu boradagi olib borilayotgan ishlar samaradorligini yanada oshirish, oilada sog'lom muhitni shakllantirish, ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish va shu orqali o'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlash jamiyatimizning har bir a'zosining asosiy va muhim vazifasi bo'lmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'uxati

- Абдуллаева Д. У. Оилада тарбия шакллариининг бола шахси шаклланишига таъсири. Барқарорлик ва уетакчи tadqiqotlar. Onlayn ilmiy jurnal. № 12. В. 492-495
- Бандура А., Уольтерс Р. Подростковая агрессия. // Перевод с англ. - М.: «Апрель – Пресс», 2000.
- Берковиц Л. Агрессия. Прицины, последствия и контроль. М.: «Прайм ЕВРОЗНАК», 2007.
- Берон Р, Ричардсон Д. Агрессия. // Перевод. с англ. - Санкт-Петербург: «Питер», 2001.
- Конард Л.З. «Агрессия» - Москва. 2009.
- Ismoilova N., Abdullayeva D. Ijtimoiy psixologiya: O'quv qo'llanma. –Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013. -168 b.
- Абдуллаева Д. У. Оилада тарбия шакллариининг бола шахси шаклланишига таъсири. Барқарорлик ва уетакчи tadqiqotlar. Onlayn ilmiy jurnal. № 12. В. 492-495

MOTIVATSIYANI O'RGANISHDA MOTIVATSION KONSEPSIYALARINING AHAMIYATI

Abdurasulov Rustam Abduraimovich
JizzaxDPU professori, psixologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada motivatsiyani o'rganishda motivatsion konsepsiyalar va yosh bokschilarning yutuqqa erishishida motivatsiyaning ahamiyati borasida olib borilgan tadqiqot natijalari haqida fikr yuritilgan bo'lib, boks texnikasini mahorat bilan egallash, jangning taktik tizimini yuqori saviyada amalga oshirish uchun bokschidan mashg'ulotlar va mashqlar jarayonida qat'iyatli bo'lishni, irodaviy sifatlarini ko'rsatishda motivatsiyaning or'ni va ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'z: Sportchi, motivatsiya, konsepsiya, motiv, muvaffaqiyat.

ЗНАЧЕНИЕ МОТИВАЦИОННЫХ ПОНЯТИЙ В ИЗУЧЕНИИ МОТИВАЦИИ

Abdurasulov Rustam Abduraimovich
профессор Джизакского ДПУ, доктор психологических наук

Аннотация. Mazkur maqolada motivatsiyani o'rganishda motivatsion konsepsiyalar va yosh bokschilarning yutuqqa erishishida motivatsiyaning ahamiyati borasida olib borilgan tadqiqot natijalari haqida fikr yuritilgan bo'lib, boks texnikasini mahorat bilan egallash, jangning taktik tizimini yuqori saviyada amalga oshirish uchun bokschidan mashg'ulotlar va mashqlar jarayonida qat'iyatli bo'lishni, irodaviy sifatlarini ko'rsatishda motivatsiyaning or'ni va ahamiyati ochib berilgan.

Ключевые слова: Спортсмен, мотивация, концепция, мотив, успех.

THE SIGNIFICANCE OF MOTIVATION CONCEPTS IN THE STUDY OF MOTIVATION

Abdurasulov Rustam Abduraimovich
JizzakhDPU professor, doctor of psychology

Annotation. This article discusses motivational concepts in the study of motivation and the results of research on the importance of motivation in the achievement of young boxers. The role and importance of motivation in showing the qualities of being obedient and willful has been revealed.

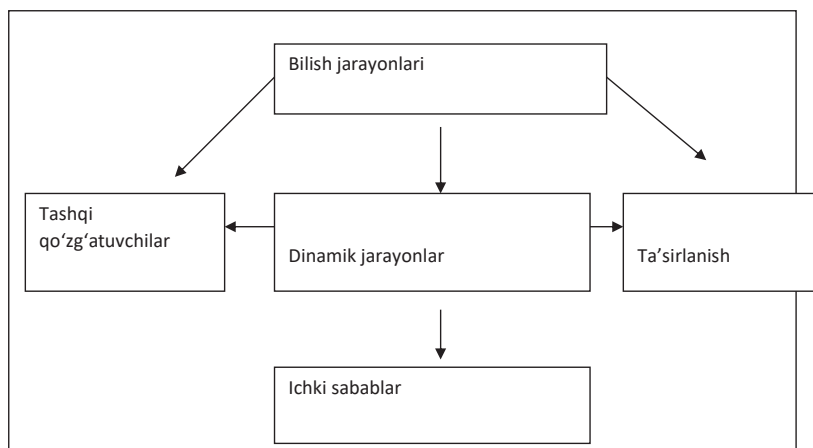
Key words: Athlete, motivation, concept, motive, success.

KIRISH

Motivatsiyani o'rganish jarayonida bir qancha psixologik savollarga duch kelamiz, bu savollarga javob berishni qiyinligi shundaki, zamonaviy umumiy psixologiyada ham, sport psixologiyasida ham inson harakatlarining motivatsiyasi muammosiga hamon aniq bir yechim topilmagan.

Motivatsiyani o'rganishda eng samarali yondashuv Madsenning motivatsion sintez konsepsiyasi bo'lib, unda yigirmata eng ahamiyatli zamonaviy motivatsiya nazariyasini taqqoslab o'rganishga qaratilgan va ularni tahlil qilishga harakat qilingan.

Bunda o'zida barchasini tashkil qiluvchi "aniqlovchi multiob'ektiv model" sifatidagi deduktiv tizim haqida gap ketadi, ya'ni mustaqil hisob qurilmasi yordamida tahlil qilishga imkon beradi. Mazkur yaratilgan deduktiv nazariya psixologiyaning ko'plab sohalarida foydalanib kelinmoqda (1-rasm).

1-rasm. Madsenning motivatsion tizimi chizmasi.

Ushbu konsepsiyaga muvofiq motivatsiya bilim (kognitiv) va dinamik jarayonlarning o'zaro harakatlari asosida inson ongida yuzaga keladi, insonning ichki va tashqi muhitida hamda tug'ma va orttirilgan sifatlarning umumiylikida aniqlanadi. Fikrimizcha, Madsen nazariyasi inson motivatsiyasini rivojlanish jihatini yetarlicha ta'kidlab bermagan, orttirilgan sifatlarning tushunchasi esa, aksincha keng yoritilgan.

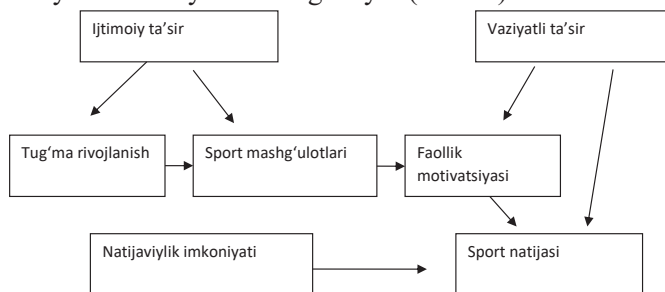
Bundan kelib chiqib, faraz qilish mumkinki, bilish va dinamik jarayonlar individning ko'rsatmasi (ustanovka) bilan kuchli bog'liq bo'lib, bu termin sobiq sovet psixologiyasida D.N.Uznadze maktabi va sport psixologiyasi namoyondasi V.G.Norakidze ishlarida ko'zga tashlanadi. Ko'rsatma psixologiyasi ikkinchi muhim konsepsiya bo'lib, unda sport faoliyati motivatsiyasiga ta'rif berishda muhim hisoblanadi.

Uchinchi konsepsiya Atkinsning natijaviylik motivatsiya nazariyasi bo'lib, inson motivatsiyasida muvaffaqiyatning rolini aniqlash uchun maxsus savollar qo'llaniladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Sport faoliyatida motivatsiyaning roli qanday ifodalangani. Sportda natija bu mashg'ulot muayyan tanlovga va iste'dodning ma'lum qismiga shartlanganligiga asoslanadi, ya'ni biz buni morfologik, fiziologik va psixologik xarakterning tug'ma orttirilgan sifatlarning umumiylik sifatida tushunamiz. Mashg'ulotning maqsadi natijaga erishishning muayyan qobiliyati hisoblanib, potensial xarakterga ega va faqat natijaga erishish imkoniyatini ifodalaydi.

Natijaning o'ziga xos ishga tushirish mexanizmi natijaviylik motivatsiyasi hisoblanadi. Shuni aytish mumkinki, motivatsiyaning tarkibiy qismi natijaga erishishga yo'l ochadi. Ma'lum darajada va ba'zi sharoitlar, ya'ni energiya zaxirasini, vaziyatga qayishqoqligini, o'zini tutish shaklini kiritish orqali individning natijaga erishish qobiliyatini o'stirish mumkin. Bunda asosan motivatsiya savollariga javob topish muhim hisoblanadi, chunki motivatsiya sport faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi (2-rasm).

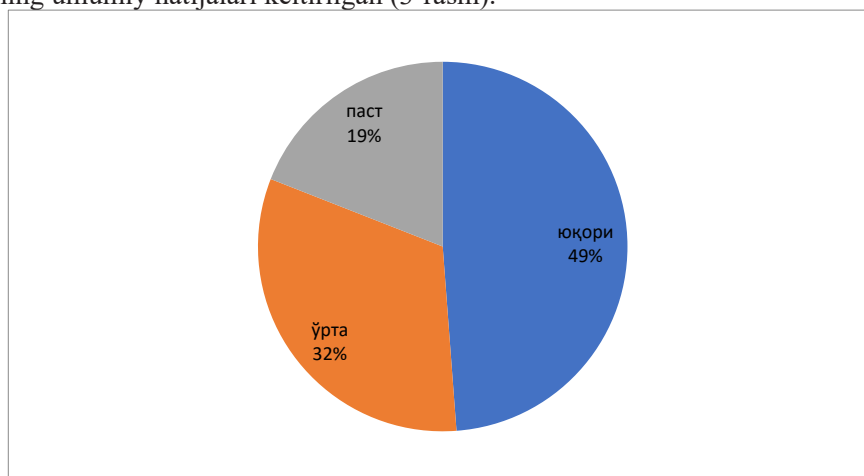

2-rasm. Sport natijasining asosiy determenanti chizmasi.

NATIJALAR.

Bolalar va o'smirlar sport maktablari yosh bokschilarining yutuqqa erishishida motivatsiyaning roli va ahamiyatini o'rganishda biz T.Ellersning shaxsning muvaffaqiyatga bo'lgan motivatsiyasi metodikasidan foydalandik. Tadqiqot ishlarida Jizzax shahri, Sh.Rashidov va Paxtakor BO'SM yosh bokschilari ishtirok etdilar. Quyida o'tkazilgan

tadqiqotning umumiy natijalari keltirilgan (3-rasm).

3-rasm. Yosh bokschilarning muvaffaqiyatga bo'lgan motivatsiyasi natijalari

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, aytish joizki, BO'SM yosh bokschilarida muvaffaqiyatga bo'lgan motivatsiya turlicha ifodalandi, buni biz tadqiqot natijalaridan ham ko'rishimiz mumkin.

Olingan natijalarni izohlashda T.Ellersning shaxsning muvaffaqiyatga bo'lgan motivatsiyasi metodikasining mazmun mohiyatidan kelib chiqqan holda tadqiqotda ishtirok etgan o'quvchilarning o'quvchilarni mashg'ulotga munosabati motiviga ahamiyat qaratdik:

1-jadval

Yosh bokschilarning muvaffaqiyatga bo'lgan motivatsiyasi bo'yicha tadqiqot natijalari

№	Motivatsiya omili	Jizzax n=22			Sh.Rashidov n=23			Paxtakor n=28		
		O'rtacha	Yuqori	Juda yuqori	O'rtacha	Yuqori	Juda yuqori	O'rtacha	Yuqori	Juda yuqori
		16%	52%	32%	8.3%	33.3%	58.4%	13.3%	46.7%	40%
2	O'quvchilarning mashg'ulotga munosabati	4,0	13,0	6,0	2,1	7,0	14,0	4,1	11,7	10,0

O'quvchilarning mashg'ulotga munosabati omili bo'yicha olingan natijalar asosida quyidagi fikr mulohazalarni bildirish mumkin. Yosh bokschilarni muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasida ushbu omil Jizzax shahar BO'SM o'quvchilarida o'rtacha daraja – 4,0 ball, yuqori daraja – 13,0 ball, juda yuqori daraja esa – 6,0 ball natijani ko'rsatdi.

Bu natijalar asosida aytish joizki, o'quvchilarning futbol mashg'ulotlariga bo'lgan munosabati umumiy daraja bo'yicha yuqori darajani ko'rsatib turibdi. Bu esa o'quvchilarning mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqish-larining yuqoriligi va mashg'ulotga ma'suliyat bilan yondoshishlaridan dalolat beradi, chunki ularning individual mahoratini oshishi mashg'ulotlarga bo'lgan ijobiy munosabatlarga bog'liq.

Mazkur omil Sh.Rashidov tumani BO'SM o'quvchilarida 2,1ball o'rtacha daraja, yuqori daraja 7,0 ball, juda yuqori daraja esa 14,0 ballni tashkil qildi. Olingan natijalarga asoslanib, Sh.Rashidov tumani BO'SM o'quvchilarining mashg'ulotga bo'lgan munosabatini juda yuqori ekanligini ta'kidlash joiz. Bu esa o'z navbatida Sh.Rashidov tumani BO'SM boks mashg'ulotlari yuqori saviyada tashkil etilishi va murabbiylarning tajribali ekanligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, Sh.Rashidov tumani BO'SM o'quvchilarining tadqiqot jarayonida ko'rsatgan natijalari bejiz emas, chunki bu BO'SM o'quvchilarining Respublikada munosib ishtirok etib kelayotgan jamoalardan hisoblanadi.

O'quvchilarning mashg'ulotga munosabati omili Paxtakor tumani BO'SM o'quvchilarida ham o'rganildi. Tadqiqot natijalari Paxtakor tumani BO'SM o'quvchilarida quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ldi: mazkur omilning o'rtacha darajasi 4,1 ballni, yuqori darajasi 11,7 ball, juda yuqori darajasi 10,0 ballni tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar asosida aytish mumkinki, Paxtakor tumani BO'SM o'quvchilarining mashg'ulotga bo'lgan munosabatlari ijobiy jihatdan namoyon bo'ldi, bu esa o'quvchilarning boks mashg'ulotlari

jarayonini tashkil etilishidan qoniqishlarini, individual mahoratlarini oshirishida muhim ekanligidan dalolatdir. (1-jadvalga qarang).

XULOSA

Aytish joizki, millionlab muxlislarni o'ziga jalb eta olgan boksning o'ziga xos jihatlari bo'lib, unda ko'proq boksning texnik-taktik jihatlari muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Biroq, boks texnikasini mahorat bilan egallash, jangning taktik tizimini yuqori saviyada amalga oshirish uchun bokschi dan mashg'ulotlar va mashqlar jarayonida qat'iyatli bo'lishni, irodaviy sifatlarini ko'rsatishni talab qiladi. Shu jihatdan ham yosh bokschilarda muvaffaqiyatga erishishida qat'iyatlilik omili muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Abdurasulov R.A. Interests and motivations of students in oriental wrestling and boxing. Progressive Academic Publishing EJPR. Vol.4 No.2, 2017. European Journal of Psychological Research (EJPR): Accepted Papers. -B.11-18.
- 2.Abdurasulov R., Baxromov O. Yosh sportchilarning sport mashg'ulot-lariga bo'lgan qiziqish motivlari.// Psixologiya, Buxoro.№ 4, 2019. 58-60 bet.
- 3.Abdurasulov R., Baxromov O. Yosh futbolchilarning yutuqqa erishish-da motivatsiyaning ahamiyati.// Psixologiya, Buxoro. № 4, Ilmiy jurnal 2020. 70-74 bet.
- 4.Leontev A.N. Potrebnost, motivi, emotsii.-M.:MGU.1971.
- 5.Norakidze V.G. Eksperimentalnie dannie issledovaniya nekotorig osobennostey lichnosti sportsmena.// V kn. P.A.Rudika i dr. "Psixologiya i sovremenniy sport".-M.:FiS.1973.-S.239-244.
- 6.Piloyan R.A. Motivatsiya sportivnoy deyatelnosti.-M.:FIS. 1984.104s.
- 7.Fayzullayeva.A. Motivatsionnaya samoregulyatsiya lichnosti.- T.:Fan.1987.136s.

SHAXS KAMOLOTIDA INTELLEKTUAL FAOLIYATINING INDIVIDUAL-TIPOLOGIK FARQLARI

Avlayev Orif Umirovich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Psixologiya kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari doktori (P.hD)

<https://orcid.org/0009-0003-8342-1774>

Annotasiya. Mazkur maqolada shaxs kamolotida intellektual faoliyatining individual-tipologik farqlarini nazariy-amaliy jihatdan asoslab berilgan. Bunda shaxs kamolotida intellektual faoliyatining individual-tipologik farqlarini maxsus metodikalar orqali tashxis etilgan va tuplangan empirik natijalari tahlil etilgan. Ya'ni, shaxs sosial intellektual faoliyatidagi individual-tipologik farqlar ikkita asosiy muammo atrofida guruhlanadi: turli yoshdan iborat talabalar muhitida intellektual faoliyatida dominant komponentini aniqlash va o'rganilayotgan fenomenning unumli rivojlanishini ta'minlaydigan sharoitlarni aniqlandi. Shaxs kamolotida intellektual faoliyatining individual-tipologik farqlari yaratildi. To'plangan natijalar asosida xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Talaba, kamolot, sosial-operasional, sosial-aksiologik, sosial-ekstravert, sosial-emosional, sosial-uyg'un, sosial-konkret, sosial-mavhum.

Shaxs kamolotga erishishini ta'minlash muammosi insoniyatning azaliy ezgu niyati bo'lib, ijtimoiy - tarixiy taraqqiyot davrining barcha bosqichlarida o'zining birlamchiligi, o'ta dolzarbligi bilan alohida ijtimoiy, ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy ahamiyat kasb etib kelgan. Xuddi shu boisdan inson shaxsi, uning kamoloti, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, faoliyat, tajriba, bilim, ko'nikma, malakalar, ijtimoiy munosabatlarning roli masalalarini hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy talablar va ehtiyojlarni hisobga olgan holda ilmiy asosda o'rganish shaxs kamolotini ta'minlash mexanizmlarini aniqlash va samarali shakl, usul, vositalarni ishlab chiqish uchun zarur hisoblanadi. Hozirgi kunda shaxs va uning kamolotini ta'minlovchi omillarni o'rganish sohasida bir tomondan differensiasiya hodisasi yuz bermoqda, ikkinchi tomondan esa, inson taraqqiyotining sintetik (umumlashtirish) tavsifi bo'yicha integratsiya holati ko'zga tashlanmoqda. Inson bir qator fanlarning tadqiqot ob'ekti ekanligini jamlangan holda, ixcham, yaxlit tarzda tasavvur etish uchun uni sosial va sosiobiologik jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq. Shaxsning turli yosh davrlaridagi ta'lim-tarbiya olishi, kasb-hunar egallashi, mehnat faoliyatining turli davrlaridagi rivojlanishi darajasi bilan sosial intellekt determinanti orasida quyidagi qarama-qarshiliklar mavjud:

- shaxsning kamoloti va uning sosial intellektual faoliyatini amalga oshirishi darajasi;
- insonning sosial intellektual faoliyati fenomeni tuzilishining murakkablashishi va uning namoyon bo'lishidagi psixologik to'siqlar;
- zamonaviy hayotdagi shaxs kamolotining yangi turlarini shakllantirish va shaxsning sosial intellektual faoliyatining namoyon bo'lishi va rivojlanishini o'rganish bo'yicha ilmiy asoslangan psixologik yondashuv yo'qligi;
- shaxsning sosial intellektual faolligini erta aniqlash uchun konsepsiya ishlab chiqish zarurligi, uning nazariy va metodologik asoslarini belgilash, shaxsning yuqori darajada rivojlanishini psixologik qo'llab-quvvatlash uchun eksperimental dasturlar yaratish;
- shaxsning sosial intellektual faolligi uning tipologiyasini, yoshini va jinsini hisobga olgan holda rivojlanishini psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash amaliyotiga ilmiy va uslubiy yordam yetishmasligi.

Shaxsning kamolotga erishishini harakatlantiruvchi kuch sifatidagi sosial intellektning ob'ektiv va sub'ektiv determinantlarining o'rganish yo'nalishlarida ham ilmiy — amaliy tadqiqot ishlarini olib borish dolzarblilik kasb etadi. Bunda shaxs kamolotga erishishining bosqichlari, manbalari, asoslari, omillari korrelyatsiyasini ilmiy tahlil qilish asosida ularning samaradorligini oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotida yuz berayotgan keskin o'zgarishlar sifat jihatidan yangi va nisbatan murakkab bo'lgan vazifalarni qo'yimoqda, bunda shaxs ijtimoiy intellektining rivojlanish darajasi, uning aqliy imkoniyatlari regulyatori, axloqiy jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Shaxsda kamolotida sosial intellektning dinamikasi va tarkib topishi hamda shakllanishiga qaratilgan tadqiqotlar xorijlik olimlar E. Torndayk, F. Moss, T. Xant, G. Ollport, L. Terstoun, D. Veksler, Dj. Gilford, G. Ayzenk, P. Selov va Dj. Meyer, V. Keller, K. Dunker, M. Vertgeymer,

Dj.Kempion, U.Charl'zvort, J.Piaje, Dj.Brunner, L.Levi-Bryul', R. Sternberglar tomonidan amalga oshirilgan. Shuningdek, R.Nemov, A.Luriya, L.Vigotskiy, S.Rubinshteyn, V.Shadrikov, L.Venger, V.Aseev, K.Abul'xanova-Slavskaya, D.Lyusin, Ye.Xlistova, Ye.II'in, B.Anan'ev, Ye.Stepanova, B.Velichkovskiylar kabi rus olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarda intellekt – inson aqliy faoliyatining muayyan shakli sifatida o'rganilib, uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ochib berilgan.

METOD. Tadqiqotni amalga oshirish uchun suhbat, kuzatish, bahs-munozara, test metodlaridan, shu jumladan, intellekt test metodikalarining subtestlaridan foydalanildi. Natijalarni qayta ishlashda matematik statistika metodlarining qo'llanildi, sifat tahlili va ma'lumotlarning komp'yuterda qayta ishlandi, empirik ma'lumotlarning ko'p bosqichli qayta ishlanishi va interpretatsiyasi, ularning statistik ahamiyatligi va boshqa tadqiqotlar ma'lumotlari bilan taqqoslandi. Ma'lumotlarni statistik qayta ishlash SPSS 22.0 dasturlari yordamida amalga oshirildi.

TADQIQOT NATIJALARI. Shaxs sosial intellektual faoliyatidagi individual-tipologik farqlar ikkita asosiy muammo atrofida guruhlanadi: turli yosh vakillaridan iborat talabalar muhitida intellektual faoliyatni strukturaviy tashkillashtirishning dominant komponentini aniqlash va o'rganilayotgan fenomenning unumli rivojlanishini ta'minlaydigan sharoitlarni aniqlash.

Tadqiqotlar olib borishda biz tomonimizdan shaxs intellektual faoliyatining nazariy modeli ishlab chiqildi va u shaxs intellektual faoliyatini strukturaviy tashkillashtirishning individual-tipologik farqlarini tahlil qilish imkonini berdi.

Strukturaviy tashkillashtirishni tahlil qilishda biz quyidagi qoidalarga amal qildik:

- shaxs intellektual faoliyatining paydo bo'lishi, shakllanishi va qulashi jarayonlari mavjud;

- shaxs intellektual faoliyati o'quv, mehnat, jamoat va boshqa faoliyat turlari bilan bog'liq;

- shaxs intellektual faoliyatining strukturaviy komponentlari biri ikkinchisiga aylanib turib (ehtiyotlar motivlarda konkretlashadi, harakat operatsiyaga aylanishi mumkin va aksincha), har doim funksiyalarini alishtirib turadi;

- shaxs intellektual faoliyati tipi dastlab o'zining tashqi formasida insonlar o'rtasidagi tajriba almashish jarayoni sifatida vujudga keladi va shakllanadi, so'ngra esa uning asosida alohida shaxsning intellektual faoliyatini strukturaviy tashkillashtirishdagi tipologik, obraz va tushunchalarga tayanadigan farqlar shakllanadi.

- shaxs intellektual faoliyatining strukturasi kelib chiqqan holda, uning komponentlarining o'zaro aloqalari va rivojlanish darajasi (past, o'rta va yuqori) strukturaviy tashkillashtirishning tipologik farqlarini beruvchi asosiy ko'rsatkichlarini aniqlaymiz. Strukturaviy komponentlar ko'rsatkichlar o'rtasidagi yaqin korrelyasion aloqalar psixologik fenomen sifatida shaxs intellektual faoliyatining barqaror ichki tashkillashtirilishini aks ettiradi.

Matematik tahlil yuqori omillik yuklamasiga ($p \geq 0,05$) ega bo'lgan va shaxsning intellektual faoliyatida ko'rinadigan teran omillarni yuzaga chiqardi. Omillik yuklamasi omil va omillashtirilayotgan o'zgaruvchan o'rtasidagi korrelyasiya koeffisientidir. Omillik yuklamasi yuqori bo'lganida o'zgaruvchan mazkur omil bilan bog'liq va muvofiq guruhga kiradi (u orqali shaxs intellektual faoliyati ko'rinishlarining o'ziga xos xususiyatlarini tasvirlash mumkin). Biz aniqlangan omillarning taqdim etgan modelimiz bilan mosligini tahlil qildik. Omillik yuklamasi matrisasidan ko'rinib turibdiki, shaxs intellektual faoliyatiga hammasidan ko'ra ko'proq kognitiv komponent ta'sir qiladi.

Omil tahlili shaxs intellektual faoliyatining yuqori omillik yuklamasiga ($p \geq 0,05$) ega bo'lgan va shaxs intellektual faoliyatini tashkillashtirishning aniq ifodalangan komponentlariga ega bo'lgan to'qqizta turiga mos to'qqizta omilini aniqladi.

Shaxsning sosial intellektining kognitiv komponentini aks ettiruvchi birinchi omil operatsional deb nomlandi. U ijtimoiy jarayonlarga sosial intellekt operatsiyalarini amalga oshirish qobiliyatini belgilaydi, shaxsning sosial intellektual ish ko'nikmalari va bilimlar zahirasini qay darajada egallaganligini ko'rsatadi. Uning ko'rsatkichlari ajratib ko'rsatilgan o'zgaruvchanlarning yuqori omillik yuklamasiga ega va kognitiv ko'nikmalarni belgilovchi barcha ko'rsatkichlar bilan yuqori darajada ($p \geq 0,05$) korrelyasiyalanadi: gaplarni to'ldirish (0,756); so'zni o'chirib tashlash (0,804); o'xshashliklar (0,822); arifmetik masalalar (0,651); sonli qatorlar (0,712); hududiy tasavvur (0,758); hududiy umumlashtirish (0,709); umumiy

intellekt darajasi (0,890); qobiliyatlarning amaliy rejasi (0,905); qobiliyatlarning nazariy rejasi (0,745).

Ikkinchi omil — ijtimoiy jarayonlarning aksiologik omili, motivasion komponentni ifodalaydi — ajratilgan o'zgaruvchanlarning yuqori omillik yuklamasiga ega va shaxs intellektual faoliyatini anglab yetilganligini belgilovchi barcha ko'rsatkichlar bilan yuqori darajada ($p \geq 0,05$) korrelyatsiyalanadi: maqsadlar (0,860); hayot jarayoni yoki qiziqish va hayotning emosional boyligi (0,765); hayotning najaviyiligi yoki o'z hayotidan qoniqish (0,845); o'zini kuchli shaxs degan tasavvuriga mos keladigan Men lokus nazoratining (0,801); o'zini nazorat qilish, mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish va ularni hayotga tadbir qilish qobiliyatini ko'rsatadigan Hayot lokus nazorati (0,665); hayotning anglanganligi, yo'naltiriganligi va vaqt istiqboli (0,787).

Uchinchi omil — ijtimoiylashuv jarayonlarida ekstravertlangan, motivasion komponentni ifodalovchi — introvertlangan omil — ikkichi qutbi, chunki o'zgaruvchanlar bu omilga turli belgilar bilan kirishadi: muloqotlar qadriyatlar (0,941), ish qadriyatlar (-0,865), individualistik qadriyatlar (-0,832), al'truistik qadriyatlar (0,836), o'z o'rnini belgilash qadriyatlar (-0,845), boshqalarni qabul qilish qadriyatlar (0,907).

To'rtinchi omil — ijtimoiylashuv jarayonining emosional komponentni ko'rsatuvchi emosional omil, — shaxsning ijtimoiy intellektual faoliyatining qanchalik emosional boy ekanligini ko'rsatadi. U quyidagi yuqori ahamiyatli o'zgaruvchanlarni o'z ichiga oladi: emosional xabardorlik (0,854), o'z his-tuyg'ularini boshqarish (0,868), o'zini motivatsiyalash (0,867), empatiya (0,846), boshqalarning his-tuyg'ularini tanib olish (0,724), emosional komponentning integrativ darajasi (0,948).

Beshinchi omil — uyg'un omil — quyidagi yuqori ahamiyatli o'zgaruvchanlarni o'z ichiga oladi: nazoratning ichki lokusi (0,754), hayotiy vazifalarni anglashning pastligi (0,535), hayotiy vazifalarning bir tomonga yo'naltirilganligining qat'iyligi (0,664), hayotiy vazifalarni amalga oshirishga bo'lgan ishonch, ularning faollikka yetaklovchi amaliyligi (0,628), shaxsga oid xarakteristikalarining uyg'unligi (0,908).

Oltinchi omil — konkret omil — shaxs intellektual faoliyatining amaliy tipini xarakterlaydi, konkret masalalarni yechishga yo'nalganlikni aks ettiradi (-0,903).

Yettinchi omil — mavhum omil — mavhum masalalarni yechishga bo'lgan qobiliyatning borligini izohlaydi (-0,937). Omil bo'yicha ancha yuqori baho shaxs intellektual faoliyatining mavhum komponentining ko'rsatkichini belgilaydi.

Sakkizinchi omil — intellektual-chidamli omil — stressga qarshi turish, qarshilik ko'rsatish qobiliyatini xarakterlaydi: ijtimoiy istalganlik (0,414), emosional barqarorlik (0,674), ekspressivlik (0,780), intellektual qiyinchiliklarni yengib o'tishdagi jasorat (0,614). U shaxs intellektual faoliyatining yengilligini belgilaydi.

To'qqizinchi omil — generatsiyalovchi omil (0,675) — shaxs intellektual faoliyatining mahsuldorligini aks ettiradi.

1-Jadval

Shaxs intellektual faoliyati turlarining izohlanadigan dispersiyasi

Tip	Qaromning bunlishidan keyingi ma'lumot	
	Dispersiya	Dispersiya (%)
Sosial-operasional	6,205	13,789
Sosial-aksiologik	4,819	10,709
Sosial-ekstravert	4,703	10,450
Sosial-emosional	4,527	10,059
Sosial-uyg'un	2,650	5,890
Sosial-konkret	2,021	4,492
Sosial-mavhum		
Sosial-intellektual-chidamli	1,888	4,196
Sosial-natijaviy	1,107	2,461

Shaxs intellektual faoliyati ko'rsatkichlarini saqlovchi ajratilgan omillar har xilda shakllantirilishi mumkin. Shaxs intellektual faoliyati strukturasi alohida komponentlarining ifodalanganligi masalalarni osonroq hal qilish imkonini beradi. Shaxs intellektual faoliyati jarayonida inson yaxshi ishlovchi komponentlarga tayanadi, chunki unda doimo o'zining

kuchli tomonlaridan foydalanishga intiladi.

Ajratilgan omillarning o'xshashligi bo'yicha biz shaxs intellektual faoliyatini strukturaviy tashkillashtirishning to'qqizta turini xarakterladik (2-Jadval).

2-Jadval

Shaxs intellektual faoliyatini individual-tipologik farqlari

Tur	Namoyon bo'lish xususiyatlari
Ijtimoiy operatsional	Yaxshi ijtimoiy operatsional tayyorgarlikka ega, fikrlash operatsiyalarining yuqori tezligi. Ijtimoiy masalalar aniq qo'yilganida tezda mustaqil yechim keladi
Ijtimoiy aksiologik	Texnik jihozlanishi kuchsiz, biroq intellektual faoliyatning anglashilganligi, "zaryadlanishi" yuqori, va tunning hisobiga shaxs hammami g'oyalari va fikrlari bilan zaryadlaydi va ularni amalga oshirish murakkab vazifalarni bajarish imkonini beradi
Ijtimoiy ekstravertirlangan	Shaxs vazifalarni ijtimoiy faoliyatini amalga oshirish maqsadida hal qiladi
Ijtimoiy-emotsional	Shaxs faoliyati turli xil emosional kechimmalar bilan birga kechadi, bu – yoki uni tez harakat qilishga undaydi, yo bo'lmasa konkret vazifani hal qilishdan chalg'itadi, "fikrlashning xaotikligi" ifodalangan
Ijtimoiy-uyg'un	Lokus-nazoratning qulay ifodalanishi, hayotdagi bilan belgilangan vazifalarni bajarishga qat'iy yo'nalganlik, ularni amalga oshirishga bo'lgan ishonch berilgan vazifalarni hal qilish imkonini beradi
Ijtimoiy konkret	Shaxs o'zining intellektual harakatlarini konkret dolzarb vazifalarni hal qilishga qaratadi
Ijtimoiy mavhum	Shaxs murakkab intellektual "manipulyasiyalar"ni bajarar, qonuniyatlarini izlar ekan, o'zining intellektual harakatlarini mavhum, nazariy vazifalarni hal qilishga qaratadi
Ijtimoiy intellektual-chidamli	Shaxs, intellektual faoliyatidagi omadsizliklarni "foydali kechimmalar"ga aylantirar ekan, stressga qarshi turadi, muvaffaqiyatga turtki bo'ladigan shahd paydo bo'ladi
Generatsiyalovchi	Omil bo'yicha yuqori baho olgan shaxs intellektual faoliyatining ifodalangan mahsuldorligiga ega bo'ladi

Xulosalar. Shunday qilib, shaxs kamolotida intellektual faoliyatining aniqlangan turlariga xarakteristikasiga quyidagi xulosalarni beramiz.

1. Shaxs intellektual faoliyatining sosial-operatsional turi shaxsning ijtimoiy intellektual ish ko'nikmalariga ega ekanligini ko'rsatadi va aniqlaydi: nisbatan sodda ma'lumotlar va bilimlar zahirasi; tahliliy-sintetik qobiliyatlarni, predmet va hodisalarni o'zaro taqqoslashni bilish; umumlashtirish, mavhumlashtirish qobiliyati, ilmiy tushunchalar tizimining shakllanganligi; fikrlash operatsiyalarini egallaganligi (matematik tahlil, sintez, abstraksiya, umumlashtirish, mantiqiy xulosa); hududiy obrazlar bilan operatsiyalar bajarish; verbal qisqa muddatli xotiraning rivojlanganligi.

2. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-aksiologik turi shaxs intellektual faoliyatining anglashilganligi bilan belgilanadi: maqsadlarning, hayot jarayonining, qiziqishning, hayotning emosional boyligining, o'z-o'zini tasdiqlaganlikdan qoniqish, muhit sharoitlariga orientasiya olishning, olingan natijaga bog'liq holda istiqbollarni ko'rishning. Bundan tashqari, uni intellektual faoliyatga uning mazmuniga erishish maqsadida «qo'shilish» xarakterlaydi.

3. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-ekstravertirlangan turi muloqot qadriyatining intellektual faoliyatga qo'shilganida dominantligini belgilaydi; uni al'truistik, o'z-o'zini tasdiqlash va boshqalarni qabul qilish qadriyatlarini xarakterlaydi.

4. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-uyg'un turi shaxsning hayotiy vazifalarini amalga oshirishi natijasida uning potensial uyg'unligi darajasini aks ettiradi va bu shaxsiy xarakteristikalarining faolligiga va uyg'unlashishiga olib keladi.

4. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-emotsional turi emosional xabardorlik, o'z his-tuyg'ularini boshqarishi, empatiya va boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tanib olish bilan xarakterlanadi; u shaxs intellektual faoliyatining emosional boyitilganligi bilan belgilanadi.

5. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-konkret turi konkret reglamentlovchi sharoitlarda shaxsiy ma'no bilan boshqariladigan o'z shaxsiy tajribasiga tayanib turib ijtimoiy vaziyatni

tahlil qilish imkonini beradi.

6. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-mavhum turi kreativlik, o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish orqali ifodalanadigan ijtimoiy mavhum masalalarni yechishga yo'naltirilganlik bilan xarakterlanadi.

7. Shaxs intellektual faoliyatini sosial intellektual-chidamli turi stressga qarshi turish, unga qarshilik ko'rsatish qobiliyati bilan xarakterlanadi; uning boshqalardan farq qiladigan tomoni ijtimoiy istalganlik, emosional barqarorlik, ekspressivlik va intellektual qiyinchiliklarni yengishdagi jasorati; u intellektual masalalarni yechishdagi osonlik va ishonchlikni belgilaydi.

8. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-generatsiyalovchi turi shaxsning o'z shaxsiy imkoniyatlarini ayni damda mavjud bo'lgan vaziyatni aniqlash mantig'i bilan bog'lash orqali muvaffaqiyatli ishlashini aks ettiradi.

Adabiyotlar

1. Avlaev O. U., Abdujalilov Sh. A. rolan The of social intelligence in personal maturity. International journal of psychosocial rehabilitation. Scopus. Voles. 24, Chair 06, 2020 ISSN: 1475-7192. Page No. 428 – 436

2. Avlaev O. U., Burkhanov, a. a., handbook one d. m., m. a. Norkuzieva intellectual factor affecting the dynamic of the individual. "TEST engineering & management". Scopus. May-June 2020 ISSN: 0193-4120 page no. 693 – 702

3. Ananiv V. A. Osnovi psychologist zdorovya matter. Kniga 1. Osnovi psychologist zdorovya conceptual matter. - Sp out, 2006

4. Ananiv B.G. O problemax sovremennogo chelovekoznaniya. M. Nauka 1977. 158-159.

5. Bodalev A.A. Mejlichnostnoe vospriyatie I ponimanie. Obtshestvo I lichnost.M. Pedagogy, 1983.

6. G'oziev E.G'. Tafakkur psixologiyasi.- T., 1990.

7. Bodalev A.A., Stolin V.V.Obshaya psixodiagnostika. - SPb.,2000.- 440 s.

8. Brushlinskiy A.V., Temnova L.V. Intellektual'niy potentsial lichnosti i reshenie npravstvennix zadach // Psixologiya lichnosti v usloviyax sosial'nix izmeneniy. - M., 1993.

9. Burlakova N.S., Oleshkevich V.I. Proektivnie metodi: teoriya, praktika primeneniya k issledovaniyu lichnosti rebenka. - M., 2001. - 352 s.

YAQIN KISHISINI YO'QOTGAN BOLALAR VA O'SMIRLARGA PSIXOLOGIK YORDAM KO'RSATISHNING O'ZIGA XOSLIGI

Askarova Nargiza Abdivalieva

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta o'qituvchi Toshkent tibbiyot akademiyasi "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida

Annotatsiya. Judolik vaqtida kattalar ham tushkinlikni boshdan kechirishadi, yaqin odamni yo'qotgan bolaga qanday yordam berishni, bolaga qanday munosabatda bo'lishni, yo'qotishni qanday va qanchalik keskin his qilishini ham bilmaydilar. Bunday bolaga psixologik yordam ko'rsatish va uni qo'llab-quvvatlash ishlarini o'z vaqtida to'g'ri tashkil qilish, bolaning keyingi psixik taraqqiyoti va shaxsi shakllanishida juda muhimdir.

Kalit so'zlar: qayg'u, qo'rquv, emotsiya, bola, psixologik yordam.

CHARACTERISTICS OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL HELP TO CHILDREN AND ADOLESCENTS WHO HAVE LOST A LOVED ONE

Askarova Nargiza Abdivalieva

*of the doctor of philosophy (PhD) on psychological sciences, lead teacher
Tashkent medical academy, Department of pedagogy and psychology*

Abstract. During separation, adults also experience depression, they don't know how to help a child who has lost a loved one, how to treat a child, how and how strongly to feel the loss. It is very important to provide psychological help to such a child and organize support work in a timely manner, in the further mental development and personality formation of the child.

Keywords: grief, fear, emotion, child, psychological support.

ОСОБЕННОСТИ ОКАЗАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ И ПОДРОСТКАМ ПОТЕРЯВШИХ БЛИЗКОГО ЧЕЛОВЕКА

Аскарова Наргиза Абдивалиевна

доктор философии (PhD) по психологическим наукам, старший преподаватель кафедры Педагогика и психологии Ташкентской медицинской академии

Аннотация. В момент смерти взрослые тоже переживают депрессию, они не знают, как помочь ребенку, потерявшему близкого человека, не понимают, как дети сильно переживают утрату. Имеет очень важное значения, вовремя оказанное психологическая помощь такому ребенку в дальнейшем психическом развитии и формировании личности.

Ключевые слова: горе, страх, эмоция, ребёнок, психологическая помощь.

Kirish. Favqulodda psixologik yordam ko'rsatadigan amaliy psixologning ishida ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha eng samarali ish uchun yosh guruhini va favqulodda vaziyatlarning ta'sirining xarakterini tor doirada aniqlash juda muhimdir. Psixikaning rivojlanish qonuniyatlarini, uning yosh xususiyatlarini va imkoniyatlarini bilish psixologik yordam ko'rsatish bo'yicha ishni boshlash uchun asosdir. Psixologik jaroxat bolaning dunyo va o'zi haqidagi tushunchasini o'zgartirishi mumkin. Bolalarning qayg'uli hodisaga munosabati vaziyatning og'irligiga, bolalarning yoshiga, ularning psixologik xususiyatlariga, inqirozli vaziyatlarni engish ko'nikmalariga bog'liq. Inqirozdagi samarali xatti-harakatlar uning ta'lim va ruhiy salomatlikka salbiy ta'sirini kamaytiradi, shuningdek, tezda me'yordagi hayotga qaytishga va psixososyal muammolarning paydo bo'lishining oldini olishga imkon beradi.

Insonlarning psixik jihatdan sog'lom, me'yorida rivojlanishida, ularni

ruhiy inqirozlardan, og'riqli kechinmalardan va umidsizlikdan olib chiqishda psixologlarning roli kattadir. Chunki inqirozli vaziyatlarda kelib chiqadigan turli darajadagi psixologik buzilishlar oqibatida shaxsning ruhiy muvozanatiga zarar etadi, shaxslararo munosabatlarida qiyinchiliklar, jamiyatdan yakkalanish kuzatiladi, hayot va faoliyatida kamchiliklar, kelajagiga nisbatan ishonchsizlik, umidsizlik ortib boradi. Kattalar bunday vaziyatda bolaga qanday va nima bilan yordam berishni bilmay ko'pincha dovdirash va sarosimalikni his etadilar, bolaga nisbatan o'zlarini qanday tutish haqida nafaqat tasavvurga ega emaslar, balki bola yo'qotishni qay tarzda va qanday kechirayotganligini bilmaydilar. Quyida keltirilayotgan uslublarni egallash bola bilan munosabatda bo'luvchi barcha kattalarga imkonli va zarurdir. Maxsus psixologik – terapevtik yoki psixiatrik yordamga murojaat qilish faqatgina taklif etilayotgan vositalar yordam bermagan yoki etarli bo'lmagan vaqtdagina tavsiya qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Xorijiy adabiyotda 40-yillardan boshlab. XX asrda bolalarning o'limga bo'lgan munosabatining o'ziga xos xususiyatlari va ularning yo'qotish tajribasi haqida ilmiy munozaralar mavjud. Ushbu munozarada asosiy e'tibor 3 ta savolga qaratiladi: bolalar qaysi yoshda ota-onasi yoki yaqin qarindoshidan ayrilishi bilan kurasha oladilar; bolalarda yo'qotish reaksiyalari kattalar tajribasiga o'xshashmi yoki o'zlarining tub farqlari bormi; va nihoyat, o'limni kontseptsiyalash yo'qotish tajribasida qanday rol o'ynaydi [1]. Psixologiya fanida bu savollarga turli xil javoblar mavjud bo'lsa-da, ko'pchilik mualliflar yaqin qarindoshining o'limi bolaning rivojlanishiga sezilarli aralashish degan fikrga amal qilishadi. Shunday qilib, D.N. Isaev bu haqda shunday yozadi: «Yaqin odamni yo'qotish bolalarning bevosita tajribasiga ham, kelajakdagi shaxsning rivojlanishiga ham ta'sir qiladi» [5]. Ushbu nuqtai nazarga amal qilgan holda, shuningdek, bolalarning kognitiv va hissiy sohasi ularni kattalardan ajratib turadigan xususiyatlarga ega ekanligini tushunib, qayg'uli bolalarga psixologik yordam ushbu kontekstni hisobga olishi va yordam berish uchun tegishli vositalarni taklif qilishi oqilona ko'rinadi.

Ushbu mavzu bo'yicha xorijiy tadqiqotlar (masalan, Xamfri Geraldin, 2008) bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, yaqinini yo'qotishni boshdan kechirayotgan bolalar va o'smirlarga psixologik yordam ko'rsatish konteksti quyidagi o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi [3]:

- qayg'u tajribasiga ta'sir qiluvchi to'liq shakllanmagan o'lim tushunchasi;
- qiyin hayotiy vaziyatlarni engish uchun etarli ko'nikmalarning yo'qligi, bu -esa boshqalarga tayanishni talab qiladi;

- qayg'u tajribasi bilan birga psixo-ijtimoiy rivojlanishni davom ettirish zarurati

Eng umumiy ma'noda shuni ta'kidlash mumkinki, yaqin kishining o'limining jarohatli ta'sirini boshdan kechirgan bolalar va o'spirinlarda ko'pincha energiya etishmasligi, uyqu buzilishi, ishtaha va vazn bilan bog'liq muammolar, hissiy holatning kuchayishi kuzatiladi va jismoniy tashvish, aybdorlik hissi, ijtimoiy chekinish yaqqol namoyon bo'ladi. Konsentratsiya muammolari, shuningdek, maktabdagi turli xil qiyinchiliklar (Dyregrov, K., 2005; Dyregrov, 2008) [6]. Bolalar va o'smirlarning ota-onasini yo'qotishga bo'lgan munosabati D.N. Isaeva [2]; maktabgacha yoshdagi bolalarni yo'qotish tajribasi T.V. Malikova, T.O. Novikova va D.G. Pirogovlarning maqolasida batafsil tavsiflangan [7]. Bolalar va o'smirlardagi motamning ayrim xulq-atvor belgilari N.V. Novikova va E.S. Kolesniklarning maqolalarida keltirilgan. (2015) [8, 9].

Bundan tashqari, bolaning yoshi va jinsi, shuningdek, o'lim turi va yaqin kishining o'limidan keyin o'tgan vaqt bolaning o'limni qanday boshdan kechirishiga katta ta'sir qiladi. Rivojlanish darajasi va bolalar va o'smirlar uchun mavjud bo'lgan resurslar (shu jumladan ularning o'lim haqidagi g'oyalari) ham muhimdir (Davies, 1995) [10]. Ba'zi bolalar va o'smirlar uchun yo'qotish hissi shunchalik muhimki, yaqin

kishining o'limidan so'ng darhol ularning maktabdagi faoliyati keskin pasayadi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, o'smirlar uchun sub'ektiv ravishda eng muhimi yo'qotish davrida paydo bo'ladigan maktab muammolari. Bularga yangi materialni o'rganish uchun diqqatni jamlashda qiyinchiliklar, jumladan uyqu muammolari, depressiv fikrlar yoki bosh og'rig'i kiradi; qo'shimcha tushuntirishlar olish va uy vazifasini bajarish uchun ko'proq vaqt sarflash zarurati. Akademik muammolarga o'z-o'zini hurmat qilish, o'ziga ishonch va psixososyal stress bilan bog'liq «ikkinchi darajali» muammolar qo'shiladi.

Ko'pgina tadqiqotchilar va amaliyotchilarning fikriga ko'ra, agar bolalar yaxshi iqlim, o'zaro yordam va barqaror hayot sharoitlari mavjud bo'lgan oilada yashasalar, qayg'uga dosh bera oladilar. Kattaroq bolalar va o'smirlar uchun oiladan tashqari do'stlar, sinfdoshlar va boshqa ijtimoiy jamoalarning yordami muhimroq rol o'ynay boshlaydi. Shunday qilib, og'ir yo'qotish holatida bo'lgan bola qo'shimcha psixologik yordamga muhtoj bo'lib, bu, bir tomondan, uning qiyin hayotiy vaziyatlarni engish, buning uchun zarur vositalar va resurslar bilan ta'minlash tajribasi etishmasligini qoplashi mumkin. Boshqa tomondan, qayg'uga javob berish va qayg'u muammolarini hal qilish uchun imkoniyatlar yarating.

Umuman olganda, chet ellik mualliflarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, yaqin qarindoshining o'limidan keyin paydo bo'lgan bolalar muammolarining jiddiyliги bolaga g'amxo'rlik qilayotgan kattalarning psixologik va ijtimoiy qiyinchiliklari darajasiga bog'liq [11]. Ba'zi hollarda (Calhoun, Abernathy va Selby, 1986; Pfeffer va boshq., 1997) ko'rish mumkinki, bolalar va o'smirlarning normal rivojlanishiga qayg'u chekayotgan kattalar tomonidan hissiy mavjudlik etishmasligi to'sqinlik qilishi mumkin [13].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Boladagi qayg'u kattalarnikidan nimasi bilan farq qiladi?

Agar oilada qayg'u bo'lsa, bola buni ko'rishi va boshqalar bilan birgalikda ifoda eta olishi kerak. Bolaning kechinmalrini nafaqat beetibor qoldirish mumkin emas, balki qayg'urish uchun uni huquqini tan olish krak. Agar bola psixik jihatdan nomukammal bo'lsa ham, bolaning ro'y berayotgan voqeani tushuna olish qobiliyatini, uning emosiylarini chuqurligini baholay olmaslik mumkin emas. U ham boshqa bolalar kabi oilaning qayg'usiga qo'shilishi kerak va unga qo'shimcha e'tibor va qo'llab – quvvatlash talab etiladi. O'zini hech narsa bo'lmagandek va hayot davom etayotgandek tutishiga harakat qilmaslik kerak. Sevgan insonisiz yashashni davom etirish uchun hammaga vaqt kerak. Bu emosional iztirobni kamaytirmaydi va kutilmagan qayg'uli reaksiyalarni kelib chiqmasligiga kafolat bermaydi, biroq bir necha yillardan so'ng kelib chiqadigan og'ir psixologik muammolarga olib keladigan chuqur qo'rquvlarni oldini oladi. Qiyin vaziyatda bolalarga avvalo qo'llab – quvvatlash, muhabbat va parvarishni ko'rsatish kerak.

Bolaning me'yordagi reaksiyalari eganda nima nazarda tutiladi?

Bunday vaziyatda bolada turli reaksiyalar kuzatiladi:

- o'zini yo'qotib o'yish (shok) – o'limga nisbatan birinchi reaksiya;
- o'limni rad etish – qayg'uni kechirishning keyingi bosqichi;
- qidirish – bola uchun qayg'uning bu bosqichi mantiqiydir;
- umidsizlik – bola o'lgan odamning qaytishini imkonsizligini anglaganda paydo bo'ladi;
- g'azab – shunda ifodalanadiki, bola uni “tashlab ketgan” odamdan (otasi, onasi va boshqalar), uni otasi yoki onasini “olib ketgan” Olloxdan jahli chiqadi.

Bizga yaxshi malumki, xaddan ortiq xavotir va aybdorlik hissi depressiyaga, kasalikkga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari bolani turli hil amaliy savollar qiynashi mumkin: Kim uni maktabga kuzatib qo'yadi? Darslariga kim yordam beradi? kim pul beradi? Kattaroq yoshdagi bolalar uchun otaning o'limi o'qishni (shunga o'xshash) davom ettira olish imkonsizligini bildiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Qayg'urayotgan bolaga qanday psixologik yordam berish mumkin?

1. Avvalambor qayg'urish oilaning barcha a'zolari tomonidan bo'lishinishi zarur. Ko'pchilik motamni oilaning barcha a'zolari, bolalar ham (maktabgacha yoshdagilardan tashqari) qabul qilishi kerak degan fikrga qo'shiladi.

2. Kattalar uchun eng qiyini – bolaga yaqin kishisining o'limi haqida xabar berish. Yaxshisi bu ishni tug'ishgani yoki yaqin odami qilgani ma'qul.

3. Bola o'zining qo'rquvlari haqida gapirishi maqsadga muvofiqdir, biroq uni bunga undash har doim ham onson emas.

4. Ushbu bog'liqlikda qiziqarli va foydali tajriba mavjud. Masalan, bularni o'zaro gaplashib olishlari uchun ota yoki onasini yo'qotgan o'smirlar guruhini yig'ish mumkin.

Psixologlarning fikricha, janozadan so'ng oila hayoti me'yoriga qaytadi: kattalar ishga, bolalar maktabga qaytadilar. Ayni shu vaqtda yo'qotish yanada og'irlashadi. Fojidan so'ng har qanday hissiyotlarning namoyon qilishga bolalar haqli ekanliklarini biladilar. Hodisa vaqtida enurez duduqlanish, tirnoqlarni tishlash, uyquchanlik yoki uyqusizlik kabi holatlar namoyon bo'lishi mumkin. Har qanday aniq xodisa uchun tavsiya berish imkoni yo'q. Asosiysi bolaning mehr va e'tiborga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqish kerak. Yaqin kishisini o'limidan so'ng, kun, oylar davomida, xattoki birinchi yilida ham o'tkir emosional portlashlar bayramlar, tug'ilgan kunlarni g'amga botirishi mumkin. Keyinchalik qoidaga ko'ra emosiyalarni namoyon etish kuchsizlanadi. Yo'qotish unutilmaydi, biroq oila a'zolari o'z his – tuyg'ularini boshqarishni o'rganadilar. Xavotirli belgilar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: xulq – atvorni uzoq vaqt boshqara lmaslik, ayriliqqa kuchli ta'sirchanlik, biror – bir his – tuyg'uni namoyon etishning mavjud emasligi; anoreksiya, uyquvsizlik, gallyusinasiyalar ko'pincha o'smirlarda kuzatiladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, aytish mumkinki, ortga surilgan qayg'urish, haddan ortiq cho'zilgan yoki noodatiy bezovtalik xavotirlidir. Har doim xam kechinmalarning mavjud emasligi xavotirga soladi. Yana shuni alohida ta'kidlash joizki, yaqin kishisini yo'qotgan o'smirda aybdorlik hissi kuchliroq namoyon bo'lib, o'z joniga qasd qilish harakatlari kuzatilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Abdivalievna, A. N. (2023). Psychological Interpretation of the Concept of Happiness. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences, 16, 3-6.

2. Abdivalievna, A. N. (2022). Psychological Characteristics Of Doctor And Patient Communication. Eurasian Scientific Herald, 8, 106-109.

3. Аскарова, Н. А. (2022). ЯКИН КИШИНИ ИЎҚОТГАН БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАРГА ПСИХОЛОГИК ЁРДАМ КЎРСАТИШ ИШЛАРИ. INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS, 1(12), 65-70.

4. Нагера У. Реакции детей на смерть значимых объектов // Журнал практической психологии и психоанализа. М.: Институт практической психологии и психоанализа. 2002. № 1.

5. Исаев Д. Н. Эмоциональный стресс, психосоматические и соматопсихические расстройства у детей. — СПб.: Речь, 2005. — 400 с.

6. Humphrey Geraldine M., Zimpfer David G. Counselling for Grief and Bereavement. SAGE: Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, 2008. 193 p.

7. Dyregrov K., Dyregrov A. Helping the family following suicide. In B. Monroe and F. Kraus (eds) Brief Interventions with Bereaved Children. Oxford: Oxford University Press. 2005, pp.201–215.

8. Dyregrov K., Dyregrov A. Effective grief and bereavement support: The role of family, friends, colleagues, schools and support professional. Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 2008. 273 p.

9. Маликова Т.В., Новикова Т.О., Пирогов Д.Г. Переживание утраты детьми

дошкольного возраста // Педиатр. 2018. Т.9. №6. С. 111-117.

10. Новикова Н.В., Колесник Е.С. Эмоциональные особенности детей, переживших утрату одного из родителей // Вестник ЯрГУ. Серия Гуманитарные науки. Психология. 2015. № 4 (34). С.100-105.

11. Новикова Н. В., Колесник Е. С. Проблема психологических особенностей детей, переживших утрату одного из родителей // Психология образования в поликультурном пространстве. 2015. № 2. С. 77–84.

12. Davies B. Sibling bereavement research: State of the art. In I.B. Corless, B.B. Germino and M.A. Pittman (eds) *A Challenge for Living. Dying, Death, and Bereavement*. London: Jones and Bartlett Publishers. 1995. pp.173–201.

13. Calhoun L.G, Abernathy C.B., Selby J.W. The rule of bereavement: Are suicidal deaths different? *Journal of Community Psychology*, 1986, 14, pp. 213–218.

14. Abdivalieva, A. N. (2022). Age Features of Aggressive Behavior. *Eurasian Medical Research Periodical*, 15, 16-20.

15. Abdivalieva, A. N., & Nuriddinova, I. N. (2022). EMERGENCY PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE IN EXTREME SITUATIONS. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, 6, 66-71.

O'SMIRLARNI MUSTAQIL FIKRLASH JARAYONINING PSIXOLOGIK ASOSI

Buriyeva Kibriyo Ergashevna
Chirchiq Davlat Pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti psixologiya kafedrası o'qituvchi

Mirkosimova Hulkar Mirabidovna
Toshkent viloyati Chirchiq Davlat Pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti psixologiya kafedrası o'qituvchi

Maktab ta'limini takomillashtirish 5-11-sinflarda o'qitish mazmuni va uslublarini yangilashni nazarda tutadi. Bu, xususan, o'smirlar va o'rta maktab o'quvchilarining aqliy rivojlanishining shartlari, mezonlari va xususiyatlarini belgilash bilan bog'liq bo'lgan keng ko'lami psixologik muammolarni ishlab chiqishga asoslanishi kerakligi aniq bo'ladi.

Bu yerda eng muhimi, menimcha, maktab o'quvchilarining o'rtada, keyin esa yuqori sinflarda o'qiyotganlarida mustaqil fikrlash va tafakkuridagi o'zgarishlarning asosiy, hal qiluvchi chizig'i nima va bu davrda ularning fikri va tafakkuri qanday sifat jihatidan o'zgarishlarga uchraydi, degan savollardir.

Bunda turli yondashuvlardan foydalanilgan. Ba'zi mualliflar maktab o'quvchilarining tafakkuri ko'p qirraligini эътироф этадилар. P.P.Blonskiy (1979), masalan, aqliy faoliyat turlarini (tushunish, kuzatish, tushuntirish) rivojlanishi bilan bir qatorda, bilimlarni o'zlashtirishda (xususan, tushunchalarni shakllantirishda) fikrlash rolining o'zgarishini o'rgandi. Maktab ta'limining turli bosqichlari, fikrlash fazilatlarining o'zgarishi (kenglik, intizom, tanqidiylik), uning shakllari (mulohazalar, xulosalar) va mazmuni (ko'rgazmali va mavhum tarkibiy qismlarning fikrlaridagi o'zaro bog'liqlik).

O'z tadqiqotlari asosida u buni ta'kidladi

Maktab ta'limi jarayonida o'rganish ko'lami kengroq bo'ladi (o'qish tufayli), ko'rgazmaliroq, mavhumroq, mazmuni batafsilroq, intizomli (dalillarga asoslangan, bolalar maktabda qoidalar va aqliy qo'llashni o'rganganligi sababli), yanada oqilona (ya'ni. ko'proq ob'ektiv) fikr jurita оладилар.

M.N. Shardakov u (P.P.Blonskiy tadqiqotlarida qayd etilganlarga qo'shimcha ravishda) maktab o'quvchilarida fikrlash operatsiyalarining rivojlanishini (tahlil, sintez, taqqoslash, abstraksiya, umumlashtirish, konkretlashtirish, tasniflash, tizimlashtirish) va uning turlarini (samarali) o'rgangan, obrazli, kontseptual). Natijada, u maktab o'quvchilarining tafakkurini rivojlantirish samarali, obrazli va kontseptual fikrlashning sifat jihatidan o'zgarishi, ta'lim mazmuniga (boshlang'ich maktab yoki o'rta maktab) qarab ushbu fikrlash turlarining nisbatlarini o'zgartirishdan, ta'limni takomillashtirishdan iborat deb hisoblagan. Fikrlash shakllari: tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tasniflash va tizimlashtirish, tushunchalar, aqliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishda (xususan, topshiriqlar shartlarini tahlil qilish ko'nikmalari), fikrlash ongini rivojlantirishda, uning yo'nalishini tashkil etish, bilimlarni mohirona o'zlashtirishni o'stirish, qiziqishni kengaytirishga olib keladi.

A.A. Smirnov ta'kidlaganidek, o'rta sinflarda, boshlang'ich sinflarga nisbatan, o'quvchining fikrlash qobiliyatida hodisalarni sababiy tushuntirishga moyillik aniqroq namoyon bo'ladi. Fikrlashning izchilligi, asoslash, isbotlash, tizimli taqdim etish, hukmlarning tanqidiyligi, dalillar va mulohazalarda xatolarni topish qobiliyati o'sib bormoqda. O'rta maktab o'quvchilarida, A.A. Smirnovning ta'kidlashicha, fikrlashning mustaqilligi, uning ijodiy tabiati rivojlanadi, fikrlashning maqsadliligi yaxshilanadi, o'quvchilarning o'z oqimini bo'ysundirish va boshqarish qobiliyati.

Murakkab muammoni uzoq muddatli hal qilish jarayonida ular o'zlarining fikrlash jarayonlaridan xabardor bo'lish, bu jarayonlarni tahlil qilish va ularni tanqid qilish

qobiliyatini rivojlantiradilar, ham faktlarda, ham nazariy talqin va tushuntirishda intellektual izlanishlar va kognitiv qiziqishlarni kuchaytiradilar. .

Boshqa mualliflar maktab o'quvchilari tafakkurining rivojlanishini o'rganib, undagi bir jihatni, boshqa barcha jabhalarning rivojlanishini belgilovchi etakchi tendentsiyani ajratib ko'rsatishgan. Shunday qilib, S.L. Rubinshteyn maktab yoshidagi tafakkurning rivojlanishi tafakkur mazmuni kurashiga asoslanadi, deb hisoblagan shakl bilan, "yangi mazmun o'ziga mos bo'lmagan shakldan voz kechadi, yangi shakl esa mazmunning qayta baholanishiga, o'zgarishiga olib keladi: mazmun yetakchi" [Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1980. 392 bet].

N.A.Menchinskaya, S.L. Rubinsheindan farqli o'laroq, Maktab o'quvchilarining fikrlash tarziga asoslangan mavhum-nazariy va konkret-amaliy komponentlarining nisbati o'zgarishi; Z.I.Kalmikova (1981) rivojlanish asoslari rivojlanishning asosli va intuitsiv-amaliy havolalari nisbati o'zgarishi; E.N. Kabanova-Meller rivojlanishning asosiy mazmuni bilim va aqliy faoliyatning texnikasini uzatish sohasini kengaytirish bilan tavsiflanadi.

Umuman olganda, mualliflar o'spirlar va o'rta maktab o'quvchilarining fikrlash tarzini ko'rib chiqadigan ishlarni ko'rib chiqish quyidagi sharhlarga imkon beradi.

Bir guruh ishlarda o'rta maktab o'quvchilarining fikrlashi. U to'liq yosh oralig'ida - 10 yoshdan boshlab (beshinchi sinfning boshidan) 17 gacha (o'n birinchi sinf oxirida). Shu bilan birga, fikrlash rivojlanishi asosan miqdoriy tomonda tavsiflandi: Fikrlash: «... Ovozda kengroq bo'ladi ... Kamroq vizual, intizomda ko'proq ma'lumot, intizomli ..., yanada oqilona ...».

Boshqa ishlarda maktab o'quvchilarining fikrlash tarzini rivojlantirish tafakkurning sifatli o'zgarishlaridan kelib chiqqan [Пиаже Ж. Избранные психологические произведения. – М., 1989., 108 bet].

Shu bilan birga, ushbu holatlarda o'quv davri o'rta maktab o'quvchilarining to'liq yoshiga etmaydigan holatlarda hisobga olingan: asosan o'rta sinflar qabul qilindi (10-14 yoshdagi bolalar tajribalarda qatnashdilar).

O'spirlar va o'rta maktab o'quvchilarining fikrlash tarzimizni o'rganish bo'yicha tadqiqotlar asosida biz tadqiqot vazifamizni baholashda, birinchi navbatda, maktab o'quvchilarining fikrlash tarzidagi va ikkinchi 10 yoshdan 17 yoshgacha oralig'ida ko'rib chiqildi. Shuni ta'kidlash kerakki, 10-17 yosh ontogeneza fikrlashni rivojlantirishda alohida davr bo'lib, ular o'rta sinflarda, ular bir qator fanlar bo'yicha muntazam kurslarni (matematika, fizika, kimyo fanidan o'qishni boshlaydilar, biologiya), bu erda boshlang'ich maktabda ta'limdan farqli o'laroq, chinakam ilmiy tushunchalar taqdim etiladi. Ushbu kontseptsiyalarga asoslanib, maktab o'quvchilari tegishlilarni muvaffaqiyatli hal qilish usullarini rivojlantiradilar.

Taklif qilinayotgan ma'lum bir muayyan vaziyatlar bilan muayyan akademik bilimlarni nazariy bilimlarning o'zaro bilimlari, o'quvchilar muammolarni hal qilishda qidirish harakatlarining mavjud asoslarini tushunish uchun qulay sharoit yaratadi. Bu bizning tizimli kurslarni va umuman o'rta va o'rta maktabda o'qitish, maktab o'quvchilari orasida rivojlangan nazariy fikrlash shakllarini shakllantirishning hal qiluvchi shartini ko'rib chiqishga imkon beradi.

O'qitish sifatini oshirish uchun maktabda o'quvchilarning o'rta maktabda o'tish odatlarini o'rganish lozim. Gap shundaki, psixologik tadqiqotlar natijalari sifatida [Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. –М., 1981.], (shuningdek, o'qituvchilarning hukmlari, nazariy jihatdan o'ylash qiyin bo'lgan o'qituvchilar, nazariy jihatdan o'ylash qiyin bo'lgan o'quvchilar ular mazmunli ravishda), tabiiy ilmiy tsikl fanlari tarkibini yomonlashtiradi: matematika, fizika, kimyo va biologiya fanlarida ular bir tomondan, muhim echim uchun, bu muhim ma'lumotlarga ega bo'lgan ma'nosi bilan deyarli farq qilmaydi. Munosabatlar, bu muammoli vaziyatlar asosida shakllangan va boshqa tomondan, ularning sharoitida taklif qilingan xususiy ma'lumotlardir. Bunday o'quvchilar empirik fikrlash osonroq, bu vazifada aytilgan barcha narsalar zarur deb hisoblash uchun barcha aniq

ma'lumotlarga ishonishadi. Shuning uchun ular bir xil turdagi boshqa vazifalardan alohida, alohida, mustaqil, sezilarli darajada farq qiladigan me'yoriy, odatiy vazifani sezadilar.

Bu ish, o'smir yoshida fikrlashning asosiy muammolarini o'rganish niyatida bo'lgan D. B. Ekolinin va V.V. Davidov boshchiligidagi keng ko'lamli genetik modellashtirish psixologik va pedagogik tajribaga mos keladigan murakkab, turli xil tadqiqotning davomiyligi o'rganildi. Bunda o'quvchilar: Muammolarni hal qilishda o'z protsessual xususiyatlarini o'rganish, boshlang'ich maktabda rivojlanish bosqichlarini o'rganish shart edi. Bu esa ushbu sohalarda yosh o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini diagnostika texnologiyalari va usullarini ishlab chiqish uchun asos yaratildi.

Eslatib o'tamiz, o'quvchilardagi fikrlashni o'rganish asosining umumiy taxminlari umumiy taxmin edi (asosiy munosabatlar vazifasi) ushbu munosabatlar mazmuniga qarab turli xil usullarda amalga oshiriladi: hal qilishning umumiy printsiplari, muayyan sinfdagi muammolar (universal), ushbu sinfdagi (maxsus) yoki umumiy va muayyan printsiplarning birligi (umumbashariy va maxsus, to'liq) birlik.

Shu bilan birga, birlamchi maktab asrida nazariy fikrlashning boshlang'ich shakllarini ishlab chiqishda nazariy tafakkurni rivojlantirish: o'quvchilarning predmet rejasida analitik va aks etuvchi usullardagi muammolarni hal qilishda tashkil etilishi kerak edi.

Ushbu tadqiqot o'rta va o'rta maktabda nazariy fikrlashni rivojlantirish o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan shakllarini ishlab chiqishda, vizual va og'zaki va imzo rejaları bo'yicha tahliliy va aks ettiruvchi usullarda muammolarni hal qilish uchun asoslanadi.

10-17 yil davomida nazariy fikrlashni rivojlantirish qonunlarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan uzoq muddatli ishlarimiz to'rta asosiy yo'nalishdagi ko'plab alohida tadqiqotlar olib borildi.

Birinchi yo'nalish - «Umumiy psixologik» - nazariy fikrlashning protsessual xususiyatlarini o'rganish bilan bog'liq. Ushbu yo'nalish doirasida muammolarni hal qilishda uning sifatli o'zgarishlari aniqlandi va ularning shartlari belgilandi.

Ikkinchi yo'nalish - «Yosh» - 10-17 yil davomida nazariy fikrlash bosqichining tavsifi bilan bog'liq. Ushbu yo'nalish doirasida ushbu bosqichlarning mazmunini aniqlash va ularning yosh xususiyatlarini belgilash rejalashtirilgan.

Uchinchi yo'nalish - «diagnostika» - ma'lum bir vazifalar bo'yicha o'rta va yuqori sinf o'quvchilarida nazariy fikrlash usullarini shakllantirish usullarini ishlab chiqish bilan bog'liq.

To'rtinchi yo'nalish - «rivojlanayotgan» - nazariy fikrlash tahlilining o'zgarish holatida va nazariy fikrlash tarkibiy qismlarini shakllantirish bilan bog'liq: muntazam mashg'ulotlar uchun vazifalar (tizimli kurs asosida) ishlab chiqilgan (tizimli kurs asosida) va ularning guruhi tashkil etilishi aniqlangan.

Ushbu o'smirlarda nazariy fikrlash usullarining yosh xususiyatlari aniqlanadi va o'rta maktab o'quvchilarining fikrlash jarayoni tasvirlandi.

МАКТАБГАЧА ВА КИЧИК МАКТАБ YOSHIDAGI BOLALARDA MOSLASHA OLMASLIK XUSUSIYATLARIDAN TORTINCHOQLIKNING TURLI KO'RINISHLARI

Hakimova Fazolat Xoshimovna,

*Buxoro davlat universiteti, tarix va yuridik fakultet, psixologiya va sotsiologiya
kafedrasi o'qituvchisi*

<https://orcid.org/0000-0001-5715-9352>

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha va kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida ijtimoiy psixologik moslashuv shakillanishining o'ziga xos xususiyatlari va bu jarayonda bolada kechadigan noto'g'ri psixologik rivojlanishlarni psixokorreksiya qilish haqida yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: Psixokorreksiya, konstruktiv muloqot, korreksion buzilish, ijtimoiy taraqqiyot, munosabat, agressivlik, o'jarlik, tortinchoqlik, ijtimoiy psixologik moslashuv, qaysarlik, jizzakilik, o'zini moslashtirish, o'zini chetga olish, hamkorlik, faoliyat, qadr-qimmat, fel-atvor, o'zidan ketish, motiv, iltifotsizlik, loqaydlik niqobi, mukammal, o'ziga ishonch, fiziologik alomatlar, hatti-harakat.

ОСОБЕННОСТИ ЗАСТЕНЧИВОСТИ ОТ ДЕЗАДАПТАЦИИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА РАЗНЫЕ ВЗГЛЯДЫ

Хакимова Фазолат Хошимовна

*Бухарский государственный университет, факультет истории и права,
преподаватель кафедры психологии и социологии*

Аннотация: В статье рассмотрены особенности формирования социально-психологической адаптации в группах пловцов дошкольного и младшего школьного возраста и проведена психокоррекция аномального психологического развития ребенка в этом процессе.

Ключевые слова: психокоррекция, конструктивное общение, коррекционное расстройство, социальное развитие, установка, агрессия, упрямство, застенчивость, социально-психологическая адаптация. упрямство, упрямство, самосоответствие, эгоцентризм, сотрудничество, активность, достоинство, поведение, отстраненность, мотив, недоброжелательность, отстраненность, маска равнодушия, совершенство, самоуверенность, физиологические симптомы, поведение.

SHYNESS FROM MALADJUSTMENT CHARACTERISTICS IN CHILDREN OF PRESCHOOL AND JUNIOR SCHOOL AGE DIFFERENT VIEWS

Hakimova Fazolat Khoshimovna

*Bukhara State University, faculty of history and law, teacher of the
department of psychology and sociology*

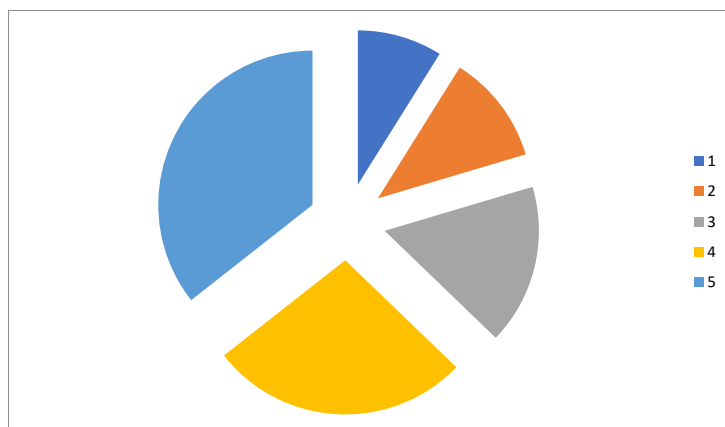
Annotation: This article describes the peculiarities of the formation of social psychological adaptation in groups of swimmers of preschool and primary school age and the psychocorrection of the abnormal psychological development of the child in the process.

Keywords: Psychocorrection, constructive communication, correctional disorder, social development, attitude, aggression, stubbornness, shyness, social psychological adaptation. obstinacy, stubbornness, self-conformity, self-absorption, cooperation, activity, dignity, behavior, detachment, motive, unkindness, detachment, mask of indifference, perfect, self-confidence, physiological symptoms, behavior.

Kirish: Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar rivojlanishi va tarbiyasi – bir butun va uzluksiz jarayon bo‘lib, u doimo psixolog, pedagog va ota-onalarning diqqat etiborida bo‘lishi zarur. Bola qanchalik muvaffaqiyatli rivojlanayotganligini ijtimoiy taraqqiyot yo‘lini egalash jarayonida qanday to‘siqlar uchrashi mumkinligini oldindan tushunish malakaviy yondashuvni talab etadi.

Bugungi kunda maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni har tomonlama rivojlangan, jismonan sog‘lom, aqlan yetuk va ma’naviy jihatdan shakllangan qilib voyaga yetkazish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib kelmoqda.

Metod. Shaxs rivojlanish jarayonida turli o‘zgarishlarni boshidan o‘tkazadi. Turli xarakterga ega bo‘lgan obyektiv va subyektiv omillar ta’sirida xususan maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar xulq atvorida o‘zgarishlar, jumladan uyatchanlik, agressivlik, o‘jarlik, tortinchoqlik, o‘quv jarayonlariga moslasha olmaslik kabi holatlar kuzatiladi. Bu kabi xususiyatlardan uyatchanlik va tortinchoqlik haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, bolalar tabiatini o‘rganish maqsadida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, uyatchanlik va tortinchoqlik xususiyatlari maktab yoshigacha bo‘lgan bolalar (5-6 yosh) va kichik maktab yoshi (1-4 sinflar) davrida ko‘proq bo‘lishini quyidagi diagramma orqali ham bilib olishimiz mumkin.

Buxoro shahar 7- va 14- sonli o‘rta ta’lim maktablari (1-4 sinflar) miqyosida

- 1- o‘zini moslashtirish
- 2- o‘zini chetga olish
- 3- uyatchanlik
- 4- o‘jarlik
- 5- tortinchoqlik

Bu ma’lumotlar uyatchan bolalarning o‘zini o‘zi baholashda va boshqalarning baholashlarida farq kuzatiladi. Yana boshqa bir keskin farq bolaning tarbiyachi tomonidan baholanishida namoyon bo‘ladi. Uyatchan bo‘lmagan bolalarda bunday buzilishlar kam kuzatiladi va anchagina zaif ifodalanadi.

Uyatchan bola – bu shunday bolaki, bir tomondan, boshqa odamlarga yaxshi munosabatda bo‘ladi, ular bilan muloqotda bo‘lishga harakat qiladi, boshqa tomondan esa o‘zini va o‘z kommunikativ ehtiyojlarini ko‘rsatishni xoxlamaydi, bu o‘zaro munosabatlarda kelishmovchilikka olib keladi. Bunday kelishmovchiliklarning sababi uyatchan boladagi o‘ziga bo‘lgan munosabat xususiyatlariga bog‘liqdir. Bir tomondan, bola o‘zini-o‘zi baholashning yuqori darajasiga ega bo‘ladi, o‘zini eng zo‘r deb hisoblaydi, ikkinchi tomondan esa – boshqa odamlarning, ayniqsa begonalarning o‘ziga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lishiga ko‘zi yetmaydi. Shu sababli ular bilan muloqotda uyatchanlik yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi. Uyatchan bolaning o‘z qadr-qimmatiga bo‘lgan ishonchsizligi boshqa odamlar uchun uning shakllanayotgan

motivatsion ehtiyoj sohasini berkitib qo'yadi. Hamkorlikdagi faoliyat va mukammal muloqotda bolaga o'z ehtiyojlarini to'laqonli qondirishiga imkon bermaydi.

Uyatchan bolalarning o'ziga bo'lgan munosabati o'zaro hatti-harakatlarning va o'zini baholashning har qanday ko'rinishidagi o'z shaxsiga e'tibor qaratishning yuqori darajasi bilan xarakterlanadi. Bola bajaradigan hamma narsa, go'yoki boshqalar ko'zi bilan baholanadi va bu, uning nazdida o'z shaxsiyatining qadr-qimmatiga xavf soladi. O'z "Men"i haqida yuqori sezuvchanlik ko'pincha hamkorlikdagi faoliyat va muloqot mazmuniga to'sqinlik qiladi. E'tirof va hurmat motivlari, bilimga va ishga doir motivlardan ustun holda, bola uchun hamisha eng asosiysi sifatida namoyon bo'ladi, bu o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishga va boshqalar bilan mukammal muloqot qilishga to'sqinlik qiladi. Fe'l-atvori ma'lum bo'lgan yaqin odamlar bilan muloqotda uning sezuvchanligi soya ortiga berkinadi, begonalar bilan munosabatda esa, xulqning himoya shakliga ega holda, yani eng asosiy o'rinda namoyon bo'ladi, bu shakl «o'zidan ketish», ba'zan esa «loqaydlik niqobi» deb ataladi. O'zining o'zligidan qattiq tashvishlanish bolani cheklab qo'yadi, gohida unga o'zining eng yaxshi imkoniyatlarini ko'rsatishga, o'z kechinmalarini namoyon etishga imkon bermaydi. Lekin bola atrofdagilarning baholashlarini kutishni to'xtatgan hollarda, boshqa uyatchan bo'lmagan tengdoshlari singari u ham juda ochiq va kirishuvchan bo'ladi.

Natijalar. Uyatchan bolalar ko'pincha yangi munosabatlardagi muammolarni keskin hal qiladilar – ular bunday munosabatlardan kechadilar. Ular rad etilish xavfiga qarshi bormaydilar, yakkalanishni afzal ko'radilar. Ammo odam o'z hayotida muhim munosabatlar bog'lash uchun bu xatarga qarshi borishi lozim. Aslida ko'plab uyatchan bolalar suhbatlashishni va kulishishni xohlaydilar. Sukutli g'azab – ularning jamiyatning iltifotsizligiga qarshi odatiy reaksiyasi, garchi bu iltifotsizlikka o'zlari aybdor bo'lsalar ham.

Bolalarda namoyon bo'layotgan yuqoridagi hissiyotlar bilan birgalikda, hozirgi kunda jamiyatda kam o'rganilgan va shu bilan birga, jamoada ayniqsa bolalar orasida ancha keng tarqalgan tortinchoqlik hissi ham bola shaxsi rivojlanishida global muammo hisoblanadi.

Tortinchoqlik haqida ko'p psixologlar turlicha fikrlar bildirganlar. Masalan Stenford "insonlar oldida namoyon bo'ladigan qurquv" degan bo'lsa ba'zi bir ilmiy lug'atlarda esa berkinish ko'rinmaslik qo'rquv kabilar sifatida kelgan.

Tortinchoqlik hissi bolalarga qattik ta'sir etishi natijasida ular o'zlarini idora qila olmay hatti-harakatida ta'biylik yo'qoladi mimika va ovoz tovushlarida ham o'zgarish paydo bo'ladi. Tortinchoq bolalar jamoa orasida iloji boricha ko'rinmaslikka harakat qilishadi. Do'stlari sinfdoshlari bilan bo'lgan muloqotda o'zini bitta qolipga solib turishi natijasida bunday bolalar sekin asta o'zini odamlardan olib qochadilar. Agar bu holatlar kattalar tomonidan befarq qoldirilsa bola shunday holatda ulg'ayib borsa tortinchoqlik zo'rayib buning oqibatida og'ir nevroz holatiga olib keladi.

Tortinchoqlik hissinin boshdan kechirayotgan bolada 3 xil ta'sirlanishni ko'rishingiz mumkin:

1. Tashqi hatti-harakatlarida namoyon bo'layotgan tortinchoqlik
2. Fiziologik alomatlari
3. Hijolat bo'lish va o'zini noqulay his qilish

Xulosa va tavsiyalar. Xo'sh bunday holatda nimalar qilishimiz mumkin masalan: bolalar bilan psixokorreksiya metodlarini amalga oshirish bilan birgalikda to'g'ri muloqot ko'nikmalarini shakllantirish, bolalarda atrofdagi odamlarga nisbatan qiziqish uyg'otish, kattalar ya'ni ota-onasi bilan birgalikda o'qituvchi va tarbiyachilari ham bolaning muloqotga kirishuvchanligini rivojlantirish uchun hamkorlikda harakat qilishlari ayni muddaodir. Bolaning erishgan muvaffaqiyatini sezish, sinfda xayrixoh munosabatlarni yaratish, o'zaro yordamni rag'batlantirish, shaxsiy namuna bilan o'ziga tortish, kichik yoshdagi o'quvchilar bilan do'stona muloqot usulini qo'llash

orqali bolalarda moslashuvchanlik xususiyatlarini shakillantirib borishimiz mumkin. Bolalarda moslashuvchanlikni shakillantirishda psixokorreksiya metodlarining ham o'zni katta. Psixokorreksion tadbirlar rivojlanishdagi og'ishlarni to'g'rilashga yo'naltirilgan va bu usuldan asosan bolalar, o'quvchilar va o'smir yoshlarda qo'llanilyapti. Bolaga o'tkaziladigan har qanday psixologik ta'sir faqatgina ortda qolgan bosqichni korreksiya qilishgagina qaratilgan bo'lmay, ortda qolishni oldini olishga, uyg'un rivojlanishga yo'l ochishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Umuman olganda, korreksion rivojlantiruvchi dastur 3 ta vazifani bajarishi lozim:

1. Korreksion buzilish va ortda qolishni tuzatish.
2. Profilaktik –buzilish va ortda qolishni oldindan aniqlash.
3. Rivojlantiruvchi-taraqqiyot mazmunini boyitish, optimallashtirishga qaratilganlik.

Shu 3 ta dasturni birgalikda olib borilishi kutilgan natijalarni berishi mumkin.

Psixokorreksiya ham keng tarmoqli bo'lib o'z ichiga art terapiya, musiqa terapiya, o'yin terapiya, ertak terapiya, psixogimnastika kabilarni oladi. Hozirgi kunda asabiy, o'ziga ishonmaydigan, qo'rqqoq, xavotirligi kuchli bo'lgan, urushqoq, nutqida nuqsoni bor bo'lgan bolalar bilan ishlashda ularda bu jarayonlarni koreksiya qilishda ertak terapiyadan keng qo'llanilmoqda va bu usul ijobiy tomonga o'z foydasini ko'rsatmoqda. Bu usulni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar uchun ham keng targ'ib qilinsa foydadan xoli bo'lmas edi. Chunki bolalarning asosiy vaqti maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va maktabda o'tadi.

Maktabgacha ta'lim ped tarbiyachilari va o'qituvchi, ota –onalar uchun mashhur chet el psixologlari N.I Kazlov, I.V Vachkov va boshqalar tomonidan ertak terapiya to'plamlari chiqarilgan va bunday to'plamlarda tirnoq tishlaydigan, shirinlikxo'r, enurez(siyg'oq), ichi qotadigan, gap qaytaradigan, televizor ko'p ko'radigan, qo'l so'rish, o'jar, nerv kasalliklari bor bolalarda ulardan bunday odatlarini korreksiya qiluvchi hikoyalar jamlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. E.G'oziyev Yosh davrlar psixologiyasi (Toshkent 2010 y)
2. Sh.R.Barotov Psixologik xizmat (Toshkent 2018y)
3. Sh.M.Mirziyoyev "Milliy Taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" (Toshkent Uzbekiston 2019y).
4. Sh.M.Mirziyoyev "Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir" (Toshkent Uzbekiston 2018y)
5. Anastazi A. Дифференциальная психология М.: ЕКСМО-Press, -2001.
6. I.V.Vachkov Skazkoterapiya (razvitiye samosoznaniya cherez psixologicheskuyu skazku) 2007g
7. Sh.R.Barotov Psixologik xizmat (Toshkent 2018y)
8. Hakimova Fazolat Khoshimovna ПСИХИЧЕСКИЕ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ У ДЕТЕЙ вестник 23 (79), 358-361
9. Hakimova Fazolat Khoshimovna Психология: происхождение и структура научного факта Вестник интегративной психологии 19 (2), 115-119
10. Hakimova Fazolat Khoshimovna Мактабгача ёшдаги болаларнинг ижтимоий психологик мослашув шаклланишида психокоррекция методларнинг турни Психология илмий журнали 4 (5), 128-130
11. Hakimova Fazolat Khoshimovna Мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларда мослаша олмасликнинг турли қуринишларини психологик хусусиятлари. "Тафаккур ва талқин" 5 (2), 776-779
12. Hakimova Fazolat Khoshimovna Бола шахсининг шаклланишида оиланинг турни "Тафаккур ва талқин" 3 (2), 452-455
13. Internet tarmoqlari

OILAVIY PSIXOLOGIK XIZMATDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNI EMPIRIK TAHLILI

Ismatova Dilafruz To'ymuratovna

*Buxoro davlat universiteti psixologiya va sotsiologiya kafedrasida o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Maqolada oilaviy psixologik xizmat, shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili samaradorligiga baho berish uchun tadqiqot maqsadiga mos ravishda tatbiq etilgan metodikalar bugungi kun oila psixologiyasi fanining ayrim amaliy-tatbiqiy yo'nalishlari va istiqbollari haqida yanada chuqurroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Umuman, shaxslararo munosabatlarni namoyon etilishini chuqur o'rganish, tahlil qilish va tegishli empirik xulosalar chiqarish orqali psixologik xizmat rivojlanishiga baho berish mumkin.

Kalit so'zlar: psixologik xizmatda, empirik malumot, ilmiy tadqiqot, islohot, psixologik usullar, ijtimoiy muhit, oila instituti, nizoli vaziyatlar, tajovuzkorlik, frustratsiya holatlari.

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЕЙНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЕ

Исмадова Дилафруз Тоймуратовна

*Преподаватель кафедры психологии и социологии Бухарского
государственного университета, доктор философии в области психологии
(PhD)*

Аннотация: Применяемые в статье методы оценки эффективности эмпирического анализа психологической службы семьи и межличностных отношений в соответствии с целью исследования позволяют составить более глубокое представление о некоторых практических направлениях и перспективах науки о семейной психологии на сегодняшний день. В целом оценить развитие психологических служб можно путем глубокого изучения и анализа проявления межличностных отношений и получения соответствующих эмпирических выводов.

Ключевые слова: в психологической службе, эмпирические данные, научное исследование, реформа, психологические методы, социальная среда, институт семьи, конфликтные ситуации, агрессия, фрустрационные ситуации.

EMPIRICAL ANALYSIS OF INTERPERSONAL RELATIONS IN FAMILY PSYCHOLOGICAL SERVICE

Ismatova Dilafruz Toymuratovna

*Lecturer in the Department of Psychology and Sociology, Bukhara State
University, Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)*

Annotation: The methods used in the article to evaluate the effectiveness of empirical analysis of family psychological service and interpersonal relations, in accordance with the purpose of the research, allow to create a deeper idea about some practical directions and perspectives of the science of family psychology today. In general, it is possible to assess the development of psychological services through a deep study and analysis of the manifestation of interpersonal relations and drawing appropriate empirical conclusions.

Keywords: in psychological service, empirical data, scientific research, reform, psychological methods, social environment, family institution, conflict situations, aggression, frustration situations.

Jahonda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda oila, mehnat jamoalari, ta'lim maskanlarida sog'lom o'zaro munosabatlarni o'rnatish, psixologik muhitni barqarorlashtirish borasida ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Eng avvalo, mustahkam oila munosabatlariga salbiy ta'sir etadigan oilada taz'yiq, zo'ravonlikning ijtimoiy-psixologik omillari psixodiagnostikasi va reabilitatsiyasini amalga oshirish, og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan oila va xotin-qizlarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatishga doir ilmiy xulosalar ishlab chiqish, yosh oilalar barqarorligiga ta'sir etadigan ijtimoiy-psixologik omillar hamda shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan turli darajadagi muammoli vaziyatlardan xalos bo'lishning psixologik ta'sir usullarini ilmiy tadqiq etish, ijtimoiy muhitning shaxsga fasilitativ va ingibitsion ta'siri bo'yicha psixologik muammolarni aniqlash asosida psixolog-mutaxassis faoliyatini takomillashtirish kabi masalalar shular jumlasidandir.

Respublikamizda so'nggi yillarda oila institutini qo'llab-quvvatlash, psixologik xizmat ko'rsatishni normativ-xuquqiy jihatdan mustahkamlash, inson qadriini yuksaltirish hamda ulug'lashga yo'naltirilgan strategik vazifalar belgilanib, zarur asoslari yaratilmoqda: «Xalq bilan muloqot, odamlarning dardu tashvishlari bilan yashash, inson manfaatlarini ta'minlash ...eng ustuvor vazifa bo'lib qoladi...» .

Oilaviy psixologik xizmatning tamoyillarini takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlar dunyoning quyidagi yetakchi ta'lim tashkilotlari va ilmiy markazlarida, jumladan: «Oilaviy Tadqiqotlar Markazi», (Buyuk Britaniya); Britaniya Psixologik Jamiyati (Buyuk Britaniya); Amerika Psixologik Assotsiatsiyasi (Amerika Qo'shma Shtatlari); «Oila muammolarini o'rganish davlat instituti» (Germaniya); Sarbonna universiteti (Fransiya); Milliy ta'lim universiteti (Koreya); «Bola, oila va tarbiya» ilmiy-tadqiqot instituti (Rossiya Federatsiyasi); M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti (Rossiya Federatsiyasi)larida olib borilmoqda.

Maqolada oiladagi nizoli vaziyatlarning asosiy psixologik sabablari; nizolarda ijtimoiy persepsiyani qo'llash; ota-ona va farzand munosabatlarining sub'ektiv baholanishi; farzand hayotini to'g'ri yo'lga qo'yishda ota-onalar bilan ish olib borish kabi oilaning dolzarb masalalari yoritib berilgan. Shuningdek, oilalarga psixologik xizmatni tashkil etish va o'tkazishda asos vazifasini yaratuvchi ijtimoiy-psixologik metodlarni qo'llash natijalari keltirilgan. Farzandning o'zaro munosabatlarda shaxs xususiyatlarini xarakterlovchi jihatlardan: uning qiziquvchanligi, tengdoshlari orasidagi muloqotmandligi, liderlikka intilishi, janjalkashligi, tajovuzkorligi, frustratsiyaga reaksiyasi, ayniqsa, yolg'iz qolishga intilishi, o'zini chetga olishi kabi xislatlarini kattalar inobatga olishni istamasliklari kabi an'anaviy tarbiyadagi yondashuvlar va natijada bola xulqining ijtimoiy adekvatlik darajasidagi nomunosibliklar tadqiqotda qo'llanilgan.

Rene-Jile metodikasi natijalarida isbotlangan, 1-jadvalga qarang. Rene-Jile metodikasi qo'llanilishida bolaning boshqalar bilan o'zaro munosabati hamda shaxs xususiyatlari aniqlangan. Olingan natijalarda metodika shartiga ko'ra 1-7-shkalalarda oiladagi bolaning boshqalar bilan o'zaro munosabatini, 8-13-shkalalarda esa bolaning o'zigagina xos shaxs xususiyatlarini ko'rish mumkin. Oilaga psixologik xizmatni dastlab ota-onalarga ko'rsatish zarurati ko'rinadi, bu borada farzand psixologiyasi va tarbiyasi masalasida psixologik savodxonligini oshirish uchun fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bo'lgan mahallalar qoshida targ'ibot ishlarini tashkil etish, o'rta maktab o'quv dasturlariga esa o'quvchilar uchun psixologik xizmatga doir fakultativ mashg'ulotlarni kiritish maqsadli bo'lishi tasdiqlangan. Buning uchun oilada shaxslararo munosabatlarning namoyon bo'lishini aniqlab olish zarur: oilada onasiga, otasiga, aka-uka va opa-singillariga munosabati, bobo-buvisi va boshqa yaqin qarindoshlariga bo'lgan munosabat; do'st-o'rtoqlari, o'qituvchisiga bo'lgan munosabat metodikadagi 7 ta shkala bo'yicha olingan natijalardan ko'rinadi. Qolgan 8,9,10,11,12,13-shkalalarda esa oiladagi shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'ladigan qiziquvchanlik, muloqotmandlik, guruhida yetakchilik qilishga intilish,

janjalkashlik, tajovuzkorlik, frustratsiya holatlari, yolg'iz qolishga intilish, o'zini chetga olish kabi shaxs sifatlarini aniqlash imkoniyati bo'ladi.

1-jadval.

Ota-ona va farzand munosabatlarining namoyon bo'lishi ko'rsatkichlari, Rene-Jile metodikasi bo'yicha farzandlar fikri, n=200

№	Shkalalar	o'g'il farzandlar Mx1±m1	qiz farzandlar Mx2±m2	t
1	Onasiga munosabati	4.41±0.22	5.3±0.21***	-2.25
2	Otasiga munosabati	3.36±0.81	3.29±0.22	0.07
3	Otasiga munosabati Bola tomonidan ota-onasini birgalikda ota-ona sifatida idrok etib munosabatda bo'lishlik	5.01±0.26	5.39±0.23	-1.16
4	Aka-ukalari va opasingillariga munosabati	4.51±0.19*	3.8±0.16	2.58
5	Bobo-buvisi va oilaning boshqa yaqin a'zolariga munosabati	2.39±0.15	2.4±0.14	0.52
6	Do'st-o'rtloqlariga munosabati	2.47±0.14	2.3±0.15	2.29
7	O'qituvchiga munosabati	2.68±0.16	3.4±0.16*	-2.49
8	Qiziquvchanligi	7.93±0.4	7.73±0.27	0.54
9	Bolalar guruhida muloqotmandligi	5.82±0.24	5.69±0.22	0.57
10	Guruhda ustunlik, yetakchilik qilishga intilishi	4.81±0.4***	3.6±0.30	3.12
11	Janjalkashlik, tajovuzkorlik	4.56±0.26***	3.7±0.24	3.12
12	Frustrativ holatlarga munosabati	2.04±0.24	2,26±0,18 -0.97	-0.97
13	Yolg'iz qolishga intilish, o'zini chetga olishi	3.88±0.23*	3.34±0.18	2.13

Olingan natijalardan ko'rinadiki, oiladagi farzand o'z tengdoshlari, aka-uka, opasingillari, bobo-buvisi bilan unosabatlari keskin tafovutlanmaydi.

Tadqiqotda shuningdek, ota-onalarning farzandiga nisbatan munosabatlarini Yefim Sheferning RARU metodikasi yordamida o'rganildi, 2-jadvalga qarang.

2-jadval.

Ota-onalarning farzandiga nisbatan munosabatlari ko'rsatkichlari, Ye.Sheferning RARU metodikasi bo'yicha, n=200

№	Shkalalar	ota	ona	t
1	Bolaga fikrini gapirib olish imkoniyatini berish	17.87	18.58	4.31**
2	Bolani qiyinchiliklardan saqlash	17.89	18.84	2.43*
3	Uy bekasi rolidagi ona	16.32	16.32	16.32
4	Bolaning xohish-istagini bosish	17.34	17.54	3.64**
5	Ota-onalar o'zini qurbon qilishi	17.32	18.68	3.88**
6	Bolaga ziyon yetkazib qo'yishdan qo'rqish	17.81	18.8	3.41**
7	Er-xotinlik nizolari	17.7	18.5	2.75**
8	Ota-onalarning qattiqqo'lligi	17.98	17.92	0.61
9	Ota-onalarning serjahlligi	16.21	17.8	4.18**
10	Bolalarni ona boshqarishligi	17.96	18.9	4.27**
11	Bolaota-onaga tobeligini rag'batlantirish	18.43	18.94	0.86
12	Boladagi tajovuzkorlikni bosish	16.7	17.28	1.44
13	Ota-onaning "jabrlanuvchanligi"	15.89	16.96	1.77
14	Ota-onalar va bolalarning tengligi	18.57	17.94	5.25**
15	Bola faolligini rag'barlantirish	18.24	19.2	3.9**
16	Bola bilan mulqotdan qochish	17.11	17.24	0.52
17	Erning xotiga e'tiborsizligi	16.68	18.94	2.96**
18	Boladagi shahvoniylikni bosish	17.23	18.54	4.44**
19	Onaning hukmronligi	17.06	18.28	4.2**
20	Ota-onaning bola hayotiga aralashishi	17.43	18.44	3.48**
21	Ota-ona va bolao'rtasidagi do'stona munosabat	17.64	19.12	5.92**
22	Bola rivojlanishini tezlashtirish	17.47	16.68	0.45
23	Bolani tarbiyalashda boshqalar yordamining zarurligi	17.91	19.26	5.62**
	Umumiy o'rtacha ko'rsatkich	17.38	17.83	2.25*

Izoh: * - $R < 0.05$ ** - $P < 0.01$ *** - $R < 0.001$

Natijalar taqqoslanganda, bolalardagi tajovuzkorlikni bosish haqida ma'lumot beruvchi 12-shkala bo'yicha ko'rsatkichlar (ota-onalar o'rtasidagi farq ishonchliligi $t=1.44$ $R < 0.05$ ga teng) bo'lishi ota-onalarning bolaning yosh davriga oid xususiyatlarini yaxshi bilmasliklari, farzand tarbiyasida nizolarni yuzaga kelishiga ota-onalarning o'zlari sababchi bo'lib qolishlari mumkin bo'lishi ko'rinadi.

2-jadvalda keltirilgan metodika bo'yicha olingan natijalar va ularning tahlili ota-onalarning ota-onalik roliga ustanovkalari va munosabatlarida: ota-onalarning farzandlarga nisbatan o'ta g'amxo'rliqi, ularga ziyon yetkazib qo'yishdan qo'rqish, ularga tobeligini ag'batlantirish, tajovuzkorlikni bosish kabi xususiyatlarning kuchliligi namoyon bo'ladi; farzandlar bilan do'stona munosabatlar o'rnatish bilan birga bola bilan bo'ladigan mulqotdan qochish holati ham mavjud ekanligi: tarbiyadagi diktat, bola irodasini, xohishistagini bosish, ularga nisbatan qattiqqo'l, talabchan bo'lish kabi xususiyatlar, bola tarbiyasi borasida ko'proq qayg'urish onalarda otalarga nisbatan kuchliroq ifodalanganligini ko'rsatadi. Bunday natijalar kelusida oiladagi o'zaro munosabatlarga salbiy ta'sir etishi, nizolarni yuzaga kelishiga zamin yaratishi nuqtai nazaridan ota-onalarni farzand tarbiyasi va psixologiyasiga doir bilimlarini kengaytirishga ahamiyat berish kerakligini ko'rsatadi.

Metodika natijalaridan ko'rinadiki, oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishda ota-onalarning farzand tarbiyasiga doir psixologik bilimlarini kengaytirish, xatto maxsus o'quv kurslarini olib borish sharoitini yaratish zarur bo'ladi.

Ota-onalarda farzandiga nisbatan egalik hissining bo'lishi ularning 3- jadvalda keltirilgan javoblaridan ko'rinadi.

3-jadval.

Ota-onalarning farzandlariga nisbatan ustanovkalarining korrelyasiya

ko'rsatgichlari

№	Ustanovkalar	1	2	3	4	5	6	7	8
1	O'qishni bitirish	1	0,47	0,59	0,33	0,64*	0,39**	0,51**	0,27**
2	Yaxshi ish topish		1	0,37	0,38	0,36*	0,29**	0,38**	0,49**
3	Qiziqqan kasbini egallash			1	0,39*	0,42	0,39**	0,32**	0,29**
4	Ота-она маслаҳати				1	-0,11	-0,46	-0,22	-0,48
5	Moddiy ta'minlanish					1	0,43**	0,49**	0,42**
6	Hunarli bo'lish						1	0,45**	0,61**
7	Ilmli bo'lish							1	0,54**
8	Bola tarbiyasiga jiddiy e'tibor								1

Izoh: *P<0.05, **P<0.0

Ota-onalarning farzandlariga nisbatan ustanovkalarining korrelyatsiyasi natijalaridan ko'rinadiki, ota-onalarni farzand tarbiyasiga doir munosabatlari talabchanlik, o'zlarida amalga oshmay qolgan xoxishlariga erishish niyatini ifodalaydi. Shuning uchun ota-onalarga psixologik maslahat, psixologik targ'ibot ishlarini tashkil etish muhim ekanligi ko'rinadi.

Jadval ko'rsatkichlarida birinchi o'rinda bola tarbiyasiga jiddiy e'tibor berish zarurati, ikkinchi va uchinchi o'rinlarda esa «moddiy ta'minlangan bo'lish», «hunarli odam bo'lish», «ilmli bo'lish», «qiziqqan kasbiga ega bo'lish» kabi qadriyatlarni tanlangan bo'lib, baxs va mushohadaga olib boruvchi jihat esa farzandlarga nisbatan mustaqillik darajasining past qo'yilishi, ya'ni ota-onalari tomonidan qabul qilingan qarorlarni so'zsiz qabul qilish kabi qadriyatlar ahamiyatining pasayib borayotganligi kuzatildi.

Oilaviy psixologik xizmatni olib borishda oila institutining o'ziga xos ijtimoiy-psixologik, etnopsixologik xususiyatlariga oid bilimlarga asoslanish hamda «Ijtimoiy tasavvurlar», «Munosabatlar tizimi», «Men» konsepsiyalariga tayanish zarur va maqsadlidir. Oilaviy psixologik xizmat samaradorligini ta'minlashda psixologik ta'sir usullari, mulqot psixologiyasining asosiy qonunlari, oilaning hayot tarzi, yoshi, tarkibi, ijtimoiy bandligi kabi muhim komponentlarini psixologik maslahatgacha o'zlashtirish zarur ekanligi empirik tasdiqlandi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Shoumarov G.B., Shoumarov Sh. B. Muhabbat va oila.— Toshkent, Ibn Sino», 1994. — 120 b.
2. Akramova F.A. Ф.Ф.О'zbekistonda oilaviy psixologik xizmatning ijtimoiy-psixologik muammolari. Avtoreferat (DSc).Toshkent.2022.
3. Akramova F. A., Abdullayeva R. M. O ilaviy hayotni o 'rga- ' hga oid psixologik testlar. T.: «Shams ASA», 2002. — 58 b. 12.
4. Akramova F. A., Abdullayeva R. M. Oilaviy hayotga oid psixologik tavsiyalar. T.: «Shams ASA», 2002. — 63 b.
5. Akramova F. A. Insoniy munosabatlar psixologiyasi. T.: «Shams ASA», 2005. — 68 b.
6. F.F. Ganjiev. The basis of social and psychological adaptation of children in the conditions of preschool education. Bulletin of integrative psychology. Journal for psychologists, 59-64.

TALABALAR AKADEMIK O'ZLASHTIRISHINING NAZARIY-METODOLOGIK TALQINI

*Jabborova Malohat Azimovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Psixologiya fani o'qituvchisi.*

Annotatsiya: Bugungi tezkor davr talabalarni ham qisqa muddatda va asosli ma'lumotlar bilan qurollantirish, ular tomonidan turli fan asoslarini puxta o'zlashtirilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda. Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko'ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilishi talab qilinmoqda. Ushbu maqolada talabalar akademik o'zlashtirishining nazariy-metodologik talqini qisqacha bayon qilingan. Shuningdek, talabalar o'zlashtirishini yuqori sifat darajasiga olib chiqish milliy ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifa ekanligi yoritilgan.

Tayanch so'zlar: talaba, akademik o'zlashtirish, akademik muvaffaqiyat, ta'lim, ilg'or texnologiyalar, ehtiyoj, moddiy-texnik baza, islohotlar, psixologik mexanizm.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

*Жабборова Малохат Азимовна,
Шахрисабзский государственный педагогический институт
учитель психологии.*

Аннотация: Современная стремительно развивающаяся эпоха требует вооружить учащихся обоснованной информацией в короткие сроки, создать необходимые условия для их основательного овладения различными основами науки. В современных условиях требуется, чтобы образовательный процесс был направлен на развитие личности, социализацию и воспитание способностей самостоятельного, критического, творческого мышления. В данной статье кратко описывается теоретико-методологическая интерпретация академического мастерства студентов. Также было подчеркнуто, что доведение обучения студентов до качественного уровня является важной задачей, стоящей перед отечественной системой образования.

Ключевые слова: студент, академическое освоение, академические успехи, образование, передовые технологии, потребность, материально-техническая база, реформы, психологический механизм.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL INTERPRETATION OF STUDENTS' ACADEMIC DEVELOPMENT

*Jabborova Malohat Azimovna,
Shahrisabz State Pedagogical Institute Teacher of psychology*

Abstract: Today's fast-paced era demands to arm students with reasonable information in a short period of time, to create the necessary conditions for their thorough mastery of various science bases. In modern conditions, it is demanded that the educational process should be directed to the development of the individual, socialization and education of independent, critical, creative thinking abilities. This article briefly describes the theoretical and methodological interpretation of students' academic mastery. It was also highlighted that bringing students' learning to a high quality level is an important task facing the national education system.

Key words: student, academic mastering, academic success, education, advanced technologies, need, material and technical base, reforms, psychological mechanism.

Kirish (Introduction). Globallashuv sharoitida shaxsni har tomonlama voyaga yetkazish, unda komillik va malakali mutaxassisga xos sifatlarni shakllantirishda ta'lim muhim o'rin tutadi. Bugungi tezkor davr talabalarni ham qisqa muddatda va asosli ma'lumotlar bilan qurollantirish, ular tomonidan turli fan asoslarini puxta o'zlashtirilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda. Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko'ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilishi talab qilinmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Adabiyotlar ro'yxatida keltirilgan mualliflarning (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning ta'lim to'g'risidagi ma'ruzalari, yangi taraqqiyot bosqichida milliy ta'lim tizimidagi oliy ta'limni isloh qilish, sifatli bilim berish tuzilmasini yaratish, o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni samarador jarayonga aylantirish, talabalar o'zlashtirishini yuqori sifat bosqichiga olib chiqish maqsadida qabul qilinayotgan normalar, shuningdek, B.G. Ananiev, E.A. Klimov, V.A. Ivannikov kabi olimlarning) nazariy-falsafiy qarashlari ilgari surilgan ilmiy maqolalar metodologik manba bo'lib belgilandi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida umumilmiy usullardan tizimlilik, tarixiylik va mantiqiylik, umumlashtirish, qiyosiy tahlil, taqqoslashdan foydalanildi. Shuningdek, talabalar akademik o'zlashtirishiga ta'sir etuvchi omillar – jahon hamda yurtimiz olimlarining ilmiy-tadqiqot predmeti sifatida tizimli yondashuv asosida tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Rivojlangan mamlakatlarning tarixiy rivojlanish yo'lini tahlil qilganimizda, ularda yoshlar ta'lim-tarbiyasiga va ilm-fanga, yangi texnologiyalar rivojlanishiga beriladigan e'tibor nihoyatda ulkan bo'lganini ko'ramiz. Shu sababdan, mamlakatimiz davlat siyosatida ilm-fan rivoji, yoshlarning ta'lim-tarbiyasi va yetuk bilimlari, malakali kadrlar yetishtirishga ustuvorlik berish maqsadida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

“Har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta'minlaydigan yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu sababli biz islohotlarimiz ko'lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk, zamonaviy bilim va hunarlarni puxta egallagan, azmu shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz.

Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim”[1].

O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida milliy ta'lim tizimidagi oliy ta'limni isloh qilish, sifatli bilim berish tuzilmasini yaratish, o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni samarador jarayonga aylantirish, talabalar o'zlashtirishini yuqori sifat bosqichiga olib chiqish maqsadida ta'lim tizimining huquqiy asoslari yaratildi: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida” Farmoni, O'zbekiston Respublikasida 2020 yil 23 sentyabrdagi O'RQ-637-son “Ta'lim to'g'risida”gi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida” 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son hamda “2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida” 2020 yil 2 martdagi PF-5953-son farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta'lim

muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020 yil 31 dekbrdagi 824-son qarorlarini sanab o'tish mumkin.

Ta'lim tizimini yangi bosqichga ko'tarish, ta'lim sifatini oshirish va baholash, ta'lim natijalari hozirgi vaqtda pedagogika va pedagogik psixologiya fanlarining diqqat markazidagi asosiy masalalardan bo'lib kelmoqda.

Hozirgi vaqtda ta'lim tizimida o'rganilishi lozim bo'lgan masalalar qatoriga quyidagilar kiradi: ta'lim samaradorligini oshirish, "natijaga ega bo'lish" tushunchasining ta'limning barcha bo'g'inlaridagi nisbatan mazmunini aniqlash; ta'lim maqsadlariga mos keladigan zamonaviy baholash vositalarini asoslash, tanlash, ishlab chiqish va joriy etish usullarini izlash, ya'ni ijobiy ijtimoiylashuv va zarur kompetensiyalar majmuasini rivojlantirish; talabaning akademik o'zlashtirish darajasini, shuningdek, butun ta'lim davomida samaradorlik darajasining barqarorligini bashorat qilish mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish kabi masalalar.

Avvalo, tadqiqot ishimizga doir asosiy tushunchalarni asoslashga harakat qilib va nima uchun "talabalar akademik o'zlashtirishining psixologik determinantlarini tadqiq etish jarayoni" tadqiqot predmeti sifatida tanlanganligi haqidagi savolga javob beraylik. Shu munosabat bilan tadqiqotimiz maqsadlari uchun muhim bo'lgan tadqiqotning asosiy tushunchalari va toifalari: "o'zlashtirish", "akademik", "determinantlar" va boshqalarni ko'rib chiqish, ularning tuzilishi va mazmunini ochib berishni lozim deb topdik.

Talabalar akademik o'zlashtirishi – ular egallagan bilim, ko'nikma va malakalarning to'raligi, chuqurligi, ongilligi hamda mustahkamligi darajasini anglatuvchi pedagogik mezondir. O'zbekistonda talabalar o'zlashtirishini yuqori sifat darajasiga olib chiqish milliy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardandir. Chunki talabalarining intellektual rivojlanishi hamda kasbiy tayyorgarligi ularning akademik o'zlashtirish darajalariga bevosita bog'liq.

Ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida ta'lim mazmuniga qo'yiladigan talablarning o'zgarishi bilan "ta'lim natijasi" tushunchasining mazmuni ham o'zgaradi. Ta'lim natijalari - bu talabalar o'quv jarayonini tugatgandan so'ng bilim, ko'nikma va munosabatlar nuqtai nazaridan ma'lum ko'rsatkichlarni namoyon qilishidir.

Oliy o'quv yurtlarida o'quv natijalari joriy, oraliq va yakuniy ko'rinishida bo'lishi mumkin, ammo baribir "natija" atamasining o'zi ma'lum bir ko'rsatkichlarni anglatadi. Shuning uchun, biz tadqiqotimizda protsessual ma'noga ega bo'lgan, ya'ni "akademik o'zlashtirish" ga ega bo'lgan o'rganish samaradorligini, ta'limdagi muvaffaqiyatlarini, shuningdek, talabaning ta'limdagi muvaffaqiyatini tavsiflovchi va o'rganish predmeti bo'lgan bir nechta atamalarni: "o'quv yutug'i", "ta'lim muvaffaqiyati", "ta'lim samaradorligi", "akademik muvaffaqiyat", "o'rganish samaradorligi" kabilarni ham tahlil qildik. Har qanday talabaning o'zlashtirishidagi muvaffaqiyati va uning o'quv jarayonida erishgan yutuqlari ta'lim natijalarining belgilovchi ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Akademik – bu o'rganishga tegishli bo'lgan narsa (asosan universitetda), lo'g'aviy ma'nosi – o'quvga oid, nazariy degan ma'nolarni bildiradi. "Akademik" atamasining kelib chiqishi miloddan avvalgi VI-V asrda paydo bo'lgan qadimgi yunon ta'lim va tarbiya madaniyati bilan bog'liq. Platonning pedagogik pozitsiyasidan kelib chiqqan holda, "asosiy maqsad - bu nafaqat fan yoki kasbiy ta'lim, balki shaxsni tarbiyalashdir", - deya tavsiflanadi.

Zamonaviy ta'lim muassasalarida o'quv samaradorligi nafaqat ta'lim natijalari bilan cheklanib qolmaydi, balki u faoliyat-amaliy, motivatsion, qimmatli va hissiy tomonlarga ega.

Ta'lim natijasiga erishishning eng muhim shartlaridan biri bu talabaning butun o'qish davrida barqaror ilm bilan mashg'ul bo'lishidir. Akademik o'zlashtirish orqali talaba ilmiy faoliyatining dinamikasi barqarorligini yoki beqarorligini ko'rsatishi

mumkin. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida ko'plab pedagog va psixologlar tomonidan o'quv faoliyatining miqdoriy ko'rsatkichlar (ballar) bilan ifodalangan o'zlashtirish darajasi o'rganilganda – ta'limning sifati talabalar akademik o'zlashtirishida ko'proq aks etishi ta'kidlandi [4].

“Akademik o'zlashtirish” ilmiy atama sifatida ilmiy muomalaga nisbatan yaqinda kiritilgan. Mashhur rus psixologi B.G. Ananiev nafaqat o'quv faoliyatini ob'ektiv baholash, balki samaradorlikning sub'ektiv tomoni haqida ham gapirgan birinchi tadqiqotchilardan biridir.

Akademik o'zlashtirish - bu ta'lim yutuqlarini sub'ektiv-shaxsiy ma'noda aks ettiruvchi va ob'ektiv holat (rasmiylashtirilgan, shu jumladan o'quv natijalarining tuzilishi “bilish”, “o'rganish”, “egallash”) bilan bog'liq bo'lmagan murakkab xususiyatdir.

Akademik o'zlashtirish:

ta'lim olish jarayonining rang-barangligini o'zida aks ettiradi;

ta'lim olishga tayyorgarlik jarayonida erishilgan yutuqlarni, shuningdek unga erishish jarayonini ham aks ettiradi;

dinamikada talabalar tomonidan ko'rsatilgan natijalarning barqarorligi yoki beqarorligini o'z ichiga oladi;

natijalarga erishish shartlarini o'z ichiga oladi;

talabaning o'zi uchun ta'lim natijasi nimani anglatishi va u bunga qanchalik erishganligi haqidagi fikrini aks ettiradi [2].

Jamiyat va ta'lim taraqqiyotining prognozlariga oid tadqiqotlar va ekspert xulosalarida talaba shaxsining uzviy rivojlanishi bilan bir qatorda ular uchun qulay bo'lgan ta'lim sharoitlarini yaratish, ta'limning chiziqli bo'lmagan traektoriyalari haqida so'z borib, bu jihatlar fuqaro, faol va mustaqil shaxs, kasb egasi sifatida shakllanishiga olib kelishi ta'kidlanadi.

Talabalarning oliy ta'lim muassasalaridagi o'zlashtirishiga ko'plab omillar ta'sir qiladi: moliyaviy ahvol, sog'lig'i, yoshi, oilaviy ahvoli, universitetga qadar tayyorgarlik darajasi, o'z-o'zini tashkil etish ko'nikmalari, o'z faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish (birinchi navbatda, ta'lim), tanlash motivlari. universitet, universitet ta'limining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi dastlabki g'oyalarning yetarliligi; ta'lim shakli (kunduzgi, kechki, sirtqi, masofaviy ta'lim va boshqalar), to'lov-kontraktning mavjudligi va ularning miqdori, universitetda o'quv jarayonining tashkil etilishi, universitetning moddiy-texnik bazasi, ta'lim darajasi. o'qituvchilar va xodimlarning malakasi, universitetning obro'si va nihoyat, talabalarning individual psixologik xususiyatlari.

Har qanday faoliyatning, shu jumladan ta'limda qo'lga kiritiladigan muvaffaqiyat, birinchi navbatda, intellektual rivojlanish darajasiga bog'liq. Intellektual qobiliyatlar va faoliyat o'rtasidagi munosabatlar o'zaro dialektik bog'lanishga ega: har qanday faoliyatga samarali jalb qilish ushbu faoliyat uchun ma'lum darajadagi qobiliyatlarni talab qiladi, bu esa, o'z navbatida, qobiliyatlarning rivojlanishi va shakllanishi jarayoniga mos ravishda ta'sir qiladi.

Talabalarning muvaffaqiyati nafaqat umumiy aqliy rivojlanish va maxsus qobiliyatlarga bog'liq, bu hatto aql-idrok nuqtai nazaridan ham tushunarli, balki qiziqish va motivlar, xarakter xususiyatlari, temperament, shaxsiyat yo'nalishi, o'zini o'zi anglash va boshqalarga ham bog'liq.

Shaxsning potensialini optimallashtirishning muhim sharti uning faoliyati, muayyan faoliyat turiga e'tibor qaratishdir. Aynan shu narsa inson uchun nihoyatda muhim bo'lib, uning faoliyatining motivlari va maqsadlari bo'lib xizmat qiladi.

Talabalarning asosiy ehtiyojlaridan biri bu muloqotdir. Muloqotda ular nafaqat boshqalarni, balki o'zlarini ham o'rganadilar, ijtimoiy hayot tajribasini o'zlashtiradilar. Muloqotga bo'lgan ehtiyoj turli xil aloqalarni o'rnatishga, sheriklik, do'stlikni rivojlantirishga yordam beradi, bilim va tajriba, fikr, kayfiyat va tajriba almashishni

rag‘batlantiradi.

Shaxsning yana bir muhim ehtiyoji - bu muvaffaqiyatga bo‘lgan ehtiyoj. Talabalarning hayoti bir qator ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o‘ziga xosdir. Ularning ma‘naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirishda ma‘lum cheklovlar mavjud. Tadqiqot ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, talaba faoliyati samaradorligini oshirish, birinchi navbatda, ularning ma‘naviy ehtiyojlarini oliy o‘quv yurtida o‘qish va kelajak kasbi talablariga muvofiq rivojlantirish bilan bog‘liq.

Nima uchun ba‘zi talabalar bilim va kasbiy ko‘nikmalarni o‘zlashtirish uchun qattiq va iroda bilan ishlaydilar va yuzaga keladigan qiyinchiliklar o‘z maqsadlariga erishish uchun kuch va ishtiyoqni qo‘shadi, boshqalari esa hamma narsani bosim ostida bajaradi va har qanday muhim to‘siqlarning paydo bo‘lishi ularning faolligini keskin kamaytiradi. Bunday farqlar ta‘lim faoliyatining bir xil tashqi sharoitlarida (ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, o‘quv jarayonini tashkil etish va uslubiy ta‘minlash, o‘qituvchining malakasi va boshqalar) kuzatilishi mumkin.

Ushbu hodisani tushuntirishda psixologlar va o‘qituvchilar ko‘pincha talabalarning aql-zakovat darajasi (bilim, ko‘nikma, ko‘nikmalarni egallash va ularni muammolarni hal qilishda muvaffaqiyatli qo‘llash qobiliyati), ijodkorlik (yangi bilimlarni rivojlantirish qobiliyati) kabi individual psixologik xususiyatlarga murojaat qilishadi. o‘z-o‘zidan); o‘quv motivatsiyasi, o‘quv maqsadlariga erishishda kuchli ijobiy tajribani ta‘minlash, yuqori darajadagi o‘z-o‘zini hurmat qilish, yuqori darajadagi da‘volarni shakllantirishga olib keladigan va hokazo. Ammo bu fazilatlarining hech biri alohida olingan yoki hatto ularning kombinatsiyasi ham har qanday kompleksda muqarrar bo‘lgan tez-tez yoki uzoq davom etadigan muvaffaqiyatsizliklar sharoitida kasbiy va ijtimoiy kompetensiyani o‘zlashtirishda talabaning kundalik, mashaqqatli va mashaqqatli mehnatga munosabatini shakllantirish uchun yetarli emas.

So‘nggi paytlarda psixologiyada ijtimoiy intellekt nisbatan mustaqil tur sifatida ajratilgan bo‘lib, u kommunikativ kompetensiya (muloqot bo‘yicha kompetensiya) asosida yotadigan qobiliyatlar majmui sifatida tushuniladi, bu shaxsni shaxs tomonidan adekvat idrok etish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishni ta‘minlaydi va boshqa odamlar bilan aloqada bo‘lish, ularga ta‘sir qilish, birgalikdagi faoliyatni ta‘minlash, jamoa va jamiyatdagi munosib mavqeini (ijtimoiy mavqe) belgilaydi. E.A. Klimov tasnifiga ko‘ra, “odamdan odamga” tipidagi kasblarni egallash uchun yuqori darajadagi ijtimoiy intellekt muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, yuqori darajadagi ijtimoiy intellekt ba‘zan sub‘ekt (umumiy) aql va ijodkorlikning past darajasi uchun kompensatsiya sifatida rivojlanayotganligi haqida dalillar mavjud. Ijtimoiy intellektning yuqori darajasi ko‘pincha o‘quv muvaffaqiyatining past darajasi bilan bog‘liq bo‘lishi foydasiga, talabalar shaxsining ba‘zi tipologiyalari ham belgilanadi, ular quyida muhokama qilinadi. Biroq, bunday talabalarning rasmiy ko‘rsatkichlari istalgan yuqori bahoni olish uchun o‘qituvchilarga mohirona ta‘sir ko‘rsatishi tufayli ortiqcha baholanishi mumkin.

Ko‘plab rus psixologlari tomonidan o‘z-o‘zini hurmat qilish, u bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga ishonch va yuqori darajadagi intilishlarni talabalarning o‘zlashtirishi uchun muhim ijobiy omillar deb hisoblanadi. O‘z qobiliyatiga ishonmagan, imkoniyatlarini yetarlicha baholamagan talaba ko‘pincha qiyin vazifalarni o‘z zimmasiga olmaydi va o‘z mag‘lubiyatini oldindan tan oladi.

Talabalarning psixologik xususiyatlarini o‘rganishga oid keng ko‘lamli tadqiqotlarda ta‘kidlanganidek, ta‘lim oluvchining akademik o‘zlashtirishini belgilovchi asosiy omil – bu shaxsning individual aqliy xususiyatlarining jiddiyliги emas, balki ularning tuzilishi bo‘lib, unda irodaviy fazilatlar yetakchi rol o‘ynaydi [3]. V.A. Ivannikovning fikriga ko‘ra, inson o‘zining irodaviy fazilatlarini dastlab yetarli darajada turki bo‘lmagan harakatni amalga oshirganda namoyon qiladi, ya‘ni. “xulq-atvor natijasi” uchun kurashda boshqa harakatlarga bo‘ysunadi. Ixtiyoriy harakat mexanizmini ushbu harakat motivini ataylab kuchaytirish va raqobatdosh harakatlar motivlarini zaiflashtirish orqali amalga oshirish motivatsiyasining yetishmasligini

to'ldirish deb atash mumkin. Bu, xususan, harakatga yangi ma'no berish orqali bo'lishi mumkin. Katta muammo o'quv jarayonini shunday qurishdadirki, talaba o'zini imkon qadar kamdan-kam hollarda yengishi, uni o'quv faoliyatiga qo'shilishga majbur qilishi kerak. Ko'rinib turibdiki, talabani irodaviy fazilatlariga murojaat qilish zaruriyatini butunlay istisno qilib bo'lmaydi, lekin o'quv jarayonini tashkil etishdagi barcha muammo va kamchiliklarni o'quvchilarning dangasaligi, irodasining kamligida ayblash ham mumkin emas. O'rganish motivi o'quv faoliyatining o'zida yoki uning jarayoniga imkon qadar yaqin bo'lishi kerak. Bunga shu yo'l bilan erishish mumkin: o'quv jarayonini talaba uchun imkon qadar qiziqarli qilish, unga qoniqish va hatto zavq keltirish; o'quvchiga ta'lim faoliyatidagi ichki va tashqi to'siqlarni yengib o'tishdan qoniqishni his qilish imkonini beradigan shunday motivlar va munosabatlarni shakllantirishga yordam berish.

Talim jarayonida o'zlashtirishga ta'sir etuvchi omillardan yana biri – o'quv yuklamalaridir. O'qituvchi nazorat va baholash davrlarida bu yuklamalar ayniqsa yuqori bo'lishini hisobga olishi kerak. Ammo bu yerda eng qo'pol pedagogik xatolardan biri tez-tez sodir bo'ladi: o'qituvchi o'quv dasturini o'zlashtirish natijalarini salbiy baholashni umuman talabani shaxsiyatini baholashga o'tkazadi, bu esa talabaga yuz ifodalari yordamida, imo-ishoralar va hatto og'zaki shaklda u ahmoq, dangasa, mas'uliyatsiz va hokozolar ko'rinishida e'tirof etiladi. Bu bilan talabani salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirishga majburlash, o'qituvchi talabani jismoniy holati va sog'lig'iga bevosita ta'sir qiladi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, o'z yosh davridagi fiziologik funksiyalarning eng yomon ko'rsatkichlari bilan ajralib turadiganlar talabalardir. Ular gipertoniya, taxikardiya, diabet, nevropsixiatrik kasalliklar bilan og'rikan bemorlar soni bo'yicha yetakchi hisoblanadi. Buning sabablari, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, universitetda o'qish jarayonida talabalar ko'pincha sog'lig'iga putur yetkazadigan kuchli psixologik stressni boshdan kechiradilar.

Talabalik davrida ularning rivojlanishida nafaqat jismoniy, balki psixologik xususiyatlar va yuqori aqliy funksiyalar maksimal darajaga yetadi: idrok, diqqat, xotira, fikrlash, nutq va his-tuyg'ular. B.G. Ananyning ta'kidlashicha [2], bu hayot davri ta'lim va tarbiya uchun eng qulaydir. Bu davrda individual faoliyatning faol shakllanishi sodir bo'ladi. Kognitiv faoliyatda mavhum tafakkur ustunlik qila boshlaydi, dunyoning umumlashtirilgan xaritasi shakllanadi va o'rganilayotgan voqelikning turli sohalari o'rtasida chuqur aloqalar o'rnatiladi, aqlning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Maxsus so'rovlar natijalari shuni ko'rsatadiki, taqqoslash, tasniflash, aniqlash, sistemaga solish kabi intellektual operatsiyalarning rivojlanish darajasi ko'pchilik talabalar uchun unchalik yuqori emas. O'qituvchi ko'pincha talabalarda o'quvchilik davrida shakllangan his-tuyg'ularini, o'qishga bo'lgan munosabatini yengib o'tish uchun katta kuch sarflashi kerak: faqat intellektual faoliyat natijasiga e'tibor qaratish va fikrlash harakati jarayoniga aslo befarq bo'lmasligi kerak. Faqat talabalarning yarmidan bir oz ko'prog'i o'zlarining intellektual rivojlanish ko'rsatkichlarini oshiradilar. Birinchi kursdan to'rtinchi kursgacha, qoida tariqasida, bu zaif va o'rtacha talabalarda kuzatiladi va eng yaxshi talabalar ko'pincha universitetni o'zlarida avvaldan bo'lgan intellektual qobiliyat darajasi bilan tark etishadi.

Ijodiy tafakkur asosida bilimlarni mustaqil egallash qobiliyati yanada muhimroqdir. Ayniqsa, universitetda ta'lim olish davrida maxsus qobiliyatlar jadal rivojlanmoqda. Talaba birinchi marta kelajakdagi kasbining tarkibiy qismlari bo'lgan ko'plab faoliyat bilan duch keladi. "Shaxsiy bilimlarni" uzatish, qoida tariqasida, faqat "o'qituvchi-shogird" juftligida mumkin. Talabalik davridagi hissiy soha o'smirlilik davrida tez rivojlanishi va fermentatsiyasidan keyin "tinchlanadigan" ma'lum bir muvozanatli holatga keladi. Ammo o'tmishdagi "bo'ronlar" ning muayyan aks-sadolari ba'zan o'zlarini his qiladi, ayniqsa, shaxsiy rivojlanishda kechikishlar bo'lgan talabalar orasida, ya'ni. infantilizm bilan og'rikanlarda yaqqol ifodalanadi. Ko'pincha

hayotdan, o'zidan va boshqa odamlardan bo'rttirilgan va ma'lum darajada mavhum norozilik bo'lishi mumkin. Pedagogik ta'sir yetarli bo'lmaganda bunday holatlar xulq-atvorda buzg'unchi tendensiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. O'smirlik davrining eng muhim xususiyati – shaxsning o'z individualligini, o'ziga xosligini anglashi, o'z-o'zini anglashining shakllanishi va “men” obrazining shakllanishi hisoblanadi. “Men” obrazi, I.Konning fikriga ko'ra [6], ijtimoiy munosabat, shaxsning o'ziga bo'lgan munosabati bo'lib, u uchta o'zaro bog'liq komponentni o'z ichiga oladi: kognitiv, hissiy va xulq-atvor. So'nggi o'n yilliklarda o'z-o'zini anglashni shakllantirish cho'qqisida 17-19 yoshdan 23-25 yoshgacha siljish kuzatildi. O'z-o'zini anglashni shakllantirish o'smirlikning eng muhim va tez-tez qarama-qarshi bo'lgan ehtiyojlarini - muloqotda, yolg'izlikda, yutuqlarda va hokazolarda namoyon bo'ladi. Muvaffaqiyatga bo'lgan ehtiyoj, agar u talaba uchun asosiy ta'lim faoliyatida o'zini qoniqtirmasa, tabiiy ravishda hayotning boshqa sohalariga – sportda, tadbirkorlikda, ijtimoiy faoliyatda, sevimli mashg'ulotlarda yoki yaqin munosabatlar sohasiga o'tadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, psixologiya fanlarida “muvaffaqiyatli ta'lim olish” hodisasi bevosita shaxsning o'zini o'zi anglash, o'zini-o'zi baholash va uning o'zini o'zi qadrlashi bilan bog'liq. Talabani o'qish jarayonida muvaffaqiyatga erishish hissi (ham umumiy, ham akademik) uning o'zini o'zi qadrlashi, u qo'ygan maqsadlar darajasi, tashkilotchiligi, yaqin ijtimoiy jamoatchilikning fikri va boshqa xususiyatlariga bevosita ta'sir qiladi. Bunday talaba o'zidan va o'z ishidan mamnun bo'ladi. U o'rganish jarayonida o'zining qiyinchiliklarini va tartibsizliklarini yengib o'tadi. Agar talaba, hatto yuqori rasmiy natijalarga ega bo'lsa ham, asosan stressni, yaqin atrofdagi bosimni boshdan kechirsa, o'zidan norozi bo'lsa va o'rganishda o'z maqsadlarini shakllantira olmasa, uning akademik o'zlashtirishi muvaffaqiyatli bo'lmaydi, chunki uning o'qishi unga quvonch, qoniqish olib kelmaydi.

“Akademik o'zlashtirish” tushunchasi o'quv motivatsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab tushunchadir. O'tgan yillarda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, talabalarining o'zlashtirishdagi muvaffaqiyatsizligi yoki muvaffaqiyatining asosiy sababi motivatsiyadir. Motivatsiya talabalarining munosabati, o'rganish odatlari va akademik tayyorgarligiga ta'sir qiladi [10]. Ko'pgina tadqiqotchilar ta'lim dasturlarini o'zlashtirish muvaffaqiyati uchun talabalarining o'qishga bo'lgan motivatsiyasi muhimligiga e'tibor qaratdilar [8]. O'z ta'lim maqsadlarini yaxshi tushunadigan talabalar ko'proq motivatsiyaga ega bo'ladilar, o'rganishga ijobiy munosabatda bo'lishadi va shuning uchun muvaffaqiyatga erishish imkoniyati ko'proq bo'ladi [7, 9]. Oliy ta'lim darajasida o'qish uchun motivatsiya tuzilishini tahlil qilish ayniqsa muhimdir, chunki bu holda ta'lim va kasbiy faoliyatning kombinatsiyasi mavjud [11]. Shu bilan birga, talabalarda shakllangan kasbiy intilishning mavjudligi o'quv jarayoniga, ularning kelajakdagi kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Ko'pgina tadqiqotchilar o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini oshiradigan maxsus pedagogik texnika va usullarni ishlab chiqish uchun ta'lim motivatsiyasini o'rganish muhimligini ta'kidlaydilar [5].

Universitet talabalari ta'limga bo'lgan motivatsiyani oshirish, kelajakdagi mutaxassislikni olish va kasb-hunar egallashda muhim bo'lgan barcha zarur ko'nikmalarni rivojlantirish uchun maxsus pedagogik yordamning kompleks dasturiga muhtoj. Motivatsiyani oshirishga qaratilgan ushbu qo'llab-quvvatlashning bir qismi sifatida talabalarining his-tuyg'ularini hisobga olish lozim, o'qituvchi va talaba o'rtasida yanada nozik, ya'ni, samimiy o'zaro munosabatlarni rivojlantirish, o'quvchilarning past qobiliyatlarini oshiradigan moslashuvchan yondashuvdan foydalanish kerak. O'z-o'zini hurmat qilish, “talabalarining ijodiy qobiliyatlarini (o'yin va kognitiv faoliyatda) rivojlantirishga” yordam berish, shuningdek, ularning “etuk bo'lmagan muloqot qobiliyatlarini” yaxshilash choralarini ko'rish tadbirlarini kiritish o'rinni.

Talabalar zarur bilim va ko'nikmalarni nafaqat majburiy o'quv dasturini

o'zlashtirganda, balki fakultativ, ixtiyoriy fanlar shaklida o'qitiladigan qo'shimcha bilimlarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etish hamda faol va qo'shimcha o'qitishning boshqa usullari orqali ham olishlari mumkin. Yuqori darajadagi motivatsiya bo'lmasa, bunday hajmni yengish va yaxshi akademik o'zlashtirishga erishish qiyin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotimiz tahlili natijasida shuni ta'kidlash kerakki, akademik o'zlashtirish ta'lim samaradorligini aks ettiruvchi va nafaqat ta'lim sifatini baholashga qaratilgan, balki ta'limning tashqi va ichki xususiyatlarini ham o'z ichiga olgan murakkab xususiyatdir, chunki u ta'lim natijalarining xilma-xilligi, ta'lim sharoitlarining, o'quvchining hissasi, shu jumladan o'quv natijalarining tuzilishini o'zida namoyon etadi. O'quv muvaffaqiyatining tavsifi mavzu – faoliyat, aks ettiruvchi-faoliyat va kasbiy ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvlar asosida amalga oshirilishi mumkin. Pedagogik-psixologik kategoriya sifatida “akademik o'zlashtirish” ta'lim natijalarini tushunishga juda mos keladi degan pozitsiya asoslanadi, chunki u ta'lim muvaffaqiyatiga yaxlit yondashuvni, o'quv maqsadlarini baholashni, psixologik, aqliy-aksiologik, axloqiy va dinamik yo'nalishlarni o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR:

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020 yil 29-dekabr. Xalq so'zi, 2020, №276 (7778)

Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. — 2 изд. — Санкт-Петербург: Питер, 2001. — 272 с.

Иванников В.А. Иродавий тартибга солишинг психологик механизмлари. - М., 1991. - 178 б.

Рубин, Ю. Б. Современное образование: качество, стандарты, инструменты / Ю. Б. Рубин. — 2-е изд. — Москва: Market DS, 2009. — 330 с.

Магазова Е.А. Взаимосвязь мотивации учебной деятельности со смысло-жизненными ориентациями студентов медицинского вуза / Е. А. Магазова, М. К. Чуватаева. Современные исследования социальных проблем. — 2013. — № 3 (23). — DOI:10.12731/2218-7405-2013-3-17.

Леонтьев А.Н. Психологические основы развития ребенка и обучение / А. Н. Леонтьев. — 2-е изд., стереотипное. — Москва: Смысл, 2019. — 432 с.

Bailey T.H. The influence of motivation and adaptation on students' subjective well-being, meaning in life and academic performance / T. H. Bailey, L. J. Phillips // Higher education research & development. — 2016. — Vol. 35. — № 2. — P. 201-216.

Baxter L. Assessing health care students' intentions and motivations for learning: The Healthcare Learning and Studying Inventory (HLSI) / L. Baxter, K. Mattick, W. Kuyken // Advances in Health Sciences Education. — 2013. — № 18 (3). — P. 451-462. — DOI: 10.1007/s10459-012-9383-y.

Cherif A. Why do students fail? / A. Cherif, F. M. G. Adams, J. Dunning // A collection of papers on self-study and institutional improvement. — Chicago: The Higher Learning Commission. — 2013. — P. 35-51.

Kusurkar, R.A. How motivation affects academic performance: a structural equation modelling analysis / R. A. Kusurkar, T. J. Ten Cate, C. M. P. Vos, P. Westers, G. Croiset // Advances in Health Sciences Education. — 2013. — Vol. 18. — № 1. — P. 57-69.

Ryan, R.M. Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions / R. M. Ryan, E. L. Deci // Contemporary Educational Psychology. — 2000. — Vol. 25. — № 1. — P. 54-67.

OILA VA KASB MUVOZANATINING PROFESSOR-O'QITUVCHILAR ISH SAMARADORLIGIGA TA'SIRINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jalilov Hafiz Naimovich

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi bosh mutaxassisi

Annotasiya: Ushbu tadqiqotning maqsadi oila va kasb muvozanati, va professor-o'qituvchilarning ish samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishdir, shunga ko'ra, O'zbekistonning uchta davlat oliy ta'lim muassasasi bo'yicha 107 nafar professor-o'qituvchilarning "quantitative" tadqiqot usulidan olingan ma'lumotlardan foydalanildi. IBM SPSS 27.0 dasturi orqali tadqiqot gipotezalari o'rganildi.

Kalit so'zlar: oila va kasb muvozanati, oliy ta'lim muassasasi, professor-o'qituvchilar, ish samaradorligi

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛИЯНИЯ БАЛАНСА МЕЖДУ РАБОТОЙ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНЬЮ НА РАБОТОСПОСОБНОСТЬ ПРОФЕССОРСКО-ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОГО СОСТАВА

Жалилов Хафиз Наимович

Главный специалист Министерства высшего образования, науки и инноваций

Аннотация: Целью данного исследования является изучение взаимосвязи между балансом между работой и личной жизнью и производительностью труда профессоров и преподавателей, работающих в системе высшего образования Узбекистана. В исследовании использованы данные, полученные методом «количественного» исследования 107 профессоров и преподавателей трех государственных высших учебных заведений Узбекистана. Гипотезы исследования изучались с использованием программного обеспечения IBM SPSS 27.0.

Ключевые слова: баланс семьи и карьеры, высшее учебное заведение, профессорско-преподавательский состав, эффективность труда.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE INFLUENCE OF WORK-LIFE BALANCE ON THE JOB PERFORMANCE OF PROFESSORS AND TEACHERS

Jalilov Hafiz Naimovich

Head specialist of the Ministry of higher Education, science and innovations

Abstract: The purpose of this research is to study the relationship between work-life balance and job performance of professors and teachers working in the higher education system of Uzbekistan. The study used the data obtained from the "quantitative" research method of 107 professors and teachers of three state higher education institutions of Uzbekistan. Research hypotheses were studied using IBM SPSS 27.0 software.

Key words: Work-life balance, University, professors and teachers, job performance

KIRISH. Oila va kasb muvozanati mavzusi bugungi kunda olimlar va amaliyotchilar orasida eng qizg'in mavzulardan biriga aylandi. Ushbu qiziqishni uyg'otgan bir qancha omillar aniqlangan va ular orasida mehnat bozoridagi demografik tarkibning o'zgarishi, ish hajmi va sur'ati, ish soatlarning ko'payishi muhim omillar sifatida qaraladi. Oila va kasb muvozanati mavjud bo'lganda, inson baxtli, sog'lom va muvaffaqiyatli hayot kechirishi mumkin (Helmle et al., 2014). So'nggi o'n yilliklardan

beri «Oila va kasb muvozanati» kontseptsiyasi ham tashkilotlar, ham odamlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, u xodimlarning ish samaradorligini oshirishga katta hissa qo'shishi aniqlandi, bu esa o'z navbatida tashkilotlarning faoliyatiga ijobiy ta'sir qiladi (Gutri, 2012). Tashkilot tomonidan qabul qilingan oila va kasb muvozanatining samarali siyosati xodimlarga jamiyat bilan muloqot qilish imkonini beradi, shu bilan birga xarajatlar va aylanma nazorat ostida bo'lishini va unumdorlikni oshirishni ta'minlaydi (Helmle et al., 2014). Garchi bu mavzu chet ellik olimlarning e'tiborini kuchaytirayotgan bo'lsada, O'zbekistonda oila va kasb muvozanati hali ham yetarlicha o'rganilmagan. Shuning uchun, ushbu tadqiqot oila va kasb muvozanati O'zbekiston Oliy ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilarning ish samaradorligiga ta'sirini o'rganishga harakat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Oila va kasb muvozanati

60-yillarning o'rtalariga kelib, oila va kasb muvozanati mavzusi olimlarning qiziqish mavzusiga aylandi. Masalan, Kahn et al., (1964) xodimlar uchun ish va oiladagi nizolar jiddiy stress manbai hisoblanadi, degan xulosaga keldi. Hozirgi vaqtda tashkiliy tuzilmalarni xodimlarning ehtiyojlariga moslashtirish yoki gender tengligi, integratsiya va oilalarni himoya qilish bo'yicha hukumat qoidalariga javob berish uchun ko'plab tashkilotlar o'z resurslarini mehnat tashabbuslariga bag'ishlamoqda (Susana va Ramon 2013). Bir qator olimlar ta'kidlaganidek, hozirgi vaqtda tashkilotdan oila va kasb muvozanati tashabbuslarini talab qiladigan xodimlar ko'paygan (Lavoie, 2004). Oila va kasb bo'yicha tadqiqotlarda asosiy nuqta xodimlarga ularning ishi va shaxsiy hayoti o'rtasidagi ziddiyatlarda yordam ko'rsatish uchun tashkil etilgan tashkiliy xizmatlar va siyosatlarining ta'siri bo'ldi. Shunga ko'ra, mavjud adabiyotlar xodimlarning ish talablari va oiladagi roli tufayli yuzaga keladigan nizolarni kamaytirishga yordam berish uchun tashkilotlarning rolini o'rganishga harakat qildi (Hon va Chan, 2013). Topilmalar shuni ko'rsatadiki, moslashuvchan ish jadvallari, bola parvarishi, ota-ona ta'tillari va rahbar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan xodimlarning oila va kasbi o'rtasida kamroq ziddiyat, ish samaradorligi va ishdan qoniqish darajasi yuqori, stress kamroq bo'ladi, va ular o'z ish joylarini o'zgartirishga kamroq moyil bo'lishadi (Helmle et al., 2014).

Shunga ko'ra, oila va kasb muvozanati tushunchasi oila va ish talablari o'rtasidagi muvozanatni saqlash uchun xodimga bo'lgan vaqt miqdorini belgilaydi. Oila va kasb balansi xodimning ish va oila o'rtasidagi vaqtni taqsimlash nisbatini o'z ichiga oladi. Ish va oila o'rtasida nomutanosiblik mavjud bo'lganda, ishda yoki oilaviy masalalarda haddan tashqari ko'p stress va salbiy munosabatlari paydo bo'lishi mumkin va bu oxir oqibatda ishdan charchashga olib kelishi mumkin (Lawson et al., 2013). Shu bilan birga, Greenhaus va Allen (2010) tadqiqotlarida, oila va kasb muvozanati insonning ish va oilaviy rollari bo'yicha boshdan kechirgan qoniqish darajasi ma'lum bir vaqtda o'zida uning hayotdagi rol ustuvorliklariga moslashish darajasi sifatida ko'rib chiqilgan.

Xodimlarning ish samaradorligi

Xodimning ish samaradorligini xodim tomonidan o'rganilgan narsalarni yoki xodim olgan ta'lim turini aks ettiruvchi xatti-harakatlar ko'rinishidagi javoblar sifatida tavsiflash mumkin; u aqliy va psixologik imkoniyatlarning natijasini o'z ichiga oladi (Faiza va Nazir, 2015). Xodimlarning ish samaradorligi olimlar orasida tobora ommalashib borayotgan tushunchadir, chunki xodimlarning ish samaradorligi ham xodim, ham tashkilot uchun juda muhimdir.

Xodimlarning ish samaradorligi tashkilot jarayonlarini, xususan, samaradorlik va mahsuldorlik nuqtai nazaridan umumiy yaxshilashga yordam beradi (Abualoush et al., 2018). Xodimlarning ish samaradorligi ularning samarali tarzda bajaradigan faoliyati va vazifalari bilan bog'liq bo'lib, shuningdek, ularning tashkilot rivojlanishiga qanchalik darajada hissa qo'shishini va ularning doimiy ravishda

ishga qatnashishi belgilaydi (Abualoush et al., 2018). Bundan tashqari, tashkilot faoliyati va muvaffaqiyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan xodimning moliyaviy yoki moliyaviy bo'lmagan natijalari ham xodimlarning faoliyatida aks etadi (Anitha, 2014). Samaradorlik - bu xodim tominidan qo'llab-quvvatlash va say-harakat bilan erishiladigan xodim qobiliyatining mahsuli. Demak, bitta omilning kamayishi yoki yo'qligi ish samaradorligining pasayishiga olib keladi (Anitha, 2014). Shuning uchun ko'plab nufuzli korxonalar, oliy ta'lim muassasalari o'z xodimlarining ish samaradorligini oshirishga juda katta e'tibor berishadi va ularning ish samaradorligini oshirish uchun ko'plab dasturlar ishlab chiqishgan.

Oila va kasb muvozanati va xodimlarning ish samaradorligi

Oila va kasb muvozanati xodimlarning munosabatlari, xatti-harakatlari va farovonligini, shuningdek, tashkilotning ish samaradorligini o'z ichiga oladi (Au va Ahmad, 2014). Shunday qilib, davlat va nodavlat korxonalar ijtimoiy va nazoratni ta'minlaydigan yangi boshqaruv amaliyotlarini integratsiyalashlari shart. Tashkilotlar va xodimlar kontekstida oila va kasb muvozanati so'nggi o'n yilliklardan beri o'z ahamiyatini ko'rsatdi. Oila va kasb muvozanati haqiqatan ham xodimlarning ish samaradorligini oshirishning asosiy omili ekanligi aniqlandi va bu tashkilotlarning umumiy faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi (Semlali va Hassi, 2016). Davlat va nodavlat korxonalari samarali oila va kasb muvozanati siyosatini amalga oshirishi kerak, ya'ni bu siyosat xodimlarga jamiyat bilan ijtimoiy aloqada bo'lishga, ularning ish tashlash ko'rsatkichlarini kamaytirishga va ish samaradorligini oshirishga imkon beradigan siyosat bo'lishi kerak (Helmle et al., 2014).

So'nggi bir necha yil ichida oila va kasb muvozanati masalasi, ayniqsa, haq to'lanadigan ishning moslashuvchanligini oshirish va mehnat sharoitlarini yaxshilash nuqtai nazaridan jiddiy ko'rib chiqildi. Xorijiy adabiyotlarida ta'lim sohasida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilar ish yukining oshishi, belgilangan vaqtdan ko'ra ko'p ish soatlari mavjudligi ularda jismoniy va emotsional stresslarning paydo bo'lishiga va oila va kasb muvozanatining buzilishiga olib kelishi, va natijada bu omillar ularning ish samaradorligi pasayishiga sabab bo'lishi borasida bir nechta tadqiqotlar olib borilgan (Lawson et al., 2013). Masalan, Bloom va Van Reenen (2006) ma'lumotlariga ko'ra, oila va kasb muvozanati xodimlarni ushlab turish va mahsuldorlik kabi bir qator tashkiliy natijalarning kuchli prognozchisi ekanligi ko'rsatilgan. Mehmon (2002) ta'kidlashicha, oila va kasb muvozanati nafaqat hayotdan qoniqish va farovonlikka, balki ish va oilaning samaradorligiga ham hissa qo'shadi. Xuddi shunday, Anitha (2014) oila va kasb muvozanati va ishchilarning ish samaradorligi o'rtasida o'zaro bog'liqlik borligini ta'kidlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot gipotezasi

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ushbu maqolada oila va kasb muvozanatining O'zbekiston Oliy ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilarning ish samaradorligiga ta'siri ko'rib chiqiladi va shuning uchun quyidagi gipoteza ushbu tadqiqotda sinovdan o'tkaziladi:

Gipoteza: Oila va kasb muvozanatining O'zbekiston oliy ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilarning ish samaradorligiga sezilarli ta'siri bor.

Tadqiqot ishtirokchilari

Tadqiqotda O'zbekistodagi uchta davlat oliy ta'lim muassasalaridan jami 107 nafar professor-o'qituvchilar qatnashdi, bulardan ayollar $n = 61$, 57%; erkaklar $n = 46$, 43%, va 78,5% oilali va 21,5% oilasiz tashkil qildi. O'rtacha yosh tahlil qilinganda 26,2% 21-30, 37,4% 31-40, 28% 41-50 va 8,4% 51-60 yoshda ekanligi aniqlandi. Kasbiy daraja tahlil qilinganda 10,3% Prof.Dr.; 12,1% dots. Dr.; 21,5 foizi PhD (Dotsent, PhD), 29 foizi katta o'qituvchi, 27,1 foizi o'qituvchi ekanligi aniqlandi. Demografik tahlil natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-Jadval

	N=107	Foizi
Yosh		
21-30	28	26.2
31-40	40	37.4
41-50	30	28
51-60	9	8.4
Jins		
Erkak	46	43
Ayol	61	57
Ilmiy daraja		
Professor, Doktor	11	10.3
Dotsent, Doktor	13	12.1
PhD (Dotsent, PhD)	23	21.5
Katta o'qituvchi	31	29
O'qituvchi	29	27.1
Oilaviy ahvoli		
Oilasiz	23	21.5
Oilali	84	78.5

Tadqiqot metodlari

Biz oila va kasb muvozanatini Brough et al., (2014) ning 4 ta so'rovnomadan iborat metodi yordamida o'lchadik. Ish samaradorligini o'lchash uchun Williams va Andersonning (1991) 6 ta so'rovnomadan iborat so'rovnomasi va Lynch et al., (1999) ning 4 so'rovnomadan iborat so'rovnomasidan foydalandik.

O'zbekistondagi uchta davlat universitetlari tadqiqot obyekti sifatida tanlandi. Qualtrics da onlayn so'rov yaratildi. So'rovnomaning anonim havolasi uchta davlat universitetlarining telegram kanaliga yuborildi. So'rovnomaning boshida qisqacha rozilik sahifasi mavjud edi. So'rovnoma ishtirokchilar tomonidan anonim tarzda to'ldirildi.

TADQIQOT NATIJALARI

Dastlabki ma'lumotlar Qualtrics dan SPSS ga o'tkazildi. Barcha statistik tahlillar uchun IBM SPSS 27.0 dasturidan foydalanildi. Umumiy shkala ballari oila va kasb muvozanati uchun ham, ish samaradorligi uchun ham o'rtacha ball yaratish orqali yaratilgan.

Descriptive statistika va korrelyatsiyalar

2-jadvalda o'rtacha(M), standart og'ish(SD), Kronbaj alfasi(Cronbach's alpha), va oila va kasb muvozanati va ish samaradorligi o'rtasidagi korrelyatsiyalar ko'rsatilgan. Oila va kasb muvozanati (M= 3.21, SD= .64) va ish samaradorligi (M= 3.24, SD= .67) ko'rsatdi. Ko'rinib turibdiki, ikkala o'zgaruvchida ham alfa .70 dan yuqori bo'lgan holda qoniqarli ishonchlikni ko'rsatdi. Oila va kasb muvozanati uchun o'rtacha ball 3,21, bu oila va kasb muvozanati katta darajada qo'llanilishini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, oila va kasb muvozanati muhim ahamiyatga ega va olingan yuqori qiymat respondentlarning oila va kasb muvozanatiga ijobiy munosabatini ko'rsatadi. Shuningdek, oila va kasb muvozanati professor-o'qituvchilarning ish samaradorligi bilan kuchli ijobiy korrelyatsiyaga ega (.89).

2-Jadval

	Mean	SD	Cronbach's alpha	1	2
Oila va kasb muvozanati	3.21	.64	.94	1	
Ish samaradorligi	3.24	.67	.86	.89**	1

Asosiy tahlil. Gipotezani tekshirish uchun ko'p regressiya tahlili qo'llanildi. R .69 qiymatini ko'rsatdi, bu oila va kasb muvozanati va ish samaradorligi o'rtasidagi kuchli ijobiy korrelyatsiya borligini ko'rsatadi (3-jadvalga qarang). Model ish samaradorlikdagi farqning 71% ni tushuntiradi (Adjusted R2 = .71).

3-Jadval

R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
.69 ^a	.72	.71	.22

4-jadvalda ko'p regressiya tahlili natijalari ko'rsatilgan. Bu oila va kasb muvozanati ish samaradorligi bilan ijobiy bog'liqligini ko'rsatadi ($B = .73, p < .001; s.e. = .76$). Bu natija shuni ko'rsatadiki, yaxshi oila va kasb muvozanatiga ega bo'lgan professor-o'qituvchilarda ish samaradorligi ham yuqori bo'ladi. Gipoteza nuqtai nazaridan, oila va kasb muvozanati ish samaradorligiga sezilarli darajada ta'sir qiladi degan xulosaga kelish mumkin. Tadqiqot gipotezasi qo'llab-quvvatlandi.

4-Jadval

	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficient Beta	t	Sig.
	B	Std. Error			
Oila va kasb muvozanati	.73	.06	.76	12.13	.000

TADQIQOT MUHOKAMASI. Ushbu tadqiqot O'zbekistonda joylashgan 3 ta davlat universitetlari o'rtasida oila va kasb muvozanatining professor-o'qituvchilar ish samaradorligiga ta'sirini o'rganib chiqdi. Tadqiqot gipotezasi oila va kasb muvozanati va ish samaradorligi o'rtasidagi ijobiy munosabatni bashorat qildi. Ushbu gipoteza oila va kasb muvozanati ish samaradorligiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan to'liq qo'llab-quvvatlandi va tadqiqot natijasi Anitha (2014), Kim (2014), Smith et al. (2016), Helmle et al. (2014), Soomro et al. (2018) va boshqalarning oldingi empirik topilmalarini tasdiqladi. Bundan tashqari, bu tadqiqot, professor-o'qituvchilar o'z tashkiloti ularning oila va kasb muvozanati haqida qayg'urishi va ularga bu muvozanatni saqlashga shart-sharoitlar yaratib berishi haqida o'ylasa, bu ularning ish samaradorligining oshishiga olib kelishi dalillar bilan tasdiqladi. Shu sababli, oily ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarning oila va kasb muvozanatini yaxshilash uchun yetarli darajada tashkiliy yordam ko'rsatishga ko'proq e'tibor berishlari kerak, bu esa o'z navbatida professor-o'qituvchilarning va umumiy tashkiliy ish faoliyatini yaxshilashga olib keladi.

Tadqiqot ishining kamchiliklari va keyingi tadqiqotchilarga tavsiyalar

Tadqiqot ishimiz bir nechta kamchiliklardan iborat. Birinchidan, ushbu tadqiqot juda cheklangan vaqt oralig'ida o'tkazildi, bu esa tarqatilgan so'rovnomalar soniga cheklov qo'ydi. Shu sababli, agar kelajakdagi tadqiqot uzoqroq vaqt ichida amalga oshirilsa, ko'proq so'rovnomalar tarqatilishi mumkin, ya'ni tanlov hajmi kattaroq bo'ladi va shuning uchun tadqiqot natijalarini aholi uchun umumlashtirilishi mumkin bo'ladi. Ikkinchidan, bu tadqiqot ishi faqat O'zbekistondagi davlat oliy ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilarni o'rgandi, kejakdagi tadqiqotlar davlat va xususiy oliy ta'lim professor-o'qituvchilarni o'rganishi kerak. Ushbu tadqiqotning uchinchi kamchiligi - bu ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishning asosiy usuli sifatida bitta (quantitative) texnikadan foydalanish va bu aniqlik nuqtai nazaridan natijalarni cheklashi mumkin. Shuning uchun, kelajakdagi tadqiqotlar natijalarning aniqligini oshirish uchun taxmin qilingan munosabatlarga nisbatan amaliy tadqiqotlar kabi boshqa usullardan foydalanishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalari uchun tavsiyalar

Ushbu tadqiqot oila va kasb muvozanati professor-o'qituvchilarning ish samaradorligiga hal qiluvchi rol o'ynashini aniqladi. Shunday ekan, O'zbekistondagi oliy ta'lim muassasalari o'z professor-o'qituvchilarining oila va kasb muvozanatini to'g'ri olib borishi uchun har doim yetarli darajada qo'llab-quvvatlanishini ta'minlash uchun barcha sa'y-harakatlarni amalga oshirishi kerak. Oliy ta'lim muassasalari ilmiy xodimlarni turli yo'llar bilan qo'llab-quvvatlashlarini namoyish etishlari mumkin, jumladan, ularning aniq ish vaqtlarini belgilash, ish soatlarining cho'zilib ketishiga va ish yuklamalarining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik, professor-o'qituvchilarning fikrlari va farovonligi haqida qayg'urish va kerak bo'lganda ularga yordam berish. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, professor-o'qituvchilarning ish samaradorligini oshirish uchun oliy ta'lim muassasalari ularning oila va kasb sharoitlariga ko'proq e'tibor qaratishi kerak, natijada u hukumat oliy ta'lim sifatini yaxshilashga hissa qo'shishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot oila va kasb muvozanatining O'zbekistondagi uchta davlat oliy ta'lim muassasalarida ishlaydigan professor-o'qituvchilar ish samaradorligiga ta'siri va ular o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oila va kasb muvozanati va professor-o'qituvchilarning ish samaradorligi kuchli ijobiy munosabatlarga ega. Shuningdek, ushbu tadqiqot tomonidan taqdim etilgan tadqiqot ma'lumotlari kelajakda oila va kasb muvozanati va xodimlarning ish samaradorligini o'rganmoqchi bo'lgan O'zbekiston tadqiqotchilari uchun juda foydali bo'lishi mumkinligiga umid qilamiz.

ADABIYOTLAR

1. Abualoush, S. H., Obeidat, A. M., Ali, A., Masa'deh, R., & Al-Badi, A. (2018). «The role of employees' empowerment as an intermediary variable between knowledge management and information systems on employees' performance». *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*, 48(2), 217-237. <https://doi.org/10.1108/VJIKMS-08-2017-0050>
2. Anitha, J. (2014). Determinants of employee engagement and their impact on employee performance. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 63(3), 308-323. <https://doi.org/10.1108/IJPPM-01-2013-0008>
3. Au, W. C., & Ahmed, P. K. (2014). «Sustainable people management through work-life balance: a study of the Malaysian Chinese context». *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 6(3), 262-280. <https://doi.org/10.1108/APJBA-02-2014-0024>
4. Bloom, N., & Van Reenen, J. (2006). «Management practices, work-life balance, and productivity: a review of some recent evidence», *Oxford Review of Economic Policy*, 22(4), 457-482.
5. Brough, P., Timms, C., O'Driscoll, M.P., Kalliath, T., Siu, O., Sit, C., & Lo, D. (2014). «Work-life balance: a longitudinal evaluation of a new measure across Australia and New Zealand workers», *International Journal of Human Resource Management*, 25(19), 2724-2744.
6. Faiza, T. A., & Nazir, F. S. (2015). Capacity building boost employees performance. *Industrial and Commercial Training*, 47(2), 61-66. <https://doi.org/10.1108/ICT-05-2014-0036>
7. Guthrie, V. M. J. (2012). «Management control of work-life balance. A narrative study of an Australian financial institution». *Journal of Human Resource Costing & Accounting*, 16(4), 258-280. <https://doi.org/10.1108/14013381211317248>
8. Greenhaus, G. H., & Allen, T. D. (2010). «Work-family balance: a review and extension of the literature», in Tetrick, L. and Quick, J.C. (Eds), *Handbook of Occupational Health Psychology*, 2nd ed., American Psychological Association, Washington, DC, pp. 165-183

9. Helmle, J. R., Botero, I. C., & Seibold, D. R. (2014). «Factors that influence perceptions of work-life balance in owners of copreneurial firms». *Journal of Family Business Management*, 4(2), 110-132. <https://doi.org/10.1108/JFBM-06-2014-0013>
10. Lavoie, M. (2004). “Post Keynesian consumer theory: potential synergies with consumer research and economic psychology”. *Journal of Economic Psychology*, 25(5), 639-649. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2003.02.001>
11. Lynch, P.D., Eisenberger, R., & Armeli, S. (1999). “Perceived organisational support: inferior-versussuperior performance by wary employees”, *Journal of Applied Psychology*, 84(4), 467-483.
12. Semlali, S., & Hassi, A. (2016). «Work–life balance: how can we help women IT professionals in Morocco?». *Journal of Global Responsibility*, 7(2), 210-225. <https://doi.org/10.1108/JGR-07-2016-0017>
13. Soomro, A. A., Breitenecker, R. J., & Shah, S. A. M. (2018). «Relation of work-life balance, work-family conflict, and family-work conflict with the employee performance-moderating role of job satisfaction». *South Asian Journal of Business Studies*, 7(1), 129-146. <https://doi.org/10.1108/SAJBS-02-2017-0018>
14. Susana, P., & Ramón, V. C. (2013). «Work-life balance under challenging financial and economic conditions». *International Journal of Manpower*, 34(8), 961-974. <https://doi.org/10.1108/IJM-07-2013-0172>
15. Williams, L.J., & Anderson, S.E. (1991). “Job satisfaction and organisational commitment as predictors of organisational citizenship and in-role behaviors”, *Journal of Management*, 17(3), 601-617.

YOSHLARDA MUSIQIY QOBILIYATLAR NAMOYON ETILISHINING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Madrimova Feruza Bahram qizi
Psixologiya va xorijiy tillar instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Yoshlarda musiqiy qobiliyatlarni shakllantirish avvalam bor bolalar bog'chalaridan boshlanadi. Bog'chadagi musiqa o'qituvchisi bolalarning turli xil musiqiy o'yinlar orqali ularga musiqani his qilish va unga qiziqish mahoratini oshiradi. Bunday amaliy mashg'ulotlarni qanday tashkil etish bog'chadagi musiqa o'qituvchisining mahoratiga bog'liq. Buning uchun o'qituvchi bolaning ovozi mashq qildirishi, raqs harakatlarini tushuntirishi lozim. Musiqiy mazmun ohanglar obrazlari bilan ifodalanadi va uni anglash, kechinmalar tarzida idrok etish orqali ushbu musiqa haqida ma'lum tasavvurlar shakllanadi.

Yoshlarda musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishi bolaning xalq musiqasi haqidagi umumiy tushunchalari, mumtoz musiqa, xalq musiqasining ommaviy janrlari (musiqa folklori), milliy cholg'u sozlari, xalq cholg'u kuyi, qo'shiqlarining rivojlanish qonuniyatlari va asarlarining shakl tuzilishi, milliy musiqiy bezaklar va milliy zarb usullar haqidagi tasavvurlardan tashkil topadi.

Tayanch so'zlar: folklor, zarb, musiqiy qobiliyat, raqs, mumtoz musiqa, imkoniyat, tarbiyachi, mahorat, o'yin faoliyati, mashg'ulot, idrok, tasavvur.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У МОЛОДЕЖИ

Мадримова Феруза Бахрамовна
Преподаватель института психологии и иностранных языков

Аннотация: Формирование музыкальных способностей у молодежи начинается в первую очередь в детских садах. Учитель музыки в детском саду совершенствует у детей способность чувствовать и интересоваться музыкой через различные музыкальные игры. Как организовать такие практические занятия, зависит от мастерства воспитателя детского сада. Для этого воспитатель должен тренировать голос ребенка и объяснять танцевальные движения. Музыкальное содержание выражается образами тонов, и путем его понимания, восприятия в виде переживаний формируются определенные представления об этой музыке.

Проявление музыкальных способностей зависит от общего понимания ребенком народной музыки, классической музыки, популярных жанров народной музыки (музыкального фольклора), национальных музыкальных инструментов, народных музыкальных наигрышей, закономерностей развития песен и формообразования произведений, национальных музыкальных стилей и национальных приемах использования ударных инструментов.

Ключевые слова: фольклор, музыкальные способности, танец, классическая музыка, возможность, воспитатель, мастерство, игровая деятельность, обучение, восприятие, воображение.

PSYCHOLOGICAL OPPORTUNITIES FOR THE MANIFESTATION OF MUSICAL ABILITIES IN YOUTH

Madrimova Feruza Bahram daughter
Teacher in the institute of psychology and foreign languages

Abstract: The formation of musical abilities in young people begins first of all in kindergartens. Kindergarten music teacher improves children's ability to feel and interest in music through various musical games. How to organize such practical

training depends on the skill of the kindergarten music teacher. For this, the teacher should train the child's voice and explain the dance movements. The musical content is expressed by the images of tones, and certain ideas about this music are formed by understanding it and perceiving it in the form of experiences.

Demonstration of musical abilities in young people consists of the child's general understanding of folk music, classical music, public genres of folk music (musical folklore), national musical instruments, folk musical tunes, patterns of development of songs and the form structure of works, national musical decorations and national percussion methods.

Key words: folklore, musical abilities, dance, classical music, opportunity, educator, skill, game activity, learning, perception, imagination.

Psixologiya ilmining namoyondalari bo'lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab Sharq allomalari ham bu o'zaro bog'liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o'zlarining eng durdona asarlarini bag'ishlaganlar. Barcha qarashlarga umumiy bo'lgan narsa shu bo'lganki, odamni, uning mohiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda tutgan o'rni va mavqeini bilish zarur.

Shaxsni o'rganishning birlamchi mezoni ham shundan kelib chiqqan holda, uning ijtimoiy mavqei, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni bilan belgilanishi kerak. Lekin, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil yechimga kelinmagan. Lekin yuqoridagi fikrlar va tortishuvlarning kelib chiqish sababi tushunarli bo'lishi kerak: ular insonning aql mohiyatini tushunish va uning xulqini boshqarish ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

Demak, inson jamiyat a'zosi sifatida uning normalariga bo'ysunadi, uning kutishlariga javob berishga xarakat qiladi va o'z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib shaxs fenomeniga ta'rif berish mumkin. Shaxs ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning subyektiv bo'lmish individdir.

Shaxsga taaluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham obyekt, ham subyekt bo'lishlikdir. Shaxsga taaluqli bo'lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, shu tashqi, ijtimoiy ta'sirlarni o'z ongi va idroki bilan qabul qilib (obyektni), so'ngra shu ta'sirlarning subyekt sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Oddiy qilib aytganda, inson bolalik yoshlikdanoq «mening hayotim», «bizning dunyo» degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o'sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, xuquq, ahloq olamidir. Bu muhit – kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bo'lib, undagi ko'plab qoidalarga ko'pchilik mutloq qo'shiladi, ba'zilar qisman qo'shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo'ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, taqiqlanadi.

Shulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib – qoidalarni qabul qiluvchi subyekt bo'lsa, jamiyat-ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko'rinishidir.

Yoshlarda musiqiy qobiliyatlarni shakllantirish jarayoni pedagogika va psixologiya fanining muhim vazifalaridan biridir.

“Tasavvur voqelik predmetlari va hodisalarni hissiy - yaqqol, umumlashgan obrazi bo'lib, bu predmet va hodisalarning sezgi organlariga bevosita ta'sirisiz ham ongda saqlanib qoladi va takror hosil bo'ladi.

Chunki, u tushunchalarning ma'no va mazmunini doimo narsalarning obrazi bilan bog'laydi va ayni vaqtda ongga predmetlarning hissiy obrazlari bilan erkin ravishda ish ko'rish imkoniyatini beradi” - deyiladi.

Musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishi hajmi shaxsning musiqaga nisbatan munosabatini belgilaydi, ya'ni, tasavvurlar mavjud tushunchalar xarakterida

namoyon bo'ladi. Xalq musiqasidagi o'ziga xos milliy va tarbiyaviy xususiyatlarning emotsional-psixologik kechinma sifatida individ, guruh yoki yaxlit holda olingan millat ongida aks etadigan ko'rgazmali obrazlari majmuasini musiqiy tasavvurlar sifatida ta'riflash mumkin.

Xalq musiqa asarlarining o'ziga xos xususiyatlari: milliy usul - ritmlar, milliy musiqiy bezaklar, milliy cholg'u sozlarining tovush hosil qilish va tembr xususiyatlari orqali milliy xarakter xislatlarini ifodalashi, ijroviy imkoniyatlari, asarlar shaklining tuzilishi, milliy kuy rivojlanishi qonuniyatlarining shaxs ongidagi in'ikosi, qo'shiqlar matni orqali milliy, etnik turmush tarzi va milliy qadriyatlarining yorqin tasvirlanishida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, bizningcha, musiqiy qobiliyatlarni shakllanishi ayrim ijtimoiy-psixologik omillarga, jumladan:

1) kichik maktab yoshidagi bolalar va o'smirlarning musiqaga nisbatan shakllangan munosabati me'yoriga;

2) xalq musiqasiga nisbatan qiziqishlar mavjudligi;

3) xalq musiqasi targ'ibotiga;

4) ijtimoiy muhitda xalq musiqasiga nisbatan mavjud munosabat xususiyatlariga;

5) ma'naviy tarbiya mazmuni va saviyasiga;

b) oilaning ijtimoiy nufuzi va xalq musiqasiga nisbatan munosabati me'yoriga bog'liqligidir.

Shubhasiz, yuqoridagi omillar yaxlit suratda turli yosh, individual va hududiy xususiyatlarga mansub o'quvchilarning musiqiy idroki sifatiga ta'sir etib, aytish joizki, ularda musiqiy qobiliyatlar shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

Demak, musiqiy qobiliyatlar shakllanishi o'quvchilarda, avvalo, milliy qadriyatlarimiz namunasi sifatidagi xalq musiqasining badiiy, tarbiyaviy imkoniyatlarini anglash va milliy cholg'u sozlarimizga nisbatan ijobiy munosabat yaratilishi jarayoni bo'lib hisoblanadi.

Ijtimoiy rivojlanish natijasi o'laroq, milliy musiqa madaniyatida yangi zamonaviy yo'nalishlar (teatrlashtirilgan qo'shiq, videokliplar, fonogramma bilan kuylash), janrlar (bir necha yuz kishi ijro etadigan ommaviy bayram kompozitsiyalari, raqslar, milliy balet) va uslublar (milliy estradada umumjahon amaliyotidagi hamda milliy cholg'u sozlarini omixta holda kuylash, dostonxonlik, shuningdek, Xorazmcha, Buxoro va Surxondaryo ijro uslublarining milliy estradadagi o'ziga xos talqini yaratilishi va boshqalar)ning shakllanishi kuzatilmoqda.

Bu esa shaxsda xalq musiqa asarlaridagi ijtimoiy-badiiy mazmuni hamda zamonaviy (elektron) cholg'ularniig tovush imkoniyatlari borasida shakllanadigan qobiliyatlar yangi, o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini namoyon etmoqda:

1. O'quvchi muomalada bo'ladigan (tinglaydigan va kuylaydigan) musiqa asarlarining janr, uslub va yo'nalishlari o'zgarishi bilan uning musiqiy tasavvurlarida ham o'zgarishlar ro'y berishi mumkin.

2. Yangicha uslub talqinida, ya'ni umumjahon amaliyotidagi cholg'u sozlari va milliy cholg'ularni omixta holda qo'llash orqali shakllanayotgan musiqiy qobiliyatlar, asarlar ijrosidagi tovushlar majmuasi va tembrining tinglovchilar turli guruhlari va har bir shaxsda o'ziga xos ruhiy-hissiy ta'sir ko'lami orqali namoyon bo'ladi.

3. Ijtimoiy hayotdagi voqea va hodisalarning yangi musiqiy yo'nalish, janr va uslublarda ifodalanishi orqali shakllanadigan musiqiy qobiliyatlar o'zining ijrochilari soni, tovushlar diapazoni, o'ziga xos ijro maromi bilan ifodalanadigan, sof milliy cholg'ular jo'rligida ijro etiladigan asarlar orqali shakllanadigan tasavvurlardan farq qiladi.

4. Musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishi shaxs musiqiy tajribasi va xalq musiqasiga nisbatan munosabatlari mahsulidir.

5. Ular xalq musiqasiga nisbatan jamiyatda mavjud turli ijtimoiy qarashlar, fikrlar, baholarning shaxs ongida aks ettirilishini ta'minlaydi.

b. Har bir shaxs, ijtimoiy guruh va millat ongida musiqiy qobiliyatlar shakllanishi - ularda milliy g'urur, milliy ong va milliy o'zlikni anglash xususiyatlarini qaror toptirishga ko'maklashishi mumkin.

Musiqiy qobiliyatlarni namoyon etish funksiyalari haqida so'z yuritganda, avvalo ularning bilish funksiyasini ta'kidlash lozim. Chunki individ ongida turli darajada shakllanadigan har qanday musiqiy tasavvur asar mazmunini bilishga qaratilgandir.

Ikkinchi funksiyasi - tahlil etish bo'lib, idrok etilgan xalq musiqasi namunalari hayotiy tajriba (appersepsiya) orqali ongda ma'lum asarlar bilan taqqoslanadi va unda ifodalangan badiiy voqelikka ijtimoiy baho beriladi. Baholash subyektiv qarashlar asosida amalga oshirilsa-da, unda ijtimoiy munosabat me'yori aks etadi.

Uchinchi funksiyasi esa yo'naltirish bo'lib, asarda shaxsiy mazmunni anglashga ko'maklashadi hamda ijtimoiy faoliyatda ma'lum rol o'ynaydi. Musiqiy qobiliyatlarning paydo bo'lishi, o'zgarishi, rivojlanishi va milliy musiqiy tasavvurlar sifatida qayta shakllanishida takrorlash usuli ham muhim rol o'ynaydi. Biroq, qayta-qayta idrok qilinayotgan musiqa asarlari tinglovchi yoki tinglovchilar guruhi uchun ham emotsional, ham intellektual ahamiyatga ega bo'lishi kerak. Masalan, bugungi kunda musiqiy qobiliyatlar shakllanishi motivlari sifatida o'zbek milliy estrada musiqasi turli ijtimoiy qatlamlardagi tinglovchilarda ko'pgina hollarda faqatgina hissiy ahamiyatga ega. Ushbu asarlar haqida keng va to'laqonli emotsional tasavvurlar mavjudligini esa takrorlash natijasi sifatida baholash mumkin, chunki milliy estrada namunalari radio va televideniye orqali keng targ'ib etiladi.

Xalq musiqasining o'quvchi-yoshlarda tinglash faoliyati motivlari sifatida namoyon bo'lishi va ularda musiqiy qobiliyatlar shakllanishi uchun ushbu takrorlash, qaytarish usulidan foydalanish ijobiy ahamiyatga ega. Shuningdek, musiqiy qobiliyatlar shakllanishida yosh, individual va xududiy xususiyatlar muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, yosh xususiyatlari o'quvchilarning musiqiy bilim va tajribasi bilan bog'liq bo'lganligi uchun turli yosh guruhlarida musiqiy qobiliyatlar shakllanishi me'yori farqli xususiyatlarga ega bo'ladi.

Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda emotsionallik asosida, ya'ni asarning hissiy ta'siriga berilish, hissiy idrok etish orqali unga baho berish tarzida amalga oshiriladi.

O'smirlilik yoshida esa musiqiy qobiliyatlar shakllanishi asarning ichki tuzilishi, uning mazmun-mohiyatiga kirib borish orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishi bosqichlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Musiqa asarini emotsional idrok etish va asar xarakteri (kayfiyati) asosida individ uchun muhimlarining tanlanishi.

2. Asarning ichki strukturasi, badiiy va ijtimoiy mohiyati borasida ma'lumotlar to'planishi.

3. Asarning shaxs ongida ideal sifatida qabul qilingan asarlar bilan taqqoslanishi va ahamiyatsiz deb topilganlarining xotiradan chiqarilishi hamda asar obraziga adekvat tarzda kechinmalar paydo bo'lishi.

4. Ijtimoiy baxo, subyektiv munosabat va appersepsiya asosida musiqiy qobiliyatlarning yaxlit holda ongda shakllanishi.

Musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishida birinchidan, xalq musiqasi namunalarning ijro xarakteri anglanadi. Chunki, asar xarakterini anglash orqali uning dastlabki tasviriy va ifodaviy xususiyatlari shaxs ongida paydo bo'ladi va keyingi bosqichga axborotlar to'plash uchun qulay psixologik vaziyat yaratiladi, xarakter emotsionallik bilan bog'liq bo'lgani sababli turli emotsional-psixologik holatlarni ifodalovchi kayfiyatlar (quvnoq, g'amgin, tantanali, yengil, mungli, sho'x va hokazo.) asarni badiiy va ijtimoiy xarakterini belgilovchi omillar sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Masalan, o'quvchilar tinglanayotgan asarlariga dastlabki soniyalardayoq munosabat bildirishlari (musiqa yoqdi yoki yoqmadi) ham tasavvurlar asosidagi asar xarakteri bilan bog'liq baho hisoblanadi.

Ikkinchidan, asarning ichki tuzilishi, shakli, musiqiy obraz rivojlanishi jarayoni, badiiy-musiqiy va ma'naviy-ijtimoiy mazmuni haqida ma'lumotlar yig'iladi.

Uchinchidan, asar ongdagi musiqiy asarlar bilan taqqoslanib, saralanib, asar obraziga xos kechinmalar paydo bo'lishi mumkin. Nihoyat oxirgi bosqichda ushbu asar borasidagi ijtimoiy baho, musiqiy tajriba (appersepsiya) va subyektiv munosabat asosida yaxlit tasavvurlar shakllanadi.

Musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishi idrok jarayoni fenomeni sifatida quyidagi ijtimoiy psixologik xususiyatlar bilan ifodalanishi mumkin. Yakka holda olingan musiqiy tasavvurlar bizningcha, ushbu musiqaning alohida janrlariga nisbatan shaxsda tinglash ehtiyoji sezilishi, tinglash faoliyati motivlari sifatida boshqa janrlardan afzal ko'rilishida namoyon bo'ladi. Umumiy tasavvurlar esa xalq musiqasining turli janrlarini qiziqib tinglash va faol ijobiy munosabat bildira olishda ko'rinadi. Musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishi idrok singari aniqlikka ega bo'lmasada, ular umumlashtirilgan musiqiy obrazlar sifatida shaxsning musiqani tushunishi va unga nisbatan baholash mezonlariga egaligi bilan muhimdir. Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, yoshlarda musiqiy qobiliyatlarni namoyon etilishining psixologik imkoniyatlarini shakllantirishda musiqa o'qituvchisining vazifasi dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Ozod va obod demokratik mamlakat O'zbekistonni birgalikda barpo etamiz. - T.: O'zbekiston. 2016 yil.

2. Mirziyoyev Sh.M. Biz buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. - T.: O'zbekiston. 2017 yil.

3. Sh.R. Barotov, E.M.Muxtorov O'smirlarda o'zini-o'zi psixologik himoya qilish haqidagi g'oyalarni shakllantirishning ilmiy-amaliy asoslari. Toshkent "Fan" nashriyoti, 2008 yil.

4. Madrimov B. (2021). Professional Training Is An Incentive For Moral And Aesthetic Education. The American Journal of Social Science and Educational Innovations. Vol. 03, Issue 02, Pp. 109-113.

5. Khudoynazarovich M.B. (2021). Aesthetic education of schoolchildren of Uzbek music and folk songs. Web of Scientist: An International Journal of Scientific Research. Vol. 1, no. 1, pp. 62-65.

6. Madrimov B. (2021). The performance of the Uzbek national singing art and the genre of the stage and the soznaniye of the modern youth. Science, technology and education. No. 2-1 (77), S. 55-58.

7. Madrimov B. (2021). Classic national «makom» and its place in the educational process of the direction «musical education». International Journal on Integrated Education. Vol. 4, Issue 2, pp. 121-124.

8. Khudoynazarovich M.B. (2021). Historical stages in the development of Uzbek folk art. World Bulletin of Social Sciences. Vol. 1, no. 1, pp. 32-33.

KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

*Ostanov Shuxrat Sharifovich,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida dotsenti,
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixologlar tomonidan hanuzgacha katta e‘tibor qaratilgan va kreativlik muammosi yoritilgan. Shaxs psixologiyasi manfaatlarini doirasiga salohiyat muammosining kiritilishi ma‘lum oqibatlariga olib keladi. Ijodiy salohiyat tushunchasi haqidagi tadqiqotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tendensiya, art-terapiya, kreativlik, shaxs xususiyati, ijodiy salohiyat, psixologik xususiyat.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ

*Ostanov Shuxrat Sharifovich,
Buxarский государственный университет, доцент кафедры психологии и социологии, Доктор философии в области психологии (PhD)*

Аннотация: В статье рассматривается проблема творчества, которая до сих пор находится в центре внимания психологов. Включение проблемы потенциала в интересы индивидуальной психологии имеет определенные последствия. Представлено исследование концепции творческого потенциала.

Ключевые слова: направление, арт-терапия, творчество, личность, творческий потенциал, психологические особенности.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY

*Ostanov Shukhrat Sharifovich,
Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Psychology and Sociology,
Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)*

Resume: The article deals with the problem of creativity, which is still in the center of attention of psychologists. The inclusion of the problem of potential in the interests of individual psychology has certain consequences. The study of the concept of creativity is presented in the article.

Key words: direction, art therapy, creativity, personality, creative potential, psychological characteristics.

Mavzuning dolzarbligi: Salohiyat tushunchasi murakkab toifaviy birlikdir. Ijodiy salohiyat tushunchasi mazmunining psixologik talqinini ko‘rib chiqishdan oldin «salohiyat» tushunchasi ta‘rifiga e‘tibor qaratamiz.

Xorijiy so‘zlar lug‘atida (1989 yil nashr) salohiyat denotati quyidagicha izohlangan. Potensial (lotincha potentia - kuch, quvvat) umumilmiy universal ilmiy kategoriya bo‘lib, mavjud vositalar, resurslar, imkoniyatlar majmuini anglatadi.

Xorijiy so‘zlar lug‘ati (2000 yil nashri) salohiyat tushunchasini har qanday jihatdan qudrat darajasi, har qanday sohadagi mavjud vositalar, imkoniyatlar yig‘indisi sifatida izohlaydi.

N. Yu. Shvedova tahriridagi rus tilining izohli lug‘ati salohiyatning quyidagi ta‘rifini beradi. Salohiyat - bu ichki imkoniyatdir.

A. M. Proxorov tahririda nashr etilgan Sovet ensiklopedik lug‘at (1989 yil nashri) quyidagi ma‘lumotni beradi: «Salohiyat - har qanday vazifani hal qilish, alohida shaxs, jamiyat yoki davlatning ma‘lum bir maqsadiga erishish foydalanish mumkin bo‘lgan manbalar, imkoniyatlar, mablag‘lar, zaxiralar.

Shunday qilib, «salohiyat» tushunchasining semantikasi har qanday sohada

muayyan maqsad uchun foydalanish mumkin bo'lgan mavjud manbalar, imkoniyatlar, vositalar, resurslar majmuining mavjudligi bilan belgilanadi.

Tabiiyki, salohiyat muammosi insonni, uning xulq-atvori, faoliyati, ayniqsa, shaxsiy va kasbiy yutuqlarini o'rganuvchi fanlar e'tiborini o'ziga jalb qilgan. Uning mazmuni bo'yicha tadqiqot natijalarini qisqacha ko'rib chiqamiz.

Psixologlar uzoq vaqt davomida inson salohiyatini dolzarblashtirish muammosiga qiziqish bildirib kelishmoqda. Maslou o'zining shaxs nazariyasiga inson tabiatining salohiyatlilik nuqtai nazarini asos qilib olgan. Merfi va Rodjers ham o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatiga e'tibor berishgan. Ollport o'z-o'zini rivojlantirish uchun insonda tabiiy qobiliyatlar borligi haqida yozgan.

Biroq, zamonaviy psixologiya Maslou, Merfi, Rodjers va Ollport davriga qaraganda ancha keng qamrovli xulq-atvor, kognitiv va ijtimoiy fanlar bo'yicha to'plangan bilimlardan foydalanishi mumkin. Bu muhim afzalligi hisoblanadi. Inson salohiyatini yuksaltirishning eng samarali yo'li - shaxs faoliyatining determinantlari va mexanizmlarini tushunishdir. Ularni tushunish orqali o'zgarishi mumkin bo'lgan ruhiy jarayonlarni va inson farovonligi uchun ularni o'zgartirishi mumkin bo'lgan psixologik omillarni aniqlash mumkin bo'ladi. Psixik mexanizmlar va va ularga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy o'rganish insonparvarlik maqsadlariga to'liq mos keladi.

Psixologik tadqiqotlarda shaxsiy salohiyat yoki «salohiyat» muammosi asosan «qobiliyat» ga nisbatan ko'rib chiqiladi. Salohiyat sohasi shaxs rivojlanishida eng muhim belgilovchi vazifalarni bajaradi. Salohiyat shaxsiy rivojlanishning eng muhim «boshlang'ich» shartlarini anglatadi, ma'no shakllanishi va vaqtinchalik istiqbolning manbai bo'lib xizmat qiladi.

N.F. Vishnyakova, A.Golraski, P.F. Kravchuk, V.M. Pozdnyakov, Y.A.Ponomarev, E.Yakovleva lar tomonidan olib borilgan psixologik tadqiqotlarga ko'ra, salohiyat sohasiga quyidagilar kiradi:

- shaxsning tabiiy xususiyatlari (tug'ma yoki tabiiy mayllar, anatomik va fiziologik shart-sharoitlar, shaxsning rivojlanishini belgilovchi periferik va markaziy asab tizimining irsiy xususiyatlari);
- qobiliyatlar (teng kuch va vaqt sarflaydigan, boshqalarga nisbatan yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan insonning potensial imkoniyatlari);
- shaxsning yo'nalganligi (shaxs faoliyatini yo'naltiradigan va yuzaga kelayotgan vaziyatlardan nisbatan mustaqil bo'lgan barqaror motivlar majmui);
- shaxsiy kuch (potensial imkoniyatlarni, qiyinchilik va to'siqlarni bartaraf yetish qobiliyatini, kuchli irodali sifatlarni ifodalovchi ko'rsatkich).

Dolzarblik sohasiga bu mualliflar sifat jihatidan yangi, transformatsiyalangan salohiyatli, ya'ni ayni paytda haqiqiy faoliyat, muloqot, munosabatlar va o'zaro ta'sirda faoliyat ko'rsatadigan imkoniyatlarni kitishadi.

N.F. Vishnyakova, L.Ya.Dorfman, P.F. Kravchuk, A.Dj. Kropli, Y.A. Ponomarev, Y.L.Yakovlevaning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, shaxsning salohiyatli va dolzarb sohalari o'rtasida dialektik aloqalar mavjud. Rivojlanish jarayoni salohiyatlidan dolzarbga va dolzarbdan salohiyatliga qarab borishi orqali amalga oshiriladi. Shaxsiy rivojlanish har ikki sohada, o'zaro aloqadorlikda amalga oshirilsa, progressiv bo'lishi ta'kidlanadi. Salohiyatlisi muayyan shart-sharoitlar mavjud bo'lsa, ulardan eng muhimi shaxsning faolligi bo'lsa dolzarblashishi va real holga aylanishi mumkindir.

Amaliy psixologik tadqiqotlarda shaxs salohiyatini o'rganish R.Berns, L.Nikiforov, V. Kalveyt, F. Klike, G. Noyner, B.A. Frolov va boshqalarning mehnat faoliyati bilan bog'liq.

Bunday holda, salohiyat tavsifiga eng muhim xususiyatlari ish qobiliyati, samaradorlik, murakkab maxsus qobiliyat, yuqori motivatsiya, faoliyat yo'nalishi va tajriba kiradi.

N.F. Vishnyakova, P.F. Kravchuk, Artur Dj. Kropli, V.A. Petrovskiy, M.Pozdnyakov, S.Y. Stepanov, E.JI. Yakovlevalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ko'rsatishicha,

shaxsiy salohiyat o'ziga xos tizimi bo'lib, bir nechta tarkibiy qismlar (salohiyat turlari)dan iborat:

- biologik salohiyat;
- psixologik salohiyat;
- xarakterologik salohiyat;
- shaxsiy tajriba salohiyati;
- shaxsning yo'nalganlik salohiyati;
- ijodiy salohiyat.

Jismoniy va aqliy faoliyat, ishlash va barqarorlikka katta ta'sir ko'rsatadigan insonning biologik salohiyati asosiy hisoblanadi. Bu salohiyatning resursligi shaxs faolligi va rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Bu salohiyat resurs «tabiat tomonidan berilgan» bo'lsada, maqsadli o'z-o'zini rivojlantirish orqali oshirilishi mumkin.

Psixologik salohiyat ruhiy jarayonlarning resurs xususiyatini aks ettiradi: xotira, diqqat, tafakkur, tasavvur va hissiy va irodaviy sohaning hajmi va xususiyatlari. Bu salohiyat shaxsning maxsus qobiliyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning ochib berilishi tegishli qobiliyatlarning rivojlanishi bilan belgilanadi.

Xarakterologik salohiyat faollik, maqsadga intilish, qat'iylik va irodalilik kabi xususiyatlarning rivojlanish darajasida namoyon bo'ladi. Bu salohiyat tabiiy xossalarga ham bog'liq bo'lib, muhim to'ldiriladigan resurs sig'imiga ega, chunki muayyan xarakter xislatlari o'zidan-o'zi shakllanishi, ya'ni tarbiyalanishi mumkin.

Shaxsiy tajriba salohiyati deyarli cheklanmagan resursni to'ldirish xususiyatiga ega. Tajriba, yangi bilim va ko'nikmalar hayot davomida egallanadi va bu jarayon jadal sur'atlar bilan rivojlanishi mumkin.

Shaxsning yo'nalganlik salohiyati shaxsiy standartlar va etalonlar, maqsadlar va shaxsiy ma'nolar bilan bog'liq bo'lib, akmeologik mazmunga ega. Hozirgi vaqtda psixologiyada shaxsning yo'nalganligi deganda shaxs faoliyatini yo'naltirib turuvchi va yuzaga kelayotgan vaziyatlarga nisbatan mustaqil bo'lgan barqaror motivlar majmui tushuniladi. Shaxsni yo'naltirishda ongli motivlar asosiy rol o'ynadi. Yo'nalganlik quyidagi ierarxik jihatdan bog'langan shakllarda namoyon bo'ladi: intilish, istak, qiziqish, moyillik, ideal, dunyoqarash, e'tiqod.

Ma'lumki, istiqbolli faoliyat murakkab muammolarning nostandart yechish zaruriyati bilan bog'liq bo'lsa, unda shaxsning ijodiy salohiyati haqida gapirish mumkin. Tadqiqotchilar (N. F. Vishnyakova, P. F. Kravchuk, V. A. Petrovskiy, V. M. Pozdnyakov, A. A. Stepanov, Ye. L. Yakovleva, va boshqalar)ning ta'kidlashicha, yirik ko'lamdagi faoliyat, yangi texnologiyalar va algoritmlar yuksak ijodiy salohiyatga ega kishilar tomonida tezroq va samarali o'zlashtiriladi.

Shaxsni tavsiflashning tizimli yondashuvi tarkibiy va sabab-oqibat aloqalarini o'z ichiga oladi, bu esa uning mohiyatiga zid kelmaydi va uni integral yaxlitlik sifatida tavsiflaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, ijodkorlik bo'yicha juda katta hajmdagi ilmiy ishlar borligiga qaramasdan, faqat ayrim psixologlar va pedagoglar shaxsning ijodiy salohiyat tushunchasini tizimni shakllantiruvchi omil sifatida ajratib ko'rsatishgan.

Rivojlanish haqida faqat miqdoriy emas, balki xususiyatlarning sifat o'zgarishlarini ham o'z ichiga oluvchi hodisa sifatida gapirar ekanmiz, shaxsning ijodiy salohiyati rivojlanish ko'rsatkichlarini aniqlash zarur deb hisoblaymiz.

Nazariy tahlilni amalga oshirishda biz ijodning turli xil ta'riflari bir narsada umumlashganiga guvoh bo'ldik: ijodiy salohiyatni amalga oshirish va rivojlantirish yangi (moddiy yoki ma'naviy sohada) narsalarni dunyoga keltirishga bog'liq ekan. Inson individualligi betakror va noyobdir. Shaxsning individualligini ro'yobga chiqarish - bu ijodiy harakat, insonning ijodiy imkoniyatlarini, ijodiy resurslarini ochib berishdir.

«Kreativ akmeologiya» va «Kreativ psixopedagogika» asarlari muallifi N. F. Vishnyakova shaxsning ijodiy salohiyati kreativ komponentlarning orientatsiya, qadriyatlar va shaxs manfaatlari bilan bog'liqligi tabiati bilan belgilanganligini qayd

etadi. U nazariy qoidalarga asoslangan shaxsning ijodiy salohiyati dinamikasini aniqlashga mo'ljallangan testni ishlab chiqqan bo'lib, unga ko'ra shaxsning ijodiy salohiyati murakkab psixologik tuzilma hisoblanib, "men"- Ideal bilan bog'liqlikka egadir. Muallifning fikricha, inson ijodiy salohiyatining rivojlanishi kreativ komponentlarning o'zgarishi bilan bog'liq.

Adabiyotlar tahliliga asoslanib, shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish ko'rsatkichlaridan biri sifatida kreativ va motivasion ko'rsatkichlarning o'sishiga yordam beradigan «Men»-idealning o'zgarishini aniqlashimiz kerak. Shaxs ijodiy salohiyatining rivojlanish mezonlarini aniqlash muammosiga oid adabiyotlarni tahlil qilishda davom etib, V.V.Davidov tadqiqotlariga e'tibor qaratish mumkin. U o'z navbatida, kreativ komponentning shaxs ijodiy salohiyati tuzilishidagi rolini ta'kidlaydi. Uning fikricha, yuksak ijodiy salohiyatga ega insonlar rivojlangan tasavvur, kuchli sezgi, o'z-o'zini ifodalashga intilish, nostandart va unumli fikrlash, yangilik va o'z resurslarini faoliyat jarayonida safarbar eta olish qobiliyati bilan ajralib turadi.

N.F. Vishnyakova insonning ijodiy salohiyatining sakkizta asosiy tarkibiy qismini ko'rsatib o'tgan: originallik, tasavvur, sezgi, ijodiy fikrlash, hazil, empatiya, qiziqish va faoliyatga ijodiy yondashuv.

V. A. Molyako shaxs ijodiy salohiyatining quyidagi tarkibiy qismlarini sanab o'tgan:

- taraqqiyotga va ma'naviy yuksalishga intilish;
- yangi, yoki g'ayrioddiy narsaga duch kelganda hayron qolish qobiliyati yoki sarosimaga tushish;
- yangi bilimlarni tez egallay olish qobiliyati;
- muammoni to'liq anglay olish, uning holatini nazorat qilish;
- spontanlik, oddiylik;
- spontan egiluvchanlik;
- originallik;
- divergent fikrlash;

Yangi tajribaga nisbatan ochiqlik, qabul qiluvchanlik.

Dj.Gilford va Ye.P. Torrens ijodiy fikrlash (yoki divergent fikrlash; yo'naltirilmagan fikrlash) insonning ijodiy salohiyatining tarkibiy qismi sifatida kelishi mumkin, deb hisoblashadi. Bu esa konvergent fikrlashdan farqli o'laroq, yuzaga kelgan muammoni hal qilishning bir necha yo'llarini, variantlarini va usullarini topishga imkon beradi. «Turli yo'nalishlarda fikrlash qobiliyati», «kenglikda fikrlash» deb belgilangan divergent fikrlash muammolar, vazifalarni hal qilish va nostandart vaziyatlardan chiqish uchun kengroq «maydonga» chiqish hodisasiga muvofiq keladi.

Ijodiy fikrlash mezonlari sifatida mualliflar ravonlik, moslashuvchanlik, o'ziga xoslik (og'zaki va tasviriy ijodiy fikrlash uchun) va ishlab chiqilganlik (tasviriy yoki majoziy ijodiy fikrlash uchun ijodiy jarayonni majoziy, tasviriy material, majoziy belgilar bilan amalga oshirishga imkon beradi) ko'rsatib o'tilgan. Bo'lajak o'qituvchi shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirishni eksperimental o'rganishga bag'ishlangan ikkinchi bobda shaxsning ijodiy salohiyatining tarkibiy qismi bo'lgan ijodiy fikrlash mazmuni va ko'rsatkichlarini o'lchash masalasi tahlil qilingan.

Adabiyotlar:

Арт-терапия /сост. и общая редакция А.И. Копитина. - СПб.: Питер, 2001

Брушлинский А.Б. Психология мышления и проблемное обучение. - М.: Знание, 1983 -96 с.

Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления / Под ред. А.М. Матюшкина. М.: 1965. -С 433-456.

Гатанов Ю.Б. Курс развития творческого мышления (по методике Дж. Гилфорда и Дж. Рензулли): Первый год обучения (для детей 6-10 лет). — СПб: ГП «Иматон», 1996. - 84 с.

АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗРИТЕЛЬНЫХ ИЛЛЮЗИЙ

Пронин Роман Олегович

Старший преподаватель, филиал МГУ им.М.В.Ломоносова в г.Ташкенте

Аннотация: В данной статье рассмотрена актуальность исследования восприятия зрительных иллюзий, приводятся аргументы в пользу иллюзорности самого восприятия, обозначены факторы, в силу которых восприятие зрительных иллюзий может быть неоднозначным, приведены основные направления проводимых исследований.

Ключевые слова: зрительные иллюзии, информационные технологии, восприятие, иллюзорный эффект, когнитивные процессы.

RELEVANCE OF RESEARCHES OF VISUAL ILLUSIONS

Pronin Roman Olegovich

Senior Lecturer, Moscow State University, Tashkent branch

Annotation: This article discusses the relevance of the study of the perception of visual illusions, provides arguments in favor of the illusory nature of perception itself, identifies the factors due to which the perception of visual illusions can be ambiguous, and shows the main directions of ongoing research.

Key words: visual illusions, information technologies, perception, illusory effect, cognitive processes.

VIZUAL ILLYUZIYALARNI O'RGANISHNING DOLZARBLIGI

Pronin Roman Olegovich

Moskva Davlat Universitetining Toshkent filiali, katta o'qituvchisi

Izoh: Ushbu maqolada vizual illyuziyalarni idrok etishni o'rganishning dolzarbligi ko'rib chiqiladi, idrokning o'zining xayoliy tabiati foydasiga dalillar keltiriladi, vizual illyuziyalarni idrok etish noaniq bo'lishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlaydi va davom etayotgan tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ko'rish illyuziyalari, axborot texnologiyalari, idrok etish, illyuziya effekti, kognitiv jarayonlar.

В последние десятилетия интерес к исследованиям зрительных иллюзий неуклонно растёт (Шиффман, 2003; Меньшикова, 2013 и т.д.). Это связано с тем, что в современном мире роль зрительного восприятия все более возрастает. От эффективности работы зрительной системы зачастую зависит безопасность жизнедеятельности самого человека, который находится не только в мире других людей, но в мире и сложных технических систем, а также безопасность других людей. Это и управление различными видами транспорта, автоматическими информационными системами, видеонаблюдением и т.п. Бурное развитие информационных технологий, автоматизация многих функций, ранее выполняемых вручную или с помощью несложных инструментов, появление роботов предъявляют новые требования к скорости оценок ситуации на основе восприятия и по показаниям приборов: от человека требуется как можно более точное восприятие параметров окружающей среды. В связи с этим остро стоит задача понимания причин формирования зрительных иллюзий, выявления условий их возникновения и факторов, влияющих на их выраженность.

Вместе с тем, в литературе неоднократно высказывались гипотезы о том, что наше восприятие изначально иллюзорно (Осгуд, 1999; Меньшикова, 2013). Это подтверждается многими феноменами зрительного восприятия, для примера приведем некоторые из них:

- восприятие цвета (физические объекты отражают световые волны различной длины, а не окрашены в те или иные цвета);
- восприятие целого объекта при предъявлении его фрагмента, что говорит о тесной связи процессов восприятия с другими когнитивными процессами - памятью, мышлением, воображением и т.д.);
- восприятие непрерывности движения при просмотре фильмов, которые, по сути, представляют собой последовательную смену статичных картинок частотой 24 кадра

в секунду;

- восприятие 3D-фильмов (что достигается за счёт одновременной съёмки с двух взаимосвязанных видеокамер и просмотра фильма в специальных очках);

- восприятие трехмерными двумерных рисунков;

- восприятие приближения объекта в ситуации, когда он предьявляется на экране и только увеличивается в размере;

- восприятие автостереограмм (плоские изображения, которые при просмотре на определенном расстоянии и при расфокусировке глаз, создают впечатление об объёмности предмета);

- неконтролируемость процессов восприятия (мы не осознаем возбуждение рецепторов сетчатки, передачу нейронных импульсов по проводящим путям в головной мозг и сложные процессы их обработки, а осознанно переживаем лишь конечный продукт этого процесса в виде сформированного образа);

Указанные феномены показывают, что иллюзорные эффекты основаны на фундаментальных механизмах работы зрительной системы (Меньшикова, 2013). Их действие настолько непреодолимо, что художники, дизайнеры, фотографы используют зрительные иллюзии для создания впечатляющих произведений искусства (работы С.Дали, Б.Рили, Р.Магритт).

Актуальность изучения зрительных иллюзий диктуется запросами со стороны нейронаук, в частности, есть работы, где показана тесная связь функционирования мозговых процессов и феноменов зрительного восприятия (Gregory, 1967, Меньшикова, 2013). К тому же знания о закономерностях зрительного восприятия (в том числе восприятия зрительных иллюзий) востребованы в робототехнике, где одним из перспективных направлений является научить робота «видеть» зрительные иллюзии, что позволит сделать искусственный интеллект более похожим на человеческий.

Важной составляющей процесса восприятия зрительных иллюзий является их высокая вариативность. Было обнаружено, что зрительные иллюзии по-разному воспринимают люди различного возраста, обладающие различными культурными навыками, а также различными когнитивными стратегиями переработки зрительной информации.

Вариативность образов восприятия может зависеть от множества факторов:

- условия наблюдения за окружающими объектами;

- оптическое несовершенство глаза (роговица, хрусталик, стекловидное тело могут создавать преломление попадающих лучей света на сетчатку);

- разные свойства зрительного анализатора (сетчатки, проводящих путей, коры головного мозга);

- дефекты зрительного аппарата (близорукость, дальнозоркость, астигматизм, дальтонизм, косоглазие и т.д.);

- заболевания глаз (катаракта, глаукома);

- состояние сознания (нормальное состояние сознания либо изменённые состояния сознания);

- уровень развития когнитивных процессов (внимания, мышления, памяти, воображения и т.д.);

- закономерности зрительных ощущений (абсолютный и разностный пороги, адаптация, послеобразы и т.д.);

- процессы психической регуляции, например, мотивации, потребностей, эмоций;

- физиологическое и психическое состояние;

- индивидуальные особенности (темперамент, характер, способности человека);

- разный возраст;

- пол человека;

- прошлый опыт и др.

Иллюзорный эффект может зависеть и от степени осознанности и критичности воспринимающего субъекта. Один человек может поверить тому, что видит, другой может усомниться и постарается проверить, действительно есть ли несоответствия между элементами изображения, с помощью измерительных приборов. Тем не менее, существуют зрительные иллюзии, эффект которых настолько силён, что даже результаты замеров не убеждают наблюдателя в ошибочности его восприятия [9].

В качестве решения этого противоречия можно выдвинуть такое предположение.

В процессе онтогенетического развития человеку нужно научиться воспринимать свойства окружающих объектов, что необходимо для более эффективного решения профессиональных задач. В пользу этого предположения можно привести примеры многочисленных кросс-культурных исследований, где невозможность видеть зрительные иллюзии свидетельствовало о недостаточном уровне развития не только перцептивных, но и других познавательных процессов (Лурия, 1999, Коул, 1997, Сегалл, 1966 и др.).

Знание о закономерностях возникновения иллюзий необходимо и для того, чтобы делать определённые поправки при восприятии объектов через технические средства. Так, Толанский С. рассматривает 2 иллюзии, которые возникают при таком восприятии – иллюзию телеобъектива и иллюзию микроскопа, суть их заключается в искажении оценок скорости перемещения объектов, за которыми наблюдатель смотрит через объектив этих устройств. Наблюдателю кажется, что скорость объектов меняется, так как время постоянно, а расстояние иллюзорно – в случае с телеобъективом оно кажется уменьшенным (и создаётся впечатление, что объекты двигаются медленно), а в случае с микроскопом оно кажется увеличенным (соответственно, объекты воспринимаются движущимися с большой скоростью) (Толанский, 1967).

Таким образом, осознание того факта, что мы можем в любой момент быть подверженными зрительным иллюзиям, может способствовать более объективной оценке воспринимаемого объекта, но этот навык формируется, как правило, в учебной и профессиональной деятельности.

В качестве итога можно подчеркнуть, что интерес к исследованиям особенностей восприятия зрительных иллюзий связан с практическими и прикладными задачами из сфер, где превалирует именно восприятие (архитектура, изобразительное искусство, дизайн, 3D-фильмы, 3D-технологии).

Список литературы:

1. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. М.: 1997.
2. Лурия А.Р. Культурные различия и интеллектуальная деятельность // Хрестоматия по курсу «Введение в психологию» / Ред.-сост. Е.Е.Соколова. М.: Российское психологическое общество, 1999.
3. Меньшикова Г.Я. Психологические механизмы восприятия зрительных иллюзий. М.: МАКС Пресс, 2013.
4. Осгуд Ч. Точка зрения гештальтпсихологии // Хрестоматия по психологии. Психология ощущений и восприятия / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Любимова, М.Б. Михалевской. М.: 1999.
5. Толанский С. Оптические иллюзии. М.: Мир, 1967.
6. Шиффман Х.Р. Ощущение и восприятие. СПб.: Питер, 2003.
7. Gregory R.L. Perceptual illusions and brain models // Proceedings of the Royal Society. London. 1968. Vol. 171.
8. Segall M. H., Campbell D. T., Herskovits M. J. The influence of culture on visual perception. Indianapolis, 1966.
9. <http://www.psy.msu.ru/illusion> - Сайт «Зрительные иллюзии».

UMUMTA'LIM MAKTABLARI PEDAGOGLARIDA KASBIY STRESS VA REFLEKSIVLIK ORASIDAGI ALOQADORLIK

*Qarshiyeva Dilafruz Suyunovna,
Toshkent davlat pedagogika universiteti Amaliy psixologiya kafedrası professori
v.b., psixologiya fanlari doktori DSc*

Annotatsiya: mazkur ilmiy maqolada pedagogik faoliyatda kasbiy stress uning xususiyatlari hamda refleksivlikning psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy asoslari hamda unga ta'sir qiluvchi omillarning o'rni va ahamiyati ochib berilgan. Dunyoda yuqori malakali, raqobatdosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Ayni paytda pedagog xodimlarning kasbiy kompetentligini shakllantirishning psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish va takomillashtirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Jahonda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda pedagog xodimlarni professional kompetentligining psixologik asoslarini o'rganish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularning psixologik mezonlarini tizimlashtirish, sotsial-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarini tadqiq etish va rivojlantirish modelini yaratish hamda takomillashtirishga mo'ljallangan maxsus modellashtirilgan topshiriqlardan iborat psixodiagnostik metodikalar majmuini ishlab chiqish bo'yicha izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada pedagoglarni psixologik tayyorgarlik darajasini yuksaltirish, ularning sotsial-psixologik kompetentligini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar va mexanizmlarini aniqlash, pedagog xodimlari kasbiy tayyorgarlik rolini oshirish va ularning faoliyat samaradorligiga ta'sirini aniqlashga yo'naltirilgan tadqiqot ishlariga e'tibor qaratish zarurati kuzatilmoqda. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati pedagog xodimlari sotsial-psixologik kompetentlik omillarini tadqiq qilish modelini ishlab chiqilganligi, o'rganilayotgan muammoni ilmiy jihatdan ochib berish pedagoglarni kasbiy stressga bardoshlilikini hamda sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirish bo'yicha dasturlar yaratishda, pedagoglarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash jarayonida qo'llash mumkin bo'lishining nazariy asosi yaratilganligi bilan izohlanadi. Shuningdek pedagoglarda kasbiy stress reprezentatsiyasining ish stajiga bog'liq jihatlari bayon etilish bilan bir qatorda uning ta'sir darajasini kamaytirishga qaratilgan psixoterapevtik usullarning metodologik tamoyillari ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: stress, kasbiy stress, kompetensiya, refleksivlik, retrospektivlik, muloqot, faoliyat

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА И РЕФЛЕКСИВНОСТИ У ПЕДАГОГОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

*Каршиева Дилафруз Суюновна,
и.о., профессор кафедры «Практическая психология» Ташкентского
государственного педагогического университета, доктор психологических
наук (Dsc)*

Аннотация: В данной статье раскрываются научно-теоретические основы характеристики профессионального стресса и психологических особенностей рефлексивности в педагогической деятельности, а также значение ее скрытых факторов. В мире возрастает стремление готовить высококвалифицированных, конкурентоспособных, независимо мыслящих профессионалов. На данный момент разработка и совершенствование психологических механизмов формирования профессиональной компетентности педагогов является одной из актуальных проблем современности. В настоящее время одной из актуальных

проблем остаётся разработка и совершенствование психологических механизмов формирования профессиональной компетентности педагогов. В связи с этим в процессе реформ, проводимых специфичным образом во всём мире, одними из актуальных проблем остаются требования к деятельности медицинских работников, вопросы психологического совершенствования их профессионального, личностного и интеллектуального потенциала.

В проводимых в мире научных исследованиях уделяется особое внимание исследованиям по изучению психологических основ профессиональной компетентности педагогов, формированию и развитию механизмов профессиональной компетентности, систематизации их психологических критериев, исследованию показателей социально-психологической компетентности, исследованию и развитию модели показателей социально-психологической компетентности и разработке комплекса психодиагностических методик, состоящих из специальных смоделированных заданий, направленных на создание и совершенствование модели развития. В связи с этим наблюдается необходимость уделения внимания исследовательским работам, направленным на повышение уровня психологической подготовки педагогов; выявление социально-психологических факторов и механизмов, формирующих их социально-психологическую компетентность; повышение роли профессиональной подготовки педагогов и выявление влияния на эффективность их деятельности. Научная значимость исследования выражается в разработке модели исследования факторов социально-психологической компетентности педагогов, научном раскрытии изучаемой проблемы и разработке государственных образовательных стандартов высшего образования при подготовке кадров по образовательным направлениям бакалавриата и магистратуры, создании теоретической основы, которую можно применить в процессе создания программ по развитию социально-психологической компетентности педагогов. В дополнение к описанию связанных с работой аспектов репрезентации профессионального стресса у педагогов, также представлены методологические принципы психотерапевтических методов, направленных на снижение его воздействия.

Ключевые слова: Стресс, профессиональный стресс, социальная компетенция, рефлексия, ретроспектив, коммуникация, активность

THE RELATIONSHIP OF PROFESSIONAL STRESS AND REFLEXIVITY AMONG TEACHERS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Karshieva Dilafruz Suyunovna – associate professor of the Department of «Applied Psychology» of Tashkent State Pedagogical University, (Dsc) in psychology

Abstract: This scientific thesis analyzes scientific and theoretical foundations of the Characteristics of professional stress, psychological characteristics and reflexivity in pedagogical activity, as well as the significance of its hidden factors

This article highlights the scientific and theoretical foundations of the social perception of pedagogics. as well as the role and importance of the factors influencing it. There is an increasing need in the world for the training of qualified, competitive, independent-minded specialists. Currently, one of the urgent problems is the development and improvement of psychological mechanisms for the formation of professional competence of medical personnel

In the scientific research conducted in the world, special attention is paid to research on the study of the psychological foundations of the professional competence of pedagogics, the formation and development of mechanisms of professional competence,

the systematization of their psychological criteria, the study of indicators of socio-psychological competence, the study and development of a model of indicators socio-psychological competence, research and development of a model of indicators of socio-psychological competence and the development of a set of psychodiagnostic methods, consisting of special simulated tasks aimed at creating and improving a development model. In this regard, there is a need to pay attention to research aimed at improving the level of psychological training of pedagogics; identification of socio-psychological factors and mechanisms that form their socio-psychological competence; increasing the role of professional training of pedagogics and identifying the impact on the effectiveness of their activities. The scientific significance of the study is expressed in the development of a model for studying the factors of socio-psychological competence of pedagogics, the scientific disclosure of the problem under study and the development state educational standards of higher education in the training of personnel in the educational areas of workers. Also, from the scientific considerations presented in the article, the possibility of using an effective training program prepared for the development of socio-psychological competence that affects the effectiveness of the professional activities of pedagogics, and the possibility of using it in the process of preparing practical classes, is explained bachelor's and master's programs, the creation of a theoretical framework that can be applied in the process of creating programs for the development of social and psychological competence of pedagogics, advanced training and retraining of pedagogics. Also, from the scientific considerations presented in the article, the possibility of using an effective training program prepared for the development of socio-psychological competence that affects the effectiveness of medical professional activity is explained.

In addition to describing the work-related aspects of occupational stress representation in educators, methodological principles of psychotherapeutic methods aimed at reducing its impact are also presented.

Key words: professional stress, pedagogue, stressor, psychocorrection, pedagogical team.

Kirish. Respublikamizda so'nggi yillarda fuqarolik jamiyatining jadal shakllanishi va maqsadli rivojlanishi, mamlakat hayotida turli sohalar faoliyatining sifat jihatidan yangi darajasiga erishishida zamonaviy pedagog kadrlarni tayyorlash masalalarining zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. «Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish» muhim vazifalar sifatida belgilanishi, pedagogning kasbiy kompetentli bo'lishi bilan birga voqealarni ob'ektiv baholash asosida pozitiv fikrlay olishni ilmiy tadqiq etish imkoniyatlari yaratilganligini ko'rsatadi. Natijada pedagoglarda kasbiy stress namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi omillarni oldini olish, ta'lim sifatini takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish uchun mustahkam asos yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida», 2017 yil 5 iyuldagi PF-5106-son «Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida», 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida» Farmonlar, 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-son «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida», 2019 yil 7 iyundagi 472-son «Psixologiya sohasidagi kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlar to'g'risida» Qarorlar hamda faoliyatga oid boshqa me'yoriy-huquqiy xujjatlarda belgilangan keng ko'lamli

strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda kumak beradi.

Yuqoridagi fikrlarni inobatga olib, pedagoglardagi stress va uning psixologik jihatlarini tadqiq qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kasbiy stress – kasbiy faoliyat bilan bog‘liq emotsional-salbiy va ekstremal omillarning uzoq vaqt davomida intensiv ravishda ta’sir etishi natijasida hodimda kelib chiqadigan zo‘riqish holatidir. Kasbiy stress ish samaradorligining pasayishi, ichki diskomfortning ortishi, pedagogik faoliyat bilan bog‘liq ijtimoiy motivlarning so‘nishi, o‘zidan va faoliyatidan qoniqmaslik, psixosomatik kasalliklar va depressiv holatlarida namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda pedagoglarning faoliyati psixogen, intellektual, emotsional zo‘riqishlar bilan to‘ladir. Chunki, kunlik hisobotlar, murabbiylik faoliyati bilan bog‘liq masalalar, pedagoglar jamoasidagi rahbar-xodim munosabatlari bilan bog‘liq muammolar pedagoglarning pedagogik ijod bilan shug‘ullanishi uchun vaqtni qoldirmayotganligi ularda ham psixik, ham jismoniy charchoq va zo‘riqishlarning kelib chiqishiga sabab bo‘lyapti.

Pedagogik faoliyatda namoyon bo‘ladigan kasbiy stress omillarini shartli ravishda quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin: mehnat faoliyati bilan bog‘liq omillar: ish yuklamasining haddan ziyod ko‘pligi, yomon ish sharoiti, vaqtni yetishmasligi; pedagogik jamoadagi pedagogning roli bilan bog‘liq stress omillar: kasbiy majburiyatlarini to‘la bilmaslik, jamoada tan olinmaslik, hamma uning majburiyatni bo‘yniga olish, ish yuklamasining adolatsiz taqsimlanishi natijasida kelib chiqadigan noaniqlik, jamoa oldidagi javobgarlikning o‘ta pastligi, jamoa hayotida kam ishtirok etish; pedagogik jamoadagi shaxslararo munosabatlar bilan bog‘liq omillar hamda pedagoglardagi kasbiy stressning namoyon bo‘lishida shaxs refleksiv jihatlarining ijtimoiy-persepsiv xususiyatlarda differensial namoyon bo‘lishiga ko‘ra, ijtimoiy-psixologik kompetentlikning rivojlanganlik darajasi muhim ahamiyatga egadir.

Metod. Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar bugungi kunda kasbiy stressga ta’sir etuvchi asosiy mezonlardan biri pedagogning kasbiy stressning refleksivlik, muloqotdagi kommunikativlik bilan bog‘liqlik jihatlari ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Tadqiqot ishimizda shaxs nuqtai nazaridan yondashish tamoyilining qoidalari va tashqi xulq-atvorda muayyan tarzda ifodalanishidagi psixologik tafovutlar odam individual-psixologik sifatlari, xususan, sub’ektiv lokal nazorat, empatiya, emotsional intellekt hamda shaxs xususiyatlari bilan bog‘liq xususiyatlar tomonidan bog‘lanishi nuqtai nazaridan o‘rganish orqali ro‘yobga chiqarilishi ko‘zda tutiladi. Bunda pedagogning individual-psixologik xususiyatlari emotsiogen, psixologik omillarning namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi faktor ekanligini taxmin qilish va ularning o‘rtasidagi oraliq omillar sifatidagi o‘rni nimada ekanini aniqlashga intilish aniq maqsad etib belgilanadi.

Tadqiqot ishimizning metodologik asoslaridan biri bo‘lgan Yu.Kulning nazariyasiga ko‘ra, o‘zini o‘zi boshqarish negizida harakatlarni nazorat qiluvchi subtizimlar o‘rtasida mutlaqo boshqa aloqalar yotadi. «O‘zini o‘zi boshqarish» tizimining ishi demokratik tamoyil asosida amalga oshadi, samarali boshqaruv tizimining barcha tarkibiy qismlari o‘rtasidagi hamkorlikka bog‘liq va doimo shaxs «Men»ining nazorat qiluvchi ta’siriga ehtiyoj sezadi. Yu. Kul tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida maqsadga erishishni ta’minlaydigan bir qancha mexanizmlar aniqlandi. Bu mexanizmlar ko‘pincha anglanmagan darajada amalga oshishi, strategiya shaklida qo‘llanilishi mumkinligi korsatib beriladi.

Shularni hisobga olgan holda, biz pedagoglarda kasbiy stressning namoyon bo‘lishini aniqlashni o‘z oldimizga maqsad qilib belgilab oldik va empirik tadqiqotimizni olib borish uchun V.V.Ponamapyova va A.V. Kappovning «pefleksivlik darajasini aniqlash» metodikasini o‘tkazilib, olingan ma’lumotlar miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi va quyidagi 1-jadvalda aks ettirildi.

1-jadval

Umumta'lim maktablari pedagoglarida kasbiy stress va reflektivlik orasidagi aloqadorlik

Shkalalar	Ish staji	Faoliyatning retrospektiv refleksiyasi	Real faoliyat refleksiyasi	Faoliyatni rejalashtirish	Muloqotdagi refleksiya va boshqa insonlar bilan o'zaro ta'sir
Kasbiy stressning namoyon bo'lishi	10 yilgacha	0,10**	-0,34	-0,90*	-0,44
	15 yilgacha	-0,48	-0,45*	0,05	-0,69*
	15 yildan yuqori	0,18	-0,41	-0,69	-0,27**

Izoh: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

Conclusion. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, 10 yilgacha ish stajiga ega bo'lgan umumta'lim maktabi pedagoglarida kasbiy stress faoliyatning retrospektiv refleksiyasi ($r=0,10$; $s \leq 0,01$) bilan ahamiyatli musbat bog'liqlik qayd etilgan bo'lsa, faoliyatni rejalashtirish ($r=-0,90$; $p \leq 0,05$) bilan manfiy korrelyatsion aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Bundan shuni anglash mumkinki, ta'lim jarayonida yuzaga keladigan zo'riqish holatlari o'tmish xotiralariga bog'lanib qolish, sodir bo'lgan voqea-hodisalarda ko'proq o'zini aybdor sifatida talqin qilishga olib keladi. Shu bilan bir qatorda, bunday salbiy hissiyotlar kelgusi faoliyatni yo'lga qo'yish, maqsadga erishish usullarini amalda qo'llash kabi xususiyatlarning esa susayishiga sabab bo'ladi.

15 yilgacha ish stajiga ega bo'lgan pedagoglarda kasbiy stress real faoliyat refleksiyasi ($r=-0,45$; $p \leq 0,05$), muloqotdagi refleksiya va boshqa insonlar bilan o'zaro ta'sir ($r=-0,69$; $p \leq 0,05$) bilan salbiy aloqadorlikni tashkil etishi kuzatildi. Natijalardan ma'lum bo'ladiki, mehnat jarayonida paydo bo'ladigan kasbiy stresslar pedagoglarda qanchalik yuqori bo'lsa, «Shu yerda va hozir» tamoyilida yashash, ayni paytda sodir bo'ladigan voqealikka diqqatni qaratish, muloqot jarayonida o'zga shaxslar bilan munosabatlarni tahlil qilish, boshqa insonlarning emosional holatini tushunish kabi muhim sifatning rivojlanish ehtimoli shunshalik kamayib boradi.

15 yildan yuqori ish stajiga ega bo'lgan pedagoglarda kasbiy stress muloqotdagi refleksiya va boshqa insonlar bilan o'zaro ta'sir ($r=-0,27$; $p \leq 0,01$) bilan manfiy korrelyatsion bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Natijalardan shuni qayd etish joizki, pedagoglarda uzoq muddat davomida maktabda faoliyat yuritish natijasida kasbiy stressning ortishi nizoli vaziyatlar kelib chiqqanda, o'zga shaxslarni aybdor sifatida ko'rish, atrofdagi insonlarning istaklarini to'g'ri idrok qilolmaslik, turli kelishmovshiliklarga sababchi bo'lish, muloqotni to'g'ri yo'lga qo'ya olmaslik kabi holatlarning ham ortib borishiga olib keladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalarini tahlil qilganda, pedagoglarda kasbiy stresslarning namoyon bo'lishi reflektivlik darajalari bilan bevosita bog'liqlikni tashkil etadi. Xususan, bunda faoliyatning retrospektiv refleksiyasi, real faoliyat refleksiyasi, faoliyatni rejalashtirish, muloqotdagi refleksiya va boshqa insonlar bilan o'zaro ta'sir darajalari alohida ahamiyatga egadir.

“Men”ning konstruktiv holatini saqlashga intilish, o'z emotsiyalarini reflektiv tarzda namoyon qilishni, sog'lom turmush tarzi kechirish uchun kun tartibiga rioya qilish masalasiga adekvat munosabatni shakllanishiga yordam beradi.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 7 июндаги

№ 472-сонли “Психология соҳасида кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш ва жамиятда ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори / <http://lex.uz>.

Черепанова Е. М. Психологический стресс. М.: «Академия», 1997.

Турсунов С.Т., Даниёров Б.Х. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш жараёнлари тизимли ёндашув // Халқ таълими. - 2011. - № 5.

Spielberger C.D. Theory and research on anxiety. [In: C.D.Spielberger (Ed.), *Anxiety and Behavior*. New York: Academic Press, 2001].

Wells J.A. The role of social support groups in stress coping in organizational settings // *Handbook of Organizational Stress. Coping strategies*. Cambridge, MA: Ballinger, 1994.

Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. – СПб.: Питер. 2006.

Юров Ю.В. Психологические основы адаптации и реабилитации. Воронеж: ВГПУ. 2007

TALABALARDA EKONOMETRIKA FANINI O'QITISHDA LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINING AHAMIYATI

Ravshanova Muhayyo Maxmanazarovna
"Biznes va innovatsion menejment" kafedrasida assistenti
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti
<https://orcid.org/0000-0001-5987-0172>

Annotatsiya. Mazkur maqolada tadqiqotchi tomonidan talabalarga ekonometrika fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlarining ahamiyati, dolzarbligi, zaruriyati va laboratoriya mashg'ulotlarini o'qitishda pedagogik texnologiyalar hamda metodlar to'g'risida tushunchalar mavjud. Ushbu maqola orqali oliy ta'limda muassasalarida ekonometrika fani mashg'ulotlarini laboratoriya mashg'uloti sifatida o'tishning afzallik tomonlari haqida mulohazalar mavjud. Ekonometrika fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlari talabalarning bilim darajasini oshirishiga, iqtisodiy tahlil qilishiga va prognozlash imkoniyatiga ega bo'lishlari haqida e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: ekonometrika, pedagogik texnologiyalar, metodlar, metodika, texnologiya, zamonaviy texnologiyalar, axborot texnologiyalari, ta'lim, korrelyatsiya, regressiya.

ЗНАЧЕНИЕ ЛАБОРАТОРНОЙ ПОДГОТОВКИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМЕТРИКЕ

Равшанова Мухайё Махманазаровна
Каршинский инженерно-экономический институт
Ассистент кафедры "Бизнес и инновационный менеджмент"

Аннотация. В данной статье содержится понимание исследователем важности, актуальности и необходимости проведения лабораторных занятий при обучении студентов эконометрике, а также педагогических технологий и методов обучения лабораторным занятиям. В этой статье высказываются соображения о преимуществах проведения занятий по эконометрике в качестве лабораторных занятий в высших учебных заведениях. Общеизвестно, что лабораторные занятия по эконометрике могут улучшить знания студентов, экономический анализ и прогнозирование.

Ключевые слова: эконометрика, педагогические технологии, методы, методология, технология, современные технологии, информационные технологии, образование, корреляция, регрессия.

THE VALUE OF LABORATORY TRAINING IN TEACHING ECONOMETRICS TO STUDENTS

Ravshanova Muhayyo Maxmanazarovna
Karshi engineering-economics institute
Assistant of the Department "Business and innovative management"

Annotation. This article contains the researcher's understanding of the importance, relevance and necessity of conducting laboratory classes in teaching econometrics to students, as well as pedagogical technologies and methods of teaching laboratory classes. This article discusses the benefits of teaching econometrics as a lab in higher education. It is generally recognized that econometrics labs can improve students' knowledge, economic analysis, and forecasting.

Keywords: econometrics, pedagogic technologies, metody, methodology, technology, modern technologies, information technologies, education, correlation, regression.

Kirish. Oliy ta'limning asosiy maqsadi zamon talablariga javob bera oladigan malakali, raqobatbardosh, yuksak bilimli, oliy ta'lim mutaxassisi talablariga o'zi tanlagan yo'nalishi yuzasidan talabga javob bera oladigan respublikaning ilm-fan, madaniyat, iqtisod, ijtimoiy sohalarini rivojlantirishda o'z hissasini qo'shadigan mustaqil fikrlay oladigan, yuksak ma'naviyatga bo'lgan yuqori salohiyatli

mutaxassislarni tayyorlashdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy qismini, albatta, oliy ta'lim tizimidagi islohotlar tashkil etadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida davlatimiz rahbarining 2019-yil 8-oktyabrda farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi sohadagi yangi islohotlar uchun debocha vazifasini bajarib bermoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy o'quv yurtining, ayniqsa, iqtisodiy yo'nalishdagi o'quv yurtining talabalari esa iqtisodiy fikrlashnigina emas, keng doiradagi iqtisodiy muammolarni aniqlash, tahlil qilish, iqtisodiy rivojlanish tendensiyalariga baho berish, bu o'zgarishlar kelajakda qanday natijaga olib kelishi mumkinligini his qila bilishi, ko'z o'ngiga keltira bilishni o'rganishi zarur. Buning uchun esa iqtisodiy fanlarni chuqur bilish talab qilinadi. Murakkab xo'jalik dunyosini aks ettiruvchi bu fanlarni o'rganish uchun to'g'ri metod tanlash muhim ahamiyatga ega. Aynan shu fanlardan biri sifatida ekonometrika fanini misol qilib olishimiz mumkin. Dars o'tishda to'g'ri metod tanlanmasa, nazariy jihatdan o'qituvchining bilimi yuqori bo'lishidan qat'iy nazar, kutilgan natijani bermaydi. O'qituvchining bilimi pedagogik mahorat bilan qo'shilgandagina o'quv jarayonini samarali tashkil etish mumkin. Buning uchun o'quv jarayonini tashkil etishning turli metodlari va ularni qo'llashni bilish kerak. Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi (uslubiyati) aynan ana shu maqsadga qaratilgan. U iqtisodiy fanlarni o'rganish metodlari va uni dars jarayonida qo'llash yo'llarini o'rgatadi. Shu sababdan ekonometrika fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlarini turli metodlardan foydalangan holda o'tish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekistonda axborot rivojlanishining hozirgi bosqichida zamonaviy mutaxassisning kompetensiyasi bevosita uning axborot jamiyatida axborot texnologiyalaridan foydalanishga tayyorligi darajasiga bog'liq. Yuqorida aytilganlar zamonaviy pedagoglarni yuqori malakali tayyorlashning dolzarbligini belgilaydi. Eng samarali, mos keladigan «pedagogik texnologiyalarni, pedagogik muammolarni hal qilishga qaratilgan o'qituvchi harakatlarining ketma-ket o'zaro bog'liq tizimlari sifatida yoki oldindan ishlab chiqilgan pedagogik jarayon amaliyotida rejali va izchil amalga oshirish sifatida» tanlash kerak. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda nafaqat idrok, xotira, diqqat jarayonlariga, balki yuqoridagi jarayonlarga tayanadigan faoliyat yoki faol ta'lim texnologiyalari (FTT) orqali o'qitishning faol shakllari va usullari alohida o'rin tutadi. Ta'limni kuchaytirishning strategik yo'nalishi bu uzatilayotgan axborot hajmini ko'paytirish emas, balki nazorat faoliyati sonining ko'payishi va ko'payishi emas, balki o'qitishning mazmunli bo'lishi uchun didaktik va psixologik sharoitlarni yaratish, unga talabani qo'shishdir.

Tahlil va natijalar. Modellashtirish o'rganilayotgan ob'ektni yaxlit o'rganishga imkon beradi, chunki tadqiqotchi tomonidan mavjud yoki ishlab chiqilgan tizimlar va jarayonlarning analogini namoyish etish va ko'paytirish mumkin bo'ladi, nafaqat tuzilishini, elementlarini, xususiyatlarini, balki elementlar o'rtasidagi munosabatlar va munosabatlarni ham ochib beradi. Kompyuter imitatsion modeli o'quvchilar e'tiborini ba'zi bir muhim o'rganilgan tushuncha, toifaga, ob'ektga yo'naltirish maqsadida amalga oshiriladi, ijodiy muhitda ma'lum ko'nikmalarni shakllantirish va mustahkamlash imkoniyatini beradi. Turli mavzulardagi modellardan foydalanish fanlarni fanlararo integratsiyasini amalga oshirishga imkon beradi. Fanlararo aloqalarni hisobga olish muvaffaqiyatli o'rganish uchun zarur shartdir. Talabalarning tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirish ushbu bog'lanish qanday amalga oshirilishiga bog'liq. Ta'lim jarayonini sub'ektlararo aloqalar asosida tashkil etish talabalarni bilimlarni faol egallash, ulardan ijodiy foydalanish, kognitiv faoliyat va mustaqillikni rivojlantirish, ilmiy dunyoqarashni shakllantirishni o'z ichiga olgan mavzu-amaliy faoliyatga jalb etishga yordam beradi.

Ekonometrik fani uchta fanning jamlanmasidan paydo bo'lgandir. Ular matematika, iqtisodiyot nazariyasi va statistika fanlaridir. Bu har bir fanning asosida ekonometrik

bilimlar yuzaga keladi. R. Frish “Ekonometrika-bu o’sha iqtisodiy statistika emas. Ko’p qismi miqdoriy xususiyatga ega bo’lgan iqtisodiy nazariyaning ham o’zi emas. Ekonometrika matematikani iqtisodga qo’llash ham emas. Tajriba shuni ko’rsatadiki har uchchala statistika, iqtisodiyot nazariyasi va matematika fanlarining komponentalari zamonaviy iqtisodiy xayotni miqdoriy tomonlarini anglash uchun zaruriy, lekin etarli bo’lmagan shartlaridir. Bu-uchta fanning birligidir. Bu birlik ekonometrikani tashkil etadi” degan nazariyani ilgari so’rgan.

“Ekonometrika” fanning asosiy maqsadi milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlari kabi murakkab iqtisodiy tizimlarning modellashtirish asoslarini, aniq iqtisodiy ob’yektlar misolida modellashtirishning qo’yilishi, ularning iqtisodiy mazmuni, masalalarni kompyuter dasturlarida yechish va olingan natijalarni iqtisodiy talqin qilish kabi bosqichlarni o’rgatishdan iboratdir. Ekonometrik usullar oddiy an’anaviy usullari inkor etmasdan, balki ularni yanada rivojlantirishga va ob’yektlar o’zgaruvchan natija ko’rsatkichlarini boshqa ko’rsatkichlar orqali muayyan tahlil qilishga yordam beradi. Jamiyatdagi va iqtisodiyotdagi ob’yektlarni matematik modellar yordamida kuzatish mumkin. Bu tushuncha modellashtirish deyiladi. Ekonometrik modellarni tuzish bir qancha bosqichlardan tashkil topadi.

XXI asrga kelib fan texnika rivojlanishi natijasida bu fanlarga qo’shimcha sifatida hisoblash texnikalari ya’ni zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni qo’shish mumkin. Bunda dars jarayonida guruhlar ikkiga bo’lingan holatda laboratoriya darslari zamonaviy texnologiyalari asosida yangi pedagogik texnologiyalardan va zamonaviy metodlardan foydalanib o’tiladi. Talabalarga vazifalar taqdim etiladi va ular berilgan topshiriqlarni mustaqil ravishda Excel va Eweivs dasturlarida bajarishlari talab etiladi. Ularning maqsadi chiqqan natijalarni korrelyatsiya va regressiya koeffitsientlari asosida tahlil etishlari talab etiladi. Chiqqan natijalarni tahlil etadilar va mezonlar asosida baholaydilar. Bunda ular tahlil etibgina qolmay balki prognozlash imkonitiga kam ega bo’ladilar. Talabalardan berilgan topshiriqlarni tezkorlik bilan mustaqil bararishlari talab etiladi.

Laboratoriya mashg’ulotlarini o’qitishda talabalarning bilimini oshirish, bilim va ko’nikmalarini oshirish uchun yangi pedagogik texnologiyalar va metodlar talab etiladi. Darsni yangi pedagogik texnologiyalar:

- axborot vositalaridan foydalanib;
- ko’rgazmali qurollari yordamida;
- interfaol metodlarni qo’llash orqali;

Axborot texnologiyalarning imkoniyatidan foydalangan holda kompyuter modellarini o’quv jarayonlarida foydalanish o’zining samarasini beradi. Kompyuter modellarini o’quv jarayonlarida qo’llash tamoyillari quyidagilar:

- kompyuter dasturi tajribani o’tkazish mumkin bo’lmagan yoki tajriba kuzatib bo’lmas darajada harakatlangan paytda qo’llanilishi lozim;
- ish natijasida o’quvchilar model yordamida hodisalarni xarakterlovchi kattaliklarning ham sifatii, ham miqdoriy bog’lanishlarini bilishlari kerak;
- dastur bilan ishlash paytida tinglovchilarning vazifasi turli qiyinlikdagi topshiriqlar ustida ishlashdan iborat, chunki bu o’z ustida mustaqil ishlashga imkon beradi.

Laboratoriya ishlari institutning “Axborot texnologiyalari markazi” dagi maxsus jihozlangan kompyuter sinflarida o’tkaziladi. Bu yerda zamonaviy kompyuterlari, printerlar, kompyuter proektorlari mavjud bo’lib, ular yordamida talabalar laboratoriya ishlarini bajaradilar. Fan mavzulari bo’yicha laboratoriya ishlarini bajarishda maxsus Excel, Eweivs, SPSS, Mathlab, Statistica kabi dasturiy vositalaradan foydalanishni o’rganish bilan birga ushbu dasturlar orqali iqtisodiy jarayonlarni tahlil etish, xulosalar chiqarish va to’g’ri qarorlar qabul qilish bilan istiqbolini ko’rish imkoniga ega bo’ladilar. Chunki, ushbu uslubiy qo’llanma milliy iqtisodiyotning hozirgi tizimiga asoslangan va bu tizimga taalluqli bo’lgan modellar uni to’liq ifodalaydi, degan tushunchadan kelib chiqib amalga oshirilgan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, hozirgi paytda iqtisodiy fan va amaliyot murakkab iqtisodiy, xo’jalik va nazariy masalalarni hal qilishda amaliy matematika yutuqlaridan keng foydalanmoqda. Bu esa o’z navbatida qarorlar qabul qilish tizimi iqtisodiy tizimning ayrim bo’g’inlaridagi ishlab chiqarish resurslari bilan mahsulot ishlab chiqarish, uni saqlash va iste’mol

qilishning eng maqbul variantlarini topish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari laboratoriya ishlarida talabalardan ma'ruza va amaliy darslarda o'rgangan ekonometrik modellar orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish, chiziqli va chiziqsiz ekonometrik modellarni tuzish, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bo'yicha vaqtli qatorlarning trend modellarini tuzish, iqtisodiy hodisalar hamda jarayonlar o'rtasida bog'lanishlarning ko'p omilli miqdoriy echimlarini korrelyasiya koeffitsientlari orqali aniqlash, iqtisodiy rivojlanishning juft va ko'p omilli ekonometrik (regression) modellarini tuzish, firmalar va korxonalarining taqchil resurslardan samarali foydalanishda ishlab chiqarish funksiyalarini qo'llash, iqtisodiy ko'rsatkichlarni bashoratlash bo'yicha amaliy ko'nikma va malaka hosil qilish nazarda tutiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Laboratoriya mashg'ulotlari yaratilgan ekonometrik modellar asosida asosida bajariladi. Muammoning qo'yilishi, ma'lumotlar yig'ish, ularni sifatini tahlil qilish va model xususiyatini aniqlash yordamida ekonometrik modellar quriladi va zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida laboratoriya mashg'ulotlari bajariladi. Ekonometrika fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlarining amaliy mashg'ulotlardan afzallik tomoni shundaki bunda guruhlarining bo'linganligi sababli talabalar bilan individual ishlash, zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida talabalarga tushuncha va ko'nikmalarni singdirish va bajarilgan topshiriqlarni qabul qilib olishda yaxshi natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Oliy ta'lim muassalari talabalari laboratoriya darslari davomida ekonometrika fanini o'zlashtirish darajasi baholash mezonlari orqali baholanadi. Bunda mustaqil ravishda bajargan va o'zlashtirgan talabalarga a'lo baxolar bilan baxolanadilar. Bunda ular yangi iqtisodiy statistik ma'lumotlar asosida ma'lumotlarni tahlil qilish va prognoz qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A.Ishnazarov, Sh.Nurillayeva, M.Muminova, N.Ro'zmetova "Ekonometrika asoslari" o'quv qo'llanma. T-2019, 15-b
2. G. Mardonova, O. O'rinova, D.Kamolova "Elektr va magnetizm bo'limaga doir laboratoriya darslarini electron dasturlardan foydalanib o'qitish metodikasi" Science and innovation.
3. D.Tojiboyeva "Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi". O'quv qo'llanma. Fan tex. T-2007 y.
4. The Role of Intermediate Experiments and Forming Experiments in Pedagogical Work in Teaching the Science of Econometrics. RM Maxmanazarovna. Eurasian Journal of History, Geography and Economics 8, 31-33
5. Rakhimov A.N., Khoshimkhanovich L. M. Theoretical basis of increasing the efficiency of management of industrial enterprises //Academicia Globe: Inderscience Research. – 2022. – T. 3. – №. 06. – C. 100-105.
6. B.I.Ashurov "EKONOMETRIKA ASOSLARI FANIDAN LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI BAJARISH BO'YICHA" O'QUV -USLUBIY QO'LLANMA. SAMARQAND 2021 5-b.
7. X.S.Muxitdinov, O.Q. Xatamov, A.N.Raximov EKONOMETRIKA ASOSLARI QARSHI «INTELLEKT» NASHRIYOTI 2021
8. Suyumov J. Y. KOMPYUTER IMITATSION MODELLARI ASOSIDA FAOL OQITISH TEXNOLOGIYASINING NAZARIY ASOSLARI //Scientific progress. – 2021. – T. 2. – №. 3. – C. 459-466.

ШАХСДА КАСБИЙ АНГЛАШНИ ШАКЛЛАНИШИ

Раджабова Зухра Мирзотиллоевна

Чирчиқ давлат педагогика университети, ўқитувчи

Annotasiya. Касбий ўзини ўзи аниқлаш кўп босқичли жараён бўлиб, унга турли хил нуқтаи назардан ёндашиш мумкин. Касбий ўзини ўзи аниқлаш қарор қабул қилиш жараёни сифатида намоён бўлади. Бунда шахс ўз мойил ва хоҳишларини мавжуд ижтимоий тузум эҳтиёжлари асосида шакллантиради ҳамда оптималлаштиради

Калит сўзлар: Шахс, концепция, профессионал, нерв тизими, қобилият, қадрият, тарбия, мойиллик

Шахс касбий шаклланишининг сермахсуллиги ва англай олишини муҳим омили унинг касбий меҳнатда маъно топишидир, ўз касбий ҳаётини лойihalаштириш, масъулият билан касб мутахассислик ва иш-жойини танлаш борасида қарор қабул қилишдир. Албатта, бу муҳим касбий муаммолар шахс олдида бутун ҳаёти давомида пайдо бўлаверади. Шахс ролини касбий меҳнатга жамоага ва ўзига булган муносабатини англай олиши инсон ҳаётининг муҳим компонентлари бўлиб қолади. Гоҳида киши касбдан узоклашиб, ундан оғирлик сеза бошлайди унда ўз касбий ҳолатидан қоникмаслик хисси пайдо бўлади. Шунингдек, инсонларда мажбурий ҳолатда касб (мутахассислик)ни ва иш жойини алмаштириш ҳоллари гоҳида учраб туради. Таъкидлаш мумкинки, шахс олдида доимо ундан касбга булган муносабатни аниқлаш, гоҳида ўз касбий ютуқларини таҳлил этиш, касб танлови ёки уни алмаштириш қарорини қабул қилиш, карьерани аниқлаш ва коррекциялаш бошқа касбга хос булган масалаларни ҳал этишни талаб этади. Касбшуносликда барча бу муаммолар комплекси касбий аниқланиш деб тушунилади. Табиийки, бундай мураккаб психологик ҳодиса психология фанида ягона туғри таърифга эга булиши мумкин эмас. Шахсда касбий шаклланиш концепциясини тадқиқотчи психологлар томонидан турлича тушунтириб берилган.

А. Маслоу концепцияси бўйича, инсон такомиллашиб боришига, ўзини намоён этишига булган интилиши акс этади. Унинг концепциясида “Аниқланиш” тушунчаси “Ўзини намоён этиш” тушунчаси яқин атама сифатида эътироф этилади.

Е.А.Климов касбий англашни батафсил таҳлил этиб, уни “психик ривожланишининг, нимадир фойдали ишни қилувчилар” профессионаллар ҳамжамиятининг тулақонли иштирокчиси сифатида ўзини шакллантиришининг муҳим кўринишидир. Касбий англаш бўйича Е.А.Климовнинг фикри қадри ҳисобланади. Унинг фикрича, осон ва қисқа муддатли ҳисобланган касб танлови аслида “лаҳза қушув бутун келгуси ҳаёт” формуласи асосида амалга оширилади.

Шахсда ривожланиш йулларидан аввал турли меҳнат соҳаларига маълум муносабат, кўп касблар ҳақида тасаввур ва ўз имкониятларини баҳолаш, ижтимоий-иктисодий вазиятда туғри йўл тутиши касб танловининг “захира вариантлари” ва навбатдаги касбий англаш ички тайёргарликка хос бўлган бошқа кўп нарсалар ҳақида тасаввур шаклланган бўлади.

Е.А.Климовнинг фикрини мантикий жихатдан умумлаштириб қўйидагича таъкидлаш мумкин. Касбий англаш касбий танловининг бир лаҳзали акти бўлиб қолмайди ва танланган мутахассислик бўйича касбий тайёргарлик якуни билан тугатилмайди, балки у бутун касбий аёти мобайнида давом этади.

Психологик педагогик адабиётларда касбий ўзини ўзи белгилаш жараёнига таъсир этадиган омилларнинг 4 гуруҳи ажратилади. Биринчидан, ижтимоий-иктисодий бўлиб у таракқиётнинг турли бос- қичларида жамият ҳаётига кириб

келаётган ёшларга ўзларидаги мавжуд куч ва имкониятларини сарфлашга турли соҳаларни таклиф этади. Биринчи навбатда бу касфблар спектри уларнинг ўзгариши ва ривожланиш истикболлари жамиятнинг у ёки бу мутахассисларга эҳтиёжга дахлдордир.

Ижтимоий-психологик омиллар иккинчи гуруҳни ташкил этади. Аввало инсон мактаб таълимигача ва кейин ўсиб тарбия олган муҳит, оила, дўстлар давраси, мактаб жамоаси ва шу кабилар.

Ижтимоий муҳит таъсирида шахснинг қадриятли йўналганлиги касбларнинг турли гуруҳдариға муносабати ўзига хос ижтимоий кутишлар установа ва стеротиплар шаклланади.

Учинчи гуруҳ асл психологик омиллардан иборат бўлиб, бу шахсий қизиқиш ва мойилликлар умумий ва специфик қобилиятлар аклий ва шахсий ривожланиш даражаси хотира хусусиятлари, диққат моторикасининг ўзига хослиги ва шу кабилар.

Нихоят тўртинчи гуруҳ индивидуал психофизиологик хусусиятларни ўз ичига олиб, улардан кўп ўрганилгани нерв тизимининг асосий хоссаларини фаолият турларига муносабатини таъсири масаласидир. Улар психик жараёнлар кечишининг динамик тавсифномаларини белгилайди турли темпераментлар кўринишида ифодаланади ва маълум фаолият турини бажаришга кўмаклашиши, ё аксинча уни қийинлаштириши мумкин.

Адекват касб танлашни қийинлаштирувчи сабаблардан яна бири ўқувчиларда психологик билимлар маданиятининг пастлиги ўз қобилиятлари индивидуал психологик хусусиятлари мойилликлари ҳақида маълумот етарли эмаслигидир.

Касбий ўзини ўзи англашдаги қийинчиликлар касбий яроклилик нима экани унинг қандай шаклланишини билмаслик билан ҳам боғлиқ. Исталган меҳнатта маълум мўлжалланганликни борлиги ҳақидаги нотўғри фикр кенг тарқалган.

Ўзини билиб олмаслик касбий ўзини ўзи белгилашда асосий қийинчиликларни келтириб чиқаради. Айрим ўқувчилар ифодаланган қизиқиш қобилият ва мойилликка эга эмаслигига ишонса бошқалари нақадар кўп қизиқиш ва қобилиятга эгаки танлайдиган касблар доирасини чеклашга қийналади. Учинчилари маълум касбий мақсадларга эга бироқ зарур касбий ифодаланган сифатларга эга эмас. Ўқувчиларнинг аксарият кўпчилиги ҳатто ота-оналар ҳам кўпинча касб танлашда меҳнат фаолиятга асосий эътибор бермасдан балки таълим муассасасини ёки ўқув фаолиятини ҳисобга олиб танлашни мўлжаллайдилар. Бу танлов у ёки бу фанга қизиқишга асосланади. Аслида эса ўқув ва меҳнат фаолияти орасида тегишли фан доирасида катта тафовут мавжуд.

Касбий ўзини ўзи англаш жараёнидан олдин катта ўсмир ва ўспиринлик даври касбни бирламчи танлаш кичик мактаб ёшида амалга ошади, унинг учун касблар ҳақида кам дифференциаллашган тасаввурлар хос. Бу босқичда камдан кам ўқувчи у ёки бу касбни эгаллай олиш имкониятлари ҳақида ўйлайди, касблар ҳақида эса ташқи атрибутлар кийим бош ўзини тутиш ва шу кабиларга қараб фикр юритади. Бу ёшдаги болалар шахси психик хоссалари ривожланишида экани сабабли уларда кўпинча барқарор қизиқиш ва мойилликлар бўлмайди. Айнан шу даврда (6-7) ўқувчиларни касблар дунёси билан таништириш турли фаолият турларида ўзини синашга имконият бериш лозим, кўпинча шу ёш даврида юзага келган қизиқишлар келгуси касбий танлов учун асос бўлади.

Касбга йўналтириш ишининг марказий бугини ўқувчининг меҳнат фаолияти турларига қизиқиш ва мойилликларини аниқлаш саналади. Ифодаланган қизиқиш ва мойиллиги бўлган ўқувчилар бўлгуси касбини танлашда деярли қийналмайди. Улар учун ўз танлови психолог томонидан тасдикланиши долзарб холос. Бироқ кўплаб ўқувчилар аниқ қизиқиш ва мойилликларга эга эмас, ёки уларни бўлгуси касбий фаолияти билан боғланмайди. Мойилликларнинг асосий кўрсаткичи ўқувчилар томонидан фаолиятнинг маълум тури ва мактаб

фанларидан ташқари мажбурлашсиз балки ички ундов ва эҳтиёжга кўра шуғулланишга интилишдир.

Юқоридаги фикрлардан кўринадикки, касбий ўзликни англаш жараёнида шахснинг ўзини ўзи англаш баҳолаш шахс хусусиятлари муҳим аспект сифатида кўрсатиб ўтилади.

LITERATURE

1. Раджабова З.М. Ўқитувчи ва ўспирин ҳамкорлигининг психологик омиллари
CENTRAL ASIAN RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES (CARJIS)

2. Асомова Р.З. Касб танлаш мотивацияси ва унинг динамикаси. Псих.ф.н дис.-Т., 2002. -137 б.

3. Жумаев У.С. Ўсмирларда касб танлашга муносабат тизими шаклланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. Психол. ф.н..... дис.-Т.: 2004,- 185 б.

4. Раджабова З.М. Мамлакатимиз психологиясида ўспирин ва ўқитувчи муносабатлари масаласининг ўрганилиши. INNOVATIONS IN TECHNOLOGY AND SCIENCE EDUCATION JOURNAL 2023,-143 bet:

TALABALIK YOSHIDA POZITIV TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING XUSUSIYATLARI

*Sattarova Shaxnozaxon Qo'chqarovna
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Amaliy psixologiya kafedrasida o'qituvchisi*

Maqolada talabalik davrida samarali ta'lim olish, ulardagi ijobiy psixologiya va pozitiv kayfiyatni rivojlantirish munosabatlarini ijtimoiy-psixologik muammolari xususida so'z boradi. Talabalarda pozitiv tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari: kundalik hayoti, kelajakka pozitiv munosabat, insonlar kayfiyati, mustaqilligi, baxt tushunchasi, o'z-o'zini anglash, ta'limda treningni ijobiy kayfiyat uchun samaradorligi, ma'naviy-ruhiy kabi xolatlarga to'xtalib, ayrim psixologik muammolar taxlil qilinadi.

Kalit so'zlar: talabalar, pozitiv kayfiyat, adaptasiya, ijobiy psixologiya, qulay sharoit, ta'limda trening samaradorligi, baxtli bo'lish, qadriyatlar, "Men" konsepsiyasi, o'zaro moslik, psixologik muammolar.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПОЗИТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ В СТУДЕНЧЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

*Саттарова Шахнозахан Кочкаровна
Преподаватель кафедры «Практическая психология» Ташкентского
государственного педагогического университета имени Низами*

В статье обсуждается о социально-психологических проблемах эффективного обучения в студенческий период, позитивной психологии и развитии у них позитивного настроения. Анализируются специфические характеристики позитивного мышления у студентов: повседневная жизнь, позитивное отношение к будущему, настроение людей, самостоятельность, представление о счастье, самосознание, эффективность обучения позитивному настроению в обучении, духовные ситуации и некоторые психологические проблемы.

Ключевые слова: студенты, позитивное настроение, адаптация, позитивная психология, благоприятные условия, эффективность обучения в воспитании, счастье, ценности, концепция «Я», совместимость и психологические проблемы.

FEATURES OF DEVELOPMENT OF POSITIVE THINKING IN STUDENT AGE

*Sattarova Shakhnozakhon Kochkarovna
Lecturer Department of «Practical psychology»
Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

The article talks about socio-psychological problems of effective education during the student period, positive psychology and development of positive mood. Specific characteristics of positive thinking in students: everyday life, positive attitude to the future, people's mood, independence, concept of happiness, self-awareness, effectiveness of training for positive mood in education, spiritual situations and some psychological issues are analyzed.

Key words: students, positive mood, adaptation, positive psychology, favorable conditions, effectiveness of training in education, being happy, values, «I» concept, compatibility and psychological issues.

Kirish. Har bir yosh davri sifat jihatidan o'ziga xos psixik rivojlanish bosqichiga kiradi, bu turli o'zgarishlarning kombinatsiyasi, shaxsning o'ziga xosligi, xususan, pozitiv tafakkurning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, bu

hodisa har bir yosh bosqichida o'ziga xos rivojlanish xususiyatiga ega. Masalan, ko'pchilik tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, pozitiv tafakkur va umuman shaxsning barkamol rivojlanishiga sezilarli ta'sir ota-onaning farzand tarbiyalashdagi pozitiv fikrlashi yuqori darajaga ega. Bu o'zaro ta'sir tajribasiga asoslanib, inson, eng avvalo, o'ziga nisbatan ijobiy (o'z-o'ziga ishonch, o'z qadr-qimmatini, o'ziga va boshqalarga ishonch) yoki salbiy (ishonchsizlik, qo'rquv, foydasizlik hissi) munosabatni shakllantiradi va rivojlantiradi. Ulg'ayib borish davomida yuqorida ta'kidlangan jarayonga bola muloqotda bo'ladigan, o'zaro ta'sirga kirishadigan jamiyat ham qo'shiladi. Muloqot, o'zaro ta'sir doirasi kengayib borgani sari bu jarayon murakkablashadi, yangilari paydo bo'ladi va ularning o'zaro ta'siri dastlabki shakllanmalar prizmasi orqali amalga oshadi. Shu tariqa, pozitiv tafakkur birinchi ijtimoiy institut sifatida aynan oilada yuzaga keladi, uning bazaviy shakllanishida esa atrofdagi odamlar, avvalo, ota-onalari katta rol o'ynaydi.

Keyinchalik ulg'ayishi mobaynida umumta'lim maktabining boshlang'ich ta'limi bosqichida o'quv faoliyati asosiy o'ringa chiqadi, u doim o'yin faoliyatini o'zgartiradi, biroq uni istisno qilmaydi. Yangi tuzilmalar inson psixik rivojlanishining intellektual, shaxsiy va ijtimoiy doiralarida paydo bo'ladi. Ushbu yosh bosqichida, inson o'z qobiliyatlari va imkoniyatlariga bo'lgan bilimlari va ishonchining quvonchini his qilishi muhimdir. Ushbu yoshda ta'lim muassasasining asosiy vazifalaridan biri nafaqat bilim faoliyati, kommunikativ ko'nikmalarni, balki ijtimoiy o'zaro munosabatlarda muvaffaqiyatga erishish uchun o'z imkoniyatlarini ishonchli baholash va ijtimoiy jihatdan quvnoq tashabbus ko'rsatish qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Shu bilan birga, o'quvchining vakolatiga ega bo'lgan ota-onalar, ommaviy axborot vositalari va kattalar ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish, muvaffaqiyatga erishishga turtki beradi. Inson o'z fikrlari, baholari va e'tiqodlarini oilada, ijtimoiy guruhda, ta'lim muassasasida aloqalar orqali oladi [1,306;2,256;3,576]. Shunday qilib, ushbu aloqalardan hosil bo'lgan ustanovkalar o'z tajribalari va atrofdagi jamiyat bilan o'zaro ta'sirining natijasidir.

Asosiy qism. O'rta ta'lim maktabida so'nggi yillardagi ta'lim (o'rta va yuqori sinflar) o'quvchining ijtimoiy faolligi doirasining sezilarli kengayishi, shu bilan birga, bu davr o'z Menining individuallashishi, ochilishi va tasdiqlanishi bilan xarakterlanadi. Bu yoshdagi yetakchi faoliyat, odatda, o'zaro hurmat, ishonch, empatiyaga asoslangan samimiy va shaxsiy muloqotdir. Ko'pgina hollarda, tengdoshlar guruhi o'smirlar ijtimoiylashtirish jarayonida yetakchi rol o'ynaydi va uning qarama-qarshi jinsdagi vakillari bilan munosabatlar, ijtimoiy, kasbiy hayotda amalga oshiriladigan kattalar munosabatlarining prototipini yaratadi. Guruhga mansublik o'sib kelayotgan shaxsning tegishli ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi. Ayniqsa, do'stlari bilan umumiy qiziqish va sevimli mashg'ulotlarini bo'lishish imkoniyati katta ahamiyat kasb etadi. Keyinchalik, kayfiyat ularning his-tuyg'ulari, fikrlari, g'oyalari haqida tushunchaga ega bo'lish imkonini beradigan va turli to'siqlarni bartaraf etishda tengdoshlariga yordam beradigan bunday aloqani izlashga o'tadi. Bu yoshda o'z-o'zini hurmat qilish, insonning o'z qadr-qimmatini tan olish, emosional daxldorlik hissi, guruh bilan birlashish o'sib borayotgan ehtiyoj motivlari hisoblanadi. Shu bilan birga, o'smirlar guruhining odatiy xususiyatlaridan biri yuqori muvofiqlikdir. O'smirlar kattalardan mustaqil bo'lishni juda istaydi, lekin o'z guruhi va uning liderlari mulohazalariga tanqidiy munosabatda bo'lmaydi. Bu deviant xulq-atvor rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Bu yosh davrida Men-obrazi, axloqiy o'zini anglash, refleksivlik, norasmiy, samimiy muloqotga bo'lgan ehtiyoj va kattalik hissi asosiy yangi tuzilmalar orasida o'zi haqidagi ichki muvofiq tasavvurlar tizimi sifatida Men-konsepsiyasining shakllanishi ajratiladi.

Odatda insonning oliy ta'lim muassasasida ta'lim olish davriga to'g'ri keladigan o'spirinlik davrining psixik rivojlanishi turli tadqiqotchilar tomonidan o'z faoliyatining turli shakllaridagi madaniy va tarixiy tajribani o'zlashtirish sifatida qaralib, ular

asosida psixologik yangi tuzilmalar rivojlanadi. Bu yosh davri bolalikdan mustaqil va mas'uliyatli kattalik davriga o'tish bosqichi sifatida ham belgilanadi, bir tomondan, jismoniy, xususan, jinsiy yetilish tugaydi, boshqa tomondan – muayyan darajadagi ijtimoiy yetuklikka erishiladi. Yoshlarning yangi ijtimoiy maqomi, odatda, ta'lim faoliyati, tanlangan kasbni o'zlashtirishni kuchaytiradi. Kattalar hayotiga psixologik tayyorlikni faol rivojlantirish – boshqalar bilan o'zaro muloqotga kirishish ehtiyoji, ijodiy ishlash qobiliyati, turli voqea-hodisalarda to'g'ri yo'l tuta olish, nazariy dunyoqarash va rivojlangan refleksiyaga ega bo'lish bu yosh davrining muhim xususiyati hisoblanadi. Bu o'spirinlik yoshi, shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi anglashda yangi tuzilma mazmunini tashkil etadi. Inson oldida ijtimoiy va shaxsiy o'zini o'zi aniqlash vazifasi turadi, bu kattalardan mustaqillikni anglatmaydi, balki kattalar dunyosida, jamiyatda o'z o'rnini aniq belgilab olishdir. Bu o'z-o'zini anglashning integrativ mexanizmlarini rivojlantirish, dunyoqarash va hayotiy rejalar, shuningdek, muvofiq psixoseksual oriyentasiyalarni ishlab chiqish uchun zaruriy sharti hisoblanadi.

M.S. Zamishlyayevning fikriga ko'ra, bu yosh davrida kasbiy o'z-o'zini anglash orqali ijtimoiy to'laqonli, mustaqil, kattalar hayotiga qo'shilishga insonni ijtimoiy-psixologik tayyorlaydi, bu o'quv fanlarini faol o'zlashtirish va ziyoli kishilar bilan muloqot qilish ehtiyojini kuchaytiradi. Ota-onalar va atrofdagi jamiyatdan tajriba orttirishga bo'lgan qiziqish hayotiy va kasbiy istiqbollarni muhokama qilishga ko'maklashadi. Biroq, inson ota-onasidan ma'lum bir masofani saqlab qoladi, bu esa shaxsan o'ziga tegishli bo'lgan muammolarini mustaqil hal qilish huquqini himoya qilish imkoniyatini beradi. Ushbu yoshdagi ta'lim oluvchilarda ijtimoiy rivojlanish holatining o'ziga xos xususiyatlari o'z-o'zini bilish va kelajakka yo'nalganlik ehtiyojini qondirishdir. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati ikki asosiy kechinmadan iborat: tashqi olamga bo'lgan munosabat o'z kelajagiga yo'nalganlik va undan xavotirda bo'lish tarzida, shuningdek, ichki olamga o'z-o'zini tasdiqlash bilish va baho sifatida boshdan kechiriladi. Muvozanatlashgan pozitiv tafakkurni rivojlantirishda o'z qobiliyatlari va o'z xatti-harakatlari munosabatlarining qarama-qarshi variantlari yuzaga keladi. Agar ongda muvaffaqiyat faqat qobiliyatlar bilan belgilanadi, xatti-harakatlar ahamiyatga ega emas tarzida qayd etilsa, bu insonning pozitiv tafakkuri rivojlantirishdan amaliy ravishda voz kechishni anglatadi. Agar talabani ko'p yillar davomida barcha narsa qobiliyatga bog'liq (ular esa past darajada) deb ishonitirib kelingan bo'lsa, u o'zidan omadsiz odam rolini yasab oladi va natijada nochorlik psixologik kompleksi paydo bo'ladi. Aksincha, agar talaba o'z qobiliyatlariga ishonib, o'quv faoliyatiga katta e'tibor qaratmagan bo'lsa, hamma narsa o'z-o'zidan bo'ladi degan ustanovka kuchayadi va bu ham rivojlanishga to'sqinlik qiladi [4,183-190].

V.F. Kaloshinning fikriga ko'ra, talaba yoshida motivasiyaning tashqi tomondan ichki tomonga o'tishi xarakterlidir. Motivlarning shakllanish jarayonini anglash o'z harakatlari sabablari va boshqa odamlarning harakatlarini yanada chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi. Xatti-harakatlarni baholash oqibatlarini baholashdan shaxsni harakatga keltiruvchi sabablarni baholashga o'tadi. Ichki motivasiya talabaga o'z ehtiyojlari va intilishlarini ongli ravishda boshqarish, ichki dunyosini anglash, hayotiy rejalar va istiqbollarni shakllantirish imkonini beradi. Asosan talaba hozirgi holatga kelajak nuqtai nazaridan qaraydi. Vaqtinchalik istiqbolning kengayishi yuz beradi. Kelajak hozirgi va istiqbolli rivojlanish holatini kesib o'tishning asosiy markaziga aylanadi. Insonning asosiy yo'nalishi (ayni paytda shaxsiy sohaning yangi tuzilmasi) o'zgaradi, bu kelajakka yo'naltirilgan, keyingi hayot yo'lini aniqlash, faol tanlov sifatida belgilanishi mumkin. Kelajakka umidni shakllantirish insonning ijtimoiy muhitiga ta'sir qiladi. Umid qilish qobiliyati tug'ma xususiyat emas, balki shaxsiy rivojlanish jarayonida erishiladi. Inson hayotda ishonch va umidni kuchaytiradigan, kelajak konsepsiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ijtimoiy muhitda tug'iladi. Vaqtinchalik istiqbol kengayib, o'tmish va kelajakni qamrab oladi, shaxsiy va ijtimoiy nuqtai nazarni o'z ichiga oladi. Bu pozitiv tafakkurni rivojlantirish va hayotning turli sohalarida pozitiv shaxsni kutish qobiliyatiga hissa qo'shadigan

kombinasiyadir [5,111-120].

Muxokama va natijalar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pul bizni baxtli qilmaydi. Agar biz qodir bo'lsak shoxona yashash, so'ngi modadagi uy buyumlarini olishimiz, so'ngi rusumdagi avtoulodan foydalanishimiz va dabdabali hayotdan qoniqishimiz bundan oshmaydi; aslida, ma'lum bir darajadan yuqori daromad qancha ko'p bo'lsa, shunchalik baxt kam bo'ladi, agarsiz bor narsangizga minnatdor bo'lib, sog' va omon bo'lsangiz, boriga shukrona keltira olsangiz, yaqinlaringiz mehrini seza olsangiz va ular doimo yonigizda ekanligidan mamnunligingizni xis qilib tursangiz va xatto aniq bir muxtojlik uchun pul xayriya qilsangiz, bu sizga xaqiqatdan ham baxt, omad va xotirjamlik keltirishi mumkin!

I. Atvater, V. F. Kaloshin, D. A. Leontyev va boshqalar fikriga ko'ra, talaba yoshining o'ziga xos xususiyati kelajak uchun rejalarni shakllantirish, ijobiy kutilmalarni boshdan kechirishdir. Ushbu yosh davrining boshida kelajak tasavvuri yuqori darajadagi da'vo va o'zini taniqli shaxs sifatida ko'rish zarurati bilan tavsiflanadi, bu maksimalizmning anglanmagan optimizmi sifatida namoyon bo'lishi, deb aytish mumkin. Biroq qisqa vaqt ichida talabalarning natijaga yo'naltirilganligi, odatda, maqsadga erishish uchun mazmunli jarayonga o'zgaradi, shuning uchun orzu va ideallar asta-sekin konstruktiv harakat rejasida aniq shakllar va yo'nalishlarni egallaydi. Hayotiy rejalarni shaxsning erta o'spirinlik bosqichida fikr-mulohazalari predmeti nafaqat natija, balki unga erishish yo'llari, shuningdek, shaxs tanlashga tayyor bo'lgan ob'yektiv va sub'yektiv zaxiralar bo'lgandagina paydo bo'ladi. Hayot rejasini amalga oshirish yo'li ham optimistik, ham pessimistik bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, erta o'spirinlikda shaxsiy dunyoqarash o'z hayot falsafasining qarashlari, bilimi, e'tiqodining butun tizimi sifatida oldingi tajribaga tayanadi. O'z-o'zini bilishning salbiy shakllarining ustunligi muvaffaqiyatsizlik, salbiy fikrlash holatini yuzaga keltiruvchi ijtimoiy-psixologik moslashmaganlikdan dalolat beradi. Deylik, yoshlar uchun bu pessimistik munosabatni shakllantirish va hayotning barcha sohalarida uning namoyon bo'lishini anglatadi. Misol uchun, o'z Meniga bo'lgan ortiqcha yuklash (o'z-o'zini bilishning salbiy shakli) boshqalardan uzoqlashishga olib keladi, muloqot yetishmasligi konstruktiv ko'nikmalarning rivojlanishi, hayotiy vazifalarni hal qilish va kerakli natijalarni olishga to'sqinlik qiladi. Noan'anaviy odatlar muvaffaqiyatga erishish, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon bermaydi. Salbiy tajriba insonda o'rnashib qoladi va unda ijtimoiy munosabatlar, motivasion sohani shakllantiradi, bu pessimizmni: atrof-olam, boshqalar va o'ziga bo'lgan ishonchsizlikni oldindan belgilab beradi [6,511;7,252;8,36-58].

T.A. Gordeyevning nuqtai nazariga ko'ra oliy ta'lim muassasasida o'qish davrida o'z-o'zini anglashning yangi darajasi chegaralarida, odatda, muvofiq o'z-o'zini tasdiqlash rivoji yuz beradi. Baholash mezonlari o'zgaradi, boshqalarning baholash mezonlariga qaraganda tashqidan ichkiga o'tadi va sifatli yangi shakllarga ega bo'ladi. Alohida baholardan umumiyga o'tish ro'y beradi, ta'lim oluvchilarda o'z-o'zini hurmat qilish va o'z kuchiga ishonch sezilarli darajada oshadi. O'z-o'ziga bergan bahosi yanada barqaror, yuqori, adekvat va nisbatan munoazarasiz bo'la boshlaydi. Bunda o'spirinlik yoshidagi shaxs rivojining ikki turi mavjud bo'ladi – pragmatik va ijodiy. Pragmatik tur o'g'il va qiz bolalarni bezovtalik manbalaridan ketishi bilan xarakterlanadi. Shunday qilib, pragmatik tur yoshlarda pessimistik ijtimoiy ustanovkani shakllantiradi. O'spirinlik o'zida, avvalo, boshqa yosh guruhlari, ayniqsa, ota-onasidan farq qiluvchi individuallikni tarbiyalaydi. Bu harakatlarning barchasi shaxsiy noan'anaviylik va erkinlikni qidirishga qaratilgan. Mazkur yosh davri hayotdagi yagona davr hisoblanib, inson o'z individualligidan ortda qolishiga yo'nalgan bo'ladi. O'zini qidirish, individuallashtirish ma'lum vaqt davomida yetakchi faoliyatga aylanadi. Ijodkor shaxs umumiy osoyishtalikni buzuvchi bo'lib qolmaydi, yetuklik esa shaklga emas, mazmunga tobora ko'proq e'tibor qaratishni nazarda tutadi. Individuallik namoyon bo'lishining turli shakllari jamiyatning g'azablanishiga

va mantiqsiz optimizm xavfiga olib keladi, chunki u boshqa odamlarning an'anaviy g'oyalari va umidlari bilan mos kelmaydi [9,42-50].

T.L. Kryukovning nuqtai nazariga ko'ra hozirgi talabalar kelajakka optimizmsiz qarashadi, oldigi o'n yillikka qaraganda pessimizm nisbatan ko'p tarqalgan. Biroq, tadqiqotchining fikricha, o'spirin yigit va qizlar o'z shaxsiga nisbatan ko'proq optimistdirlar. Yoshlar yomonlik faqat ular bilan sodir bo'lmashligiga ishonadilar. Bunday tasavvur mazkur yosh davri uchun muhim xususiyat sanaladi: o'z kelajagiga optimistik yondashadi, qolgan barchasiga esa pessimistik nuqtai nazardan munosabatda bo'ladi. Boshqacha aytganda, o'spirinlik maksimalizmi aynan o'z shaxsiga nisbatan optimizmga amalga oshadi. Yoshlarda nisbatan barqaror dunyoqarash ustanovkalari, insonlar orasida o'z o'rni, o'z kasbiy faoliyati, hayot tarzini ko'rish, yolg'izlikka bo'lgan ehtiyoj, o'z ichki olamini atrofdagilar va yaqin kishilar bosimidan chegaralashga intilish kuchayadi, o'z individualligini saqlab qolish uchun refleksiya orqali shaxsiyat hissini mustahkamlaydi. Yosh inqirozi davrida yoshlarning kasb-hunar va shaxsiy sohalarda o'z-o'zini anglashga bo'lgan ehtiyoji ortadi. Bu affektiv kechinmalarni yuzaga keltiradi, ular esa shaxsning yangi yetuklik darajasi va o'ziga hamda boshqalarga nisbatan optimistik munosabatga erishishi uchun harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Ijtimoiylashuvning rag'batlantiruvchi turi samarador hisoblanadi. Agar ota-onalar faqat ma'qullash bilan cheklanishsa, bu infantillik (yaxshi yetilmaganlik) rivoji uchun sharoit yaratib beradi. Zarar yetkazuvchi ogohlantirishlarni bartaraf etish usulini izlash bilan ijtimoiylashuvning rag'batlantiruvchi turi ishonch, yashovchanlik, hayotiylikni oshiradi. Bunday o'sib borayotgan shaxs boshqalardan optimizmi va o'ziga nisbatan pozitiv munosabati bilan farq qiladi [10,236-242].

E. A. Perova talabalik yoshida optimistik (pozitiv) fikrlarning hayot faoliyatiga ta'siri muhimligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, muallifning fikriga ko'ra, anglanmagan fikrlar haqiqatdan yiroq, shuning uchun ular destruktivdir. Mavjud bo'lmagan narsalarni tasavvur qilish e'tiqodlarga aylanishi mumkin va insonning harakatlari noreal fikrlarga muvofiq yo'naltiriladi. Real va tasavvur o'rtasidagi qarama-qarshilik o'zi va boshqalar bilan shaxslararo ziddiyatni yuzaga keltiradi. Insonning ijtimoiy aloqalarida va ichki uyg'un dunyoni o'rnatishiga to'sqinlik qiluvchi nokonstruktiv fikrlarni aniqlash muhimdir. Shu bilan birga, salbiy fantaziyalar destruktiv xarakterga ega, chunki ularni kutish holatida odam muhim qarorlar qabul qiladi. Natijada, oqibatlar halokatli va ularni tuzatish mumkin emas. Olim, oliy o'quv yurtida o'qish davrida pozitiv tafakkurni maqsadli rivojlantirishning qulay va samarali usuli sifatida psixologik treningni taklif qiladi (syujetli o'yinlar, munozaralar, refleksiya asosidagi mashqlar va b.), uning yordamida inson o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va harakatlarini nazorat qilishni o'rganishi mumkin [11,51-57].

A.A. Mizernaya oliy ta'lim muassasalarida treningni qo'llashning shaxsiy tajribasiga tayanib, trening guruhlarida talabalar o'zi, o'z psixologik xususiyatlari, kechinmalarini tushunish, shuningdek, ijtimoiy muhitning talabalar tomonidan anglanishining to'liqligi va aniqligi oshishini ta'kidlaydi. Trening mashg'ulotlari davomida refleksiya qobiliyati, boshqalar bilan o'zaro munosabatda o'z xulqi xususiyatlarini aks ettirish va qayd etish ko'nikmalari, emosional kayfiyat, fikrlarning yo'nalganligi shakllanadi va rivojlanadi, bu xulq-atvorda shaxsning o'zini o'zi boshqarishi tasdig'i sanalib, ishlab chiqiladigan trening dasturida Men-obrazi va unga munosabat bilan bog'lanadi. Bunday o'z-o'zini boshqarish bo'lajak mutaxassis uchun o'z-o'zini yanada takomillashtirish va rivojlantirishning zarur shartidir. Bu jarayon, shuningdek, jamiyatning ajralmas qismi sifatida boshqalar, o'zi haqida bilim g'amxo'rlik va bir vaqtning o'zida noyob qiymati, trening guruhi asosiy tamoyillarini to'g'ri va izchil amalga oshirish orqali ta'minlanadi, hayotdan quvonch hissini rivojlantirish imkonini beradi [12,54-57].

V. Levsha, V.G. Romek, O.P. Gorbushinalarning nuqtai nazariga ko'ra, guruh ishining ijtimoiy-psixologik trening shakli o'zini o'zi namoyon etish, o'zini o'zi tahlil

qilish va shaxsning o'zini o'zi rivojlantirishi, istalgan natijaga konstruktiv yo'l orqali erishishga yo'nalgan pozitiv fikrlashni shakllantirish uchun vaqtdan foydalanishning yuqori samaradorligi sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik trening ishning guruh shakli sifatida qator imtiyozli jihatlarga ega:

trening ishtirokchilari tomonidan olingan guruh tajribasi begonalashishga qarshi turadi, bu hayot muammosiga duch kelganda psixologik himoya shakli bo'lishi mumkin;

trening guruhining tarkibida tegishli mashqlarda ishtirok etish ishtirokchiga boshqalarning ijobiy tajribasini jalb qilish, shu kabi muammoga duch kelgan odamlardan yordam olishga ko'maklashadi;

guruh a'zolari trening davomida o'zlarini boshqa ishtirokchilar bilan identifikasiyalashlari, atrofdagilar va eng avvalo, o'zlarini, muammolarini, imkoniyatlarini va cheklovlarini yaxshiroq tushunishlari uchun boshqa turli rollarni o'ynashlari mumkin;

trening guruhidagi ishtirokchilarning o'zaro ta'siri, odatda, individual ishda paydo bo'lmaydigan zo'riqishni yaratadi. Bu trening guruhidagi har bir ishtirokchining mavjud mammolarini obyektiv tan olishga yordam beradi;

trening guruhi o'z-o'zini kashf etish, o'zini o'zi tadqiq etish, o'zini o'zi anglash jarayonlarini osonlashtiradi.

Bundan tashqari, ijtimoiy-psixologik treningning muhim afzalligi ham uning ko'p funktsionalligidir. Shu jihatdan quyidagi muhim vazifalarni ta'kidlash maqsadga muvofiqdir:

- diagnostik;
- ta'limiy;
- rivojlanuvchi;
- psixokorreksion;
- o'z-o'zini boshqaruvchi;
- profilaktik va b.

Ijtimoiy-psixologik trening xulq-atvorni nazorat qiluvchi yangi funktsional tuzilmalarni (yoki mavjudlarini rivojlantirishni) yaratish va rivojlantirishning eng samarali vositasi yoki tegishli qobiliyat, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish usullari guruhi sifatida yuzaga chiqadi [13,176;14,112;15,175].

Xulosa. Shunday qilib, yuqoridagilarga asoslanib, talabalik yoshi boshqa hayot davrlari qatorida oliy o'quv yurtida o'qish davomida shaxs muayyan bilim, ko'nikma va malakalar bilan boyitilgan faol psixologik rivojlanishning tegishli bosqichiga kiradi, tanlangan kasbda ijtimoiy tajriba oladi, o'ziga xos shaxsiy identifikasiyaga ega bo'ladi, xususan, bo'lajak mutaxassisning pozitiv tafakkur dinamikasini belgilaydi, deb xulosa qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Talabalik yoshi intensiv rivojlanish, to'laqonli mustaqil kasbiy hayotga tayyorlanish davri sifatida shaxsiy motiv va ehtiyojlarni anglash, o'z shaxsiyatining barcha tomonlarini qabul qilish, o'zini hayot faoliyatining barcha jabhalarida qo'llab-quvvatlashni talab etadi va pozitiv tafakkurning tarkibiy komponentlari rivojlanishi uchun sensitiv davr hisoblanadi. Sensitiv davr talaba shaxsining yosh xususiyatlari hamda o'rganilayotgan hodisaning komponent tarkibini samarali rivojlantirish, to'g'rilashga imkon beruvchi ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlarning mavjudligi bilan ta'minlanadi. Ushbu jarayon uchun yosh xususiyatlari va ta'lim muhiti sharoitlarini hisobga olib, ko'plab yondashuvlar orasida aksariyat olimlar psixologik ma'rifatparvarlik va kompetentlikni oshirish hamda pozitiv tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik treningni ajaratadi. Trening davomida maqsadga yo'naltirilgan guruh ishi ma'rifatchilik bilan birlikda dialogik vaziyatni yaratadi, o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini rivojlantirishning faol shakllarini qo'llab-quvvatlash va tashabbus tufayli ta'lim oluvchilarning ijtimoiy-psixologik salohiyatini amalga oshirish yuz beradi va aniqlash, kengaytirish, muayyan hayotiy vaziyatda muammolarni hal qilish texnikasi majmuini amalga oshirish orqali

talabalarning shaxsiy salohiyati kuchaytiriladi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Батюта М.Б. *Возрастная психология: Учебное пособие.* – М.: Логос, 2013. – 306 с.
2. Дубровина И.В. *Возрастная и педагогическая психология. Хрестоматия.* – М.: Academia, 2018. – 256 с.
3. Шаповаленко И.В. *Психология развития и возрастная психология: Учебник и практикум для академического бакалавриата.* – Люберцы: Юрайт, 2016. – 576 с.
4. Замышляева М.С. *Оптимизм и пессимизм в совладающем поведении в юношеском возрасте. // Воспитание в контексте междисциплинарного подхода. – 2005. – № 5. – С. 183-190.*
5. Калошин В.Ф. *Позитивное мышление, как важный фактор обеспечения жизнестворчества личности студента. // Педагогика и психология высшего образования. – 2007. – №6. – С. 111-120.*
6. Атватер И. *Психология для жизни: Упорядочение образа мыслей. Развитие и поведение человека наших дней: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений.* – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2003. – 511 с.
7. Калошин В.Ф. *Основы позитивного мышления в образовательной деятельности. Учебное пособие.* – М.: 2005. – 252 с.
8. Леонтьев Д.А. *Позитивная психология - повестка дня нового столетия // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2012. – Т. 9, № 4. – С. 36-58.*
9. Гордеева Т.А. *Оптимистическое мышление студента как составляющая личностного потенциала. // Психологическая диагностика. – 2006. – №2. – С. 42-50.*
10. Крюкова Т.Л. *Оптимизм и пессимизм в совладающем поведении объекта учебной деятельности. // Психологическое исследование: теория, методология, практика: Сборник материалов II Сибирского психологического форума. – Томск: Томский государственный университет, 2007. – С. 236-242*
11. Перова Е.А. *Оптимизм как одна из составляющих субъективного благополучия студента. // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 51-57.*
12. Мизерная А.А. *Коррекционно-тренинговая программа самосовершенствования для студентов вузов. // Практическая психология и социальная работа. – 2004. – № 5. – С. 54-57.*
13. Горбушина О.П. *Психологический тренинг. Секреты проведения.* – СПб.: Питер, 2007. – 176 с.
14. Левша В. *Коррекция поступков подростков в тренинге.* – К.: Шк. мир, 2007. – 112 с.
15. Ромек В.Г. *Тренинг уверенности в межличностных отношениях.* – СПб.: Речь, 2008 – 175 с.

MEHRIBONLIK UYI TARBIYALANUVCHILARINING IJTIMOIYLASHUVI MUAMMOSINING NAZARIY TAHLILI

Turaqulov Laziz Tirkashevich

Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ijtimoiylashuviga oid ma'lumotlar berilgan, jumladan sotsiolog, psixolog va pedagog olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy – nazariy ma'lumotlar yoritilgan. Mehribonlik uyiga tushib qolishning ba'zi ijtimoiy – psixologik, tibbiy va pedagogik sabablari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Mehribonlik uyi, ota-ona, ijtimoiy psixologiya, yopiq muassasalar, jamiyat, qarovsizlik, yetimlik va ijtimoiy yetimlik, o'smirlilik va o'spirinlik, davlat.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКОГО ДОМА

Turaqulov Laziz Tirkashevich

*Старший преподаватель Джизакского
Государственного Педагогического Университета*

Аннотация: В данном реферате представлена информация о социализации воспитанников детского дома, в том числе научно-теоретическая информация, проведенная социологами, психологами и педагогами. Приведены некоторые социально-психологические, медицинские и педагогические причины попадания в детский дом.

Ключевые слова: Дом милосердия, родители, социальная психология, закрытые учреждения, общество, безнадзорность, сиротство и социальное сиротство, детство и юность, государство.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF SOCIALIZATION OF FOSTER CHILDREN OF THE ORPHANAGE

Turaqulov Laziz Tirkashevich

Senior Lecturer in Jizzakh State Pedagogical University

Annotation: This essay provides information on the socialization of children from the orphanage, including scientific and theoretical information conducted by sociologists, psychologists and teachers. Some socio-psychological, medical and pedagogical reasons for getting into an orphanage are given.

Key words: House of Mercy, parents, social psychology, closed institutions, society, neglect, orphanhood and social orphanhood, childhood and youth, state.

KIRISH. Bugungi kunda dunyo miqyosida ota-ona mehridan mahrum bo'layotgan bolalar soni kundan kunga ortib bormoqda, dunyo bo'yicha statistik ma'lumotlarga ko'ra bunday bolalar soni 1 milliondan ortib ketgan. Tarixiy ma'lumotlarga nazar tashlagan holda mushohada qilinsa, ushbu holatlarni ko'rish mumkin. Dunyoda sodir bo'lgan urushlar davrida qarovsiz qolgan bolalar muammosi, yetim bo'lib qolgan bolalar tarbiyasi asosiy muammo sifatida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan holat sifatida e'tirof etilgan.

Shu nuqtai nazardan, dunyo olimlari, jumladan psixolog va pedagog olimlar mazkur muammoga alohida e'tibor qaratib, bu borada bir qancha tadqiqot ishlari olib borishgan. Ta'kidlash joizki, bolalar uyida tarbiyalanayotgan bolalar psixologiyasini o'rganish muammosi bo'yicha A.A.Vinogradovning "Bolalar uyining tarbiya jarayoniga pedagogik rahbarlik", M.A.Zemlyanuxinaning "Kichik yoshdagi yopiq muassasa tarbiyalanuvchilarining mulqot xususiyatlari", A.A.Lyubanovning "Bolalar uyi

tarbiyalanuvchilar va tarbiyachi o'rtasidagi axloqiy munosabatlarni shakllantirish", Y.V.Nekrasovaning "Mehnat tuzatish koloniyasi tarbiyalanuvchilarinig o'zini anglash xususiyatlari", A.M.Prioxanning "Yopiq bolalar muassasi tarbiyalanuvchi kichik o'quvchilarning psixik rivojlanishini tadqiq qilish", A.S.Spivakovskayaning "Davlat muassasidan tarbiyasiga bola olgan oilalarga psixologik yordam" kabi olib borilgan tadqiqot ishlarini ko'rsatib o'tish lozim.

Jamiyatda yetim va qarovsiz qolayotgan bolalar sonining ko'payishiga ko'plab ob'ektiv va sub'ektiv sabablar yetarlicha topiladi, bunday holat milliy qadriyatlarining, jamiyada axloqiy me'yorlarning buzilishi, ichkilikbozlik, giyohvandlik, ishsizlik kabi illatlar natijasida yuzaga kelmoqda. Shu sababli ham mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan 60-80 foiz bolalarning ota-onasi bor, lekin yuqorida keltirilgan sabablar tufayli ular bolalarini mehribonlik uyiga topshirishga mahkum qilingan.

Mazkur muammo borasida dunyo bo'yicha pedagog va psixolog olimlar tomonidan keng miqyosda tadqiqot ishlari olib borilsada, ijobiy ilmiy natijalarga erisha olmayaptilar, buni sababi esa tadqiqot natijalari asosida to'plangan ma'lumotlarda tafovut mavjud, ilmiy tadqiqotlarni olib borishda turli nazariyalarga tayangan, tadqiqot ishlarida qo'llanilgan metodikalarning xilma-xilligi esa olingan natijalarni o'zaro taqqoslash imkonini pasaytirishi bo'lsa, olingan natijalarni qiyosiy tahlil qilishda millat, urf-odatlar, tarbiya va etnik xususiyatlar kabi omillar inobatga olinmagan. Shu bilan birgalikda, olib borilgan tadqiqotlarning pedagogik nazariya yo'nalishida ekanligini ham ta'kidlash joiz.

Barchamizga yaxshi ma'lumki, yetim va qarovsiz bolalar bilan oilada tarbiyalanayotgan bolalar orasida katta tafovut mavjud bo'lib, mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bolalarning xarakterida tajovuzkorlik (agressiya) xislatini ko'rishimiz mumkin, bu xislatni keltirib chiqaruvchi sabab esa, bizni nazarimizda bolalarga yetishmaydigan ota-ona mehri va ular tarbiyasi hisoblanadi.

Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ota-ona mehri masalasini ilmiy tahlil qilgan ingliz psixologi R.Bergis quyidagi fikrlarni bildiradi: "Salbiy "Men" kontseptsiyasining shakllanishi va tajovuzkorlik bolaning ota-onalarga va ota-ona rolini bajaruvchi shaxslarga nisbatan qo'polligi natijasi hisoblanadi. Bolada hech kimga qo'shilmaslik, odamovilik, tundlik, yolg'izlik hissi namoyon bo'la boshlaydi. Mazkur hislar esa bolada salbiy "Men" kontseptsiyasini keltirib chiqaradi".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Bolalarda tajovuzkorlikni keltirib chiqaradigan sabablardan biri sifatida kelisha olmaslik, qaror qabul qila olmaslik, fikrini jamlay olmaslik, qarama- qarshilik kabi xislatlar o'z navbatida bolalarda doimiy salbiy hissiyotlarni shakllanishiga olib keladi. Ushbu muammo ustida tadqiqot olib borgan psixolog olimlar V.S.Rotenberg va S.M.Bondarenkolar qiziq bir g'oyani ilgari surdilar, ya'ni ular qidirish faolligi deb nomlangan kontseptsiyani ishlab chiqdilar. Ularning fikriga ko'ra, agar qidirish faolligini yo'nalishi o'zgartirilsa, bolalardagi tajovuzkorlikni yo'qotish mumkin bo'ladi. Bunday kontseptsiya ish berishi mumkin, qachonki bolalarning yosh davri xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ular bilan samimiy munosabat o'rnata olinsa va ularga ishonch bildirilganda samara berishi mumkin. Bunga buyuk rus pedagogi Makarenkoning faoliyatini misol keltirish o'rinli bo'ladi.

Aytish joizki, V.S.Rotenberg va S.M.B.Bondarenkolar ushbu g'oyalari bilan nemis psixoterapevti T.Ammon kontseptsiyasiga yaqindan yondashadi. T.Ammonning fikricha, har bir odamda tajovuzkorlik xususiyati mavjud, ular tajovuzkorlik xususiyati bilan tug'iladilar. Lekin normal rivojlanish natijasida ularda tajovuzkorlik o'rniga yaratuvchanlik yuzaga chiqadi va u asta-sekinlik bilan ijodiy – garmonik rivojlanishga o'zgaradi [1].

Mehribonlik uyi o'smir va o'spirinlik yoshidagi bolalar uchun oxirgi boshpana hisoblanadi, chunki keyin ular uchun mustaqil hayot boshlanadi, ular ijtimoiy hayotga, jamiyatga qo'shiladilar, mustaqil hayot haqida tasavvurga ega bo'lmagan bolalarning

ijtimoiylashuvi og'ir kechishi, ular hayotda qiynalishi, adashishlari, xato qilishlari mumkin, bu esa ularning kelajagiga salbiy ta'sir ko'rsatish ehtimoli yuqori bo'ladi.

Psixolog N.N.Tolstix tomonidan olib borilgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasida aytish mumkinki, bolalarda kelajakka ishonch, hayotiy rejalar, o'zaro munosabatni shakllanishi, imkoniyatlarni yaratish kabi holatlarning barchasi ijtimoiy vaziyat ta'siri bilan bog'liq hisoblanadi. Chunki o'smirning shaxs sifatida shakllanishi, ijtimoiy vaziyatlar, bolalar psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasining asosiy muammosi bo'lib, o'z vaqtida bu g'oya rus psixologi L.S.Vqgotskiy tomonidan bildirilgan edi va keyinchalik L.I.Bojovich tomonidan rivojlantirilgan. L.I.Bojovichning ta'kidlashicha, har bir yosh bosqichida rivojlanishning ichki jarayoni yig'indisi va tashqi sharoitlar psixik rivojlanish dinamikasini yaratadi va ijobiy psixikani talqin etadi.[5]

N.N.Tolstix va A.M.Prixojan o'zlarini ilmiy izlanishlari natijasiga asoslanib quyidagi fikrni bildiradilar: "Bolalar uyi tarbiyalanuvchilari uchun yetakchi istak bu – kundalik hayot, axloqiy me'yorlar, o'qish tartibiga rioya qilish xarakterli hisoblanadi. Oilada tarbiyalanayotgan bolalar uchun esa kundalik hayot tashvishlari bilan birga boshqa muammolar ham qiziqarlidir. Ular o'qish, oilaviy ishlardan tashqari bo'sh vaqtlarini qanday tashkil qilish va boshqa ishlarni o'zlari hal qiladilar" [10].

Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining tor ma'nodagi faoliyat motivi nafaqat hayotiy tajribaning yetishmasligi, balki shaxslararo munosabatning yetarli emasligi, ayniqsa katta yoshdagi odamlar bilan munosabatni chegaralanganligi bilan ham bog'liq bo'ladi. Yaxshi bilamizki, maktabgacha yoshda va kichik maktab yoshidagi bolalar psixikasini rivojlanishida katta yoshdagi odamlarning (ota–ona, tarbiyachi va o'qituvchilar) o'rni va roli katta ahamiyat kasb etadi. Mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bolalarda katta yoshdagi bolalar bilan muloqot qilish ehtiyoji esa qondirilmaydi, bu holat esa boladagi ehtiyojni kuchli namoyon bo'lishiga olib keladi, bu esa bolalarning tengdoshlari, tarbiyachilar bilan munosabatida o'ziga hos tarzda namoyon bo'ladi. Bu holat bahsli munozaralarda, qiziqishlar to'qnashuvida, kattalarning tanbehida, ta'qiqlashda, tengdoshlari bilan tortishuvlarda, ayblashlarida yaqqol yuzaga chiqadi. Bunday vaziyatlarda bolaning boshqalarni ayblash, o'z aybini tan olmaslik, muammoli vaziyatlardan chiqa olmaslik kabi holatlarda uning tajvuzkorlik xususiyati ko'zga tashlanadi.

NATIJALAR.

Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ijtimoiylashuvi ular shaxsning shakllanishi va jamiyatda o'z o'rnini topishiga yordam berishi uchun ular bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarni samarali tashkil etish, shaxslararo munosabat jarayonini to'g'ri yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining katta yoshdagi odamlar bilan munosabatga kirishishga bo'lgan intilishi ularda katta yoshdagilarga bo'lgan salbiy fikrlarga asosan tajvuzkor munosabatni keltirib chiqarishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Bu borada psixolog V.S.Rotenberg quyidagi mulohazani bildiradi: "Bolalarning munosabatga bo'lgan ehtiyojni katta yoshdagi odamlardan ta'minlovchi sifatida talab qilishi, o'zining muomalasidagi muammoni yechimini boshqalardan kutishi, o'zi mustaqil muammoni hal qilishni va ma'suliyatni zimmasiga olmaslik kabi xususiyatlarni shakllanishiga olib keladi". Bu holat esa o'z navbatida bolalarda ijtimoiylashuv jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularda odamlarga nisbatan ishonchsizlik hissini paydo qiladi.[9]

Ko'plab ilmiy tadqiqotlarda qayd qilinishicha, mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalar tarbiyachilar va katta yoshdagi odamlarga yoqish uchun tartib-intizomga rioya qilishga, odobli bo'lib ko'rinishga harakat qiladilar. Chunki, oilada tarbiyalanayotgan bolalar o'zlarining xarakteri qanday bo'lishidan qat'iy nazar, sevimli ekanligini inobatga olganda, mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bolalar katta yoshdagi odamlarning ijobiy munosabat bildirishlari uchun o'zlarini odobli, axloqli, tartibli qilib ko'rsatishga harakat qiladilar, buni sababi esa ular

kattalardan o'zlarini farzand qilib olishidan umid qilishdir. Bu holat esa ularning psixik rivojlanishi jarayonining o'ziga xos xususiyatidan dalolat beradi, bu ularni psixologik rivojlanishida aks etadi va bolalar xarakteridagi ichki tushuncha, tasavvur, fikrlash, idrok va axloqiy javobgarlik kabi xususiyatlarning tashqi vaziyatlar bilan bog'liqligi bilan izohlanadi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan taxminlar asosida aytish mumkinki, mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalarning shaxs xususiyatlari, xarakteri, ularning axloqiy sifatleri va bilimlari, aqliy imkoniyatlari, o'z-o'zini anglash va boshqa xususiyatlari bilan bog'liq ilmiy tadqiqot ishlarini yetarli deb bo'lmaydi. Olib borilgan tadqiqot ishlari kengroq qamrab olinmaganligi, bolalarning axloqiy va ijobiy munosabatlari esa bir tomonlama tadqiq etilganligi bilan xarakterlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аммон .Г. «Мозг обучения. Здоровье». М. 1989. 84 б.
2. Abdurasulov.R. A. "Sportchi talabalarning individual va shaxsiy fazilatleri" // "Maktab va hayot" jurnali. 2003. 2-son, 17-18-betlar.
3. Abdurasulov R.A. "Talabalarning sharqiy yakkakurash va boks faoliyatiga qiziqishlari". Yubiley xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Materiallar to'plami. Samara 2008 yil.
4. Abdurasulov R.A. "Sharq yakkakurashi va shaxs kamoloti". Monografiya. Toshkent.: Fan, 2008. b. 116.
5. Божович Л.И. Личность и ее формирование детским возрасте. – СПб.: Питер, 2008, - 400 с.
6. Бондаревская Е.В. Формирования нравственного сознания старших школьников. Ростов на Дону 1976 г. 192 стр.
7. Прихожан А.М. Психология сиротства. – СПб.: Изд-во Питер, 2007.- 416 с.
8. Толстых А.В. После детства /новое в жизни науке и технике. №5. М. 1982. с.96.
9. Ротенберг В.С. Бондаренко С.М. Мозг обучение: здоровье М. 1989. с 12.
10. Толстых А.В. После детства /новое в жизни науке и технике. № 5. М. 1982. с.96.
11. L.T.To'raqulov. Yetim va ijtimoiy yetim bolalarning kelib chiqish sabablari va ularni bartaraf etish yo'llari. Gulistin davlat universiteti axborotnomasi. 2022-yil 4-son.

OROLBUYI MINTAQASI AHOLISINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK AHVOLI

*Shamshetova Anjim Karamaddinovna,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dosenti*

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Orolbo'yi mintaqasidagi mavjud ekologik muammolar o'rganilgan. Orolbo'yining mintaqasidagi ekologik muammolar natijasida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy va gumanitar muammolar borgan sari murakkablashib borishi hamda shaxs psixologik xususiyatlariga ta'siri masalalari yoritildi. Ekologik muammolarga psixologik jihatdan yondashib o'rganishi kerakligi va aholiga psixologik xizmat turlarini tashkil etish masalalari, ilmiy izlanishlardagi olimlarning fikrlari va xulosalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Orolbo'yi mintaqasi aholisi, ekologik muammolar, psixologik xizmat, ekologik ong, ekologik motivatsiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ПРИАРАЛЬЯ

*Шамшетова Анджим Карамаддиновна,
доцент Узбекского государственного университета мировых языков*

Annotatsiya. В данной научной статье изучены существующие экологические проблемы Приаралья. Были освещены вопросы возрастающего усложнения социальных, экономических, медицинских и гуманитарных проблем, возникших в результате экологических проблем в регионе Приаралья, а также их влияния на психологические особенности личности. Изложены вопросы организации видов психологической помощи населению, мнения и выводы ученых в научных исследованиях о необходимости психологического подхода к проблемам экологии.

Ключевые слова: население Приаралья, экологические проблемы, психологическая служба, экологическое сознание, экологическая мотивация

SOCIO-PSYCHOLOGICAL STATE OF THE POPULATION OF THE ARAL SEA REGION

*Shamshetova Anjim Karamaddinovna,
Associate Professor of the Uzbek State University of World Languages.*

Annotation. This scientific article examines the current environmental problems in the Aral Sea region. The issues of increasing complexity of social, economic, medical and humanitarian problems as a result of environmental problems in the Aral Sea region, as well as their impact on the psychological characteristics of the individual were covered. The need to study psychologically approach to environmental problems and the issues of the organization of types of psychological services to the population, the opinions and conclusions of scientists in scientific research are described.

Keywords: population of the Aral Sea region, environmental problems, psychological service, environmental consciousness, environmental motivation.

Antropogen omil yetakchi omilga aylanmoqda va uni hisobga olmasdan

bizning umumiy uyimiz bilan yana nima bo'lishini tushunish va baholash qiyin albatta. Atrof-muhitni kim va nima ifloslantiradi – degan savol qo'yishingiz mumkin. Inson o'zini tabiatni zabt yetuvchi deb tasavvur qilgani natijasida barcha antropogen omillar atrof-muhitni ifloslantira boshladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Odamlar tomonidan atrof-muhitga ta'siri natijalari, ya'ni o'rmonlarni yoqishi, sanoat korxonalaridan chiqadigan chiqindilar, transport tomonidan tabiatga zarar yetkazishi, ba'zi odamlar axlatni daryolarga tashlab ketishi yoki ko'chalarda axlatxonalarini tashkil qilinishi, suvlarni isrof qilishi daryolarni quritadi, ekotizimlardagi muvozanatni o'zgartiradi, o'zi yashaydigan hududning landshaftini o'zgartiradi. Odamlar ming yillar oldin atrof-muhit holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishni boshladilar. Yer yuzida odamlar sonining ko'payishi bilan ham bu ta'sir yanada kuchayib bordi. Natijada tabiiy resurslarning kamayishi, o'z navbatida, odamlarning salomatligi va farovonligiga ta'sir qila boshladi. Ekologik muammolarni biri ya'ni bir zamonlar maydoni bo'yicha dunyodagi to'rtinchi ko'l hisoblangan Orol dengizi fojiasi global ekologik muammolarning biridir. Orol dengizining ekologik halokati tabiiy resurslardan savodsiz foydalanish namunasi hamda noto'g'ri o'ylangan inson faoliyatining yaqqol namunasi. Dengizning yo'q bo'lib ketishi daryolar oqimini boshqa yoqqa burish bo'yicha loyihalar amalga oshirilishi bilan bog'liq. Tarixan Orol dengizi o'zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar va turkmanlar kabi xalqlarning taraqqiyot markazi hisoblangan. Qadimdan sug'orma dehqonchilik rivojlanishi bilan bu yerda paxtachilik amal qilgan, shaftoli, o'rik, uzum, shuningdek, meva va poliz ekinlarining boshqa turlari yetishtirilgan. Orolbo'yi hududi turli flora va faunaga ega hudud hisoblanib, unda baliqlarning 38 turi va sayg'oqlar 1 million soni, gullarni 638 ta o'simliklar kompozitsiyasi mavjud edi [2].

Orol dengizining qurib borishi Orolbo'yi mintaqasida global xarakterdagi ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik muammolar majmuiga sabab bo'ldi va salbiy oqibatlariga olib keldi. Natijada Orol dengizining ekologik halokati masalasi paydo bo'ldi. 1930-yillarda o'rta Osiyoda irrigatsiya kanallarini keng miqyosda qurish boshlandi, bu ayniqsa 1960-yillarning boshlarida kuchaydi. 1960-yillardan boshlab dengiz sayoz bo'lib qoldi, chunki unga oqib tushadigan daryolarning suvi tobora ko'payib borayotgan hajmda sug'orishga yo'naltirildi. 1961 yildan boshlab dengiz sathi yiliga 20 dan 80-90 sm gacha pasayishni boshladi. Dengiz suv yuzasining maydoni 8 marta, suv massasining hajmi 13 martadan ko'proq qisqardi[3].

Bugungi kunda Orol dengizi yangi Orolqum cho'liga o'tib, dengizning qurib qolgan qismida bepoyon tuz konlari hosil bo'lgan. Har yili Orol dengizidan 75 million tonnadan ortiq chang va zaharli tuzlar ko'tariladi. Orol dengizi tubidan ko'tarilgan changli yo'llar uzunligi 400 km va kengligi 40 km ga yetadi. Orol dengizi tubidagi tuzlar katta masofaga tarqab, hatto Himolay tog'lariga va Mongoliyaga ham yetib borgan [2].

So'nggi qirq yil mobaynida Orol dengizi deyarli ikki baravar qurigan. Natijada dengiz atrofidagi hududlarning 60 foizi yaroqsiz holga kelgan va yiliga 75 million tona tuz Markaziy Osiyoning boshqa hududlariga tarqalmoqda. Buning natijasida yuzaga kelgan tuproq eroziyasi va havoning ifloslanishi odamlar salomatligiga, turmush sharoitiga va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Orolbo'yi mintaqasidagi global xarakterdagi ekologik muammolarga bog'liq bir qator muammolarni ko'rsatib o'tish mumkin. Aholiga ichimlik suvining yetishmasligi, dehqonchilik uchun ham sug'orma suvni tanqisligi, suv zahiralarning kamayishi va sho'rlanishi natijasida yaylovlarda chorva uchun oziq bo'ladigan o'simliklar turi va sifati kamayib, o'tloqlar maydoni

deyarlik uch martaga qisqarishi, iqlimning o'zgarishi qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqsizligi katta muammolardan hisoblansa, ikkinchi tomonidan aholi salomatligi o'rtasida yurak-qon tomir, oshqozon-ichak, nafas olish organlari kasalliklari (o'pka sili, astma, bronxit) ko'payishi, hududda kam-qonlik kasalligi 60 yillarga nisbatan deyarlik 20 marta oshganligi kuzatilganligi achinarli holat. Ekologik ofat millionlab odamlarning hayoti va sog'lig'iga salbiy ta'sirini o'tkazib kelmoqda. SHifokorlar hiqildoq va qizilo'ngach saratoni, onkologik, ko'z va insonning boshqa a'zolari kasalliklari ko'payib borayotganini qayd etmoqda [1].

Orol fojiasi mintaqa iqlim sharoitini og'irlashtirib, yoz davrida qurg'oqchilik hamda jaziramani kuchaytirish, qishda esa qaqshatqich sovuq kunlarni uzaytirib yuborishdan tashqari, qator iqtisodiy, ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqardi. SHu jumladan, transport, baliqchilik, chorvachilik va mo'ynachilik hamda boshqa an'anaviy faoliyat turlari butkul inqirozga uchradi va yuz minglab odamlar ishsiz qoldi. Natijada ekologik migratsiya jarayonlari avj oldi.

Ekologik tanglik mavjud bo'lgan xududlarda albatta, iqtisodiy muammolarni ham bo'lishi tabiiy. Aholini ish bilan ta'minlash ham kundalang masalalarning biri hisoblanadi.

Orolbo'yining mintaqasidagi ekologik muammolar natijasida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy va gumanitar muammolar borgan sari murakkablashib bormoqda.

Aholining turmush faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tibbiy, iqtisodiy rivojlanish, ekologik vaziyat, ijtimoiy himoya va boshqa shu kabi sohalar bilan bog'liq bo'lgan Orolbo'yining zaruriy muammolarini hal qilishda muvofiqlashtirilgan yondashuvni ta'minlash zarur. Bugungi kunda ta'lim sohalaridagi ijtimoiy xizmatlarni yaxshilash, qiyin sharoitlardagi aholini qo'llab-quvvatlash samarali yagona boshqaruv tizimini yaratish rivojlantirish vaqti keldi.

Keyingi yillar Orol dengizi mintaqa iqtisodiyotini ko'tarish, unda ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash, barqaror ijtimoiy infratuzilmani shakllantirish juda ahamiyatlidir. Amudaryoning unumdor yerlari va Sirdaryo daryolari deltasi, shuningdek yuqori mahsuldor yaylovlar, o'n minglab odamlarga chorvachilik, parrandachilik va ekinlarni yetishtirish sohaları bo'yicha ko'plab ishlar olib borilmoqda. Jumladan: Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish bo'yicha 2017–2021 yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi doirasida qator dasturlari amalga oshirilishi hamda 2021 yilning 18 may kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasi yalpi majlisida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoev taklifiga binoan Orolbo'yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi, deb e'lon qilish to'g'risidagi maxsus rezolyutsiya qabul qilinishi aytib o'tishimiz joiz [1].

Markaziy Osiyoda iqlimning o'zgarishi bilan bog'liq muammolarga va Orol muammasini hal etishga qaratilgan chora-tadbirlarda yagona kompleks tarzidagi ilmiy yondashuvlar zarur. Orol dengizi endi hech qachon ilgarigi holiga qaytmaydi, lekin mahalliy aholi himoya va yordamga muhtoj.

Aholining ekologik tarbiyasi, ekologik bilimdonligi hamda odamlardagi ekologik ongning rivojlanganligi butun insoniyat taraqqiyoti tarixida asosiy rol o'ynaydi. Yuqorida o'rganilib chiqilgan global ekologik muammolarni kelib chiqishiga inson omillari deb ta'kidlab o'tsak, endi ona tabiatni asrab qolish ham inson omillari ta'sirida bo'ladi. Albatta, buning uchun insonda yuqori darajadagi rivojlangan ekologik ong orqali mavjud ekologik muammolarni avj olib ketmaslikni oldini olish va kelgusi iqlim o'zgarishlariga tayyorgarlik

ko'rishimiz mumkin. Bu o'z navbatida bugungi kuni inson va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatni psixologik muammo sifatida o'rganilishini taqozo etmoqda. SHu bilan birga barcha yuz bergan ekologik muammolar negizini o'rganishga psixolog mutaxassislarni jalb qilishni ham talab qiladi. Ekologik muammolar inson psixologiyasiga, psixofiziologiyasiga salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Orolbo'yi mintaqasidagi mavjud ekologik muammolarga oid psixologik tadqiqotlarni o'tkazish, aholining psixologik salomatligini tashxislash va ularga turli turdagi psixologik xizmat ko'rsatish lozim. Aholi psixologik salomatligini o'rganish, psixoprofilaktika, psixodiagnostika va psixokorreksiya xizmat turlarini joriy etish maqsadga muvofiq.

Hozirgi vaqtda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida ekologik o'zgarishlarga odamlarni psixologik tayyorlash, ekologik ong, ekologik madaniyat saviyasini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Ekologik ta'lim-tarbiya masalalarida psixologik bilimlardan foydalanish samaradorligini oshirib borishimiz lozim. Bundan tashqari barcha ijtimoiy sohalarda psixologik xizmat ko'rsatishni to'g'ri yo'lga qo'yishdir. Psixolog mutaxassislar maxsus atrof-muhit bilan bo'ladigan munosabatlarni to'g'ri tahlil qilishda o'z malaka bilimlarini oshirib borishi joiz. Ekologik muammolarning inson psixologiyasiga salbiy ruhiy ta'sirini o'rganib boruvchi tezkor psixodiagnostik metodikalardan foydalanishni yo'lga quyish va rivojlantiruvchi psixorreksion amaliy yordamlarni qullay olishga oid malakalarini oshirib borishimiz kerak. Ekologik qiyin vaziyatda yashovchi insonlarga psixologik tashxis qo'yish, psixoprofilaktika va psixokorreksiya ishlarining uzluksizligini ta'minlash zarurdir.

Adabiyotlar

1. BMT yangiliklari sayti (<https://news.un.org>)
2. Нукусская декларация государств Центральной Азии и международных организаций по проблемам устойчивого развития бассейна Аральского моря (г. Нукус, 5 сентября 1995 г.)
3. Программа конкретных действий по улучшению экологической обстановки в Приаралье. 23-24 июня 1994.
4. Международный Фонд спасения Арала «Программа конкретных действий по улучшению экологической и социально-экономической обстановки в бассейне Аральского моря на период 2003-2010 гг.– Душанбе – 2003
5. Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish" mavzuciga bag'ishlangan xalqaro konferentsiya. 06.12.2018y

ZO'RAVONLIK QURBONI BO'LGAN BOLALARGA PSIXOLOGIK XIZMATNI TASHKIL ETISH

Rasulova Feruza Fayzullayevna
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
"Din psixologiyasi va pedagogika" kafedrası
dotsenti, psixologiya bo'yicha (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixologning zo'ravonlik qurbonlari bilan konsultativ ishlarni tashkil qilish, psixologik jarohat oqibatlarini kamaytirish va bartaraf etish usullari yoritilgan.

Bunday bolalarga konsultasiya berish jarayonida psixologning bola bilan aloqa o'rnatishi juda muhimdir va asosiy e'tibor bolaga doimo g'amxo'rlik ko'rsatishga qaratilishi kerak.

Kalit so'zlar: konsultasiya, zo'ravonlik, jabrlanuvchi, travma, usul, suhbat, psixoterapiya.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ДЛЯ ДЕТЕЙ, СТАВШИХ ЖЕРТВАМИ НАСИЛИЯ

Расулова Феруза Файзуллаевна
Доцент кафедры «Психология религии и педагогики»
Международная исламская академия Узбекистана

Резюме. В данной статье рассматривается основная цель работы психолога с жертвами насилия заключается в уменьшении и ликвидации последствий травматических переживаний. В процессе консультирования таких детей чрезвычайно важно для психолога установить контакт с ребенком, причем акцент следует сделать на постоянной демонстрации заботы о ребенке.

Ключевые слова: Консультация, насилия, жертва, травма, метод, беседа, психотерапия.

ORGANIZATION OF A PSYCHOLOGICAL SERVICE FOR CHILDREN VICTIMS OF VIOLENCE

Rasulova Feruza Fayzullayevna
Psychology religion and Pedagogy
International Islamic Academy of Uzbekistan
Associate Professor, Psychology (PhD)

Abstract. This article discusses the main goal of the work of a psychologist with victims of violence is to reduce and eliminate the consequences of traumatic experiences. In the process of counseling such children, it is extremely important for the psychologist to establish contact with the child, and the emphasis should be on the constant demonstration of concern for the child.

Key words: Consultation, violence, victim, trauma, method, conversation, psychotherapy.

Psixologning zo'ravonlik qurbonlari bilan ishlashning asosiy maqsadi psixologik jarohat oqibatlarini kamaytirish va bartaraf etishdir.

Bunday bolalarga maslahat berish jarayonida psixologning bola bilan aloqa o'rnatishi juda muhimdir va asosiy e'tibor bolaga doimo g'amxo'rlik ko'rsatishga qaratilishi kerak.

Bunday vaziyatda psixologlar oldida turgan muammolar quyidagilar:

- bolaning uyat, aybdorlik, kuchsizlik hislarini kamaytirishga yordam berish;
- o'zini-o'zi qadrlash tuyg'usini kuchaytirishga yordam berish;
- yangi xulq-atvor modellarini shakllantirish;
- boshqa odamlar bilan tabaqalashtirilgan o'zaro munosabatlarni rivojlantirish.

Jinsiy yoki jismoniy zo'ravonlikka uchragan bolalar bilan ishlashda mutaxassislar inqirozda umume'tirof etilgan formula yo'qligi sabab har bolaga individual yondashadilar. Inqirozda qisqa muddatli psixologik maslahatlar ko'rinishidagi aralashuvlar bitta voqea sodir bo'lgan taqdirda samarali bo'ladi, uzoq davom etgan zo'ravonlikda esa, nafaqat bola bilan, balki butun oila bilan uzoq muddatli ishlashni talab qiladi.

Umuman olganda, mutaxassislar bunday bolalar bilan ishlashda eklektik yondashuvga rioya qiladilar. Eng samarali usullardan: vizualizatsiya, kognitiv xulq-atvor terapiyasi, gestalt terapiyasi, psixodrama, art terapiya, musiqa terapiyasi, raqs terapiyasi hisoblanadi. Zo'ravonlikni boshdan kechirgan bolalar bilan ishlash uchun eng mos variant - bu uchta asosiy psixoterapevtik yo'nalishni birlashtirgan eklektik, multimodal maslahat modeli ya'ni fikrlar, his-tuyg'ular, xatti-harakatlar bilan ishlashni o'z ichiga oladi. Amaliy ishda muayyan usulni tanlash quyidagilarga bog'liq :

- bolaning yoshi;
- maslahat bosqichi, ya'ni hozirda qanday muammo ustida ish olib borilmoqda: fikrlar, his-tuyg'ular yoki xatti-harakatlar;
- bolaning kognitiv rivojlanish darajasi.

Maslahat eng yaxshi ofis yoki sinf xonasida emas, balki o'yin xonasida yoki norasmiy tarzda jihozlangan xonada amalga oshiriladi. Bu keskinlikni bartaraf etishga yordam beradi, xavfsizlik hissi va vaziyatni nazorat qiladi. Agar kattalar o'zlari va bola orasidagi masofani nazorat qila olsalar, maslahat jarayoni yanada muvaffaqiyatli bo'ladi, chunki bola kattalar bilan suhbatni boshlashda juda tajovuzkor bo'lishi mumkin. Psixolog bolaga seansga kechikmaslik va iloji bo'lsa, uchrashuvlarni boshqa vaqtga o'tkazmaslik majburiyatining namunasi bo'lishi kerak, chunki bu qiziqishning etishmasligi sifatida talqin qilinishi yoki tashvish, g'azablanishni keltirib chiqarishi mumkin. Zo'ravonlik qurboni bo'lgan bola notanish kattalar bilan uchrashganda, begona joyga borganida alohida qo'rquvni boshdan kechirishi tabiiy. Ba'zan ota-onasi yoki o'qituvchilari uni qayerga va nima uchun olib ketayotganini ham bilmaydi. Bu psixologga dastlabki ishonchsizlik va salbiy taxminlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Odatda bolaning psixolog bilan uchrashish uchun motivatsiyasi yo'q. Shikastlangan bo'lsa ham, bola ijobiy fikrlar va his-tuyg'ularni boshdan kechirishga intiladi va salbiy narsalardan qochadi, shuning uchun mutaxassisga tashrif buyurish uning uchun yoqimli bo'lishi dargumon. Agar bola maktab psixologi bilan allaqachon tanish, masalan, guruh mashg'ulotlarida qatnashgan, ular bilan allaqachon ishonchli munosabatlar shakllangan bo'lsa bundan istisno.

Jinsiy zo'ravonlikka uchragan bolalar jismoniy yoki hissiy zo'ravonlikka uchragan bolalarga qaraganda ancha qiyin mijozlar bo'ladilar. Biroq, ularning barchasi o'zlarining sevganlari tomonidan kuchli og'riqni boshdan kechirganlari uchun atrofda qilargalarga ishonmaslikni o'rganadilar. Bu shuni anglatadiki, mutaxassis va bola o'rtasidagi dastlabki aloqani o'rnatish va ishonchli munosabatlarni yanada shakllantirish oson bo'lmaydi.

Zo'ravonlik qurbonlarining psixologik maslahatiga yondashuvni tanlash bolalarning kognitiv, affektiv va xatti-harakatlarida qanday muammolarga

duch kelishiga bog'liq. Zo'ravonlik qurbonlari yuqoridagi barcha sohalarda og'ishlarni boshdan kechirishlari mumkin, xususan [3.30]:

kognitiv daraja: o'zini past baholash; mantiqsiz, buzg'unchi fikrlar; qaror qabul qilish bilan bog'liq muammolar; qiyin vaziyatlardan chiqish yo'lini topish bilan bog'liq muammolar;

affektiv daraja: g'azab, g'azab; tashvish; aybdorlik; rad etishdan qo'rqish; fobiyalar; depressiya;

xulq-atvor darajasi: janjallar; ko'z yoshlari; qo'rqinchli tushlar; boshqalardan izolyatsiya bo'lish; boshqalar bilan ziddiyatlar.

Bolalar xuddi kattalar kabi quyidagicha qarshilik qiladilar: ular gapirishdan bosh tortadilar; zo'ravonlik muammosi mavjudligini inkor etish; og'riqli mavzu haqida gapirishdan bosh tortish; ahamiyatsiz narsa haqida gapirish; ko'z bilan aloqa qilishdan saqlanish; kechikish yoki uchrashuvlarni o'tkazib yuborish; psixolog bilan aloqa qilmaydi (masalan, mebel orqasida yashirinish) va hokazo.

Zo'ravonlikka uchragan bolalarga maslahat berishda quyidagi umumiy tavsiyalar mavjud (Zinovieva, Mixaylova, 2003).

1. Faol tinglash orqali muammoni aniqlash. Bola bilan aloqa o'rnatish uchun psixolog qanday tinglashi muhimdir. Tananing erkin, bo'shashgan holatda bo'lishiga ahamiyatga ega, bu bolaga gapirishni boshlashga yordam beradi. Bola muammoni muhokama qilishga tayyor ekanligi ayon bo'lganda uchta savolga javob berishi kerak: hal qilinmagan muammo nima; bola bu muammoni qanday his qiladi; bola mutaxassisdan nimani kutadi?

2. Bolaning kutuvlarini aniqlashtirish. Psixolog bolaga uning qanday kutuvlarini qondira olishi mumkinligini aytishi kerak. Masalan, psixolog zo'rlaganni o'zi jazolay olmaydi. Biroq, bolaga va uning ota-onasiga yoki vasiylariga psixolog nima qilishi mumkinligi haqida xabardor qilinishi kerak va ularga mutaxassis bilan ishlashni davom ettirishga tayyormi yoki yo'qligini o'zlari hal qilish imkoniyati berilishi kerak. Agar oila yordam berishdan bosh tortsa, psixolog ularni bola xohlagan yordamni olishning boshqa variantlarini muhokama qilishga taklif qilishi mumkin.

3. Muammoni hal qilish bosqichlarini aniqlashtirish. Shuni esda tutish kerakki, ko'proq ma'lumotni yopiq emas, balki ochiq savollar berish orqali olish mumkin. Bola bilan birgalikda uning muammosini hal qilish uchun qilgan harakatlarining qog'ozga yozish tavsiya etiladi. Mutaxassis bunday usulni bolaga foydasiz yoki buzg'unchi harakatlardan voz kechishga yordam berish uchun qo'llaydi.

4. Muammoni hal qilishning yangi usullarini izlash. Keyingi bosqich sessiyada psixolog aqliy hujum usulidan foydalanib, bolani o'z muammosini hal qilishning yanada ko'proq yangi usullarini topishni taklif qiladi.

5. Seansni tugatish. Mashg'ulotni yakunida – psixolog boladan maslahatni unimlashgan xolda qanday fikrga kelganliklari, kelajak uchun qanday reja va maqsadlar tuzganliklarini muhokama qiladilar. Qoida tariqasida umumlashtirish 2-4 daqiqa davom etadi. Bundan tashqari, har bir keyingi konsultasiyaning boshida boladan oldingisida nima bo'lganini eslab qolishini so'rash tavsiya etiladi. Bu birinchi navbatda, bolani konsultasiya jarayoniga e'tibor berishga o'rgatish; ikkinchidan, psixolog o'z ishining samaradorligini tekshirish imkonini beradi.

Konsultasiya berish jarayonida mutaxassis uchun bolaning gapirgani emas, balki ayni paytda o'zini qanday his qilgani juda muhim. Agar psixolog savol berish o'rniga faol tinglash texnikasidan foydalansa bolani qanday muhim fikrlar va muammolar o'ylantirayotganini taxmin qilish orqali sodir bo'lgan voqeaning butun tarixini aniqlash mumkin.

Ba‘zan bolaga yordam berish istagida psixologlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri direktiv savollarni beriladi, bu esa mijozni yopilib olish va aloqadan qochish istagini uyg‘otadi. Albatta, psixoterapiyada aniqlik kiritish yoki tushuntirish uchun direktiv savollarni berish kerak bo‘lgan paytlar mavjud. Bunday holda ochiq savollar ko‘proq mos keladi. Bu savollar bolaga o‘zi uchun nima muhimligini anglashga va o‘z fikrini erkin ifodalashga yordam beradi. Masalan, “Siz ota-onangiz bilan birga yashayapsizmi?” degan savoldan ko‘ra “Oilangiz haqida gapirib bering”, “Oilangiz a‘zolariga kimlarni kiritasiz?”, “Oila a‘zolaringiz bilan qanday munosabatdasiz?” kabi ochiq savollardan to‘laqonli javobni olish mumkin.

“Nima uchun?” degan savolga ehtiyotkorlik bilan ishlatish kerak, chunki u ko‘pincha “Nega buni qildingiz?” ayblovi bilan bog‘lanishi mumkin. Bola bunday savolni “Nega bunday ahmoqona ish qildingiz (yoki xato qildingiz)?” kabi tushunishi mumkin. Bunday holda, bola o‘zini himoya qila boshlaydi, go‘yo u o‘z qilmishiga mantiqiy tushuntirish berishni talab qiladi, garchi aslida javob ongsiz darajada bo‘lsa va psixologning vazifasi bolaga o‘z motivlarini tushunishga yordam berishdir. Odatda bunday savollarga javob faqat bitta narsani tushunishga imkon beradi: bolaning ratsionalizatsiya shaklida himoya mexanizmidan qanday foydalanishi (Ratsionalizatsiya – stressli holatlarda yuzaga keladigan psixologik himoya mexanizmlaridan biri. Bunda yaqinlashib kelayotgan salbiy hodisa har tomonlama tahlil qilinadi, uning noaniqliq darajasi pasaytiriladi, unga oldindan moslashib boriladi, kutilmaganlik effekti bartaraf etiladi.), o‘z harakatlarining sabablarini ongli ravishda tushunishga harakat qilish.

Garbarino va Stott (1989) berilayotgan savollar bolaning rivojlanish darajasiga mos bo‘lishi kerakligini ta‘kidlaydilar va maktabgacha yoshdagi savollarni berish uchun quyidagi ko‘rsatmalarni taklif qiladilar [1.37]:

- so‘zlar soni 5 tadan ko‘p bo‘lmagan jumladan foydalanish;
- olmoshlarga qaraganda ismlarni tez-tez ishlatish;
- bolaning terminologiyasidan foydalanish;
- “Nima haqida so‘rayotganimni tushundingizmi?” deyish o‘rniga, boladan psixologning so‘zlarini takrorlashni so‘rash;
- bola tushunmagan savollarni takrorlamaslik;
- bir vaqtning o‘zida bir nechta savol bermaslik;
- olingan javobdan so‘ng, keyingi savolni berishdan ko‘ra, bolaning aytganlarini umumlashtirish yaxshiroqdir - bu bilan psixolog bolani muhokamani davom ettirishga, uning javobini kengaytirishga undaydi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, savol berishdan oldin mutaxassis ushbu savollarning qanchalik dolzarbligini aniqlashi kerak:

- qo‘yilgan savol bolani va uning muammosini tushunishga qanchalik imkon beradi;
- qo‘yilgan savol mijozni o‘rganishga va o‘z kechinmalarini namoyon qilishiga qanchalik hissa qo‘shadi.

Aksariyat mutaxassislar bolalik davridagi zo‘ravonlik haqidagi xotiralarning mavjud ekanligini bilishsada, bolalarning hamdardlik va e‘tiborni qozonish uchun bo‘rttirishga moyilligi doimo inobatga olinishi kerak. Shuni yodda tutish kerakki, ota-onalar ajrim to‘g‘risidagi ishda bir-birlariga bolalarni vasiylik qilish uchun zo‘ravonlik haqidagi ayblovni qo‘llashlari mumkin.

Psixolog va mijoz birgalikda qo‘ygan maqsadga erishilganda psixoterapevtik jarayon yakunlanishi kerak. Oxirgi sessiyada quyidagilar muhokama qilinishi kerak [2.175]:

- konsultasiya jarayonida bolada qanday o‘zgarishlar bo‘lganligi;

- qo'yilgan maqsadga erishildimi;
- bola qanday o'zgarishlarni his qilayapti, uning hayotida nima o'zgardi (o'ziga munosabat va boshqalar bilan munosabatlar);
- bola yana shunday vaziyatga duch kelsa qanday yo'l tutadi;
- bolaning yaqin kelajak uchun qanday rejalari bor, u nima qilmoqchi, maqsadlari qanday.

Bolaga tushuncha berish kerakki, psixologning unga bo'lgan g'amxo'rligi konsultatsiyaning tugashi bilan tugamasligi, shuning uchun mutaxassis uning hayoti haqida bilish uchun mijoz bilan keyingi uchrashuvlar vaqti muhokama qiladi. Boladan qo'ng'iroq qilishi, yozishi yoki qisqa muddatli tashrif buyurishini so'rash mumkin. Odatda maslahat natijalarining bunday monitoringi olti oydan kechiktirmasdan 1 oydan keyin olinishi kerak. Bundan tashqari xayrlashayotganda, psixolog har doim biron bir muammo yuzaga kelsa, eshik doimo ochiq ekanligini, bola va uning ota-onasi har doim yordam so'rashlari mumkinligini aytadi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с. – (Справочник практического психолога).

2. Rasulova F. F. CHARACTERISTICS OF PRINCIPAL WAYS AND METHODS OF CORRECTION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR AMONG TEENAGERS //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 9. – С. 173-176.

3. Расулова Ф. Ф. Агрессивное поведение и агрессивность личности //Путь науки. – 2016. – №. 7. – С. 29.

4. Расулова Ф. Ф. Психологическая помощь практического психолога в работе с агрессивным ребенком //Молодой ученый. – 2020. – №. 16. – С. 43-45.

5. Расулова Ф. Ф. ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ //Science Time. – 2021. – №. 11 (95). – С. 19-22.

**ODAM SAVDOSI JABRDIYDALARIDA XAVOTIRLANISHNI
QAROR QABUL QILISH XUSUSIYATLARIGA TA'SIRINING
PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

*Maxmudova Dilarom Axmadovna
Nizomiy nomidagi TDPU Pedagogika va psixologiya fakulteti
Psixologiya kafedrasida dotsenti*

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ
ТРЕВОГИ НА ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ У ЖЕРТВ ТОРГОВЛИ
ЛЮДЬМИ**

*Махмудова Диларом Ахмадовна
ТДПУ имени Низами Факультет педагогики и психологии
доцент кафедры психологии*

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE IMPACT OF ANXIETY
ON DECISION-MAKING IN VICTIMS OF TRAFFICKING**

*Makhmudova Dilarom Akhmadovna
TDPU named after Nizami Faculty of Pedagogy and Psychology
Associate Professor of the Department of Psychology*

Annotatsiya: Hozirgi kunda jamiyatning barcha jabhalarida – iqtisodiyot, ishlab chiqarish, ta'lim-tarbiya sohalarida faol o'zgarishlar ro'y berayotgan, mehnat bozori va ta'lim xizmatlari shaklanayotgan davrda jamoalarning faoliyatini ijtimoiy psixologik jihatdan psixologiya fanining va amaliyotining ma'lumotlari asosida ta'minlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyotining bosh yo'nalishini jamiyatning ma'naviy yangilanishi, ta'lim, kadrlarni tayyorlash, jamiyatda millatlararo va fuqarolik yakdillik tashkil etadi. Hozirgi kunda jamiyat o'quv, mehnat jamoalari, oilada ma'naviy -ahloqiy, sog'lom muhitni yaratish respublikamiz barcha fuqarolari, ayniqsa, ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi psixologlarning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jamiyat barcha sohalarida tub o'zgarishlar amalga oshirilayotgan hozirgi sharoitlarda jamoada sog'lom muhit yaratish san'atini egallagan odamlarga kuchli ehtiyoj seziladi. Bunday jamoa hamjihatligiga bo'lgan malaka va ko'nikmalar aynan shaxslararo munosabatlar jarayonida shakllantiriladi. Xavotirlanishni shaxs xususiyati va holati sifatida farqlash uni jarayon tariqasida tushunishni talab qiladi. Ushbu yondashuvda xavotirlanish chet el psixologlari tomonidan kognitiv affektiv va hulq-atvor reaksiyalarining izchilligi bo'lib, ular stressning turli shakllarining insonga ta'siri natijasida faollashadi deb qaraladi. Xavfni kognitiv baholash xavotirlanish holatining vujudga kelishiga olib keladi yoki bu holat intensivligi darajasini oshirib yuboradi. Xavotirlanish xolatining yuzaga kelishidan xavfni kognitiv baholash birlamchi bo'lg'in hisoblasa, xavfni kognitiv tarzda ortiqcha baholash bunday holatlarning intensivligi hamda vaqt jihatidan barqarorligini baholaydi. Maqolada odam savdosi jabrdiydalarida namoyon bo'ladigan xavotirlikning iroda va tafakkur xususiyatlari bilan bog'liqligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: operativ fikrlash, vizual reaksiya, ratsionallik, intellektual faoliyat, xavotirlik, kuzatuvchanlik, mantiqiy fikrlash, refleksiya, odam savdosi jabrdiydasi, psixodiagnostika, psixokorreksiya .

Аннотация: В настоящее время, в период, когда происходят

активные изменения во всех сферах жизни общества - экономике, производстве, образовании и обучении, формируется рынок труда и образовательных услуг, необходимо изучать деятельность сообществ с социально-психологической точки зрения, основанной на данных науки и практики психологии, положение имеет актуальное значение.

Основным направлением социального развития Республики Узбекистан является духовное обновление общества, образование, подготовка кадров, межнациональное и гражданское единство в обществе. В настоящее время создание духовно-нравственной, здоровой среды в обществе, трудовом коллективе, семье является одной из важных задач всех граждан нашей республики, особенно психологов, работающих в образовательных учреждениях.

В современных условиях, когда во всех сферах жизни общества осуществляются кардинальные изменения, остро ощущается потребность в людях, владеющих искусством создания здоровой среды в обществе. Навыки и способности к такой сплоченности коллектива формируются в процессе межличностных отношений. Различие между тревогой как чертой личности и состоянием требует понимания ее как процесса. При таком подходе тревожность рассматривается зарубежными психологами как совокупность когнитивно-аффективных и поведенческих реакций, активизирующихся в результате воздействия на человека различных форм стресса. Когнитивная оценка риска приводит к возникновению состояния тревоги или повышает уровень выраженности этого состояния. Если когнитивная оценка риска возникновения тревожных состояний является первичным звеном, то когнитивная переоценка риска оценивает интенсивность и устойчивость таких состояний во времени. В статье описывается связь между волевыми и мыслительными характеристиками тревожности, проявляющейся у жертв торговли людьми.

Ключевые слова: оперативное мышление, зрительная реакция, рациональность, интеллектуальная деятельность, тревожность, наблюдательность, логическое мышление, рефлексия, жертва торговли людьми, психодиагностика, психокоррекция.

Abstract: At present, at a time when active changes are taking place in all spheres of society - the economy, production, education and training, the labor market and educational services are being formed, it is necessary to study the activities of communities from a socio-psychological point of view. point of view, based on the data of science and practice of psychology, the position is relevant.

In modern conditions, when fundamental changes are being made in all spheres of society, there is an acute need for people who know the art of creating a healthy environment in society. Skills and abilities for such team cohesion are formed in the process of interpersonal relationships. The distinction between anxiety as a personality trait and a state requires understanding it as a process. With this approach, anxiety is considered by foreign psychologists as a set of cognitive-affective and behavioral reactions that are activated as a result of exposure to various forms of stress on a person. Cognitive risk assessment leads to the emergence of a state of anxiety or increases the severity of this state. If the cognitive assessment of the risk of anxiety states is the primary link, then the cognitive risk reassessment assesses the intensity and stability of such states over time. The article

describes the relationship between the volitional and mental characteristics of anxiety, manifested in victims of human trafficking.

Key words: operational thinking, visual reaction, rationality, intellectual activity, anxiety, observation, logical thinking, reflection, victim of human trafficking, psychodiagnostics, psychocorrection.

Mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishi uchun barcha kasb egalari muloqot va shaxslararo munosabat sohasida yuqori malaka va tajribani egallashlari zarur. Har qanday malaka va tajriba, ayniqsa, mustaqil fikrlash tajribasi dastavval bilish jarayonlarinig rivojlanishi, bilimlarni o'zlashtirilishi bilan belgilanadi. Shaxs uchun turli narsalar haqida tashvishlanish qobiliyati xosdir, bu esa uning hayotga nisbatan befarq munosabatda emasligidan dalolat beradi. Biroq bu tashvishlanish ba'zida noadekvat shaklda bo'ladi, ya'ni shaxs asoslamagan holda bu holatni boshdan kechiradi. Psixik holat sifatida xavotirlanish tushunchasining ko'pqirraligi shundan kelib chiqadiki, turli xil tadqiqotchilar "Xavotirlanish" tushunchasini turli ma'noda talqin qiladilar.

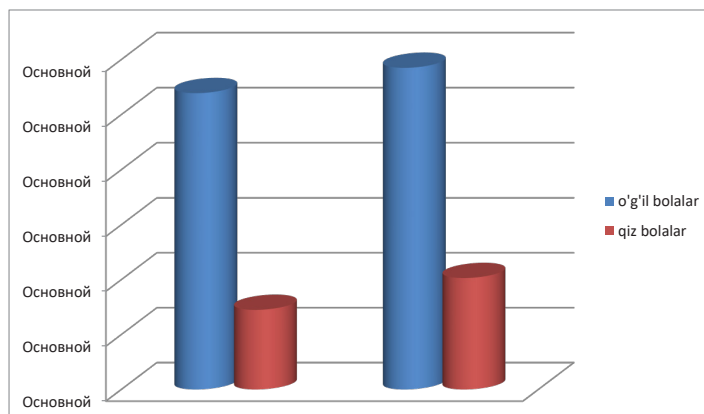
Xavotirlanish – bu odamning doimo o'zini tashvishli his etish, turli vaziyatlarni xatarli holat sifatida idrok etishga moyilligidir. Xavotirlanishning boshdan kechirishi ham individual xususiyat bo'lib, bunday his noaniq biror xavf oldidan paydo bo'ladi. Xavotirlanish ruy berishi mumkin bo'lgan yoki ehtimol tushilgan noxushliklar, odat va vaziyatdagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. U tashvishli harakatlarda, holatning keskinligida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Xavotirlanishning yuqori darajada bo'lishi odatda faoliyatning samaradorligini pasaytiradi, shaxsning har xil ziddiyatli xulq – atvori bilan birga kechadi. Odatda xavotirlanishning shaxs xususiyati sifatidagi vaziyat bilan bog'liq ikki turi farqlanadi. Shaxs xususiyati sifatidagi xavotirlanish asab tizimining xususiyatlari va uzoq davom etadigan noxush muloqot bilan bog'liq xavotirlanish yoki reaktiv xavotirlanishlar aniq vaziyat bilan bog'liq bo'lgan va undan tashqarida namoyon bo'lmaydigan tashvishli holatdir. Demak, shaxsda xavotirlik xususiyatlarinig shakllanish bosqichlarini, tarkibini va o'ziga xos tomonlarini o'rganish va zarur vaqtda kerakli psixologik-pedagogik choralarni ko'rish muhim. Bundan tashqari shaxsning jamoadagi o'yin, o'qish va mehnat faoliyatining samaradorligi shu uning xavotirlik va tafakkuri o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qandayligiga bog'liq. O'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalari muloqotda, yangi munosabatlar o'rnatishda atrof muhitni xavotirlik hissi asosida idrok etishi, olamga bo'lgan munosabatlarini namoyon etishi ularning qayg'uli kechinmalari bilish jarayonlarini rivojlanishi va boshqa ko'pgina omillar ta'sir etadi.

Biz xavotirlikni namoyon etish bo'yicha o'tkazgan tadqiqotlarimiz asosida olingan natijalar taxlili o'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalarida muloqotda xavotirlik hissi namoyon bo'lishi jarayonidagi holatga doir quyidagi ko'rsatkichlar aniqlandi.

1-jadval

O'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalarida xavotirlik hissi diagnostikasi natijalari

havotirlik	O'g'il bolalar	Qiz bolalar
Shaxsiy xavotirlik	5,39	1,45
Vaziyatli xavotirlik	5,85	2,03

O'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalarida qaror qabul qilishini xavotirlik hissi bilan bog'liqligini tahlil qilish psixologik jihatlarini o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Bu mamlakatimizda psixologiya fanining mazkur yo'nalishi bo'yicha tadqiqotlar uchun yangi jabxalarni ochish uchun xizmat qilishi mumkin, deb hisoblaymiz.

Birinci test natijalariga ko'ra odam savdosi jabrdiydalarida xavotirlik hissini aniqlashdagi ko'rsatkichlari o'rtacha darajada ekan (5.85 ± 1.45). Bundan ko'rinadiki, ular vaqtga belgilangan topshiriqlarni bajarishda o'z tushunchalariga ega bo'lsalar-da, ayrim topshiriqlarni bajarishda qunt qilish, diqqatni jamlashda shoshma-shosharlikka yul quyganliklari, fikrlarini bir joyga to'plashdan ko'ra, ularning tarqalib ketishga yo'l qo'yganliklari namoyon bo'ldi.

Bunda test topshirigini bajarish uchun berilgan 3 daqiqali vaqtning sinaluvchilarda vaziyatli xavotirlik hissining yuqoriligi vaqtning qisqadek tuyulganligi va operativ fikrlashga imkon topa olmaganliklari sabab bo'lishi mumkin.

Odam savdosi jabrdiydalarida xavotirlik hissini shaxsiy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan Spilberger-Xanin metodikasini ikkinchi topshirig'ini bajarishga qaratilgan ko'rsatkichlari (5.36 ± 2.03) o'rtachadan biroz yuqori bo'lib, ularda mavhum, hatti harakatlardan ko'ra yaqqol- vaziyatli uslubda fikrlash ustunlik qilayotganligidan dalolat bermoqda.

Odam savdosi jabrdiydalarining axborotlarni ko'rish orqali (vizual) qayta ishlashlari va mantiqiy xulosalashlarida vizual reaksiyaning o'rni muhimdir. Odam savdosi jabrdiydalaridagi vizual reaksiyaning o'rganish natijalari ham o'rtachaga yaqin darajada ekanligini ko'rsatdi (28.42 ± 2.03). Shaxsning aqliy rivojlanishida fazoviy voqe'lik, illyustratsiya, grafik va chizmalar, modellarni ko'rgazmali taqdim etish ularda vizual intellektning namoyon bo'lishiga ijobiy sabab bo'lishi mumkindir. Shu tufayli zamonaviy shaxs korreksion ta'sirlarda taqdim etilayotgan axborotlarni ko'rgazmali tarzda taqdim etishning muhimligiga alohida e'tibor berish muhimdir. Bu borada amaliy psixologiyada korreksion mashqlarni qo'llashda ko'rgazmali vositalardan foydalanish masalalarini tashkil etishga e'tibor berish lozim.

Qaror qabul qilishda xato imkoniyatlarni istisno qilish metodikadagi

mantiqiy fikrlash orqali qaror qabul qilishni baholash mezonini bo'yicha topshiriqlarning to'g'ri bajarilganligi xamda ularni bajarishga ketgan vaqt sarfi hisobga olinadi. Birinchi va ikkinchi topshiriqlarni bajarishda odam savdosi jabrdiydalarining fikrlash jarayonidagi qaror qabul qilish operatsiyalari bilan bir qatorda kuzatuvchanlik, operativlik va vizual mulohozalashga ham zarurat tug'iladi. Shu jixati bilan odam savdosi jabrdiydalarining topshiriqlarni bajarishda ortiqcha vaqt sarflashlari ma'lum bo'ldi.

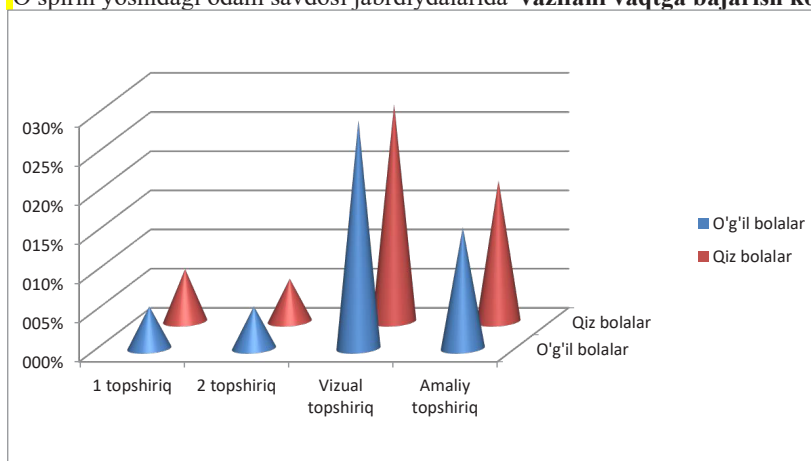
2.-jadval

O'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalarida mantiqiy fikrlash asosida qaror qabul qilish diagnostikasi natijalari

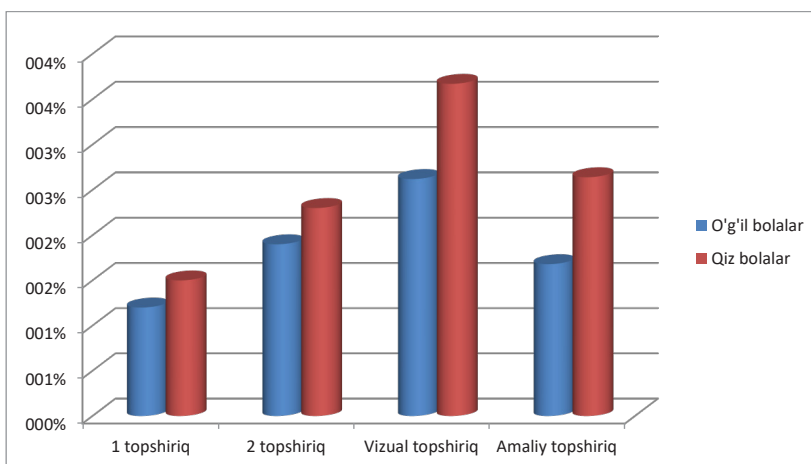
Vazifalar	O'g'il bolalar		Qiz bolalar	
	vaqt	Qaror	Vaqt	Qaror
1 topshiriq	5,36	1,20	6,68	1,50
2 topshiriq	5,37	1,90	5,45	2,3
Vizual topshiriq	29,12	2,62	27,73	3,67
Amaliy topshiriq	15,46	1,68	18,88	2,64

* $r < 0.05$; *** $r < 0.001$.

O'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalarida **vazifani vaqtga bajarish ko'rsatkichlari**

Odam savdosi jabrdiydalarida qaror qabul qilish ko'rsatkichlari

Biz masalaga atroflicha yondashib, odam savdosi jabrdiydalarida

mantiqiy topshiriq asosida qaror qabul qilishini vaqtni idrok etishiga bog'lik. xolda tahlil etishga xam murojaat etdik

(2-jadval va diagrammalar). Odam savdosi jabrdiydalarining jins farqlari bo'yicha natijalarini tahlil etganimizda birinchi topshiriq bilan bog'lik vazifalarni yechishda bir biriga yaqin darajani aks ettirgan bo'lsa-da, xususiy qiymatlar orasida nisbiy tafovutlar borligining guvohi bo'ldik. Birinchi topshiriqqa ko'ra, o'g'il bolalar (5.36 ± 1.20) va qizlar (6.68 ± 1.50) ko'rsatkichlarida tafovut kuzatildi ($r < 0.05$). Bu esa, qiz bola odam savdosi jabrdiydalarida vaqtni idrok etish bilan mantiqiy fikr asosida qaror qabul qilish orasidagi mantiqiy aloqalarni ajratishda qizlarni o'g'il bola tengdoshlariga nisbatan bir oz ustunlik qilganliklarini ko'rsatadi. Ammo natija ular yaqqol ustunlikka ega va mantiqiy xulosalashda yuqori darajada qobiliyatli degan xulosani bildirmaydi.

Demak odam savdosi jabrdiydalarida qaror qabul qilishini vaqtni idrok etish va uni xavotirlik hissi bilan bog'liqligini aniqlash uning rivojlanishini psixologik jixatdan o'rganish shaxsdagi stress asoratlarini bilish jarayonlarining imkoniyatlarini korreksiyalashning imkoniyatini yanada kengaytirib beradi.

Xulosa qilib aytganda:

- O'quvchilarning vaqtni xavotirlik etishi va fikr yuritish qobiliyatlarini tadqiq qilish uchun psixodiagnostik metodikalar mavjud bo'lib, ularni amaliyotga tatbiq etish shaxsdagi stress asoratlari bilan amaliy korreksion ishlarni olib boorish yuzasidan ilmiy-uslubiy metodlardan foydalanishga xizmat kiladi.

- Odam savdosi jabrdiydalarida vaqtni idrok etishda xavotirlik hissi asosida yondashish qobiliyatiga moyilliklari. Shuningdek ularda taxlil etishga layoqati bo'yicha tushunchalarning muhim belgilariga ko'ra farqlashi, ya'ni mantiqiy xulosalash qobiliyatlarida sustlashuv kuzatildi.

- Odam savdosi jabrdiydalarida vazifalarni bajarishda o'zaro munosabatlarida xavotirlik hissi namoyon bo'lishi va qaror qabul qilish qobiliyatlari munosabatlarida ijtimoiy muhitni, suhbatdoshlarning hattixarakatlari, shaxsiy fazilatlarini, kechinmalarini baholash imkoniyatlarining muayyan ravishda inobatga olishlari kuzatildi.

Demak tadqiqot ishlarining tahlili odam savdosi jabrdiydalarida o'g'ir kechinmalarni korreksiyalashda vaqtni idrok etish, xavotirlik hissining kuchli namoyon bo'lishi ularda mantiqiy fikrlash va qaror qabul qilishga salbiy ta'sirini korreksiyalashda zamonaviy korreksion metodlardan foydalanish zarurati mavjud.

Adabiyotlar ro'uxati

1. Колесникова Г.И. Основы психопрофилактики и психокоррекции. – Ростов-н/Д: Феникс, 2002
2. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии./ В.Д. Балин, В.К.Гайда, В.К. Гербачевский и др.// Под общей ред. А.А.Крылова, С.М. Маничева.- СПб., 2000.
3. Ibodullaev Z.R. Tibbiyot psixologiyasi T., 2009.
4. Махмудова D.A. Psixokorreksiya asoslari T., 2016.
5. Психиатрия. Психосоматика. Психотерапия: Пер. с нем. / Под ред. К. П. Кискер, Г. Фрайнбергер и др. М., 1999.

AXLOQIY ONG VA TABIATGA MUNOSABAT O'RTASIDAGI O'ZARO KOPPELYATLAR PSIXOLOGIYASI

Akramov Mirmuhsin Rustamovich

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dotsenti, psixologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada axloqiy ong shakllanishining psixologik mexanizmlari, voqelikni estetik idrok qilish va badiiy ifodalashdan iborat ma'naviy hodisasi, tabiat muhofazasining eng umumiy hamda ob'ektiv qonuniyatlari yoritilgan. Ekologik ongni rivojlantirish xususiyatlariga ko'ra, tabiatga axloqiy munosabatni ifodalash va ob'ektiv qonuniyat, o'z navbatida, "tabiat-jamiyat-inson-san'at" tizimi munosabati yo'nalishlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar. Axloqiy xulq-atvor, ekologik ong, estetik munosabat, tabiat bilan o'xshashlik, tabiat bilan o'zaro ta'sir, ekosentrizm, ekologik apatiya, antroposentrizm, tabiiy muvozanat, insonning tabiatga bog'liqligi, ekologik inqiroz tahdidi

ПСИХОЛОГИЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НРАВСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ И ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ

Акромов Мирмухсин Рустамович

Доцент Международной исламской академии Узбекистана, доктор психологических наук

Аннотация. В данной статье описывается психологический механизм формирования нравственного сознания, наиболее общая и объективная закономерность защитника природы, духовный феномен, основанный на экстатическом восприятии действительности и художественном выражении. Помимо развития экологического сознания, выражения нравственного отношения к природе и объективной правомерности, в свою очередь, исследуется направленность отношений системы «природа-общество-человек-искусство».

Ключевые слова. Этическое поведение, экологическое сознание, эстетическое отношение, сходство с природой, взаимодействие с природой, экоцентризм, экологическая апатия, антропоцентризм, природный баланс, зависимость человека от природы, угроза экологического кризиса

PSYCHOLOGY OF THE INTERPRETATION BETWEEN MORAL CONSCIOUSNESS AND ATTITUDE TO NATURE

Akramov Mirmukhsin Rustamovich Associate Professor of the International Islamic Academy of Uzbekistan, Doctor of Psychology

Annotation. This article describes the psychological mechanism of the formation of moral consciousness, the most general and objective regularity of the defender of nature, a spiritual phenomenon based on an ecstatic perception of reality and artistic expression. In addition to the development of ecological consciousness, the expression of a moral attitude towards nature and objective legitimacy, in turn, the direction of the relations of the system «nature-society-man-art» is studied.

Keywords. Ethical behavior, ecological consciousness, aesthetic attitude, similarity with nature, interaction with nature, ecocentrism, ecological apathy, antropocentrism, natural balance, human dependence on nature, the threat of an ecological crisis

Shaxsda axloqiy ong shakllanishining psixologik mexanizmlarini tadqiq qilish bugungi kunda zamoviy psixologiyaning oldida tupgan aktual muammolardan biri sanaladi. Psixika rivojlanishining ekopsixologik yondashuviga ko'ra, ekologik ongning tuzilishiga psixikaning quyidagi asosiy xossalari kiradi: jamiyiy, emosional, intellektual, shaxsiy va ma'naviy-axloqiy. Bir qator mualliflarning fikriga ko'ra, ekologik ongning tuzilishi asosiga qo'yilgan omillarning xilma-xilligiga qaramay, uning tipologiyasi insonning tabiatga bo'lgan munosabatining evolyusion yo'li bilan inson va muhitni qiyoslash orqali inson va tabiatning butunligi bir qismi sifatida tushunish bilan belgilanadi.

Tadqiqotda tabiatga estetik munosabat jarayoni va uni badiiy obrazlarda ifodalash san'atida, shaxsning sub'ektiv emosional-hissiy ekologik dunyoqarashi, individual hayotiy tajribasi "objektivlashib", amaliy faoliyati mohiyati ham, funksiyasi ham (san'at janrlari va shakllarida) turlicha ifodalanishi ta'kidlanadi. Ularning umumiyligi maqsad va vazifalar yagonaligida bo'lsa, har biri ifodalash usullari va tashkilotchiligi vositalaridir. Lekin, turli san'at janrlarining ekologik voqelikni (xucusan, madaniyatni) badiiy obrazlarda ifodalash doirasidagi integratsiyalashuvi tabiatga estetik munosabat yaxlitligini va adekvatligini ta'minlaydi. Ekologik voqelikni estetik idrok qilish va badiiy ifodalashdan iborat ma'naviy hodisasi, tabiat muhofazasining (sub'ektiv omili sifatida) eng umumiy va objektiv qonuniyatlarini namoyon qiladi. Bu qonuniyat, o'z navbatida, "tabiat-jamiyat-inson-san'at" tizimi

munosabati yo'nalishlarining (ekologik yoki antiekologik) xarakterini belgilab berishi bilan san'atning ekologik borliqqa ta'siridagi sub'ektiv omil maqomini, vujudga kelishining objektivligini ham, funksiyasi yaxlitligini ham, icticno qilmasligi tadqiqotda ochib bepilgan. Ta'lim maqsadlari takonimiyasini turlicha amalga oshirish mumkin.

Jamiyatning tabiatga estetik munosabat ehtiyojlari va manfaatlari ekologik ong va madaniyat rivojlanishining harakatlantiruvchi motivi va mexanizmi hisoblanadi. Shunga ko'ra, shaxs ekologik ongi va madaniyatining tabiatga estetik munosabatni belgilash imkoniyati har qanday tarixiy davrda aniq vazifalarni bajarishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham, uning vazifalari ekologik muammolarning ustuvor yo'nalishlariga mos tarzda turli davrlarda turlicha talqin qilingan.

4.17-jadval

“Axloqiy xulq-atvor motivlarini” o‘rganish metodikasi va “Tabiat bilan bog‘liqlik” metodikasi natijalarining o‘zaro aloqasi

shkalalar	axloq - ijtimoiy adaptasiya mexanizmi	axloq- individual mas’uliyatni zimmasiga olish
Tabiat bilan o‘xshashlik	0,336*	0,418*
Ekologik sub’ektivlik	0,228	0,248
Tabiat bilan o‘zaro ta’sir	0,330*	0,597**
Ekosentrizm	0,542**	0,484*
Ekologik apatiya	0,237	-0,138
Antroposentrizm	0,269	0,206

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Tadqiqotdan olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, siniluvchilarning so‘rovnomalarga bergan mulohazalari tabiat bilan o‘xshashlik shkalasi, axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi va axloq-individual mas’uliyatni zimmasiga olish shkalalari bilan, tabiat bilan o‘zaro ta’sir shkalasi axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi va axloq-individual mas’uliyatni zimmasiga olish shkalalari bilan, ekosentrizm shkalasi axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi va axloq-individual mas’uliyatni zimmasiga olish shkalalari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqliklar aks etgan.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, siniluvchilarda ekologik ong shakllanishiga tabiat bilan o‘zaro ta’sir va axloq-individual mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish, ekosentrizm hamda axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi kabi shkalalar bevosita o‘zining ta’sirini ko‘rsatayotgan ekan. Shu jihatdan olib qapalganda, shaxsda ekologik ong shakllanishi shaxsning ichki sub’ektiv kechinmalari bilan uzviy bog‘liqdir.

Atpof-muhitning qulay ekologik holatini, biocfepa muvozanatini, tabiiy landshaftlar komplekslarini va ekologik borliqni estetiklashtirishga qaratilgan ishlar shaxs ekologik ongida utilitar estetik qadriyatlarini shakllantirib, tabiatga ekoestetik munosabatini rivojlantirib, zaparciz atpof-muhitni, iqtisodiy komplekslarni yaratishni maqsad qilib qo‘ymoqda. Shu jumladan, tabiatga estetik munosabatda ekologik maqsad ustuvorlashib, uning funksional yo‘nalishini belgilab berishini ob’ektiv jarayon sifatida e’tibor etish kerak. Zero, tabiatga estetik munosabatni rivojlantirishda ekologik ong darajalarining funksional roli kuchayib va ahamiyatining oshib borishi insoniyat ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

4.18-jadval

“Yangi ekologik paradigma” shkalasi xususiyatlari metodikasi va “Tabiat bilan bog‘liqlik” metodikasi natijalarining o‘zaro aloqasi

shkalalar	Tabiatga nisbatan o‘cish	Antiantropozentrizm	Tabiiy muvozanat	Insonning tabiatga bog‘liqligi	Ekologik inqiroz tahdidi	YAEP ning integral shkalasi
Tabiat bilan o‘xshashlik	0,368*	0,118	0,526**	0,349*	0,458*	0,224
Ekologik sub’ektivlik	0,246	0,271	0,374*	0,512**	0,149	0,215
Tabiat bilan o‘zaro ta’sir	-0,340*	0,525**	0,258	0,415*	0,347*	0,244
Ekosentrizm	0,538**	0,442*	0,369*	0,285	0,174	0,487*
Ekologik apatiya	0,272	-0,396*	0,465*	0,246	0,478*	0,132
Antropozentrizm	0,489*	0,266	0,127	0,187	0,674**	0,427*

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Shaxsning tabiatga estetik munosabatini shakllantirishda ekologik ong rivojlanish bosqichlari o‘rtasidagi vorisiylik va aloqadorlik, uning san’at asarlari badiiy obrazlarida ifodalanish xususiyatlari tabiatni muhofaza qilishda alohida ahamiyatga ega bo‘lgan.

Yangi ekologik paradigma va tabiat bilan bog‘liqlik metodikalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar quyidagi shkalalar bilan ya’ni tabiat bilan o‘xshashlik shkalasi tabiatga nisbatan o‘cish, tabiiy muvozanat, insonning tabiatga bog‘liqligi va ekologik inqiroz tahdidi bilan, ekologik sub’ektivlik shkalasi tabiiy muvozanat, insonning tabiatga bog‘liqligi shkalalari bilan, tabiat bilan o‘zaro ta’sir shkalasi tabiatga nisbatan o‘cish, antiantropozentrizm, insonning tabiatga bog‘liqligi va ekologik inqiroz tahdidi bilan, ekosentrizm shkalasi tabiatga nisbatan o‘cish, antiantropozentrizm, tabiiy muvozanat va yangi ekologik paradigmaning integral shkalalari bilan, ekologik apatiya shkalasi antiantropozentrizm, tabiiy muvozanat va ekologik inqiroz tahdidi shkalalari bilan, oxirgi shkala antropozentrizm tabiatga nisbatan o‘cish, yangi ekologik paradigma va ekologik inqiroz tahdidi kabi shkalalar bilan o‘zaro yuqori darajada aloqador munosabatlarni tashkil etgan.

Keyinchalik, “tabiat-jamiyat-inson” tizimi elementlari o‘rtasidagi munosabatlarning rivojlanib borishi bilan ekologik ong va madaniyat boshqa ijtimoiy ong shakllarini integrasiyalashtiruvchi omilga aylangan.

Shaxs ekologik madaniyati va tafakkur tarziga mos tarzda, o‘zi yashayotgan tabiiy makonning estetik qiyofasini san’at asaplarida badiiy aks ettirishi, tabiiy atrof-muhit muhofazasining muhim sub’ektiv omili bo‘lib, kishilarining tabiat to‘g‘risidagi dunyoqarashi xarakteriga adekvatdir. Boshqacha qilib aytganda, shaxs ekologik ongi va madaniyati darajasi tabiatga estetik munosabatida namoyon bo‘lishi bilan ijtimoiy-falsafiy hodisa hisoblanadi.

Har qanday tapixiy davrda insoniyatning ekologik dunyoqarashi tabiatga estetik munosabatni shakllantirishi bilan muhim ijtimoiy funksiyani bajarib kelgan. Lekin, bir tomondan, totalitar kommunistik mafkura hukmronligi davrida tabiatni san'at asarlarida badiiy ifodalash ham muayyan siyosiy maqsadlarga bo'ysundirilgan yoki uning talqinida mavjud tizimga oshkora maddohlik bo'lsa ham, ikkinchi tomondan, tabiat haqida yaratilgan san'at asarlarida Ona-zaminga insoniy munosabat "chaqirig'i" baralla ko'rinib va eshutilib turar edi. Bu esa, shaxsning san'atdagi "tabiat borlig'iga" estetik munosabati xarakterini belgilaydigan intellektual salohiyatiga va uni baholash mezonlariga bog'liqdir.

4.20-jadval

“Yangi ekologik paradigma” shkalasi xususiyatlari metodikasi va “EkK 30”

metodikasi natijalarining o'zaro aloqasi

shkalalar	Ekologik muammolarni rad etish	Ekologik internallik	Biosentrizm	Moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik	Global ekologik muammolar
Tabiatga nisbatan o'sish	0,482*	0,162	0,522**	0,227	0,227
Antiantroposentrizm	0,218	0,458*	0,241	0,452*	0,129
Tabiiy muvozanat	0,175	0,474*	0,463*	0,174	0,482*
Insonning tabiatga bog'liqligi	0,563**	0,356*	0,549**	0,267	0,486*
Ekologik inqiroz tahdidi	0,178	0,466*	0,231	0,378*	0,568**
YAEP ning integral shkalasi	0,228	0,161	0,167	0,354*	0,216

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Yangi ekologik paradigma shkalasi xususiyatlari va ekologik ongini o'lchashga qaratilgan metodikalar natijalariga ko'ra, tabiatga nisbatan o'sish shkalasi bilan, ekologik muammolarni rad etish va biosentrizm shkalalari, antiantroposentrizm shkalasi bilan ekologik internallik va moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik shkalalari, tabiiy muvozanat shkalasi bilan ekologik internallik, biosentrizm va global ekologik muammolar shkalalari, insonning tabiatga bog'liqligi shkalasi bilan ekologik muammolarni rad etish, ekologik internallik, biosentrizm va global ekologik muammolar shkalalari, ekologik inqiroz tahdidi shkalasi bilan ekologik internallik, moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik va global ekologik muammolar shkalalari, yangi ekologik paradigmanning integral shkalasi bilan moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik shkalalari o'rtasida o'zaro bog'liqliklar tashkil qilgan.

Ekologik voqelikni estetik idrok qilish va badiiy ifodalashdan iborat ma'naviy hodisasi, tabiat muhofazasining (sub'ektiv omili sifatida) eng umumiy va ob'ektiv qonuniyatlarini namoyon qiladi. Bu qonuniyat, o'z navbatida, "tabiat-jamiyat-inson-san'at" tizimi munosabati yo'nalishlarining (ekologik yoki antieologik) xarakterini belgilab berishi bilan san'atning ekologik borliqqa ta'siridagi sub'ektiv omil maqomini, vujudga kelishining ob'ektivligini ham, funksiyasi yaxlitligini ham, istisno qilmasligi alohida

ahamiyatga ega.

Jamiyatning tabiatga estetik munosabat ehtiyojlari va manfaatlari ekologik ong va madaniyat rivojlanishining harakatlantiruvchi motivi va mexanizmi hisoblanadi. Shunga ko'ra, shaxs ekologik ongi va madaniyatining tabiatga estetik munosabatni belgilash imkoniyati har qanday tarixiy davrda aniq vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Ekologik ongni rivojlantirish xususiyatlariga ko'ra, tabiatga estetik munosabatni ifodalashda ham milliylik va an'anaviylik umuminsoniyat ekologik ehtiyojlaridan kelib chiqadi va manfaatlariga mos keladi. Zero, tabiatga estetik munosabatning tarixiy an'alarini hozirgi fan, texnika, texnologiya rivojlanishi bilan uyg'unlashtirish – kelajakda millatning jahon hamjamiyatida munosib o'rinni egallashi zaruriy shartlaridan biridir.

Umumlashtirib xulosa qiladigan bo'lsak, birinchidan, ijtimoiyma'naviy hodisa sifatida, ekologik borliqqa estetik munosabat, mohiyati va xarakteriga ko'ra, shaxs ekologik faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi; ikkinchidan, dunyo ekologik manzarasining xaritasini, voqelik xarakterini belgilashda tabiatga estetik munosabat rivojlanish tarixi va uning davrlari asosiy mezon va ko'rsatkichdir; uchinchidan, ekologik ong va madaniyatning tabiatga estetik munosabatni «tashkillashtirish» imkoniyatlari, uni ifodalash usullarini, vositalarini ham qamrab oladi; to'rtinchidan, tabiatga estetik munosabat bilan ekologik ong va madaniyat rivojlanish darajasi o'rtasida korrelyatsion bog'lanish mavjud bo'lib, biri ikkinchisining rivojlanishini rag'batlantiradi; beshinchidan, ekologik ongning boshqa ijtimoiy ong shakllarini integratsiyalashtiruvchi potentsiali tabiatga estetik munosabatni funksional jihatdan universallashtiradi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Абдулин, А.Г. Жизнедеятельность человека в экологически неблагоприятных условиях существования. // Безопасность жизнедеятельности. – 2009. – №7. – С. 5-9.

2. Akramov M. R. Inson tabiat munosabatlarida ekologik ong xususiyatlarining shakllanishi // Academic research in educational sciences. – 2022. – №. Conference. – С. 80-83.

3. Акрамов М. Р. Психологические проблемы изучения формирования экологического сознания //Международный научно-практический электронный журнал «Моя профессиональная карьера». Выпуск № 33 (том 1)(февраль, 2022). Дата выхода в свет: 28.02. 2022. – С. 97.

4. Акрамов, М. Р. (2023, February). Формирование характеристик экологического сознания в отношении человека с природой. In Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences (Vol. 2, No. 2, pp. 113-118).

5. Akramov, M. R. (2022). Inson tabiat munosabatlarida ekologik ong xususiyatlarining shakllanishi. Academic research in educational sciences, (Conference), 80-83.

DERMATOGLYPHICS

*Doctor of psychological sciences (DSc), associate professor
Abdurashid Abdumannovich Turgunov*

Abstract. This article provides an overview of dermatoglyphics, including its history, methods of analysis, and applications in various fields such as forensics, genetics, medicine, psychology and education. The article discusses the use of dermatoglyphics in the study of genetic diseases and prediction of athletic abilities. Additionally, the article highlights ethical and confidential issues related to the use of fingerprint analysis.

Keywords: dermatoglyphics, genetics, fingerprint, patterns, furrows, loops, vortices, arcs, ridges.

Аннотация. Эта статья предоставляет обзор дерматоглифики, включая ее историю, методы анализа и приложения в различных областях, таких как судебная медицина, генетика, медицина, психология и образования. В статье обсуждается использование дерматоглифики в изучении генетических заболеваний и прогнозировании спортивных способностей. Кроме того, в статье подчеркиваются этические и конфиденциальные вопросы, связанные с использованием анализа отпечатков пальцев.

Ключевые слова: дерматоглифика, генетика, отпечаток пальцев, узоры, борозды, петли, вихри, дуги, гребни.

Dermatoglyphics is the scientific study of fingerprints, palm prints, and sole prints. It comes from the Greek words «derma» meaning skin and «glyph» meaning carving or inscription [1]. This field of study involves analyzing the patterns and ridges of these prints to understand their genetic and developmental basis, as well as their use in identification and diagnosis.

Dermatoglyphics can provide information about a person's health, intelligence, personality traits, and potential for certain diseases. The study of dermatoglyphics is often used in forensic science, medical diagnosis, and genetic research.

Dermatoglyphics, also known as fingerprint analysis, is the scientific study of fingerprints, palm prints, and footprints. It is a branch of forensic science that is widely used to identify individuals and solve crimes. In recent years, dermatoglyphics has gained popularity in other fields such as education, psychology, and genetics.

Dermatoglyphics has been used for over a century to study the patterns of ridges and furrows on the skin of fingers, palms, and soles. These patterns are unique to each individual and do not change throughout life. This makes dermatoglyphics an effective tool for identifying individuals and distinguishing them from others.

The study of dermatoglyphics is based on the observation that the patterns of ridges on the skin are formed during fetal development and are determined by a combination of genetic and environmental factors. These patterns are influenced by various factors such as nutrition, prenatal care, and exposure to toxins.

Dermatoglyphics can be classified into three main categories: loops, whorls, and arches [2]. Loops are the most common pattern and are formed by ridges that enter and exit on the same side. Whorls are formed by ridges that make a complete circle, and arches are formed by ridges that enter on one side and exit on the other.

The study of dermatoglyphics has many practical applications. In the

field of forensic science, dermatoglyphics is used to identify suspects and link them to crimes. It is also used to identify victims of disasters such as earthquakes, fires, and plane crashes.

In the field of education, dermatoglyphics is used to identify learning disabilities, behavioral problems, and special talents in children. It is believed that the patterns of ridges on the skin are linked to specific areas of the brain, and that certain patterns are associated with particular skills and abilities.

In the field of psychology, dermatoglyphics is used to study personality traits and behavior patterns. Some studies have suggested that certain patterns of ridges are associated with certain personality traits, such as intelligence, creativity, and aggressiveness.

The study of dermatoglyphics is not without controversy. Some critics have raised concerns about the validity and reliability of the method, arguing that it is based on outdated theories and lacks scientific rigor. Others have criticized the use of dermatoglyphics in areas such as education and psychology, arguing that it can lead to stereotyping and discrimination.

Despite these concerns, dermatoglyphics remains a popular and widely used method for identifying individuals and studying human behavior. With ongoing research and advances in technology, the study of dermatoglyphics is likely to continue to grow and evolve in the years to come.

Scientific approaches to the results of scientific research on dermatoglyphics have revealed its importance in science.

One of the first of dermatoglyphics research was Sir Francis Galton, who conducted extensive research on fingerprints in the late 19th century [3]. Galton was a British polymath who made significant contributions to many fields, including statistics, psychology, and genetics. He developed a classification system for fingerprints, which is still used today.

Galton believed that fingerprints could be used to identify individuals and that they provided valuable information about an individual's character and intelligence. He even suggested that criminals could be identified by their fingerprints and that people with certain fingerprint patterns were more likely to commit crimes [3].

In the early 20th century, Harold Cummins [4] and Charles Midlo [5] expanded on Galton's work and developed a more comprehensive system of dermatoglyphics analysis. They were the first to suggest that fingerprints and other dermatoglyphics features were hereditary and could be used in the diagnosis of genetic disorders.

H. Cummins also developed the concept of «dermatoglyphics landmarks» which are specific points on the fingers and palms that can be used to identify and classify fingerprint patterns. He believed that these landmarks could be used to study the development of the nervous system and other organs during embryonic and fetal development [4].

Midlo C. believed that fingerprint patterns were largely determined by genetic factors, and he developed a classification system for fingerprints based on their pattern types. He also studied the relationship between fingerprint patterns and certain medical conditions, such as Down syndrome and schizophrenia. He believed that abnormalities in fingerprint patterns could be used as diagnostic tools for these and other conditions [5].

Later, in the 1960s and 1970s, a team of Japanese researchers led by Suzuki T. conducted extensive research on dermatoglyphics [6]. They developed a classification system for palm prints and footprints and discovered that certain patterns were associated with certain diseases and conditions. They also

developed a system for analyzing fingerprint patterns to identify criminals.

Suzuki T. believed that fingerprint patterns could be used to identify genetic abnormalities and that studying these patterns could provide insight into the development of various diseases and disorders. He developed a classification system for fingerprint patterns, similar to that of C. Midlo, and he also conducted research into the relationship between fingerprints and various medical conditions. His work helped to establish dermatoglyphics as a legitimate field of study in Japan [6].

In recent years, there has been renewed interest in dermatoglyphics research, particularly in relation to its potential use in personalized medicine and forensics. Researchers such as A. Aggrawal [7], T. Suzuki [6] and M. Kayser [8] have conducted studies on the genetic basis of dermatoglyphics patterns and their association with various diseases and conditions.

A. Aggrawal has conducted research into the relationship between fingerprint patterns and various genetic and medical conditions, and has published numerous papers on the topic. He believes that dermatoglyphics has important applications in the fields of forensic science, medicine, and genetics, and that studying fingerprint patterns can provide valuable information about an individual's health, personality traits, and genetic makeup.

«Dermatoglyphics is the study of fingerprints, palm prints, and footprints. It is a fascinating field that has the potential to provide valuable insights into human genetics and health.» – A. Aggrawal [7].

According to Kayser M., the unique patterns of ridges and furrows on our fingertips are determined by a complex interplay between genetic and environmental factors. He has conducted research into the genetic basis of fingerprint patterns, and has found that certain genes are associated with specific types of fingerprint patterns. He also believes that studying fingerprint patterns can provide valuable information about an individual's ancestry and geographic origins. He has conducted research into the relationship between fingerprint patterns and ancestry, and has found that certain patterns are more common in certain populations than in others.

Kayser M. believes that dermatoglyphics is a valuable tool for understanding human genetics and identity, and that it has important applications in a wide range of fields, from medicine and forensics to anthropology and archaeology [8].

From this we can say that the unique patterns on the fingerprints reflect the unique nature of individuality

One of the most well-known applications of dermatoglyphics in psychology is in the study of intelligence. Researchers have found that there may be a correlation between certain patterns of fingerprints and cognitive abilities. For example, some studies have suggested that people with more complex fingerprint patterns may have higher IQs.

Dermatoglyphics has also been used to study personality traits. Researchers have found that certain fingerprint patterns may be associated with specific personality traits, such as extraversion or neuroticism. Some studies have even suggested that fingerprint patterns may be used to identify individuals who are at risk for developing certain mental health disorders, such as schizophrenia.

However, it is important to note that the use of dermatoglyphics in psychology is still a relatively new and developing field, and more research is needed to fully understand the relationship between fingerprints and psychological traits. Additionally, there are concerns about the reliability and validity of dermatoglyphics analysis, as well as ethical considerations related

to the use of this information.

Today, dermatoglyphics is used in a wide range of fields, from medicine and forensics to anthropology and archaeology. It is used to study everything from genetic disorders and population genetics to the identification of criminals and the analysis of ancient artifacts.

Research into the genetic basis of fingerprint patterns has shown that certain genes are associated with specific types of patterns. Additionally, studies have shown that fingerprint patterns can provide valuable information about an individual's ancestry and geographic origins.

Overall, dermatoglyphics is an important field of study with a wide range of applications. It has provided valuable insights into human genetics and identity, and it will likely continue to be an important area of research for many years to come.

THE BIBLIOGRAPHIC LIST

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Dermatoglyphics>.
2. <https://www.forensicsciencesimplified.org/prints/principles.html>.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Francis_Galton.
4. CUMMINS, HAROLD, CAROLYNN TALLEY, and R. V. Platou. «Palmar dermatoglyphics in mongolism.» *Pediatrics* 5.2 (1950): 241-248.
5. Cummins H., Midlo C. *Finger prints, palms and soles: an introduction to dermatoglyphics*. – New York: Dover Publications, 1961. – T. 319.
6. Suzuki T. et al. *Dermatoglyphics in typical cleft hand //The Hand*. – 1981. – T. 13. – №. 1. – C. 69-76.
7. Jasuja O. P., Singh G. D., Kumar M. *A Dermatoglyphic Study in Cases of Polydactyly and Syndactyly //Anil Aggrawal's Internet Journal of Forensic Medicine and Toxicology*. – 2010. – T. 11.
8. Kayser M., De Knijff P. *Improving human forensics through advances in genetics, genomics and molecular biology //Nature Reviews Genetics*. – 2011. – T. 12. – №. 3. – C. 179-192.

YOSHLAR BILISH FAOLLIGINI TARAQQIYOTIDA TA'LIMNING O'ZIGA XOSLIGI

*Tashboltayeva Nodira Ibroximjonovna
FarDU Psixologiya kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya: faoliyat jarayonida shaxs taraqqiy etib boradi. Aqliy rivojlanishda shaxsning individualligi ham ahamiyat kasb etadi. Muammoli vaziyatlarda mustaqil tafakkur yuritish muhimdir.

Kalit so'zlar: aql taraqqiyoti, shaxs, ta'lim jarayoni, individual xususiyatlar, ijodiylik, zamonaviy kadrlar

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ

*Tashboltayeva Nodira Ibroximjonovna
Преподаватель кафедры психологии ФарДУ*

Аннотация: в процессе деятельности человек прогрессирует. Индивидуальность также важна в умственном развитии. Важно самостоятельно мыслить в проблемных ситуациях.

Ключевые слова: психическое развитие, личность, образовательный процесс, индивидуальные особенности, креативность, современные кадры.

THE CHARACTERISTICS OF EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY OF YOUTH

*Tashboltayeva Nodira Ibroximjonovna
Teacher of the Department of Psychology of FarDU*

Abstract: in the process of activity, the person progresses. Individuality is also important in mental development. It is important to think independently in problematic situations.

Key words: mental development, personality, educational process, individual characteristics, creativity, modern personnel.

O'quvchi va talabalarning rivojlanishida o'quv jarayonlarining ahamiyati va ta'siri beqiyos kattadir. Bilimlarni o'zlashtirish ularning tafakkurini o'stiradi, ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Mustaqil O'zbekiston bugungi kunga kelib jahonga o'z nomini tanitdi. Iqtisodiy-siyosiy jihatdan yuksaldi. Ayniqsa mahsulot ishlab chiqarish oshdi, hamkorlikdagi korxonalar kuchaydi. O'zbekiston dunyoning katta bozoriga shaxdam qadam tashladi. Shu bilan birga O'zbekistonning rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olishida bugun va kelajak uchun zarur bo'lgan zamonaviy kadrlarga ham ehtiyoj sezila bordi.

Ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish mashg'ulotlarni rang-barang, qiziqarli tashkil etish bilan birga talabalarning fikrlash doirasini, tafakkurini kengaytiradi, o'rgatilayotgan materialni yaxshi o'zlashtirish imkonini beradi.

Tafakkur qilish idrok qilinayotgan voqea va hodisalarni baholosh, aql

yordamida ish yuritishni talab etadi. Fikrning paydo bo'lishi o'quvchida chuqurroq bilimga extiyojni hosil qiladi, bu esa o'z navbatida shaxsni faollashtiradi, motivlar, iroda va aqliy harakatlarning birligini ta'minlaydi, ya'ni shaxs mustaqil ravishda o'z-o'zini boshqarishga undovchi va bajaruvchi omillari birligini ta'minlaydi.

Agar inson tomonidan muayyan vaqt ichida ma'lum soha uchun qimmatli va yangi fikrlar, g'oyalar, tavsiyanomalar yaratilgan hamda nazariy va amaliy vazifalar hal qilingan bo'lsa, bunday kishining tafakkuri sermahsul tafakkur deb ataladi.

Shaxs xayotiy tajribalari ortib borgan sari fikrlash tarzi xam shunga qarab o'zgarib boradi. Talabalar mashg'ulot mobaynida pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida o'zlaridagi o'rganilayotgan materialga oid mavjud fikrlarni aytish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bundan tashqari turli xil trening mashg'ulotlari, o'yin, baxs-munozara, breyshtorming kabi usullardan ham foydalanish o'rganilayotgan materialni esda saqlab qolish uchun muhimdir. Psixologiya fanida hamkorlikning quyidagi shakllari mavjud:

1) faoliyatga kirish; 2) mutaqil harakatlar (o'qituvchi bilan talaba hamkorlikda bajaradi); 3) o'qituvchi harakatni boshlab beradi va unga talabani jalb etadi; 4) taqlid harakatlari (o'qituvchidan ibrat olgan talaba ana shu namuna asosida harakat qiladi); 5) madad harakatlari (o'qituvchi talabaga oraliq maqsadni va unga erishishni usullarini tanlashda yordam beradi hamda oxirgi natijani nazorat qiladi); 6) o'zini-o'zi boshqarish harakatlari (o'qituvchi umumiy maqsadni ko'rsatishda va oxirgi natijani baholashda ishtirok etadi); 7) o'zini o'zi qo'zg'atuvchi harakatlar; 8) o'zini uyushtiruvchi harakatlar. Bulardan ham bilish mumkinki, pedagogik texnologiyalarni qo'llash talabalardagi mavjud bo'lgan intilish, istak- xohish, qobiliyat, qiziqishlarini yuzaga chiqishida ham muhimdir. Shaxsni shakllanish jarayonida faoliyatni ta'lim turi muhim ahamiyatga ega. Bunda o'qituvchi-talaba munosabatlari asosiy hisoblanadi. Ushbu jarayon talaba shaxsini mustaqil ijodiy harakatlarga o'rgatadi. Talaba shaxsi o'qituvchi tomonidan berilgan hamkorlikdagi yordam usulida o'zidagi imkoniyatlarni ishga solib, berilgan muammo yuzasidan o'z mustaqil fikrini bayon etadi.

Ayniqsa, ijodiy fikrlashning ilk kurtaklarini to'g'ri sug'ora bilish kelajakda kutilgan natijalar beradi. Bu jarayon kichik bog'cha yoshidan, maktab, oliy o'quv yurtlarida amalga oshiriladi. Ijodiy fikr, erkin fikrning to'g'ri yo'naltirilmog'i bilan bog'liqdir.

Kishilarning bilimi, ilmi, amaliy malakalari rivojisiz jamiyat taraqqiyotini tasavvur etib bo'lmaydi. Ta'lim jarayonida yangi innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish ijobiy samara bermoqda. Mashg'ulot mobaynida faqatgina o'qituvchi emas, balki talabalarning faol ishtiroki talab etilmoqda. Birgina Venn diagrammasini qo'llaydigan bo'lsak, bunda talaba faqatgina bugungi mashg'ulotda o'tilgan mavzu bilan emas, balki oldingi o'rganilgan ma'lumotlarni ham takrorlab, o'tilgan mavzu bilan bog'lab yana bir bor mustaxkamlaydi. Mashg'ulot davomida talabalarda tafakkurning mustaqilliligi, ijodiylik taraqiy etib, intellektual salohiyati ortib boradi. Ijodiy tafakkur insonning muayyan maqsadga yo'naltirilgan faoliyatida namoyon bo'luvchi intellektual qobiliyati va imkoniyatidir. U faoliyatda namoyon bo'lish bilan bir qatorda, faoliyatni boshqaradi va uning yuksak samaradorligini ta'minlaydi.

Ma'rifatparvar alloma Abdulla Avloniy inson aql-zakovati va ma'naviy

kamoloti xususida quyidagicha fikr yuritgan: “Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g‘oyat muqaddas bir fazilatdur, zeroki, ilm bizga o‘z axvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko‘rsatur, zexnimizni, fikrimizni, qilich kabi o‘tkir qilur, ilmsiz mevasiz daraxt kapidur”.

Ta’limdagi onglilik va faollik, talabadagi ko‘tarinki kayfiyat, ko‘proq bilishga intilish, mustaqil fikrlash va xulosalar chiqarishga undaydi. O‘qitish jarayonini ko‘rgazmali tashkil etish zarur. Talabaning mashg‘ulot jarayonida ham eshitish, ham ko‘rish va o‘zi ishtirok etishi orqali:

- o‘quv materialini idrok qilish;
- bilimlarni ongli va puxta o‘zlashtirish;
- bilimlarni turmushdagi zaruriyatini anglab yetish;
- diqqatning barqarorlashuvi;
- xotiraning mustaxkamligi kabilarga erishiladi.

Ta’lim jarayonidan asosiy maqsad bu ta’lim oluvchida yetarli darajada bilim, malaka va ko‘nikmalar hosil qilish hisoblanadi. Ta’lim tizimini isloh qilish natijasida:

- yoshlar zamonaviy bilim egallashga;
- mustaqil-ijodiy tafakkur yuritishga
- o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonch hissini mustahkamligiga ega bo‘ladilar.

Inson komilligining mezoni uning o‘qib-uyqanligi, aqliy va axloqiy bilimlari saviyasi va ularni hayotda qo‘llay bilish ko‘nikmasini hosil qilganligi bilan belgilanadi. Yurtimizning ravnaqi yo‘lida, jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida yoshlarimiz faol ishtirok etishlari uchun eng avvalo ular bilimli, ma’naviyatli va ma’rifatli bo‘lishlari talab etiladi.

Fodalanilgan adabiyotlar:

1.O.Musurmonova. O‘quvchilarnig ma’naviy madaniyatini shakllantirish.

T. “Fan”, 1993)

2. Rahimov S. Abu Ali ibn Sino ta’lim va tarbiya haqida.79-bet.

3. Ibn Sino Falsafiy qissalar. T.:O‘qituvchi. 1963 y

4. G‘oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. T.: O‘qituvchi. 1990. 59 b

5. Disterverg A. Izbranniye pedagogicheskiye sochineniY. M.: Uchpedgiz. 1956. S 79

Журнал Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан 2020 йил 6 октябрда ўтган.

Журнал ҳар ойда бир марта ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этилади.

Журналнинг ҳажми 60x84, 1/8, А-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» халқаро илмий-методик журнали 2020 йил октябрдан нашр этилмоқда.

Педагогика, психология, филология ва тилшунослик, математика, физика ва механика, техника фанлари, табиатшунослик, тарих ва фалсафа, туризм ва иқтисодиёт, ахборот коммуникацион технологиялари, география соҳалардаги илмий ва илмий-услубий материалларни ўз ичига олади. Нашр қилинган материаллар муаллифлари Ўзбекистон Республикаси ҳамда яқин ва узоқ хорижнинг етакчи олимлари, тадқиқотчи-изланувчилари.

Журналнинг калит сўзлари:

Олий педагогик таълим назарияси ва амалиёти; умумий ва махсус педагогика ва психология, педагогика ва инновация, интеграция, Ўзбекистон, Россия ва хорижий мамлакатларнинг таълим тизими; таълим жараёни; кўп маданиятли ва минтақавий таълим; III Ренессанс, XXI асрдаги таълим; таълим ва тарбия соҳасидаги миллий ва кадрият устуворликлари; таълим сифатини мониторинг қилиш; узлуксиз педагогик таълим тизими; таълим дастурлари; умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартлари; ўқитувчиларни тайёрлаш тизимидаги таълим технологиялари.

Гувоҳнома рақами № 8882
Бош муҳаррир: Б.Б.МАЪМУРОВ

Босишга рухсат этилди 29.05.2023. Буюртма №5347.
«Бухоро вилоят босмахонаси» МЧЖда чоп этилди.

ISSN 2181-1717 (E)

9 772181 171701

ISSN 2181-1709 (P)

9 772181 170902

